

วิสุทธิมรรค

ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๔

พระพุทธโฆษาจารย์

รจนา

พระคันธสารากิจ (ป.ธ.๙, ธรรมาจริยะ, อภิวิังสะ, ดร.)

แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา

จัดพิมพ์เพื่อเผยแผ่เป็นธรรมทานแก่พุทธศาสนิกชนและผู้สนใจทั่วไป

พุทธศักราช ๒๕๖๔

วิสุทธิมรรค

ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๔

แปลและอธิบาย	พระคันธสาราภิวังศ์
จัดทำโดย	พระคันธสาราภิวังศ์ คณะ ๑๙ วัดพระปฐมเจดีย์ ต.หนองกระทุ่ม อ.กำแพงแสน จ.นครปฐม ๗๓๑๔๐
ISBN	978-616-382-798-2
จัดพิมพ์	เพื่อเผยแผ่เป็นธรรมทานแก่พุทธศาสนิกชนและผู้สนใจทั่วไป พุทธศักราช ๒๕๖๔
พิมพ์ครั้งที่ ๑	พฤศจิกายน ๒๕๖๔
จำนวน	๓,๐๐๐ เล่ม
คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม	พระคันธสาราภิวังศ์
พิมพ์ที่	หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์ ๔๔/๑๓๒ ซอยกำนันมน ๓๖ ถนนกำนันมน แขวงบางขุนเทียน เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๕๐ โทรศัพท์ ๐๒-๘๐๒-๐๓๗๗, ๐๒-๘๐๒-๐๓๗๘ Email : icando1914@hotmail.com

คำนิยม

คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นตำราอรรถกถาที่ประมวลเนื้อหาเกี่ยวกับการปฏิบัติจากพระสูตรต้นตอปิฎกมาเรียงลำดับเป็นไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา มีคำอธิบายที่นำมาจากคัมภีร์อรรถกถาฉบับเก่าชื่อว่า มหาอรรถกถา (คัมภีร์อธิบายความอันยิ่งใหญ่) อย่างกระจ่างชัดเจน อีกทั้งมีลีลาประพันธ์บาลีที่สง่างามสละสลวย จึงเป็นที่นิยมเรียนมาช้านานในประเทศที่นับถือศาสนาพุทธนิกายเถรวาทกว่า ๑๕ ทศวรรษ

พระเถระไทยในสมัยก่อนได้เล็งเห็นความสำคัญของคัมภีร์นี้ จึงนำไปเป็นวิชาเรียนหลักสูตรบาลีสนามหลวงไทย ระดับเปรียญธรรม ๘ และ ๙ ประโยค ในประเทศไทยมีคัมภีร์วิสุทธิมรรคแปลหลายฉบับ เป็นสำนวนเก่าบ้าง ใหม่บ้าง แต่ยังไม่มีตำราแปลและอธิบายวิสุทธิมรรคโดยละเอียด

บัดนี้ พระคณธสाराภิงค์ ได้แปลและอธิบายคัมภีร์นี้อย่างละเอียด โดยอาศัยคัมภีร์มหาฎีกาและจุฎีกาของวิสุทธิมรรค วิสุทธิมรรคคัมภีรวิสุทธิมรรค รวมทั้งตำราแปลและอธิบายวิสุทธิมรรคเป็นภาษาพม่า ซึ่งปราชญ์ชาวพม่าผู้เชี่ยวชาญปริยัติและปฏิบัติได้ประพันธ์ไว้ ข้าพเจ้าเห็นว่าฉบับแปลและอธิบายนี้เป็นนวัตกรรมใหม่แห่งวงการศึกษาคัมภีร์วิสุทธิมรรคในเมืองไทย เนื่องด้วยทำให้ผู้อ่านเข้าใจหลักภาษาและหลักธรรมควบคู่กันไปอย่างสมบูรณ์

ท่านผู้แปลเป็นศิษย์เอกของ พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ ผู้บุกเบิกการศึกษาบาลีใหญ่ในเมืองไทย ได้ศึกษาปริยัติธรรมที่ประเทศพม่าเป็นเวลา ๑๐ ปีจนจบการศึกษาชั้นธรรมาจริยะของพม่าทั้ง ๒ สถาบัน คือ

๑. สถาบันเอกชนของสมาคมเจติยังคณะ (ลานพระเจดีย์) จังหวัดย่างกุ้ง ได้รับวุฒิปัตร์เป็น “พระคณธสाराภิงค์ เจติยังคณะ คณวาจกธรรมาจริยะ” (เกียรตินิยมอันดับ ๒ ของประเทศ)

๒. สถาบันรัฐบาลพม่า ได้รับวุฒิปัตร์เป็น “พระคัมภีร์สาราภิงส์ สาสนธ-
ธรรมาจริยะ”

อีกทั้งสอบได้เปรียญธรรม ๙ ประโยค และสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาพุทธ-
ศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

ข้าพเจ้าได้อ่านตรวจคำแปลและคำอธิบายเป็นตอนๆ ไป เห็นว่าสำนวนแปลของ
ท่านสละสลวยเข้าใจง่าย ไม่ยึดติดกับคำบาลีจนเกินไป ทำให้ไม่มี “กลืนนมกลืนเนย”
เหมือนฉบับแปลทั่วไป นอกจากนั้น คำอธิบายที่กล่าวไว้ในหนังสือเล่มนี้ก็กระจ่างชัดเจน
เพราะท่านผู้แปลมีผลงานแปลตำรากว่า ๕๐ เล่มเกี่ยวกับพระวินัย พระสูตร พระอภิธรรม
และปกิณกรรมจากวรรณกรรมบาลีและพม่า จึงนำประสบการณ์ที่สั่งสมมากลั่นกรอง
นำเสนอไว้ในตำราเล่มนี้ เพื่อประโยชน์แก่กุลบุตรชาวไทยผู้ใฝ่รู้หลักธรรมของพระสัมมา-
สัมพุทธเจ้า

ขออนุโมทนาชื่นชมต่อวิริยะอุตสาหะของท่านผู้แปลและหวังว่าคัมภีร์วิสุทธิมรรค
ฉบับแปลและอธิบายที่ออกสู่บรรณพิภพในครั้งนี้ จะเป็นเพชรเม็ดงามประดับวงการการศึกษา
ของพุทธศาสนิกชนในประเทศไทยตราบนานเท่านาน

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์

(สมศักดิ์ อุปสโม, ป.ธ.๙)

วัดพิชัยญาติการาม กรุงเทพมหานคร

สัมภาษณ์

หนังสือ **วิสุทธิมรรค** เป็นหนังสือที่เข้าชั้นเป็นคัมภีร์เก่า ที่ท่านพระพุทโธมหาราชจารย์เขียนขึ้นเพื่ออธิบายขยายความพุทธพจน์พระคาถาหนึ่ง โดยอธิบายได้อย่างละเอียดลึกซึ้ง เข้าใจง่าย สำนวนภาษาก็ดี เรียบร้อย สละสลวย จึงเป็นหนังสือที่ได้รับความนิยมกันทั่วโลก และได้รับยกย่องว่าเป็นหนังสือชั้นนำ มีการแปลเป็นภาษาต่างๆ มาก แม้ในประเทศไทยก็ได้รับมาศึกษาเล่าเรียนและศึกษาเพื่อปฏิบัติตาม ทั้งในรูปภาษาเดิมคือภาษาบาลีและแปลออกมาเป็นภาษาไทยแพร่หลายมานานจนเป็นที่รู้จักกันทั่วไปในหมู่ชาวพุทธที่สนใจพระพุทธศาสนา ทั้งภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์ผู้มีปัญญา

แต่เนื่องด้วยมีการแปลถ่ายทอดกันทั่วไป สำนวนภาษา เนื้อหา จึงมีแตกต่างกันบ้าง ทั้งนี้เพราะเป็นคัมภีร์เก่า สำนวนภาษาก็เก่า จึงทำให้แปลถอดความออกมายังไม่ชัดเจนสำหรับผู้ที่ไม่เคยชินกับสำนวนบาลี จึงทำให้ยังเข้าใจวิสุทธิมรรคเท่าที่มีอยู่ในสำนวนเดิม

บัดนี้ ท่านพระคันธสาราภิงส์ วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ได้ใช้ความรู้ความสามารถและวิริยะอุตสาหะที่มีอยู่ในตนอย่างเต็มที่ สร้างผลงานใหม่ขึ้นมา คือแปลและอธิบายความหนังสือวิสุทธิมรรคนี้ อันเป็นการเพิ่มพูนความรู้ ความเข้าใจ และศรัทธาให้เกิดขึ้นได้แน่นอนแก่ผู้ที่เคยอ่านเคยศึกษาหนังสือนี้มาและแก่ผู้เริ่มต้นศึกษาใหม่ เพราะมีการแปลแบบเก่าสำนวนใหม่ แล้วมีคำอธิบายขยายความเพิ่มเติมในส่วนที่ควรเข้าใจ ทำให้เกิดความแจ่มแจ้งชัดเจนขึ้นในหลายแง่มุม นับเป็นความสามารถพิเศษเฉพาะตัวและความตั้งใจของผู้แปลและอธิบายความ

หนังสือวิสุทธิมรรคหรือคัมภีร์วิสุทธิมรรคเล่มใหม่อันเป็นผลงานของพระคันธสาราภิงส์นี้ จักเป็นมรดกอันล้ำค่าทางวรรณศิลป์ เป็นเพชรเม็ดงามประดับวงการศึกษามหาพุทธศาสนา และเป็นคู่มือในการศึกษาพระพุทธศาสนาอีกระดับหนึ่ง นับเป็นประโยชน์

อันหาค่ามิได้ ขอแสดงความชื่นชมยินดี ยกย่องต่อพระคันธसारากิวงศ์ และขอประกาศ
ผลงานนี้ไว้ว่า เป็นผลงานที่โดดเด่นซึ่งจับต้องได้ด้วยปัญญาตลอดไป

พระมหาโพธิวงศาจารย์

(ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต)

วัดราชโอรสารามราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร

อนุโมทนา

เมื่อได้รับจดหมายจากพระคันธสาราภิวงศ์ ในเรื่องการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์ อภิธัมมวาทารเป็นต้นในโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์กือนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง จึงเขียนอนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ เพราะเป็นกุศลสำคัญอันนับว่าเป็นงานของพุทธบุตรที่ต้องช่วยกันหล่อเลี้ยงรากแก้วของพระพุทธศาสนา อีกทั้งยังเป็นการทำหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนาขึ้นพื้นฐาน ซึ่งควรช่วยกันส่งเสริมสนับสนุน

ที่กล่าวอย่างนี้เพราะว่างานแปลและพิมพ์หนังสืออรรถกถาและฎีกาของพระคันธสาราภิวงศ์นี้ ทำให้หวนระลึกย้อนไปนึกถึงสภาพการพระศาสนาในเมืองไทยของเราเมื่อ ๔๐-๕๐ ปีก่อนโน้น เวลานั้นเรามีพระไตรปิฎกบาลีอยู่ฉบับหนึ่งคือฉบับสยามรัฐซึ่งเพิ่งพิมพ์ครบชุดครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๗๐ (คือ หลังจากรัชกาลที่ ๕ ทรงโปรดฯ ให้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือแต่ยังไม่เต็มชุด คือ เพียง ๓๙ เล่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑-๒๔๓๖) พิมพ์ออกมาเพียง ๑,๐๐๐ ชุด แล้วก็ใช้กันมา จนมาถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงมีการพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ จำนวน ๕๐๐ ชุด ส่วนพระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทยที่พิมพ์ให้ครบชุดครั้งแรกคือฉบับ ๒๕ พุทธศตวรรษ ซึ่งกว่าจะพิมพ์เสร็จก็หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ หลายปี

ยิ่งคัมภีร์ในชั้นถัดจากพระไตรปิฎกลงมาแทบไม่ต้องพูดถึงเลย อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่นๆ ที่รู้จักและมีใช้กันจริงก็เฉพาะที่เป็นแบบเรียนตามหลักสูตร ป.ธ.๓-๘ อรรถกถาออกจากรั้วนั้นก็มีแต่ที่พิมพ์ไว้ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๖ ซึ่งแม้จะพิมพ์ด้วยกระดาษอย่างดีของเรา แต่เมื่อผ่านเวลามาราวครึ่งศตวรรษก็ผุเพราะใช้ลำบากต้องค่อยๆ พลิกอย่างระมัดระวัง นอกจากจะหลุดออกมาเป็นแผ่นๆ แล้ว แต่ละแผ่นเวลาจับพลิกถ้าไค้งอนิดเดียวก็หักหลุดออกมาเป็นชิ้นๆ

ยิ่งกว่านั้นแม้แต่อรรถกถาอย่างเดียวก็ยังพิมพ์ไม่ครบ (พิมพ์ปฏิสัมภิตามัคคัฎฐกถาเพียงตอนทีหนึ่ง และยังไม่ได้พิมพ์อรรถกถาแห่งเถรคาถา-เถรีคาถา-วิมานวัตถุ-

เปตวัตถุ-อุปทาน-พุทธวงศ์-จริยาปิฎก) ไม่ต้องพูดถึงคำแปลซึ่งมีอยู่บ้างก็เป็นของเก่าแก่
มาก ต้องไปหาในหอสมุดแห่งชาติ

อย่างไรก็ดี การที่คัมภีร์ซึ่งพิมพ์มานานแล้วและจำนวนพิมพ์ไม่มาก เวลาว่าง
มาถึงครั้งก่อนศตวรรษยังจำหน่ายแจกจ่ายไม่หมด ก็แสดงให้เห็นว่ามีความต้องการน้อย
คือ มีการศึกษาค้นคว้ากันน้อยนั่นเอง

เพราะเหตุที่คัมภีร์ในภาษาบาลีเดิมพิมพ์ออกมาไม่ครบ และคำแปลก็หาได้ยาก
ผู้ที่ศึกษาค้นคว้าและทำงานด้านตำรับตำราทางพระพุทธศาสนาจึงยากลำบาก ต้องสูญเสีย
เรี่ยวแรงและเวลามากมายและต้องแสวงหาพึงพาคัมภีร์จากต่างประเทศโดยใช้เหตุทั้งด้าน
พม่าและยุโรป

จนกระทั่งถึงช่วง ๒๕ ปีมานี้ จึงมีสำนักวัดบางแห่งและพุทธบริษัทกลุ่มเล็กๆ
ซึ่งไฝธรรม ไฝศึกษา ที่โน่นบ้าง ที่นี้บ้าง รวมตัวกันขึ้นหรือตั้งกันขึ้นเองดำเนินการแปล
และพิมพ์อรรถกถาเป็นต้น เป็นส่วนของงานเอกชนที่ทำไปตามกำลังของตน แม้ว่าบางที
ก็ทำงานกันแบบลั้มๆ ลุกๆ และไม่ตลอดรอดฝั่ง แต่ก็เป็นิมิตติที่แสดงว่าความตื่นตัวใน
การศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัยได้เกิดขึ้นแล้ว

เวลาว่างมาตามลำดับ จนกระทั่งเมื่อสถาบันใหญ่ๆ ทั้งมหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย
และมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเข้ามาจ้างงานชำระ-แปล-พิมพ์คัมภีร์ ในเมืองไทยจึงมี
พระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น ที่ผู้ศึกษาค้นคว้าจะหาได้สะดวกขึ้น

แต่กระนั้น คัมภีร์ชั้นฎีกา อนุฎีกา ลงมา ตลอดถึงสหทศาสตร์ทั้งหลาย ส่วน
ใหญ่ก็ยังไม่ได้แปล และคัมภีร์ที่ยังไม่ได้พิมพ์เป็นอักษรไทยก็ยังมีอีกมาก จึงยังเป็นภาระ
ของสำนักวัดบางแห่ง และกลุ่มพุทธบริษัทต่างๆ ที่ยังต้องทำงานสืบต่อมา

ในบรรดาสำนักรับการศึกษาค้นคว้าทั้งหลาย วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เป็น
ศูนย์กลางใหญ่สำคัญ ซึ่งเป็นที่รู้จักและยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่า ได้ชูประทีปแห่งการ
ศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัยต่อเนื่องมาเป็นเวลายาวนาน ได้ผลิตครู อาจารย์
ผู้รู้บาลี เชี่ยวชาญพระคัมภีร์ซึ่งได้ออกไปมีส่วนสำคัญในการสืบทรงพระพุทธศาสนา

การที่พระคันธสราภิงส์ได้แปลและอธิบายคัมภีร์อภิมมาวตารเป็นต้น โดยได้รับความร่วมศรัทธาจากพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาพากันอุปถัมภ์จัดพิมพ์เผยแพร่เป็นเครื่องยืนยันความที่ได้กล่าวแล้ว

ขอแสดงความชื่นชมอนุโมทนาต่อ พระคันธสราภิงส์ ที่ได้บำเพ็ญกิจของพุทธบุตรในการเสริมรากแก้วแห่งพระพุทธศาสนา และต่อพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาที่ได้ร่วมกันหล่อเลี้ยงรากแก้วนั้น เพื่อให้พระพุทธศาสนามีกำลังแข็งแรงมั่นคงที่จะแผ่ขยายประโยชน์สุขแก่พหุชนได้กว้างขวางยั่งยืนนาน

พระพรหมคุณาภรณ์

(ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๓ ตุลาคม ๒๕๔๘

คำนำ

ผู้แปลได้แปลและอธิบายคัมภีร์วิสุทธิมรรค เล่ม ๑-๓ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๕๘-๒๕๖๔ ทั้งนี้เพื่อเป็นหนังสือประกอบหลักสูตรเปรียญธรรม ๘ และ ๙ ประโยค พร้อมกับเป็นตำราเรียนวิสุทธิมรรคในเมืองไทยปัจจุบัน นอกจากนั้น ผู้ที่สนใจศึกษาพระอภิธรรมและวิธีเจริญสมถภาวนาพร้อมทั้งวิปัสสนาก็สมควรศึกษาตำราเล่มนี้เป็นอย่างยิ่ง เพราะมีเนื้อหาเกี่ยวกับหลักอภิธรรมและหลักปฏิบัติอย่างสมบูรณ์

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๔ นี้ ประกอบไปด้วยเนื้อหา ๔ ประการต่อเนื่องจากสองเล่มแรก ดังนี้ คือ

ปริจเฉทที่ ๑๑	สมาธิทเทศ	คำอธิบายสมาธิ
ปริจเฉทที่ ๑๒	อิทธิวิธินิทเทศ	คำอธิบายฤทธิ์ต่าง
ปริจเฉทที่ ๑๓	อภิญญานิทเทศ	คำอธิบายอภิญญา
ปริจเฉทที่ ๑๔	ชั้นธนิทเทศ	คำอธิบายชั้น

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบาย ที่ทยอยออกสู่บรรณพิภพตามลำดับนี้ มีทั้งสิ้น ๖ เล่ม ประกอบด้วยคำอธิบายหลักธรรมอย่างสมบูรณ์ โดยอาศัยข้อความจากวิสุทธิมรรคมหาฎีกา จุฬฎีกา และตำราของโบราณจารย์ชาวพม่าพม่าที่เรียกว่า วิสุทธิมรรคนิสสัย พร้อมทั้งวิสุทธิมรรคแปลพม่าของพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าสำนักมหาสีสาสนียิตดา จังหวัดย่างกุ้ง ประเทศเมียนมาร์ อีกทั้งยังมีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาที่ละเอียดลึกซึ้งที่นำมาจากคัมภีร์สหทวิเสสทั้งฝ่ายบาลีและสันสกฤต ซึ่งข้าพเจ้าหวังว่าจะมีประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านตามสมควร

อนึ่ง มีข้อชี้แจงที่ท่านผู้ศึกษาควรทราบในการศึกษาหนังสือเล่มนี้ คือ ข้อความในวงเล็บกลมที่ต่อท้ายคำบาลี เป็นคำแปลของคำบาลีที่อยู่ข้างหน้า ส่วนข้อความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นคำอธิบายของผู้แปลเอง ไม่มีในต้นฉบับบาลีเดิม ซึ่งเครื่องหมายวงเล็บกลม

และวงเล็บเหลี่ยมดังกล่าวก็ใช้ตามหลักสากลในการทำวิทยานิพนธ์ทั้งภาษาไทยและต่างประเทศ ส่วนใหญ่คำอธิบายที่นำมากล่าวถึงเหล่านี้พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ท่านผู้อ่านอาจตรวจสอบจากต้นฉบับวิสุทธิมรรคมหาฎีกา ฉบับบาลี ตามเลขข้อที่ตรงกับเลขข้อในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบายที่น่าเสนอมานี้

ผู้แปลขออนุโมทนาขอบคุณ :-

พระมหาพิเชษฐ์ กนฺตสีโล (ป.ธ.๙) : ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิด

คุณอุตมพร สิริสุทธิ : ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิดและให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ในการแปล

ขออนุโมทนากุศลจิตของท่านเจ้าภาพผู้อุปถัมภ์การแปล อีกทั้งท่านเจ้าภาพผู้อุปถัมภ์การจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ไว้เป็นสมบัติในพระบวรพุทธศาสนา ขอให้ทุกท่านมีสุขภาพดี มีอายุยืนนาน ได้ดวงตาเห็นธรรมอันไร้ธุลีปราศจากมลทินโดยพลัน

พระคันธสาราภิวังศ์

คณะ ๑๙ วัดพระปฐมเจดีย์ อ.กำแพงแสน จ.นครปฐม

ตุลาคม ๒๕๖๔

Website : [ภาวนามัญชรี](#)

Email : sarabhivong@gmail.com

Facebook : [ศูนย์วิปัสสนา ภาวนามัญชรี, เติปิฎกสังฆวัฒนธรรม](#) รักบาลี,
ธรรมะจากกำแพงแสน

วจนารมโก

๑. สิทธิ สัมม สมารทธิ ชินจกั กิร จาตุ	นโม พุทธาย สาทร อิทธิ ผีต สุนิมมล.
๒. วิสุทธิทายก พุทธิ วิสุทธิปาปก ฐมม	มคคามคคสส โกวิท นเม สงฆ์ วิสุทธิข.
๓. พุทธโฆสสมณเณ วิสุทธิมคโค วิสุทธิ-	พุทฺธกปฺยสสสินา กามานํ สุทธิยา กโต.
๔. สุตตนต์'มภิธมมจ อุปการาย โส สตุ-	สุญฺจุ โอคยฺห วตฺตติ วาณียา สารเมสิน.
๕. กามฉสส ปรีวตฺตา ตถาปฺยารุณิกานํ เต	ปฺรตเนหิ สงฺขตา น โตเสนติ ยถิจฺฉิต.
๖. เตนาย'ภินวา พยาขยา ฐีกาทิ'มวลมพิตฺวา โปราณาเจรวาทมปิ	ลีนสารตถสฺสฺห มรฺมมนิสฺสยมฺปิ จ อหาเปนฺตี สมฺพุทฺธี.
๗. กโต เม ตรูปนฺตีน หิตฺสึนํ หิตตฺถาย	กุลปฺตฺตาน นิสฺสโย สาสนสฺส จ วุทธิยา.
๘. กลลํ วา ยทิว'กลลํ อนุปญฺญาปทาตา'ย	วิภาซฺช ปสฺสตํ สตํ เหหิติ หิตมาวห.

คณธสารากิวโส

พจนานุกรม

[๑] ขอนอบน้อมพระพุทธเจ้าโดยเคารพ ขอคัมภีร์ที่ปรารถนาไว้ดีจึงสำเร็จโดยพลัน
ขอพระพุทธศาสนาจงบริบูรณ์แพร่หลายไร้มลทิน ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน

[๒] ขอนมัสการพระพุทธเจ้าผู้ประทานความหมดจด ผู้ชำนาญทางถูกและทางผิด
พระธรรมที่ทำให้บรรลुความหมดจด และพระสงฆ์ผู้เกิดจากความหมดจด

[๓] พระเถระชื่อพระพุทธโฆสาจารย์ ผู้มีกิตติศัพท์เลื่องลือดุจพระพุทธเจ้า ได้
ประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้เพื่อความหมดจดของผู้ต้องการ

[๔] คัมภีร์นั้นยังลงสู่พระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก ดำเนินไปเพื่อเกื้อกูล
แก่ผู้แสวงหาแก่นสารของพระพุทธพจน์

[๕] แม้คัมภีร์แปลของคัมภีร์นั้น ผู้รู้ในกาลก่อนได้ประพันธ์ไว้ แต่คัมภีร์เหล่านั้น
ไม่อาจทำให้คนในปัจจุบันพอใจได้ตามต้องการ

[๖] ดังนั้น คัมภีร์อธิบายความฉบับใหม่นี้ อันแสดงเนื้อความที่มีแก่นสารซึ่งยัง
ไม่กระจ่างชัดเจน จึงปรากฏขึ้นโดยอาศัยคัมภีร์ฎีกาเป็นต้นและตำราที่สงสัยพม่า ไม่ละ
ความเห็นของบูรพาจารย์อีกด้วย

[๗] ข้าพเจ้าได้แต่งคัมภีร์อันเป็นที่อาศัยของกุลบุตรผู้เปรียบดั่งต้นไม้เล็ก เพื่อ
ประโยชน์เกื้อกูลแก่กุลบุตรผู้ปรารถนาประโยชน์และเพื่อความเจริญรุ่งเรืองแห่งพระศาสนา

[๘] เมื่อสัตบุรุษจำแนกความผิดถูกแล้วพิจารณาดู คัมภีร์แปลที่ให้ความรู้อัน
เหมาะสมนี้จักนำประโยชน์เกื้อกูลมาให้

พระคันธสาราภิวังศ์

สารบัญ

คำนิยม		[๑]
สัมภาวนาพจน์		[๓]
คำอนุโมทนา		[๕]
คำนำ		[๘]
วจนารมฤ		[๑๐]
พจนารมภ์		[๑๑]
สารบัญ		[๑๒]

วิสุทธิมรรค แปลและอธิบาย เล่ม ๔

ปริจเฉทที่ ๑๑ สมานินิเทศ

คำอธิบายสมานิ		๑
อาหารเรปฏิกุลสัตตยาภาวนา.....		๑
ภัยของอาหาร		๔
อาหารที่ประสงคิในเรื่องนี้		๗
พิจารณาความน่ารังเกียจโดยลักษณะ ๑๐ อย่าง.....		๘
๑. การไป		๑๐
๒. การแสวงหา		๑๓
๓. การบริโภค		๑๔
๔. สิ่งทีคลุกเคล้ากับอาหาร.....		๑๕

๕. ที่หมักหมม	๑๖
๖. อาหารที่ยังไม่ย่อย	๑๖
๗. อาหารที่ย่อยแล้ว	๑๗
๘. ผล	๑๗
๙. การหลั่งออก	๑๘
๑๐. การแปดเปื้อน	๒๐
การบรรลุปจารสมาธิ	๒๑
อานิสงส์ของการเจริญอาหารแปฏิกุลสัญญา	๒๒
จตุธาตุวัตถถานภาวนา	๒๓
วิธีเจริญกรรมฐาน	๕๘
๑. การกำหนดธาตุ ๔ ในโกฏฐาสะโดยย่อ	๖๕
๒. การกำหนดธาตุ ๔ ในโกฏฐาสะโดยพิสดาร	๖๕
วิธีกำหนดปฐวีธาตุ ๒๐	๖๖
วิธีกำหนดผม	๖๖
วิธีกำหนดขน	๖๗
วิธีกำหนดเล็บ	๖๘
วิธีกำหนดฟัน	๖๘
วิธีกำหนดหนัง	๖๘
วิธีกำหนดเนื้อ	๖๘
วิธีกำหนดเอ็น	๖๙
วิธีกำหนดกระดูก	๖๙
วิธีกำหนดเยื่อในกระดูก	๗๑
วิธีกำหนดไต	๗๑
วิธีกำหนดหัวใจ	๗๑

วิธีกำหนดดับ	๗๒
วิธีกำหนดพึงผิด	๗๒
วิธีกำหนดม้าม	๗๒
วิธีกำหนดปอด	๗๓
วิธีกำหนดไส้ใหญ่	๗๓
วิธีกำหนดไส้น้อย	๗๓
วิธีกำหนดอาหารใหม่	๗๔
วิธีกำหนดอาหารเก่า	๗๔
วิธีกำหนดมันสมอง	๗๔
วิธีกำหนดอาโปธาตุ ๑๒	๗๕
วิธีกำหนดดี	๗๕
วิธีกำหนดเสลด	๗๕
วิธีกำหนดหนอง	๗๕
วิธีกำหนดเลือด	๗๖
วิธีกำหนดเหงื่อ	๗๖
วิธีกำหนดมันชั้น	๗๗
วิธีกำหนดน้ำตา	๗๗
วิธีกำหนดมันเหลว	๗๗
วิธีกำหนดน้ำลาย	๗๘
วิธีกำหนดน้ำมูก	๗๘
วิธีกำหนดไขข้อ	๗๘
วิธีกำหนดมูล	๗๙
วิธีกำหนดเตโชธาตุ ๔	๗๙
วิธีกำหนดวาโยธาตุ ๖	๘๐
๓. การกำหนดลักษณะแข็งเป็นต้น ๔๒ อย่างโดยย่อ	๘๐

๔. การกำหนดลักษณะแข็งเป็นต้น ๔๒ อย่างโดยพิสดาร	๘๑
ธาตุตามประเภท	๘๒
๑. ความหมายของศัพท์	๘๔
๒. กลุ่มรูปกลาป	๘๘
๓. พงธธาตุ	๙๒
๔. ลักษณะเป็นต้น	๑๐๑
๕. สมุฏฐาน	๑๐๖
๖. ความต่างกันและความเป็นอย่างเดียวกัน	๑๐๗
๗. การแยกกันได้และการแยกกันไม่ได้	๑๒๒
๘. ความเข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้	๑๒๓
๙. ความต่างกันของธาตุภายในและธาตุภายนอก	๑๒๔
๑๐. การรวมเข้า	๑๒๔
๑๑. การเป็นเหตุอุปถัมภ์	๑๒๔
๑๒. การไม่รู้จักคิดพิจารณา	๑๒๕
๑๓. การจำแนกปัจจัย	๑๒๕
อานิสงส์การกำหนดธาตุ ๔	๑๓๖
คำลงท้ายสมาธิกา	๑๔๒
สมาธิอานิสงส์สภา	๑๔๓
เรื่องอานิสงส์ของสมาธิ	๑๔๓

ปริจเฉทที่ ๑๒ อิทธีวิธินิทเทศ

คำอธิบายฤทธิ์ต่างๆ	๑๖๗
เรื่องอภิญา	๑๖๗

การฝึกจิตด้วยวิธี ๑๔ อย่าง	๑๖๙
คำอธิบายศัพท์ว่า โส เอว สมานิตเต จิตฺเต เป็นต้น	๑๗๑
ฤทธิ์ ๑๐	๑๗๙
๑. ฤทธิ์อิทธิฐานให้เป็นหลายคน	๑๗๓
๒. ฤทธิ์เนรมิต	๑๗๓
๓. ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ	๑๗๔
๔. ฤทธิ์แผ่ไปด้วยญาณ	๑๗๔
เรื่องท่านพระพากุลละ	๑๗๕
เรื่องท่านพระสังกัจจาย	๑๗๖
เรื่องเด็กกุกุตบาล	๑๗๖
๕. ฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิ	๑๗๖
เรื่องท่านพระสารีบุตร	๑๗๗
เรื่องท่านพระสัณฺฑชีวะ	๑๗๗
เรื่องท่านพระขานุกโกณฑัญญะ	๑๗๘
เรื่องนางอุตตราอุบาสิกา	๑๗๘
เรื่องพระนางสามาวดี	๑๗๘
๖. ฤทธิ์ของพระอริยะ	๒๐๐
๗. ฤทธิ์เกิดจากผลกรรม	๒๐๕
๘. ฤทธิ์ของผู้มีบุญ	๒๐๗
๙. ฤทธิ์สำเร็จด้วยมนต์	๒๑๒
๑๐. ฤทธิ์สำเร็จเพราะประกอบกิจนั้นๆ โดยชอบ	๒๑๗
คำอธิบายศัพท์ในพระบาลี	๒๑๙
เหตุเกิด ๔	๒๒๒

บาทฐาน ๔	๒๒๔
เหตุย่อย ๘	๒๒๙
มูลเหตุ ๑๖	๒๓๐
การอธิษฐานด้วยญาณ	๒๓๖
เรื่องท่านจุฬปันถก	๒๓๘
ทำให้เปิดเผยหรือถูกกำบัง	๒๔๗
เรื่องพระธัมมทินนเถระ	๒๗๗
การทำให้ถูกกำบัง	๒๗๘
ความหมายอีกอย่างหนึ่งของฤทธิ์ปาฏิหาริย์ทั้งสอง	๒๘๐
ฤทธิ์ผ่านสิ่งกีดขวาง	๒๘๓
การผุดขึ้นหรือต่ำลงในแผ่นดิน ...	๒๘๕
เดินบนน้ำโดยที่น้ำไม่แยก	๒๘๘
นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศ	๒๘๙
ใช้มือจับต้องลูบลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์	๓๐๒
นันทโปปนันทนาคทมนกเถา	๓๐๘
ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลก	๓๑๕
ทำของน้อยให้มาก	๓๒๐
ทำของอร่อยให้ไม่อร่อย ทำของไม่อร่อยให้อร่อย	๓๒๑
คำอธิบายพระบาลี	๓๒๑
ฤทธิ์แปลงกาย	๓๒๕
ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ	๓๒๗

ปริจเฉทที่ ๑๓ อภิญาณิทเทศ

คำอธิบายอภิญาณ	๓๓๑

เรื่องทิวพโสธธาตุ	๓๓๑
คำอธิบาย ทิวพาย โสธธาตุยา.....	๓๓๒
คำอธิบาย วิสุทธาย เป็นต้น.....	๓๓๕
วิธีเจริญทิวพโสธธาตุ	๓๓๖
เรื่องเจโตปริยญาณ	๓๓๘
คำอธิบาย เจโตปริยญาณาย.....	๓๓๘
คำอธิบาย ปรสตุตานํ เป็นต้น.....	๓๔๐
วิธีเจริญเจโตปริยญาณ.....	๓๔๑
อธิบายจิต ๑๖ ประเภท	๓๔๒
เรื่องบุพเพนิวาสานุสสติญาณ	๓๕๐
ผู้ระลึกชาติก่อน ๖ จำพวก.....	๓๕๔
ความสามารถในการระลึกได้ต่างกัน	๓๕๕
การระลึกที่ประสงค์เอาในที่นี้.....	๓๕๖
วิธีปฏิบัติในการระลึกชาติก่อน	๓๕๗
คำอธิบาย เอกมปิ ชาติ เป็นต้น	๓๖๐
สังวิภูฏักปและวิวิภูฏักป	๓๖๐
สังวิภูฏักป ๓	๓๖๑
พุทฺธเชต ๓	๓๖๒
โลกพินาศด้วยไฟ	๓๖๔
โลกบังเกิดขึ้นใหม่.....	๓๖๕
โลกพินาศด้วยน้ำ	๓๖๘
โลกพินาศด้วยลม	๓๖๙
โลกพินาศด้วยอุกุศลมูล.....	๓๗๐
คำอธิบาย อมุตฺราสี เป็นต้น.....	๓๗๓

เรื่องจุตูปปาตญาณ	๓๙๗
คำอธิบาย จุตูปปาตญาณาย เป็นต้น	๓๙๙
คำอธิบาย ทิพฺเพน.....	๓๙๙
คำอธิบาย จกฺขุณา.....	๓๙๓
คำอธิบาย วิสฺสุทฺเธน.....	๓๙๔
คำอธิบาย อติกฺกนฺตมานุสฺเสน.....	๓๙๔
คำอธิบาย สตฺเต ปสฺสติ เป็นต้น	๓๙๔
กระบวนการเกิดยถากัมมุปคญาณ	๓๙๗
คำอธิบาย กายทฺจุจฺริเตน เป็นต้น	๓๙๙
คำอธิบายการว่าร้ายพระอริยะ.....	๔๐๐
คำอธิบายผู้มีมิจฉาทิฏฐิ.....	๔๐๓
คำอธิบาย กายสฺส เกทา ปรี มรณา	๔๐๖
คำอธิบาย อปายํ เป็นต้น	๔๐๗
คำอธิบายวิธีเจริญทิพพจักขุญาณ	๔๑๑
การเกิดขึ้นของทิพพจักขุญาณ.....	๔๑๓
ปกิณณกกา	๔๑๓
คำอธิบายข้อเบ็ดเตล็ดในอภิญญานิทเทศ	๔๑๓
อิทธิวิธญาณในอารมณฺ ๗ อย่าง	๔๑๖
ทิพฺพโสตญาณในอารมณฺ ๔ อย่าง	๔๑๘
เจโตปริยญาณในอารมณฺ ๘ อย่าง	๔๑๘
ปัจจุบัน ๓	๔๑๙
ความเห็นของบางคน.....	๔๒๒
บุพเพนิวาสญาณในอารมณฺ ๘ อย่าง	๔๒๔
ทิพพจักขุญาณในอารมณฺ ๔ อย่าง	๔๒๖
อนาคตังสญาณในอารมณฺ ๘ อย่าง	๔๒๗

ยถากัมมุปกฎาณในอารมณ ๕ อย่าง	๔๒๘

ปริจเฉทที่ ๑๔ ชั้นนันทเทส

คำอธิบายชั้น	๔๒๙
เรื่องปัญญา	๔๒๙
วิสัยชฌาปัญหาคือ ๑	๔๓๐
วิสัยชฌาปัญหาคือ ๒	๔๓๑
วิสัยชฌาปัญหาคือ ๓	๔๓๔
เรื่องประเภทของปัญญา	๔๓๕
วิสัยชฌาปัญหาคือ ๔	๔๓๕
ปัญญา ๒ อย่าง	๔๓๕
ปัญญา ๓ อย่าง	๔๓๗
ปัญญา ๔ อย่าง	๔๔๖
อรรถปฏิสัมภิตา	๔๔๘
ธรรมปฏิสัมภิตา	๔๔๙
นิรุตติปฏิสัมภิตา	๔๕๑
ปฏิภาณปฏิสัมภิตา	๔๕๒
ระดับของปฏิสัมภิตา	๔๕๓
การกำหนดภูมิ มูล และสรีระของปัญญา	๔๗๘
วิสัยชฌาปัญหาคือ ๕	๔๗๘
ชั้น	๔๘๑
รูปชั้น	๔๘๕
ภูตรูป ๔	๔๘๙

อุपाทนายรูป ๒๔	๕๐๕
ลักษณะเป็นต้นของอุपायरูป ๒๔	๕๑๑
ปสาทรูป ๕	๕๑๑
ลักษณะของจักขุประสาทเป็นต้น	
ตามความเห็นของบางคน	๕๑๗
ประวัติคัมภีร์อรรถกถา	๕๒๔
จักขุประสาท	๕๔๐
โคจรรูป ๔	๕๔๔
ภาวรูป ๒	๕๔๗
ชีวิตินทรีย์	๕๕๒
หทัยวัตถุ	๕๕๖
กายวิญญูติ	๕๕๙
วจีวิญญูติ	๕๖๑
ปริจเฉทรูป (อากาสธาตุ)	๕๖๗
วิการรูป ๓	๕๗๐
ลักษณรูป ๔	๕๗๕
อุपाทนายรูปอื่น	
ตามความเห็นของบางคน	๕๘๘
รูป ๑ ประเภท	๕๙๒
รูป ๒ ประเภท	๕๙๓
รูป ๓ ประเภท	๖๐๐
รูป ๔ ประเภท	๖๐๖
รูป ๕ ประเภท	๖๑๗
ดรรชนี	๖๓๑

บรรณานุกรม	๖๓๙
รายนามผู้ร่วมอุปถัมภ์	---

ໂສປານມາລ'ມມລໍ ດິທສາລຍສຸສ
ສໍສາສາຄຣສມຸຕຸຣນາຍ ເສຕຸ້
ສພຸພາຄຕິກຍວິວຊຸຟິຕເບມມຄຸຕໍ
ຣມຸມໍ ນມສຸສຖ ສທາ ມຸນີນາ ປຣິຕໍ. ເຕລກຼາຫາຄາ (໒)

ເຢືູ່ທ່ານທັງຫຼາຍນັ້ນສະການພຣະຣຸຣມອັນພຣະມຸນີຕຣ໌ສສອນ ເປັນຂັ້ນບັນໄດ
ອັນໝົດຈຸດແຫ່ງສະຣຸກ ປະຣຸຈສະພານຂ້າມມາສມຸທຣກື້ອສະສາຣ ແລະເປັນທາງເຄາະມ
ປະໂຫດຈາກທຸກຕິກຍ໌ທັງມວນທຸກເມື່ອ

ปริฉะที่ ๑๑

สมาธินิเทศ = คำอธิบายสมาธิ

อาหาเรปฏิกูลสัญญาภาวนา

[๒๙๔] บัดนี้ ถึงลำดับอธิบายวิธีเจริญอาหาเรปฏิกูลสัญญา (สัญญาในอาหารว่าปฏิกูล) ที่ได้กล่าวไว้โดยย่อต่อจากอรูปกรรมฐานว่า สัญญา ๑

คำว่า สมาธินิเทศ (คำอธิบายสมาธิ) เป็นชื่อทั่วไปของนิเทศ ๑๑ ตอนเริ่มตั้งแต่ นิเทศที่ ๓ คือ กัมมัญฐานคหณนิเทศจนถึงนิเทศที่ ๑๓ คือ อภิญญานิเทศ ดังนั้น คัมภีร์ วิสุทธิมรรค (เล่ม ๒ ข้อ ๖๖๒ หน้า ๒๕๐) จึงกล่าวว่า

ตาปี จิตตสีเสน วุตตสมาธินิเทศเส สพฺพกาเรน วิตุถาริตา.

สมาบัติ ๘ พร้อมทั้งอุปจารสมาธินั้น มีอธิบายไว้แล้วโดยสิ้นเชิงในสมาธินิเทศ ที่กล่าวไว้โดยมีจิตเป็นหลัก

แม้นิเทศ ๑๑ ตอนเหล่านั้นจะเป็นคำอธิบายสมาธิ หากแต่นิเทศอื่นก็ได้ชื่อเฉพาะว่า กัมมัญฐานคหณนิเทศ เป็นต้น ดังนั้น จึงไม่เรียกนิเทศเหล่านั้นว่า สมาธินิเทศ แต่เรียกนิเทศนี้ที่ยังไม่มีชื่อเฉพาะว่าเป็นสมาธินิเทศ

ในคำนี้ว่า อาหาเรปฏิกูลสัญญา ชื่อว่า อาหาร โดยความหมายว่า นำมาให้

คำอธิบายว่า อาหารตติ อาหาโร (ชื่อว่า อาหาร โดยความหมายว่า นำมาให้) แสดง รูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ของ อาหาร ว่า

- อาหารตติ อาหาโร = สภาวะนำมาให้ ชื่อว่า อาหาร

(อา บทหน้า + หร ธาตุ (หฺรเณ = นำไป) + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า อาหาร แปลตามศัพท์ว่า “เหตุ” หมายความว่า เหตุที่นำผลมาให้เพื่อผลเกิดขึ้น และดำรงอยู่ต่อไป ดังข้อความ^๑ว่า

ในพาทย์นั้น คำว่า อาหารติ (นำมาให้) หมายความว่า นำผลมาให้ คือ ทำให้ผลเกิดขึ้นและดำเนินไปด้วยความเป็นเหตุที่เรียกว่า อาหารปัจจัยเพื่อให้ผลเกิดขึ้น และดำรงอยู่

อาหารนั้นมี ๔ อย่าง คือ :-

๑. กพพีการอาหาร (อาหารที่ทำเป็นคำๆ) นำรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ (โอชัญฐมกรุป) มาให้
๒. ผัสสอาหาร อาหารคือผัสสะ (การกระทบระหว่างจิตกับอารมณ์) นำเวทนา ๓ มาให้
๓. มโนสัญเจตนาหาร อาหารคือมโนสัญเจตนา (ความตั้งใจ, กุศลกรรมและอกุศลกรรม) นำปฏิสนธิในภพ ๓ มาให้
๔. วิญญาณาหาร อาหารคือวิญญาณ (จิต) นำรูปนามในขณะถือปฏิสนธิมาให้

กพพีการอาหาร คือ อาหารที่ทำเป็นคำๆ ย่อมนำรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ มาให้ แต่สิ่งที่นำรูปดังกล่าวมาให้จริงๆ คือ โอชา (สารอาหาร) ที่อยู่ในอาหารนั้น คำนี้จึงเป็นส่วนหนึ่งของภาษาที่เรียกว่า ฐานูปจาระ คือ ส่วนที่กล่าวถึงที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย กล่าวคือ อาหารเป็นที่อาศัยของโอชา แม้จะกล่าวถึงที่อาศัยคืออาหารก็เจตนาหมายถึงสิ่งที่อาศัยคือโอชา ดังข้อความว่า

อนึ่ง คำนี้กล่าวไว้โดยเนื้อด้วยที่ตั้ง[ของโอชาคืออาหาร] แต่พึงทราบโดยลักษณะว่ามีลักษณะคือโอชา^๑

อาหารที่ถูกกลืนกินทำเป็นคำๆ ชื่อว่า กพพีการอาหาร อนึ่ง คำนี้กล่าวไว้เพื่อแสดงอาหารพร้อมทั้งที่ตั้ง แต่สารอาหาร (โอชา) อันเป็นสาระของอาหารที่ถูกกลืนกินที่เรียกว่า สิ่ง

^๑ วิสุทธิมหาณีกา ๑/๒๙๔/๔๙๔

นำรสไป ซึ่งแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ อันทำให้คำจุนร่างกายที่มีอินทรีย์บริบูรณ์ ชื่อว่า อาหาร-
รูป ในที่นี้ ดังจะเห็นได้ว่า อาหารรูปนี้มีลักษณะเป็นเหตุคำจุนร่างกายที่มีอินทรีย์บริบูรณ์ หรือมี
ลักษณะนำรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ มาให้^๒

คำว่า กพพิการ มีรูปวิเคราะห์ ๒ อย่าง คือ

๑. กรียตติ กาโร, กพโพ กาโร กพพิกาโร^๓ = อาหารที่ถูกกระทำให้เป็นคำ ชื่อว่า
กพพิการะ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

๒. กพพิ กรียตติ กพพิกาโร^๔ = อาหารที่ถูกกระทำให้เป็นคำ ชื่อว่า กพพิการะ
(กพพิ บทหน้า + กร ธาตุ <กรณ = กระทำ> + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

รูปวิเคราะห์แรกลง อี อักษรเป็นอาคมในเพราะ กร ธาตุ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์
(สุตตมาลา สูตร ๑๓๓๘) ว่า ยถารหิมินฺนาคโม ภูกเรสุ (ลง อี วัณณะเป็นอาคมตามสมควร
ในเพราะ ภู และ กร ธาตุ) เพราะถือว่าเป็นบทสมาสทั่วไปที่ไม่ใช่กัตตันตสมาส จึงลง อี อักษรเป็น
อาคมโดย อี อักษรไม่มีอรรถพิเศษในกรรมธารยสมาส เช่น ภสฺมา กตฺ ภสฺมิกตฺ (สิ่งที่ทำให้เป็น
ขี้เถ้า ชื่อว่า ภสฺมิกตะ)

รูปวิเคราะห์ที่ ๒ ลง อี ปัจจัยในอรรถว่า อภุตตัพภาวะ คือ ความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้น
ของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน เพราะเป็นกัตตันตตปฺริสสมาส คือ ตปฺริสสมาสที่ลงกิตกปัจจัยอยู่ท้าย
โดยลง อี ปัจจัยด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๗๑) ว่า ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา ลิขณฺนติ
(ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนสูตร) ตามคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกา หรือ
ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า ยทฺนุปฺปนา นิปาตนา ลิขณฺนติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้
ด้วยนิปาตนสูตร) ตามคำอธิบายในคัมภีร์พาลาวดาร (ดู วิสุทธิมรรค ฉบับแปล เล่ม ๓ หน้า ๑๕๕-
๕๗)

ฉบับไทยทั่วไปในคัมภีร์นี้และคัมภีร์อื่นๆ พบปฐะว่า กวพิงการาหาร โดยถือว่าคำว่า
กวพิง เป็นบทสมาสที่ไม่ลงวิภัตติในบทหน้า แต่คำนี้ไม่สอดคล้องกับหลักการลง อี อาคมหรือ อี
ปัจจัยตามที่กล่าวมาแล้วในคัมภีร์ไวยากรณ์ จึงไม่ถูกหลักภาษา

^๒ วิจารณ์. ๑๐/๒๗๓

^๓ มณ.มณฑุสาฎีกา ๑/๑๐/๑๑๕

^๔ วิสุทธิมหาฎีกา ๑/๒๙๔/๔๙๔, ปรมคณ.ฎีกา ๑๕๖/๒๖๒

ภัยของอาหาร

ในอาหารเหล่านั้น :-

๑. ความพอใจ[อาหาร] (รสตัณหา) เป็นภัยของกพพีการารหาร [เพราะความพอใจดังกล่าวทำให้เกิดวิญญูทุกข์ทั้งหมดอันไม่มีประโยชน์ในภพนี้เป็นต้น^๕]
๒. การเข้าไปใกล้[อารมณ์] เป็นภัยของผัสสาหาร [เพราะไม่พ้นไปจากทุกข์ ๓ คือ ทุกข์แท้ ทุกข์แปรปรวน และทุกข์ประจำสังขาร^๖]
๓. การเกิดในภพใหม่ เป็นภัยของมโนสัญญาเจตนาหาร [เพราะไม่พ้นไปจากความพินาศที่มีการเกิดในภพใหม่เป็นเหตุ^๗]
๔. ปฏิสันธิ เป็นภัยของวิญญูณาหาร[เพราะไม่พ้นไปจากทุกข์ที่มีปฏิสันธิเป็นเหตุ^๘]

อนึ่ง ในอาหารเหล่านั้นที่มีภัยน่ากลัวอย่างนี้ พึงแสดง :-

๑. กพพีการารหารด้วยคำสอนอันอุปมาเหมือนเนื่อบุตร^๖ [เพื่อให้บริโภคโดยไม่มีความพอใจอาหาร^๗]
๒. ผัสสาหารด้วยคำสอนอันอุปมาเหมือนแม่โคที่ไม่มีหนังหุ้ม^๘ [เพราะไม่มีภัยคือการเข้าไปใกล้อารมณ์แก่ผู้เห็นโทษของผัสสะว่า เวทนาย่อมเกิดขึ้นเมื่อมีผัสสะ และเวทนาจึงควรถูกรู้เห็นว่าเป็นทุกข์และสิ่งเลียบแทงเป็นต้น^๙]
๓. มโนสัญญาเจตนาหารด้วยคำสอนอันอุปมาเหมือนหลุมถ่านเพลิง^๙ [เพราะไม่มีภัยคือการเกิดใหม่แก่ผู้เห็นโทษว่า ภพทั้งหลายเหมือนหลุมถ่านเพลิงที่ถูกไฟ ๑๑ กองเผาอยู่รอบด้าน^{๑๐}]
๔. วิญญูณาหารด้วยคำสอนอันอุปมาเหมือนหอก ๑๐๐ เล่ม^{๑๐} [เพราะไม่มีภัยคือปฏิสันธิแก่ผู้เห็นโดยชอบว่า วิญญูณเหมือนโจร เพราะทำสิ่งที่เป็นโทษ เวทนาเหมือนหอกแทง เพราะเป็นสิ่งที่อดทนได้ยาก^{๑๑}]

^๕ วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๙๔/๔๙๔

^๖ วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๙๔/๔๙๗

^๗ ส.น. ๑๖/๖๓/๙๗

^๘ ส.น. ๑๖/๖๓/๙๕

^๙ ส.น. ๑๖/๖๓/๙๖

ข้อความที่กล่าวเปรียบกพฬการาหารเหมือนเนื่อบุตร ผัสสาหารเหมือนแม่โคที่ไม่มีหนัง หุ้ม มโนสัญเจตนาหารเหมือนหลุมถ่านเพลิง และวิญญาณาหารเหมือนหอก ๑๐๐ เล่ม พบใน สังยุตตนิกาย นิทานวรรค ปุตตมังสุปมสูตร มีข้อความเต็มดังต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลาย อาหาร ๔ อย่างนี้เป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ของหมู่สัตว์ผู้เกิดแล้ว หรือเพื่ออนุเคราะห์หมู่สัตว์ผู้แสวงหาที่เกิด

อาหาร ๔ อย่างมีอะไรบ้าง ? คือ

๑. กพฬการาหารที่หยาบหรือละเอียด	๒. ผัสสาหาร
๓. มโนสัญเจตนาหาร	๔. วิญญาณาหาร

อาหาร ๔ อย่างนี้เป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ของหมู่สัตว์ผู้เกิดแล้ว หรือเพื่ออนุเคราะห์หมู่สัตว์ผู้แสวงหาที่เกิด

บุคคลพึงรู้เห็นกพฬการาหารอย่างไร ? คือ อุปมาเหมือนสองสามีภรรยาถือเอา เสบียงเล็กน้อย เดินทางข้ามทางกันดาร พวกเขามีบุตรน้อยคนหนึ่งที่น่ารักน่าเจริญใจ ขณะที่พวกเขากำลังเดินทางข้ามทางกันดาร เสบียงที่มีเพียงเล็กน้อยได้หมดสิ้นไป แต่ทางกันดารของพวกเขายังไม่ผ่านไป ยังเหลืออยู่ไกล ลำดับนั้น เขาทั้งสองตกลงกันว่า เสบียงที่เหลืออยู่เล็กน้อยได้หมดสิ้นแล้ว แต่ทางกันดารยังเหลืออยู่ไกล ทางที่ดี พวกเรา ช่วยกันฆ่าบุตรน้อยที่น่ารักน่าเจริญใจคนนี้ ทำเป็นเนื้อเค็มและเนื้อย่าง บริโภคเนื่อบุตร ก็จะข้ามพ้นทางกันดารที่เหลืออยู่ได้ เราทั้งสามอย่าพินาศพร้อมกันเลย ต่อมา สองสามีภรณานั้นก็ฆ่าบุตรน้อยที่น่ารักน่าเจริญใจคนนั้น ทำเป็นเนื้อเค็มและเนื้อย่าง บริโภคเนื่อบุตรนั้นแหละจึงข้ามพ้นทางกันดารนั้นไปได้ พวกเขาบริโภคเนื่อบุตรไปพลาง ทบออกไปพลาง ราพันว่า บุตรน้อยอยู่ที่ไหน ? บุตรน้อยอยู่ที่ไหน ?

พระพุทธเจ้า : เธอทั้งหลายจะเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร ? คือ พวกเขา บริโภคเนื่อบุตรเป็นอาหารเพื่อเล่น มัวเมา ประดับ หรือตกแต่งร่างกายหรือ ?

ภิกษุ : หามิได้ พระพุทธเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า : พวกเขาบริโภคอาหารที่ปรุงจากเนื่อบุตรเพียงเพื่อจะข้ามทางกันดารให้พ้นใช่ไหม ?

ภิกษุ : ไซ้ พระพุทธเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า : เรากล่าวว่าบุคคลพึงรู้เห็นภพเพื่อการอาหารเหมือนเนื่อบุตร เมื่ออริยสาวกกำหนดรู้ภพเพื่อการอาหารได้แล้ว[ด้วยปริณญา ๓] ก็เป็นอันกำหนดรู้ราคะซึ่งเกิดจากกามคุณ ๕ เมื่อกำหนดรู้ราคะซึ่งเกิดจากกามคุณ ๕ ได้แล้ว สังโยชน์ที่ทำให้อริยสาวกมาสู่โลกนี้อีกก็ไม่มี

บุคคลพึงรู้เห็นผัสสาหารอย่างไร ? คือ อุปมาเหมือนแม่โคที่ไม่มีหนังหุ้ม ถ้ายืนฟังผาอยู่ ก็จะถูกฝูงสัตว์ที่อาศัยผาเจาะกิน ถ้ายืนฟังต้นไม้อยู่ ก็จะถูกฝูงสัตว์ที่อาศัยต้นไม้เจาะกิน ถ้างลงไปยืนแช่น้ำอยู่ ก็จะถูกฝูงสัตว์ที่อาศัยอยู่ในน้ำกัดกิน ถ้ายืนอยู่ในที่แจ้ง ก็จะถูกฝูงสัตว์ที่อาศัยอยู่ในอากาศเกาะจิกกิน ไม่ว่าแม่โคตัวที่ไม่มีหนังหุ้มตัวนั้นจะไปอาศัยอยู่ในสถานที่ใดๆ ก็ตาม ก็ถูกสัตว์ที่อาศัยอยู่ในสถานที่นั้นๆ กัดกินอยู่รำไป เรากล่าวว่าบุคคลพึงเห็นผัสสาหารเหมือนแม่โคที่ไม่มีหนังหุ้ม เมื่ออริยสาวกกำหนดรู้ผัสสาหารได้แล้วก็เป็อันกำหนดรู้เวทนา ๓ [คือ สุข ทุกข์ และอุเบกขา] เมื่อกำหนดรู้เวทนา ๓ ได้แล้ว เรากล่าวว่าไม่มีกิจใดที่อริยสาวกพึงทำให้ง่ไปกว่านี้

บุคคลพึงรู้เห็นมโนสัญญาเจตนาหารอย่างไร ? คือ อุปมาเหมือนหลุมถ่านเพลิง ลึกกว่าชั้วคน เต็มไปด้วยถ่านเพลิง ไม่มีเปลวและควัน ครั้งนั้นบุรุษคนหนึ่งต้องการมีชีวิต ไม่อยากตาย รักสุขเกลียดทุกข์เดินมา บุรุษมีกำลังสองคนจับแขนของเขาคนละข้าง จุดไปลงในหลุมถ่านเพลิง ทันใดนั้น เขามีเจตนาปรารถนาตั้งใจจะไปให้ไกลจากหลุมถ่านเพลิง ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะเขารู้ว่า ถ้าเรจักตกหลุมถ่านเพลิงนี้ เรจักต้องตายหรือถึงทุกข์ปางตาย เรากล่าวว่าบุคคลพึงรู้เห็นมโนสัญญาเจตนาหารเหมือนหลุมถ่านเพลิง เมื่ออริยสาวกกำหนดรู้มโนสัญญาเจตนาหารได้แล้ว ก็เป็อันกำหนดรู้ตัณหา ๓ [กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา] เมื่อกำหนดรู้ตัณหา ๓ ได้แล้ว เรากล่าวว่าไม่มีกิจใดที่อริยสาวกพึงทำให้ง่ไปกว่านี้

บุคคลจึงพึงเห็นวิญญาณาหารอย่างไร ? คือ อุปมาเหมือนราชบุรุษจับโจรผู้ประพฤติชั่วได้แล้ว จึงทูลพระราชาว่า ขอเดชะ ผู้นี้เป็นโจรประพฤติชั้วต่อพระองค์ ขอจงทรงลงพระอาญาตามที่ทรงพระราชประสงค์แก่โจรผู้นี้เถิด

พระราชามีพระกระแสรับสั่งว่า ท่านทั้งหลาย จงใช้หอก ๑๐๐ เล่มแทงมันในเวลาเช้า ราชบุรุษจึงใช้หอก ๑๐๐ เล่มแทงนักโทษคนนั้น ในเช้าวันนั้น

ต่อมาในเวลาเที่ยงวัน พระราชาทรงซักถามราชบุรุษว่า ท่านทั้งหลาย นักโทษคนนั้นเป็นอย่างไรบ้าง ?

ราชบุรุษกราบทูลว่า เขายังมีชีวิตอยู่ พระพุทธเจ้าข้า จึงมีพระกระแสรับสั่งว่า ท่านทั้งหลายจงใช้หอก ๑๐๐ เล่มแทงมันในเวลาเที่ยงวัน ราชบุรุษจึงใช้หอก ๑๐๐ เล่มแทงนักโทษคนนั้นในเวลาเที่ยงวัน

ต่อมาในเวลาเย็น พระราชาทรงซักถามราชบุรุษอีกว่า ท่านทั้งหลาย นักโทษคนนั้นเป็นอย่างไรบ้าง ?

ราชบุรุษกราบทูลว่า เขายังมีชีวิตอยู่ พระพุทธเจ้าข้า จึงมีพระกระแสรับสั่งว่า ท่านทั้งหลายจงใช้หอก ๑๐๐ เล่มแทงมันในเวลาเย็น ราชบุรุษทั้งหลายจึงใช้หอก ๑๐๐ เล่มแทงนักโทษคนนั้นในเวลาเย็น

เธอทั้งหลายจะเข้าใจความชื่อนั้นว่าอย่างไร ? คือ เมื่อเขาถูกหอก ๓๐๐ เล่มแทงตลอดวัน จะพึงได้เสวยทุกข์โทมนัสซึ่งมีการแทงนั้นเป็นเหตุมิใช่หรือ ?

ภิกษุ : ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อเขาถูกหอกหนึ่งเล่มแทงยังได้เสวยทุกข์โทมนัสซึ่งมีการแทงนั้นเป็นเหตุ ไม่ต้องพูดถึงเมื่อถูกหอก ๓๐๐ เล่มแทง

พระพุทธเจ้า : ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่าบุคคลพึงเห็นวิญญานาหารเหมือนหอก ๓๐๐ เล่ม เมื่ออริยสาวกกำหนดรู้วิญญานาหารได้แล้ว ก็เป็นอันกำหนดรูรูปร่างได้ เมื่อกำหนดรูรูปร่างได้แล้ว เรากล่าวว่าไม่มีกิจใดที่อริยสาวกพึงทำให้ง่ายไปกว่านี้

อาหารที่ประสงคในเรื่องนี้

อนึ่ง ในอาหาร ๔ เหล่านี้ กพพิการาหารอย่างเดียวซึ่งจำแนกเป็นของกิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรส ท่านประสงค์เอาว่าเป็นอาหารในที่นี้

ของกิน คือ ข้าวเป็นต้นที่บุคคลบริโภค ของดื่ม คือ เครื่องดื่มเป็นต้นที่กลืนกินด้วยการดื่ม ของเคี้ยว คือ แป้ง รากไม้ และผลไม้ที่บุคคลเคี้ยวกิน เป็นต้น
ของลิ้มรส คือ มะม่วงสุก น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นต้นที่บุคคลพอใจ^{๑๐}

^{๑๐} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๐๐/๓๖๗

ในคำว่า อลิตปีตขายิตสยิตปปเภโท (ซึ่งจำแนกเป็นของกิน ต้ม เคี้ยว และลื้มรส) โดยทั่วไป ต ปัจจุบันในภาษาบาลีมักลงในอดีตกาล เช่น คโต (ไปแล้ว), จิต (เย็นแล้ว) แต่ในคำเหล่านี้ว่า อลิต (ของกิน), ปีต (ของต้ม), ขายิต (ของเคี้ยว) และ สยิต (ของลื้มรส) ต ปัจจุบันลงในกาลสามัญทั่วไปที่เรียกว่า อนามัญกาล คือ ไม่เจาะจงกาลว่าเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน จึงไม่ต้องแปลคำนี้ว่า “ของกินแล้ว, ของต้มแล้ว, ของเคี้ยวแล้ว และของลื้มแล้ว” เพราะครอบคลุมถึงสิ่งที่กิน ต้ม เคี้ยว และลื้มรสที่มีได้ในกาลทั้งสาม ดังคำว่า ทุฑฺธํ [ชีวี] (น่านมที่ถูกรีด) คำนี้ลง ต ปัจจุบันในกาลทั้งสามเหมือน ต ปัจจุบันในคำว่า พุฑฺโธ (ผู้ตรัสรู้) ซึ่งหมายถึงพระพุทธเจ้าในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ดังข้อความว่า

ตตถ อลิตปีตขายิตสยิตปปเภโติ อลิตพุพปาทพุพขายิตพุพสยิตพุพวิภาโค
กาลเภทวจนิจฺฉาย อภาวโต ยถา ทุฑฺธนฺติ.^{๑๑}

ในพากย์นั้น คำว่า อลิตปีตขายิตสยิตปปเภโท (ซึ่งจำแนกเป็นของกิน ต้ม เคี้ยว และลื้มรส) หมายความว่า ซึ่งจำแนกเป็นของที่ควรกิน ต้ม เคี้ยว และลื้มรส เพราะไม่ประสงค์จะระบุความต่างกันของกาล ดังคำว่า ทุฑฺธํ (น่านมที่ถูกรีด)

จะเห็นได้ว่า ท่านอธิบาย อลิต ศัพท์เป็นต้นด้วย ตพุพ ปัจจุบัน ที่ลงในกาลทั้งสามว่า อลิตพุพ, ปาทพุพ, ขายิตพุพ และ สยิตพุพ ดังนั้น จึงแสดงว่า ต ปัจจุบันใน อลิต ศัพท์เป็นต้นลงในกาลทั้งสามเหมือน ตพุพ ปัจจุบันนั่นเอง

อาหาเรปฏิกูลสัญญา (สัญญาในอาหารว่าปฏิกูล) คือ สัญญาที่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยการเห็นลักษณะอันน่ารังเกียจในกพพีการาหารนั้น

พิจารณาความน่ารังเกียจโดยลักษณะ ๑๐ อย่าง

ผู้เพียรปฏิบัติที่ต้องการเจริญปฏิกุศลสัญญาในอาหารนั้น จำต้องเรียนกรรมฐานไม่ให้คลาดเคลื่อนจากที่เรียนมาแม้บทเดียว ไปสู่ที่ลับหลีกเร้นอยู่ พึงพิจารณาความน่ารังเกียจของกพพีการาหารซึ่งจำแนกเป็นของกิน ของต้ม ของเคี้ยว และของลื้มตามลักษณะ ๑๐ ประการ คือ :-

^{๑๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๙๔/๔๙๗

๑. การไป	๒. การแสวงหา
๓. การบริโภค	๔. สิ่งที่คลุกเคล้ากับอาหาร[มีน้ำดีเป็นต้น]
๕. ที่หมักหมม (กระเพาะอาหาร)	๖. อาหารที่ยังไม่ย่อย
๗. อาหารที่ย่อยแล้ว	๘. ผล
๙. การหลั่งออก	๑๐. การแปดเปื้อน

คำว่า อาสย (สิ่งที่คลุกเคล้ากับอาหาร) คือ น้ำดี เสดต หนอง และเลือดที่อยู่เหนือกระเพาะอาหาร ซึ่งคลุกเคล้ากับอาหารที่บริโภคเข้าไปภายในร่างกาย คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริกฺตํ อาหารํ อาลิมฺปโต สยตฺติ อาสโย^{๑๒} = สิ่งที่เป็นไปโดยคลุกเคล้ากับอาหารที่ถูกบริโภคแล้ว ชื่อว่า อาสยะ (อา บทหน้า <อาลิมฺป = ฉาบ, ทา> + ลี ธาตุ <สย = นอน> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- มรียาทวเสน อญฺณมญฺญํ อสงฺกรโต สยติ ติฏฺฐติ ปวตฺตตฺติ อาสโย^{๑๓} = สิ่งที่เป็นไปโดยไม่ระคนกันโดยขอบเขต ชื่อว่า อาสยะ (อา บทหน้า <มรียาท = ขอบเขต> + ลี ธาตุ <สย = นอน> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

โดยทั่วไปคำว่า อาสย มักแปลว่า “ที่อาศัย” ดังนั้น วิสุทธิมรรคฉบับแปลไทยทุกฉบับจึงแปลว่า “ที่อาศัย” แม้วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๕๙๙) ก็แปลว่า “ที่หยา” ซึ่งมีความหมายว่า “ที่อาศัย” เช่นเดียวกัน (ที่ = อาศัย, หยา = ที่) แต่ในที่นี้แปลว่า “สิ่งที่คลุกเคล้ากับอาหาร” ตามรูปวิเคราะห์ของวิสุทธิมรรคจุฬีกาและมหาฎีกาซึ่งแสดงเป็นกัตตุสาธนะโดยมีความหมายว่า “สิ่งที่เป็นไปโดยคลุกเคล้ากับอาหารที่ถูกบริโภคแล้ว” มิได้แสดงเป็นอธิกรณสาธนะที่มีความหมายว่า “ที่อาศัย”

คำว่า นิธาน (ที่หมักหมม) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิธาทิ ยถาภฺตโต อาหาโร นิจฺโต หุตฺวา ติฏฺฐติ เอตฺถาติ นิธานํ = ที่หมักหมมตั้งอยู่ของอาหารที่บริโภคแล้ว ชื่อว่า นิธานะ (นิ บทหน้า + ธา ธาตุ <ธารณ = ทรงไว้> + ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

^{๑๒} วิสุทธิ.จุฬีกา ๒/๒๙๕/๗๓

^{๑๓} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๒๙๕/๕๐๐

๑. การไป

[๒๙๕] ในเรื่องนี้ การพิจารณาการไป คือ ผู้เพียรปฏิบัติพิจารณาว่า ผู้ออกบวชในพระศาสนาที่มีอานุภาพมากอย่างนี้ ควรสาธยายพระพุทธรูปหรือปฏิบัติสมณธรรมตลอดคืนถึงรุ่งเช้าแล้วลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ ทำวัตรปัดกวาดลานเจดีย์และลานโพธิ์ ตั้งน้ำฉันน้ำใช้ กวาดลานกุฏิที่พำนักชำระร่างกายแล้วขึ้นสู่อาสนะ เจริญกรรมฐาน ๒๐ หรือ ๓๐ ครั้ง แล้วลุกขึ้นถือบาตรและจีวรละป่าสำหรับบำเพ็ญเพียรซึ่งปราศจากฝูงชนแออัด เกื้อกูลแก่วิเวก (การเจริญฌาน) สมบูรณ์ด้วยร่มเงาและน้ำ สะอาด ร่มเย็น มีภูมิภาคน่ารื่นรมย์ [ภิกษุนี้] ไม่เหลียวแลความยินดีในวิเวกอันหมดจด เดินบ้ายหน้าสู่หมู่บ้านเพื่ออาหาร เหมือนสุนัขจิ้งจอกเดินบ้ายหน้าสู่ป่าช้า

ในคำว่า เอวံ มหานุภาเว (มีอานุภาพมากอย่างนี้) อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ในพระศาสนาที่มีอานุภาพมากตามข้อปฏิบัติที่จะพึงกล่าวในบัดนี้ อีกอย่างหนึ่ง ท่านจะแสดงว่าผู้เพียรปฏิบัติควรปฏิบัติอย่างนี้ โดยมุ่งความเป็นธรรมอันดีงามของพระธรรมซึ่งสำเร็จได้ด้วยการเจริญสัพพัตถกรรมฐานเป็นต้น จึงกล่าวว่า เอวံ มหานุภาเว นาม สาสเน (ในพระศาสนาที่มีอานุภาพมากอย่างนี้) เป็นต้น ^{๑๔}

คำว่า วิสตีสวาเร (๒๐ หรือ ๓๐ ครั้ง) มีคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ^{๑๕} ดังนี้

ในคำว่า วิสตีสวาเร (๒๐ หรือ ๓๐ ครั้ง) นี้ บางคนกล่าวว่า “การกำหนดครั้งมิได้ด้วยสันตติปัจจุบัน (ปัจจุบันสืบเนื่อง) [คือ สาธยายติดต่อกันไป ๒๐-๓๐ ครั้ง]” อาจารย์อื่นกล่าวว่า “การกำหนดครั้งมิได้ด้วยที่นึ่งร้อน ดังจะเห็นได้ว่า ภาวนาที่ยังขมนิรณมไม่ได้ย่อมไม่อาจบรรเทาความลำบากกายด้วยการนั่งนานได้ เนื่องจากไม่มีพรณาปีติ ดังนั้นจึงมักเปลี่ยนท่านั่ง”

อนึ่ง คำว่า วิสตีส (๒๐ หรือ ๓๐ ครั้ง) มีกล่าวไว้โดยเนื่องด้วยเวลาเที่ยวบิณฑบาตตามที่ได้กำหนดไว้ อีกอย่างหนึ่ง การพิจารณาตั้งแต่เวลาไปจนถึงการพิจารณาการแปดเปื้อน เป็นหนึ่งครั้ง ภิกษุเจริญกรรมฐาน ๒๐ หรือ ๓๐ ครั้งตามนัยนี้

^{๑๔} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๒๙๕/๔๙๙-๕๐๐

^{๑๕} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๒๙๕/๕๐๐

ตามข้อความในวิสุทธิมรรคหาฎีกา จำนวน ๒๐ หรือ ๓๐ ครั้งมีความหมาย ๔ อย่างตามความเห็นที่แตกต่างกัน คือ

๑. บางคนเห็นว่า จำนวน ๒๐ หรือ ๓๐ ครั้งเป็นการสาธยายติดต่อกันไป ๒๐-๓๐ ครั้ง
๒. อาจารย์อื่นเห็นว่า การนั่งจนที่นั้งร้อนต้องเปลี่ยนท่านั่งนับเป็น ๑ ครั้ง ถ้าเปลี่ยนท่านั่ง ๓๐ ครั้งก็นับเป็นการกำหนด ๓๐ ครั้ง
๓. ท่านผู้แต่งวิสุทธิมรรคหาฎีกาเห็นว่า จำนวน ๒๐ หรือ ๓๐ ครั้งเป็นเพียงสำนวนทางภาษาเท่านั้น มิได้หมายถึงจำนวนครั้งจริงๆ แต่หมายถึงเวลาบิณฑบาต เช่น ถ้าภิกษุใช้เวลาบิณฑบาต ๑ ชั่วโมง ก็ควรนั่งกรรมฐานก่อนออกบิณฑบาต ๑ ชั่วโมง
๔. ท่านผู้แต่งวิสุทธิมรรคหาฎีกามีความเห็นอีกอย่างหนึ่งว่า การพิจารณาตั้งแต่เวลาไปจนถึงการพิจารณาการแปดเปื้อนตามวิธีอาหาเรปฏิกูลสัญญา เป็น ๑ ครั้ง จึงควรพิจารณาให้ครบ ๓๐ ครั้งก่อนออกบิณฑบาต

วิสุทธิมรรคจุฬฎีกา^{๑๖} ได้อธิบายคำนี้โดยย่อ ดังต่อไปนี้

คำว่า วิสดีสวาเร (๒๐ หรือ ๓๐ ครั้ง) หมายความว่า การพิจารณาตั้งแต่เวลาไปจนถึงการพิจารณาการแปดเปื้อน เป็น ๑ ครั้ง อาจารย์ทั้งหลายยังกล่าวไว้ด้วยวาระซึ่งที่นั้งอุ่นเป็นที่สุด ๒๐ หรือ ๓๐ ครั้งอีกด้วย

แม้คำว่า วิสดีส (๒๐ หรือ ๓๐) จะกล่าวถึงจำนวนสองอย่าง แต่คำนี้เป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่งที่ระบุถึงจำนวนมากที่สุด ซึ่งในที่นี้คือ ๓๐ ดังเช่นคำว่า ทวีหตีหิ (สองสามวัน) หมายถึง สามวัน, ฉปฺปญฺจวจา (คำ ๕ หรือ ๖ คำ) หมายถึง ๖ คำ มีตัวอย่างอื่นในเรื่องนี้ว่า

อนุชานามิ ภิกขเว เทวตโย เอกานุสฺสวเน กาคู.^{๑๗}

ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตทำอุปสัมปทาเปกษะสองหรือสามคนให้มีกรรมวาจา
ร่วมกัน

อนุชานามิ ภิกขเว เทวติสฺโส ภิกขุณฺนิโย โอวาทํ คนฺตุ.^{๑๘}

^{๑๖} วิสุทธิจุฬฎีกา ๒/๒๙๕/๗๓

^{๑๗} วิ.ม. ๔/๑๒๓/๑๓๔

^{๑๘} วิ.จุ. ๗/๔๑๓/๑๗๕

ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุณีสองหรือสามรูปไปรับโอวาท

เทวติสุโส รตติโย วสติ.^{๑๙}

อยู่สองหรือสามราตรี

แม้ในที่นี้จะกล่าวโดยไม่แน่นอนว่า “สองหรือสาม” ก็ให้หมายถึงจำนวนมากที่สุด คือ สาม ส่วนข้อความว่า สอง เป็นเพียงคำกล่าวเพื่อความสละสลวยตามภาษาเท่านั้น ดังข้อความว่า

ฉปฺปญฺจวาทาหิ เอตฺถ ปญฺจาติ วาจาสิลฺลิจฺจวเสน วุตฺตํ กสฺสจฺจ ปโยชนา-
ภาวา.^{๒๐}

ในคำว่า ฉปฺปญฺจวาทาหิ (คำ ๕ หรือ ๖ คำ) นี้ คำว่า ปญฺจ (๕) กล่าวไว้โดยความสละสลวย เพราะไม่มีประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง

อนึ่ง ในขณะที่ไปอย่างนี้ก็ต้องเหยียบผ้าปูพื้นซึ่งเปราะฝุ่นติดเท้าและมูลจึงตกเป็นต้น ตั้งแต่มองจากเตียงหรือตั่ง ต่อจากนั้นไปก็ต้องเห็นพื้นหน้ากุฏิซึ่งน่ารังเกียจยิ่งกว่าภายในห้อง เพราะเลอะเทอะไปด้วยมูลหนูและมูลค้างคาวเป็นครั้งคราว ต่อแต่นั้นจึงเห็นพื้นชั้นล่างที่น่ารังเกียจยิ่งกว่าพื้นชั้นบน เพราะสกปรกไปด้วยมูลนกฮูกและมูลนกพิราบเป็นต้น หลังจากนั้นจึงเห็นลานกุฏิที่น่ารังเกียจยิ่งกว่าพื้นชั้นล่าง เพราะสกปรกไปด้วยหญ้าและใบไม้เก่าซึ่งลมพัดมาเป็นครั้งคราว และด้วยมูลรูกู น้ำลาย น้ำมูกของสามเณรผู้เจ็บป่วย อีกทั้งด้วยแอ่งน้ำโคลนเป็นต้นในฤดูฝน [ต่อจากนั้น] เธอจึงเห็นถนนหน้าวัดที่น่ารังเกียจยิ่งกว่าลานกุฏิดังกล่าว

ภายหลังจากนั้น เธอโน้มหัวตนมหาโพธิ์และพระเจดีย์ตามลำดับแล้วยืนอยู่ที่ศาลาโครตรวณฺเฐ(ถึงหมู่บ้านบิณฑบาต) คิดว่า “เราต้องงดดูเจดีย์[งาม]เช่นกับกองแก้วมุกดา ตนมหาโพธิ์ที่น่าชื่นใจเช่นเดียวกับกำหางนกยูง และเสนาสนะอันสง่างามประดุจเทพพิมาน หันหลังให้สถานที่อันน่ารื่นรมย์เช่นนั้น เพราะอาหารเป็นเหตุ” แล้วหลีกไป ในขณะที่ดำเนินไปตามทางหมู่บ้าน จำต้องเห็นทางที่มีตอหนาม และทางขาดขรุขระด้วยกระแสน้ำเซาะ

^{๑๙} วิ.มหา. ๒/๕๔/๑๓๓

^{๒๐} ปาจิตฺต.โยชนา ๖๖/๑๒

ต่อแต่นั้น เธอหุงผ้าสบงเหมือนอย่างกับปิดฝี รัตส่ายประคตเหมือนอย่างกับพันผ้าพัน
แผล ห่มจีวรเหมือนอย่างกับปิดคลุมโครงกระดูก นำบาตรออกเหมือนอย่างกับนำขวดกระเบื้อง
ใส่ยาออก เมื่อมาถึงใกล้ประตูบ้าน ก็จำเป็นต้องเห็นซากช้าง ม้า วัว ควาย มนุษย์ งู และสุนัข
เป็นตันอีกด้วย มิใช่จำเป็นต้องเห็นเท่านั้น แต่ต้องอดทนแม้กระทั่งกลิ่นของซากเหล่านั้นที่กระทบ
จมูกอยู่ ต่อจากนั้นเมื่อเธอยืนใกล้ประตูบ้านแล้วต้องแลดูถนนไปหมู่บ้านเพื่อหลีกเลี่ยงอันตราย
มีช้างดุและม้าดุเป็นต้น

โดยประการดังนี้ ภิกษุต้องเหยียบ เห็น และดมสิ่งที่น่ารังเกียจเหล่านี้ มีผ้าปูพื้นเป็น
อาทิ มีซากศพมากมายเป็นปริโยสาน เพราะอาหารเป็นเหตุ จึงควรพิจารณาความน่ารังเกียจ
ด้วยการไปอย่างนี้ว่า “นะท่านผู้เจริญ อาหารน่ารังเกียจแท้หนอ”

๒. การแสวงหา

[๒๙๖] ภิกษุพิจารณาความน่ารังเกียจด้วยการแสวงหาอย่างไร ? คือ พิจารณาว่า แม้เรา
อดกลั้นความน่ารังเกียจด้วยการไปอย่างนี้แล้ว ก็ต้องห่มผ้าสังฆาฏิเข้าไปหมู่บ้านแล้ว เทียวไป
ในถนนหมู่บ้านตามลำดับเรือน เหมือนขอทานผู้ยากไร้ถือกระเบื้องแตกเที่ยวขอยอยู่ ในถนน
หมู่บ้านดังกล่าว เท้า[ของภิกษุ]ต้องจมลงไปในน้ำโคลนจนถึงเนื้อปลีแข้งในที่เหยียบลงทุกแห่ง
ในฤดูฝน จึงต้องใช้มือหนึ่งถือบาตร ใช้มือหนึ่งยกจีวร ในฤดูร้อนก็จำเป็นต้องเทียวไปมีสิริระคลุกฝุ่น
และละอองหญ้าที่เกิดจากแรงลม ครั้นถึงประตูบ้านนั้นๆ ก็จำเป็นต้องเห็นและบางทีก็เหยียบหลุม
โสโครกและบ่อน้ำคร่ำอันเจือปนด้วยน้ำล้างปลา น้ำล้างเนื้อ น้ำข้าวข้าว น้ำลาย น้ำมูก มูลสุนัข
และมูลสุกรเป็นต้น คลาคล่ำไปด้วยหมู่หนอนและแมลงวันหัวเขียว เป็นสถานที่ซึ่งแมลงวันบิน
ขึ้นมาตอมผ้าสังฆาฏิบ้าง บาตรบ้าง ศีรษะบ้าง

แม้เมื่อภิกษุเข้าไปสู่เรือนแล้ว บางคนก็ถวาย บางคนก็ไม่ถวาย แม้ในขณะถวาย
บางคนก็ถวายข้าวที่หุงตั้งแต่เมื่อวานบ้าง ของเคี้ยวเก่าๆ บ้าง ขนมปังบูดหรือแกงบูดเป็นต้น
บ้าง บางคนที่ไม่ถวายก็พูดว่า “นิมนต์โปรดสัตว์ข้างหน้าเถิด เจ้าข้า” บางคนทำเฉยเหมือน
มองไม่เห็น บางคนหันหน้าไปทางอื่น บางคนด่าคำหยาบเป็นต้นว่า “เฮ้ย ไอ้หัวโล้นจงไปเสีย”
ภิกษุจำเป็นต้องเที่ยววิณฑาตในหมู่บ้านแล้วจึงออกมาเหมือนคนยากไร้อย่างนี้

ในคำว่า ปุติกุมมาสปูปาทีนิ (ขนมปังบูตหรือแกงบูตเป็นต้น) คำว่า กุมมาส ไทยแปลตามศัพท์ว่า “ขนมกุมมาส” พจนานุกรมแปล ไทย-ไทย อ.เปลื้อง ณ นคร กล่าวว่า “ขนมกุมมาส คือขนมเปรี้ยว” ส่วนพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, ๒๕๓๗, หน้า ๒๐ กล่าวว่า

ขนมกุมมาส หมายถึง ขนมที่เก็บไว้นานเกินไปจะบูต เช่น ขนมด้วง ขนมครก
ขนมตาล เป็นต้น พระพุทธเจ้าหลังจากบำเพ็ญทุกขกิริยาก็เสวยข้าวสุกและขนมกุมมาส

คำว่า กุมมาส ตำราพม่าทั่วไปแปลว่า “ขนมข้าวบาร์เลย์” โดยอ้างข้อความจากคัมภีร์อรรถกถาว่า

กุมมาสนติ ยวกุมมัล.^{๒๑}

คำว่า กุมมัล คือ ขนมที่ทำจากข้าวบาร์เลย์

ข้าวบาร์เลย์จัดเป็นธัญพืชสำคัญสำหรับใช้ทำขนมปังและเค้ก ในที่นี้ผู้แปลจึงแปลให้เข้าใจง่ายว่า “ขนมปัง” เพราะขนมปังเป็นอาหารหลักที่ใช้บริโภคแทนข้าวสาลีในบางท้องถิ่นของประเทศอินเดียและยุโรป ตามอาหารหลักที่เรียกว่า โภชนะ ๕ ประเภท คือ ข้าวสุก (โอทโน) ขนมปัง (กุมมาส) ข้าวตู่ (สตตุ) ปลา (มจณ) และเนื้อ (มัส) ดังข้อความว่า

โอทโน สตตุ กุมมาโส มจโน มัสณจ โภชน.^{๒๒}

อาหาร [๕ อย่าง] คือ ข้าวสุก ข้าวตู่ ขนมปัง ปลา และเนื้อ

โดยประการดังนี้ ภัิกษุจำต้องเหี้ยม เห็น และอดกลั้นสิ่งที่น่ารังเกียจเหล่านี้ มีน้ำโคลนเป็นต้น ตั้งแต่เวลาเข้าไปหมู่บ้านจนกระทั่งออกมา เพราะอาหารเป็นเหตุ จึงควรพิจารณาความน่ารังเกียจด้วยการแสวงหาอย่างนี้ว่า “แน่ท่านผู้เจริญ อาหารน่ารังเกียจแท่นหนอ”

๓. การบริโภค

[๒๘๗] ภัิกษุพิจารณาความน่ารังเกียจด้วยการบริโภคอย่างไร ? คือ ภัิกษุผู้แสวงหาอาหารตามที่กล่าวมานี้ นั่งตามสบายในที่สะดวกภายนอกหมู่บ้าน ตราบไคที่ยังมิได้หย่อนมือลงไป

^{๒๑} วิ.มหา.อ. ๓๑/๒๑๕

^{๒๒} ขุทท. ๗๕

ในอาหารนั้น ถ้าเห็นภิกษุผู้ควรเคารพนับถือที่เพียบพร้อมด้วยศีลเป็นต้นเช่นนั้นหรือเห็นคนที่
 ละอายบาป ก็อาจเชื่อเชิญให้รับอาหารนั้นได้ แต่เมื่อหย่อนมือลงไป ในอาหารนี้ด้วยความ
 ต้องการจะฉัน ก็ต้องกระตาคายที่จะพูดกับคนอื่นว่า “ท่านจงรับเอาเถิด” [เพราะผู้อื่นอาจ
 สงสัยว่าถวายอาหารที่เป็นเดนหรือไม่^{๒๓}] อนึ่ง เมื่อภิกษุหย่อนมือลงไป ย่อมอยู่ เหนือที่ไหลออก
 ตามง่ามนิ้วมือทั้ง ๕ ย่อมทำให้ข้าวแข็งกระด้างเปียกชุ่มอ่อนนุ่มได้

ลำดับนั้น เมื่อเธอทำอาหารที่น่าขยะแขยงด้วยการขยำนั้นให้เป็นคำแล้วใส่ในปาก
 พันล่างทำหน้าที่ครก พันบนทำหน้าที่สาก ลิ้นทำหน้าที่มือ อาหารนั้นถูกสากคือพันตำ ถูกลิ้น
 คลุกเคล้าในปากนั้น ประดุจรากสุนัขในถาดข้าวสุนัข น้ำลายจางใสที่ปลายลิ้นแปดเปื้อนอาหาร
 ดังกล่าว น้ำลายข้นแปดเปื้อนตั้งแต่กลางลิ้นไป โคนฟันในที่ตั้งไม่ชำระไม่ถึงก็แปดเปื้อน

อาหารนั้นที่ถูกพันบด ถูกน้ำลายแปดเปื้อนอย่างนี้ หมดสี กลิ่น และเครื่องปรุงต่างๆ
 ในขณะนั้นนั่นเอง ย่อมกลายเป็นของน่ารังเกียจยิ่งนักดุจรากสุนัขที่อยู่ในถาดข้าวสุนัข แม้เป็น
 เช่นนั้นยังถูกกลืนกินได้เพราะล่องพ้นสายตาไปแล้ว ภิกษุพึงพิจารณาความน่ารังเกียจด้วยการ
 บริโภคอย่างนี้

๔. สิ่งที่ถูกคลุกเคล้ากับอาหาร

[๒๙๘] ภิกษุพิจารณาความน่ารังเกียจด้วยสิ่งที่คลุกเคล้ากับอาหารอย่างไร ? คือ พิจารณา
 ว่า อาหารที่บุคคลบริโภคอย่างนี้แล้ว เมื่อเข้าไปข้างในก็กลายเป็นของน่ารังเกียจยิ่งนัก เพราะ
 พระพุทธรเจ้า พระปัจเจกพุทธรเจ้า หรือพระเจ้าจักรพรรดิมีสิ่งที่คลุกเคล้ากับอาหารอย่างใดอย่าง
 หนึ่งใน ๔ อย่าง คือ น้ำดี เสดลด หนอง และเลือด แต่คนมีบุญน้อยมีสิ่งที่คลุกเคล้ากับอาหาร
 ครบทั้ง ๔ ดังนั้น :-

- ก. อาหารมีสิ่งที่คลุกเคล้ากับอาหารคือน้ำดีมากเกินไป เหมือนคลุกด้วยยางมะขางข้น
- ข. อาหารมีสิ่งที่คลุกเคล้ากับอาหารคือเสลดมากเกินไป เหมือนคลุกด้วยน้ำใบแดงหนู
- ค. อาหารมีสิ่งที่คลุกเคล้ากับอาหารคือน้ำหนองมากเกินไป เหมือนคลุกด้วยเปรียงบูด

^{๒๓} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๒๙๗/๕๐๒

ฌ. อาหารมีสิ่งทีคลุกเคล้ากับอาหารคือเลือดมากเกินไป เหมือนคลุกด้วยน้ำย้อม

ภิกษุพึงพิจารณาความน่ารังเกียจด้วยสิ่งทีคลุกเคล้ากับอาหารอย่างนี้

๕. ที่หมักหมม

[๒๙๙] ภิกษุพิจารณาความน่ารังเกียจด้วยที่หมักหมมอย่างไร ? คือ พิจารณาว่า อาหารอันระคนด้วยสิ่งทีคลุกเคล้ากับอาหารอย่างหนึ่งใน ๔ ประการข้างต้น พอเข้าไปภายในท้องแล้วมิใช่ไปหมักหมมอยู่ในภษณะทอง แก้วมณี หรือเงิน เป็นต้น ถ้าคนอายุ ๑๐ ปีกลืนกิน ก็ตั้งอยู่ในสถานที่[คือกระเพาะอาหาร]เหมือนหลุมคูทีไม่ได้ล้างตลอด ๑๐ ปี ถ้าคนอายุ ๒๐, ๓๐, ๔๐, ๕๐, ๖๐, ๗๐, ๘๐, ๙๐ ปีกลืนกิน ก็ตั้งอยู่ในสถานที่เหมือนหลุมคูทีไม่ได้ล้างตลอด ๒๐, ๓๐, ๔๐, ๕๐, ๖๐, ๗๐, ๘๐, ๙๐ ปี ถ้าคนอายุ ๑๐๐ ปีกลืนกิน ก็ตั้งอยู่ในสถานที่เหมือนหลุมคูทีไม่ได้ล้างตลอด ๑๐๐ ปี ภิกษุพึงพิจารณาความน่ารังเกียจด้วยที่หมักหมมอย่างนี้

ในประโยคว่า สเจ วิส, ตีส, จตตาลีส, ปณณาส, สญฺจิ, สตฺตติ, อสีติ, นวุตฺวสุลิเกน, สเจ วสุสฺสตีเกน อชฺโณหริยติ, วสุสฺสตํ อโธตฺวจกฺกุปสฺสตีเส โอภาเส ปตฺติจฺหติ (ถ้าคนอายุ ๒๐, ๓๐, ๔๐, ๕๐, ๖๐, ๗๐, ๘๐, ๙๐ ปีกลืนกิน ก็ตั้งอยู่ในสถานที่เหมือนหลุมคูทีไม่ได้ล้างตลอด ๒๐, ๓๐, ๔๐, ๕๐, ๖๐, ๗๐, ๘๐, ๙๐ ปี ถ้าคนอายุ ๑๐๐ ปีกลืนกิน ก็ตั้งอยู่ในสถานที่เหมือนหลุมคูทีไม่ได้ล้างตลอด ๑๐๐ ปี) คำว่า วิส, ตีส เป็นต้นเป็นคำสังเขป หรือเปยายาลัย (ดูวิสุทธิมรรค ฉบับแปล เล่ม ๓ หน้า ๗๑-๗๘)

๖. อาหารที่ยังไม่ย่อย

[๓๐๐] ภิกษุพิจารณาความน่ารังเกียจโดยเป็นอาหารที่ยังไม่ย่อยอย่างไร ? คือ พิจารณาว่าอาหารทีถูกหมักหมมในสถานที่เหมือนหลุมคูเช่นนี้ トラบที่ยังไม่ย่อย สิ่งทีกลืนกินในวันนั้น วันวาน หรือวันก่อนนั้น ทั้งหมดรวมกันถูกกองเสมหะห่อหุ้มไว้ เตือดเป็นฟองทีเกิดจากความร้อนระอุด้วยความร้อนแห่งไฟในกายเผารมอยู่ กลายเป็นของทีน่ารังเกียจยิ่งนัก ย่อมตั้งอยู่ในกระเพาะอาหารอันมีตมดั่งทีกล่าวมาแล้ว ซึ่งฟุ้งตลบไปด้วยลมเหม็นทีอบกลิ่นซากศพ

นานาชนิด ประดุจหญ้า ใบไม้ เศษเสื่อลำแพน ซากงู สุนัข และมนุษย์เป็นต้นที่ตกลงในบ่อไถ่
 ประดูบ้านคนจันทาล เมื่อถูกฝนนอกฤดูตรกรดในฤดูแล้ง ถูกแสงแดดแผดเผา ย่อมเดือดเป็น
 ฟองตั้งอยู่เช่นนั้นเหมือนกัน ภิกษุพึงพิจารณาความน่ารังเกียจโดยอาหารที่ยังไม่ย่อยอย่างนี้

๗. อาหารที่ย่อยแล้ว

[๓๐๑] ภิกษุพิจารณาความน่ารังเกียจโดยเป็นอาหารที่ย่อยแล้วอย่างไร ? คือ พิจารณาว่า
 อาหารที่ถูกไฟธาตุร้อนในกายย่อยแล้วนั้น มิได้กลายเป็นทองหรือเงิน เหมือนธาตุที่เป็นทอง
 หรือเงินเป็นต้น แต่จะปล่อยฟองกลายเป็นอุจจาระเต็มกระเพาะอาหารเหมือนดินสีเหลืองที่ถูก
 บดในหินบดแล้วใส่ไว้ในกระบอกไม้ไผ่ และกลายเป็นมูลรเต็มกระเพาะปัสสาวะ ภิกษุพึงพิจารณา
 ความน่ารังเกียจโดยอาหารที่ย่อยแล้วอย่างนี้

๘. ผล

[๓๐๒] ภิกษุพิจารณาความน่ารังเกียจโดยผลอย่างไร ? คือ พิจารณาว่า อาหารที่ถูกไฟธาตุ
 ย่อยสลายดีนี้ย่อมทำให้เกิดเป็นซากหลากหลาย คือ ผม ขน เล็บ ฟัน เป็นต้น เมื่อไม่ถูกย่อยสลาย
 ดีก็ก่อให้เกิดโรคนับร้อย คือ โรคกลาก ฝี หิด เรื้อน คัน หิด ไอ ลงแดง เป็นต้น ทั้งหมดนี้คือผล
 ของอาหารดังกล่าว ภิกษุพึงพิจารณาความน่ารังเกียจโดยผลอย่างนี้

คำว่า ทททุกณทุกจจุกฏกิลาสโสสกาสาติสารปฏุติ นิโรคสตานิ แปลว่า “โรคนับร้อย
 คือ โรคกลาก ฝี หิด เรื้อน คัน หิด ไอ ลงแดง” โดยคำว่า ทททุก แปลว่า “โรคกลาก” ส่วนคำว่า
 กิลาส แปลว่า “โรคคัน” โรคคันนี้เป็นโรคเรื้อนอย่างอ่อน ทำให้ผิวเป็นสีขาว ส่วนโรคเรื้อนทำให้
 ผิวเป็นสีแดง สัททธานุกรมพระไตรปิฎกบาลี-พม่า (เล่ม ๕ หน้า ๘๑๘) กล่าวถึงลักษณะของโรคคัน
 ที่เรียกว่า กิลาส ดังนี้

คำว่า กิลาส เป็นโรคเรื้อนชนิดหนึ่ง มีสีแดงอ่อน แม้แผลจะสูงงอมก็ไม่มีน้ำ
 หนองไหลเยิ้ม แม้จะรุนแรงจนดูดกินเลือด เนื้อ หรือไขกระดูกก็ไม่ทำให้เจ็บปวด เป็น
 โรคที่เกิดจากโทษ ๓ อย่าง คือ ลม ดี และเสลด คัมภีร์ภาวประกาศกล่าวว่า คัมภีร์ยา

ภาษาฮินดีชื่ออมฤตสาร (หน้า ๒๘๔) กล่าวว่าโรคนี้แปลเป็นภาษาอังกฤษว่า Leuco-derma

ในคัมภีร์ศัพทาสโตรมมทานิธิและพจนานุกรมภาษาฮินดีแปล กิลาส เหมือนกันว่า ลิฐมโรเค (ในโรคสีลมะ) โรคสีลมะนั้นมีกล่าวไว้ในคัมภีร์ภาวประกาศว่านับเข้าในโรคเรื้อน รุนแรง ๗ อย่างตามความเห็นของอาจารย์จระกะ หรือนับเข้าในโรคเรื้อนไม่รุนแรงหลาย ชนิดตามความเห็นของอาจารย์สุสุตตะ ส่วนคัมภีร์อมฤตสารกล่าวว่านับเข้าในโรคเรื้อน ไม่รุนแรง ๑๘ ชนิด

คัมภีร์ภาวประกาศและอมฤตสารกล่าวถึงลักษณะของโรคสีลมะว่า “โรคเรื้อนที่มี ผิวสีขาวหรือแดงอ่อน อ่อนนุ่ม คัน เป็นโรคเรื้อนที่กระจายตามลำตัว เรียกว่า โรคสีลมะ มักเกิดขึ้นบริเวณอก” ในตำรายาบางฉบับเรียกโรคสีลมะนี้ว่า โรคเรื้อนวิภูติ

คัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงโรคคันประเภทนี้ว่า

กิลาสติ น ภิชชนกํ น ปคฺขรณกํ ปทุมฺปนฺนทริกปตฺตวณฺณํ ภูจฺจํ, เยน คุณฺณํ
วีย สพลํ สรีรํ โหติ.^{๒๔}

คำว่า กิลาส (โรคคัน) คือ โรคเรื้อนมีสีคล้ายใบบัวแดงและบัวขาว ยังไม่แตก
ไม่ไหลเยิ้ม ทำให้ร่างกายลายพร้อยเหมือนโคต่าง

กิลาสติ สพล.^{๒๕}

คำว่า กิลาส (โรคคัน) คือ โรคเรื้อนลายพร้อย

๙. การหลั่งออก

[๓๐๓] ภิกษุพิจารณาความน่ารังเกียจโดยการหลั่งออกอย่างไร ? คือ พิจารณาว่า อาหารที่ถูกบริโภคอยู่นี้เข้าไปทางทวารเดียว แต่หลั่งออกทางหลายทวารโดยลักษณะต่างๆ เช่น ชีตา ไหลออกทางเบ้าตา ชีหุไหลออกทางรูหู เป็นต้น นอกจากนั้น ในเวลาบริโภค อาหารนี้ย่อมถูก

^{๒๔} วิ.ม.อ. ๓/๘๘/๕๗

^{๒๕} ขุ.ม. ๕/๕๘

กลืนกินพร้อมกับคนแวดล้อมจำนวนมาก แต่ในเวลาถ่ายออกได้กลายเป็นอุจจาระและปัสสาวะ เป็นต้น ย่อมถูกถ่ายออกเพียงคนเดียวเท่านั้น นอกจากนั้น ในวันแรกเมื่อบริโภคอาหารนั้นก็รู้สึกเรงย็นดี ปลื้มจิตโปร่งใจ เกิดปีติโสมนัส พอถ่ายออกวันที่สอง ก็ต้องปิดจมูก ทำหน้านิวาสะอดสะเอียนไม่เบิกบาน นอกจากนั้น ในวันแรกเขายืนดีติดขัดช่องลุ่มหลังบริโภคอาหารนั้น แต่เพื่อหน่ายอึดอัดระอาจึงต้องถ่ายออกในวันที่สองโดยที่อาหารค้างอยู่เพียงคืบเดียว

ข้อความว่า อุกุขิมหา อุกุขิคุตโก กณฺณมฺหา กณฺณคุตโก (ขี้ตาไหลออกทางเบ้าตา ขี้หูไหลออกทางรูหู) พบในคัมภีร์สุตตนิบาต^{๒๖} มีข้อความเต็มว่า

อถสฺส นวหิ โสเดหิ	อสุจี สวติ สพฺพทา
อุกุขิมฺหา อุกุขิคุตโก	กณฺณมฺหา กณฺณคุตโก.
สิงฺขณิกา จ นาสโต	มุเชน วมเตกทา
ปิตุตฺ เสมฺหํ จ วมติ	กายมฺหา เสทฺชลฺลิกา.

อนึ่ง ร่างกายนี้มีช่องไม่สะอาด ไหลออกทางทวารทั้ง ๙ เสมอ คือ ขี้ตาไหลออกทางเบ้าตา ขี้หูไหลออกทางรูหู น้ำมูกไหลออกจากทางช่องจมูก บางคราวก็อาเจียน สำรอกน้ำดี ขากเสลดออกทางปาก หยาดเหงื่อออกตามขุมขน

ดังโบราณจารย์กล่าวว่า :-

อนนํ ปานํ ขาทนียํ	โกชนนฺจ มหารหํ
เอกทฺวาเรน ปวิสิตฺวา	นทฺวาเรหิ สนฺหติ.

ข้าว น้ำ ของเคี้ยว และของกินราคาแพง เข้าไปทางทวารเดียว หลังออกทางทวาร ๙

อนัน ปาน ขาหนีบ

โกชนนจ มหารห์

ภุชชติ สปริวาร

นิกขาเมนโต นิลยติ.

บุคคลมีคณแวล้อมบริโศคข้าว น้ำ ของเคี้ยว และของกินราคาแพง
แต่ต้องแอบถ่ายออก

อนัน ปาน ขาหนีบ

โกชนนจ มหารห์

ภุชชติ อภินนุโต

นิกขาเมนโต ชิจุจติ.

บุคคลพอใจบริโศคข้าว น้ำ ของเคี้ยว และของกินราคาแพง แต่กลับ
รังเกียจเมื่อต้องถ่ายออก

อนัน ปาน ขาหนีบ

โกชนนจ มหารห์

เอกรตติปริวาส

สพพ ภาติ ปุติ.

ข้าว น้ำ ของเคี้ยว และของกินราคาแพง ทั้งหมดย่อมบูดเน่าด้วยการ
ค้างอยู่เพียงคั้นเดียว

ภิกษุพึงพิจารณาความน่ารังเกียจโดยการหล้งออกอย่างนี้

ข้อความในคาถาแรกว่า “ข้าว น้ำ ของเคี้ยว และของกินราคาแพง เข้าไปทางทวาร
เดียว หล้งออกทางทวาร ๙” กล่าวไว้ตามของเสียที่หล้งออกทางทวาร ๙ อย่างมากมายชัดเจน
แต่ที่จริงแล้วของเสียเหล่านั้นยังหล้งออกมาทางขุมขนอีกด้วย ดังข้อความว่า

คำว่า นวทวารเหติ (ทางทวาร ๙) กล่าวไว้โดยเนืองด้วยของเสียที่มีมากมาย
ปรากฏชัดเจน แต่สิ่งเหล่านั้นย่อมไหลออกแม้ทางขุมขนอีกด้วย^{๒๗}

๑๐. การแปดเปื้อน

[๓๐๔] ภิกษุพิจารณาความน่ารังเกียจโดยการแปดเปื้อนอย่างไร ? คือ พิจารณาว่า แม้ในเวลา
บริโภคอาหารนี้ก็ยังแปดเปื้อนมือ ปาก ลิ้น และเพดานปาก มือเป็นต้นเป็นของน่ารังเกียจเพราะ

^{๒๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๐๓/๕๐๕

ถูกอาหารนั้นแปดเปื้อน ถึงล้างแล้วก็ต้องล้างบ่อยๆ เพื่อขจัดกลิ่น อาหารที่ถูกบริโภคแล้วก่อตัว เป็นฟองขึ้นย่อยไปด้วยไฟธาตุในกายที่ไปตามสรีระทั้งสิ้น เอ่อขึ้นมา :-

ก. แปดเปื้อนฟันโดยเป็นคราบติดฟัน เหมือนเกลบ รำ และข้าวสารหัก เป็นต้น เอ่อขึ้นมาเปื้อนฝ่าละมิตีที่ปิดปากหม้อในเวลาหุงข้าวอยู่

ข. แปดเปื้อนลิ้นและเพดานปาก เป็นต้น โดยความเป็นน้ำลายและเสมหะ เป็นต้น

ค. แปดเปื้อนตา หู จมูก และทวารหนัก เป็นต้น โดยความเป็นขี้ตา ขี้หู น้ำมูก ปัสสาวะ และอุจจาระ เป็นต้น

[อาหารดังกล่าว]ทำให้ทวาร ๔ เหล่านั้นที่ถูกแปดเปื้อนไม่สะอาดน่าพอใจแม้จะล้างอยู่ ทุกวัน บุคคลล้างบางทวาร[คือปัสสาวมรรค]แล้วยังต้องใช้น้ำล้างมืออีก บางทวาร[คือวัจจมรรค] แม้จะถูกล้างแล้วก็ยังต้องใช้มูลวัว ดินเหนียว หรือผงหอมล้างซ้ำอีกสองสามครั้ง ความน่า รังเกียจก็ยังไม่หมดไป

ภิกษุพึงพิจารณาความน่ารังเกียจโดยการแปดเปื้อนอย่างนี้ (๑๐)

คัมภีร์วิสุทธิมรรคบางฉบับพบข้อความว่า ปาฏิกุลยตา วิคจฺจติ (ความน่ารังเกียจก็หมด ไป) แต่ในที่นี้ใช้ตามฉบับฉฬฐสังคีติว่า ปาฏิกุลยตา น วิคจฺจติ (ความน่ารังเกียจก็ยังไม่หมดไป) และตามคำอธิบายในวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๕๖๖)

การบรรลุอุปจารสมาธิ

[๓๐๕] เมื่อภิกษุนั้นพิจารณาความน่ารังเกียจโดยลักษณะ ๑๐ อย่างตามที่กล่าวมานี้ ทำความ ใส่ใจด้วยความตริก[คือสัมมาสังกัปปะ] ด้วยความตริกซ้ำแล้วซ้ำเล่า กพพีการาหารย่อมปรากฏ ชัดเจนโดยเนื่องด้วยลักษณะอันน่ารังเกียจ เธอย่อมหมั่นเสพ เจริญ เพิ่มพูนนิมิตนั้น [อารมณ์ ของภาวนาคือกพพีการาหารที่ปรากฏโดยอาการน่ารังเกียจ ไม่ใช่อุคคหนิมิตหรือปฏิกาคนิมิต^{๒๘}] บ่อยๆ เมื่อเธอทำอยู่อย่างนี้ นิรณย่อมสงบ จิตตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิที่ไม่ถึงอัปปนา เพราะ กพพีการาหารเป็นสภาพลึกลับซึ่งโดยความเป็นสภาวะธรรม

^{๒๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๐๕/๕๐๖

อนึ่ง สัญญาในเรื่องนี้ย่อมปรากฏชัดแจ้งด้วยการรับรู้ลักษณะที่น่ารังเกียจ ดังนั้น ธรรมฐานนี้จึงนับว่าเป็นอาหาเรปฏิกูลสัญญา (สัญญาในอาหารว่าปฏิกูล)

อานิสงส์ของการเจริญอาหาเรปฏิกูลสัญญา

ผลที่ได้รับคือ :-

๑. จิตของภิกษุผู้หมั่นเจริญปฏิกูลสัญญาในอาหารนี้ ย่อมลดน้อยถอยจากความอยากในรส เธอเป็นผู้สิ้นความมัวเมา บริโภคอาหารเพียงเพื่อข้ามทุกข์เท่านั้น ประดุจคนต้องการข้ามทางกันดาร สิ้นความมัวเมากลิ่นกินเนือบุตร
๒. เมื่อเธอบริโภคอย่างนั้น รากะที่เนื่องด้วยกามคุณ ๕ ย่อมถูกกำหนดรู้ได้ด้วยปริณญา ๓] ด้วยการกำหนดรู้กพฬการาหารเป็นเหตุ
๓. เธอย่อมกำหนดรู้รูปขันธ์ได้ด้วยการกำหนดรู้กามคุณ ๕ เป็นเหตุ [เพราะเมื่อกำจัดสิ่งที่อาศัยคือรากะได้ ที่ตั้งของรากะคือรูปขันธ์ก็เป็นอันถูกกำจัดไป^{๒๙}]
๔. แม้กายคตาสติภาวนาของเธอก็บริบูรณ์ ด้วยความน่ารังเกียจของอาหารที่ยังไม่ย่อยเป็นต้น
๕. เป็นผู้ดำเนินตามปฏิบัติอันคล้อยตามอสุภสัญญา [เพราะกำหนดความไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็น และน่ารังเกียจของร่างกายด้วยการรู้ลักษณะปฏิกูล^{๒๙}]
๖. เธออาศัยข้อปฏิบัตินี้ แม้ยังมีได้บรรลุจุดมุ่งหมายคือพระนิพพานในภพปัจจุบัน ก็จะเป็นผู้มีสุคติภูมิเป็นภพต่อไป

ทั้งหมดนี้เป็นคำอธิบายการเจริญอาหาเรปฏิกูลสัญญา

ผู้แปลขอประพันธ์ข้อความดังกล่าวเป็นคาถาท่องจำว่า

ภิกขุโน รสตณฺหยา

มานสํ ปตฺติยติ

ปญฺจกามคฺฉี ราโค

ปริณฺณโค รูปกฺขณฺธกํ.

^{๒๙} วิสุทธิ.มหาณีภา ๑/๓๐๕/๕๐๗

โส ภิกขุ ปริชานาติ

ภาวนา ปริปรุติ

อสุภสณฺณานุโลม-

จารย์'นธิตโต ปท

ทิฏฺเฐว ธมฺเม สุกฺติ-

ปรายโน ภเว'ยติ.

จิตของภิกษุย่อมลดจากความอยากในรส ราคะที่เนื่องด้วยกามคุณ ๕
ย่อมถูกกำหนดรู้ เธอย่อมกำหนดรู้รูปชั้นนี้ได้

ภาวนาของเธอย่อมบริบูรณ์ เธอเป็นผู้ประพฤติปฏิบัติอันคล้อยตาม
อสุภสัณฺญา เมื่อยังมีได้บรรลुพระนิพพานในภพปัจจุบัน ก็จะเป็นผู้มีสุคติภูมิ
เป็นภพต่อไปในอนาคตกาล

จบอาหาเรปฏิกูลสัณฺญา

จตุธาตुวัตถสถานภาวนา

[๓๐๖] บัดนี้ ถึงลำดับอธิบายวิธีเจริญจตุธาตुวัตถสถานที่ได้กล่าวไว้โดยย่อต่อจากอาหาเรปฏิกูลสัณฺญาว่า การกำหนดแยกธาตุ ๑

ในเรื่องนั้น คำว่า วัตถสถาน (การกำหนดแยก) คือ การรู้เห็นด้วยการกำหนดรู้สภาวะ
เฉพาะ[มีความแข็งเป็นต้นของธาตุ ๔]

โดยแท้จริงแล้ว grunnฐานนี้มีได้เป็นไปด้วยการกำหนดรู้เพียงบัญญัติเหมือน
 grunnฐานมีปฐวิกสณเป็นต้น มิได้เป็นไปด้วยการกำหนดรู้เพียงสี่เจี้ยวเป็นต้นเหมือน
 grunnฐานมีนิลกสณเป็นต้น และมีได้เป็นไปด้วยการกำหนดรู้สามัญลักษณะคือความ
ไม่เที่ยงเป็นต้นของสังขารเหมือนวิปัสสนา grunnฐาน แต่เป็นไปด้วยการกำหนดรู้
สภาวะเฉพาะของปฐวิธาตुเป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สภาวูปลักขณวเสน (ด้วยการ
กำหนดรู้สภาวะเฉพาะ) หมายความว่า ด้วยการกำหนดรู้ลักษณะเฉพาะมีความแข็ง
เป็นต้น^{๓๐}

^{๓๐} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๐๖/๕๐๗

คำว่า จตุธาตुวัตถาน คือ การกำหนดแยกธาตุ ๔

ชื่อทั้งสามคือ ธาตุมนสิการ (การใส่ใจธาตุ) ธาตุกรรมฐาน (กรรมฐานมีธาตุเป็นอารมณ์) และจตุธาตुวัตถาน (การกำหนดแยกธาตุ) มีความหมายอย่างเดียวกัน

จตุธาตुวัตถานนั้นพบโดยสังเขปในมหาสติปัฏฐานสูตร และโดยพิสดารในมหาหัตถิปโทปมสูตร ราชูลาวาสสูตร และธาตุวิภังคสูตร จะเห็นได้ว่า การกำหนดแยกธาตุนั้นพบโดยย่อในมหาสติปัฏฐานสูตรโดยเนื่องด้วยภิกษุผู้มีปัญญาแก่กล้าที่เจริญธาตุกรรมฐานอย่างนี้ว่า :-

เสยยถาปิ ภิกขเว ทกฺโข โคฆาตโก วา โคฆาตกนฺเตวาสี วา คาวี วธิตฺวา
จตุมหายเถ พิลโส วิภชิตฺวา นิสินฺโน อสฺส, เอวเมว โข ภิกขเว ภิกขุ อิมเมว กายํ
ยถาจิตํ ยถาปณฺหิตํ ธาตุโส ปจฺจเวกฺขติ, อตฺถิ อิมสฺมี กาเย ปถวีธาตุ อาโปธาตุ
เตโชธาตุ วาโยธาตุติ.^{๓๑}

ภิกษุทั้งหลาย คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้ชำนาญ ฆ่าโคแล้วแยก
เป็นกองๆ นั่งอยู่ที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง ฉันทใด ภิกษุก็ฉันทนั้น ย่อมพิจารณาเห็นกายนี้
ตามที่ตั้งไว้ดำรงอยู่โดยความเป็นธาตุว่า ในกายนี้มีธาตุดิน[ที่แข็ง/อ่อน] ธาตุน้ำ[ที่
ไหล/เกาะกุม] ธาตุไฟ[ที่เย็น/ร้อน] และธาตุลม[ที่หยาบ/ตึง]

ในคำว่า พิลโส วิภชิตฺวา (แยกเป็นกองๆ) คำว่า พิลโส (เป็นกองๆ) มาจาก พิล ศัพท์
+ โส ปัจจัยในอรรถวิจนา คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- พิลํ พิลํ วิภชิตฺวา พิลโส = ชำแหละเป็นกองๆ ได้รูปว่า พิลโส

ลง โส ปัจจัยท้าย พิล ศัพท์ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๑๘)
ว่า โส วิจนาปกาเรสุ (ลง โส ปัจจัยในอรรถวิจนาและปการะ) เช่น

- อรรถวิจนา เช่น ขณฺทโส (เป็นท่อนๆ), พิลโส (เป็นกองๆ)

- อรรถปการะ เช่น ปุณฺโส (โดยประการอันมาก), สพฺพโส (โดยประการทั้งปวง,
โดยสิ้นเชิง)

^{๓๑} ที่.ม. ๙/๓๗๘/๒๕๑-๕๒

วิชา คือ คำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ เช่น มหาชนโน อตฺตโน อตฺตโน เคหคจฺจติ (มหาชนไปสู่เรือนของตนๆ) มี ๓ ประเภท คือ

๑. ทัพพวิชา คำซ้ำที่กล่าวถึงบุคคลสิ่งของเป็นหลัก เช่น คาเม คาเม ปานีโย (น้ำดื่มในแต่ละหมู่บ้าน)

๒. คุณวิชา คำซ้ำที่กล่าวถึงคุณลักษณะเป็นหลัก เช่น คาโม คาโม รมณีย (หมู่บ้านแต่ละแห่งน่ารักนรมย์)

๓. กิริยาวิชา คำซ้ำที่กล่าวถึงกิริยาอาการเป็นหลัก เช่น รุกฺขํ รุกฺขํ ลินฺจติ (ย่อมรดน้ำต้นไม้แต่ละต้น)

ในมหาสติปัฏฐานสูตรและอรรถกถา พบรูปว่า พิลโส ในประโยคที่ว่า จาตุมหาบเเต พิลโส วิภชิตฺวา นิสินโน อสฺส (พึงแยกเป็นกองๆ แล้วนั่งในทางใหญ่ ๔ แพร่ง) พระไตรปิฎกและอรรถกถาทั่วไปมักพบรูปว่า พิล (ส่วน, กอง, ช่อง, รู) แม้คัมภีร์อภิธานปทีปิกาก็ระบุถึง พิล ศัพท์ว่า

อโธภูวนํ ปาตาลํ

นาโคโลกุ รสาตลํ

รณฺธํ ตํ วิวรํ ฉิทฺทํ

กุหรํ สฺสสิริํ พิลํ.

สฺสสิริํ ตถิ ฌิคฺคํ โสพฺภํ

สจฺฉิทฺทํ สฺสสิริํ ติสฺสุ

ถิยํ ตํ กาสฺสํ อวาวุญฺญํ

สพฺปราชชา ตํ วาสฺสุกิ.^{๓๒}

นาคพิภพ (๔ ศัพท์) : อโธภูวน, ปาตาล, นาโคโลก, รสาตล

รู, ช่อง (๔ ศัพท์) : รณฺธ, วิวร, ฉิทฺท, กุหร, สฺสสิริ, พิล, สฺสสิริ เป็นอิตถิลิงค์, ฌิคฺค, โสพฺภ

สฺสสิริ ศัพท์เป็นไตรลิงค์เมื่อเป็นไปในสิ่งที่มีช่อง [เช่น สฺสสิโร รุกฺโข (ต้นไม้มีโพรง), สฺสสิรา ชาณฺ (ต้นไม้มีรู), สฺสสิริ ฌทฺธิ (หลังคามีรู)]

บ่อ, หลุม (๒ ศัพท์) : กาสฺส เป็นอิตถิลิงค์, อวาวุญฺญ

พญางูवासูกิ (๒ ศัพท์) : สพฺปราช, วาสูกิ

เหตุที่ พิล ศัพท์มีใช้ทั่วไปในวรรณกรรมบาลีก็เนื่องจากว่า สันสกฤตมีรูปที่คล้ายคลึงกัน

ว่า พิท ดังนั้น บาลีจึงมีรูปเป็น พิล อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกายได้กล่าวถึงรูปว่า พิลโส โดยทีฆะ อี ใน พิ เป็น อี ดังข้อความว่า

วิลียนติ ภิชฺชนฺติ วิภฺชนฺตฺติ **พิลา** ภาคา ว-การสฺส พ-การํ อีการสฺส จ อีการํ
กตฺวา. **พิลโส**ติ พิลํ พิลํ กตฺวา.^{๓๓}

สิ่งที่ถูกจำแนก คือ แยกออก ชื่อว่า พิละ คือ ส่วน, กอง แปลง ว เป็น พ และทีฆะ อี ใน พิ เป็น อี คำว่า พิลโส แปลว่า ทำให้เป็นกองๆ

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า พิล ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิล ธาตุ (ภิชฺชน = จำแนก) + อ ปัจจัยในกรรมสารถนะ แปลง ว เป็น พ และทีฆะ อี ใน พิ เป็น อี จึงได้รูปว่า พิล อย่างไรก็ตาม วิสุทธิมรรคจุฬฎีกากล่าวถึงรูปว่า พิล โดยไม่ต้องทีฆะ อี เป็น อี ดังข้อความว่า

วิลียนติ วิภฺชนฺตฺติ พิลา, โภฏฺจาสาติ อาห โภฏฺจาสํ โภฏฺจาสํ กตฺวาติ.^{๓๔}
ส่วนที่ถูกจำแนก ชื่อว่า พิละ คือ ส่วน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า แยกเป็นกองๆ

เนื้อความของพระสูตรนั้นคือ คนฆ่าโคผู้ชำนาญหรือลูกมือของเขาที่ได้รับจ้างด้วยอาหารและค่าจ้าง ฆ่าโคแล้วชำแหละแยกเป็นกองๆ นั่งอยู่ที่ทางใหญ่ ๔ แพร่งคือตรงกลางทางใหญ่ซึ่งแยกไปสู่ ๔ ทิศ ฉันทไธ ภิกษุยอมพิจารณากายตามที่ตั้งไว้ เพราะตั้งไว้โดยลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งในอิริยาบถ ๔ และตามที่ดำรงอยู่ เพราะเป็นกายตามที่ตั้งไว้นั้นเอง โดยความเป็นธาตุอย่างนี้ว่า ในกายนี้มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม ฉันทไธ

ความหมายคือ เมื่อคนฆ่าโคเลี้ยงโคอยู่ นำมาสู่ที่ฆ่า ลุงมาผูกมัดไว้ในที่ฆ่านั้น ฆ่าอยู่หรือเห็นโคที่ฆ่าตายแล้ว ความเข้าใจว่าโคยังไม่สูญหาย ตราบเท่าที่ยังไม่ชำแหละออกเป็นกองเนื้อ แต่เมื่อเขาชำแหละออกแล้วนั่งอยู่ ความเข้าใจว่าโคยอมหายไป กลายเป็นหมายรู้ว่า เป็นเนื้อ เขาไม่คิดว่า เราขายโค คนเหล่านี้ซื้อโคไป แต่คิดว่า เราขายเนื้อ แม้คนเหล่านี้ก็ซื้อเนื้อไป ฉันทไธ

^{๓๓} ที.สี.ฎีกา ๒/๓๗๘/๓๘๖

^{๓๔} วิสุทธิ.จุฬฎีกา ๑/.....

แม้ภิกษุนี้ก็ฉันนั้น จะเป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิตก็ตาม ในครั้งก่อนที่ยังเป็นปุถุชนคนโง่ ความเข้าใจว่าเป็นสัตว์ บุรุษ หรือบุคคล ยังไม่สูญเสียไปตราบเท่าที่ยังมิได้พิจารณาภายในตามที่ ตั้งไว้ดำรงอยู่โดยความเป็นธาตุแยกเป็นกลุ่มก้อน แต่เมื่อเธอพิจารณาโดยความเป็นธาตุได้ ความเข้าใจว่าเป็นสัตว์ย่อมสูญหาย จิตย่อมตั้งมั่นโดยความเป็นธาตุอย่างเดียว ดังพระพุทธ- ดารัสว่า

เสยยถาปิ ภิกขเว ทกฺโข โคฆาตโก วา ยเปยฺย นิสินฺโน อสฺส, เอวเมว โข
ภิกขเว ภิกขุ ยเปยฺย วาโยธาคฺคิตฺติ.^{๓๕}

ภิกษุทั้งหลาย คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้ชำนาญ ฆ่าโคแล้วแยก เป็นกองๆ นั่งอยู่ที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้น ย่อมพิจารณาเห็นภายใน ที่ตั้งไว้ดำรงอยู่โดยความเป็นธาตุว่า ในกายนี้มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และ ธาตุลม

[๓๐๗] แต่ในมหาหัตถิปโทปมสูตรทรงแสดงโดยพิสดารเนื่องด้วยภิกษุผู้เจริญธาตุกรรมฐานที่มีปัญญาไม่เฉียบแหลมหนักอย่างนี้ว่า

กตมา จาวุโส อชฺชตฺตติกา ปถวีธาคฺค ? ยํ อชฺชตฺตํ ปจฺจตฺตํ กกฺขฬํ ขริคตํ
อุปาทินฺนํ. เสยฺยถิทํ- เกสา โลมา ยเปยฺย อุทริยํ กรีสิ, ยํ วา ปณณฺณมฺปิ กิณฺจ
อชฺชตฺตํ ปจฺจตฺตํ กกฺขฬํ ขริคตํ อุปาทินฺนํ, อयํ วุจฺจติ อาวุโส อชฺชตฺตติกา ปถวี-
ธาคฺค.^{๓๖}

ผู้มีอายุ ปฐวีธาตุภายในเป็นอย่างไร ? คือ ธาตุดินที่แข็ง หยาบ มีอยู่ในตน เป็นเฉพาะตน ถูกค้นหาและทวิญญิตมั่น[ว่าเป็นเรา ของเรา] ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไขกระดูก ไข, หัวใจ ดับ พังผืด ม้าม ปอด, ใสใหญ่ ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า (อุจจาระ) หรือธาตุดินอย่างใดอย่างหนึ่งที่แข็ง หยาบ มีอยู่ในตน เป็นเฉพาะตน ถูกค้นหาและทวิญญิตมั่น ธาตุดินนี้ชื่อว่า ปฐวีธาตุ ภายใน

^{๓๕} ที.ม. ๙/๓๗/๘/๒๕๑-๕/๒

^{๓๖} ม.ม. ๑๒/๓๐๒/๒๖๒-๖๓

คำว่า ยัม วา ปณณมปิ กิณฺจิ (หรือธาตุดินอย่างใดอย่างหนึ่งอื่น) หมายถึง ธาตุดินที่มีอยู่ในธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือ คือ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ แต่ไม่เป็นประธานเหมือนธาตุเหล่านั้น เช่น ธาตุดินที่อยู่ในน้ำซึ่งมีอาโปธาตุเป็นหลัก ที่อยู่ในไฟที่มีเตโชธาตุเป็นหลัก และที่อยู่ในลมซึ่งมีวาโยธาตุเป็นหลัก

คำว่า ยัม กิณฺจิ ที่พบในฉบับฉฏฐสังคีติแยกกันเป็น ๒ บท แต่ในฉบับไทยทั่วไปคือพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาย และฉบับมหามกุฏฯ ใช้เป็นบทสนธิว่า ยงฺกิณฺจิ ผู้แปลเข้าใจว่าการใช้เป็น ๒ บทว่า “ยัม กิณฺจิ” น่าจะถูกต้องกว่า เพราะในบางแห่งมีบทนิบาตมีคั่นระหว่างบททั้งสองเป็นรูปว่า ยัม วา ปณ กิณฺจิ หรือ ยัม ปณ กิณฺจิ หรือ ยณฺจ กิณฺจิ เป็นต้น

ก็ ศัพท์เป็นปุจฉาสรรพนามแปลว่า “ใคร, อะไร” เช่น โก (ใคร), ก็ (อะไร, หรือ) แต่ถ้ามี จิ อยู่ท้าย จะมีอรรถเล็กน้อย เช่น โกจิ (บางคน) กล่าวคือ คนเพียงไม่กี่คน, กวจิ (ในบางแห่ง) คือในที่บางที่ซึ่งมีจำนวนน้อย ส่วน ก็ ศัพท์ที่มี ย ศัพท์อยู่เบื้องหน้า และมี จิ อยู่ท้าย มีอรรถว่า อนวเสส (ทั้งหมด, ไม่มีเหลือ) เช่น โย โกจิ ชโน (คนใดคนหนึ่ง, คนทั่วไป) หมายความว่าถึงชนทั้งหมดโดยมิได้เจาะจงเฉพาะผู้หนึ่งผู้ใด หรือดังคำว่า ยัม กิณฺจิ รูป (รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง) หมายความว่าถึงรูปทุกอย่างโดยไม่จำกัดประเภท ดังข้อความว่า

จินฺโต กา โก จ กิสฺสโท	อปฺปกตฺตสฺส วาจโก
ยการยฺตุโต อาทิมฺหิ	สกลตฺตสฺส วาจโก
อจินฺโต จ อยาทิ จ	ปุจฺฉาวาจกสมฺมโต. ^{๓๗}

โก กา และ ก็ ศัพท์ที่มี จิ อยู่ท้าย แสดงอรรถว่า เล็กน้อย เมื่อประกอบด้วย ย อักษรในหนันต์ แสดงอรรถว่า ทั้งหมด เมื่อไม่มี จิ อยู่ท้ายและไม่มี ย ในหนันต์ ท่านย่อมสมมุติว่า แสดงคำถาม

นอกจากนั้น คำว่า ยัม กิณฺจิ มาจาก ย ศัพท์แสดงอรรถอนิยมะ คือ ไม่แน่นอน ส่วน กิณฺจิ ศัพท์ก็มีแสดงอรรถอนิยมะเช่นเดียวกัน คำนี้จึงแปลรวมกันว่า “อย่างใดอย่างหนึ่ง” ซึ่งหมายรวมถึงทุกอย่างโดยมิได้ระบุสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ดังข้อความว่า

^{๓๗} รูป.นิสสัยใหม่ ๒/๒๒๖

ยํ ปน กิณฺจิตฺติ เอตถ ยนฺติ อนินยมิทวจนํ. ตถา กิณฺจิตฺติ. ปนาติ วจนาลงฺการมตฺตํ.
ตสฺมา ยํ กิณฺจิตฺติ เณยฺยสฺส อนวเสสปริยาทานํ กตํ โหติ.^{๓๘}

ในคำว่า ยํ ปน กิณฺจิตฺติ นี้ คำว่า ยํ แสดงอรรถไม่แน่นอน คำว่า กิณฺจิตฺติ ก็แสดง
อรรถไม่แน่นอนเช่นเดียวกัน คำว่า ปน เป็นเพียงเครื่องประดับคำ ดังนั้น ท่านจึงทำการ
รวบรวมเณยยธรรมทั้งหมดด้วยคำว่า ยํ กิณฺจิตฺติ (อย่างใดอย่างหนึ่ง)

แม้ประโยคหน้าจะประกอบด้วย ย สรรพนามในลิงค์ทั้งสามและพจน์ทั้งสองว่า โย โกจิ,
ยา กาจิ, ยํ กิณฺจิตฺติ หรือ โย โกจิ, เย เกจิ เป็นต้น แต่อาจไม่ต้องประกอบ ต สรรพนามในประโยค
หลังก็ได้ ดังข้อความในอนัตตลักขณสูตรว่า

ตสฺมาตฺถิ ภิกฺขเว ยํ กิณฺจิตฺติ รูปํ อตีตानาคตปจฺจุปนํ, อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา,
โอฬาริกํ วา สุขุมํ วา, หีนํ วา ปณฺตี วา, ทูเร สนฺติเก วา, สพฺพํ รูปํ “เนตํ มม เนโสหมสฺมิ
น เมโส อตฺตาติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญา ย ภูจฺจุพฺพํ.”^{๓๙}

ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น รูปร่างใดอย่างหนึ่งในโลกนี้ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต
หรือปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือดี ไกลหรือใกล้ เธอ
ทั้งหลายพึงเห็นรูปทั้งหมดนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า “รูปนี้มีใช่
ของเรา รูปนี้มีใช่เรา รูปนี้มีใช่อัตตาของเรา”

อย่างไรก็ตาม ในที่บางแห่งอาจประกอบใช้ ต สรรพนามในประโยคหลังได้เหมือนกัน
เช่น

เย เกจิ ภิกฺขเว ธมฺมา กุสลา กุสลภาคิยา กุสลปฏฺธิกา, สพฺเพ เต โยนิโสมนสิ-
การมุลกา โยนิโสมนสิการสโมสฺรณา.^{๔๐}

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล เป็นส่วนกุศล เป็นฝ่ายกุศล
ธรรมทั้งหมดนั้นมีโยนิโสมนสิการเป็นเหตุ รวมลงในโยนิโสมนสิการ

โย โกจิ โลกียโลกุตฺตราทิเกโท วจนตฺถิ, โส สพฺโพ อกฺขเรหฺว สญฺญาเขตฺ.^{๔๑}

^{๓๘} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๔๑/๒๙๔

^{๔๐} ส.ม. ๑๙/๒๑๓/๘๒

^{๓๙} วิ.ม. ๔/๒๒/๑๙

^{๔๑} รูป. ๑/๑

เนื้อความของศัพท์อันจำแนกเป็นโลกียะและโลกุตระเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง มีอยู่ เนื้อความของศัพท์ทั้งหมดนั้น บุคคลย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้น

กตมา จาธุโส อชฺมตฺติกา อาโปธาตุ ? ยํ อชฺมตฺตํ ปจฺจตฺตํ อาโป อาโป-
คตํ อุปาทินฺนํ. เสยฺยถิทํ- ปิตตํ อเปยฺ มุตตํ, ยํ วา ปณณมฺปิ กิณฺณิ อชฺมตฺตํ
ปจฺจตฺตํ อาโป อาโปคตํ อุปาทินฺนํ, อยํ วุจฺจตาธุโส, อชฺมตฺติกา อาโปธาตุ.^{๔๒}

อาโปธาตุภายในเป็นอย่างไร ? คือ ธาตุน้ำที่นับเข้าในอาโป[ที่เกิดจากกรรม
เป็นต้น] มีอยู่ในตน เป็นเฉพาะตน ถูกค้นหาและทิวฐียึดมั่น[ว่าเป็นเรา ของเรา]
ได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันทัน น้ำตา มันทเลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ
ปัสสาวะ หรือธาตุน้ำอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นที่นับเข้าในอาโป มีอยู่ในตน เป็นเฉพาะ
ตน ถูกค้นหาและทิวฐียึดมั่น[ว่าเป็นเรา ของเรา] ธาตุน้ำนี้ชื่อว่า อาโปธาตุภายใน

ในประโยคที่ว่า ยํ อชฺมตฺตํ ปจฺจตฺตํ อาโป อาโปคตํ อุปาทินฺนํ (ธาตุน้ำที่นับเข้าในอาโป
[ที่เกิดจากกรรมเป็นต้น] มีอยู่ในตน เป็นเฉพาะตน ถูกค้นหาและทิวฐียึดมั่น) คำว่า ยํ เป็น
วิเสสนะของ อาโป แม้คำว่า ยํ อาโป จะมีลึงค์ต่างกันก็ถือว่าเป็นช้อยกเว้นพิเศษในที่นี้เป็นมโนคณะ
กล่าวคือ ศัพท์ที่เป็นมโนคณะมีรูปเป็นปุงลึงค์หรือปนุงสกลึงค์ เช่น มโน, มนํ, วโจ, วจํ วิเสสนะ
ของศัพท์เหล่านั้นมักใช้เป็นปนุงสกลึงค์ เพราะถือว่ามโนคณะมีสภาพภายในเป็นปนุงสกลึงค์ ด้วย
เหตุนี้ ถ้าศัพท์ดังกล่าวมีรูปเป็นปุงลึงค์ วิเสสนะของศัพท์เหล่านั้นจึงมีรูปเป็นปนุงสกลึงค์ได้บ้าง
เช่น สุนฺทโร มโน อสฺสชาติ (ผู้มีใจดี ชื่อว่า สุนนะ) หรือมีรูปเป็นปุงลึงค์ตามรูปลักษณะภายนอกได้
บ้าง เช่น สพุโปปิ มโน มโนทวารํ นาม (แม้จิตทั้งหมดก็ได้ชื่อว่า มโนทวาร) แต่ถ้ารูปลักษณะ
ภายนอกเป็นปนุงสกลึงค์ วิเสสนะก็ต้องมีรูปเป็นปนุงสกลึงค์ตามรูปลักษณะภายนอกแน่นอน เช่น
สนฺตํ ตสฺส มนํ โหติ (จิตของเขาสงบแล้ว)

สภาพภายในและรูปลักษณะภายนอกนี้อาจเปรียบได้กับบุรุษที่มีใจเป็นสตรี หรือสตรีที่มี
ใจเป็นบุรุษ จึงมีสภาพภายในและรูปลักษณะภายนอกไม่เหมือนกัน แม้รูปศัพท์ในภาษาบาลีก็มี
สภาพภายในและรูปศัพท์ภายนอกต่างกันในบางศัพท์ เช่น

ก. โค ศัพทที่มีสภาพภายในเป็นอิตถิลิงค์ได้บ้างเมื่อระบุดังว่าตัวเมีย แต่มีรูปร่างนอกเป็นบุงลิ่งค์ตามที่คัมภีร์พาลาวตารระบุว่า เป็นบุงลิ่งค์เท่านั้น (แต่ปทรูปสิทธิธิปกรณกล่าวว่า เป็นได้ทั้งบุงลิ่งค์และอิตถิลิงค์) จึงมีรูปว่า คาโว พุยนหุตติ, ตาส์ ชีร์ ปิวิสุสาม (วัฏฏกรัตนมอยู่ พวกเราจักดีมนมของวัวเหล่านั้น) จะเห็นได้ว่า คำว่า ตาส์ เป็นวิเสสนะที่ใช้เป็นอิตถิลิงค์ของ โค ศัพท

ข. มาตุคาม ศัพทที่แม้จะมีรูปเป็นบุงลิ่งค์ก็กล่าวถึงเพศหญิง จึงมีเนื้อความเป็นอิตถิลิงค์ และบทสรรพนามของ มาตุคาม ศัพทก็ต้องใช้เป็นอิตถิลิงค์ตามเนื้อความที่เป็นเพศหญิง เช่น โย ปน ภิกขุ มาตุคามเนน สทธี เอโก เอกาย รโห ปฏิจจนเน อาสเน อลัมมมนิเย นิสซหํ กปเปยฺย (ภิกษุใดหนึ่งบนอาสนะที่กำลังอันเป็นที่ลัภพอจะทำการได้กับมาตุคาม สองต่อสอง) จะเห็นว่า คำว่า เอกาย อันเป็นวิเสสนะของ มาตุคามเนน มีรูปเป็นอิตถิลิงค์ ไม่มีรูปเป็นบุงลิ่งค์ตาม มาตุคามเนน ว่า เอเกน (ดู พาลาวตารมัญชรี ๑/๓๙๕)

คำอธิบายข้างต้นกล่าวไว้ในปทรูปสิทธิินิสสัยใหม่ คัมภีร์นั้นได้กล่าวถึงปริภาสา (กฎทั่วไป) ว่า

มโนคณวิเสสนตฺตา นบุสกลิงฺเคน นิทฺธิฏฺฐจฺ^{๔๓}

การแสดงด้วยนบุสกลิงค์ย่อมมีได้เพราะเป็นวิเสสนะของมโนคณะ

ผู้แปลเห็นว่าปริภาสดังกล่าวนั้นไม่พบในคัมภีร์ใด จึงเข้าใจว่าเป็นกฎทั่วไปที่คัมภีร์นั้นตั้งขึ้นเองโดยคล้อยตามข้อความในคัมภีร์ฎีกาว่า

สมนฺตโต นิคฺคณฺหนวเสน โตทนํ วิชฺฌนํ สนนฺนิโตทกํ. มโนคณาทินํ วิเสสนสฺส นบุสกลิงฺเคน นิทฺธิฏฺฐตฺตา “วาจาย สนนฺนิโตทเกนาติ วุตฺตํ. เตนาห “วจนปโตทเกนาติ. อถวา “วจาयाติ อิทํ “สนนฺนิโตทเกนาติ เอตถ กรณวจนํ ทฎฺฐพฺพํ. “วจนปโตทเกนาติ หิ วจนเนน ปโตทเกนาติ อตฺถโธ.^{๔๔}

วาทิมแห่งด้วยการข่มรอบด้าน ชื่อว่า สนนฺนิโตทกะ (สํ = รอบด้าน, นิ = ข่ม, โตทก = ทิมแห่ง) ปริพาชกกล่าวว่า วาจา สนนฺนิโตทเกน (ด้วยวาทิมแห่ง) เพราะ

^{๔๓} รูป. นิสสัยใหม่ ๒/๙๗

^{๔๔} ที. ส. อภิวนฎีกา ๒/๔๒๑/๔๘๘

วิเสสณะของกลุ่มศัพท์มี มน เป็นต้นมักถูกแสดงด้วยนปุงสกลิงค์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วจน-
ปโตทเคน (ด้วยวาจาที่มแทง)

อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบคำว่า วาจา นี้เป็นบทกณะในคำว่า สนิโตทเคน นี้
ดังจะเห็นได้ว่า คำว่า วจนปโตทเคน แปลว่า “ด้วยการที่มแทงด้วยวาจา”

คำว่า วาจา สนิโตทเคน พบในทีฆนิกาย สลักขันธวรรค ปุณฺณปาสาทสูตรว่า

ตทา มํ ภนฺเต เต ปริพฺพาชกา อจิรปุกฺกนฺตสฺส ภควโต สมฺนโต วาจา
สนิโตทเคน สมฺชมฺภริมกํสุ.^{๔๕}

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ คราวเมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จจากไปไม่นาน เหล่าปริ-
พาชกได้ตัดพ้อต่อว่าข้าพระองค์ด้วยวาจาที่มแทง

ในคัมภีร์อรรถกถาได้อธิบายคำนี้ว่า

วาจา สนิโตทเคนาติ วจนปโตเทน.^{๔๖}

คำว่า วาจา สนิโตทเคน แปลว่า ด้วยวาจาที่มแทง

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า วาจา แม้จะมีรูปเป็นอดีตลึงค์ ก็จัดว่าเป็นมโนคณะ และ
วิเสสณะของมโนคณะก็มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์เพราะถือว่าวิเสสณะของศัพท์เหล่านั้นมีรูปเป็นนปุงสก-
ลิงค์ตามสภาพภายใน ดังนั้น คำว่า วาจา สนิโตทเคน ที่พบในปุณฺณปาสาทสูตร จึงแปลว่า “ด้วย
วาจาที่มแทง” โดย สนิโตทเคน เป็นวิเสสณะของ วาจา

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า สนิโตทเคน แปลว่า “ด้วยการที่มแทงด้วยวาจา” โดยถือว่า วาจา
เป็นกณะใน สนิโตทเคน ไม่ใช่วิเสสยะของ สนิโตทเคน ตามนัยแรก

มโนคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี มน ศัพท์เป็นต้น มีรูปเป็นปุงลึงค์และนปุงสกลิงค์ มีองค์
ประกอบ ๓ ประการ คือ

๑. มีรูปว่า สา, โส, ลี ใน นา, ส และ สมิ วิภัติ เช่น มนสา, มนโส, มนลี, วจสา,
วจโส, วจลี เป็นต้น

^{๔๕} ที่.สี. ๙/๔๒๑/๑๘๔

^{๔๖} ที่.สี.อ. ๙/๔๒๑/๓๑๓

๒. แปลง อ เป็น โอ ในกรรมของกริยา เช่น ยโส ลพฐา น มชฺเชยฺย (เมื่อได้ยศแล้ว ไม่ควรลืมน)

๓. แปลง อ เป็น โอ ในท่ามกลางสมาสและตัทธิต เช่น มโนเสฏฐา (มีใจเป็นเลิศ), มโนมยา (สำเร็จด้วยใจ), อโยปโต (บาตรเหล็ก) เป็นต้น

ตั้งข้อความว่า

มโนคณ วุตตโนโย

อิติถิลิงเค น ลพฺถ

ปฺนปฺสกลิงฺเคสุ

ลพฺถเตว ยถารหิ.^{๔๗}

นัยที่กล่าวไว้ในมโนคณย่อไม่ปรากฏในอิติถิลิงค์ แต่ปรากฏตาม
สมการในปฺสกลิงค์และนปฺสกลิงค์เท่านั้น

เย เต นา-ส-สฺมีวิสเย

สา-โส-สฺยนฺตา ภาวนติ จ

สมาสตทุธิตตเต

มชฺฌการา จ โหนติ หิ.

โสการนตปโยคา จ

กริยาโยคมหิ ทิสฺสเร

เอววิธา จ เต สทฺทา

เณยฺยา มโนคฺเณ อิติ.^{๔๘}

ศัพท์เหล่านี้ :-

๑. มีรูป สา, โส และ ลี อยู่ท้ายในวิสัยแห่ง นา, ส และ สฺมี วิภัติ

๒. มี โอ อักษรในท่ามกลางเมื่อมีความเป็นบทสมาสหรือตัทธิตปัจจัยอยู่หลัง

๓. มีอุทาหรณ์ที่มี โอ อักษรอยู่ท้ายในการประกอบกับกริยา

พึงทราบศัพท์เหล่านั้นซึ่งมีลักษณะอย่างนี้ว่าเป็นมโนคณ

แม้ วาจา ศัพท์จะมีรูปเป็นอิติถิลิงค์และไม่มีลักษณะของมโนคณทั้ง ๓ ประการเหล่านี้ แต่พระภูิกจารย์ก็นับเข้าในมโนคณเหมือน วจ ศัพท์ เพราะถือว่ามาจากรากศัพท์คือ วจ ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจา = พุดชัดเจน) เหมือน วจ ศัพท์นั่นเอง แม้คำทั้งสองจะมีลิงค์ต่างกัน เป็นคนละ ศัพท์กัน ก็ถือว่าใช้แทนกันได้ ดังกฎทั่วไป^{๔๙} กล่าวว่า

^{๔๗} นิต.ปท. ๑๔๗

^{๔๘} นิต.ปท. ๑๔๓

^{๔๙} ปริภาเซนุเสขร ๓๗

เอกเทสวิกฤตมนนยวตฺ. [เอกเทสวิกิตํ อนณณว.]

บทที่เปลี่ยนแปลงไปบางส่วน ย่อมเป็นเหมือนมิใช่บทอื่น

นอกจากนั้น ตามคำอธิบายของสังยุตตฎีกา คำว่า วาจาสนุนิโตทเคน จัดเป็นอสุตต-
สมาสที่ไม่ลบตติยวิภัตติซึ่งลงในอรรณพฐมา ดังนั้น คำนี้จึงแปลว่า “ด้วยเครื่องทึมแทงอยู่เสมอ
รอบด้านคือวาจา” ดังข้อความว่า

วาจาสนุนิโตทเคนาติ วจนสงฺขาเตน สมฺนตโต นิจฺจํ กตฺวา อุปตฺทฺทนโต สฺน-
นิตฺทเคน. วิภตฺติโณเปน โส นิทฺเทโส. เตนานห “วจนปโตเทนติ.”^{๕๐}

คำว่า วาจาสนุนิโตทเคน (ด้วยเครื่องทึมแทงอยู่เสมอรอบด้านคือวาจา) หมาย-
ความว่า ด้วยเครื่องทึมแทง เพราะทึมแทงอยู่เสมอรอบด้านคือวาจา (สํ = รอบด้าน,
นิ = เสมอ, โตทก = ทึมแทง) ศัพท์นั้นแสดงไว้โดยไม่ลบวิภัตติ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วจน-
ปโตเทน (ด้วยวาจาทึมแทง)

หนังสือ “บันทึก ๕๐ ข้อ” ของท่านพระสีลानันทาภิงส์ (ข้อ ๓ หน้า ๒) ได้แสดง
ความเห็นว่ ในคัมภีร์อรรถกถามีคำอธิบายว่า วจนปโตเทน (ด้วยวาจาทึมแทง) ดังนั้น ปาฐะเดิม
ในสมัยพุทธกาลและสมัยของพระอรรถกถาจารย์ควรเป็นรูปว่า วาจาสนุนิโตทเคน แต่พอถึงสมัย
พระฎีกาจารย์ได้พบรูปที่แยกเป็น ๒ บทว่า วาจา สฺนุนิโตทเคน หรือติดกันเป็นบทเดียวว่า
วาจาสนุนิโตทเคน ท่านจึงอธิบายให้สอดคล้องกับหลักภาษาเพื่อให้เป็นคำบาลีที่ไม่ถูกตามหลัก
ภาษาทั่วไปเป็นคำที่ถูกต้องด้วยกฎพิเศษบางอย่าง

กตฺมา จาฺวุโส อชฺชตฺตติกา เตโชธาตฺ ? ยํ อชฺชตฺตํ ปจฺจตฺตํ เตโช เตโช-
คตฺ อฺปาทีนํ. เสยฺยถิทํ- เยน จ สนฺตปฺปติ, เยน จ ชีรียติ, เยน จ ปรีทฺยฺหติ,
เยน จ อสิตปิตฺทชายิตฺตสายิตํ สมฺมา ปริณามํ คจฺฉติ, ยํ วา ปณฺณมฺปิ กิณฺฉิ
อชฺชตฺตํ ปจฺจตฺตํ เตโช เตโชคตฺ อฺปาทีนํ, อยํ วุจฺจตาฺวุโส อชฺชตฺตติกา เตโชธาตฺ.”^{๕๑}

เตโชธาตุนั้นเป็นอย่างไร ? คือ ธาตุไฟที่นับเข้าในเตโชที่เกิดจากกรรม

๕๐

ส.นิ.ฎีกา ๒/๒๔๓/๒๓๔

๕๑

ม.ญ. ๑๒/๓๐๔/๒๖๖

เป็นต้น] มีอยู่ในตน เป็นเฉพาะตน ถูกค้นหาและทิวฐียึดมั่น[ว่าเป็นเรา ของเรา] ได้แก่ ธาตุไฟที่ทำให้ร่างกายร้อนรุ่ม ทรวดโทรม เปร้อร้อน และย่อยสลายสิ่งที่กิน ดื่ม เคี้ยว และลั้มรส หรือธาตุไฟอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นที่นับเข้าในเตโช มีอยู่ในตน เป็นเฉพาะตน ถูกค้นหาและทิวฐียึดมั่น[ว่าเป็นเรา ของเรา] ธาตุไฟนี้ชื่อว่า เตโชธาตุ ภายใน

เตโชธาตุมี ๔ ประเภท คือ

๑. สันตปปนเตโช ธาตุไฟที่ทำให้ร่างกายร้อนรุ่มด้วยไข้วันเว้นวันเป็นต้น เป็นธาตุไฟที่มีความร้อนมากกว่าไออุ่นตามปกติในร่างกาย
๒. ชีรณเตโช ธาตุไฟที่ทำให้ร่างกายทรุดโทรมโดยมีอินทรีย์บกพร่อง คือ หูตา ฝ่าฟาง อ่อนแรง หนักเคี้ยว และผมหงอกเป็นต้น
๓. ทาหเตโช ธาตุไฟที่เผาร่างกายให้เปร้อร้อน ต้องบรรเทาความร้อนด้วยการทาเนยใส ผงจันทน์เหลือง หรือด้วยการพัดวี
๔. ปาจกเตโช ธาตุไฟย่อยสลายสิ่งที่กิน ดื่ม เคี้ยว และลั้มรส

กตมา จาธุโส อชฺชตติกา วาโยธาตุ ? ยัม อชฺชตตัม ปจฺจตตัม วาโย วาโย-คตัม อุปาทินฺนํ. เสยฺยถิทํ- อุทฺธงฺคมา วาตา, อโรคฺคมา วาตา, กุจฺฉิสยา วาตา, โภกฺกาสยา วาตา, องฺคมฺกานฺนุสาริโน วาตา, อสฺสาโส ปสฺสาโส อิติ วา, ยัม วา ปนญฺมปิ กิณฺณิ อชฺชตตัม ปจฺจตตัม วาโย วาโยคตัม อุปาทินฺนํ, อยัม วุจฺจตาธุโส อชฺชตติกา วาโยธาตุ.^{๕๒}

วาโยธาตุภายในเป็นอย่างไร ? คือ ธาตุลมที่นับเข้าในวาโย[ที่เกิดจากกรรมเป็นต้น] มีอยู่ในตน เป็นเฉพาะตน ถูกค้นหาและทิวฐียึดมั่น[ว่าเป็นเรา ของเรา] ได้แก่ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ และลมหายใจเข้าออก หรือธาตุลมอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นที่นับเข้า

ในวโย มีอยู่ในตน เป็นเฉพาะตน ถูกค้นหาและทวิญญิตมั่น[ว่าเป็นเรา ของเรา]
วโยธาตุนี้นี้ชื่อว่า วโยธาตูกายใน

วโยธาตุนี้นี้มี ๖ ประเภท คือ

๑. อุทรังคมวโย ลมพัดขึ้นเบื้องบน ทำให้เรอ อาเจียน และสะอึกเป็นต้น
๒. อโรคมวโย ลมพัดลงเบื้องต่ำ ทำให้ขับอุจจาระและปัสสาวะเป็นต้นออกไป
๓. กุจณิสยวโย ลมในท้อง คือ ลมอยู่นอกลำไส้ใหญ่
๔. โกฏฐาสยวโย ลมในลำไส้ คือ ลมอยู่ภายในลำไส้ใหญ่
๕. อังคมันคานสาริวโย ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ คือ ลมที่ก่อให้เกิดการคู้และเหยียดเป็นต้น ซึ่งแล่นตามอวัยวะน้อยใหญ่ในสรีระทั้งสิ้นไปตามข่ายเส้นเอ็น
๖. อัสนาสปัสสาสะ ลมหายใจเข้าออก คือ ลมทางจมูกที่เข้าไปข้างใน และลมทางจมูกที่ออกไปข้างนอก

อนึ่ง แม้ในราหูโลวาทสูตร ธาตุวิภังคสูตร และธาตุวิภังค์ ก็แสดงไว้โดยพิสดารเหมือนมหาหัตถิปโทปมสูตรนี้

ราหูโลวาทสูตรพบในมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์^{๕๓} ธาตุวิภังคสูตรพบในมัชฌิมนิกาย อุปปัณณาสก์^{๕๔} ส่วนธาตุวิภังค์พบในคัมภีร์วิภังค์^{๕๕}

คำอธิบายบทที่เข้าใจยากของพระสูตรนั้น มีดังต่อไปนี้

บททั้งสองนี้คือ ขุขมตตัม (มีอยู่ในตน) และ ปจฺจตตัม (เป็นเฉพาะตน) เป็นชื่อของหมู่ธรรม[คือธาตุดินเป็นต้น]ที่มีอยู่ในตน หมายความว่า หมู่ธรรมที่มีอยู่ในตน คือ นับเข้าในกระแสนามของตน ชื่อว่า หมู่ธรรมที่มีอยู่ในตน

^{๕๓} ม.ม. ๑๓/๑๑๓/๙๒

^{๕๔} อภ.วิ. ๓๕/๑๗๓/๙๖

^{๕๕} ม.อ. ๑๔/๓๔๒/๓๐๘

หมู่ธรรมที่มีอยู่ในตนนั้นเรียกว่า อชฺฌตตํ เพราะมีอยู่ในตน และ ปจฺจตตํ เพราะเป็นเฉพาะตน ดังคำพูดที่เป็นไปโดยอาศัยในสตรียเรียกว่า อธิตฺติ ในโลก[คือคัมภีร์ไวยากรณ์]

คำว่า อชฺฌตต (มีอยู่ในตน) มาจาก อธิ + อตฺต = อธฺยตฺต (แปลง อธิ เป็น อธิ) = อชฺฌตต (แปลง ธฺย เป็น ฌ แล้วซ้อน ชฺ เป็น ชฺฌ) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อตฺตานํ อธิกิจฺจ ปวตฺตํ อชฺฌตตํ = [ธาตุดิน]ที่เป็นไปโดยอาศัยตน ชื่อว่า อัชฌัตตะ (อัพยยิภาวสมาส อธิ ศัพท์มีอรรถว่า อธิกิจฺจปวตฺต <เป็นไปอาศัย>)

คำว่า ปจฺจตต (เป็นเฉพาะตน) มาจาก ปติ + อตฺต = ปจฺตต (แปลง ตี เป็น จ) = ปจฺจตต (ซ้อน จ เป็น จจ) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อตฺตานํ ปฏิจฺจ ปฏิจฺจ ปวตฺตํ ปจฺจตตํ = [ธาตุดิน]ที่เป็นไปเฉพาะตน ชื่อว่า ปัจจัตตะ (อัพยยิภาวสมาส ปติ ศัพท์มีอรรถว่า วิจฺฉา <คำซ้ำที่หมายถึงสถานที่ต่างกัน>)

คำว่า ยถา โลเก อิตฺถิสฺส กถา อธิตฺติตฺติ วุจฺจติ (ดังคำพูดที่เป็นไปโดยอาศัยในสตรียเรียกว่า อธิตฺติ ในโลก[คือคัมภีร์ไวยากรณ์]) แสดงว่า อธิ ศัพท์ใน อชฺฌตต มีความหมายว่า อธิกิจฺจปวตฺต (เป็นไปอาศัย) ดังคำว่า อธิตฺติ (คำพูดที่เป็นไปโดยอาศัยในสตรีย) หมายถึง คำพูดที่เกิดจากผู้หญิง คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อิตฺถิสฺส อธิกิจฺจ ปวตฺตา อธิตฺติ = คำพูดที่เป็นไปโดยอาศัยในสตรีย (อัพยยิภาวสมาส อธิ ศัพท์มีอรรถว่า อธิกิจฺจ ปวตฺต <เป็นไปโดยอาศัย>)

รูปวิเคราะห์ข้างต้นพบในปทฺฐปสฺสตีปกรณ^{๕๖} ส่วนสัททนีติปกรณ^{๕๗} กล่าวว่า อธิตฺติ ศัพท์มีอรรถว่า อธิกต (อาศัย) และมีรูปวิเคราะห์ว่า

- อิตฺถิสฺส เอกํ อธิกิจฺจ กถา ปวตฺตติ อธิตฺติ = คำพูดที่เป็นไปโดยอาศัยสตรียผู้หนึ่งในเหล่าสตรีย ชื่อว่า อธิตฺติ (อัพยยิภาวสมาส)

ตัวอย่างอื่นของ อชฺฌตต ศัพท์ที่มีอรรถว่า อธิกิจฺจปวตฺต (เป็นไปโดยอาศัย) เช่น อชฺฌตฺตา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นไปโดยอาศัยตน, ธรรมที่เกิดภายในตน, ธรรมภายใน) โดย อธิ ศัพท์ในคำว่า อชฺฌตฺตา มีอรรถว่า เหมือน ปจฺจตตํ ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

^{๕๖} รูป. ๓/๓๓๘

^{๕๗} นิตฺติ. สุตฺต. ๓/๖๙๖

- อุตตานํ อธิกิจจ ปวตฺตา อชฺฌตฺตา = ธรรมที่เป็นไปโดยอาศัยตน ชื่อว่า อัชฌัตตะ (อัปยयीภาวสมาส)

ดังข้อความว่า

อชฺฌตฺตา ธมฺมา.^{๕๘}

ธรรมที่เป็นไปโดยอาศัยตนมีอยู่

อชฺฌตฺตตฺติเก “เอวํ ปวตฺตมานา มยํ อุตฺตาติ คหณํ คมิสฺสามาติ อิมินา วีย อธิปฺปาเยน อุตฺตานํ อธิการํ กตฺวา ปวตฺตาติ อชฺฌตฺตา.”^{๕๙}

คำว่า อัชฌัตตะ (ธรรมที่เป็นไปโดยอาศัยตน) คือ ธรรมที่ดำเนินไปอาศัยตน เหมือนประสงค์เอาอย่างนี้ว่า “พวกเราเมื่อดำเนินไปอย่างนี้ [คือ ด้วยการนับเข้าใน กระแสรูปนามอย่างเดียวกันโดยความเป็นจักขุเป็นต้นและโดยความเป็นผัสสะเป็นต้น] ก็ จักยึดถือเป็นอัตตา”

อชฺฌตฺตาติ อธิ-สทฺโท สมาสวิสเย อธิการตฺถํ ปวตฺติอตฺถณฺจ คเหตฺุวา ปวตฺตตฺติติ อุตฺตานํ อธิกิจจ อุกฺกิสฺส ปวตฺตา อชฺฌตฺตา.^{๖๐}

อธิ ศัพท์ในคำว่า อชฺฌตฺตา ถือเอาอรรถว่า อธิการ (อาศัย) และ ปวตฺติ (เป็นไป) ในฐานะของสมาส ดังนั้น ธรรมที่เป็นไปอาศัยตนจึงชื่อว่า อัชฌัตตะ

ยถา อิตฺถิสฺส กถา ปวตฺตา อิตฺถิตฺติ วุจฺจติ, เอวํ อุตฺตานํ อธิกิจจ ปวตฺตา อชฺฌตฺตา. เอวํ ปวตฺตมานา มยํ อุตฺตาติ คหณํ คมิสฺสามาติ อิมินา วีย อธิปฺปาเยน อุตฺตานํ อธิกิจจ อุกฺกิสฺส ปวตฺตา สตฺตสฺสนฺตติปริยาปฺนฺนา อชฺฌตฺตา.^{๖๑}

ธรรมที่เป็นไปโดยอาศัยตน ชื่อว่า อัชฌัตตะ ดังคำพูดที่เป็นไปโดยอาศัยในสตรี เรียกว่า อิตฺติ หมายความว่า ธรรมที่ดำเนินไปอาศัยตน คือ นับเข้าในกระแสรูปนาม ของเหล่าสัตว์ เหมือนประสงค์เอาอย่างนี้ว่า “พวกเราเมื่อดำเนินไปอย่างนี้ ก็จักยึดถือ เป็นอัตตา”

^{๕๘} อภ.ส. ๓๔/๒๐/๔

^{๖๐} อภ.ส.มุลฎีกา ๑/๒๐/๕๗-๘

^{๕๙} อภ.ส.อ. ๑/๒๐/๙๓

^{๖๑} อภ.เอกก.ฎีกา ๑/๔๒๗/๓๓๑

คำว่า โลก (ในโลก) หมายถึง ในคัมภีร์ไวยากรณ์ กล่าวคือ อรรถของ อธิ และ ปฏิ
อุปสรรคที่กล่าวไว้ในคำว่า อหุตตัม และ ปจตุตตัม นี้ เป็นที่รู้กันทางกฎไวยากรณ์ เหมือนอรรถของ
อธิ ในคำว่า อธิติ ดังนั้น ผู้แปลจึงอ้างข้อความจากปทฐปฐิธิปกรณ์และสัทหนิธิปกรณ์ (สุต-
มาลา) มาเป็นหลักฐานในเรื่องนี้ อย่างไรก็ตาม ปทฐปฐิธิปกรณ์แต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓
และสัทหนิธิปกรณ์แต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ แต่อรรถกถาของท่านพระพุทโธสาจารย์แต่งใน
กลางศตวรรษที่ ๙ ดังนั้น ไวยากรณ์สันสกฤตที่กล่าวถึง อธิติ ศัพท์ในเรื่องนี้ มีดังนี้คือ

วิภक्तिวเน ตาวต. สตรีหวิภกตย กถา ปรวรตเต, อธิสตริ, อธิกุมาริ.^{๖๒}

[วิภक्तिวเน ตาว. อิตถิส อธิกิจ กถา ปวตเต อธิติ, อธิกุมาริ.]

ลำดับแรก [ตัวอย่าง]ในการแสดงวิภक्ति เช่น คำพูดเป็นไปโดยอาศัยในสตรี
ชื่อว่า อธิติ, อธิกุมาริ (คำพูดเป็นไปโดยอาศัยในหญิงสาว)

การเก- สตรีหวิภกตย กถา ปรวรตเต อธิสตริ.^{๖๓}

[การเก- อิตถิส อธิกิจ กถา ปวตเต อธิติ.]

[ตัวอย่าง]ในการก เช่น คำพูดเป็นไปโดยอาศัยในสตรี ชื่อว่า อธิติ

การการเก ยทพยมิติ. สตรีห กถา ปรวรตเตติ นิยสมาสตวาท อสวปท-
วิครโณรยเต.^{๖๔}

[การกเก ยทพยมิติ. อิตถิส กถา ปวตเตติ นิยสมาสตวาท อสวปทวิคเ
นอติ.]

อัยยศัพท์ในอรรถของการก คือ บุคคลย่อมแสดงเนื้อความด้วยอสวทวิคเ
(การวิเคราะห์ด้วยบทอื่นจากบทของตน) เพราะเป็นนิยสมาส (สมาสที่ต้องเชื่อมกัน
แน่นนอน) ว่า คำพูดเป็นไปในสตรี [ชื่อว่า อธิติ]

กษณมวิกกตย ปรวรตเต กถา อธิกษณม.^{๖๕}

[กณห อธิกิจ ปวตเต กถา อธิกณห.]

^{๖๒} กาศิก ๒/๖/๑

^{๖๔} กา.วฤตติฎีกา ๒/๒๗/๒

^{๖๓} กา. ๒/๒๗/๒

^{๖๕} มุคฺธโพธ ๓๗/๔

คำพูดเป็นไปโดยอาศัยพระภุชชณะ ชื่อว่า อธิกัณหา

ยทฺยปิ ก อิติ สามานเยโนกตํ, ตถาปฺยภิกฺขานาตุ ทฺวติยาสตุตฺตมโยจฺโถ เอว
เชวเย. เอวํ สุตฺตริขฺววิกิञฺจ กถา ปวตฺตเต อธิตฺถิตฺยาที.^{๖๖}

[ยทฺยปิ การเก อิติ สามณฺเณน วุตฺตํ, ตถาปฺยภิกฺขานา ทฺวติยาสตุตฺตมียจฺโถ เอว
เยยโย. เอวํ อิติถีสฺส อธิกิञฺจ กถา ปวตฺตเต อธิตฺถิตฺยาที.]

แม้ท่านจะกล่าวโดยสามัญทั่วไปว่า ในการก แต่พึงทราบอรรถของทุตติยาและ
สัตตมีวิภัตติ เพราะแสดงเนื้อความได้ เช่นเดียวกันนี้ คำพูดเป็นไปโดยอาศัยในสตรี
ชื่อว่า อธิตถิ ดังนี้ เป็นต้น

อธิ + สุตฺตริ อิติ สติเต สุตฺตริศพฺพาทุ ทฺวติโยกฺวณฺ อม. สุตฺตริยมฺภิกฺกตฺย ภวตฺติ
วิคฺรเห อนฺวโยคฺยารุณฺสมฺปโก ปทสมฺภูทโย วิคฺรโห วากฺยมิตฺติ ยาวตฺ.^{๖๗}

[อธิ + อิติ อิติ จิเต อิติสพฺพาทุ ทุตติเยกฺวณฺ อํ. อิติถิ อธิกิञฺจ ภวตฺติ วิคฺคเห
อนฺวโยคฺคตฺตสมฺปโก ปทสมฺภูทโย วิคฺคโห วากฺยมิตฺติ ยาว.]

เมื่อตั้งรูปเดิมว่า อธิ + อิติถิ ลง อํ ทุตติยาวิภัตติ เอกพจน์ท้าย อิติถิ ศัพท์
ความหมายคือ เมื่อทำรูปวิเคราะห์ว่า อิติถิ อธิกิञฺจ ภวติ (ย่อมเป็นไปโดยอาศัยสตรี)
หมู่บทที่ถึงเนื้อความอันควรแก่ความมีอรรถอย่างเดียวกัน ชื่อว่า วิคคเห และวากยะ

ตามคำอธิบายในไวยากรณ์สันสกฤต คำว่า อธิตถิ มาจาก อธิ + อิติถิ (เมื่อรัสสะ อี ใน
ถิ เป็น อิ จึงได้รูปว่า อิติถิ) อุปสรรคคือ อธิ ลงในอรรถสัตตมีหรือทุตติยาวิภัตติ จึงอาจจะตั้ง
รูปวิเคราะห์สั้นๆ ด้วยสัตตมีวิภัตติว่า

- อิติถีสฺส อิติถิ = ในสตรี ชื่อว่า อธิตถิ

หรือตั้งรูปวิเคราะห์สั้นๆ ด้วยทุตติยาวิภัตติว่า

- อิติถินฺนํ อิติถิ = ซึ่งสตรี ชื่อว่า อธิตถิ

ส่วนรูปวิเคราะห์ด้วยสัตตมีวิภัตติว่า

- อิติถีสฺส อธิกิञฺจ กถา ปวตฺตเตติ อิติถิ = คำพูดเป็นไปโดยอาศัยในสตรี ชื่อว่า อธิตถิ

^{๖๖} มุคฺธ.อภิวนวฺกิกา ๓๗๔

^{๖๗} สารสวต ๓/๑

- อิตถีสฺ อธิกิจฺจ กถา ปวตฺตา อธิตฺถิ = คำพูดเป็นไปโดยอาศัยในสตรี ชื่อว่า อธิตถิ
หรือ

- อิตถีสฺ กถา ปวตฺตเต อธิตฺถิ = คำพูดเป็นไปในสตรี ชื่อว่า อธิตถิ
และรูปวิเคราะห์ด้วยทุตติยาวิภัตติว่า

- อิตถี อธิกิจฺจ ภวติ อธิตฺถิ = คำพูดเป็นไปโดยอาศัยสตรี ชื่อว่า อธิตถิ

เป็นรูปวิเคราะห์ที่แสดงความหมายให้สมบูรณ์เท่านั้น โดยคำว่า อธิกิจฺจ ปวตฺตเต, อธิ-
กิจฺจ ปวตฺตา หรือ ปวตฺตเต เป็นบริบทที่เพิ่มเข้ามาเพื่อให้ความหมายสมบูรณ์ แต่กรณีที่แท้จริง
ของ อธิ อุปสรรคใน อธิตถิ คือ “ในสตรี” หรือ “ซึ่งสตรี”

คำว่า กกฺขฬิ แปลว่า แข็ง

คำว่า ชริคฺคํ แปลว่า หยาบ

ในบทเหล่านั้น บทแรกแสดงลักษณะ บทที่ ๒ แสดงอาการ เพราะปฐวีธาตุมีลักษณะ
แข็ง มีอาการหยาบ จึงกล่าวว่า ชริคฺคํ (หยาบ)

คำว่า อุปาทินฺนํ แปลว่า ถูกค้นหาและทิวฏฐียึดมั่น หมายความว่า ถูกยึดถือ คือ
ถูกยึดผิดว่าเป็นเราของเรา

คำว่า อุปาทินฺนํ ตตฺตบฺทเป็น อุป (มั่น) + อาทินฺนํ (ยึด) คือ ถูกทิวฏฐียึดมั่นว่าเป็นเรา
และถูกค้นหายึดมั่นว่าเป็นของเรา เช่น เวลาเห็นรูปทางตา คนทั่วไปมักยึดมั่นว่าเป็นเราเห็นด้วย
อำนาจทิวฏฐิ และยึดมั่นดวงตารวมไปถึงสภาวะเห็น (จักขุวิญญานจิต) ว่าเป็นของเราด้วยอำนาจ
ค้นหา โดยไม่เข้าใจว่าการเห็นเป็นกระบวนการของรูปนามที่เป็นเหตุผลของกันและกัน กล่าวคือ
ตากระทบรูปารมณ์โดยอาศัยแสงสว่าง ทำให้การเห็นมีได้ด้วยความใส่ใจของผู้เห็น รูปนามคือตา
และรูปและนามธรรมคือสภาวะเห็นเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยเช่นนี้ ฉะนั้น รูปนามทุกอย่างจึงไม่ใช่เรา
ของเรา บุรุษ หรือสตรี

คำว่า เสยฺยติํ เป็นนิบาต หมายความว่า ปฐวีธาตุนั้นคืออะไร ?

คำว่า เสยฺยถิทํ เป็นนิบาต ๔ พยางค์ ตັตฺถเป็น เสยฺยถา (คืออะไร) + อิทํ (สิ่งนี้) ในฉบับฉันทะฐิติและฉบับสิงหลพบรูปว่า เสยฺยถิทํ แต่ในวรรณกรรมบาลีของไทยใช้เป็นรูปว่า เสยฺยถิ์ โดยถือว่าให้ที่ชะ อี ใน ถี เป็น อี ตามหลักการเชื่อมของภาษาสันสกฤตที่ต้องที่ชะสระหลัง แต่รูปว่า เสยฺยถิทํ สมควรกว่า เพราะปทูปสัทธิปกรณ์^{๖๘} สัททนีติปกรณ์ สุตตมาลา^{๖๙} และพาลาวตาร^{๗๐} กล่าวถึงรูปว่า เสยฺยถิทํ เท่านั้น

คำว่า เสยฺยถิทํ เป็นคำถามที่เรียกว่า กเถตุกัมยตา (ปรารภนาเพื่อตอบเอง) คือ ถามนำแล้วตอบเอง คำถามชนิดนี้มีคำตอบเป็นจำนวน นั่นคือ จำแนกแจกแจงออกเป็นประเภทๆ พร้อมกับอธิบาย อาจหมายถึงสิ่งที่เป็นปุงลึงค์ อิตถิลึงค์ หรือนปุงสกลึงค์ก็ได้ แต่ไม่เปลี่ยนรูป เพราะเป็นนิบาต ดังข้อความว่า

เสยฺยถิทอติ “โส กตโมติ วา “เต กตเมติ วา “สา กตมาติ วา “ตา กตมาติ วา “ตํ กตมนุติ วา “ตานิ กตมานิติ วา เอวํ ลิงฺควจฺจนวเสน อนิยมิเต อตฺถเกปิ.”^{๗๑}

คำว่า เสยฺยถิทํ เป็นไปแม้ในความหมายที่ไม่แน่นอนด้วยลึงค์และพจน์อย่างนี้ว่า ธรรมนั้นคืออะไร ? ธรรมเหล่านั้นคืออะไร ? ธาตุนั้นคืออะไร ? ธาตุเหล่านั้นคืออะไร ? สิ่งนั้นคืออะไร ? สิ่งเหล่านั้นคืออะไร ?

หลังจากนั้นท่านพระสารีบุตรจึงกล่าวว่า เกสา โลมา เป็นต้นเพื่อแสดงปฐวีธาตุนั้น

อนึ่ง พึงทราบในเรื่องนี้ว่าพระพุทธรองค์ทรงแสดงปฐวีธาตุ ๒๐ อย่างโดยรวมมันสมอง เข้าไว้ในไขกระดูก]

ท่านจะแสดงว่า เทศนาปรากฏโดยรวมเอาส่วน คือ มันสมอง ที่จะกล่าวต่อไปว่า กรีสํ มตฺตลฺลฺกํ (อาหารเก่า มันสมอง) เข้ากับไขกระดูกในพระบาลีของเรื่องนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มตฺตลฺลฺกํ อฏฺฐิจิณฺณฺชน สงฺคเหตฺวา (โดยรวมเอามันสมองเข้ากับไขกระดูก)^{๗๒}

^{๖๘} รูป. ๒/๒๘๒

^{๗๐} พา. ๔๒

^{๗๒} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗๘/๓๕๖

^{๖๙} นิตฺติ.สุตฺต. ๒/๔๕๖

^{๗๑} นิตฺติ.สุตฺต. ๔๕๖

มันสมองได้ถูกถือเอาโดยเฉพาะในคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มารวมเพื่อแสดงโกฏฐาสะให้ครบ ๒๐ อย่าง ดังนั้น เมื่อจะรวมเอามันสมองอีกด้วย จึงกล่าวไว้ในกลุ่มปฐวีธาตุเพราะมีความแข็งแรงหนาแน่นว่า มตถลุงค์ ปกขิปิตวา วิสติยา อากาเรหิ ปถวีธาตุ นิททิฏฐาติ เวทิตพพา (พึงทราบพระพุทธองค์ทรงแสดงปฐวีธาตุ ๒๐ อย่างโดยรวมมันสมองเข้าไว้[ในไขกระดูก])

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบการรวมเอามันสมองในพระบาลีด้วยคำนี้ว่า ยัม วา ปณณมปิ กิญจิ (หรือธาตุดินอย่างใดอย่างหนึ่งอื่น)^{๗๓}

ข้อความข้างต้นแสดงว่าในพระบาลีทั้งหมดที่เกี่ยวข้องกับอาการ ๓๒ ซึ่งพบในสมัยต่าง คัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ไม่ปรากฏคำว่า มตถลุงค์ (มันสมอง) โดยตรง แต่ท่านให้เพิ่มเข้ามาสาธยายเพื่อให้ครบอาการ ๓๒ ที่จริงแล้วพระพุทธองค์ทรงรวมมันสมองไว้กับไขกระดูก โดยถือว่าสมองเป็นเนื้อในกระดูกส่วนที่เป็นกระดูก ในทางการแพทย์ ไขกระดูก คือ เนื้อที่อยู่ในกระดูกยาว เช่น แขน ขา ทำหน้าที่สร้างเม็ดเลือด ไขกระดูกมีอยู่ในกระดูกตอนวัยเด็ก แต่เมื่อโตขึ้นจะฝ่อไป จึงทำให้แยกส่วนออกจากสมองได้ชัดเจน เพราะสมองไม่สร้างเม็ดเลือดเหมือนไขกระดูก

คัมภีร์มิลินทปัญหา^{๗๔} กล่าวถึง มตถลุงค์ ไว้ต่อจาก มุตตัม ว่า

มุตตัม มตถเก มตถลุงค์ นาคเสนโน.

น้ำมูตรหรือ ... มันสมองในศีรษะเป็นนาคเสนหรือ

แม้คัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มารวม^{๗๕} ก็กล่าวถึง มตถลุงค์ ไว้ต่อจาก มุตตัม เช่นเดียวกันว่า

มุตตัม อภิณเวยยัม, มตถลุงค์ อภิณเวยยัม.

พึงกำหนดรู้มูตร พึงกำหนดรู้มันสมอง

คัมภีร์อรรถกถาของปฏิสัมพันธ์มารวม^{๗๖} ได้อธิบายบททั้งสองตามลำดับว่า

มุตตัม อาหารอุตฺตวเสน วตฺติปฺปญฺณนฺตเร จิตฺตา อาโปธฺาตุ. มตถลุงค์ สีส-
กฺฎาหฺพญฺณนฺตเร จตฺตาโร สิทฺพิณฺนิมฺคฺเค นิสฺสาย จิตฺโต จตฺตฺปิณฺทสโมธฺาโน มิณฺชราสสิ.

^{๗๓} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๐๗/๕๐๓

^{๗๔} ขุ.ป. ๓๑/๔/๙

^{๗๕} มิลินท. ๑/๒๖

^{๗๖} ขุ.ป.อ. ๓๑/๔/๙๒

มุตร คือ อาโปธาตุที่อยู่ภายในกระเพาะปัสสาวะโดยเนื่องด้วยอุตุและอาหาร

มันสมอง คือ กองเยื่อที่รวมกัน ๔ ก้อนอยู่ที่ยอยเย็บ ๔ แห่งภายในกะโหลก

ศีระชะ

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์ขุททกปาฐะ (ฉบับมหาจุฬายาฯ หน้า ๒) พบข้อความเหมือนกับ ปฏิสัสมภิกขมรรคและมิลินทปัญหาโดยกล่าวถึง มตถเก มตถลุงค์ (มันสมองในศีระชะ) ต่อจาก มุตตัม (มุตร) แต่คัมภีร์ขุททกปาฐะ (ฉบับจุฬาลงกรณ์ หน้า ๒) พบลำดับว่า กรีฬ มตถลุงค์ (อาหารเก่า มันสมอง) เมื่อตรวจสอบข้อความจากอรรถกถาของขุททกปาฐะพบว่า ข้อความทั้งสองนั้น ยังไม่ถูกต้อง เพราะคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงการรวมมันสมองไว้ในไขกระดูกโดยมิได้ระบุมันสมองไว้โดยตรง ดังข้อความว่า

เอวํ ตตฺถ ตตฺถ มตฺถลุงฺคํ อญฺญิมิณฺฑเชน สงฺคเหตฺวา เทลิตํ กายคตาสติโกฏฺฐาส-
ภาวนาปริยายํ ทฺวตฺตีสากการกมฺมุจฺจานํ อารทฺธํ.^{๗๗}

พระพุทธองค์ทรงเริ่มแสดงกรรมฐานคืออาการ ๓๒ อันเป็นคำไวพจน์ของการ
เจริญโกฏฐาสกรรมฐานคือสติอันเป็นไปในกาย ซึ่งทรงแสดงไว้โดยรวมมันสมองไว้ใน
ไขกระดูกในพระบาลีนั้นๆ อย่างนี้

แม้คัมภีร์อรรถกถาและฎีกาฉบับอื่นก็กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

อถ อนฺเต อวุตฺตมฺปิ มตฺถลุงฺคํ ปถวีธาตฺวอากาศเรหิ สทฺธิ เอโกโต ภาวนตฺถํ อิธ
ปกฺขิปิตฺวา มตฺถลุงฺคปณฺจกํ ฯเปฯ วตฺตเปนฺเตน ภาเวตพฺพํ.^{๗๘}

ต่อจากนั้นพึงกำหนดเจริญมัตถลุงคปัญจกะ (กลุ่ม ๕ มีมันสมองอยู่ท้าย) โดยใส่
มันสมองที่มีได้ระบุไว้ในที่สุดรวมกันกับกลุ่มปฐวีธาตุ

ตโต อิมํ ตนฺตี อนารุพฺพหฺมปิ ปฏิสฺมภิกขมคฺเค อาคตํ มตฺถลุงฺคํ กรีสาวสาเน
ตนฺตี อาโรเปตฺวา อิมสฺมี มตฺถลุงฺคปณฺจเก “อนตํ อนตฺตคฺณํ อุทริยํ กรีฬ มตฺถลุงฺคนฺติ
วตฺวา ปุณฺ ปฏฺโธมโต “มตฺถลุงฺคํ กรีฬ อุทริยํ อนตฺตคฺณํ อนตํ ปปฺฟาสํ ปิภกํ กิโถมกํ
ยกนํ ทพฺยํ วกฺกํ อญฺญิมิณฺฑํ อญฺญิ นฺหารุ มลฺลํ ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสาติ วตฺตพฺพํ.”^{๗๙}

^{๗๗} พ.พ.อ. ๓๐

^{๗๘} พ.พ.อ. ๓๒-๓

^{๗๙} อภ.วิ.อ. ๒/๓๕๖/๒๔๒-๔๓

ลำดับนั้น พึงยกมันสมอง (มตถลุงค์) แม้ที่ได้พบในพระบาลีนี้ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์ปฐีสัมภิทามรรคขึ้นสู่พระบาลีในวาระสุดท้ายแห่งอาหารเก่า บริกรรมว่า อนตฺ อนตคฺคุณํ อุทริยํ กรีสํ มตถลุงค์ ในมตถลุงคปัญจะนี้แล้ว พึงบริกรรมโดยปฏิโลมอีกว่า มตถลุงค์ กรีสํ อุทริยํ อนตคฺคุณํ อนตฺ ปปฺผาสํ ปิฬํ กิโณมํ ยกนํ หทยํ วฏํ อญฺจิมิณฺขํ อญฺจิ นหารุ มํลํ ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา

มตถลุงค์ ปน น อธิ ปาลี อารุฬุหิ.^{๘๐}

ส่วนมันสมองมิได้ถูกยกขึ้นไว้สู่พระบาลีในพระสูตรนี้

มตถลุงค์ อญฺจิมิณฺขคฺคฺคณฺณ คฺคฺคิตฺตฺตํ อธิ วิฬํ น วุตฺตฺตํ เวทิตฺตํ.^{๘๑}

มันสมองถูกรวมไว้ด้วยคำว่า อญฺจิมิณฺข (ไขกระดูก) ดังนั้น จึงมิได้กล่าวไว้อีกในที่นี้

คำว่า ยํ วา ปนญฺณมฺปิ กิณฺจิ (หรือธาตุดินอย่างใดอย่างหนึ่งอื่น) รวมเอาปฐวีธาตุที่มีอยู่ในโกฏฐาสะ (ส่วน) ๓ ที่เหลือ [คือ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ]

โกฏฐาสะ ๓ ที่เหลือ คือ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ มีปฐวีธาตุเกิดร่วมด้วย โดยทำหน้าที่เป็นที่ตั้งของธาตุทั้ง ๓ แต่ปฐวีธาตุไม่เป็นประธาน ธาตุทั้ง ๔ เหล่านี้ชื่อว่า อวินิพ-
โกจรูป คือ รูปที่แยกจากกันไม่ได้ รวมอยู่ด้วยกันหมดในรูปกลาปหนึ่งๆ มี ๘ อย่างคือ ภูตรูป ๔ วัณณะ (สี) คันธะ (กลิ่น) รสะ (รส) และโอชา (สารอาหาร)

คำว่า อาโป คือ สภาวะไปสู่ที่นั้นๆ ด้วยการไหล

คำว่า วิสฺสนฺทณฺณภาเวน ตํ ตํ จานํ อปฺโปตฺติ อาโป (คำว่า อาโป คือ สภาวะไปสู่ที่นั้นๆ ด้วยการไหล) หมายความว่า ธาตุน้ำมีลักษณะไหล คำนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ อาป ศัพท์ว่า

^{๘๐} ม.ม.อ. ๒/๓๐๒/๑๓๐

^{๘๑} อภ.วิ.มูลฎีกา ๒/๑๗๓/๔๗

- วิสฺสนุทฺทณฺทภาเวน ตํ ตํ จานํ อปฺโปตีติ อาโป = สภาวะไปสู่ที่นั้นๆ ด้วยการไหล ชื่อว่า อาปะ (อปฺป ธาตุ <ปาปุณเ = ถึง> + ณ บัณฑิตในกัตตุสาธนะ ลบ ปุ อักษร)

แม้สัททนีติปกรณ (ธาตุมาลา) ก็แสดงรูปวิเคราะห์ที่คล้ายคลึงกับคัมภีร์อรรถกถาว่า

อปฺป ปาปุณเ. อปฺโปตี. อาโป. เอตถ อาโปตี อปฺโปตี ตํ ตํ จานํ วิสฺสรตีติ อาโป.^{๘๒}

อปฺป ธาตุ ในการถึง อปฺโปตี (ยอมถึง) อาโป (น้ำ)

ในที่นี้ คำว่า อาโป หมายความว่า สภาวะไปสู่สถานที่นั้นๆ ชื่อว่า อาโป

อนึ่ง แม้ท่านจะแสดงอรรถของธาตุว่า ปาปุณเ (ถึง) แต่ธาตุที่มีอรรถว่า “ไป” ก็มีอรรถอื่นพ่วงไปด้วยว่า “รู้, เป็นไป, ถึง” แม้ธาตุที่มีอรรถว่า “ถึง” ก็มีอรรถอื่นพ่วงไปด้วยว่า “รู้, เป็นไป, ไป” ดังข้อความว่า

เยสํ ธาตุนํ คตฺติอฺตฺโถ, พุทฺธิปี เตสํ อตฺตฺโถ. ปวตฺติปาปุณฺณานิ.^{๘๓}

ธาตุเหล่านี้มีอรรถว่า ไป ธาตุเหล่านี้ยังมีอรรถว่า รู้, เป็นไป และถึง

เย คตฺยตฺถา เต พุทฺธยตฺถา ปวตฺติปาปุณฺณตฺถา.^{๘๔}

ธาตุเหล่านี้มีอรรถว่า ไป ธาตุเหล่านี้ยังมีอรรถว่า รู้ มีอรรถว่าเป็นไป และถึง

คำว่า อาโปคตะ คือ ธาตุน้ำที่นับเข้าในอาโปต่างๆ จำแนกเป็นอาโปที่เกิดจากกรรม เป็นต้น ได้แก่ ลักษณะเกาะกุมของธาตุน้ำ

คำว่า อาโปคต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อาเปสฺส คตฺ อาโปคตํ = ธาตุน้ำที่เป็นไป[คือนับเข้าในอาโป ชื่อว่า อาโปคตะ (สัตตมัตตปฺปฺริสสมาส)]

^{๘๒} นีติ.ธาตุ. ๓๕๓

^{๘๔} ธาตฺวตฺถ. ๑๙

^{๘๓} นีติ.ธาตุ. ๑

ชื่อว่าเตโช เพราะเป็นความ[ร้อน]แรงกล้า

คำว่า เตชนวเสน เตโช (ชื่อว่าเตโช เพราะเป็นความ[ร้อน]แรงกล้า) มีหมายความว่า ธาตุไฟมีลักษณะร้อน โดยทำให้ธาตุ ๓ อย่างที่เหลือสุกงอมหรือทำให้ธาตุเหล่านั้นร้อนตามไปด้วย คำนี้แสดงรูปวิเคราะหฺของ เตช ศัพท์ด้วย ดิข ธาตุในความหมายว่า นิสานพณฺณขมาสุ (ลับ, ทำให้คม, ผูก และอดทน) ดังข้อความว่า

เตเชติ ปริพาเจติ, นิเสติ วา ดิกฺขภาเวน เสสฺสภูตตฺตํ อฺลุมาเปตฺติ เตโช.^{๘๕}

สภาวะทำให้สุกงอม หรือสภาวะทำให้ภูตรูปที่เหลือ ๓ อย่างร้อนด้วยความ[ร้อน]แรงกล้า ชื่อว่า เตโช

ในคำว่า เตชนวเสน เตโช (ชื่อว่าเตโช เพราะเป็นความ[ร้อน]แรงกล้า) ศัพท์ว่า วส ในวเสน มีความหมายเหมือน ภาว ศัพท์ แปลว่า “ความเป็น” ในเมืองไทยมักแปล วส ศัพท์ว่า “อำนาจ, สามารถ” แต่คำนี้อาจมีความหมายอื่นว่า “ความเป็น, เนื่อง, ประเภท” อีกด้วย ดังข้อความว่า

เตชนวเสนาติ นิลิตภาเวน ดิกฺขภาเวน.^{๘๖}

คำว่า เตชนวเสน แปลว่า เพราะเป็นเหมือนสิ่งที่ถูกลบให้คม คือ เพราะเป็นความ[ร้อน]แรงกล้า

คำว่า เตโชคตะ คือ ธาตุไฟที่นับเข้าในเตโชตามนัยที่กล่าวมาแล้ว [คือ ธาตุไฟที่เกิดจากกรรมเป็นต้น] ได้แก่ ลักษณะร้อน

คำว่า เตโชคต มีรูปวิเคราะหฺว่า

- เตเชสุ คตฺ เตโชคตฺ = ธาตุไฟที่เป็นไป[คือนับเข้า]ในเตโช ชื่อว่า เตโชคตะ (สัตตมัตตปุริสสมาส)

^{๘๕} วิจารณ์. ๔/๒๗๐

^{๘๖} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๐๗/๕๑๔

คำว่า เยน จ (ทำให้ร่างกายร้อน) หมายความว่า ร่างกายนี้ย่อมร้อนรุ่ม คือเกิดเป็นไอร้อนด้วยใช้วันเว้นวันเป็นต้น เพราะธาตุไฟแปรปรวนที่นับเข้าในเตโชธาตุดังกล่าว

คำว่า เอกาหิกขร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอกาเห ปวตฺโต เอกาหิโก = ใช้ที่เป็นไปในวันหนึ่ง ชื่อว่า เอกาหิกะ
(เอกาห ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน ปวตฺต ตัทธิต)
- เอกาหิโก จ โส ชโร จาติ เอกาหิกชโร = ใช้ที่เป็นไปในวันหนึ่ง ชื่อว่า เอกาหิกชระ
(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ตั้งข้อความว่า

เอกาหิกขราทิภาเวนาคี เอกาเห ปวตฺตชราทินิ ภาเวน.^{๘๗}

คำว่า เอกาหิกขราทิภาเวน (ด้วยใช้วันเว้นวันเป็นต้น) หมายความว่า ด้วยความมีอยู่ของใช้ที่เป็นไปในวันหนึ่งเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า เอกาหิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอกาโห เอตสฺส อตฺถิติ เอกาหิโก = ใช้ที่มีวันหนึ่ง ชื่อว่า เอกาหิกะ
(เอกาห ศัพท์ + อิก ปัจจัยในอัสสัถิตตัทธิต)

ตั้งข้อความว่า

อญฺญชนวเสน เอกาโห เอตสฺสาติ เอกาหิโก อาหาโร, ตํ อาหารํ อาหาเรตฺติ อตฺถโ. โส ปน อตฺถโต เอกทิวสฺสขุโกติ วุตฺตํ “เอกทิวสนฺตริกนฺติ.”^{๘๘}

อาหารที่มีวันหนึ่งด้วยการมิได้บริโภค ชื่อว่า เอกาหิกะ คือ อาหาร หมายความว่า บริโภคอาหารที่มีวันหนึ่งนั้น อาหารดังกล่าวเป็นอาหารข้ามวันโดยใจความ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอกทิวสนฺตริกํ (อาหารเว้นวันหนึ่ง)

โดยทั่วไป ชรา ศัพท์เป็นอิตถิลิงค์ แปลว่า “ความแก่” ส่วน ชร ศัพท์เป็นปุงลิงค์ แปลว่า “ใช้” ตั้งข้อความว่า

^{๘๗} สมฺโม.โยชนา ๓๘

^{๘๘} ที.สี.อภิวนฎีกา ๒/๓๙๔/๔๔๕

เมโห ชโร กาสสาสา กุญจ สุลามยนตรา
วุตโต เวชโช ภิสกโก จ โรคหารี ติกิจจโก.^{๘๙}

โรคหลายชนิด คือ เมห (โรคเบาหวาน) ชร (โรคไข้) กาส (โรคไอ)
สาส (โรคหืด) กุญจ (โรคเรื้อน) สุล (โรคลมแห้ง)

หมอ (๕ ศัพท์) : วุตต, เวชช, ภิสก, โรคหารี, ติกิจจก

คำว่า เยน จ ชีรียติ แปลว่า ทำให้ร่างกายนี้ทรุดโทรม หมายความว่า ถึงความเป็น
ผู้มีอินทรีย์บกพร่อง อ่อนแรง หนึ่งเหี่ยว และผมหงอกเป็นต้น

ในประโยคว่า เยน จ ชีรียติ เยน อัย กาโย ชีรติ (คำว่า เยน จ ชีรียติ แปลว่า ทำให้
ร่างกายนี้ทรุดโทรม) ท่านอธิบาย ชีรียติ เป็นรูปกัตตฺวาจกฺว่า ชีรติ (ทรุดโทรม) ดังนั้น คำนี้จึงเป็น
กรรมกัตตา คือ กัตตาที่เป็นกรรม หมายความว่า โดยรูปศัพท์ปรากฏเป็นกรรมแต่แปลเป็น
กัตตา

คำว่า กมมกตฺตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กมมกฺกฺโต กตฺตา กมมกตฺตา^{๙๐} = กัตตาที่เป็นกรรม ชื่อว่า กรรมกัตตา
(สัมภวานาบุรพทกรรมธารยสมาส)
- กมมํ เอว กตฺตา กมมกตฺตา^{๙๑} = กัตตาคือกรรม ชื่อว่า กรรมกัตตา
(อวธารณบุรพทกรรมธารยสมาส)

คำอธิบายเรื่องกรรมกัตตาปรากฏในคัมภีร์ไวยากรณ์ ดังต่อไปนี้

กรียมานํ ยํ กมมํ สยเมวปลิขุณติ
สฺกํ เสหิ कुณहि กมมกตฺตาติ ตํ วิทु.^{๙๒}

กรรมใดที่บุคคลกระทำอยู่ซึ่งกระทำง่ายตามสภาพของตน ย่อมเหมือน
สำเร็จเอง ผู้มีปัญญารู้กรรมนั้นว่าเป็นกรรมกัตตา

^{๘๙} อภิธาน. ๒/๓๒๙

^{๙๑} พา. อภินวฎีกา หน้า----

^{๙๐} รุป. ๓/๒๙๓

^{๙๒} พา. ๑๐๒

โย ปน ปรสฺส กิริยํ ปฏิจฺจ กมฺมฏฺโถปิ สุกรตฺตา สยเมว ลิขฺณนฺโต วีย โหติ,
โส กมฺมกตฺตา นาม. ยถา สยํ กิริยเต กโฏ, สยเมว ปจฺจเต โอทโนติ.^{๙๓}

ส่วนกัตตาได้อาศัยกิริยาของกัตตาอื่น แม้ว่าเป็นกรรม ก็เหมือนสำเร็จด้วยตนเอง
นั่นแหละ เพราะเป็นสิ่งที่กระทำให้สำเร็จได้ง่าย กัตตานั้นชื่อว่า กรรมกัตตา (กัตตาที่เป็น
กรรม) เช่น ประโยคว่า สยํ กิริยเต กโฏ (สื่อย่อมกระทำเอง), สยเมว ปจฺจเต โอทโน
(ข้าวย่อมหุงเองนั่นเทียว)

ประโยคนี้นี้รูปคล้ายประโยคกรรมวาจกที่แปลว่า “เสื่ออันเขาย่อมกระทำ” และ “ข้าอัน
เขาย่อมหุง” บทว่า กโฏ ก็ตาม โอทโน ก็ตาม ท่านไม่เรียกว่า วุตตกรรม แต่กลับเรียกว่า กรรม-
กัตตา ท่านอธิบายว่า สำเร็จเองได้โดยง่าย จึงเหมือนกับไม่ต้องมีกัตตาเป็นผู้ทำกิจสาสนเสื่อหรือ
หุงข้าว เหมือนกับว่าสิ่งของเหล่านี้สำเร็จเองโดยอัตโนมัติ เหมือนใช้เครื่องจักรทำงานในปัจจุบัน
การแปลประโยคที่มีบทกรรมเป็นกัตตาเช่นนี้ไม่ต้องใส่อนิหิตกัตตาเข้ามาแปลด้วย เพราะถือว่า
กรรมนั้นมีกัตตาอยู่ในตัวเอง การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ตัทธัมมุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึง
สิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริง

โย จ อญฺเณน กตํ ปโยคํ ปฏิจฺจ กมฺมฏฺโถปิ สุกรตฺตา วา กมฺมภาเวน อวตฺต-
กามตาย วา อชานนตาย วา วญฺเจตฺตูกามตาย วา กตฺตูกาเวน โวหริยติ, โส กมฺมกตฺตา
นาม. กุสฺสโล สยเมว ภิชฺชติ, ฆโฏ สยเมว ภิชฺชติ. อปีจฺ สุกโร วา โหตุ ทุกกโร วา, โย กมฺม-
รูปกิริยาปเท ปจฺมนฺโต กตฺตา, โส กมฺมกตฺตาติ วุจฺจติ. สทฺทฐฺเปน กมฺมณฺจ ตํ อตฺถฐฺเปน
กตฺตา จาติ กมฺมกตฺตา, กุสฺสโล ภิชฺชติ, ฆโฏ ภิชฺชติ, ปจฺจติ มฺนิโน ภตฺตํ, โลกํ โลกํ ฆเร ฆเร
อิจฺจาติ.^{๙๔}

อนึ่ง กัตตาใดแม้เป็นกรรมเพราะอาศัยความชวนชวาทที่บุคคลอื่นกระทำ แต่ถูก
เรียกว่าเป็นกัตตา เพราะเป็นสิ่งที่ควรทำให้สำเร็จได้ง่าย ด้วยความไม่ต้องการจะกล่าวว่า
เป็นกรรม ด้วยความไม่รู้ หรือด้วยความต้องการจะหลอกลวง กัตตานั้นชื่อว่า กรรมกัตตา
เช่น กุสฺสโล สยเมว ภิชฺชติ (ย้งยอมแตกเอง), ฆโฏ สยเมว ภิชฺชติ (หม้อย่อมแตกเอง)

^{๙๓} รูป. ๓/๒๙๕

^{๙๔} นิรุติ. ๓/๓๐๕

อีกอย่างหนึ่ง กัตตาใดที่ถูกทำได้ง่ายหรือยากก็ตาม มีปฐมาวิภัตติอยู่ท้ายในบท
 กริยาที่เป็นกรรมวาจก กัตตานั้นเรียกว่า กรรมกัตตา คือ กัตตาที่เป็นกรรมตามรูปศัพท์
 และเป็นกัตตาตามสภาพของอรรถ ชื่อว่า กรรมกัตตา เช่น กุสฺสฺส โล ภิชฺชติ (ยุ่งย่อมแตก),
 ฆโณ ภิชฺชติ (หม้อย่อมแตก), ปจฺจติ มฺหิโน ภตฺตํ, โสกํ โสกํ ฆเร ฆเร (ข้าวย่อมหุงที่ละ
 น้อยในเรือนแต่ละหลังเพื่อพระมุนี)

สรุปความว่า กรรมกัตตา คือ กรรมของกริยากรรมวาจกที่แปลเป็นกัตตา ในพระไตร-
 ปิฎกมีตัวอย่างของกรรมกัตตาว่า โส ปหิยฺสฺสติ (ความกลัว ความสะดุ้ง ความขนลุกขนพองนั้น
 จักหายไป) คำว่า ปหิยฺสฺสติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ป บพหน้า + หา ธาตุ <จาเค = สละ> + ย
 บัจจย + สฺสเต วิภัตติในกรรมกัตตา ดังนั้น คำนี้จึงไม่แปลว่า “จักถูกละ, จักถูกกำจัด” แต่แปล
 เหมือนกัตตฺวาจกว่า “จักหายไป”

ด้วยเหตุนี้ คำว่า ชีรียติ จึงประกอบรูปศัพท์มาจาก ชร ธาตุ (วโยหานิมฺหิ = เสื่อมวัย)
 + ย บัจจย + เต วิภัตติในกรรมกัตตา แปลง เต เป็น ตี และแปลง ชร เป็น ชีร ด้วยสูตรใน
 กัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๐๕) ว่า ชรมรานํ ชีรชียยมียยา วา (แปลง ชร และ มร ธาตุเป็น ชีร
 หรือ ชียย และ มียย [ตามลำดับ]ได้บ้าง)

ตามคำอธิบายที่กล่าวมานี้ ประโยคว่า เยน จ ชีรียติ แปลตามศัพท์ว่า “ร่างกายนี้
 ย่อมทรุดโทรมด้วยเตโชธาตุใด” แต่คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายบทว่า ชีรียติ อีกอย่างหนึ่ง
 ว่ามาจาก ชร ธาตุ + เณ การิตบัจจย + ย บัจจย + เต วิภัตติในเหตุกรรมวาจก ตามนัยนี้คำว่า
 ชีรียติ แปลตามศัพท์ว่า “ย่อมถูก[ทำให้]ทรุดโทรม” และประโยคว่า เยน จ ชีรียติ ก็แปลตามศัพท์
 ว่า “ร่างกายนี้ย่อมถูกเตโชธาตุใด[ทำให้]ทรุดโทรม” ดังข้อความว่า

เยน ชีรียตฺติ จ เอกาหิกาทฺชโรเคน ชรียตฺติปิ อตฺถ โยชฺชติ.^{๙๕}

และแม้เนื้อความว่า คำว่า เยน ชีรียติ หมายความว่า ย่อมถูกเตโชธาตุใด[ทำให้]
 ทรุดโทรมด้วยโรคไขมีไข้วันเว้นวันเป็นต้น ก็สมควร

จะเห็นได้ว่า ท่านอธิบาย ชีรียติ ด้วยบทเหตุกรรมวาจกว่า ชีรียติ (ชร ธาตุ + เณ
 การิตบัจจย + ย บัจจย + เต วิภัตติ) จึงถือว่าท่านแสดงอรรถของบทนี้เป็นเหตุกรรมวาจกอีกด้วย

^{๙๕} วิสุทธิมหาฎีกา ๑/๓๐๗/๕๑๔

ตามกฎอธิบายศัพท์ว่า “เปลี่ยนตัวไหน ไชตัวนั้น” คำอธิบายของพระภิกษุจารย์ข้างต้นจัดว่าเป็นอีกนัยหนึ่งจากข้อความที่พบโดยตรงในคัมภีร์อรรถกถา แต่ก็ไม่ได้ผลิตหลักภาษาเพราะถือว่าเป็นเหตุการณ์สาธนะได้เช่นเดียวกัน

คำว่า เยน จ ปริทยหติ (ทำให้เราร้อน) หมายความว่า ร่างกายนี้ย่อมถูกทำให้เราร้อนด้วยธาตุไฟแปรปรวนดังกล่าว และบุคคลนั้นคร่ำครวญอยู่ว่า “ร้อนยิ่งนัก” หวังได้รับการทาด้วยเนยใสที่เคี้ยวบร่อยครั้ง ด้วยผงจันทน์เหลืองเป็นต้น และด้วยการพัควี

คำว่า สโตโตสสปิ แปลตามศัพท์ว่า “เนยใสที่ถูกล้างบร่อยครั้ง” ความหมายคือ เนยใสที่ถูกแช่บร่อยครั้งโดยเคี้ยวให้เดือดก่อนแล้วค่อยนำไปแช่ในน้ำเย็น ดังข้อความว่า

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เนยใสที่ถูกเคี้ยวเข้าไปแช่มาบร่อยครั้งแล้วแช่ไว้ในน้ำเย็นยกขึ้น ชื่อว่า เนยใสที่เคี้ยวบร่อยครั้ง^{๙๖}

คำว่า โธต ประกอบรูปศัพท์มาจาก ฐ ธาตุ (กมฺปน = ห้วนไหว) + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ พฤทธิ อุ ใน ฐ เป็น โอ จึงได้รูปว่า โธต โดยทั่วไป แม้ ฐ ธาตุจะมีความหมายว่า “ห้วนไหว” แต่ในที่บางแห่งก็มีความหมายว่า “ซัก, ล้าง” ดังข้อความว่า

ธาตุนมเนกตถตาย ฐฐาตุ กมฺปนตฺเถปิ โธวตฺเถปิ วตฺตติ.^{๙๗}

ฐ ธาตุย่อมเป็นไปในความหมายว่า ห้วนไหว และซักล้าง เพราะธาตุทั้งหลายมีอรรถมากเป็นนอเนก

คำว่า เยน จ อลิตปีตชายิตสายิตํ สมฺมา ปริณามํ คจฺจติ (ทำให้ย่อยสลายสิ่งที่กิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรส) หมายความว่า ทำให้ย่อยสลายสิ่งที่กินมีข้าวเป็นต้น สิ่งที่ดีมีน้ำเป็นต้น สิ่งที่เกี่ยวข้องมีขมแป้งเป็นต้น หรือสิ่งที่ลิ้มมีน้ำมะม่วงสุก น้ำผึ้ง และน้ำอ้อยเป็นต้น หมายความว่า แยกออกเป็นของเหลวเป็นต้น

^{๙๖} วิสุทธิมหาภิกษา ๑/๓๐๗/๕๑๔

^{๙๗} นิตฺติ.ธาตุ. ๓๓๔

คำว่า รสาทิภาเวน (เป็นของเหลวเป็นต้น) คือ เป็นของเหลว เลือด เนื้อ
มันข้น เอ็น กระดูก ไขกระดูก และน้ำอสุจิ

คำว่า วิเวก (แยกออก) หมายความว่า เป็นคนละอย่าง คือ ไม่เหมือนกัน ดัง
จะเห็นได้ว่า เมื่ออาหารที่ถูกกินเป็นต้นเปลี่ยนแปลงย่อยสลายไป ของเหลวย่อมเกิดขึ้น
หมายความว่า ของเหลวเกิดขึ้นอาศัยอาหารนั้น เช่นเดียวกันนี้ เมื่อของเหลวเปลี่ยนแปลง
ไป เลือดเป็นต้นย่อมเกิดขึ้น พึงนำเนื้อความทั้งหมดไปตามนัยนี้^{๙๘}

ความต่างกันของธาตุเหล่านี้คือ เตโชธาตุ ๓ อย่างแรกมีเหตุ ๔ [คือกรรม จิต อุตุ และ
อาหาร]เป็นสมุฏฐาน อย่างหลังมีกรรมเป็นสมุฏฐาน

คัมภีร์วิสุทธิมรรคทุกฉบับ คือ ฉบับฉันทะสังคีติ (เล่ม ๑ หน้า ๓๔๕) ฉบับมหาจุฬาย
(เล่ม ๑ หน้า ๓๘๗) และฉบับมหามกุฏย (เล่ม ๒ หน้า ๑๖๗) พบข้อความว่า

ปุริมา ตโย เตโชธาตุสมุฏฐานา.

เตโชธาตุ ๓ อย่างแรกมีเตโชธาตุเป็นสมุฏฐาน

แต่ข้อความที่ถูกตัดคือ

ปุริมา ตโย จตุสมุฏฐานา.

เตโชธาตุ ๓ อย่างแรกมีเหตุ ๔ เป็นสมุฏฐาน

ตามปาฐะที่พบในวิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๔๘๐) และตามคำแปลในวิสุทธิมรรค
แปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๖๒๖) เพราะเหตุเกิดของรูปมี ๔ อย่าง คือ กรรม จิต อุตุ และอาหาร ไม่ใช่
เตโชธาตุ

จ ศัพท์ในคำว่า เอตถ จ ทำหน้าที่วิเสสโชคะ คือ แสดงความแตกต่างจากข้อความที่
กล่าวมาแล้ว แปลว่า “ความต่างก็คือ” ตามคำแปลพม่าของวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า
๖๒๖)

^{๙๘} วิสุทธิมหาฎีกา ๑/๓๐๗/๕๑๔-๑๕

ชื่อว่า วาโย เพราะเป็นการพัดไป

คำว่า วาโยคตะ คือ นับเข้าในวาโยตามนัยที่กล่าวมาแล้ว [วาโยที่เกิดจากกรรม เป็นต้น] คือ ลักษณะตั้ง

คำว่า วายนวเสน วาโย (ชื่อว่า วาโย เพราะเป็นการพัดไป) หมายความว่า ธาตุลมมีลักษณะผลักดันให้เคลื่อนที่ หรือเคลื่อนไหวด้วยความเร็ว คำนี้แสดงรูปวิเคราะหฺ์ของ วาย ศัพท์ด้วย ว่า ธาตุในความหมายว่า คติคนฺธเนสฺสุ (ไป, ตมกลินฺ) ดังข้อความว่า

วายติ เทสนฺตรูปตฺติเหตุภาเวน ภูตสงฺฆาตํ ปาเปตฺติ วาโย.^{๙๙}

สภาวะพัดไป คือ ทำให้หมู่ภูตรูปไปถึงโดยเป็นเหตุให้ถึงสถานที่อื่น ชื่อว่า วาโย

ลมพัดขึ้นเบื้องบน คือ ลมแล่นขึ้นเบื้องบนที่ทำให้อาเจียนและสะอึก เป็นต้น

อาทิ ศัพท์ในคำนี้ว่า อุกฺคฺคารหิกฺกาทฺธิปวตฺตกา (ทำให้อาเจียนและสะอึก เป็นต้น) หมายรวมถึงลมที่ทำให้เรอและสับคร่าร่างกาย เป็นต้น^{๑๐๐}

ลมพัดลงเบื้องต่ำ คือ ลมที่แล่นลงเบื้องต่ำที่ขับอุจจาระและปัสสาวะ เป็นต้นออกไป

อาทิ ศัพท์ในคำว่า อุจฺจารปสฺสวาทฺธิ (อุจจาระและปัสสาวะ เป็นต้น) หมายรวมถึงลมที่ขับดี เสลด ไขข้อ และสิ่งที่มีกลิ่นเหม็นล้นๆ ออกไป เป็นต้น^{๑๐๐}

ลมอยู่ในท้อง คือ ลมอยู่นอกลำไส้ใหญ่

ลมในลำไส้ คือ ลมอยู่ภายในลำไส้ใหญ่

ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ คือ ลมที่ก่อให้เกิดการคู้และเหยียด เป็นต้น ซึ่งแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ในสรีระทั้งสี่ตามแนวเส้นเอ็น

อาทิ ศัพท์ในคำว่า สมิณฺชนปสฺสารณาทฺธิ (การคู้และเหยียด เป็นต้น) หมายรวมถึงอากัปภิกิริยาทางกายทุกอย่าง เช่น การแลดู เหลียวดู ยกเท้า ย่างเท้า เป็นต้น^{๑๐๐}

^{๙๙} วิกาวินี. ๔/๒๗๐

^{๑๐๐} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๐๗/๕๑๕

ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่นี้ ทางกายแพทย์เรียกว่า กระแสประสาท สมมุติว่าเราจะยกมือขึ้น กระแสประสาทต้องเกิดขึ้นแล่นไปที่มือก่อน จึงจะยกมือได้ ดังนั้น ลมดังกล่าวจึงเรียกว่า จิตตชาโย คือ ธาตุลมที่เกิดจากจิต ดังข้อความว่า

“คจณามิ ตัญญามิติ จิตฺเต อุปปนฺเน วาโยธาทู วิณฺณตฺติ ชนฺยมานา อุปปชฺชติ. จิตฺตกิริยาโยธาทูวิพาเรน คมนาทินิ ปวตฺตนฺติ. ตโต “สโตโต คจณติ, สโตโต ตัญญจติ, อหํ คจณามิ, อหํ ตัญญามิติ โวหารมตฺตํ โหติ.”^{๑๐๑}

เมื่อเกิดความคิดขึ้นว่า “เราจะเดิน เราจะยืน” วาโยธาทูที่เกิดการเคลื่อนไหวย่อมเกิดขึ้น การเดินเป็นต้นจึงมีได้เพราะการกระจายไปของวาโยธาทูที่จิตทำให้เกิดขึ้น หลังจากนั้นจึงมีเพียงคำเรียกว่า สัตว์เดินอยู่ ยืนอยู่ เราเดินอยู่ ยืนอยู่

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์อภิธานฎีกากล่าวถึงลมประเภทนี้ตามข้อความในคัมภีร์สันสกฤตดังนี้

สพฺพวงฺเคสุ อนุสรติ สีเลน เสทฺโหลหิตาติสมฺปาทโนโตติ อํคานฺสาเร.^{๑๐๒}

ลมแล่นไปในอวัยวะทั้งหมดโดยปกติ เพราะยังเหวี่ยงและเลือดเป็นต้นให้สำเร็จชื่อว่า อังคานุสาเร

ข้อความข้างต้นกล่าวตามคัมภีร์อมรโกษกล่าวถึงลม ๕ ประเภทต่างไปจากความเชื่อของศาสนาพุทธ โดยกล่าวถึงลมที่อยู่ในสถานที่ ๕ แห่ง ดังข้อความว่า

ปฺราโณ’ปานะ สฺมานศฺโจ-

ทานฺวยาเนา จ วายวะ

ศรีรสฺถา อีเม รหฺส-

ตรสี ตู รยะ สยทะ.

[ปฺราโณ’ปาโน สฺมานโน โจ-

ทานฺพยานา จ วายโว

สรีรฺภูจา อีเม รหฺ

ตรสี ตู รโย สยโท.]^{๑๐๓}

ลมเหล่านี้ดำรงอยู่ในสรีระ คือ

๑. ปาณะ ลมในอก

๒. อปานะ ลมในวัจรรค

^{๑๐๑} ที.ม.อ. ๒/๓๗๕/๓๗๒

^{๑๐๒} อภิธาน.ฎีกา ๑/๓๗

^{๑๐๓} อมร. ๑/๖๗

๓. สมานะ ลมในสะดือ ๔. อุทานะ ลมในลำคอ

๕. พุยานะ ลมแล่นทั่วร่างกาย

ความเร็ว (๔ ศัพท) : รंह, ตรสึ, รย, สฺยท

คัมภีร์อภิธานฎีกานำข้อความจากฎีกาของอมรโกษมาอธิบายเรื่องนี้ว่า

หทยะ ปาโณ कुเทพาโน สมานะ นาภิมชฺฌนุโจ
อุทานะ กณฺฐเทเส ตู พุยานะ สพฺพบุคคลนิสฺสุ.^{๑๐๔}

ลมปาดะอยู่ในอก ลมอปานะอยู่ในวัจมรรค ลมสมานะอยู่ในท่ามกลาง
สะดือ ลมอุทานะอยู่ในลำคอ ส่วนลมพุยานะอยู่ในสรีระที่เนื่องกันทั้งหมด

ข้อความข้างต้นนำมาจากคัมภีร์สุทธาซึ่งเป็นฎีกาของอมรโกษ มีข้อความต้นฉบับ
สันสกฤตว่า

หฤทิ ปฺราโณ कुते'ปानะ สมานะ นาภิสฺสติตะ
อุทานะ กณฺฐเทเส สฺยาต พุยานะ สรวฺศรีระคะ.^{๑๐๕}

คาถาข้างต้นอาจปริวรรตเป็นบาลีตรงศัพท์ว่า

หทยะ ปาโณ कुเทพาโน สมานะ นาภิสณฺจितो
อุทานะ กณฺฐเทเส ตู พุยานะ สพฺพสรีโร.

คัมภีร์อภิธานฎีกาข้างต้นได้กล่าวถึงหน้าที่ของลม ๕ ประเภทเหล่านี้ว่า

๑. ปาณะ ลมในอก ทำให้อาหารเข้าไปในร่างกาย
๒. อปานะ ลมในวัจมรรค ทำให้ปล่อยมูล คุถ และน้ำอสุจิ
๓. สมานะ ลมในสะดือ ทำให้ย่อยอาหาร
๔. อุทานะ ลมในลำคอ ทำให้พูดและขับร้องเป็นต้น
๕. พุยานะ ลมแล่นทั่วร่างกาย ทำให้เห็งือและเลือดไหลไป พร้อมทั้งทำการปิดตา
เปิดตา และกิริยาเดินเป็นต้น

^{๑๐๔} อภิธานฎีกา ๑/๓๘

^{๑๐๕} สุทธา ๑/๖๗

ข้อความข้างต้นพบในคัมภีร์สุธาเป็นคาถาว่า

อนนปรเวศน์ มุตรา-	ทยุตสุโคณวิปาจนม
ภาศนาทิ นิเมสาทิ	ตทวยยาปาระ กรมาทมิ. ^{๑๐๖}
[อนนปรเวศน์ มุตตา-	ทยุตสุโคณวิปาจน
ภาศนาทิ นิเมสาทิ	ตพยาปารา กมา อิเม.]

ลมเหล่านี้มีความชวนชวายนเหล่านั้นตามลำดับ คือ การใส่ข้าว การ
ปล่อยมูลเป็นต้น การย่อยข้าว การพูดเป็นต้น และการเปิดตาเป็นต้น

ลมหายใจเข้า คือ ลมทางจมูกที่เข้าไปข้างใน

ลมหายใจออก คือ ลมทางจมูกที่ออกไปข้างนอก

วิสุทธิมรรค (เล่ม ๑ ข้อ ๒๑๙ หน้า ๒๙๖) กล่าวว่า อัสนาสะคือลมหายใจออก ส่วน
ปัสสาสะคือลมหายใจเข้า แต่ในที่นี้ท่านกล่าวว่า อัสนาสะคือลมหายใจเข้า ส่วนปัสสาสะคือลม
หายใจออก ที่จริงแล้วข้อความก่อนนั้นกล่าวตามอรรถกถาพระวินัยที่ระบุถึงลมหายใจออกซึ่งเกิด
เป็นเบื้องต้นหลังจากออกจากกรรมมารดา แต่ในที่นี้กล่าวตามอรรถกถาพระสูตรที่มุ่งแสดงวิธีปฏิบัติ
โดยให้รับรู้ลมหายใจเข้าเป็นลำดับแรก ดังนั้น หลังจากนั้นเป็นต้นไปท่านจะกล่าวถึงลมทั้งสองตาม
นัยพระสูตรเท่านั้น

ความต่างกันในเรื่องนี้คือ ลม ๕ อย่างแรกมีสมุฏฐาน ๔ ลมหายใจเข้าออกมีจิตเป็น
สมุฏฐาน

ข้อความว่า “ลมหายใจเข้าออกมีจิตเป็นสมุฏฐาน” นี้ แสดงว่าลมหายใจเข้าออก
ไม่อาจมีได้โดยพ้นไปจากสรีระ เพราะไม่มีลมที่มีจิตเป็นสมุฏฐานภายนอกสรีระ^{๑๐๗}

คำว่า ยัม วา ปนญมปิ กิญจิ (หรือธาตุน้ำ/ไฟ/ลมอย่างใดอย่างหนึ่งอื่น) ในคำแสดง

^{๑๐๖} สุธา ๑/๖๗

^{๑๐๗} วิสุทธิมหาฎีกา ๑/๓๐๗/๕๑๕

อาโปธาตุเป็นต้นทุกแห่ง รวมเอาอาโปธาตุเป็นต้นที่มีอยู่ในโกฏฐาสะทีเหลือ [คือ รวมเอาน้ำอสุจิ ในคำแสดงอาโปธาตุ ให้อุ่นตามปกติในร่างภายในคำแสดงเตโชธาตุ และลมที่ก่อให้เกิดหนังแข็ง หรือสิวเป็นต้นซึ่งแล่นไปตามแนวเส้นเอ็นในที่นั้นๆ]

โดยประการดังนี้ ข้าพเจ้าได้อธิบายธาตุ ๔ ไว้ ๔๒ อย่าง คือ

ก. ปฐวีธาตุ ๒๐ อย่าง

ข. อาโปธาตุ ๑๒ อย่าง

ค. เตโชธาตุ ๔ อย่าง

ฌ. วาโยธาตุ ๖ อย่าง

ทั้งหมดนี้เป็นคำขยายความพระบาลีในจตุธาตุวัตถานนี้ก่อน

วิธีเจริญกรรมฐาน

[๓๐๘] วิธีเจริญจตุธาตุวัตถานนี้คือ การกำหนดธาตุโดยพิสดารว่า “ผมเป็นปฐวีธาตุ ขนเป็นปฐวีธาตุ” ย่อมปรากฏชัดแก่ภิกษุผู้มีปัญญาเฉียบแหลม แต่เมื่อเธอใส่ใจอยู่ว่า “สิ่งที่มีลักษณะแข็งเป็นธาตุดิน สิ่งที่มีลักษณะเกาะกุมเป็นธาตุน้ำ สิ่งที่มีลักษณะทำให้อุ่นเป็นธาตุไฟ สิ่งที่มีลักษณะตึงเป็นธาตุลม” กรรมฐานย่อมปรากฏ แต่ภิกษุที่มีปัญญาไม่เฉียบแหลมใส่ใจอยู่อย่างนี้ กรรมฐานนี้ย่อมมีตัวไม่แจ่มแจ้ง เมื่อเธอใส่ใจโดยพิสดารตามนัยก่อนกรรมฐานจึงจะปรากฏชัดเจน

อุปมาเหมือนภิกษุ ๒ รูปสารายพระบาลีที่มีเปยยาล (ข้อความที่ละไว้เพื่อย่อคำ) มาก ภิกษุผู้มีปัญญาเฉียบแหลม สารายบาลีที่ทำให้รู้ถึงเปยยาลโดยพิสดารครั้งเดียวหรือสองครั้ง ต่อแต่นั้นก็สารายด้วยวาระทั้งสอง[คือเบื้องต้นและที่สุด]แล้วเลยไป ในการสารายเช่นนั้น รูปที่มีปัญญาไม่เฉียบแหลมกล่าวว่า “วิธีสารายนี้ชื่อว่าสารายอะไรกัน ไม่ทำให้ริมฝีปากกระทบกันเลย เมื่อสารายอยู่อย่างนี้เมื่อไรพระบาลีจึงจักคล่อง” เธอจึงสารายนำออกเปยยาลที่มาถึงแล้วๆ โดยพิสดาร ฝ่ายภิกษุอีกรูปหนึ่งก็กล่าวกับเธอว่า “วิธีสารายนี้ชื่อว่าสารายอะไรกัน ไม่ให้ถึงที่สุดเลย เมื่อสารายอย่างนี้เมื่อไรพระบาลีจึงจักถึงที่สุดได้” ฉันท

การกำหนดธาตุอย่างพิสดารโดยเนื่องด้วยผมเป็นต้นย่อมปรากฏชัดแก่ภิกษุผู้มีปัญญาเฉียบแหลม ฉันทนั้น แต่เมื่อเธอใส่ใจอย่างตามนัยว่า “สิ่งที่มีลักษณะแข็งเป็นธาตุดิน” เป็นต้น

กรรมฐานย่อมปรากฏ ฝ่ายภิกษุอีกรูปหนึ่งใส่ใจเหมือนอย่างนั้น กรรมฐานกลับมืดมัวไม่แจ่มแจ้ง เมื่อใส่ใจโดยพิสดารโดยเนื่องด้วยผมเป็นต้น กรรมฐานจึงปรากฏชัดเจน

ดังนั้น ภิกษุผู้มีปัญญาเฉียบแหลมประสงค์จะเจริญกรรมฐาน พึงไปในที่ลับหลีกเร้น อยู่ คำนึงถึงรูปร่างของตนก่อน[โดยความเป็นกองธาตุ] จึงกำหนดธาตุโดยย่อว่า “ในกายนี้ ภาวะแข็งหรือหยاب เป็นปฐวีธาตุ ภาวะไหลหรือเกาะกุม เป็นอาโปธาตุ ภาวะร้อนหรือทำให้อุ่น เป็นเตโชธาตุ ภาวะตึงหรือเคลื่อนไหว เป็นวาโยธาตุ” แล้วจึงนึกใส่ใจพิจารณาอยู่เสมอโดยความเป็นธาตุเท่านั้น มิใช่สัตว์ มิใช่ชีวะว่า “ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ” เป็นต้น เมื่อเธอพากเพียรอยู่อย่างนี้ สมารถอันปรากฏด้วยปัญญาที่เห็นกระจ่างลักษณะเฉพาะ (สภาวะลักษณะ) ของธาตุ อันเป็นเพียงอุปการะไม่บรรลุอุปนา เพราะมีสภาวะธรรมเป็นอารมณ์ ย่อมเกิดขึ้นโดยพลัน

วิสุทธิมรรคมหาภูิกถาอธิบายว่า ข้อความว่า “สมารถอันเป็นเพียงอุปการะ” มิได้หมายถึงอุปการะสมารถจริงๆ เพราะไม่มีอุปนาสมารถในกรรมฐานนี้ แต่เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า รูปพหีนัย คือ นัยที่กล่าวถึงชื่อที่ปรากฏทางโลก

คำว่า อุปการะสมารถ พึงทราบว่าเนื่องด้วยชื่อที่ปรากฏทางโลก ที่จริงแล้วสมารถที่ดำเนินไปใกล้อุปนา ชื่อว่า อุปการะสมารถ และในธาตุกรรมฐานนี้ก็ไม่มีอุปนา แต่ท่านกล่าวอย่างนี้เพราะสมารถเช่นนั้นมีลักษณะเสมอกัน[ด้วยการกำจัดนิर्वณ]

ท่านจะกล่าวถึงเหตุในเรื่อนั้นว่า เหตุใดอุปนาจึงไม่มีในธาตุกรรมฐานนี้ จึงกล่าวว่า สภาวะมมารมมณตดา (เพราะมีอารมณ์เป็นสภาวะธรรม) เมื่อไม่มีภาวานาพิเศษ [ตามลำดับวิสุทธิ ๗] อุปนาย่อมเกิดขึ้นในสภาวะธรรมไม่ได้ เพราะมีสภาพลิกซึ่ง^{๑๐๘}

ข้อความว่า “ภาวะแข็งหรือหยاب เป็นปฐวีธาตุ” เป็นต้นกล่าวถึงลักษณะและหน้าที่ของปฐวีธาตุเป็นต้นควบคู่กันไป เพราะผู้ปฏิบัติบางท่านกำหนดรู้ลักษณะของธาตุเหล่านั้น บางท่านกำหนดรู้หน้าที่ของธาตุดังกล่าว ดังข้อความว่า

ในธาตุเหล่านั้น คำว่า ฤทธภาโว (ภาวะแข็ง) กล่าวถึงลักษณะ เพราะปฐวีธาตุมีลักษณะแข็ง^{๑๐๙}

^{๑๐๘} วิสุทธิ.มหาภูิกถา ๑/๓๐๘/๕๒๑

^{๑๐๙} วิสุทธิ.มหาภูิกถา ๑/๓๐๘/๕๑๘

คำว่า ขรภาโว (ภาวะหยาบ) กล่าวถึงอาการปรากฏ[โดยหน้าที่] หมายความว่า อาการที่ปัญญาพึงรับรู้

ภาวะไหลเป็นลักษณะของอาโปธาตุ เพราะมีสภาวะไหล การเกาะกุมเป็นอาการปรากฏ[โดยหน้าที่] ความร้อนเป็นลักษณะของเตโชธาตุ เพราะมีสภาวะร้อน การทำให้อุ่นเป็นอาการปรากฏ[โดยหน้าที่] ความตึงเป็นลักษณะของวาโยธาตุ เพราะมีลักษณะค้ำจุน การเคลื่อนไหวเป็นอาการปรากฏ[โดยหน้าที่] อนึ่ง อาการปรากฏเป็นอาการปรากฏชัดเจนแก่ปัญญาด้วยการที่ธาตุทั้งหลายทำหน้าที่ของตน

ถามว่า เหตุใดจึงกล่าวถึงลักษณะและอาการปรากฏ[โดยหน้าที่] ทั้งสองอย่างในเรื่องนี้

ตอบว่า ท่านกล่าวถึงลักษณะและอาการปรากฏ[โดยหน้าที่] ทั้งสองอย่างตามอรรถาธิบายของบุคคล กล่าวคือ เมื่อบางคนกำหนดรู้ธาตุอยู่ ธาตุเหล่านั้นย่อมถูกรับรู้โดยสภาวะหรือหน้าที่ของตนซึ่งเรียกว่า รสะ ในลักษณะและหน้าที่ทั้งสองอย่างนั้น ผู้เพียรปฏิบัตินี้กำหนดรู้ธาตุอยู่ย่อมรับรู้โดยลักษณะหรือหน้าที่ของตนทีละอย่างก่อน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า “จึงกำหนดธาตุโดยย่อว่า ในกายนี้ ภาวะแข็งหรือหยาบ เป็นปฐวีธาตุ ฯลฯ”

โดยทั่วไปความหมายว่า อาการปรากฏ คือ ปัจจุปัฏฐาน ซึ่งเป็นอาการปรากฏแก่ญาณของผู้ปฏิบัติ แต่ในที่นี้พระภิกษุอาจารย์หมายถึงอาการปรากฏโดยหน้าที่ กล่าวอีกอย่างหนึ่งคือหน้าที่นั่นเอง ท่านจึงอธิบายความเรื่องนี้ด้วยประโยคต่อมาว่า “อนึ่ง อาการปรากฏเป็นอาการปรากฏชัดเจนแก่ปัญญาด้วยการที่ธาตุทั้งหลายทำหน้าที่ของตน” และด้วยประโยคว่า “ธาตุเหล่านั้นย่อมถูกรับรู้โดยสภาวะหรือหน้าที่ของตนซึ่งเรียกว่า รสะ”

นอกจากนั้น ปฐวีธาตุไม่เพียงมีลักษณะแข็งเท่านั้น แต่ยังมีลักษณะอ่อนอีกด้วย เพราะลักษณะแข็งหรืออ่อนถือว่าเป็นลักษณะของปฐวีธาตุเหมือนกัน ต่างกันที่ความหนาแน่นหรือความเบาบางของธาตุเท่านั้น จะเห็นได้ว่า แม้ในเลือดและน้ำตาเป็นต้นก็มีปฐวีธาตุเช่นเดียวกัน ธาตุน้ำมีลักษณะไหลหรือเกาะกุม จะเห็นได้ว่า น้ำปกติกับน้ำแข็งเป็นสิ่งเดียวกัน ธาตุไฟมีลักษณะเย็นหรือร้อน จะเห็นได้ว่า อุณหภูมิเย็นหรือร้อนขึ้นอยู่กับการตีค่าของแต่ละคน และธาตุลมมีลักษณะหย่อนหรือตึง จะเห็นได้ว่า สภาวะพองมีลักษณะตึง และสภาวะยุบมีลักษณะหย่อน ดังข้อความว่า

เอตถ จ กกขพี มุทุกั สณ्हั ผรุสั ครุกั ลหุกนฺติ ปเทหิ ปถวีธาตุ เอว ภาชิตา.^{๑๑๐}

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงแจกแจงปฐวีธาตุด้วยบทว่า กกขพี มุทุกั สณ्हั ผรุสั ครุกั ลหุกั (แข็ง อ่อน ละเอียดย หยาบ หน้า เบา) ในที่นี้

ครุภาโว เอว हि ปถวีธาตุยา ครุตรํ อุปาทาย ลหุภาโวติ ปริยาเยน วุตโต สิต-
ภาโว วีย เตโชธาตุยา.^{๑๑๑}

โดยแท้จริงแล้ว ความหนักของปฐวีธาตุถูกกล่าวไว้โดยอ้อมว่าเป็นความเบา โดย
เทียบกับปฐวีธาตุที่หนักกว่า เหมือนความเย็นของเตโชธาตุถูกกล่าวไว้โดยอ้อม[โดยเทียบ
กับเตโชธาตุที่ร้อนกว่า]

อีกอย่างหนึ่ง พระธรรมเสนาบตีได้กล่าวถึงโกฏฐาสะ ๔ [คือ กระดุก เอ็น เนื้อ และ
หนัง] เพื่อแสดงว่ามหาภูตรูป ๔ มิใช่สัตว์อย่างนี้ว่า

อณฺเฐจ ปฏฺิจจ นฺหารุณฺจ ปฏฺิจจ มํสณฺจ ปฏฺิจจ จมฺมณฺจ ปฏฺิจจ อากาโส
ปรีวาริโต รูปนฺเตว สงฺขํ คจฺนติ.^{๑๑๒}

อากาศ (พื้นที่ว่าง) อาศัยกระดุก เอ็น เนื้อ และหนัง ห่อหุ้ม[ภายในและ
ภายนอกของกระดุกเป็นต้น]ไว้ จึงเรียกว่า รูป

พระอรรถกถาจารย์แสดงธาตุกรรมฐานด้วยการกำหนดรู้ธาตุ ๔ โดยทั่วไปใน
รูปกายอย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า อถวา (อีกอย่างหนึ่ง) เป็นต้นเพื่อแสดงวิธีกำหนดรู้
ธาตุที่ปรากฏในพระสูตรโดยย่อด้วยการแยกกระดุกเป็นต้นในรูปกายนั้นออกจากเอ็น
เป็นต้น^{๑๑๓}

ท่านพระสารีบุตรแสดงว่า ชื่อว่าบ้านย่อมมิได้โดยอาศัยไม้ เถาวัลย์ หญ้า และ
ดินเหนียวเป็นต้นที่มีรูปร่างต่างกันดำรงอยู่ตามเหตุปัจจัย ไม่มีสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ชื่อว่าบ้าน
ในสิ่งเหล่านั้น ฉนฺใด ชื่อว่าร่างกายย่อมมิได้โดยอาศัยกระดุก เอ็น เนื้อ และหนังที่มี

^{๑๑๐} อภ.ส.อ. ๑/๖๔๗/๓๙๑

^{๑๑๒} ม.ม. ๑๒/๓๐๖/๒๖๙

^{๑๑๑} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๕๔/๕๔๓

^{๑๑๓} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๐๘/๕๒๒

รูปร่างต่างกันดำเนินไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีอัตราหรือชีวะอย่างใดอย่างหนึ่งในร่างกายนี้ ฉะนั้น มีเพียงอากาศ (พื้นที่ว่าง) ที่ถูกแวดล้อมด้วยโกฏฐาสะเหล่านั้นล้วน ๆ

คำว่า อากาโล ปริวาริโต (อากาศห่อหุ้มไว้) หมายความว่า อากาศห่อหุ้มทั้งภายในและภายนอกไม่เป็นคนเหล่านี้ คือ ไม้ที่ตั้งไว้เป็นพื้นผนังเป็นต้น เถาวัลย์ที่ประกอบไม้นั้นไว้ ดินเหนียวฉาบ และหล้ามุงหลังคา ย่อมนับว่าเป็นบ้าน คือ ได้บัญญัติว่าบ้าน ฉนใด อากาศที่ห่อหุ้มทั้งภายในและภายนอกกระดุกเป็นต้นตามที่กล่าวแล้ว อาศัยกระดุกเป็นต้นนั้นจึงนับว่าเป็นรูป คือ ได้ชื่อว่าร่างกาย ฉนนั้น อนึ่ง บ้านที่นับได้โดยอาศัยไม้เป็นต้นย่อมถูกเรียกทางโลกว่าเป็นบ้านของกษัตริย์ บ้านของพราหมณ์ ฉนใด แม้ร่างกายนี้ก็ถูกเรียกว่าเป็นร่างกายของกษัตริย์ ร่างกายของพราหมณ์ ฉนนั้น ความหมายคือ ไม่มีสัตว์หรือชีวะอย่างใดอย่างหนึ่งในร่างกายนี้^{๑๑๔}

ภิกษุพึงแยกโกฏฐาสะเหล่านั้นออกโดยใช้หัตถ์แห่งปัญญาแล่นไปตามระหว่างโกฏฐาสะนั้นๆ [คือ ระหว่างกระดุกกับเอ็น ระหว่างเอ็นกับเนื้อ และระหว่างเนื้อกับหนัง^{๑๑๕}] กำหนดธาตุตามนัยก่อนว่า “ภาวะแข็งหรือหยาบในกระดุกเป็นต้นนั้น เป็นปฐวีธาตุ” เป็นต้น แล้วจึงนึกใส่ใจพิจารณาอยู่เสมอโดยความเป็นธาตุเท่านั้น มิใช่สัตว์ มิใช่ชีวะว่า “ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ” เป็นต้น เมื่อเธอพากเพียรอยู่อย่างนี้ สมาธิอันปรากฏด้วยปัญญาที่เห็นกระจ่างลักษณะเฉพาะ (สภาวะ-ลักษณะ) ของธาตุ อันเป็นเพียงอุปการะไม่บรรลุปปนา เพราะมีสภาวะธรรมเป็นอารมณ์ ย่อมเกิดขึ้นโดยพลัน

ทั้งหมดนี้เป็นวิธีเจริญจตุธาตุววัตถานโดยย่อ

[๓๐๙] พึงทราบวิธีเจริญจตุธาตุววัตถานที่กล่าวไว้โดยพิสดารดังนี้ คือ ผู้เพียรปฏิบัติที่มีปัญญาไม่เฉียบแหลม ประสงค์จะเจริญกรรมฐานนี้ พึงเรียนธาตุโดยพิสดาร ๔๒ อย่างในสำนักของอาจารย์ อยู่ในที่พักดังกล่าวมาแล้ว ทำกิจทุกอย่างเสร็จแล้ว ไปสู่ที่สงัดหลับเ็นอยู่ พึงเจริญกรรมฐานด้วยประเภท ๔ อย่างเหล่านี้ คือ

^{๑๑๔} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๐๘/๕๒๒-๓

^{๑๑๕} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๐๘/๕๒๓

๑. การกำหนดธาตุ ๔ ในโกฏฐาสะโดยย่อ (สัมภารสังเขป)
๒. การกำหนดธาตุ ๔ ในโกฏฐาสะโดยพิสดาร (สัมภารวิภัตติ)
๓. การกำหนดลักษณะแข็งเป็นต้น ๔๒ อย่างโดยย่อ (สลักขณสังเขป)
๔. การกำหนดลักษณะแข็งเป็นต้น ๔๒ อย่างโดยพิสดาร (สลักขณวิภัตติ)

สัมภารสังเขป = การกำหนดธาตุ ๔ ในโกฏฐาสะโดยย่อ คือ การกำหนดรวมปฐวีธาตุเป็นต้นในโกฏฐาสะทั้งหมดโดยไม่แยกโกฏฐาสะทีละอย่างว่า ปฐวีธาตุ ๒๐ ตั้งแต่ผมถึงมันสมองเป็นปฐวีธาตุ, อาโปธาตุ ๑๒ ตั้งแต่ตัจจนถึงปัสสาวะ เป็นอาโปธาตุ, เตโชธาตุ ๔ มีสันตปปนเตโชเป็นต้น เป็นเตโชธาตุ และวาโยธาตุ ๖ มีอุทธังคมวาโยเป็นต้น เป็นวาโยธาตุ

สัมภารวิภัตติ = การกำหนดธาตุ ๔ ในโกฏฐาสะโดยพิสดาร คือ การแยกกำหนดปฐวีธาตุเป็นต้นในโกฏฐาสะทีละอย่างด้วยการสาธยายตจปัญจะจะเป็นต้นโดยอนุโลมและปฏิโลมว่าผมเป็นปฐวีธาตุ เป็นต้น

สลักขณสังเขป = การกำหนดลักษณะแข็งเป็นต้น ๔๒ อย่างโดยย่อ คือ การกำหนดรวมลักษณะแข็งเป็นต้นในโกฏฐาสะทั้งหมดโดยไม่แยกทีละโกฏฐาสะ ดังนี้

ก. ลักษณะแข็งในโกฏฐาสะ ๒๐ [มีผมเป็นต้น] เป็นปฐวีธาตุ ลักษณะเกาะกุมในโกฏฐาสะเหล่านั้น เป็นอาโปธาตุ ลักษณะทำให้อุ่น เป็นเตโชธาตุ ลักษณะตึง เป็นวาโยธาตุ

ข. ลักษณะเกาะกุมในโกฏฐาสะ ๑๒ [มีดีเป็นต้น] เป็นอาโปธาตุ ลักษณะร้อนในโกฏฐาสะเหล่านั้น เป็นเตโชธาตุ ลักษณะตึง เป็นวาโยธาตุ ลักษณะแข็ง เป็นปฐวีธาตุ

ค. ลักษณะร้อนในโกฏฐาสะ ๔ [มีธาตุไฟที่ทำให้ร่างกายร้อนนุ่มเป็นต้น] เป็นเตโชธาตุ ลักษณะตึงที่ไม่แยกออกจากเตโชธาตุนั้น เป็นวาโยธาตุ ลักษณะแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ลักษณะเกาะกุม เป็นอาโปธาตุ

ฌ. ลักษณะตึงในโกฏฐาสะ ๖ [มีลมพัดขึ้นเบื้องบนเป็นต้น] เป็นวาโยธาตุ ลักษณะแข็งในโกฏฐาสะเหล่านั้น เป็นปฐวีธาตุ ลักษณะเกาะกุม เป็นอาโปธาตุ ลักษณะร้อน เป็นเตโชธาตุ

สลักขณวิภัตติ = การกำหนดลักษณะแข็งเป็นต้น ๔๒ อย่างโดยพิสดาร คือ คือ การ

แยกกำหนดลักษณะแข็งในผมเป็นต้นทีละโกฏฐาสะว่า ลักษณะแข็งในผม เป็นปฐวีธาตุ ลักษณะเกาะกุมในผม เป็นอาโปธาตุ ลักษณะทำให้อุ่น เป็นเตโชธาตุ ลักษณะตึง เป็นวาโยธาตุ ดังนี้เป็นต้น

คำว่า สสมุการสงฺเขป เป็นต้นมีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๑๑๖} ดังนี้

คำว่า สสมุการสงฺเขป มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมกริยฺยนฺติ เอเตน พุทธิโวหาราติ สมภาโร = สภาวะทำให้ความเข้าใจและเชื่อเกิดขึ้นได้ คือ ธาตุ ๔ (สํ บทหน้า + กร ธาตุ <กรณ = เลี้ยงดู> + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- สห สมภาเรหิ เย วตฺตุนฺตํ สสมุการา = สิ่งที่เป็นไปพร้อมกับธาตุ ๔ คือ โกฏฐาสะมีผมเป็นต้น (สหบุรพบทพหุพหีหิสมาส)

- สสมุการานํ สงฺเขโป สสมุการสงฺเขโป = การย่อโกฏฐาสะที่เป็นไปพร้อมกับธาตุ (กัมมัฏฐานจฺญูฏฐิตปฺปรีสสมาส)

คำว่า สสมุการวิภตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สสมุการานํ วิภตฺติ สสมุการวิภตฺติ = การจำแนกโกฏฐาสะที่เป็นไปพร้อมกับธาตุ (กัมมัฏฐานจฺญูฏฐิตปฺปรีสสมาส)

คำว่า สลกฺขณสงฺเขป มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ลกฺขียติ เอเตนาติ ลกฺขณํ = เครื่องหมายรู้ คือ ลักษณะแข็งเป็นต้น (ลกฺข ธาตุ <ทสฺสนงฺเกสุ = เห็น, ทำเครื่องหมาย> + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- สห ลกฺขณเหิ เย วตฺตุนฺตํ สลกฺขณา = สิ่งที่เป็นไปพร้อมกับลักษณะแข็งเป็นต้น คือ อากาโร ๔๒ มีผมเป็นต้น (สหบุรพบทพหุพหีหิสมาส)

- สลกฺขณานํ สงฺเขโป สลกฺขณสงฺเขโป = การย่ออาการ ๔๒ ที่เป็นไปพร้อมกับลักษณะแข็งเป็นต้น (กัมมัฏฐานจฺญูฏฐิตปฺปรีสสมาส)

คำว่า สลกฺขณวิภตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สลกฺขณานํ วิภตฺติ สลกฺขณวิภตฺติ = การจำแนกอาการ ๔๒ ที่เป็นไปพร้อมกับลักษณะแข็งเป็นต้น (กัมมัฏฐานจฺญูฏฐิตปฺปรีสสมาส)

^{๑๑๖} วิสุทธิมหาฎีกา ๑/๓๐๘/๕๒๓

๑. การกำหนดธาตุ ๔ ในโกฏฐาสะโดยย่อ

ในเรื่องนั้น ภิกษุอบรมจิตด้วยการกำหนดธาตุ ๔ ในโกฏฐาสะโดยย่ออย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้กำหนดว่า อากาเรขังกระด้างในโกฏฐาสะ ๒๐ [ตั้งแต่ผมถึงมันสมอง] เป็นปฐวีธาตุ, อากาเรกะกุมคือน้ำที่เป็นของเหลวในโกฏฐาสะ ๑๒ [ตั้งแต่ตจจนถึงปัสสาวะ] เป็นอาโปธาตุ ไฟที่ทำให้ร้อนในโกฏฐาสะ ๔ [มีสันตปปนเตโชเป็นต้น] เป็นเตโชธาตุ อากาเรตึงในโกฏฐาสะ ๖ [มีอุทรังคมวาโยเป็นต้น] เป็นวาโยธาตุ เมื่อเธอกำหนดอยู่อย่างนี้ ธาตุย่อมปรากฏ เมื่อเธอคำนึงนี้ก็ใสใจธาตุเหล่านั้นอยู่เสมอ อุปจารสมาธิย่อมเกิดขึ้นตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

๒. การกำหนดธาตุ ๔ ในโกฏฐาสะโดยพิสดาร

[๓๑๐] เมื่อเจริญอยู่ตามวิธีที่กล่าวมานี้ ถ้ากรรมฐานยังไม่สำเร็จ ผู้เพียรปฏิบัตินั้นพึงเจริญด้วยการกำหนดธาตุ ๔ ในโกฏฐาสะโดยพิสดาร กล่าวคือ ภิกษุนั้นควรปฏิบัติอุคคหโกศล ๗ และมนสิการโกศล ๑๐ นั้นทั้งหมดที่กล่าวไว้ในคำอธิบายกายคตาสติกรรมฐานไม่ให้บกพร่อง แล้วทำวิธีทูกอย่างทีกล่าวแล้วในนิเทศนั้นทั้งหมดเริ่มตั้งแต่สาธยายตบปัญจะจะเป็นต้นด้วยวาจา โดยอนุโลมและปฏิโลม

ความต่างกันเป็นวิธีกำหนดดังนี้คือ ในกายคตาสติกรรมฐานนั้น แม้ใสใจผมเป็นต้นด้วยอำนาจสี สันฐาน ทิศ ที่ตั้ง และขอบเขตแล้ว ก็พึงตั้งจิตกำหนดโดยความน่ารังเกียจ แต่ในกรรมฐานนี้พึงตั้งจิตกำหนดโดยความเป็นธาตุ ดังนั้น จึงควรใสใจกำหนดผมเป็นต้นอย่างละ ๕ ด้วยอำนาจสีเป็นต้นแล้ว ในที่สุดจึงใสใจกำหนดตามวิธีที่จะกล่าวต่อไปนี้

การกำหนดผมเป็นต้นตามวิธีกายคตาสติกรรมฐาน เป็นการกำหนดโดยสี สันฐาน ทิศ ที่ตั้ง และขอบเขต แล้วจึงกำหนดว่าผมเป็นต้นน่ารังเกียจ ส่วนตามวิธีจตุราตฺตวตฺถานเป็นการกำหนดโดยสีเป็นต้น ๕ อย่างเช่นเดียวกัน แต่ในภายหลังจึงเป็นการกำหนดว่าผมเป็นต้นเป็นเพียงธาตุ ดังข้อความว่า

อนึ่ง การกำหนดด้วยสีเป็นต้นนี้เป็นเบื้องต้นที่เกี่ยวข้องทั่วไกับการกำหนด
ความปฏิกูลของธาตุและการกำหนดสี ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อวसानะ เอว มนสิกาโร

ปวตเตตพโพ (ในที่สุดจึงใส่ใจกำหนดตามวิธีที่จะกล่าวต่อไปนี้) เพื่อแสดงวิธีกำหนดธาตุโดยเฉพาะต่างหาก^{๑๑๗}

วิธีกำหนดปฐวีธาตุ ๒๐

วิธีกำหนดผม

[๓๑๑] ขึ้นชื่อว่าผมเหล่านี้เกิดที่หนังหุ้มกระดูกโลก ฟังกำหนดว่า ในผมและหนังเหล่านี้ หนังหุ้มกระดูกศีรษะหาว่าไม่รู้ไม่ว่าผมเกิดในเรา แม้ผมห้หาว่าไม่รู้ไม่ว่าเราเกิดที่หนังหุ้มกระดูกโลก อุปมาเหมือนหญ้าแห้งเกิดที่ยอดจอมปลวก ยอดจอมปลวกหาว่าไม่รู้ไม่ว่าหญ้าแห้งเกิดบนเรา แม้หญ้าแห้งก็หาว่าไม่รู้ไม่ว่าเราเกิดที่ยอดจอมปลวก รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้นผมจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว้างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

คำว่า อณุมณณํ อาโณคปจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา (รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน) หมายความว่า รูปธรรมคืออณูรูปและอุปาทายรูปเหล่านี้ที่ถูกเรียกว่า หนังหุ้มกระดูกโลกและผม ว้างเปล่าจากการใส่ใจพิจารณากันและกันว่า ผมเกิดในเรา เราเกิดที่หนังหุ้มกระดูกโลกนี้ คำนี้แสดงความเป็นเพียงธาตุโดยไม่มีเหตุและผลช่วยชวนชวน และแสดง[โดยอ้อม]ว่าการใส่ใจและการพิจารณาที่ไม่มีการชวนชวนเช่นเดียวกัน เพราะหนังหุ้มกระดูกและผมเหล่านั้นพร้อมทั้งเหตุเกิดของสิ่งเหล่านั้นไม่เกิดขึ้นหรือถึงความเป็นเหตุเกิดด้วยการใส่ใจและพิจารณาโดยประการนั้นๆ^{๑๑๘}

คำว่า อพฺยาคโต มีคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

อพฺยาคโตติ อพฺยาคตราลปิรียาปนโน.^{๑๑๙}

คำว่า อพฺยาคโต หมายความว่า นับเข้าในหมู่อัพฺยาคตธรรม

^{๑๑๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๑๐/๕๒๕

^{๑๑๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๑๑/๕๒๖

^{๑๑๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๑๑/๕๒๕-๒๖

ตามคำอธิบายนี้ควรแปลว่า “เป็นอัพยากรรม” คือ ธรรมที่ไม่กล่าวว่าเป็นกุศลและอกุศล ได้แก่ วิบาก กิริยา รูป และนิพพาน ดังข้อความว่า

ตตถ จตุพพิธ อพยากต- วิปากํ กิริยํ รูปํ นิพพานนติ.^{๑๒๐}

ในพากย์นั้น อัพยากตมี ๔ อย่าง คือ วิบาก กิริยา รูป และนิพพาน

อย่างไรก็ตาม วิสุทธิมรรคมหาฎีกาที่อธิบายเรื่องปัจจุสมุปบาทได้อธิบาย อพยากตศัพท์อีกอย่างหนึ่งว่า “ไม่รู้อารมณ์” ดังข้อความว่า

นามสส กทาจิ กุสลาทิกาโวปี อตถิติ ตโต วิเสสนตถํ อพยากตปัจจุภูฏานนติ
วุตตํ. อเจตโน อพยากโตติ เอตถ วีย อนารมมณตา วา อพยากตตา ทฎฐพพา.^{๑๒๑}

แม้ภาวะที่นามธรรมเป็นกุศลเป็นต้นก็มีได้ในบางคราว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อพยา-
กตปัจจุภูฏาน (ปรากฏ[แก่ญาณ]ของผู้ปฏิบัติโดยความเป็นอัพยากรรม) เพื่อแยก
เฉพาะ[รูป]จากนามธรรมนั้น

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความเป็นอัพยากตว่าเป็นการไม่รู้อารมณ์ ดังคำว่า
อเจตโน อพยากโต (ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์) นี้

ผู้แปลเห็นว่าความหมายนี้เข้าใจง่ายกว่าความหมายแรก ดังนั้น จึงแปลความหมายนี้
ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๖๓๙)

วิธีกำหนดชน

[๓๑๒] ขนเกิดในหนังหุ้มศีรษะ พึงกำหนดว่า ในผมและหนังเหล่านั้น หนังหุ้มศีรษะหาว่าไม่รู้
ขนเกิดในเรา แม้ชนก็หาว่าไม่รู้ที่เราเกิดในหนังหุ้มศีรษะ อุปมาเหมือนหญ้าแพรกเกิดอยู่ที่เนินดิน
หมู่บ้านร้าง เนินดินหมู่บ้านร้างหาว่าไม่รู้หญ้าแพรกเกิดอยู่ที่เรา แม้หญ้าแพรกก็หาว่าไม่รู้เรา
เกิดที่เนินดินหมู่บ้านร้าง รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น ขนจึง
แยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์
เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

^{๑๒๐} อภ.ส.อ. ๑/๔๓๑/๓๑๙

^{๑๒๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๕๘๘/๒๘๑

วิธีกำหนดเล็บ

[๓๑๓] เล็บเกิดที่ปลายนิ้ว ฟังกำหนดว่า ในเล็บและนิ้วเหล่านั้น นิ้วหาฐู้ไม่ว่าเล็บเกิดที่เรา แม้เล็บก็หาฐู้ไม่ว่าเราเกิดที่ปลายนิ้ว อุปมาเหมือนเด็กใช้ไม้เสียบเมล็ดมะขางเล่นอยู่ ไม้หาฐู้ไม่ว่าเมล็ดมะขางเสียบอยู่ในเรา แม้เมล็ดมะขางก็หาฐู้ไม่ว่าเราเสียบที่ไม้ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น เล็บจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดฟัน

[๓๑๔] ฟันเกิดที่กระดูกคาง ฟังกำหนดว่า ในฟันและกระดูกคางเหล่านั้น กระดูกคางหาฐู้ไม่ว่าฟันเกิดในเรา แม้ฟันก็หาฐู้ไม่ว่าเราเกิดที่กระดูกคาง อุปมาเหมือนนายช่างใช้ยางเหนียวบางอย่างฉาบทาเสาไว้ ครกหาฐู้ไม่ว่าเสาดังอยู่บนเรา แม้เสาก็หาฐู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่บนครก รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น ฟันจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดหนัง

[๓๑๕] หนังหุ้มอยู่ที่ศีรษะ ฟังกำหนดว่า ในหนังและศีรษะเหล่านั้น ศีรษะหาฐู้ไม่ว่าหนังหุ้มเราไว้ แม้หนังก็หาฐู้ไม่ว่าเราหุ้มศีรษะไว้ อุปมาเหมือนพินใหญ่ที่หุ้มด้วยหนังโคสด พินใหญ่หาฐู้ไม่ว่าหนังโคสดหุ้มเราไว้ แม้หนังโคสดก็หาฐู้ไม่ว่าเราหุ้มพินใหญ่ไว้ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น หนังจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดเนื้อ

[๓๑๖] เนื้อฉาบติดโครงกระดูกอยู่ ฟังกำหนดว่า ในเนื้อและโครงกระดูกเหล่านั้น โครงกระดูกหาฐู้ไม่ว่าเนื้อที่แบ่งออกเป็น ๙๐๐ ชิ้นฉาบเราอยู่ แม้เนื้อก็หาฐู้ไม่ว่าเราฉาบโครงกระดูกไว้ อุปมาเหมือนฝาลูกฉาบด้วยดินเหนียวหนา ฝหาฐู้ไม่ว่าเราฉาบดินเหนียวหนา แม้ดินเหนียว

หนาก็หา^๑รู้ไม่ว่าเราฉาบทาฝา รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น ผมจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดเอ็น

[๓๑๗] เอ็นรัดกระดูกอยู่ในภายในร่างกาย ฟังกำหนดว่า ในเอ็นและกระดูกเหล่านั้น กระดูกหา^๑รู้ไม่ว่าเอ็นรัดเราไว้ แม้เอ็นก็หา^๑รู้ไม่ว่าเรารัดกระดูกไว้ อุปมาเหมือนเมื่อฝาผนังถูกมัดด้วยเถาวัลย์ ฝาผนังหา^๑รู้ไม่ว่าเถาวัลย์รัดเรา แม้เถาวัลย์ก็หา^๑รู้ไม่ว่าเรารัดฝาผนัง รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น เอ็นจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดกระดูก

[๓๑๘] ในกระดูกทั้งหลาย :-

กระดูกสัน^๑เท้ารองรับกระดูกข้อเท้าไว้

กระดูกข้อเท้ารองรับกระดูกแข้งไว้

กระดูกแข้งรองรับกระดูกขาอ่อนไว้

กระดูกขาอ่อนรองรับกระดูกสะเอวไว้

กระดูกสะเอวรองรับกระดูกสันหลังไว้

กระดูกสันหลังรองรับกระดูกคอไว้

กระดูกคอรองรับกระดูกศีรษะไว้

กระดูกศีรษะตั้ง^๑อยู่บนกระดูกคอ

กระดูกคอตตั้ง^๑อยู่บนกระดูกสันหลัง

กระดูกสันหลังตั้ง^๑อยู่บนกระดูกสะเอว

กระดูกสะเอวตั้ง^๑อยู่บนกระดูกขาอ่อน

๑. กระดูกขาอ่อนตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง
 ๒. กระดูกแข้งตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า
 ๓. กระดูกข้อเท้าตั้งอยู่บนกระดูกสันเท้า
 พึงกำหนดว่า ในกระดูกเหล่านั้น :-
 ๔. กระดูกสันเท้าหาฐัไม่ว่าเรารองรับกระดูกข้อเท้าไว้
 ๕. กระดูกข้อเท้าหาฐัไม่ว่าเรารองรับกระดูกแข้งไว้
 ๖. กระดูกแข้งหาฐัไม่ว่าเรารองรับกระดูกขาอ่อนไว้
 ๗. กระดูกขาอ่อนหาฐัไม่ว่าเรารองรับกระดูกสะเอวไว้
 ๘. กระดูกสะเอวหาฐัไม่ว่ารองรับกระดูกสันหลังไว้
 ๙. กระดูกสันหลังหาฐัไม่ว่าเรารองรับกระดูกคอไว้
 ๑๐. กระดูกคอหาฐัไม่ว่าเรารองรับกระดูกศีรษะไว้
 ๑๑. กระดูกศีรษะหาฐัไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกคอ
 ๑๒. กระดูกคอหาฐัไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง
 ๑๓. กระดูกสันหลังหาฐัไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว
 ๑๔. กระดูกสะเอวหาฐัไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกขาอ่อน
 ๑๕. กระดูกขาอ่อนหาฐัไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง
 ๑๖. กระดูกแข้งหาฐัไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า
 ๑๗. กระดูกข้อเท้าหาฐัไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกสันเท้า

อุปมาเหมือนกองอิฐ ไม้ หรือมูลวัว เป็นต้น อิฐเป็นต้นด้านล่างหาฐัไม่ว่าเรารองรับอิฐเป็นต้นด้านบนไว้ แม้อิฐเป็นต้นด้านบนก็หาฐัไม่ว่าเราตั้งอยู่เหนืออิฐเป็นต้นด้านล่าง รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น กระดูกจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดเยื่อในกระดูก

[๓๑๙] เยื่อในกระดูกอยู่ภายในกระดูกเหล่านั้นๆ ฟังกำหนดว่า ในเยื่อในกระดูกและกระดูกเหล่านั้น กระดูกหาว่าเยื่ออยู่ในภายในเรา แม้เยื่อก็หาว่าเราอยู่ในกระดูก อุปมาเหมือนหน่อหวายเป็นต้นที่ถูกหนึ่งใส่เข้าไปภายในปล้องไม้ไผ่เป็นต้น ปล้องไม้ไผ่เป็นต้นหาว่าหน่อหวายเป็นต้นถูกใส่เข้าไปในเรา แม้หน่อหวายเป็นต้นก็หาว่าเราอยู่ในปล้องไม้ไผ่เป็นต้น รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น เยื่อในกระดูกจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดไต

[๓๒๐] ไตเป็นก้อนเนื้อติดกับเอ็นใหญ่ที่มีโคนเป็นเส้นเดียวกัน ออกจากหลุมคอไปหน่อยหนึ่ง แดกเป็นสองเส้นล้อมเนื้อหัวใจอยู่ ฟังกำหนดว่า ในไตและเอ็นใหญ่เหล่านั้น เส้นเอ็นใหญ่หาว่าไตติดอยู่กับเรา แม้ไตก็หาว่าเราติดอยู่กับเส้นเอ็นใหญ่ อุปมาเหมือนผลมะม่วงคู่ติดอยู่กับขั้ว ขั้วหาว่ามะม่วงคู่อยู่ติดกับเรา แม้มะม่วงคู่ก็หาว่าเราติดอยู่กับขั้ว รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น ไตจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดหัวใจ

[๓๒๑] หัวใจอาศัยอยู่ตรงกลางหลีบกระดูกอกภายในร่างกาย ฟังพิจารณาว่า ในหัวใจและหลีบกระดูกอกเหล่านั้น หลีบกระดูกอกหาว่าหัวใจอาศัยเราอยู่ แม้หัวใจก็หาว่าเราอาศัยหลีบกระดูกอกอยู่ อุปมาเหมือนขึ้นเนื้อวางฟิงชี้กรงเก่า ชี้กรงเก่าหาว่าขึ้นเนื้อฟิงเราอยู่ แม้ขึ้นเนื้อก็หาว่าเราฟิงชี้กรงเก่าอยู่ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น หัวใจจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดตับ

[๓๒๒] ตับอยู่ชิดด้านขวาระหว่างนมทั้งสองภายในสรีระ พึงพิจารณาว่า ในตับและระหว่างนมเหล่านั้น ด้านขวาระหว่างนมหา^๕รู้ไม่ว่าตับอยู่ชิดกับเรา แม้ตับก็หา^๕รู้ไม่ว่าเราอยู่ชิดกับด้านขวา ระหว่างนม อุปมาเหมือนขึ้นเนื้อคู่แขวนอยู่ที่ด้านข้างหม้อข้าว ด้านข้างหม้อข้าวหา^๕รู้ไม่ว่าขึ้นเนื้อคู่อยู่ชิดกับเรา แม้ขึ้นเนื้อคู่ก็หา^๕รู้ไม่ว่าเราอยู่ชิดกับด้านข้างหม้อข้าว รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น ตับจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดพังผืด

[๓๒๓] ในพังผืดทั้งหลาย พังผืดชนิดปกปิดหุ้มรอบหัวใจและไต พังผืดชนิดเปิดเผยหุ้มเนื้อใต้หนังทั่วร่างกาย พึงพิจารณาว่า ในพังผืดและหัวใจเป็นต้นเหล่านั้น ไต หัวใจและเนื้อทั่วสรีระหา^๕รู้ไม่ว่าพังผืดปิดเราไว้ แม้พังผืดก็หา^๕รู้ไม่ว่าเราปิดไต หัวใจ และเนื้อทั่วร่างกาย เหมือนเนื้อที่ถูกผ้าเก่าห่อไว้ เนื้อหา^๕รู้ไม่ว่าเราถูกผ้าเก่าห่อไว้ แม้ผ้าเก่าก็หา^๕รู้ไม่ว่าเราห่อเนื้อไว้ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น พังผืดจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดม้าม

[๓๒๔] ม้ามอยู่ติดส่วนบนกระเพาะอาหารทางด้านซ้ายของหัวใจ พึงพิจารณาว่า ในม้ามและส่วนบนกระเพาะอาหารเหล่านั้น ส่วนบนกระเพาะอาหารหา^๕รู้ไม่ว่าม้ามอยู่ติดเรา แม้ม้ามก็หา^๕รู้ไม่ว่าเราอยู่ติดกับส่วนบนของกระเพาะอาหาร เหมือนก้อนมูลโคอยู่ติดด้านบนยุงข้าว ด้านบนยุงข้าวหา^๕รู้ไม่ว่าก้อนมูลโคอยู่ติดเรา แม้ก้อนมูลโคก็หา^๕รู้ไม่ว่าเราอยู่ติดด้านบนยุงข้าว รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น ม้ามจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดปอด

[๓๒๕] ปอดห้อยคลุมหัวใจและตั้งอยู่ระหว่างนมทั้งสองภายในสรีระ ฟังกำหนดว่า ในปอดและภายในสรีระเหล่านั้น สรีระหา^๕รู้ไม่ว่าปอดห้อยอยู่ในเรา แม้ปอดก็หา^๕รู้ไม่ว่าเราห้อยอยู่ภายในสรีระเช่นกัน เหมือนรังนกห้อยอยู่ภายในยุงข้าวเก่า ยุงข้าวเก่าหา^๕รู้ไม่ว่ารังนกห้อยอยู่ในเรา แม้รังนกก็หา^๕รู้ไม่ว่าเราห้อยอยู่ภายในยุงข้าวเก่า รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น ปอดจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดไส้ใหญ่

[๓๒๖] ไส้ใหญ่อยู่ภายในร่างกาย มีปลายอยู่ที่หลุมคอข้างหนึ่ง และทวารหนักข้างหนึ่ง ฟังกำหนดว่า ในไส้ใหญ่และส่วนภายในร่างกายเหล่านั้น ส่วนภายในร่างกายหา^๕รู้ไม่ว่าไส้ใหญ่อยู่ในเรา แม้ไส้ใหญ่ก็หา^๕รู้ไม่ว่าเราอยู่ภายในร่างกาย เหมือนซากงูบ้านห้วยขาดที่ถูกวางขดไว้ในรางเลือด รางเลือดหา^๕รู้ไม่ว่าซากงูบ้านอยู่ในเรา แม้ซากงูบ้านก็หา^๕รู้ไม่ว่าเราอยู่ในรางเลือด รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น ไส้ใหญ่จึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดไส้เล็ก

[๓๒๗] ไส้เล็กพันขดไส้ใหญ่ ๒๑ ขดอยู่ในระหว่างไส้ใหญ่ ฟังกำหนดว่า ในไส้เล็กและไส้ใหญ่เหล่านั้น ไส้ใหญ่หา^๕รู้ไม่ว่าไส้เล็กพันเราอยู่ แม้ไส้เล็กก็หา^๕รู้ไม่ว่าเราพันไส้ใหญ่อยู่เหมือนเชือกน้อยที่เย็บร้อยขดเชือกเช็ดเท้า ขดเชือกเช็ดเท้าหา^๕รู้ไม่ว่าเชือกน้อยเย็บร้อยเราไว้ แม้เชือกน้อยก็หา^๕รู้ไม่ว่าเราเย็บร้อยขดเชือกเช็ดเท้าไว้ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น ไส้เล็กจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดอาหารใหม่

[๓๒๘] อาหารใหม่ คือ สิ่งที่[เพิ่งผ่านการ]กิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรส ซึ่งอยู่ในท้อง ฟังกำหนดว่า ในอาหารใหม่และท้องเหล่านั้น ท้องหาญูไม่ว่าอาหารใหม่อยู่ในเรา แม้อาหารใหม่ก็หาญูไม่ว่าเราอยู่ในท้อง เหมือนรากสุนัขขอยุในจานข้าวสุนัข จานข้าวหาญูไม่ว่ารากสุนัขขอยุในเรา แม้รากสุนัขก็หาญูไม่ว่าเราอยู่ในจานข้าว รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้นอาหารใหม่จึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวิธาคูที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดอาหารเก่า

[๓๒๙] อาหารเก่าอยู่ปลายลำไส้ใหญ่ [มีสัณฐาน]เหมือนกระบอกไม้ไผ่ยาว ๘ นิ้ว ที่เรียกกันว่ากระเพาะอุจจาระ ฟังกำหนดว่า ในอาหารเก่าและกระเพาะอุจจาระเหล่านั้น กระเพาะอุจจาระหาญูไม่ว่าอาหารเก่าอยู่ในเรา แม้อาหารเก่าก็หาญูไม่ว่าเราอยู่ในกระเพาะอุจจาระ เหมือนดินเหลืองละเอียดที่ถูกขยำใส่ในกระบอกไม้ไผ่ กระบอกไม้ไผ่หาญูไม่ว่าดินเหลืองอยู่ในเรา แม้ดินเหลืองก็หาญูไม่ว่าเราอยู่ในกระบอกไม้ไผ่ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้นอาหารเก่าจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวิธาคูที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดมันสมอง

[๓๓๐] ฟังกำหนดว่า มันสมองอยู่ภายในกะโหลกศีรษะ ในมันสมองและกะโหลกศีรษะเหล่านั้น กะโหลกศีรษะหาญูไม่ว่ามันสมองอยู่ในเรา แม้มันสมองก็หาญูไม่ว่าเราอยู่ภายในกะโหลกศีรษะ เหมือนก้อนแป้งที่ถูกใส่ในกะโหลกน้ำเต้าเก่า กะโหลกน้ำเต้าเก่าหาญูไม่ว่าก้อนแป้งอยู่ในเรา แม้ก้อนแป้งก็หาญูไม่ว่าเราอยู่ในกะโหลกน้ำเต้า รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น มันสมองจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวิธาคูที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดอาโปธาตุ ๑๒

วิธีกำหนดดี

[๓๓๑] พึงกำหนดว่า ในดีทั้งหลาย ดีที่อยู่นอกอุ้งเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ แม้ไปทั่วร่างกาย ดีที่อยู่ในอุ้ง ตั้งอยู่ในอุ้งน้ำดี ในดีที่อยู่นอกอุ้งและร่างกายเหล่านั้น ร่างกายหาไม่รู้ไม่ว่าดีที่อยู่นอกอุ้ง ชีมีซาบเราอยู่ แม้ดีที่อยู่นอกอุ้งก็หาไม่รู้ไม่ว่าเราซึมซาบร่างกายอยู่ เหมือนน้ำมันซึมซาบขนมขนมหาไม่รู้ไม่ว่าน้ำมันซึมซาบเราอยู่ แม่น้ำมันก็หาไม่รู้ไม่ว่าเราซึมซาบขนมอยู่ นอกจากนั้น อุ้งน้ำดีก็หาไม่รู้ไม่ว่าดีที่อยู่ในอุ้งขังอยู่ในเรา ดีที่อยู่ในอุ้งก็หาไม่รู้ไม่ว่าเราขังอยู่ในอุ้งน้ำดี เหมือนรังบัวขมเต็มด้วยน้ำฝน รังบัวขมหาไม่รู้ไม่ว่าน้ำฝนขังอยู่ในเรา แม่น้ำฝนก็หาไม่รู้ไม่ว่าเราขังอยู่ในรังบัวขม รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น ดีจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลว มีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดเสลด

[๓๓๒] พึงกำหนดว่า เสลดมีขนาดเต็มกอบมือหนึ่งอยู่ที่เพดานท้อง ในเสลดและเพดานท้องเหล่านั้น เพดานท้องหาไม่รู้ไม่ว่าเสลดอยู่ในเรา แม้เสลดก็หาไม่รู้ไม่ว่าเราอยู่ในเพดานท้อง เหมือนบ่อน้ำคร่ำที่มีแผ่นฟองเกิดข้างบน บ่อน้ำคร่ำหาไม่รู้ไม่ว่าแผ่นฟองอยู่ในเรา แม้แผ่นฟองก็หาไม่รู้ไม่ว่าเราอยู่ในบ่อน้ำคร่ำ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น เสลดจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลว มีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดหนอง

[๓๓๓] พึงกำหนดว่า หนองไม่มีที่ตั้งอยู่ประจำ ต่อเมื่อร่างกายถูกระทบด้วยตอ หนาม อาวุธ หรือเปลวไฟ เป็นต้น ทำให้ห้อเลือดหรือเกิดฝีและต่อมเป็นต้น หนองก็ขังอยู่ในที่นั้นๆ ในหนอง

และตำแหน่งร่างกายที่ถูกตอหนามเป็นต้นทิ่มตำเหล่านั้น ตำแหน่งร่างกายที่ถูกตอหนามเป็นต้นทิ่มตำหาว่ารู้ไม่ว่าหนองอยู่ในเรา แม้หนองก็หาว่ารู้ไม่ว่าเราอยู่ในตำแหน่งนั้นๆ เหมือนต้นไม้มียางไหลออกด้วยการใช้ขวานฟันเป็นต้น ส่วนของต้นไม้เป็นต้นที่ถูกฟันหาว่ารู้ไม่ว่ายางอยู่ในเรา แม้ยางก็หาว่ารู้ไม่ว่าเราอยู่ในส่วนของต้นไม้เป็นต้นที่ถูกฟัน รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น หนองจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดเลือด

[๓๓๔] พึงกำหนดว่า ในเลือดทั้งหลาย เลือดที่ไหลเวียนแผ่ซ่านไปทั่วสรีระทั้งสิ้นเหมือนดีเลือดที่ขังอยู่ท่วมอยู่ภายใต้ฝ่าเท้าเพียงหนึ่งซอกมือ ค่อยๆ ไหลไปสู่ส่วนล่างของฝ่าเท้า เลี้ยวใต้หัวใจ ฝ่าเท้า และปอดให้ชุ่มขังอยู่ ในเลือด ๒ ชนิดนั้น เลือดที่ไหลเวียนมีข้อวินิจฉัยเช่นเดียวกับดีที่อยู่นอกถุง ฝ่ายเลือดอีกชนิดหนึ่งพึงทราบโดยอุปมาว่า เมื่อน้ำหยดลงที่กระเบื้องเก่า ทำก้นดินเป็นต้นข้างล่างให้เปียกชุ่ม ก้นดินเป็นต้นหาว่ารู้ไม่ว่าเราถูกน้ำทำให้เปียกชุ่ม แม่น้ำก็หาว่ารู้ไม่ว่าเราทำก้นดินเป็นต้นให้เปียกชุ่ม ฉันทใด ส่วนล่างของฝ่าเท้าหรือใต้เป็นต้นก็ฉันทนั้น หาว่ารู้ไม่ว่าเลือดขังอยู่ในเรา หรือทำให้เราเปียกชุ่ม แม้เลือดก็หาว่ารู้ไม่ว่าเราขังอยู่เต็มส่วนล่างของฝ่าเท้าทำให้ใต้เป็นต้นเปียกชุ่ม รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น เลือดจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดเหงื่อ

[๓๓๕] พึงกำหนดว่า เหงื่อขังอยู่เต็มรูผมรูขน และไหลออกในเวลาร้อนด้วยไฟเป็นต้น ในเหงื่อและรูผมรูขนเหล่านั้น รูผมรูขนหาว่ารู้ไม่ว่าเหงื่อไหลออกจากเรา แม้เหงื่อก็หาว่ารู้ไม่ว่าเราไหลออกจากรูผมรูขน เหมือนกำแหงบัว โคนบัว และสายบัวถูกถอนขึ้นจากน้ำ ช่องในกำแหงบัวเป็นต้นหาว่ารู้ไม่ว่าน้ำไหลออกจากเรา แม่น้ำที่ไหลออกจากช่องในกำแหงบัวก็หาว่ารู้ไม่ว่าเราไหลออกจากช่องในกำแหงบัวเป็นต้น รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น

เหงื่อจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดมันชน

[๓๓๖] มันชน คือ ไขมันที่ซึมซับแผ่ไปทั่วสรีระของคนอัน ติดอยู่ตามเนื้อแข็งเป็นต้นของคนผอม พึงกำหนดว่า ในมันชนและเนื้อเหล่านั้น เนื้อในสรีระทั้งสิ้นหรือที่แข็งเป็นต้นหาว่าไม่รู้มันชนติดเราอยู่ ทั้งมันชนก็หาว่าไม่รู้เราติดเนื้ออยู่ในสรีระทั้งสิ้นหรือที่แข็งเป็นต้น เหมือนกองเนื้อถูกปิดไว้ด้วยผ้าเก่าสีขม้น กองเนื้อหาว่าไม่รู้ผ้าเก่าสีขม้นติดเราอยู่ แม้ผ้าเก่าสีขม้นก็หาว่าไม่รู้เราอยู่ติดกองเนื้อ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น มันชนจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดน้ำตา

[๓๓๗] น้ำตาซึ่งอยู่เต็มเบ้าตาหรือไหลออกมาในเวลาเกิดขึ้น พึงกำหนดว่า ในน้ำตาและเบ้าตาเหล่านั้น เบ้าตาหาว่าไม่รู้น้ำตาซึ่งอยู่ในเรา แม่น้ำตาก็หาว่าไม่รู้เราซึ่งอยู่ในเบ้าตา อุปมาเหมือนเบ้าตาลอ่อนเต็มด้วยน้ำ เบ้าตาลอ่อนหาว่าไม่รู้น้ำซึ่งอยู่ในเรา แม่น้ำในเบ้าตาลอ่อนก็หาว่าไม่รู้เราซึ่งอยู่ในเบ้าตาลอ่อน รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น น้ำตาจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดมันเหลว

[๓๓๘] มันเหลว คือ มันที่ละลายอยู่ตามฝ่ามือหลังมือ ฝ่าเท้าหลังเท้า ปลายจมูก หน้าผาก และจะงอยปาก ในเวลาร้อนด้วยไฟเป็นต้น พึงกำหนดว่า ในมันเหลวและอวัยวะมีฝ่ามือเป็นต้นเหล่านั้น อวัยวะมีฝ่ามือเป็นต้นหาว่าไม่รู้มันเหลวท่วมเราอยู่ แม้มันเหลวก็หาว่าไม่รู้เราท่วมอวัยวะมีฝ่ามือเป็นต้นอยู่ อุปมาเหมือนข้าวตังถูกราดน้ำมัน ข้าวตังหาว่าไม่รู้น้ำมันท่วมเราอยู่

เมื่อน้ำมันก็หาว่าเราท่วมข้าวตั้งอยู่ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น มันเหลวจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว้างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดน้ำลาย

[๓๓๙] น้ำลายไหลลงจากกระพุ้งแก้มทั้งสองข้างมาซึ่งอยู่ที่แผ่นลิ้นในเมื่อมีเหตุที่ก่อให้เกิดน้ำลาย พึงกำหนดว่า ในน้ำลายและแผ่นลิ้นเหล่านั้น แผ่นลิ้นหาว่าน้ำลายไหลลงจากกระพุ้งแก้มทั้งสองข้างอยู่ในเรา เมื่อน้ำลายก็หาว่าเราไหลลงจากกระพุ้งแก้มทั้งสองข้างอยู่ที่แผ่นลิ้น อุปมาเหมือนบ่อน้ำน้อยริมฝั่งแม่น้ำมีน้ำซึมไม่ขาดสาย พ้นบ่อหาว่าน้ำซึ่งอยู่ในเรา เมื่อน้ำก็หาว่าเราซึ่งอยู่บนพื้นบ่อ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น น้ำลายจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว้างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดน้ำมูก

[๓๔๐] น้ำมูกซึ่งอยู่เต็มโพรงจมูกหรือไหลออกมาในเวลาเกิดขึ้น พึงกำหนดว่า ในน้ำมูกและโพรงจมูกเหล่านั้น โพรงจมูกหาว่าน้ำมูกซึ่งอยู่ในเรา เมื่อน้ำมูกก็หาว่าเราซึ่งอยู่ในโพรงจมูก อุปมาเหมือนช้อนเต็มด้วยนมสัมบุตร ช้อนหาว่านมสัมบุตรซึ่งอยู่ในเรา เมื่อนมสัมบุตรก็หาว่าเราซึ่งอยู่ในช้อน รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น น้ำมูกจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว้างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดไขข้อ

[๓๔๑] ไขข้อทำหน้าที่หล่อข้อต่อกระดูก อยู่ในข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง พึงกำหนดว่า ในไขข้อและข้อต่อเหล่านั้น ข้อต่อ ๑๘๐ แห่งหาว่าไขข้อหล่อเราอยู่ แม้ไขข้อก็หาว่าเราหล่อข้อต่อ ๑๘๐ แห่งอยู่ อุปมาเหมือนเพลหล่อน้ำมัน เพลหาว่าน้ำมันหล่อเราอยู่ เมื่อน้ำมันก็หาว่าไม่

ว่าเราหล่อเพลายอยู่ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น ไขข้อจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว้างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดมูตร

[๓๔๒] มูตรขังอยู่ในกระเพาะปัสสาวะ พึงกำหนดว่า ในมูตรและกระเพาะปัสสาวะเหล่านั้น กระเพาะปัสสาวะหาไม่รู้ว่ามีมูตรขังอยู่ในเรา แม้มูตรก็หาไม่รู้ว่ามีเราขังอยู่ในกระเพาะปัสสาวะ อุปมาเหมือนหมอน้ำของชาวยุคนซึ่งไม่มีทางน้ำเข้าถูกทั้งแชไว้ในบ่อน้ำคร่ำ หมอน้ำหาไม่รู้ว่ามีน้ำคร่ำขังอยู่ในเรา แม้ น้ำคร่ำก็หาไม่รู้ว่ามีเราขังอยู่ในหมอน้ำ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น มูตรจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว้างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดเตโชธาตุ ๔

[๓๔๓] ผู้เพียรปฏิบัติที่กำหนดโกฏฐาสะคือปฐวีธาตุและอาโปธาตุมีผมเป็นต้นอย่างนี้แล้ว พึงกำหนดโกฏฐาสะคือเตโชธาตุอย่างนี้ว่า

ก. ธาตุไฟที่ทำให้ร่างกายร้อนรุ่ม (สันตปปนเตโช) แยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว้างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นเตโชธาตุที่มีอาการเผาไหม้

ข. ธาตุไฟที่ทำให้ร่างกายทรุดโทรม (ชิรณเตโช) แยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว้างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นเตโชธาตุที่มีอาการเผาไหม้

ค. ธาตุไฟที่ทำให้ร่างกายเร้าร้อน (ทาหเตโช) แยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว้างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นเตโชธาตุที่มีอาการเผาไหม้

ฌ. ธาตุไฟที่ย่อยสลายสิ่งที่กิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรส (ปาจกเตโช) แยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว้างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นเตโชธาตุที่มีอาการเผาไหม้

วิธีกำหนดวาโยธาตุ ๖

[๓๔๔] หลังจากนั้นพึงกำหนดลมพัดขึ้นเบื้องสูงโดยความเป็นลมพัดขึ้นเบื้องสูง, ลมพัดลงเบื้องต่ำโดยความเป็นลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้องโดยความเป็นลมในท้อง ลมในไส้โดยความเป็นลมในไส้ ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่โดยความเป็นลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ และลมหายใจเข้าออกโดยความเป็นลมหายใจเข้าออก แล้วจึงกำหนดโกฏฐาสะคือวาโยธาตุอย่างนี้ว่า

ก. ลมพัดขึ้นเบื้องสูง (อุทธังคมวาโย) แยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นวาโยธาตุที่มีอาการตั้ง

ข. ลมพัดลงเบื้องต่ำ (อโรคมวาโย) แยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นวาโยธาตุที่มีอาการตั้ง

ค. ลมในท้อง (กุจนิฏฐวาโย) แยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นวาโยธาตุที่มีอาการตั้ง

ฌ. ลมในลำไส้ (โกฏฐาสยวาโย) แยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นวาโยธาตุที่มีอาการตั้ง

ง. ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ (อังกมังกานุสสิริวาโย) แยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นวาโยธาตุที่มีอาการตั้ง

จ. ลมหายใจเข้าออก (อัสนาสปัสสาสวาโย) แยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ มิใช่สัตว์ เป็นวาโยธาตุที่มีอาการตั้ง

เมื่อเธอกำหนดตามวิธีที่กล่าวมานี้ ธาตุทั้งหลายย่อมปรากฏ เมื่อเธอนึกถึงใสใจธาตุเหล่านั้นอยู่เสมอ อุปจารสมาธิย่อมเกิดขึ้นตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว

๓. การกำหนดลักษณะแข็งเป็นต้น ๔๒ อย่างโดยย่อ

[๓๔๕] เมื่อผู้เพียรปฏิบัติได้เจริญตามวิธีที่กล่าวมานี้ กรรมฐานยังไม่ก้าวหน้า เธอควรเจริญด้วยการกำหนดอาการ ๔๒ โดยย่อ กล่าวคือ พึงกำหนดว่า :-

ก. ลักษณะแข็งในโกฏฐาสะ ๒๐ [มีผมเป็นต้น] เป็นปฐวีธาตุ ลักษณะเกาะกุมในโกฏฐาสะเหล่านั้น เป็นอาโปธาตุ ลักษณะทำให้ร้อน เป็นเตโชธาตุ ลักษณะตึง เป็นวาโยธาตุ

ข. ลักษณะเกาะกุมในโกฏฐาสะ ๑๒ [มีดีเป็นต้น] เป็นอาโปธาตุ ลักษณะร้อนในโกฏฐาสะเหล่านั้น เป็นเตโชธาตุ ลักษณะตึง เป็นวาโยธาตุ ลักษณะแข็ง เป็นปฐวีธาตุ

ค. ลักษณะร้อนในโกฏฐาสะ ๔ [มีธาตุไฟที่ทำให้ร่างกายร้อนรุ่มเป็นต้น] เป็นเตโชธาตุ ลักษณะตึงที่ไม่แยกออกจากเตโชธาตุนั้น เป็นวาโยธาตุ ลักษณะแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ลักษณะเกาะกุม เป็นอาโปธาตุ

ฌ. ลักษณะตึงในโกฏฐาสะ ๖ [มีลมพัดขึ้นเบื้องบนเป็นต้น] เป็นวาโยธาตุ ลักษณะแข็งในโกฏฐาสะเหล่านั้น เป็นปฐวีธาตุ ลักษณะเกาะกุม เป็นอาโปธาตุ ลักษณะร้อน เป็นเตโชธาตุ

เมื่อเธอกำหนดอยู่ตามวิธีที่กล่าวมานี้ ธาตุทั้งหลายย่อมปรากฏ เมื่อเธอนึกถึงใสใจธาตุเหล่านั้นอยู่เสมอ อุปจารสมาย่อมเกิดขึ้นตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว

๔. การกำหนดลักษณะแข็งเป็นต้น ๔๒ อย่างโดยพิสดาร

[๓๔๖] เมื่อผู้เพียรปฏิบัติได้เจริญตามวิธีที่กล่าวมานี้ กรรมฐานยังไม่ก้าวหน้า เธอควรเจริญด้วยการกำหนดอาการ ๔๒ โดยพิสดาร กล่าวคือ พึงกำหนดผมเป็นต้นตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นแล้วจึงกำหนดว่า

- ก. ลักษณะแข็งในผม เป็นปฐวีธาตุ
- ข. ลักษณะเกาะกุมในผมนั้น เป็นอาโปธาตุ
- ค. ลักษณะทำให้ร้อน เป็นเตโชธาตุ
- ฌ. ลักษณะตึง เป็นวาโยธาตุ

โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัติควรกำหนดธาตุ ๔ ที่ละอย่างในโกฏฐาสะแต่ละอย่างของโกฏฐาสะทั้งหมด เมื่อเธอกำหนดอยู่ตามวิธีที่กล่าวมานี้ ธาตุทั้งหลายย่อมปรากฏ เมื่อเธอนึกถึงใสใจธาตุเหล่านั้นอยู่เสมอ อุปจารสมาย่อมเกิดขึ้นตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว

ธาตุตามประเภท

อีกอย่างหนึ่ง ผู้เพียรปฏิบัติพึงกำหนดธาตุตามประเภทเหล่านี้ คือ

๑. ความหมายของศัพท์

เพราะควรถือเอาความหมายของ grunnan นั้นก่อนโดยมีศัพท์เป็นเหตุ เนื่องจาก
การเรียนรู้เอกร grunnan มีได้ด้วยศัพท์ก่อนวิธีอื่นทั้งหมด^{๑๒๒}

๒. กลุ่มรูปกลาป

เพราะธาตุเหล่านั้นดำเนินไปเป็นกองๆ ไม่ดำเนินไปที่ละอย่าง ในเมื่อผู้เพียร
ปฏิบัติกำหนดรู้ธาตุอยู่โดยเฉพาะหรือโดยสามัญทั่วไปเนื่องด้วยความหมายของศัพท์^{๑๒๒}

๓. ผงธาตุ

เพราะอาจนับขนาดของปฐวีธาตุเป็นต้นที่นับเข้าในรูปกลาปนั้นภายในสรีระหนึ่ง
เนื่องจากรูปกลาปเหล่านั้นมีขนาดเท่าปรมาณู^{๑๒๒}

๔. ลักษณะเป็นต้น

เพราะพึงกำหนดแยกสภาวะที่ถูกนำออก[โดยลักษณะเป็นต้น] เนื่องจากการ
กำหนดปฐวีธาตุเป็นต้นนั้นว่าเป็นผงมีได้ด้วยกลุ่ม^{๑๒๒}

๕. สมุฏฐาน

เพราะควรเข้าใจการจำแนกธาตุเหล่านั้นว่ามีอุตุเป็นสมุฏฐาน หรือมีจิตเป็น
สมุฏฐานเป็นต้น ในเมื่อธาตุถูกกำหนดเนื่องด้วยโกฏฐาสะ ๔๒ ในเวลาเจริญกรรมฐาน
ด้วยการกำหนดลักษณะแจ้งเป็นต้น ๔๒ อย่างโดยพิสดาร^{๑๒๓}

๖. ความต่างกันและความเป็นอย่างเดียวกัน

เพราะผู้เพียรปฏิบัติควรกำหนดโดยเฉพาะ หรือโดยสามัญทั่วไปโดยปราศจาก
การคล้อยตามศัพท์เฉพาะว่า ปฐวี หรือศัพท์ทั่วไปว่า ธาตุ แหงธาตุเหล่านั้นที่ตน
กำหนดรู้สมุฏฐานได้แล้วอย่างนี้^{๑๒๓}

^{๑๒๒} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๔๖/๕๓๐

^{๑๒๓} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๔๖/๕๓๐-๓๑

๗. การแยกกันได้และแยกกันไม่ได้

เพราะผู้เพียรปฏิบัติควรกำหนดวิธีพิเศษนี้ว่า ธาตุเหล่านั้นที่แม้ถูกจำแนกสภาพออกโดยลักษณะที่แตกต่างกัน ก็ไม่ถูกจำแนกโดยสถานที่ เพราะไม่อาจรระบุฐานะที่ตั้งได้^{๑๒๔}

๘. ความเข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้

เพราะผู้เพียรปฏิบัติควรกำหนดวิธีพิเศษนี้ว่า ธาตุบางอย่างเข้ากันได้กับธาตุบางอย่าง บางอย่างเข้ากันไม่ได้ ในเมื่อธาตุเป็นไปโดยไม่แยกจากกัน^{๑๒๕}

๙. ความต่างกันของธาตุภายในและธาตุภายนอก

เพราะผู้เพียรปฏิบัติควรกำหนดวิธีพิเศษนี้ว่า แม้ธาตุที่เข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้ ธาตุภายในประกอบแล้วด้วยหน้าที่พิเศษเช่นนี้ ธาตุภายนอกมีหน้าที่ตรงกันข้ามจากนั้น^{๑๒๖}

๑๐. การรวมเข้า

เพราะผู้เพียรปฏิบัติควรกำหนดการรวมธาตุโดยพิเศษมีการรวมธาตุที่มีประเภทอย่างเดียวกัน เป็นต้น^{๑๒๗}

๑๑. การเป็นเหตุอุปถัมภ์

เพราะผู้เพียรปฏิบัติควรกำหนดธาตุแม้โดยการอุปถัมภ์กันและกันตามหน้าที่ของตนมีการคำจุนเป็นต้น^{๑๒๘}

๑๒. การไม่รู้จักคิดพิจารณา

เพราะผู้เพียรปฏิบัติควรกำหนดธาตุด้วยการไม่มีความขวนขวายในการให้ผล^{๑๒๙}

๑๓. การจำแนกปัจจัยอุปถัมภ์

^{๑๒๔} วิสุทธิมรรค ๑/๓๔๖/๕๓๑

เพราะผู้เพียรปฏิบัติควรกำหนดธาตุโดยเป็นธรรมเฉพาะที่เป็นปัจจัยอุปถัมภ์
และโดยความสามารถพิเศษคือการอุปถัมภ์^{๑๒๕}

ท่านแสดงวิธีกำหนดธาตุ ๔ อย่าง คือ การกำหนดธาตุ ๔ ในโกฏฐาสะโดยย่อและพิสดาร
และการกำหนดลักษณะแข็งเป็นต้น ๔๒ อย่างโดยย่อและพิสดารตามที่กล่าวมาแล้ว บัดนี้ จะแสดง
วิธีกำหนดธาตุตามความหมายของศัพท์เป็นต้น จึงกล่าวข้อความข้างต้น

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาได้ระบุว่า รูปกลาปหนึ่งๆ มีขนาดเท่า ๑ ปริมาณ ดังข้อความว่า

เต ปน กลาปา ปริมาณปริมาณ โหนติ.^{๑๒๖}

อนึ่ง รูปกลาปเหล่านั้นมีขนาดเท่าปริมาณ

๑. ความหมายของศัพท์

[๓๔๗] ในเรื่องนั้น ผู้เพียรปฏิบัติที่ใส่ใจตามความหมายของศัพท์ ฟังใส่ใจตามวิธีดังนี้คือ

ก. ความหมายเฉพาะ ได้แก่

- ชื่อว่า ปฐวี เพราะกว้างใหญ่
- ชื่อว่า อาโป เพราะไหลไปถึงสถานที่นั้นๆ, ถูกทำให้แห้ง และทำให้ชุ่มชื้น
- ชื่อว่า เตโช เพราะทำให้ร้อน
- ชื่อว่า วาโย เพราะพัดไปได้

ข. ความหมายทั่วไป ได้แก่

- ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงลักษณะของตนไว้ และสร้างทุกข์[อันใหญ่หลวง]

วิสุทธิมรรคทุกฉบับมีข้อความว่า อปโปติ อาปิยติ อปายตติ วา อาโป แต่ควรมีปาฐะที่
ถูกต้องตามหลักภาษาว่า อปโปติ อาปิยติ อปายตติ วา อาโป ตามวิสุทธิมรรคมหาฎีกานิสสัย
(เล่ม ๒ หน้า ๕๐๔) ซึ่งกล่าวตามปาฐะในฉบับสิงหล และสอดคล้องกับข้อความในฎีกาใหม่ของ

^{๑๒๕} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๔๖/๕๓๑

^{๑๒๖} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๔๖/๕๓๐

อภิธัมมวาทาร^{๑๒๗} คำว่า อาป สำเร็จรูปมาจาก อปฺป ธาตุ และ อาป ธาตุในความหมายว่า “แห้ง” หรือ “ซุ่มชื้น” ตามรูปวิเคราะห์ที่จะกล่าวต่อไป

คำว่า ปถวี มาจาก ปฺถุ ศัพท์ + อี อิตถิปัจจย แปลง อุ ของ ฤ เป็น อว ได้รูปว่า ปถวี เมื่อแปลง อุ ของ ปฺ เป็น อ จึงได้รูปว่า ปถวี การแปลง อุ ของ ปฺ เป็น อ ในบทนี้สำเร็จด้วยนิรุตตินัย คือ วิธีประกอบรูปศัพท์โดยไม่ใช้สูตรกำกับทางไวยากรณ์ ดังข้อความว่า

ปถวี เอว ปถวีติ นิรุตตินเยน สทฺทตฺตมาห.^{๑๒๘}

ท่านแสดงความหมายของศัพท์โดยนิรุตตินัยว่า ปถวี ศัพท์นั้นแหละ ได้รูปว่า ปถวี

คำอธิบายข้างต้นคล้ายคลึงกับข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์ที่กล่าวถึงการแปลง ปฺถุ ศัพท์เป็น ปถว และ ปถว ชิต อี อิตถิปัจจย ได้รูปว่า ปถวี, ปถวี และเมื่อแปลง ถ เป็น จ จึงได้รูปว่า ปจวี ดังข้อความว่า

ปฺถุสฺส ปถวปฺถวา. จิมฺหิ ปฺถุสฺส ปถวปฺถวา โหนฺติ. ปถวี, ปถวี, เจ ปจวี.^{๑๒๙}

แปลง ปฺถุ ศัพท์เป็น ปถว และ ปถว แปลง ปฺถุ ศัพท์ เป็น ปถว และ ปถว ชิต จี (อี ปัจจยที่มี ฆ เป็นอนุพันธ์) ได้รูปว่า ปถวี, ปถวี (แผ่นดิน) เมื่อแปลงเป็น จ ได้รูปว่า ปจวี (แผ่นดิน)

ยทา นทาธิปาจา สณฺณายํ ปฺถุสทฺทโต จิปปจฺจโย, ตทายมาเทสฺตถมมารมฺโห. ปฺถุญฺจตา ปถวีติ หิ มหี วุจฺจติ.^{๑๓๐}

จี ปัจจยย่อมลงท้าย ปฺถุ ศัพท์ในชื่อด้วยสูตรว่า นท เป็นต้นในกาลใด ในกาลนั้น สูตรนี้จึงมีได้เพื่ออาเทศ โดยแท้จริงแล้ว แผ่นดินย่อมถูกกล่าวว่า สิ่งที่ยาวใหญ่ ชื่อว่า ปถวี

ตามคำอธิบายของวิสุทธิมรรคมหาภูมิภาและโมคคัลลานไวยากรณ์ คำว่า ปถวี หรือ ปถวี มีรากศัพท์มาจาก ปฺถุ ศัพท์ + อี อิตถิปัจจย ท่านถือว่าคำเหล่านี้เป็นอนิพจน์ปาฏิพทิกศัพท์

^{๑๒๗} อภิ.วาท.อภิ.น.วิ.ภา. ๒/๖๓๑-๓๒/๙๕

^{๑๒๘} โม.ค. ๓/๓๙

^{๑๒๘} วิ.สุ.ท.ม.มหา.ภูมิ.ภา. ๑/๓๔๗/๕๓๑

^{๑๓๐} โม.ค.ป.ญ.จ.ิกา ๓/๓๙

คือ นามศัพท์ที่ไม่สำเร็จมาจากสมาส ตัทธิธ หรือกิตก์ และตั้งรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้ ดัง
คำว่า ฆฏฐ (หม้อ), ปฏฐ (ผ้า) เป็นต้น ดังข้อความว่า

เอตถ มสฺสยนิปฺพนฺนปฏฺฐปทิกโก นิปฺพนฺโน วา ทฺวิโร หิ ปฏฺฐปทิกโก นิปฺพนฺโน
อนิปฺพนฺโน จ. ตตถ นิปฺพนฺโน การโกตฺยาทิ. อนิปฺพนฺโน ฆฏฐปฏฺฐาทิโก.^{๑๓๑}

ในเรื่องนี้ คำว่า มสฺส เป็นอนิพจน์นปฏฐปทิกะหรืออนิพจน์นปฏฐปทิกะ กล่าวคือ
ปฏฐปทิกะมี ๒ ประเภท คือ

๑. นิพจน์นปฏฐปทิกะ เช่น การโก (ผู้กระทำ) เป็นต้น
๒. อนิพจน์นปฏฐปทิกะ มีศัพท์ว่า ฆฏฐ (หม้อ) และ ปฏฐ (ผ้า) เป็นต้น

รูปหีสทโทติ สมาสตทฐิตกิตกวิคฺคเหติ อนิปฺพนฺโน ปฏฺฐปทิกสทฺโท. วุตตณฺจ

นิปฺพนฺโน จ อนิปฺพนฺโน	โส ปฏฺฐปทิกโก ยถา
นิปฺพนฺโน การโกตฺยาทิ-	ตโร ฆฏฐปฏฺฐาทิโก
ตทฐิตาทิตฺตยา'ลิตฺโธ	นิปฺพนฺโน อิตฺโธ มโต. ^{๑๓๒}

คำว่า รูปหีสทโท (รูปหีสศัพท์) คือ นามศัพท์ที่มีได้สำเร็จด้วยรูปวิเคราะห์ที่เป็น
สมาส ตัทธิธ หรือกิตก์ ดังข้อความว่า

ปฏฺฐปทิกศัพท์นั้นจำแนกเป็นนิพจน์นปฏฐปทิกะ และอนิพจน์นปฏฐ-
ปทิกะ

นิพจน์นปฏฐปทิกะ เช่น การโก (ผู้ทำ) เป็นต้น

อนิพจน์นปฏฐปทิกะอื่นมิได้สำเร็จด้วยตัทธิธเป็นต้นทั้งสามอย่าง มี
ศัพท์ว่า ฆฏฐ (หม้อ) และ ปฏฐ (ผ้า) เป็นต้น

นิพจน์นปฏฐปทิกะอื่นพึงทราบว่าได้สำเร็จด้วยตัทธิธเป็นต้นทั้งสามอย่าง

อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า คำว่า ปถวิ หรือ ปุถวิ เป็นบทกิตก์ที่มีรากศัพท์
มาจาก ปุถ ธาตุ (วิตถาเร = แผไป) + กวิ ปัจจัย + อี อิตถิปัจจัย แปลง ปุถ ธาตุเป็น ปุถุ หรือ
ปถ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๖๖๖) ว่า ปุถสฺส ปุถุปถาโม วา (แปลง ปุถ ธาตุเป็น ปุถุ

^{๑๓๑} ญายส ๘/๖๓๐

^{๑๓๒} นิรุติ.มณฑุสา ๘/๖๓๐

หรือ ปถ และลง อม บััจจยได้บ้าง) เมื่อลบ กวิ บััจจยท้าย ปถ ธาตุ และแปลง อุ ของ ฤ เป็น อว จึงได้รูปว่า ปถวิ หรือ ปถวิ ถ้าแปลง ถ เป็น จ ก็ได้รูปว่า ปจวิ และถาลง อม บััจจยแล้ว แปลง ปถ เป็น ปถ ก็ได้รูปว่า ปถโม (ลำดับแรก, ที่หนึ่ง) ตามคำอธิบายนี้ คำว่า ปถวิ มี รูปวิเคราะห์ว่า

- ปถติ ปถถติ ปถวิ = สภาวะที่แผ่กว้างออกไป ชื่อว่า ปถวิ

(ปถ ธาตุ + กวิ บััจจย + อี อิตถิบััจจย)

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๑๓๓} ยังแสดงรูปวิเคราะห์ของ ปถวิ ธาตุอีกอย่างหนึ่ง ดังนี้

- ปติฏฐาภาเวน ปกฺขายตฺติติ ปถวิ = สภาวะที่ปรากฏโดยความเป็นที่ตั้ง ชื่อว่า ปถวิ

(ปถ ธาตุ <ขยาเต = ปรากฏ> + กวิ บััจจย + อี อิตถิบััจจย)

คำว่า อาป มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. สภาวะไหลไปถึงสถานที่นั้นๆ = ตํ ตํ จานํ อปโปตฺติติ อาโป.

(อปป ธาตุ <ปาปุณเ = ถึง> + ณ บััจจยในกัตตุสาธนะ ลบ ป อักษร)

๒. สภาวะถูกทำให้แห้ง = อาปฺยติ โสสียตฺติติ อาโป.

(อาป ธาตุ <โสสเน = แห้ง> + ณ การิตบััจจย + ณ บััจจยในเหตุกรรมสาธนะ)

๓. สภาวะทำให้ชุ่มชื้น = อาปายติ พฐุเหตฺติติ อาโป.

(อาป ธาตุ <พฐุหเน = เจริญ, ชุ่มชื้น> + ณ การิตบััจจย + ณ บััจจยในเหตุกัตตุสาธนะ)

คำว่า เตช มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เตเชติ ติกฺขภาเวน เสสฺสุตฺตยํ อุสฺมาเปตฺติติ เตโช = สภาวะทำให้ภูตรูปที่เหลือ ๓ อย่างร้อนด้วยความ[ร้อน]แรงกล้า ชื่อว่า เตโช

(ติช ธาตุ <นิสสานพฺนฺนขมาสุ = ลับ, ทำให้คม, ผูก และอดทน> + ณ บััจจยในเหตุกัตตุสาธนะ)

^{๑๓๓} วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ๑/๓๔๗/๕๓๑

คำว่า วาย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วายติ เทสนตรูปปตติเหตุภาเวน ภูตสงฆาตํ ปาเปตติ วาโย = สภาวะพัดไป คือ ทำให้หมู่ภูตรูปไปถึงโดยเป็นเหตุให้ถึงสถานที่อื่น ชื่อว่า วาโย

(วา ธาตุ <คติคนธเนสุ = ไป, ตมกลิ่น> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า ธาตุ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สภาวะทรงลักษณะของตนไว้ = สลกขณํ ธาเรนตติ ธาตุโย.

(ธา ธาตุ <ธารณ = ทรงไว้> + ตฺ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. การสร้างทุกข์[อันใหญ่หลวง] = ทุกขสฺส วิทหนํ ธาตุ.

(ธา ธาตุ <กรณ = กระทำ> + ตฺ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

วิสุทธิมรรคทุกฉบับมีข้อความว่า อวิเสเสน ปน สลกขณธารณโต ทุกขาทานโต ทุกขา-
ธานโต จ ธาตุติ แต่วิสุทธิมรรคฎีกานิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๕๐๕) กล่าวว่า คำว่า ทุกขาทานโต เกิน
มาจากต้นฉบับเดิม เพราะวิสุทธิมรรคมหาภูมิภาณีได้อธิบาย ทุกขาทานโต ไว้ แต่อธิบาย ทุกขา-
ธานโต ไว้ โดย ธาตุ ศัพท์มีคำแปลตามนัยนี้ ๓ ประการ คือ

๑. การสร้างทุกข์[อันใหญ่หลวง] = ทุกขสฺส วิทหนํ ธาตุ.

(ธา ธาตุ <กรณ = กระทำ> + ตฺ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

๒. สภาวะทำให้เหล่าสัตว์สร้างทุกข์ = ทุกขํ เอตาหิ สตุเตหิ อนุวิยตติ ธาตุ.

(ธา ธาตุ <กรณ = กระทำ> + ตฺ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

๓. สภาวะรองรับทุกข์ไว้ = ทุกขํ เอตาสฺส เว ยียติ จปิยตติ ธาตุ.

(ธา ธาตุ <ถปเน = ตั้งไว้> + ตฺ ปัจจัยในอิกรณสาธนะ)

๒. กลุ่มรูปกลาป

[๓๔๘] การใส่ใจโดยกลุ่มรูปกลาป คือ ในปฐวีธาตุที่แสดงไว้โดยพิสดารด้วยอาการ ๒๐ ตาม
นัยว่า ผม ขน เป็นต้น และอาโปธาตุที่แสดงไว้โดยพิสดารด้วยอาการ ๑๒ ตามนัยเป็นต้นว่า ดี
เสลด เป็นต้นนั้น :-

วณฺโณ คนฺโธ รโส โอชา จตฺสโส จาปิ ธาตุโย
อฏฺฐมมฺสโมธานา โหติ เกสาติ สมฺมุติ
เตสํเยว วินิพฺโกคา นตฺถิ เกสาติ สมฺมุติ.

การสมมุติว่าผมมีได้เพราะรูปธรรม ๘ ประการ คือ สี กลิ่น รส โอชา
และธาตุ ๔ ชุมนุมกัน การสมมุติว่าผมย่อมมีไม่ได้เพราะแยกรูปธรรม
เหล่านั้นออกจากกัน[ด้วยปัญญา]

คำว่า อาการ ใน “อาการ ๓๒” หมายถึง ส่วนของร่างกาย ดังข้อความว่า

อาการ, อาการ- [อากาน, อาการะ-] น. ความเป็นอยู่, ความเป็นไป, สภาพ
เช่น อาการไข้; กิริยาท่าทาง เช่น อาการพิรุณ; ทำนอง เช่น โดยอาการนั้น; ส่วนของ
ร่างกาย ซึ่งนิยามว่ามี ๓๒ อย่าง เรียกว่า อาการ ๓๒ มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น
(ป., ส.)^{๑๓๔}

แม้วิสุทธิมรรคมหาฎีกาก็อธิบายว่า อาการ ศัพท์มีความหมาย ๒ อย่าง คือ ประเภท
หรือส่วน ดังข้อความว่า

อากาเรหิตี ปกาเรหิ. อถวา อากริยนฺติ ทิสฺสนฺติ เอตฺถ ธาตุโยติ อาการา,
โกฏฺฐาสา.^{๑๓๕}

คำว่า อากาเรหิ แปลว่า ด้วยประเภท

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อาการ คือ ส่วนที่ธาตุปรากฏชัดเจน หมายถึง ส่วน[ของ
ร่างกาย]

ดังนั้น ผมจึงเป็นเพียงกลุ่มรูปธรรม ๘ ขนเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน

อนึ่ง ในโกฏฐาสะเหล่านี้ โกฏฐาสะที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานอาจแบ่งเป็นกลุ่มรูปธรรม

^{๑๓๔} พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ หน้า ๙๓๗

^{๑๓๕} วิสุทธิมหาฎีกา ๑/๓๔๘/๕๓๒

๑๐ โดยนับรวมชีวิตินทรีย์และภาวรูป แต่นับว่าเป็นปฐวีธาตุและอาโปธาตุด้วยความหนาแน่น [ของธาตุทั้งสอง]

โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจโดยกลุ่มรูปกလာป

โกฏฐาสะที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นกลุ่มรูปธรรม ๘ คือ สี กลิ่น รส โอชา และธาตุ ๔ ซึ่งเรียกว่า อวินิพโกครูป คือ รูปที่ไม่แยกจากกัน หรือเป็นกลุ่มรูปธรรม ๙ โดยนับรวมปากกเตโช ที่ย่อยอาหาร ซึ่งเรียกว่า ชีวิตนวกกလာป หรือเป็นกลุ่มรูปธรรม ๑๐ โดยนับรวมชีวิตินทรีย์และภาวรูปร่วมกับจักขุประสาทเป็นต้น โกฏฐาสะเหล่านั้นมีปฐวีธาตุหรืออาโปธาตุมากกว่ารูปอื่นในรูปกလာปของตน จึงเรียกว่า ปฐวีธาตุ หรืออาโปธาตุ ไม่เรียกว่า วัณณธาตุ หรือคันธธาตุ เป็นต้น

รูปกလာปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานมีทั้งหมด ๙ กลุ่ม คือ

๑. จักขุทสกกလာป (กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่มีจักขุประสาทเป็นประธาน) คือ จักขุประสาท อวินิพโกครูป ๘ และชีวิตรูป
๒. โสตทสกกလာป (กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่มีโสตประสาทเป็นประธาน) คือ โสตประสาท อวินิพโกครูป ๘ และชีวิตรูป
๓. ฆานทสกกလာป (กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่มีฆานประสาทเป็นประธาน) คือ ฆานประสาท อวินิพโกครูป ๘ และชีวิตรูป
๔. ชิวหาทสกกလာป (กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่มีชิวหาประสาทเป็นประธาน) คือ ชิวหาประสาท อวินิพโกครูป ๘ และชีวิตรูป
๕. กายทสกกလာป (กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่มีกายประสาทเป็นประธาน) คือ กายประสาท อวินิพโกครูป ๘ และชีวิตรูป
๖. อิตถิภาวะทสกกလာป (กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่มีอิตถิภาวะรูปเป็นประธาน) คือ อิตถิภาวะรูป อวินิพโกครูป ๘ และชีวิตรูป
๗. บุริสภาวะทสกกလာป (กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่มีบุริสภาวะรูปเป็นประธาน) คือ บุริสภาวะรูป อวินิพโกครูป ๘ และชีวิตรูป
๘. วัตถุทสกกလာป (กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่มีหทัยวัตถุเป็นประธาน) คือ หทัยวัตถุ อวินิพโกครูป ๘ และชีวิตรูป

๙. ชีวิตนวกกลาป (กลุ่มรูป ๙ อย่างที่มีชีวิตรูปเป็นประธาน) คือ อวินิพโกรูป ๘ และชีวิตรูป

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๑๓๖} ได้จำแนกโกฏฐาสะ ๔๒ ตามสมุฏฐาน ๔ มีข้อความดังต่อไปนี้

ก. โกฏฐาสะที่มีสมุฏฐาน ๑ มี ๖ อย่าง คือ อาหารใหม่ อาหารเก่า หนอง และปัสสาวะ มีอุตุเป็นสมุฏฐาน (๑) เตโชธาตุที่ย่อยอาหาร มีกรรมเป็นสมุฏฐาน (๒) ลมหายใจเข้าออก มีจิตเป็นสมุฏฐาน (๓)

ข. โกฏฐาสะที่มีสมุฏฐาน ๒ คือ อุตุและจิต มี ๔ อย่าง คือ เหงื่อ น้ำตาน้ำลาย และน้ำมูก

ค. โกฏฐาสะที่มีสมุฏฐาน ๔ คือ โกฏฐาสะ ๓๒ ที่เหลือ

ฌ. ในเตโชธาตุย่อยอาหาร มีรูปกลาปหนึ่ง คือ ชีวิตนวกกลาป

ง. ในบรรดาโกฏฐาสะ ๕ ที่มีสมุฏฐานหนึ่งที่เหลือ ในโกฏฐาสะ ๔ ที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน มีอุตุชอฏฐกกลาป (กลุ่มรูปกลาปที่เกิดจากอุตุ) อย่างละหนึ่ง ในลมหายใจเข้าออก มีจิตชอฏฐกกลาป (กลุ่มรูปกลาปที่เกิดจากจิต) หนึ่ง (รวมได้รูปกลาป ๖ และกลุ่มรูป ๔๙)

จ. ในโกฏฐาสะที่มีสมุฏฐานสอง มีอุตุชอฏฐกกลาปอย่างละ ๔ และจิตชอฏฐกกลาปอย่างละ ๔ (รวมได้รูปกลาป ๘ และกลุ่มรูป ๖๔)

ฉ. ในบรรดาโกฏฐาสะที่มีสมุฏฐานสี่ ในโกฏฐาสะที่มีสมุฏฐานคืออุตุ จิต และอาหาร มีอฏฐกกลาปอย่างละ ๓ (รวมได้รูปกลาป ๙๖ และกลุ่มรูป ๗๖๘)

ช. ในโกฏฐาสะที่มีสมุฏฐานคืออุตุและจิต มีสัททนวกกลาป ๒ คือ อุตุช-สัททนวกกลาป และจิตชสัททนวกกลาป (รวมได้รูปกลาป ๒ และกลุ่มรูป ๑๘)

ฌ. ในโกฏฐาสะ ๘ ที่เป็นเตโชและวาโย มีชีวิตนวกกลาป ๘ (รวมได้รูป ๗๒)

ญ. ในโกฏฐาสะที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ๒๔ ที่เหลือจากโกฏฐาสะข้างต้น มีกายทสกกลาปและภาวทสกกลาปอย่างละสอง (รวมได้รูปกลาป ๔๘ และกลุ่มรูป ๔๘๐)

^{๑๓๖} วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ๑/๓๔๘/๕๓๓-๓๔

ญ. ในโกฏฐาสะที่เป็นเนื้อมัจจุเป็นต้น มีรูปกลาป ๕ คือ จักขุทสกกลาป โสททสกกลาป ฆานทสกกลาป จิวหาทสกกลาป และวัตถุทสกกลาป (รวมได้กลุ่มรูป ๕๐)

เมื่อรวมรูปกลาปเหมือนกันโดยไม่นับความต่างกันของรูปกลาปชนิดเดียวกัน ในรูปกายที่มีอายตนะบริบูรณ์ ก็ได้รูปกลาป ๑๗๓ กลุ่มรูป ๑๕๐๑

สรุปความในเรื่องนี้ว่า

- ในโกฏฐาสะที่มีสมุฏฐาน ๔ มีรูปกลาป ๖ กลุ่มรูป ๔๙
- ในโกฏฐาสะที่มีสมุฏฐาน ๒ มีรูปกลาป ๘ กลุ่มรูป ๖๔
- ในโกฏฐาสะที่มีสมุฏฐาน ๓ จากสมุฏฐาน ๔ มีรูปกลาป ๙๖ กลุ่มรูป ๗๖๘ สัทท-
นวกกลาป ๒, รูป ๑๘
- ในโกฏฐาสะ ๘ ที่เป็นเตโชและวาโยซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐาน มีรูปกลาป ๔๘ รูป ๔๘๐
- ในจักจุเป็นต้น มีรูปกลาป ๕ รูป ๕๐

จึงรวมเป็นรูปกลาป ๑๗๓ กลุ่มรูป ๑,๕๐๑

๓. ผงธาตุ

[๓๔๙] การใส่ใจโดยผงธาตุ คือ ปฐวีธาตุที่เป็นธุลีละเอียดย่อยเป็นชนิดประมาณ เมื่อถูกตำริเอา[ด้วยปัญญา]ตามขนาดสี่ระยะปานกลาง มีเพียง ๑ สัต (๔.๕๖ ลิตร) ปฐวีธาตุนั้นถูกเอาไปธาตุราวกึ่งสัต (๒.๒๘ ลิตร) ยัดไว้ เตโชธาตุรักษาไว้ตามสมควร วาโยธาตุพองไว้ จึงไม่เรียราย กระจัดกระจาย เมื่อไม่เรียรายไม่กระจัดกระจายจึงถูกจำแนกเป็นรูปร่างของหญิงชายเป็นต้นต่างๆ และแสดงให้เห็นความผอม อ้วน สูง ต่ำ ลำสัน และบอบบาง เป็นต้น

วิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๕๑๗) อธิบายเพิ่มเติมว่า คัมภีร์นี้กล่าวถึงขนาดของปฐวีธาตุว่ามี ๑ สัต และเอาไปธาตุว่ามีครึ่งสัต แต่ไม่ได้กล่าวถึงขนาดของเตโชธาตุและวาโยธาตุไว้ เพราะธาตุทั้งสองนั้นปราศจากสภาวะเป็นกลุ่มก้อนเหมือนปฐวีธาตุและเอาไปธาตุ จึงไม่อาจกำหนดขนาดได้ว่ามีเพียงใด

วิสุทธิธรรมมหาภิภา^{๑๓๗} กล่าวถึงความเห็นของบางคน (เกจิ) เกี่ยวกับขนาดของ
 ปริมาณว่า

ส่วนที่ ๘ ของนิ้ว = ๑ ยะ คือ ข้าวบาเล่ย์

ส่วนที่ ๘ ของข้าวบาเล่ย์ = ๑ อูกา คือ ตัวเหา

ส่วนที่ ๘ ของอูกา = ๑ ลิกขา คือ ไข่เหา หรือผงเหล็กจาร

ส่วนที่ ๘ ของลิกขา = ๑ รตเรณู คือ ฝุ่นรต, ฝุ่นที่ติดอยู่ในรต

ส่วนที่ ๘ ของรตเรณู = ๑ ตัซซารี คือ เกลียวฝุ่นที่ลอยขึ้นในทางเกวียนหรือ
 ทางรถม้าเป็นต้น

ส่วนที่ ๘ ของตัซซารี = ๑ อณู คือ ละอองฝุ่นในแสงแดดที่ลอดเข้าไปทาง
 ช่องผนังหรือช่องลูกตาล

ส่วนที่ ๘ ของอณู = ๑ ปริมาณ คือ อณูภาคขนาดเล็กที่สุด ไม่อาจเห็นด้วย
 ตาเปล่า สามารถเห็นได้ด้วยทิพยจักขุเท่านั้น แบ่งแยกไม่ได้อีก เพราะหากแยกต่อไป
 จะหมดสภาพของสารนั้น

อย่างไรก็ตาม โดยทั่วไปการใช้คำว่า เกจิ (บางคน) นิยมแสดงความไม่เห็นด้วย
 กับข้อความดังกล่าว ดังนั้น ท่านพระภิกษุจารย์จึงแสดงขนาดของปริมาณเป็นต้นตามที่
 กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาวิภังค์^{๑๓๘} ดังนี้

๗ รัญญูมาส (เมล็ดข้าวเปลือก) = ๑ องคุลี (นิ้ว) = 0.75 นิ้ว (สากล) =
 1.905 เซนติเมตร (ช.ม.) [1 นิ้ว (สากล) = ๒.๕๔ เซนติเมตร]

๗ อูกา (ตัวเหา) = ๑ รัญญูมาส

๗ ลิกขา (ไข่เหา หรือผงเหล็กจาร) = ๑ อูกา

๓๖ รตเรณู (ฝุ่นรต) = ๑ ลิกขา

๓๖ ตัซซารี (เกลียวฝุ่น) = ๑ รตเรณู

๓๖ อณู (ละอองฝุ่น) = ๑ ตัซซารี

^{๑๓๗} วิสุทธิธรรมมหาภิภา ๑/๓๔๙/๔๓๔

^{๑๓๘} อภิ.วิ.อ. ๒/๕๑๕/๓๖๗-๖๘

๓๖ ปริมาณ (อนุภาคขนาดเล็กที่สุด) = ๑ อนุ

ดังนั้น ปริมาณจึงเทียบเท่าเศษ ๑ ส่วน ๓๖ ของอนุ จัดเป็นอนุภาคขนาดเล็กที่สุดซึ่งเป็นวิสัยของทิพยจักขุเท่านั้น ไม่ใช่วิสัยของตาเปล่าทั่วไปที่สามารถมองเห็นได้

จึงสรุปความในเรื่องนี้ได้ว่า

๑ รถเรณู = ๓๖ ตัชชาวี

๑ ตัชชาวี = ๓๖ อนุ

๑ อนุ = ๓๖ ปริมาณ

เพราะฉะนั้น ๑ รถเรณู = $๓๖ \times ๓๖ \times ๓๖ (36^3) = ๔๖,๖๕๖$ ปริมาณ

คัมภีร์อิหร่านปปทีปิกานำข้อความจากอรรถกถาของคัมภีร์วิภังค์มาประพันธ์เป็นคาถาท่องจำว่า

ฉตฺตีส ปริมาณ-

เมโก'ณฺ จ ฉตฺตีส เต

ตชฺชาวี ตาปี ฉตฺตีส

รถเรณู ฉตฺตีส เต.

ลิกขา ตา สตฺต อุกา ตา

ธณฺณมาโสติ สตฺต เต

สตฺตงฺกุล'มมุทฺวิจฺจน

วิทฺติ ตา ทฺเว ลียํ.

รตนํ ตานิ สตฺเตว

ยญฺจิ ตา วิสฺตฺ'สภํ

คาวุต'มุสภาสีติ

โยชนํ จตุคาวุตํ.^{๑๓๙}

๓๖ ปริมาณ = ๑ อนุ (ละอองฝุ่นในแสงแดดที่ลอดเข้าไปทาง ช่องผนัง หรือช่องลูกตาล)

๓๖ อนุ = ๑ ตัชชาวี (เกลียวฝุ่นที่ลอยขึ้นในทางเกวียนหรือทางรถม้า เป็นต้น)

๓๖ ตัชชาวี = ๑ รถเรณู (ฝุ่นรถ, ฝุ่นที่ติดอยู่ในรถ)

๓๖ รถเรณู = ๑ ลิกขา (ไข่เหา หรือผงเหล็กจาร)

๗ ลิกขา = ๑ อุกา (ตัวเหา)

๗ อุกา = ๑ ัญญูมาส (เมล็ดข้าวเปลือก)

๗ ัญญูมาส = ๑ องคุลี (นิ้ว) = 0.75 นิ้ว (สากล) = 1.905 เซนติเมตร

[1 นิ้ว (สากล) = 2.54 เซนติเมตร]

๑๒ นิ้ว = ๑ วิหัตถิ (คืบ) = 9 นิ้ว (สากล) = 22.86 เซนติเมตร

๒ คืบ = ๑ รตนะ (ศอก) = ๒๔ นิ้ว (บาลี) = 18 นิ้ว (สากล) = 45.72

เซนติเมตร

๗ ศอก = ๑ ัญญู (ไม้วัดยาว ๗ ศอก) = ๑๖๘ นิ้ว (บาลี) = 126 นิ้ว

(สากล) = 3.20 เมตร

๒๐ ัญญู = ๑ อสุกะ (ระยะเสียงวัวจำฝูงร้อง) = ๓,๓๖๐ นิ้ว (บาลี) =

2,520 นิ้ว (สากล) = 64.00 เมตร

๘๐ อสุกะ = ๑ คาวุต (ระยะเสียงวัวตัวเมียร้อง) = ๒๖๘,๘๐๐ นิ้ว

(บาลี) = 201,600 นิ้ว (สากล) = 5.12 กิโลเมตร

๔ คาวุต = ๑ โยชน์ = ๑,๐๗๕,๒๐๐ นิ้ว (บาลี) = 806,400 นิ้ว

(สากล) = 20.48 กิโลเมตร

มาตราวัดข้างต้นเป็นมาตราวัดในสมัยก่อน นอกจากนั้น ยังมีมาตราดวงซึ่งนิยมใช้สมัยก่อนซึ่งกล่าวไว้ในเรื่องนี้ว่า โทณมตฺตา ลียา (มีเพียง ๑ สัต) วิสฺสุทฺธิมรรคมาหฺมิกา^{๑๔๐} ได้อธิบายขนาดของ โทณ ศัพท์ในเรื่องนี้ว่า

๔ กำมือ = ๑ กุฑวะ (พายมือ, ซองมือ)

๔ กุฑวะ = ๑ นาฬิ (ทะนาน, ๒ กอบมือ)

๑๖ ทะนาน (๓๒ กอบมือ) = ๑ สัต

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ๑ สัตนั้นเป็น ๑๖ ทะนาน (๓๒ กอบมือ) ตาม

ทะนานของแคว้นมคธ

^{๑๔๐} วิสฺสุทฺธิมาหฺมิกา ๑/๓๔๘/๕๓๕

มาตราดวงตามวรรณกรรมบาลี มีกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาหลายแห่ง^{๑๔๑} ดังต่อไปนี้

๔ กำมือ = ๑ กุฑวะ (ฟายมือ, ซองมือ คือ เต็มอุ้งมือ หรือเต็มฝ่ามือที่ห่อเข้าไป)

๔ ฟายมือ = ๑ ปัตตะ, นาฬิ (๒ กอบมือ, ทะนาน = 285 มิลลิลิตร)

๔ ทะนาน = ๑ อาฬหกะ, ตุมพะ (กระเชอ = 1.14 ลิตร)

๔ กระเชอ = ๑ โทณะ (สัด = 4.56 ลิตร)

๔ สัด = ๑ มานิกา (กระชุก = 18.24 ลิตร)

๔ กระชุก = ๑ ขาริ (กะลอง = 72.96 ลิตร)

๒๐ กะลอง = ๑ วาหะ, สกฏะ (เกวียน = 1,459.20 ลิตร)

ตั้งข้อความในคัมภีร์อภิธานปิฎก^{๑๔๒} ดังนี้

กุฑโว ปลโต เอโก

ปตฺโต เต จตุโร ลียุ

อาฬุโก จตุโร ปตฺตา

โทณํ วา จตุรา'พฺหํ.

๑ ฟายมือ (ซองมือ) = ๑ กุฑวะ

๔ ฟายมือ = ๑ ปัตตะ (ทะนาน, ๒ กอบมือ)

๔ ทะนาน = ๑ อาฬหกะ (กระเชอ)

๔ กระเชอ = ๑ โทณะ (สัด) โทณ ศัพท์เป็นบุลงลิงค์ได้บ้าง

มานิกา จตุโร โทณา

ขาริตฺถิ จตุมานิกา

ขาริโย วิส วาโณ

ลียา กุมฺโก ทสมฺพนํ.

๔ สัด = ๑ มานิกา (กระชุก)

๔ กระชุก = ๑ ขาริ (กะลอง), ขาริ ศัพท์เป็นอดีตลิงค์

๒๐ กะลอง = ๑ วาหะ (เกวียน)

๑๐ อัมพะณะ (๑ อัมพะณะ = ๑๑ สัด) = ๑ กุมภา (หม้อ)

^{๑๔๑} ส.ส.อ. ๑/๑๘๑/๒๐๗, เนตฺติ.อ. ๑๑๘/๒๕๐, ขุ.สฺส.อ. ๒/๖๖๓/๓๐๗, สารตฺถ.ฎีกา ๑/๑/๑๕๔

^{๑๔๒} อภิธาน. ๒/๔๘๒-๘๔

ประเทศไทยไม่ได้ใช้มาตราตวงแบบโบราณสมัยพุทธกาล จึงทำให้เข้าใจยากว่า ๑ นาฬิ
มีจำนวนเพียงใด ตำราไทยส่วนใหญ่แปล นาฬิ ศัพท์ว่า “ทะนาน” และแปล โทณ ศัพท์ว่า “ทะนาน”
ทำให้ทั้งสองศัพท์มีคำแปลเหมือนกัน ส่งผลให้คนอ่านสับสน

ที่จริงแล้วควรแปลศัพท์ทั้ง ๒ ดังนี้ :-

- นาฬิ ศัพท์ แปลว่า “ทะนาน”
- โทณ ศัพท์ แปลว่า “สัด”

ในปัจจุบันประเทศไทยเมียนมาร์ยังนิยมใช้มาตราตวงแบบสมัยโบราณเพื่อตวงข้าวสาร มีคำ
เรียกในภาษาพม่าว่า

- ๔ แล็กชวัน (กุฑฺวะ) = ๑ กวานชา, สะแหล่ (ปัตตะ, นาฬิ)
- ๔ กวานชา (นาฬิ) = ๑ ปะยี้ (อาฬหะ, ตุมพะ)
- ๔ ปะยี้ (อาฬหะ) = ๑ ชิก (โทณะ)
- ๔ ชิก (โทณะ) = ๑ ดิน (มานิกา)
- ๔ ดิน (มานิกา) = ๑ โต๊ะ (ขารี)
- ๒๐ โต๊ะ (ขารี) = ๑ แหล (วหะ, สกฺวะ)

อภิธานนิสสัยใหม่ (ฉบับปคุกกุ) กล่าวว่า นาฬิ (กวานชา, สะแหล่) มีขนาดเท่ากับ ๑
ถ้วย โดยท่านผู้แต่งอ้างอิงข้อความมาจากอภิธานฎีกานิสสัยของมองทองสยาดอ (พระปัญญาสามิ-
เถระ) นอกจากนั้น ชาวพม่ารู้กันว่า ๑ กวานชา หรือ ๑ สะแหล่ มีขนาดเท่ากับกระป๋องนมชั้น
๒ ใบในปัจจุบัน โดย ๑ กอบมือเทียบเท่ากับกระป๋องนมชั้น ๑ ใบ และ ๒ กอบมือเทียบเท่ากับ
กระป๋องนมชั้น ๒ ใบ นับตามสากลคือ 285 มิลลิลิตร (มล.,ml.)

สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (เล่ม ๑๓ หน้า ๘๔๗๑-๗๓) กล่าวถึงมาตราตวง
ของไทยในสมัยก่อน ๓ แบบ ดังนี้

แบบที่ ๑

- ๓๐๐ เมล็ดข้าว = ๑ ใจมือ
- ๘ ใจมือ = ๑ ฟายมือ
- ๘ ฟายมือ = ๑ ทะนาน

แบบที่ ๒

- ๑๕๐ เมล็ดข้าว = ๑ หยิบมือ
- ๔ หยิบมือ = ๑ กำมือ
- ๔ กำมือ = ๑ ฟายมือ

แบบที่ ๑

๕ ทะนาน = ๑ กระเชอ

๕ กระเชอ = ๑ สัต

๕ สัต = ๑ กระชุก

๕ กระชุก = ๑ คะลอง

๕ คะลอง = ๑ เกวียน

๔ เกวียน = ๑ ตะล่อม

๕ ตะล่อม = ๑ ยั่ง

๕ ยั่ง = ๑ นาง

แบบที่ ๓

๑๕๐ เมล็ดข้าว = ๑ ใจมือ

๔ ใจมือ = ๑ กำมือ

๘ กำมือ = ๑ จ้งออน

๒ จ้งออน = ๑ แล้ง

๒ แล้ง = ๑ ทะนาน

๒๐ ทะนาน = ๑ ถัง

๑๐๐ ถัง = ๑ เกวียน

ด้วยเหตุนี้ ผู้แปลจึงแปล นาฬิ ว่า “ทะนาน” และแปล โทณ ว่า “สัต”

นอกจากนั้น คำแปลของศัพท์เหล่านี้ คือ

อาพหะ, ตุมพะ (กระเชอ)

มานิกา (กระชุก)

ขาริ (กะลอง)

วาหะ, สกฏะ (เกวียน)

เป็นคำแปลที่เทียบกับมาตราตวงแบบที่ ๑ ของไทย แต่ปริมาตรของสิ่งเหล่านั้นต่างกัน
เล็กน้อยกับมาตราตวงของอินเดียสมัยก่อน

ขอเทียบความต่างกันได้ดังต่อไปนี้

มาตราตวงของไทย	มาตราตวงของอินเดียสมัยก่อน
๘ ฟายมือ = ๑ ทะนาน	๔ ฟายมือ = ๑ ทะนาน (๒๘๕ มล.)
๕ ทะนาน = ๑ กระเชอ	๔ ทะนาน = ๑ กระเชอ (๑.๑๔ ลิตร)
๕ กระเชอ = ๑ สัด	๔ กระเชอ = ๑ สัด (๔.๕๖ ลิตร)
๕ สัด = ๑ กระชุก	๔ สัด = ๑ กระชุก (๑๘.๒๔ ลิตร)
๕ กระชุก = ๑ คะลอง	๔ กระชุก = ๑ คะลอง (๗๒.๙๖ ลิตร)
๕ คะลอง = ๑ เกวียน	๒๐ คะลอง = ๑ เกวียน (๑,๔๕๙.๒๐ ลิตร)

ในวิกิพีเดีย^{๑๔๓}ได้กล่าวถึงมาตราตวงโบราณของไทยไว้ดังนี้

มาตราตวงข้าวของไทยในสมัยโบราณมีหลายขนาด เช่น ทะนาน ถัง สัด เกวียน

ทะนาน หมายถึง ปริมาณข้าวที่ใช้ทะนานตักหรือตวง. ทะนานเป็นกะโหลกมะพร้าวที่ตัดส่วนต้นหรือส่วนที่ไม่มีรูออก โบราณกำหนดว่า ๒๐ ทะนาน มีปริมาณเท่ากับ ๑ ถัง และ ๒๕ ทะนานเท่ากับ ๑ สัด

ถัง หมายถึง ปริมาณข้าวที่ใช้ถังเป็นเครื่องตวง ถังเป็นภาชนะทรงกระบอกที่ทำด้วยไม้หรือโลหะ กำหนดจำนวน ๑๐๐ ถัง เป็น ๑ เกวียน ปัจจุบันกำหนดให้ข้าว ๑ ถัง มีน้ำหนักเท่ากับ ๑๕ กิโลกรัม

สัด หมายถึง ปริมาณข้าวที่ใช้สัดเป็นเครื่องตวง สัดเป็นภาชนะรูปทรงกระบอกทำด้วยไม้หรือสานด้วยไม้ไผ่ กำหนดปริมาณ ๑ สัด เท่ากับ ๒๕ ทะนาน

เกวียน หมายถึง ปริมาณข้าวที่บรรจุในเกวียน เกวียน คือ ยานพาหนะมีล้อ ๒ ล้อ ใช้วัวหรือควายเทียม กำหนดปริมาณข้าว ๑ เกวียน เท่ากับ ๑๐๐ ถังหรือ ๘๐ สัด

ที่มา : บทวิทยุรายการ “รู้รักภาษาไทย” ออกอากาศทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย เมื่อวันที่ ๓๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๕ เวลา ๐๗.๐๐-๐๗.๓๐ น.

^{๑๔๓} วิกิพีเดีย เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๕ ก.ย. ๒๕๖๑

อาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีลักษณะเกาะกุมในสรีระนี้ ดำรงอยู่ในปฐวีธาตุ ถูกเตโชธาตุรักษาไว้ตามสมควร วาโยธาตุพยุงไว้ จึงไม่หยดไหล เมื่อไม่หยดไหลจึงแสดงภาวะเอิบอัม

เตโชธาตุที่มีลักษณะร้อนเป็นไออุ่น ช่วยย่อยอาหารที่กินดื่มเป็นต้นในสรีระนี้ ดำรงอยู่ในปฐวีธาตุ ถูกอาโปธาตุยึดไว้ วาโยธาตุพยุงไว้ จึงทำให้ร่างกายอุ่นและผิวพรรณงดงาม อนึ่งร่างกายนี้ที่เตโชธาตุนั้นทำให้อุ่นแล้วจึงไม่เน่าเสีย

วาโยธาตุที่มีลักษณะเคลื่อนไหวและพยุงไว้แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ดำรงอยู่ในปฐวีธาตุ ถูกอาโปธาตุยึดไว้ เตโชธาตุรักษาไว้ตามสมควร จึงพยุงร่างกายนี้ไว้ ทำให้ไม่ล้มตั้งตรงอยู่ได้ เมื่ออาศัยวาโยธาตุอื่นกระตุ้นจึงก่อให้เกิดวิมูขฺตติรูป (รูปแสดงความต้องการ) ในอริยาบถเดิน ยืน นั่ง นอน ย่อมคู้เหยียด เคลื่อนไหวมือและเท้าได้ เครื่องจักรคือธาตุนี้เหมือนรูปมายากลที่หลอกลวงคนโง่ว่าเป็นบุรุษสตรีเป็นต้น ดำเนินไป[ด้วยการเดินและยืนเป็นต้น]อย่างนี้

โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจโดยผงธาตุ

ร่างกายที่เป็นองค์ประกอบของธาตุ แม้จะไม่มีอัตราหรือวิมูขฺตติผู้ทำกิจเป็นต้น ก็ดำเนินไปด้วยอริยาบถต่างๆ มีการเดินเป็นต้นได้ด้วยอำนาจของจิต เหมือนเครื่องจักรที่ทำงานด้วยเชือกบังคับนั่นเอง

คำว่า สมุทฺติรณฺณวิตถมฺมณลกฺขณา วาโยธาตุ (วาโยธาตุที่มีลักษณะเคลื่อนไหวและพยุงไว้) หมายความว่า ลักษณะเฉพาะของวาโยธาตุคือ สภาวะตั้ง (วิตถมฺมณลกฺขณา) แต่หน้าที่ของวาโยธาตุคือเคลื่อนไหว (สมุทฺติรณฺณ) ตามที่ท่านจะกล่าวไว้ในข้อ ๓๕๐ ต่อไป อย่างไรก็ตาม ท่านกล่าวรวมหน้าที่ของวาโยธาตุไว้ในลักษณะเพื่อแสดงถึงการพยุงร่างกายและทำให้เคลื่อนไหวในอริยาบถต่างๆ ด้วยอำนาจวาโยธาตุ

การกล่าวถึงสิ่งอื่นที่ใกล้เคียงกันไว้ในสิ่งเดียวกัน เป็นธรรมเนียมของการย่อคำในคัมภีร์ทางศาสนา เช่น วิธีที่ชะหรือรัสสะเป็นต้น ตามหลักภาษา มักประกอบใช้เพื่อรักษาดนหลักขณฺ (ฉนฺทณฺ) หรือเพื่อให้เสียงง่าย (สุขุจฺจารณ) ในที่บางแห่งท่านผู้แต่งได้กล่าวถึงการออกเสียงง่ายว่าเป็นการรักษาฉนฺทณฺ เช่น การที่ชะ อี เป็น อี ในรูปว่า กตณฺชลี ในบาทคาถาว่า นโม กตฺวา กตณฺชลี (เป็นผู้กระทำอณฺชลีแล้วกระทำการนอบน้อม) พระภิกษุอาจารย์อธิบายไว้ในฎีกา

ใหม่ของคัมภีร์กังขาวิตรณ^{๑๔๔} ว่า อนุทานุรุขณตถ์ เหตุทิม (เป็นทีฆะในบทว่า กตณฺชลี นี้เพื่อรักษาคณะนั้นท์) ความจริงการทีฆะ อี เป็น อี ในบทนี้ไม่เกี่ยวกับฉันทลักษณะ แต่เกี่ยวกับการออกเสียงง่าย

๔. ลักษณะเป็นต้น

[๓๕๐] การใส่ใจโดยลักษณะเป็นต้น คือ ผู้เพียรปฏิบัติน้อมนีกธาตุ ๔ อย่างนี้ว่า ปฐวีธาตุมีลักษณะ หน้าที่ และอาการปรากฏอย่างไร จึงใส่ใจตามลักษณะเป็นต้นอย่างนี้ว่า

ก. ปฐวีธาตุ

๑. มีลักษณะแข็ง (กกุขพิตตลกฺขณา)
๒. มีหน้าที่ดำรง[สหชาตธรรม] (ปติฏฺฐานรสา)
๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการรับ[สหชาตธรรม]ไว้ (สมปฏิจฺจน-
ปจฺจุปฺภูจฺจานา)

ข. อาโปธาตุ :-

๑. มีลักษณะไหล (ปคฺขรณลกฺขณา)
๒. มีหน้าที่เพิ่มพูน[ให้ไหล] (พฺรุหรณรสา)
๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการยึด[สหชาตธรรม]ไว้ (สงฺคหปจฺจุปฺภูจฺจานา)

ค. เตโชธาตุ :-

๑. มีลักษณะร้อน (อุณฺหตตลกฺขณา)
๒. มีหน้าที่ทำให้อุ่น (ปริปาจนรสา)
๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการทำให้[สหชาตธรรม]อ่อนนุ่ม (มทุทวา-

นุปปทานปจฺจุปฺภูจฺจานา)

ฌ. วาโยธาตุ :-

๑. มีลักษณะตึง (วิตฺถมฺภณลกฺขณา)

^{๑๔๔} กงฺขา.อภินวฏีกา ๑๓๐

๒. มีหน้าที่เคลื่อนไหว (สมุทฺติรณฺธา)

๓. ปรากฏแก่ญาณของผู้ปฏิบัติด้วยการผลักดัน (อภินิหารปจฺจุปฺปจฺจานา)

ปทัฏฐฐาน (เหตุใกล้) ของธาตุ ๔ มีกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (ข้อ ๔๓๒) ว่า

มีธาตุที่เหลืออีก ๓ อย่าง[ที่อยู่ในรูปกลาปเดียวกัน]เป็นเหตุใกล้ (เสสสุตฺต-
ตยปทฺทฺฐานา)

คำว่า สมุทฺติรณฺธ มีคำแปล ๒ อย่างในวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๖๗๓) ว่า “เคลื่อนไหว” หรือ “ทำให้เคลื่อนไหว” ดังนั้น หน้าที่ของวาโยธาตุคือการเคลื่อนไหวหรือทำให้เคลื่อนไหว จะเห็นได้ว่า สภาวะพองยุบเป็นอาการเคลื่อนไหวของลมในท้อง หรือสภาวะเคลื่อนไหวของลมหายใจที่เข้าออกอยู่ที่ปลายจมูกก็เป็นสิ่งที่ปรากฏชัดเจนแก่ผู้ปฏิบัติ ส่วนร่างกายของเราเคลื่อนไหวได้ด้วยอำนาจของวาโยธาตุ จึงนับว่าถูกวาโยธาตุทำให้เคลื่อนไหว ดังข้อความในวิสุทธิมรรค ข้อ ๓๔๙ ที่ผ่านมามาว่า

อปราย วาโยธาตุยา สมพฺภาหโต คมนฺณฺจฺจานนิสฺสขสาสนนอิริยาปถสฺส วิญฺญตฺติ
ทสฺเสติ, สมิณฺเชติ, สมฺปสาเรติ, หตฺถปาทำ ลาเพติ.

เมื่ออาศัยวาโยธาตุอื่นกระตุ้นจึงก่อให้เกิดวิญญาณัตติรูปในอิริยาบถเดิน ยืน นั่ง
นอน ย่อมคู้ เหยียด เคลื่อนไหวมือและเท้าได้

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๖๗๓) กล่าวว่า สภาวะตั้งของวาโยธาตุปรากฏชัดเจนในขณะที่ร่างกายหยุดนิ่งโดยมีลักษณะพองอ้วยวะในร่างกายไว้ ส่วนสภาวะเคลื่อนไหวหรือทำให้เคลื่อนไหวปรากฏชัดเจนในขณะที่เคลื่อนไหวร่างกาย นอกจากนั้น สภาวะผลักดันที่เป็นอาการปรากฏของวาโยธาตุก็ปรากฏในขณะที่เหยียดมือ/ขา คู้มือ/ขา หรือย่างเท้าไปข้างหน้า/ถอยเท้ากลับ เพราะปรากฏสภาวะผลักดันไปข้างหน้าหรือข้างหลังตามสมควร

ขออธิบายความหมายของลักษณะ หน้าที่ อาการปรากฏ และเหตุใกล้ ดังนี้

ในคัมภีร์อัฐสาลินีกล่าวว่า

ลกฺขณาทิสฺส หิ เตสํ เตสํ ธมฺมานํ สภาโว วา สามณฺณํ วา ลกฺขณํ นาม. กิจฺจํ วา

สมปตติ วา รโส นาม. อุပ္ภูจนากาโร วา ผลํ วา ปจจุပ္ภูจันํ นาม. อาสนนการณํ ปทญ-
จันํ นาม.^{๑๔๕}

กล่าวโดยละเอียด ในลักษณะเป็นต้น

๑. ลักษณะ คือ สภาวลักษณะ (ลักษณะเฉพาะของรูปนามแต่ละอย่าง) หรือสามัญญ-
ลักษณะ (ลักษณะทั่วไปคือไตรลักษณ์) ของสภาวธรรมนั้นๆ [คือรูปนาม]
๒. รสะ คือ หน้าที่ หรือความบริบูรณ์ของหน้าที่
๓. ปัจจุပ္ภูฐาน คือ อาการปรากฏ หรือผล[ที่เกิดพร้อมกันกับเหตุหรือภายหลังจากเหตุ]
๔. ปทัญฐาน คือ เหตุใกล้

ข้อความข้างต้นมีคำอธิบายดังต่อไปนี้

๑. ลักษณะ คือ เครื่องหมายรู้รูปนาม มี ๒ อย่าง ได้แก่
 - ก. สภาวลักษณะ ลักษณะเฉพาะของรูปนามแต่ละอย่างที่รูปนามอย่างอื่นไม่มี
เหมือนความร้อนของไฟ
 - ข. สามัญญลักษณะ ลักษณะทั่วไปของรูปนาม คือ ความไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็น
ทุกข์ (ทุกขัง) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา) สามัญญลักษณะนี้เป็นสภาวะที่ผู้ปฏิบัติต้องเจริญวิปัสสนา
เห็นประจักษ์ด้วยสัมมาทิฏฐิญาณในขณะบรรลुวิปัสสนาญาณ
๒. รสะ หมายความว่า หน้าที่ หรือความบริบูรณ์ของหน้าที่ จัดเป็นการอุปถัมภ์
รูปนามนั้นโดยอาศัยผลของตน ดังข้อความว่า

รโส ตสฺเสว อตฺตโน ผลํ ปติ ปจฺจยภาโว.^{๑๔๖}

รสะ คือ การอุปถัมภ์รูปนามนั้นโดยอาศัยผลของตน

รสะแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

- ๒.๑ กิจจรสะ หน้าที่ของปรมัตถธรรม เหมือนการที่ไฟทำให้อาหารสุก
- ๒.๒ สัมปัตติริสะ ความบริบูรณ์เหมือนแสงสว่างของไฟ เป็นความเกิดขึ้นเมื่อมีเหตุ
ปัจจัยพร้อมมูล กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ คุณลักษณะที่เด่นชัด

ธรรมบางอย่างมีหน้าที่ปรากฏชัดเจน บางอย่างมีความบริบูรณ์ปรากฏชัดเจน บางอย่างมีทั้งหน้าที่และความบริบูรณ์ปรากฏชัดเจนทั้งสองอย่าง อย่างไรก็ตาม ความหมายว่า “หน้าที่” เป็นอรรถที่ใช้มากที่สุดในเรื่องนี้ ดังนั้น จึงจะแปล รส ศัพท์ว่า “หน้าที่” แต่ในฐานะที่ รส ศัพท์มีอรรถว่า “ความบริบูรณ์” ก็จะแปลว่า “ความบริบูรณ์” ตามสมควร

๓. ปัจจุบันฐาน อาการปรากฏ หรือผลที่เกิดพร้อมกับเหตุหรือภายหลังจากเหตุ เหมือนควันทไฟที่ทำให้คนที่อยู่ในที่ใกล้รู้ว่ามีไฟอยู่ ดังข้อความว่า

อุပ္ปฏานากาโรติ คเหตุพพาเวน ฌาณสฺส อุปฺปจฺจนากาโร. ผลํ ปน อตฺตโน
การณํ ปฏิจฺจ ตปฺปฏิพิมฺพาเวน ปฏิมุขํ วา อุปฺปจฺจาตีติ ปจฺจุပ္ปฏานํ.^{๑๔๗}

คำว่า อุปฺปฏานากาโร (อาการปรากฏ) คือ อาการที่ปรากฏแก่ปัญญาโดยความเป็นสภาวะที่ควรรับรู้ ส่วนผลได้ชื่อว่า ปัจจุบันฐาน โดยความหมายว่า เป็นสภาวะที่ปรากฏเฉพาะหน้าด้วยความเหมือนกับเหตุนั้นโดยอาศัยเหตุของตน

ปจฺจุပ္ปฏานํ ตสฺส ปรมตฺถโต วิชฺชมานตฺตา ยถาวโต ฌาณสฺส โคจรภาโว.^{๑๔๘}

ปัจจุบันฐานเป็นอารมณ์ของปัญญาที่รู้เห็นตามความเป็นจริง เพราะรูปรูปนามนั้นมีอยู่จริงโดยปรมาตถ์

ปัจจุบันฐานแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๓.๑ อุปฺปฏานากการปัจจุบันฐาน คือ ลักษณะที่ปรากฏแก่ญาณของผู้ปฏิบัติ เพราะเป็นสภาวะที่ควรรู้เห็นด้วยปัญญาในขณะที่ยังเห็นปรมาตถธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง

๓.๒ ผลปัจจุบันฐาน คือ สภาวะที่ดำรงอยู่เฉพาะหน้าต่อเหตุโดยความเป็นผลที่เหมือนกับเหตุซึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุนั้นๆ

ส่วนใหญ่ปัจจุบันฐานจะมีความหมายว่า “อาการปรากฏ” ดังนั้น จึงแปลคำนี้ว่า “ปรากฏแก่ญาณของผู้ปฏิบัติ” ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่าของท่านอาจารย์มหาสีสยาตอ (พระโสภณ-มหาเถระ) แต่ในที่บางแห่งซึ่งมีความหมายว่า “ผล” ก็จะแปลว่า “ผล” ตามสมควร

๔. ปทัฏฐาน เหตุใกล้เคียง เหมือนคนก่อไฟ ดังข้อความว่า

ปฏฺฐานํ อาสนนการณํ. เตนสฺส ปจฺจายตฺตวตฺตติตา ทสฺสลิตา.^{๑๔๙}

ปฏฺฐาน คือ เหตุไกล้ ดังนั้น จึงแสดงว่ารูปนามนั้นดำเนินไปเนื่องด้วยเหตุ-
ปัจจัย

เหตุที่ก่อให้เกิดปรมัตถธรรมนั้นๆ มีทั้งเหตุไกลและเหตุไกล้ ในเหตุทั้งสองนั้น เหตุไกล้
ชื่อว่าปฏฺฐาน คำว่า ปฏฺฐาน ระบุถึงเหตุไกล้ที่ก่อให้เกิดปรมัตถธรรมนั้นๆ

คัมภีร์หรือภิรรมอื่นๆ กล่าวถึงเรื่องนี้เป็นคาถาท่องจำ ดังต่อไปนี้

สามญญํ วา สภาโว วา	ธมฺมานํ ลกฺขณํ มตํ
กิจจํ วา ตสฺส สมฺปตฺติ	รโสติ ปริทีปิตฺ.
ผลํ วา ปจฺจุปฏฺฐานํ	อุปฏฺฐานนโยปี วา
อาสนนการณํ ยํ ตํ	ตํ ปฏฺฐานสณฺณติ. ^{๑๕๐}

ลักษณะ คือ สภาวธรรม (สภาวลักษณะ) หรือความเสมอกันของธรรม
[มีความไม่เที่ยงเป็นต้น] (สามัญญลักษณะ)

รสะ คือ หน้าที่ หรือความบริบูรณ์แห่งหน้าที่

ปัจจุปฏฺฐาน คือ ผล[ที่เกิดพร้อมกับเหตุหรือภายหลังจากเหตุ] หรือ
อาการปรากฏ

ปฏฺฐาน คือ เหตุไกล้

ตตฺสสภาโว ลกฺขณํ	กิจจสมฺปตฺติโย รโส
คยฺหากาโร ผลํ วาปี	ปจฺจุปฏฺฐานสณฺณติ.
อาสนนการณํ ยํ ตํ	ปฏฺฐานนฺติ ตํ มตํ
ธมฺมานํ ววตฺถานาย	อลํ เอเต วิพฺพทฺธิโน. ^{๑๕๑}

ลักษณะ คือ สภาพนั้นๆ [มีการรับรู้อารมณ์และการกระทบอารมณ์
เป็นต้น เหมือนความร้อนของไฟ]

^{๑๔๙} ที.ม.ฐีกา ๒/๖๓/๖๕

^{๑๕๐} ปรมตฺถ.ฐีกา ๑๓/๑๙

^{๑๕๑} อภิ.วตฺตาร ๖๓๓-๓๔

รสะ คือ หน้าที่ [เหมือนการที่ไฟทำให้สุก] หรือความบริบูรณ์ [เหมือนแสงสว่างของไฟ]

ปัจจุภูฐาน คือ อาการ[ปรากฏ]ที่ปัญญาพึงรับรู้หรือผล [เหมือนควันไฟ]

ปทัฏฐาน คือ เหตุใกล้ [เหมือนคนก่อไฟ]

ธรรมเหล่านั้น [ลักษณะ รสะ ปัจจุภูฐาน และปทัฏฐาน] ย่อมสมควรที่บัณฑิตชนจะพึงกำหนดรู้

๕. สมุฏฐาน

[๓๕๑] การใส่ใจโดยสมุฏฐาน คือ ผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจตามสมุฏฐานอย่างนี้ว่า ในโกฏฐาสะ ๔๒ มีผมเป็นต้นที่ได้อธิบายขยายความปฐวีธาตุเป็นต้นโดยละเอียดดังกล่าว

ก. โกฏฐาสะ ๔ เหล่านี้ คือ อาหารใหม่ อาหารเก่า น้ำหนอง และมูล มีอุตุเป็นสมุฏฐาน (อุตุชรูป) [เพราะไม่เกิดขึ้นด้วยอำนาจกรรม จิต หรืออาหาร^{๑๕๒}]

ข. โกฏฐาสะ ๔ เหล่านี้ คือ น้ำตา เหงื่อ น้ำลาย น้ำมูก มีอุตุหรือจิตเป็นสมุฏฐาน (อุตุชรูปหรือจิตตชรูป) [เพราะเกิดจากอุตุบ้าง จิตบ้าง^{๑๕๒}]

ค. เตโชธาตุซึ่งย่อยอาหารที่บริโภคเป็นต้น มีกรรมเป็นสมุฏฐาน (กรรมชรูป)

ฌ. ลมหายใจเข้าออก มีจิตเป็นสมุฏฐาน (จิตตชรูป)

ง. โกฏฐาสะที่เหลือทั้งหมด [ผมเป็นต้น ๒๔ เตโชธาตุ ๓ อย่างแรก และวาโยธาตุ ๕ อย่างเว้นลมหายใจเข้าออก] มีสมุฏฐาน ๔ (จตุชรูป) [เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจกรรมเป็นต้น]

ผู้แปลขอประพันธ์ข้อความข้างต้นเป็นคาถาท่องจำว่า

อุตุชา ปจมา เวทา

ทุติยา จิตโตตุชา ลียุ

ปริปาจโก กมฺมุโจ

อานาปนา ตฺ จิตตฺชา

จตุชา เสสา สพฺเพปิ

เวทิตพฺพา สฺมิตา.

โกฏฐาสะ ๔ อย่างแรกเกิดจากอตุ โกฏฐาสะ ๔ ที่สองเกิดจากอตุหรือ
จิต เตโชธาตุซึ่งย่อยอาหารเกิดจากกรรม ลมหายใจเข้าออกเกิดจากจิต
โกฏฐาสะที่เหลือทั้งหมดเกิดจากสมุฏฐาน ๔ ผู้มีปัญญาพึงทราบ

คำว่า เวท ในบาทที่ ๑ เป็นโลกสังเกตสังขยา คือ จำนวนที่เข้าใจกันทางโลก เพราะ
ชาวโลกเข้าใจว่า เวท ศัพท์มีความหมายว่า “พระเวท” และพระเวทก็มี ๔ อย่าง คือ ฤคเวท ยชุร-
เวท สามเวท และอถรรพเวท ดังนั้น คำนี้จึงเป็นสัญลักษณ์แสดงถึงเลข ๔

๖. ความต่างกันและความเป็นอย่างเดียวกัน

[๓๕๒] การใส่ใจโดยความต่างกันและความเป็นอย่างเดียวกัน คือ ธาตุทั้งหมดมีลักษณะของ
ตนเป็นต้นต่างกัน กล่าวคือ ปฐวีธาตุมีลักษณะ หน้าที่ และอาการปรากฏอื่นไปจากอาโปธาตุ
เป็นต้น แต่ธาตุเหล่านั้นแม้จะมีลักษณะเป็นต้นและสมุฏฐานมีกรรมเป็นต้นต่างกัน ก็เป็นอย่าง
เดียวกันโดยความเป็นรูป มหาภูต ธาตุ ธรรม และสภาวะไม่เที่ยงเป็นต้น กล่าวโดยละเอียดว่า
ธาตุทุกอย่างชื่อว่า รูป เพราะไม่พ้นไปจากลักษณะแปรปรวน และชื่อว่า มหาภูตรูป เพราะเหตุ
คือความใหญ่โตปรากฏชัดเจนเป็นต้น

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาได้อธิบายลักษณะแปรปรวนของรูปว่า

รูปปนญเจตถ สิตาทิวิโรธิปจยสนนิปาเต วิสทิสูปตติ.^{๑๕๓}

อนึ่ง ความแปรปรวนในเรื่องนี้ เป็นการเกิดขึ้นโดยความแตกต่างกันเมื่อมีการ
ประชุมของเหตุปัจจัยที่ตรงกันข้ามมีความเย็นเป็นต้น

รูปมีลักษณะแปรปรวนชัดเจน คือ เมื่อมีเหตุปัจจัยที่ตรงกันข้ามมีความเย็นหรือความ
ร้อนเป็นต้น กระแสรูปที่เกิดก่อนและกระแสรูปที่เกิดภายหลังย่อมมีลักษณะแปรปรวนไม่เหมือน
เดิม นี่คือนิยามลักษณะแปรปรวนซึ่งเกี่ยวกับรูปทั้งหมด ส่วนนามมีลักษณะทั่วไปที่เหมือนกับนาม
ทั้งหมด คือนิยามลักษณะนุ่มสู่อารมณ์ที่เรียกว่า นมนลักษณะ หมายถึง การรับรู้อารมณ์ทางทวาร ๖
ได้นั่นเอง

^{๑๕๓} วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ๒/๔๓๒/๙๕

ข้อความว่า “ใหญ่โตปรากฏชัดเจนเป็นต้น” หมายความว่า ธาตุเหล่านั้นเรียกว่า มหาภูต ด้วยเหตุเหล่านี้คือ

๑. ใหญ่โตปรากฏชัดเจน (มหนุตปาตุภาวโต)
๒. คล้ายกับมายากร อมนุษย์ และนางยักษ์ณี (มหาภูตสามณฺณโต)
๓. ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุอันมาก (มหาปริหารโต)
๔. มีความแปรปรวนมากมาย (มหาวิการโต)
๕. ยิ่งใหญ่มีจริง (มหตฺตา ภูตตฺตา จ)

คำว่า มหาภูต มีความหมาย ๕ ประการ คือ

๑. ใหญ่โตปรากฏชัดเจน (มหนุตปาตุภาวโต)
 - มหุตานิ หุตฺวา ภูตานิติ มหาภูตานิ = รูปใหญ่โตปรากฏชัดเจน ชื่อว่า มหาภูต (มหนุต <ใหญ่โต> + ภูต <ปรากฏชัดเจน> สัมภวานาบุรพทกรรมธารยสมาส)
๒. คล้ายกับมายากร อมนุษย์ และนางยักษ์ณี (มหาภูตสามณฺณโต)
 - ๒.๑ มหาภูโต วีย มหาภูตานิ = รูปที่คล้ายกับมายากร ชื่อว่า มหาภูต (มหาภูต (มายากร) + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)
 - ๒.๒ มหาภูตา วีย มหาภูตานิ = รูปที่คล้ายกับอมนุษย์ ชื่อว่า มหาภูต (มหาภูต (อมนุษย์) + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)
 - ๒.๓ มหาภูตา วีย มหาภูตานิ = รูปที่คล้ายกับนางยักษ์ณี ชื่อว่า มหาภูต (มหาภูต (นางยักษ์ณี) + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)
๓. ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุอันมาก (มหาปริหารโต)
 - ๓.๑ มหฺนฺเตหิ ฆาสจฺฉาตนาทีหิ ภูตานิ ปวตฺตานีติ มหาภูตานิ = รูปที่ดำเนินไปด้วยเหตุมีอาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้นเป็นอันมาก ชื่อว่า มหาภูต (มหนุต <เหตุอันมาก> + ภูต <ดำเนินไป> ตติยาดตฺปฺริสสมาส)
 - ๓.๒ - มหฺนฺเตหิ ปริหฺริตพฺพานีติ มหาปริหารานิ.
 - มหาปริหารานิ หุตฺวา ภูตานิ มหาภูตานิ = รูปที่ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็น

อันมาก ชื่อว่า มหาภูต (มหาบริหาร <ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็นอันมาก> + ภูต <เป็น>
 สัมภวานาบุรพทกรรมธารยสมาส มาจาก มหาบริหารภูต ลบ บริหาร ศัพท์ที่อยู่ท้ายศัพท์หน้า)

๔. มีความแปรปรวนมากมาย (มหาวิการโต)

- มหาวิทยาลัย เอตถ อุตฺตติ มหาวิการวณฺตานิ.
- มหาวิการวณฺตานิ ภูตานิ มหาภูตานิ = ภูตรูปที่มีความแปรปรวนมากมาย (มหา-
 วิการ <มีความแปรปรวนมากมาย> + ภูต <ภูตรูป> วิเสสนบุรพบทกรรมธำรยสมาส มาจาก
 มหาวิการวณฺตภูต ลป วิการวณฺต ศัพท์ที่อยู่ท้ายศัพท์หน้า)

๕. ยิ่งใหญ่มีจริง (มหัตะตา ภูตตะตา จ)

- มหฺนฺตานิ หุตฺวา ภูตานิ มหฺภูตานิ = รูปที่ยิ่งใหญ่มีจริง[โดยปรมาตฺถ์] ชื่อว่า
มหาภูต (มหฺนฺต <ยิ่งใหญ่> + ภูต <มีจริง> สัมภวานาบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ผู้แปลขอประพันธ์ข้อความข้างต้นเป็นคาถาท่องจำว่า

มหรฺตฺตา ปาตุฏฺฐาติ มหาภูตสฺมาติ วา

มหาบริหารโต จาปี มหาวิการโตปี จ

มหัตต๑า ภู๑ตต๑า จา๑ปี มหาภู๑ตานี วุ๑จฺจเร.

[ธาตุเหล่านั้น]เรียกว่า มหาภูตรูป เพราะใหญ่โตปรากฏชัดเจน, เพราะคล้ายกับมายากร อมนุษย์ และนางยักษ์ผี, เพราะควรบำรุงรักษาด้วยเหตุอันมาก, เพราะมีความแปรปรวนมากมาย และเพราะยิ่งใหญ่มิจริง

ในเรื่องนั้น ข้อความว่า “ใหญ่โตปรากฏชัดเจน” หมายความว่า มหาภูตรูปเหล่านี้ ใหญ่โตปรากฏชัดเจนในกระแสน้ำที่มีใจครองและไม่มีใจครอง

เพราะมีรูปเกิดขึ้นไม่อาจนับจำนวนได้ด้วยอำนาจสมุหบัญญัติและสันตติบัญญัติ โดยความเป็นกลุ่มรูปกลาปหลายแสนกลุ่ม และมีรูปเกิดขึ้นกว้างยาวหลายโยชน์^{๑๕๔}

๑๕๔ วิสทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๕๒/๕๓๘

คำว่า มหาภูต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มหุตตานี หุตวา ภูตานิติ มหาภูตานี = รูปใหญ่โตปรากฏชัดเจน ชื่อว่า มหาภูต
(สัมภวานาบรรพพบทกรรมธารยสมาส)

ผลของกรรมฝ่ายโลกียะ เรียกว่า อุปาทินนะ ส่วนรูปที่เนื่องด้วยผลดังกล่าว เรียกว่า อุปาทินนสันดาน คือ กระแสรูปที่เป็นผลของกรรม กล่าวอีกอย่างหนึ่งคือ รูปที่ถูกยึดมั่นด้วย ตณหาทิวฐิวัฏฏะเป็นสัตว์บุคคลที่มีชีวิต หมายถึง รูปที่มีใจครองนั่นเอง ส่วนรูปที่อยู่ภายนอกร่างกายของสิ่งที่มีชีวิต เรียกว่า อนุปาทินนะ เพราะไม่ใช่ผลของกรรมดังกล่าว หมายถึง รูปที่ไม่มีใจครอง ดังข้อความว่า

ตตถ อชฺชตตฺ อุปาทินเน รูเปติ อตฺตโน หตฺถาทิเณเต รูเป.^{๑๕๕}

ในพากย์นั้น คำว่า อชฺชตตฺ อุปาทินเน รูเป (ในอุปาทินนรูปภายใน) คือ ในรูป มีมือเป็นต้นของตน

อุปาทินนุนติ น กมฺมสมฺภูจฺจณเมว. อวิเสเสน ปน สรีริฏฺฐจกฺสเสตํ คณฺณ. สรีริฏฺฐจกฺกนฺธิ อุปาทินฺนํ วา โหตุ อนุปาทินฺนํ วา, อาทินฺนคหิตปฺรามญฺจวเสน สพฺพํ อุปาทินฺนเมว นาม.^{๑๕๖}

คำว่า อุปาทินฺนํ (เป็นอุปาทินนะ) มิใช่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเท่านั้น แต่คำนี้หมายเอารูปที่ตั้งอยู่ในสรีระโดยสามัญทั่วไป ดังจะเห็นได้ว่า รูปอันตั้งอยู่ในสรีระจะเป็นกรรมชรูปหรือมิใช่กรรมชรูปก็ตาม ก็ได้ชื่อว่า อุปาทินนะ ด้วยการยึดถือ[ว่าเป็นของเรา] และการยึดมั่น[ผิด]ว่า[เป็นเรา]

ตามหลักภาษาคำว่า อุปาทินน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ตณฺหาทิวฐิวัฏฏะ ทฬฺหํ อุปาทิยิตฺถาติ อุปาทินฺนํ = รูปที่ถูกตณหาและทิวฐิยึดมั่น ชื่อว่า อุปาทินนะ

หมายถึง กรรมชรูป เพราะกรรมชรูปเป็นผลของกรรมที่ถูกตณหาและทิวฐิยึดมั่นว่าเป็นเรา ของเรา คำนี้มีได้หมายเฉพาะกรรมชรูปตามความหมายของศัพท์เท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึง

รูปทั้งหมดที่ตั้งอยู่ในสระ เพราะรูปทั้งหมดนั้นถูกตัณหายึดถือว่าเป็นของเราและทิฏฐิยึดมั่นผิดว่าเป็นเรา

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า อุปาทินฺน มาจาก อุป (มัน) + อาทินฺน (ยึด) โดยอุปสรรค คือ อุป มีความหมายว่า ทฬฺห (มัน) ดังข้อความว่า

อุปาทินฺนติ ทฬฺหํ อาทินฺนํ, อหํ มมนฺติ เอวํ ทฬฺหํ อาทินฺนํ, คหิตํ ปราภฺยจฺนติ
อตุโธ.^{๑๕๗}

คำว่า อุปาทินฺน แปลว่า ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดมั่น หมายความว่า ถูกยึดถือ คือ ถูกยึดผิดว่าเป็นเรา ของเรา

อย่างไรก็ตาม ในฐานะอื่นคำว่า อุปาทินฺน มีความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า “หมู่รูปนามที่ถูกกรรมอันตัณหาและทิฏฐิเข้าถึงยึดมั่นว่าเป็นผล” หมายถึง วิภากนามชั้นรฬายโลกิยะและกฏัตตารูป (กรรมชรูป) ตามนัยนี้คำว่า อุปาทินฺน มาจาก อุป (เข้าถึง) + อาทินฺน (ยึดถือ) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

อารมฺมณฺกรณวเสน ตณฺหาทิฏฺฐิหิ อฺเปเตน กมฺมฺนา อาทินฺนา ผลภาเวน
คหิตาติ **อุปาทินฺนา**.^{๑๕๘}

คำว่า อุปาทินฺนะ คือ ธรรมทั้งหลายที่ถูกกรรมอันตัณหาและทิฏฐิเข้าถึงโดยรับเป็นอารมณ์ยึดถือว่าเป็นผล

ความใหญ่โตปรากฏชัดเจนในกระแสน้ำที่ไม่มีใจครองมีกล่าวไว้แล้วในพุทธานุสสติ-
นิทเทศตามนัยเป็นต้นว่า

ทุเว สตสฺสหาณี

จตุตฺตาริ นหฺตานิ จ

เอตฺตํ พฺลลตฺเตน

สงฺขาตํ วสุทฺธา.

แผ่นดินนี้ กล่าวด้วยความหนามีขนาดเท่านี้ คือ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์

มหาภูตรูปดังกล่าวใหญ่โตปรากฏชัดเจนในกระแสรูปที่มีใจครองโดยสรีระของปลา เต่า เทวดา และอสูร เป็นต้น [เพราะสรีระของเทวดาและอสูรเป็นต้นสูง ๓ คาวุตเป็นต้น^{๑๕๙}] (๑) ดังพระพุทธรูปดำรัสเป็นต้นว่า

สนฺติ ภิกขเว มหาสมุทฺเท โยชนสติกาปิ อุตฺตภาวา.^{๑๖๐}

ภิกษุทั้งหลาย ในมหาสมุทรนี้มีสระยาว ๑๐๐ โยชน์

ข้อความว่า “คล้ายกับมายากร อมนุษย์ และนางยักษ์นี้” หมายความว่า มหาภูตรูปเหล่านี้มิใช่สีเขียวเองก็แสดงอุปาทายรูปสีเขียวได้ มิใช่สีเหลืองเองก็แสดงอุปาทายรูปสีเหลืองได้ มิใช่สีแดงเองก็แสดงอุปาทายรูปสีแดงได้ มิใช่สีขาวเองก็แสดงอุปาทายรูปสีขาวได้ อุปมาเหมือนมายากรเล่นกลทำน้ำให้เป็นแก้วมณี ทำดินให้เป็นทอง แสดงรูปยักษ์หรือนกทั้งที่ตนมิใช่ยักษ์หรือนก ดังนั้นจึงเรียกว่า มหาภูตรูป เพราะคล้ายกับมายากรที่ชื่อว่า มหาภูต (๒)

คำว่า มหาภูต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. มายากร (มหนฺโต ภูโต มหาภูโต = ชนผู้เก่งกาจ ชื่อว่า มหาภูต) <วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส> หรือ มหนฺตานิ อภูตานิ เอตฺถาติ มหาภูโต (ผู้มีวัตถุที่ไม่มีจริงมากมาย ชื่อว่า มหาภูต) <สัตตมีพหุพหิสมาส>

๒. รูปที่คล้ายกับมายากร = มหาภูโต วีย มหาภูตานิ (รูปที่คล้ายกับมายากร ชื่อว่า มหาภูต) <มหาภูต (มายากร) + ณ ปัจจัยในอุปมาตัดทิต>

ตามอรรถแรกคือมายากร คำว่า มหาภูต มาจาก มหนฺต (เก่งกาจ) + ภูต (ชน) แปลง มหนฺต เป็น มหา จึงได้รูปว่า มหาภูต ในวิสุทธิมรรคมหาภูตทุกฉบับพบรูปว่า

มหนฺโต อพฺภูโต, มหนฺตานิ วา อภูตานิ เอตฺถาติ มหาภูโต.

ผู้มีสิ่งที่น่าอัศจรรย์มากมาย หรือผู้มีวัตถุที่ไม่มีจริงมากมาย ชื่อว่า มหาภูต

ตามรูปวิเคราะห์แรกของปาฐะนี้ว่า

- มหนฺตานิ อพฺภูตานิ เอตฺถาติ มหาภูโต = ผู้มีสิ่งที่น่าอัศจรรย์มากมาย ชื่อว่า มหาภูต

^{๑๕๙} วิสุทธิ.มหาภูต ๑/๓๕๒/๕๓๘

^{๑๖๐} วิ.จุ. ๓/๓๘๕/๒๑๐, พ.อุ. ๒๕/๔๕/๑๖๗, อัง.อรรถก. ๒๓/๒๐/๑๗๐

คำว่า มหาภูต มาจาก มหพภูต ชื่อน พ อักษร และทีฆะ อุ ใน ภู เป็น ู จึงได้รูปว่า มหาภูต ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มณีสารมัญจุสาฎีกา^{๑๖๑}

อย่างไรก็ตาม คำว่า อพภูโต ไม่ถูกต้อง แต่ควรมีรูปว่า ภูโต เพราะมณีสารมัญจุสาฎีกา^{๑๖๑} ที่แต่งในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ได้เอ่ยถึงข้อความจากวิสุทธิมรรคมหาฎีกาที่ว่า มหนโต ภูโต, มหนตานิ วา อภูตานิ เอตถาติ มหาภูโต (ชนผู้เก่งกาจ หรือผู้มีวัตถุที่ไม่มีจริงมากมาย ชื่อว่า มหาภูต) อีกทั้งคัมภีร์มูลฎีกาได้กล่าวว่า

อนนจจณริยทสสนน อนนภาภูตวิเสสทสสนนเสน จ มายากาโร มหนโต ภูโตติ
มหาภูโต.^{๑๖๒}

มายากรชื่อว่ามหาภูต โดยความหมายว่า ชนผู้เก่งกาจ เพราะแสดงสิ่งที่น่า
อัศจรรย์อันมากมาย และแสดงสิ่งของพิเศษที่ไม่เคยมีมาก่อนอันมากมาย

ตามนัยที่ ๒ คำว่า มหาภูต (มายากร) มาจาก มหนต (มากมาย) + อภูต (วัตถุที่ไม่มีจริง) เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า มหนตอภูต (ผู้มีวัตถุที่ไม่มีจริงมากมาย) แล้ว ให้แปลง มหนต เป็น มหา และลบสระ อ ของ อภูต ศัพท์ ดังคำว่า กทาสสุ (กทา + อสสุ), ยทาสสุ (ยทา + อสสุ), ตทาสสุ (ตทา + อสสุ) โดยลบด้วยสูตรของโมคคัลลานไวยากรณ์^{๑๖๓} ว่า ปโร กวจิ (ลบสระหลังในที่บางแห่ง)

ในวิสุทธิมรรค ฉบับฉันทะสังคีติ (เล่ม ๑ หน้า ๓๖๒) และฉบับมหาจุฬาย (เล่ม ๑ หน้า ๔๐๖) พบรูปว่า

ยถา จ สยํ เนว ยกุโข น ยกุชี สมานो ยกุขภาวมปิ ยกุชิภาวมปิ ทสเสติ.

แสดงรูปยักษ์หรือยักษิณทั้งที่ตนมิใช่ยักษ์หรือยักษิณิ

แต่วิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๕๒๔) กล่าวว่า ควรมีรูปที่ถูกต้องว่า

ยถา จ สยํ เนว ยกุโข น ปกุชี สมานो ยกุขภาวมปิ ปกุชิภาวมปิ ทสเสติ.

แสดงรูปยักษ์หรือนกทั้งที่ตนมิใช่ยักษ์หรือนก

^{๑๖๑} มณีสาร.ฎีกา ๒/๓/๙๑

^{๑๖๒} อภ.ส.มูลฎีกา ๑/๕๘๔/๑๗๒

^{๑๖๓} โมค. ๑/๒๗

เพราะความหมายว่า ยักขิณี ไม่เหมาะสมโดยอรรถและศัพท์ในเรื่องนี้ อีกทั้งคัมภีร์อัฐุสาลินี (ข้อ ๕๘๔ หน้า ๓๕๘) และอภิธัมมวาทารฎีกาใหม่ (คำอธิบายคาถา ๖๒๖) ก็กล่าวถึงรูปว่า ปกฺขี, ปกฺขิภาวมฺปิ แม้ฉบับมหามกุฏฯ (เล่ม ๒ หน้า ๑๙๑) ก็กล่าวถึงรูปว่า ปกฺขี, ปกฺขิภาวมฺปิ เช่นเดียวกัน จึงสรุปความได้ว่ารูปนี้เป็นปาฐะเดิมของท่านผู้แต่ง

อีกอย่างหนึ่ง อมนุษย์มียักษ์เป็นต้นเข้าสิงผู้ใด ที่อยู่ของอมนุษย์เหล่านั้นไม่อาจกล่าว ว่าดำรงอยู่ในภายในหรือภายนอกของเขา ทั้งจะมีได้อาศัยผู้นั้นอยู่ก็หาไม่ ฉะนั้น แม้มหาภูตรูปเหล่านั้นก็ฉนั้นนั้น ไม่อาจกล่าว ว่าดำรงอยู่ในภายในหรือภายนอก ทั้งจะมีได้อาศัยกันและกันอยู่ก็หาไม่ ดังนั้น จึงเรียกว่ามหาภูตรูป เพราะคล้ายกับอมนุษย์มียักษ์เป็นต้น เนื่องจากไม่อาจคาดคะเนที่ตั้งได้

คำว่า มหาภูต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. อมนุษย์ = มหฺนฺตา ภูตา มหาภูตา (สัตว์ผู้เป็นใหญ่ ชื่อว่า มหาภูต)

(วิเสสนบุรพบทกกรรมธารยสมาส)

๒. รูปที่คล้ายกับอมนุษย์ = มหาภูตา วียาติ มหาภูตานิ (รูปที่คล้ายกับอมนุษย์ ชื่อว่า มหาภูต) <มหาภูต (อมนุษย์) + ณ ปัจจัยในอุปมาตัดทิต>

คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า ยกฺขาทินิ มหาภูตานิ (อมนุษย์มียักษ์เป็นต้น) โดยประกอบ ใช้ มหาภูต ศัพท์เป็นนปฺงสกลิงค์ ดังคำว่า ยานีธ ภูตานิ สมากฺคตานิ^{๑๖๔} (เทวดาเหล่าใดมาชุมนุมกันในสถานที่นี้) ตามนัยนี้ควรตั้งรูปวิเคราะห์ว่า มหฺนฺตานิ ภูตานิ มหาภูตานิ (สัตว์ผู้เป็นใหญ่ ชื่อว่า มหาภูต) แต่ในที่นี้ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นนปฺงสกลิงค์ว่า มหฺนฺตา ภูตา มหาภูตา (สัตว์ผู้เป็นใหญ่ ชื่อว่า มหาภูต) ตามข้อความในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา เพื่อให้มีลึงค์เดียวกันกับ มหาภูต ศัพท์ที่มีอรรถว่า มายากร เป็นต้น ดังข้อความว่า

ภูตสทฺทสฺส อุภยลิจฺจคตฺยา นปฺสกฺตา กตฺตา.^{๑๖๕}

ท่านกระทำนปฺงสกลิงค์ไว้ เพราะ ภูต ศัพท์เป็นได้ทั้งสองลึงค์

อีกอย่างหนึ่ง มหาภูตคือนางยักษิณีปกปิดภาวะอันน่ากลัวของตนไว้ ย่อมล่อลวงสัตว์ [คือบุรุษ] ด้วยผิวพรรณ ทรวดทรง และการกริตรายอันน่าชอบใจ ฉะนั้น แม้มหาภูตรูปเหล่านี้ก็ ฉะนั้น ปกปิดลักษณะอันเป็นสภาวะของตนอันจำแนกเป็นความแข็งเป็นต้นย่อมล่อลวงคนเขลา มิให้เห็นความเป็นจริงของตนด้วยผิวพรรณอันน่าชอบใจในสรีระหญิงชายเป็นต้น ด้วยทรวดทรง ของอวัยวะน้อยใหญ่อันน่าชอบใจ ด้วยการกริตรายมือเท้าและการยักคิ้วอันน่าชอบใจ ดังนั้นจึง เรียกว่า มหาภูต เพราะคล้ายกับมหาภูตคือนางยักษิณี เนื่องจากเป็นสภาพล่อลวง (๒)

คำว่า มหาภูต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. นางยักษิณี = มหันทา ภูตา มหาภูตา (สัตว์ผู้เป็นใหญ่ ชื่อว่า มหาภูต)

<วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส>

๒. รูปที่คล้ายกับนางยักษิณี = มหาภูตา วีย มหาภูตานี (รูปที่คล้ายกับนางยักษิณี ชื่อว่า มหาภูต) <มหาภูต (นางยักษิณี) + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต>

คำว่า มหาบริหารโต แปลว่า “ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็นอันมาก” กล่าวคือ มหาภูต- รูปเหล่านี้ดำเนินไปด้วยเหตุมีอาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้นเป็นอันมาก เพราะต้องปรนเปรอ ทุกวัน ดังนั้นจึงเรียกว่า มหาภูต (รูปที่ดำเนินไปด้วยเหตุอันมาก) หรือเรียกว่ามหาภูต เพราะ เป็นรูปที่ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุอันมาก (๓)

คำว่า มหาภูต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. รูปที่ดำเนินไปด้วยเหตุอันมาก

- มหนต์เหติ ฆาสจฉาพนาทีหิ ภูตานี ปวตตานีติ มหาภูตานี = รูปที่ดำเนินไปด้วยเหตุ มีอาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้นเป็นอันมาก ชื่อว่า มหาภูต (ตติยาตปปริสสสมาส มาจาก มหนต์ <เหตุมีอาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้นเป็นอันมาก> + ภูต <ดำเนินไป>)

๒. รูปที่ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็นอันมาก

- มหนต์เหติ ปรีหิตพพานีติ มหาบริหารานี.

- มหาบริหารานี หุตฺวา ภูตานี มหาภูตานี = รูปที่ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็นอันมาก

ชื่อว่า มหาภูต (สัมภวานาบุรพบทกรรมธารยสมาส มาจาก มหาปรีหารภูต ลบ ปรีหาร ศัพท์ที่อยู่ท้ายศัพท์หน้า)

ข้อความว่า “มีความเปลี่ยนแปลงมาก” หมายความว่า มหาภูตรูปเหล่านี้ที่มีใจครองและไม่มีใจครองมีความเปลี่ยนแปลงมาก

คำว่า มหาภูต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มหาวิกาโร เอตถ อตถิติ มหาวิการวนตานิ.

(มหาvikar ศัพท์ + วนตุ ปัจจัยในอัสสัถิตัตถิต)

- มหาวิการวนตานิ ภูตานิ มหาภูตานิ = ภูตรูปที่มีความแปรปรวนมากมาย ชื่อว่า มหาภูต (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส มาจาก มหาวิการวนตุภูต ลบ วิการวนตุ ศัพท์ที่อยู่ท้ายศัพท์หน้า)

ในเรื่องนั้น ความเปลี่ยนแปลงของรูปที่ไม่มีใจครองปรากฏชัดเจนในเวลาอัปินาศ ความเปลี่ยนแปลงของรูปที่มีใจครองปรากฏชัดเจนในเวลาธาตุกำเริบ กล่าวคือ :-

ภูมิตอ วุฏฐิตา ยาว

พรมุโสภา วิธาวติ

อจจิ อจจิเมโต โลเก

ททยหมานมฺหิ เตชสา.

เมื่อโลกถูกไฟ[บรรลัยกัลป์]เผาอยู่ เปลวไฟพวยพุ่งขึ้นจากพื้นดินจนกระทั่งถึงพรหมโลก

โกฏิสทสฺสเสกํ

จกฺกวลํ วิลียติ

กุปิเตน ยทา โลโก

สลิลေန วินสฺสตี.

เมื่อใด โลกพินาศด้วยน้ำอันแปรปรวนแล้ว เมื่อนั้นอาณาเขตหนึ่งคือ แสนโกฏิจักรวาลจะวอดวายไป

โกฏิสทสฺสเสกํ

จกฺกวาฬํ วิกิริตี

วาโยธาตุปปโกเปน

ยทา โลโก วินสฺสตี.

เมื่อใดโลกพินาศด้วยธาตุลมกำเริบ เมื่อนั้นอาณาเขตหนึ่งคือแสน-
โกฏิจักรวาลจะกระจัดกระจายไป

ปตฤทุโธ ภวติ กาโย	ทญฺโโจ กญฺจมุขเณ วา
ปถวีธาตุบุปโกเปณ	โหติ กญฺจมุขเณ โส.

ร่างกายย่อมแข็งกระด้างเพราะปฐวีธาตุแปรปรวน เหมือนร่างกายที่
ถูกงูปากไม้ก็ดียว่อมแข็งกระด้าง ร่างกายนั้นเหมือนถูกกัดด้วยงูปากไม้

ปุติโย ภวติ กาโย	ทญฺโโจ ปุติมุขเณ วา
อาโปธาตุบุปโกเปณ	โหติ ปุติมุขเณ โส.

ร่างกายย่อมเน่าเปื่อยเพราะอาโปธาตุแปรปรวน เหมือนร่างกายที่ถูก
งูปากเน่าก็ดียว่อมเน่าเปื่อย ร่างกายนั้นเหมือนถูกกัดด้วยงูปากเน่า

สนฺตตฺโต ภวติ กาโย	ทญฺโโจ อคฺคิมุขเณ วา
เตโชธาตุบุปโกเปณ	โหติ อคฺคิมุขเณ โส.

ร่างกายย่อมเร่าร้อนเพราะเตโชธาตุแปรปรวน เหมือนร่างกายที่ถูก
งูปากไฟก็ดียว่อมเร่าร้อน ร่างกายนั้นเหมือนถูกกัดด้วยงูปากไฟ

สณฺณินฺโน ภวติ กาโย	ทญฺโโจ สตฺถมุขเณ วา
วาโยธาตุบุปโกเปณ	โหติ สตฺถมุขเณ โส.

ร่างกายย่อมขาดยับเพราะวาโยธาตุแปรปรวน เหมือนร่างกายที่ถูก
งูปากมีดก็ดียว่อมขาดยับ ร่างกายนั้นเหมือนถูกกัดด้วยงูปากมีด

โดยประการดังนี้ ภูตรูปที่มีความแปรปรวนมากมาย ชื่อว่า มหาภูตรูป (๔)

คำว่า โหติ กญฺจมุขเณ โส แปลตามศัพท์ว่า “ร่างกายนั้นเหมือนตกอยู่ในปากของงูปาก
ไม้” แต่ในที่นี้แปลโดยอรรถว่า “ร่างกายนั้นเหมือนถูกกัดด้วยงูปากไม้” ตามวิสุทธิมรรคนิสสัย
(เล่ม ๒ หน้า ๖๘๐)

วิสุทธิมรรคมหาฎีกากล่าวว่า วา ศัพท์ในบาทคาถาที่ ๒ ว่า ทญฺโ จ ญฺมฺมุขเณ วา มีอรรถ ๓ ประการ จึงมีคำแปลในคาถาเหล่านี้ ๓ ประการตามอรรถของ วา ศัพท์ ดังนี้

๑. อุปมา (เปรียบเทียบ) แปลว่า “เหมือน” มีคำแปลว่า “ร่างกายย่อมแข็งกระด้าง เพราะปฐวีธาตุแปรปรวน เหมือนร่างกายที่ถูกงูปากไม้กัดย่อมแข็งกระด้าง ร่างกายนั้นเหมือน ถูกกัดด้วยงูปากไม้”

๒. อวธารณะ (ตัดสิน) แปลว่า “นั่นเทียว” มีคำแปลว่า “ร่างกายที่ถูกงูปากไม้กัดย่อม แข็งกระด้างเพราะปฐวีธาตุแปรปรวนนั่นเทียว ร่างกายนั้นจึงเหมือนถูกกัดด้วยงูปากไม้”

๓. อนิยมะ (ไม่แน่นอน) แปลว่า “หรือ” มีคำแปลว่า “ร่างกายที่ถูกงูปากไม้กัดย่อม แข็งกระด้างหรือไม่แข็งกระด้าง[ด้วยมนต์หรือยา] ร่างกายนั้นเหมือนถูกกัดด้วยงูปากไม้เพราะ ปฐวีธาตุแปรปรวน”

ข้อความว่า “ยิ่งใหญ่มีจริง” หมายความว่า มหาภูตรูปเหล่านี้ยิ่งใหญ่ เพราะควร กำหนดรู้ด้วยความเพียรอันยิ่งใหญ่ และมีจริง เพราะมีอยู่จริง[โดยปรมัตถ์] ดังนั้นจึงชื่อว่า มหาภูตรูป เพราะยิ่งใหญ่มีจริง

คำว่า มหาภูต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มหนตานิ หุตฺวา ภูตานิ มหาภูตานิ = รูปที่ยิ่งใหญ่มีจริง[โดยปรมัตถ์] ชื่อว่า มหาภูต (สัมภวานาบุรพทกรรมธารยสมาส)

ข้อความว่า “มหาภูตรูปเหล่านี้ยิ่งใหญ่ เพราะควรกำหนดรู้ด้วยความเพียรอันยิ่งใหญ่” หมายความว่า ชื่อว่ามหาภูตรูปนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การอุปจาระ คือ ความหมายแฝง ที่ได้จากคำแสดงเหตุ โดยใช้ผลมาตั้งเป็นชื่อของเหตุ กล่าวคือ มหาภูตรูปเป็นอารมณ์ของความ เพียรดังกล่าว จัดเป็นเหตุ ส่วนความเพียรในการกำหนดรู้มหาภูตรูปเป็นผล ดังนั้น การกล่าวถึง เหตุคือมหาภูตรูป โดยใช้ผลคือความเพียร มาตั้งเป็นชื่อของเหตุ จึงเป็นการอุปจาระ ดังคำว่า อายุ ๗๓ (เนยใสเป็นอายุ) ข้อความนี้หมายถึงเนยใสที่เป็นเหตุให้อายุยืน จึงกล่าวโดยอ้อมว่าเนยใส เป็นอายุ ดังนั้น จึงเป็นการกล่าวถึงเหตุโดยใช้ผลคืออายุมาตั้งเป็นชื่อของเหตุคือเนยใส จัดเป็น การอุปจาระ ดังคำอธิบายว่า

เอตถ อายวทุพพณการณญเต สมเต การียภูตอายโน โวหาโร อาโรปีโต โหติ.^{๑๖๖}

ในอุทาหรณ์นี้ ชื่อของอายุที่เป็นผลถูกยกขึ้นไว้ในเนยใสที่เป็นเหตุให้อายุยืน

ธาตุทั้งหมดนั้นชื่อว่า มหาภูตรูป ด้วยเหตุคือความใหญ่โตปรากฏชัดเจนเป็นต้น โดยประการดังนี้ (๕)

สรุปความในเรื่องนี้ว่า คำว่า มหาภูต มีความหมาย ๕ ประการ คือ

๑. ใหญ่โตปรากฏชัดเจน (มหนตปาตภาวโต)

รูปใหญ่โตปรากฏชัดเจน คือ รูปใหญ่โตปรากฏชัดเจนในกระแสนรูของสิ่งที่ไม่มีชีวิต เช่น ป่า ภูเขา มหาสมุทร และจักรวาล เป็นต้น และในกระแสนรูของสัตว์ที่มีชีวิต เช่น ปลา เต่า นาค ยักษ์ เทวดา อสูร เป็นต้น

๒. คล้ายกับมายากร อมนุษย์ และนางยักษ์ณี (มหาภูตสามณญโต)

๒.๑ รูปที่คล้ายกับมายากร คือ มายากรเล่นกลทำน้ำให้เป็นแก้วมณี ทำดินให้เป็นทอง แสดงตนเป็นรูปยักษ์หรือยักษ์ณีได้ ฉะนั้น มหาภูตรูปเหล่านี้มิใช่สีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีขาว ก็ทำให้เกิดอุปาทายรูปที่เป็นสีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีขาวได้ ฉะนั้น

๒.๒ รูปที่คล้ายกับอมนุษย์ คือ ที่อยู่ของอมนุษย์ที่เข้าสิงคนใดคนหนึ่ง ไม่อาจกล่าวว่ายู่ในภายในหรือภายนอกร่างกายคนถูกเข้าสิง ทั้งไม่อาจกล่าวว่าได้อาศัยผู้นั้น ฉะนั้น มหาภูตรูปเหล่านี้ไม่อาจกล่าวว่ายู่ในภายในหรือภายนอกมหาภูตรูป ทั้งไม่อาจกล่าวว่าได้อาศัยกันและกัน ฉะนั้น จึงคล้ายกับอมนุษย์ เพราะไม่อาจคาดคะเนที่ตั้งได้

๒.๓ รูปที่คล้ายกับนางยักษ์ณี คือ นางยักษ์ณีปกปิดภาวะอันน่ากลัวของตนไว้แล้วล่อลวงบุรุษด้วยผิวพรรณ ทรวดทรง และการกรีดกรายอันน่าชอบใจ ฉะนั้น มหาภูตรูปเหล่านี้ก็ปกปิดลักษณะแข็งเป็นต้นแล้วล่อลวงคนเขลามิให้เห็นความเป็นจริงของตนด้วยผิวพรรณ ทรวดทรง และการกรีดกรายอันน่าชอบใจ ฉะนั้น จึงคล้ายกับนางยักษ์ณี เพราะเป็นสภาพล่อลวง

๓. ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุอันมาก (มหาบริหารโต)

๓.๑ รูปที่ดำเนินไปด้วยเหตุอันมาก คือ มหาภูตรูปเหล่านี้ดำเนินไปด้วยเหตุมีอาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้นเป็นอันมาก เพราะต้องปรนเปรอทุกวัน

๓.๒ รูปที่ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุอันมาก คือ มหาภูตรูปเหล่านี้เป็นรูปที่ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุอันมากมีอาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้น

๔. มีความแปรปรวนมากมาย (มหาวิการโต)

ภูตรูปที่มีความแปรปรวนมากมาย คือ มหาภูตรูปเหล่านี้มีความเปลี่ยนแปลงมากในรูปที่ไม่มีใจครองเมื่อโลกถูกทำลายล้างด้วยไฟบรรลัยกัลป์ น้ำบรรลัยกัลป์ หรือลมบรรลัยกัลป์ อีกทั้งมีความเปลี่ยนแปลงมากในรูปที่มีใจครองเมื่อธาตุกำเริบ เช่น

ร่างกายที่ปฐวีธาตุแปรปรวนย่อมแข็งกระด้าง เหมือนร่างกายที่ถูกงูปากไม้กัด

ร่างกายที่อาโปธาตุแปรปรวนย่อมเน่าเปื่อย เหมือนร่างกายที่ถูกงูปากเห่ากัด

ร่างกายที่เตโชธาตุแปรปรวนย่อมเร่าร้อน เหมือนร่างกายที่ถูกงูปากไฟกัด

ร่างกายที่วาโยธาตุแปรปรวนย่อมขาดยับ เหมือนร่างกายที่ถูกงูปากมีดกัด

๕. ยิ่งใหญ่มีจริง (มหตฺตา ภูตฺตฺตา จ)

รูปที่ยิ่งใหญ่มีจริง คือ มหาภูตรูปเหล่านี้ยิ่งใหญ่ เพราะควรกำหนดรู้ด้วยความเพียรอันยิ่งใหญ่ และมีจริง เพราะมีอยู่จริงโดยปรมาตถ์

นอกจากนั้น ธาตุทุกอย่างชื่อว่า :-

ก. ธาตุ เพราะไม่พ้นไปจากลักษณะของธาตุ เนื่องจากทรงลักษณะของตนไว้ และสร้างทุกข์[อันใหญ่หลวง]

ข. ธรรม เพราะทรงลักษณะของตนไว้ และดำรงอยู่ตามขณะอันควรแก่ตน [เพราะขณะของรูปไม่น้อยไปกว่าขณะของนามมากนัก^{๑๖๗}]

ค. สภาวะไม่เที่ยง เพราะเป็นสภาพสิ้นไป [เนื่องจากแตกดับไปทุกขณะ^{๑๖๗}]

ฌ. สภาวะเป็นทุกข์ เพราะเป็นสภาพน่ากลัว [เนื่องจากน่ากลัวด้วยการบีบคั้นของความเกิดดับเป็นต้น^{๑๖๗}]

^{๑๖๗} วิสุทธิมหาภูมิภา ๑/๓๕๒/๕๔๒

ง. สภาวะไม่ใช่ตน เพราะเป็นสภาพไม่มีแก่นสาร [เนื่องจากปราศจากแก่นสารคือ
อตตะ^{๑๖๘}]

คัมภีร์วิสุทธิมรรคทุกฉบับมีรูปว่า

สลกฺขณธารณโต ปน ทุกฺขาทานโต จ ทุกฺขาทานโต จ.

แต่ควรมีรูปที่ถูกต้องว่า

สลกฺขณธารณโต ปน ทุกฺขาทานโต จ.

ตามที่กล่าวไว้ในข้อ ๓๔๗

คำว่า ธาตุลกฺขณํ อนตฺติตตฺตา ธาตุโย (ชื่อว่าธาตุ เพราะไม่พ้นไปจากลักษณะของธาตุ)
หมายความว่า การที่ปฐวีธาตุเป็นต้นประกอบด้วยลักษณะเฉพาะมีความแข็งเป็นต้นจัดว่าไม่สละ
ลักษณะของธาตุคือทรงลักษณะของตนไว้ เช่น ลักษณะแข็งเป็นลักษณะเฉพาะของปฐวีธาตุ ไม่ว่า
จะเกิดในเวลา บุคคล หรือสถานที่ใด ก็เป็นลักษณะเฉพาะของปฐวีธาตุเท่านั้น ไม่ใช่ลักษณะเฉพาะ
ของรูปนามอื่น อย่างไรก็ตาม แม้ปฐวีเป็นต้นจะมีลักษณะเฉพาะแล้วยังจัดว่าทรงลักษณะของตน
ไว้ จึงได้ชื่อทั่วไปว่าเป็นธาตุอีกด้วย เพราะไม่มีความพิเศษคือชื่อเฉพาะของปฐวีเป็นต้นโดยสละ
ความสามัญทั่วไปคือธาตุ และไม่มีความสามัญทั่วไปคือธาตุที่ไม่เนื่องด้วยความพิเศษคือชื่อเฉพาะ
ของปฐวีเป็นต้น ดังข้อความว่า

ปถวีอาทีนํ กฺขฬปคฺขรณาทิวีสสลกฺขณสมฺภคิตา อปริจฺจตฺตาตุลกฺขณานํ-
เยวาทิ อาห “ธาตุลกฺขณํ อนตฺติตตฺตาติ. น หิ สามณฺณปริจฺจาเคน วิเสโส, วิเสสนิรเปกฺขํ
วา สามณฺณํ ปวตฺตติ.”^{๑๖๘}

การที่ปฐวีธาตุเป็นต้นประกอบด้วยลักษณะเฉพาะมีความแข็งและไหลเป็นต้นย่อม
มิได้แก่สภาวะธรรมที่ไม่สละลักษณะของธาตุ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ธาตุลกฺขณํ อนตฺติตตฺตา
(เพราะไม่พ้นไปจากลักษณะของธาตุ) ดังจะเห็นได้ว่า ความพิเศษย่อมเป็นไปไม่ได้โดย
สละความสามัญทั่วไป และความสามัญทั่วไปที่ไม่เนื่องด้วยความพิเศษก็เป็นไปไม่ได้

^{๑๖๘} วิสุทธิมรรคภา ๑/๓๕๒/๕๔๒

รูปวิเคราะห์ของ ธาตุ ศัพท์ตามความหมายว่า ทรงลักษณะของตนไว้ และสร้างทุกข์ [อันใหญ่หลวง] ได้กล่าวมาแล้วในข้อ ๓๔๗ ส่วนคำว่า ธมม ที่กล่าวไว้ในเรื่องนี้มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สภาวะทรงลักษณะของตนไว้ = สลกขณฺ์ ธาเรนฺตีติ ธมฺมา.

(ธฺร ธาตุ <ทรงไว้> + รมม บัณฑิตในกัตตุสาธนะ)

๒. สภาวะดำรงอยู่ตามขณะอันควรแก่ตน = อตฺตโน ชนฺานุรูปิ ธาเรนฺตีติ ธมฺมา.

(ธฺร ธาตุ <ทรงไว้> + รมม บัณฑิตในกัตตุสาธนะ)

ส่วนคำว่า ขยฺภูเจน อนิจฺจา. ภยฺภูเจน ทุกฺขา. อสํารกฺกเจน อนตฺตา (ชื่อว่า สภาวะไม่เที่ยง เพราะเป็นสภาพสิ้นไป, สภาวะเป็นทุกข์ เพราะเป็นสภาพน่ากลัว และสภาวะไม่ใช่ตน เพราะเป็นสภาพไม่มีแก่นสาร) แสดงเหตุที่ธาตุเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตน ไม่ใช่คำแสดงรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษาแต่อย่างใด

โดยประการดังนี้ ธาตุทั้งหมดเป็นอย่างเดียวกันโดยความเป็นรูป มหาภูต ธาตุ ธรรม และสภาวะไม่เที่ยงเป็นต้น ผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจธาตุโดยความต่างกันและความเป็นอย่างเดียวกันอย่างนี้

๗. การแยกกันได้และแยกกันไม่ได้

[๓๕๓] การใส่ใจโดยการแยกกันได้และแยกกันไม่ได้ คือ ผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจธาตุโดยการแยกกันได้และแยกกันไม่ได้โดยนัยว่า ธาตุเหล่านี้ที่เกิดร่วมกันทีเดียว ไม่แยกกันโดยสถานที่ตั้ง แม้ในรูปกลาปหนึ่งๆ มีสุทธฐฐฐกลาป (รูปกลาป ๘ ล้วน) เป็นต้นเป็นอย่างต่ำ แต่แยกกันได้ตามลักษณะ

คำว่า สหุปนฺนาว (เกิดร่วมกันทีเดียว) มิได้หมายถึงธาตุต่างหากที่มีได้เกิดร่วมกัน ดังนั้น จึงอาจแยกธาตุต่างหากที่ไม่เกิดร่วมกันได้

ข้อความว่า “ไม่แยกกันโดยสถานที่ตั้ง” หมายความว่า ไม่อาจแยกสถานที่ตั้งได้ว่า

ธาตุนี้อยู่บน ธาตุนี้อยู่ล่าง เป็นต้น ที่จริงแล้ว ธาตุทั้งสามซึมซับดำรงอยู่ในสถานที่อันปฐวีธาตุแผ่ไป และปฐวีธาตุก็ซึมซับดำรงอยู่ในสถานที่อันธาตุทั้งสามแผ่ไปเช่นเดียวกัน

อาทิ ศัพท์ในคำว่า สุธรรมาทิกลาเปปี (แม้ในรูปกลาปหนึ่งๆ มีสุธรรมาทิกลาปเป็นต้น) หมายถึง ชีวิตนวกกลาปอันเป็นรูปกลาปเล็กที่สุดในกรรมชกลาป

๘. ความเข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้

[๓๕๔] การใส่ใจโดยความเข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้ คือ ผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจธาตุโดยความเข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้โดยนัยว่า ในธาตุที่แยกกันไม่ได้ตามที่กล่าวมานี้ ธาตุสองประการแรกเข้ากันได้ เพราะเป็นธาตุหนัก ธาตุสองประการหลังเข้ากันได้เช่นกัน เพราะเป็นธาตุเบา แต่ธาตุสองอย่างแรกกับธาตุสองอย่างหลังและธาตุสองอย่างหลังกับธาตุสองอย่างแรก เข้ากันไม่ได้

ในคัมภีร์อรรถสาสนี^{๑๖๙} ได้จำแนกปฐวีธาตุด้วยข้อความว่า กกุขพี มุฑุกัม สณห์ ผรุสฺสฺ ครุกัม ลหุกัม (แข็ง อ่อน ละเอียดย หยาบ หนัก เบา) ข้อความว่า ลหุกัม (เบา) กล่าวไว้โดยอ้อมโดยหมายถึงปฐวีธาตุที่เบากว่าปฐวีธาตุอื่นที่หนักกว่า นอกจากนั้น วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๑๗๐} ได้ระบุว่า อาโปธาตุหนักกว่าปฐวีธาตุด้วยคำว่า ครุตรสภาวาย อาโปธาตุยา (อาโปธาตุที่มีสภาวะหนักกว่า) ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่าปฐวีธาตุและอาโปธาตุเป็นธาตุหนัก ดังข้อความ^{๑๗๑}ว่า

ถามว่า : ในเรื่องนี้ แม้ปฐวีธาตุก็มีความเบามีใช่หรือ ดังมีแสดงไว้ว่า กกุขพี มุฑุกัม สณห์ ผรุสฺสฺ ครุกัม ลหุกัม (แข็ง อ่อน ละเอียดย หยาบ หนัก เบา) และแม้อาโปธาตุก็มีความเบามีใช่หรือ ?

ตอบว่า : หามีได้ เพราะประสงค์เอาความหนักโดยตรง ดังจะเห็นได้ว่า ความหนักของปฐวีธาตุถูกกล่าวไว้โดยอ้อมว่าเป็นความเบาโดยเทียบกับปฐวีธาตุที่หนักกว่า เหมือนความเย็นของเตโชธาตุถูกกล่าวไว้โดยอ้อม[โดยเทียบกับเตโชธาตุที่ร้อนกว่า]

๑๖๙ อภ.ส.อ. ๑/๖๔๗/๓๕๑

๑๗๐ วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๕๗/๕๔๗

๑๗๑ วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๕๔/๕๔๓

๙. ความต่างกันของธาตุภายในและธาตุภายนอก

[๓๕๕] การใส่ใจโดยความต่างกันของธาตุภายในและธาตุภายนอก คือ ผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจธาตุโดยความต่างกันของธาตุภายในและธาตุภายนอกอย่างนี้ว่าธาตุภายในเป็นที่อาศัยของวัตถุรูปอันเป็นที่ตั้งของวิญญานจิต [จักขุวัตถุ โสทวัตถุ ฆานวัตถุ ชิวหาวัตถุ กายวัตถุ และหทัยวัตถุ] วิญญัตติรูป [กายวิญญัตติและวจีวิญญัตติ] และอินทริยรูป [อิตถินทริย์ ปุริสินทริย์ และชีวิตินทริย์] เกิดร่วมกับอริยาบถ มีสมุฏฐาน ๔ [กรรม จิต อุตฺต และอาหาร] ส่วนธาตุภายนอกตรงกันข้ามจากธาตุภายในที่กล่าวมาแล้ว [ไม่เป็นที่อาศัยของวัตถุรูป วิญญัตติรูป และอินทริยรูป ไม่เกิดร่วมกับอริยาบถ และเกิดจากอุตฺต]

๑๐. การรวมเข้า

[๓๕๖] การใส่ใจโดยการรวมเข้า คือผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจธาตุโดยการรวมเข้าอย่างนี้ว่า ปรฐวีธาตุที่เกิดจากกรรมรวมเข้าเป็นอันเดียวกันกับธาตุอื่นที่เกิดจากกรรม เพราะมีสมุฏฐานเหมือนกัน ปรฐวีธาตุที่เกิดจากจิตก็รวมเข้าเป็นอันเดียวกันกับธาตุอื่นที่เกิดจากจิตเป็นต้นเหมือนกัน

๑๑. การเป็นเหตุอุปถัมภ์

[๓๕๗] การใส่ใจโดยการเป็นเหตุอุปถัมภ์ คือ ผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจธาตุโดยการเป็นเหตุอุปถัมภ์อย่างนี้ว่า—

ก. ปรฐวีธาตุถูกอาโปธาตุยึดไว้[ด้วยการรวมเข้า] เตโชธาตุรักษาไว้[ด้วยการทำให้อุ่น] วาโยธาตุพยุงไว้[ด้วยการทำให้เคลื่อนไหว] จึงเป็นที่อาศัยอุปถัมภ์มหาภูตรูป ๓ [ด้วยอำนาจสหชาติปัจจัยเป็นต้น]

ข. อาโปธาตุดำรงอยู่ในปรฐวีธาตุ ถูกเตโชธาตุรักษาไว้ วาโยธาตุพยุงไว้ จึงช่วยยึดอุปถัมภ์มหาภูตรูป ๓ [ด้วยอำนาจสหชาติปัจจัยเป็นต้น]

ค. เตโชธาตุดำรงอยู่ในปรฐวีธาตุ ถูกอาโปธาตุยึดไว้ วาโยธาตุพยุงไว้ จึงทำให้อุ่นอุปถัมภ์มหาภูตรูป ๓ [ด้วยอำนาจสหชาติปัจจัยเป็นต้น]

สม. วาโยธาตุดำรงอยู่ในปฐวีธาตุ ถูกอาโปธาตุยึดไว้ เตโชธาตุรักษาไว้ จึงช่วยพยุง
อุปถัมภมหากุตรูป ๓ [ด้วยอำนาจสหชาติปัจจัยเป็นต้น]

๑๒. การไม่รู้จักคิดพิจารณา

[๓๕๘] การใส่ใจโดยการไม่รู้จักคิดพิจารณา คือ ผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจธาตุโดยการไม่รู้จักคิด
พิจารณาอย่างนี้ว่า ในธาตุ ๔ เหล่านี้ ปฐวีธาตุหาไม่รู้ไม่ว่า เราเป็นปฐวีธาตุ หรือ เราเป็นที่ตั้ง
อุปถัมภมหากุตรูป ๓ แม้ธาตุ ๓ อื่นก็หาไม่รู้ไม่ว่า ปฐวีธาตุเป็นที่ตั้งอุปถัมภพวงเรา ธาตุทั้งปวงก็
เช่นเดียวกัน

ท่านประสงค์จะแสดงว่า แม้การที่ธาตุทั้งหลายไม่รู้จักคิดพิจารณาไม่แสดงไว้แล้ว
ด้วยคำว่า อณวมณฺเฒอาโกตปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา (ธรรมเหล่านี้จะปราศจาก
การใส่ใจพิจารณากันและกัน) แต่บุคคลพึงเจริญกรรมฐานตามวิธีนี้อีก จึงกล่าวว่า
ปถวีธาตุ เจตฺถ (ในธาตุ ๔ เหล่านี้ ปฐวีธาตุหาไม่รู้ไม่ว่า) เป็นต้น^{๑๗๒}

๑๓. การจำแนกปัจจัย

[๓๕๙] การใส่ใจโดยการจำแนกปัจจัย คือ ผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจธาตุโดยการจำแนกปัจจัย
อย่างนี้ว่า เหตุเกิดของธาตุมี ๔ อย่าง คือ กรรม จิต อาหาร และอุตุ

ในเหตุเกิดของธาตุเหล่านั้น :-

ก. กรรมเป็นเหตุเกิดของธาตุที่เกิดจากกรรม มิใช่จิตเป็นต้น ส่วนจิตเป็นต้นเป็นเหตุ
เกิดของธาตุที่เกิดจากจิตเป็นต้น มิใช่ปัจจัยอื่น

ข. กรรมเป็นชนกปัจจัย (ปัจจัยก่อให้เกิด) แก่ธาตุที่เกิดจากกรรม เป็นอุปนิสสย-
ปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลัง) โดยอ้อมแก่ธาตุที่เหลือ จิตเป็นชนกปัจจัยแก่ธาตุที่เกิด
จากจิต[ด้วยอำนาจสหชาติปัจจัย นิสสยปัจจัย และอาหารปัจจัยเป็นต้น] เป็นปัจฉาชาติปัจจัย
(ปัจจัยที่เกิดภายหลัง) อัตถิปัจจัย (ปัจจัยที่มีอยู่) และอวิคตปัจจัย (ปัจจัยที่ไม่ปราศจาก) แก่

^{๑๗๒} วิสุทธิมรรค ๑/๓๕๘/๕๔๔

ธาตุที่เหลือ อาหารเป็นชนกปัจจัยแก่ธาตุที่เกิดจากอาหาร เป็นอาหารปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอาหาร) อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแก่ธาตุที่เหลือ อุตฺตฺเป็นชนกปัจจัยแก่ธาตุที่เกิดจากอุตฺตฺเป็นอัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแก่ธาตุที่เหลือ

ค. มหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่มหาภูตรูปที่เกิดจากกรรม (กรรมชรูป) และแก่มหาภูตรูปที่เกิดจากจิตเป็นต้น (จิตตชรูป อุตฺตฺชรูป อาหารชรูป) มหาภูตรูปที่เกิดจากจิตและอาหารก็เช่นกัน คือ มหาภูตรูปที่เกิดจากจิตเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่มหาภูตรูปที่เกิดจากจิต (จิตตชรูป) และแก่มหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมเป็นต้น (กรรมชรูป อุตฺตฺชรูป อาหารชรูป) มหาภูตรูปที่เกิดจากอาหารเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่มหาภูตรูปที่เกิดจากอาหาร (อาหารชรูป) และแก่มหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมเป็นต้น (กรรมชรูป จิตตชรูป อุตฺตฺชรูป) มหาภูตรูปที่เกิดจากอุตฺตฺเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่มหาภูตรูปที่เกิดจากอุตฺตฺ (อุตฺตฺชรูป) และแก่มหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมเป็นต้น (กรรมชรูป จิตตชรูป อาหารชรูป)

ฌ. ปฐวีธาตุที่เกิดจากกรรมเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่ธาตุอื่นที่เกิดจากกรรมด้วยอำนาจของสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย และด้วยอำนาจของการเป็นที่อาศัย แต่มิใช่เป็นปัจจัยอุปถัมภ์ด้วยอำนาจการก่อให้เกิดผล อีกทั้งเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่มหาภูตรูปอื่นซึ่งมีกระแสรูป ๓ [จิตตชรูป อุตฺตฺชรูป และอาหารชรูป] ด้วยอำนาจของนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย มิใช่ด้วยอำนาจของการเป็นที่อาศัยและก่อให้เกิดผล

ง. อาโปธาตุเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่ธาตุ ๓ อื่นด้วยอำนาจของสหชาติปัจจัยเป็นต้น และด้วยอำนาจของการยึดไว้ มิใช่ด้วยอำนาจของการก่อให้เกิดผล อีกทั้งเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่ธาตุ ๓ อื่นซึ่งมีกระแสรูป ๓ ด้วยอำนาจของนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย มิใช่เป็นปัจจัยด้วยอำนาจของการพยุ่งและก่อให้เกิดผล

จ. เตโชธาตุเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่ธาตุ ๓ อื่นด้วยอำนาจของสหชาติปัจจัยเป็นต้น และด้วยอำนาจของการให้อุ่น มิใช่เป็นปัจจัยอุปถัมภ์ด้วยอำนาจของการก่อให้เกิดผล อีกทั้งเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่มหาภูตรูปอื่นซึ่งมีกระแสรูป ๓ ด้วยอำนาจของนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย มิใช่ด้วยอำนาจของการให้อุ่นและก่อให้เกิดผล

ฉ. วาโยธาตุเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่ธาตุ ๓ อื่นด้วยอำนาจของสหชาติปัจจัยเป็นต้น และด้วยอำนาจของการพยุง มิใช่ด้วยอำนาจของการก่อให้เกิดผล อีกทั้งเป็นปัจจัยอุปถัมภ์ แก่มหาภูตอื่นซึ่งมีกระแสรูป ๓ ด้วยอำนาจของนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย มิใช่ ด้วยอำนาจของการพยุงและก่อให้เกิดผล

ช. แม้ปฐวีธาตุเป็นต้นซึ่งเกิดจากจิต อาหาร และอุตุเป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

ข้อ ก. จำแนกปัจจัยในธาตุโดยเนื่องด้วยปัจจัยมีกรรมเป็นต้น ส่วนข้อ ข.-ช. จำแนก ปัจจัยโดยเนื่องด้วยธาตุที่มีกรรมเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๑๗๓} อธิบายองค์ธรรมของกรรมเป็นต้น ๔ อย่าง ดังนี้

กรรม คือ กุศลกรรมและอกุศลกรรมที่ก่อให้เกิดรูป

จิต คือ จิตดวงใดดวงหนึ่งที่ก่อให้เกิดรูป

อาหาร คือ อาหารภายในที่ก่อให้เกิดรูป

อุตุ คือ อุณหภูมิอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยองค์ธรรมคือเตโชธาตุ

คำว่า ปริยายโต อุปนิสสยปจฺจโย โหติ (เป็นอุปนิสสยปัจจัยโดยอ้อม) หมายความว่า อุปนิสสยปัจจัยไม่มีแก่รูปธรรมโดยตรง เพราะในคัมภีร์ปฏิฐานตรัสถึงอุปนิสสย- ปัจจัยแก่นามธรรมเท่านั้น แต่พึงทราบว่าการเกิดขึ้นโดยไม่เว้นเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอุปนิสสยปัจจัยโดยอ้อมตามสุดต้นตอ ดังพระพุทธดำรัสว่า ปุคฺคํ อุปนิสฺสาย วณฺสณํ อุปนิสฺสาย (อาศัยบุคคล อาศัยป่าช้า)

ข้อความในข้อ ฉ. ว่า “ปฐวีธาตุที่เกิดจากกรรมเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่ธาตุอื่นที่เกิดจาก กรรมด้วยอำนาจของสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย และด้วยอำนาจของการเป็นที่อาศัย” เป็นต้น กล่าวไว้เพื่อแสดงการที่ปฐวีธาตุที่เกิดจากกรรมเป็น ปัจจัยอุปถัมภ์แก่ธาตุอื่นที่อยู่ใกล้เคียงกัน

และ ว่า “ อีกทั้งเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่มหาภูตรูปอื่นซึ่งมีกระแสรูป ๓ [จิตตขรูป อุตฺตขรูป

^{๑๗๓} วิสุทธิมมหาฎีกา ๑/๓๕๙/๕๔๕

และอาหารรูป] ด้วยอำนาจของนิสสยปัจจัย อตฺถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย” กล่าวถึงความเป็นปัจจัยอุปถัมภ์ด้วยอำนาจปัจจัย ๓ อย่างตามสูตรต้นต้นัย เพราะในคัมภีร์ปฏิฐานมีได้แสดงถึงการที่ธาตุ ๔ เป็นปัจจัยอุปถัมภ์แกรูปที่อยู่ในกลาปต่างกัน

ความต่างกันคือ ในธาตุ ๔ เหล่านี้ที่ดำเนินไปเนื่องด้วยปัจจัยมีสหชาติปัจจัยเป็นต้นตามที่กล่าวมาแล้วนั้น :-

เอกํ ปฏิจฺจ ติสฺโส	จตุธา ติสฺโส ปฏิจฺจ เอโก จ
เทว ธาตุโย ปฏิจฺจ	เทว จตุธา สมฺปตฺตุนฺติ.

ธาตุ ๓ อาศัยธาตุ ๑ เป็นไปโดยลักษณะ ๔ อย่าง ธาตุ ๑ อาศัยธาตุ ๓ เป็นไปโดยลักษณะ ๔ อย่าง ธาตุ ๒ อาศัยธาตุ ๒ เป็นไปโดยลักษณะ ๖ อย่าง

คานานี้เป็นคาถามาตราพฤติ ชื่อว่า ปฐฺยาอริยา ประกอบด้วยคณะ ๗ คณะ (แต่ละคณะมี ๔ มาตรา) และอันตรุในพุพพัทธะ คือ ครั้งแรก ได้แก่ บาทที่ ๑ และที่ ๒ มีคณะที่ ๖ เป็น ข คณะ คือคำว่า ปฏิจฺจ (๑ ๒ ๑) ส่วนอปรพัทธะ คือ บาทที่ ๓ และที่ ๔ ประกอบด้วยคณะ ๗ คณะ และอันตรุเช่นเดียวกัน แต่มีคณะที่ ๖ เป็นลหุ คือ คำว่า ป (๑)

กล่าวโดยละเอียดว่า :-

ก. ธาตุ ๓ เกิดอาศัยธาตุ ๑ โดยลักษณะ ๔ อย่าง คือ ธาตุอย่างละ ๓ อื่นในปฐฺวีธาตุเป็นต้น อาศัยธาตุอย่างละ ๑

ข. ธาตุ ๑ เกิดอาศัยธาตุ ๓ โดยลักษณะ ๔ อย่าง คือ ธาตุอย่างละ ๑ ในปฐฺวีธาตุเป็นต้น อาศัยธาตุอย่างละ ๓ อื่น

ค. ธาตุ ๒ เกิดอาศัยธาตุ ๒ โดยลักษณะ ๖ อย่าง คือ ธาตุสองอย่างหลังอาศัยธาตุสองอย่างหน้า, ธาตุสองอย่างหน้าอาศัยธาตุสองอย่างหลัง, ธาตุที่ ๒ และที่ ๔ อาศัยธาตุที่ ๑ และที่ ๓, ธาตุที่ ๑ และที่ ๓ อาศัยธาตุที่ ๒ และที่ ๔, ธาตุที่ ๒ และที่ ๓ อาศัยธาตุที่ ๑ และที่ ๔, ธาตุที่ ๑ และที่ ๔ อาศัยธาตุที่ ๒ และที่ ๓

วิสุทธิธรรมมหาภิภา^{๑๗๔} อธิบายเรื่องนี้ว่า

พึงทราบความเป็นปัจจัยนี้ด้วยอำนาจของสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย
นิสสยปัจจัย อัตติปัจจัย และอวิคตปัจจัย และแม้ในปัจจัยดังกล่าวก็พึงทราบความเป็น
ปัจจัยโดยมีอัญญมัญญปัจจัยเป็นหลัก ซึ่งมีตรัสระบุไว้ในปัจจุจวาระว่า

เอกัง มหาภูตัง ปฏิจุจ ตโย มหาภูตา, ตโย มหาภูเต ปฏิจุจ เอกัง มหาภูตัง, เทว
มหาภูเต ปฏิจุจ เทว มหาภูตา อุปปชฺชนติ.^{๑๗๕}

มหาภูตรูป ๓ เกิดขึ้นอาศัยมหาภูตรูป ๑, มหาภูตรูป ๑ เกิดขึ้นอาศัยมหาภูต
รูป ๓, มหาภูตรูป ๒ เกิดขึ้นอาศัยมหาภูตรูป ๒

ในธาตุเหล่านั้น :-

๑. ปฐวีธาตุเป็นปัจจัยแก่การกตในเวลาก้าวไปและถอยกลับ เป็นต้น [เพราะกิริยา
กระทบสำเร็จได้ด้วยอำนาจปฐวีธาตุ^{๑๗๔}] [คือ ปฐวีธาตุเป็นเหตุหลักในการกต ส่วนอาโปธาตุ
สนับสนุน]

๒. ปฐวีธาตุนั้นที่มีอาโปธาตุไปตาม (สนับสนุน) ย่อมเป็นปัจจัยแก่การวาง [อาโป-
ธาตุไม่เป็นเหตุหลักในการวางนั้น แต่ปฐวีธาตุเป็นเหตุหลัก ปฐวีธาตุจึงเป็นปัจจัยแก่การวางแท้
เพราะปฐวีธาตุนั้นมีหน้าที่ยั้งยวดในการวางอีกด้วย เหมือนในความเป็นที่ตั้ง^{๑๗๕}] [คือ ปฐวีธาตุ
เป็นเหตุหลักในการวาง ส่วนอาโปธาตุสนับสนุน]

๓. อาโปธาตุที่ปฐวีธาตุไปตาม เป็นปัจจัยแก่การเหยียบ [เพราะอาโปธาตุที่มีสภาวะ
หนักกว่าปฐวีธาตุมีความขวนขวายยิ่งยวด^{๑๗๔}] [คือ อาโปธาตุเป็นเหตุหลักในการเหยียบ ส่วน
ปฐวีธาตุสนับสนุน]

๔. เตโชธาตุที่วาโยธาตุไปตาม เป็นปัจจัยแก่การยก [เพราะเตโชธาตุมีสภาวะพุ่งขึ้น
สูง^{๑๗๕}] [คือ เตโชธาตุเป็นเหตุหลักในการยก ส่วนวาโยธาตุสนับสนุน เพราะธาตุไฟเบากว่า
ธาตุลม]

^{๑๗๔} วิสุทธิ.มหาภิภา ๑/๓๕๙/๕๔๗

^{๑๗๕} อภิ.ป. ๔๐/๕๓/๑๘

๕-๖. วาโยธาตุที่เตโชธาตุไปตาม เป็นปัจจัยแก่การเริ่มอย่างและอย่างผ่าน[เท้าอีกข้างหนึ่ง] [เพราะวาโยธาตุที่มีสภาวะไปขวางมีความขวนขวายอันยิ่งยวดในการเริ่มอย่างและอย่างผ่าน^{๑๗๖}] [คือ วาโยธาตุเป็นเหตุหลักในการเริ่มอย่างและอย่างผ่าน ส่วนเตโชธาตุสนับสนุน เพราะธาตุลมเป็นหลักในการผลักดัน]

โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจโดยการจำแนกปัจจัย

สรุปความว่า ธาตุหนักมี ๒ ธาตุ คือ ธาตุดินกับธาตุน้ำ ส่วนธาตุเบา มี ๒ ธาตุ คือ ธาตุไฟกับธาตุลม ในธาตุเหล่านั้น ธาตุน้ำหนักกว่าธาตุดิน จะเห็นได้ว่าน้ำไหลลงต่ำ และธาตุไฟเบากว่าธาตุลม จะเห็นได้ว่าไฟพุ่งขึ้นสูง

การเดินทางข้อความที่กล่าวไว้ข้างต้นในคัมภีร์อรรถกถา เริ่มจากการกดโดยมีปฐวีธาตุเป็นหลัก ทำให้เข้าใจยาก เพราะไม่ได้เริ่มจากการยกเท้าตามท่าเดินทั่วไป ดังนั้น จึงขอสรุปการเดินทางตั้งแต่การยกเท้า ดังต่อไปนี้

๑. การยก (อุทฺทธรณ)

สภาวะเบา มีเตโชธาตุเป็นหลัก วาโยธาตุสนับสนุน เพราะธาตุไฟเบากว่าธาตุลม จะเห็นได้ว่าไฟพุ่งขึ้นสูง ข้อนี้สอดคล้องกับอาการปรากฏของธาตุไฟว่า มหุทวานุปปทานปัจจุภูฏจाना (ปรากฏ[แก้แณณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการทำให้[สหชาตธรรม]อ่อนนุ่ม) ความจริงการทำให้อ่อนก็คือความเบาพุ่งขึ้นสูงเหมือนควันไฟนั่นเอง^{๑๗๗}

๒. การเริ่มอย่าง (อติหฺรณ)

สภาวะผลักดัน มีวาโยธาตุเป็นหลัก เตโชธาตุสนับสนุน เพราะธาตุลมเป็นหลักในขณะย่าง ข้อนี้สอดคล้องกับอาการปรากฏของธาตุลมว่า อภินีหารปัจจุภูฏจाना (มีการผลักดันเป็นอาการปรากฏ)^{๑๗๘}

๓. การย่างผ่าน, ก้าวไป (วิตฺติหฺรณ)

สภาวะผลักดัน มีวาโยธาตุเป็นหลัก เตโชธาตุสนับสนุน เพราะธาตุลมเป็นหลักในการย่างผ่านเท้าอีกข้างหนึ่ง

๑๗๖

วิสุทธิมหาฎีกา ๑/๓๕๙/๕๔๗

๑๗๗

วิสุทธิ. ๑/๓๕๐/๔๐๕

๔. การเหยียบ (โวลสชชน, อวกุเขปน)

สภาวะหนัก มีอาโปธาตุเป็นหลัก ปฐวีธาตุสนับสนุน เพราะธาตุน้ำเป็นหลักในขณะเหยียบ จะเห็นได้ว่าน้ำไหลลงต่ำ ข้อนี้สอดคล้องกับลักษณะของธาตุน้ำว่า ปคฺฆรณลกฺขณา (มีลักษณะไหลหรือเกาะกุม) เนื่องด้วยธาตุน้ำมีลักษณะไหลไปสู่ที่ต่ำ จึงหนักกว่าธาตุดิน^{๑๗๘}

๕. การวาง (สนฺนิกุเขปน, ปติฏฺฐาปน)

สภาวะให้ตั้งไว้ มีปฐวีธาตุเป็นหลัก อาโปธาตุสนับสนุน เพราะธาตุดินเป็นหลักในขณะวาง ข้อนี้สอดคล้องกับหน้าที่ของธาตุดินว่า ปติฏฺฐาปนรสา (มีหน้าที่ดำรง[สหชาติธรรม])^{๑๗๙}

๖. การกด (สนฺนิรุมน, อุปปิพฺพน)

สภาวะกระทบ มีปฐวีธาตุเป็นหลัก อาโปธาตุสนับสนุน เพราะธาตุดินเป็นหลักในขณะกด ข้อนี้สอดคล้องกับลักษณะของธาตุดินว่า กกฺขฬลฺกฺขณา (มีลักษณะแข็งหรืออ่อน)^{๑๘๐}

ดังคำอธิบายในคัมภีร์ฎีกาของทีมนิกายและมัชฌิมนิกายว่า

วาโยธาตุยา อนุคฺตา เตโชธาตุ อุทฺธรณสฺส ปจฺจโย. อุทฺธรณคฺคิตฺตา หิ เตโชธาตุติ. เตโชธาตุยา อนุคฺตา วาโยธาตุ อติหรณวิตฺติหรณานํ ปจฺจโย. ติริยคฺคิตฺตํ หิ วาโยธาตุยา อติหรณวิตฺติหรณสฺส สาติสโย พฺยาปาโรติ. ปถวีธาตุยา อนุคฺตา อาโปธาตุ โวลสชชนสฺส ปจฺจโย. ครุตรสภาวา หิ อาโปธาตุติ. ๔เปฯ ยสฺมา ปน อาโปธาตุยา อนุคฺตา ปถวีธาตุ สนฺนิกุเขปนสฺส ปจฺจโย, ปติฏฺฐาภาเว วีย ปติฏฺฐาปนํปิ ตสฺสา สาติสยกิจฺจตุตา อาโปธาตุยา ตสฺสา อนุคฺตภาโว, ตถา ฆฏฺฏนฺกิริยาย ปถวีธาตุยา วเสน สนฺนิรุชฺฌนสฺส ลีชฌนโต ตตฺถาปิ ปถวีธาตุยา อาโปธาตุอนุคฺตภาโว, ตสฺมา วุตฺตํ “ตถา สนฺนิกุเขปนสนฺนิรุชฺฌนสฺสตี.”^{๑๘๑}

๑. เตโชธาตุที่มีวาโยธาตุไปตาม ย่อมเป็นปัจจัยแก่การยก เพราะเตโชธาตุมีสภาวะพุ่งขึ้นสูง

๒-๓. วาโยธาตุที่มีเตโชธาตุไปตาม ย่อมเป็นปัจจัยแก่การเริ่มย่างและก้าวไปผ่านเท้าอีกข้างหนึ่ง] เพราะวาโยธาตุที่มีสภาวะไปขวางมีความขวนขวายอันยิ่งยวดในการเริ่มย่างและย่างผ่าน

^{๑๗๘} วิสุทธิ. ๑/๓๕๐/๔๐๕

^{๑๗๙} ที.สี.ฎีกา ๑/๒๑๔/๓๐๑-๒, ม.ม.ฎีกา ๑/๑๐๙/๔๔๖

๔. อาโปธาตุที่มีปฐวีธาตุไปตาม ย่อมเป็นปัจจัยแก่การเหยียบ เพราะอาโปธาตุมีสภาวะหนักกว่า[ปฐวีธาตุ] ฯลฯ

๕. ปฐวีธาตุที่มีอาโปธาตุไปตาม ย่อมเป็นปัจจัยแก่การกระทบ การที่อาโปธาตุไปตาม ปฐวีธาตุนั้น ก็เพราะปฐวีธาตุดังกล่าวมีหน้าที่ยิ่งยวดในการวางอีกด้วย เหมือนในความเป็นที่ตั้ง

๖. การที่ปฐวีธาตุถูกอาโปธาตุไปตามแม้ในการกตนั้น ย่อมมิได้เช่นเดียวกัน เพราะการกตสำเร็จได้ด้วยอำนาจของปฐวีธาตุที่เป็นกิริยากระทบ

มีข้อสังเกตว่า แม้ในคัมภีร์อรรถกถามีได้ระบุว่าธาตุใดเบาหรือหนักกว่าอีกธาตุหนึ่ง แต่ในคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกายระบุว่าธาตุไฟเบากว่าธาตุดม และธาตุน้ำหนักกว่าธาตุดิน ตามหลักฐานที่นำมาแสดงไว้ข้างต้น นอกจากนั้น ข้อความจากวิสุทธิมรรคและคัมภีร์ฎีกาที่นำมาแสดงไว้ยังสอดคล้องกับคำอธิบายการเดินที่ปรากฏในอรรถกถาของทีฆนิกาย ดังนี้

ตสฺสเสว อภิภูมโต เอเกกปาทุทฺธเรณ ปถวีธาตฺุ อาโปธาตฺุติ เทว ธาตุโย โอมตฺตา โหนติ มนฺทา. อิตฺรา เทว อธิมตฺตา อธิมตฺตา โหนติ พลวติโย. ตถา อติหรณฺวิตฺติหรณฺสุ. โวลฺสขฺชนเณ เตโฆวโยธาตุโย โอมตฺตา โหนติ มนฺทา. อิตฺรา เทว อธิมตฺตา โหนติ พลวติโย. ตถา สन्नิกฺเขปนสन्नิจฺรมฺภเนสุ. ตตฺถ อุทฺธเรณ ปวตฺตา รูปรูปธมฺมา อติหรณฺ น ปาปฺพนฺติ. ตถา อติหรณฺ ปวตฺตา วิตฺติหรณฺ. วิตฺติหรณฺ ปวตฺตา โวลฺสขฺชน. โวลฺสขฺชน ปวตฺตา สन्नิกฺเขปน. สन्नิกฺเขปนเณ ปวตฺตา สन्नิจฺรมฺภนํ น ปาปฺพนฺติ. ตตฺถ ตตฺถเว ปพฺพํ ปพฺพํ สนฺธิ สนฺธิ โอิธิ โอิธิ หุตฺวา ตตฺตกปาเล ปกฺขิตฺตตฺติลาณี วีย ปฏฺฐปฏฺฐายนฺตา ภิชฺชนฺติ.^{๑๘๐}

เมื่อเขาก้าวอยู่ในขณะยกเท้าข้างหนึ่ง ธาตุ ๒ อย่าง คือ ปฐวีธาตุ และอาโปธาตุ มีกำลังน้อย ส่วนธาตุ ๒ อย่างอื่น(คือ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ) มีกำลังมาก แม้ในขณะย่างและย่างผ่านก็เช่นเดียวกันนี้ แต่ในขณะเหยียบ เตโชธาตุและวาโยธาตุมีกำลังน้อย ส่วนธาตุทั้ง ๒ ที่เหลือ (คือ ปฐวีธาตุ และอาโปธาตุ) มีกำลังมาก ในขณะวางและกตก็เช่นเดียวกันนี้

ในบรรดาขณะเหล่านั้น รูปนามที่เป็นไปในขณะยกย่อมไม่ไปถึงขณะเริ่มย่าง เช่นเดียวกันนี้ รูปนามที่เป็นไปในขณะเริ่มย่างก็ไม่ไปถึงขณะก้าวไปข้างหน้า ที่เป็นไปในขณะ

^{๑๘๐} ที่.สี.อ. ๑/๒๑๔/๑๗๔

ก้าวไปข้างหน้าก็ไปไม่ถึงขณะเหยียบ ที่เป็นไปในขณะเหยียบก็ไปไม่ถึงขณะวาง ที่เป็นไปในขณะวางก็ไปไม่ถึงขณะกด รูปนามเหล่านั้นเกิดดับเป็นชุด ชุดละตอน ย่อมดับไปในขณะนั้นๆ เหมือนเมล็ดงาที่ใส่ในกะทะร้อนฉีกสิ่งเสียอยู่

ตามข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ในคำว่า เตโชธาตุยา อนุคตา วาโยธาตุ อติหรณ-
 วิติหรณานํ ปจฺจโย โหติ (วาโยธาตุที่มีเตโชธาตุไปตาม เป็นปัจจัยแก่การเริ่มอย่างและอย่างผ่าน[เข้า
 อีกข้างหนึ่ง]) คำว่า อติหรณ แปลว่า “การเริ่มอย่าง” ส่วน วิติหรณ แปลว่า “การอย่างผ่าน[เข้าอีก
 ข้างหนึ่ง]” ดังข้อความว่า

ตตุถ จิตฺมฺจฺจนโต อภิมุขํ ปาทสฺส หรณํ อติหฺรณํ, ปฺรโต หรณํ. ตโต โลกํ
วืตีกกम्म หรณํ วืติหฺรณํ, ปลสโต หรณํ.^(๑๘๑)

ในพากย์นั้น การนำเข้าไปข้างหน้าจากสถานที่นั้นอยู่ เรียกว่า อติหรณะ คือ การนำเข้าไปข้างหน้า, การนำเท้าล่วงพ้นไปจากนั้นนิดหน่อย เรียกว่า วิติหรณะ คือ การย่างผ่าน

แม้คำปฏิญาณนั้นก็กล่าวถึงเรื่องนี้ในลักษณะเดียวกันว่า

จิตภูจนัน อติภักมิตวา ปุโรโต หรณํ อติหรณํ. ขาณฺธุอาทิปริหฺรณตฺถํ ปตฺติภูจิตปา-
ทฺหมฺภูณฺปริหฺรณตฺถํ วา ปสฺเสน หรณํ วิติหฺรณํ. ยาว ปตฺติภูจิตปาโท, ตาว อาหฺรณํ อติหฺรณํ,
ตโต ปรั หรณํ วิติหฺรณนฺติ อยํ วา เอเตสํ วิเสโส.^{๑๘๒}

การย่างไปข้างหน้าพ้นไปจากสถานที่ซึ่งยืนอยู่ เรียกว่า อติฐานะ การก้าวไป
ด้านข้างเพื่อหลีกเลี่ยงต่อไปเป็นต้น หรือเพื่อหลีกเลี่ยงการกระทบกับเท้าที่ยืนอยู่ เรียกว่า
วิธีฐานะ

อีกอย่างหนึ่ง ความต่างกันของอดีตและวิดิทัศน์เหล่านั้นมีดังนี้ คือ การ
 ย่างไปถึงเท่าที่ยืนอยู่ เรียกว่า อดีต ส่วนการก้าวไปต่อจากนั้น เรียกว่า วิดิทัศน์

ชาญอาทิบริหารตลั ปตัญจิตปาทบริหารตลั วา ปสฺเสน หรณั วิติหรณนติ

๑๘๑ วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๕๙/๕๔๘

១៩២ ពិ.សី.ភ្នំកា ១/២១៤/៣០២

วทนต์. ยาว ปติฏฺฐิตปาโท, ตาว อاهرณํ อติหรณํ. ตโต ปรี หารณํ วิติหรณนฺติ อโย วา
เอเตสํ วิเสโส.^{๑๘๓}

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า การก้าวไปด้านข้างเพื่อหลีกเลี่ยงต่อไม่เริ่มต้น หรือ
เพื่อหลีกเลี่ยงเท้าที่ยืนอยู่ เรียกว่า วิติหรณะ อีกอย่างหนึ่ง ความต่างกันของอติหรณะ
และวิติหรณะเหล่านั้นมีดังนี้ คือ การย่างไปถึงเท้าที่ยืนอยู่ เรียกว่า อติหรณะ ส่วนการ
ก้าวไปต่อจากนั้น เรียกว่า วิติหรณะ

ความเห็นของอาจารย์ทั้งหลายที่ท่านนำมากล่าวถึงในเรื่องนี้ ก็คือ คำอธิบายจากคัมภีร์
วิสุทธิมรรคที่กล่าวว่า อติหรณ แปลว่า “การย่าง” ส่วน วิติหรณ แปลว่า “การย้าย” หมายถึง
การย้ายเท้าในขณะย่างเพื่อหลีกเลี่ยงหนามหรือต่อเป็นต้น ดังข้อความว่า

อติหรณํ นาม ปรีโต หารณํ. วิติหรณํ นาม ชาณุกณฺณุกทิมชาตืออาทิสฺส กิณฺณิจิเทว
ทิสฺสา อีโต จิตฺโต จ ปาทสญฺจารณํ.^{๑๘๔}

การย่างไปข้างหน้า เรียกว่า อติหรณะ (การย่าง) การย้ายเท้าจากที่โน้นที่นี่เมื่อ
พบต่อ หนาม หรืออุ เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เรียกว่า วิติหรณะ (การย้าย)

ขอสรุปเท่าเดิน ๖ ระยะจากทั้งสองมติที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและฎีกา ดังต่อไปนี้

	วิสุทธิมรรค	คัมภีร์ฎีกา
๑	อุทฺธรณ (ยก)	อุทฺธรณ (ยก)
๒	อติหรณ (ย่าง)	อติหรณ (ย่าง)
๓	วติหรณ (ย้าย)	วติหรณ (ก้าวไป)
๔	โวสฺสชฺชน, อวฺกฺเขปน (เหยียบ)	โวสฺสชฺชน, อวฺกฺเขปน (เหยียบ)
๕	สนฺนิกฺเขปน, ปติฏฺฐาปน (วาง)	สนฺนิกฺเขปน, ปติฏฺฐาปน (วาง)
๖	สนฺนิรุมฺภณ, อุปฺปีฬน (กด)	สนฺนิรุมฺภณ, อุปฺปีฬน (กด)

โดยเหตุที่การย้ายเท้าตามที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรค เป็นสิ่งที่ปรากฏในบางขณะเมื่อเดิน จกรมอยู่ในป่า และการย่างเท้าไปข้างหน้าผ่านเท้าไปตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาทั้ง ๓ ฉบับ คือ วิสุทธิมรรคมหาฎีกา มุลฎีกา และทีฆนิกายฎีกา ก็จัดว่าเป็นการย่างเท้าเหมือนกัน ดังนั้น คัมภีร์ วิปัสสนาญ ^{๑๘๕} จึงกล่าวว่าโบราณาจารย์ได้กล่าวถึงการเดินจกรม ๖ ระยะโดยเพิ่มการยกส้นเท้า ว่า

๑. ขึ้น	๒. ยก
๓. ย่าง	๔. เหยียบ หรือ ลง
๕. คุก	๖. กด

ผู้แปลเข้าใจว่า ข้อ ๑ และ ๒ การยกเท้าประกอบด้วยส่วนประกอบ ๒ ส่วน คือ ยก ส้นเท้าขึ้นก่อนแล้วจึงยกส่วนที่เหลือจนสุดถึงปลายเท้า และในข้อ ๕ การกระทบในขณะวางเท้า จนเต็มฝ่าเท้าก็เหมือนกับการวางเท้านั่นเอง ดังนั้น แม้การเดิน ๖ ระยะที่โบราณาจารย์กล่าวไว้ จะไม่สอดคล้องกับข้อความทุกอย่างในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา แต่ก็นับว่าคล้อยตามข้อความ ส่วนใหญ่ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา และสมเหตุสมผลกับท่าเดินของสัตว์ จึงเป็นที่ยอมรับปฏิบัติ สืบทอดต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน

อตตโนมติ ภิณจาปี

กถิตา สพพพุพพลา

ตถาปี นยมาทาย

กถิตตตา อโกปิยา. ^{๑๘๖}

แม้อตตโนมติจะถูกกล่าวว่ามีกำลังน้อยกว่าทุกอย่าง แต่ก็เป็นที่ยอมรับ ไม่หวั่นไหว เพราะกล่าวไว้โดยถือเอานัย[ที่เหมาะสม]

ผลที่ได้รับคือ เมื่อผู้เพียรปฏิบัติกำหนดตามความหมายของศัพท์เป็นต้นอย่างนี้ ธาตุทั้งหลายย่อมปรากฏโดยวิธีหนึ่งๆ เมื่อเธอนึกถึงใส้ใจธาตุเหล่านั้นอยู่เสมอ อุปจารสมาธิย่อมเกิดขึ้นตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว อุปจารสมาธินั้นนับว่าเป็นจตุรธาตุวัตถานเพราะเกิดขึ้นด้วย กำลังปัญญาที่กำหนดธาตุ ๔

^{๑๘๕} วิปัสสนาญ ๑/๒๓๙

^{๑๘๖} นิตฺติ.ปท. ๔๒

อานิสงส์การกำหนดธาตุ ๔

[๓๖๐] ผู้เพียรปฏิบัติที่หมั่นเจริญจตุธาตุวัตถานนี้ :-

๑. ย่อมหยั่งลงสู่ความว่างเปล่า[จากตัวตนโดยสิ้นเชิง] [เพราะความเป็นอนัตตาย่อมปรากฏชัดเจนแม้แก่หม่นามโดยคล้อยตามรูปกายนั้นเมื่อบุคคลกำหนดรูปกายว่าเป็นอนัตตอยู่ด้วยการรู้เห็นว่าเป็นเพียงธาตุ^{๑๘๗}]
๒. เพิกถอนสัตตสัณญา (สัณญาที่หมายรู้ว่าเป็นสัตว์)
๓. ไม่ถึงความดำริว่าเป็นเนื้อร้าย ยักรั หรือผีเสื้อน้ำเป็นต้น เพราะเพิกถอนสัตตสัณญาได้ จึงอดทนต่อภัยน้อยใหญ่ [เพราะเห็นกระแสรูปนามของผู้อื่นว่าเป็นเพียงธาตุเหมือนกระแสรูปนามของตน^{๑๘๗}]
๔. ข่มกลั่นความเปื้อน่าย[ในภาวนากุศล]และความเพลิดเพลिन[ในกามคุณ]
๕. ไม่ยินดีอิฏฐารมณ์หรือยินร้ายอนิฏฐารมณ์
๕. เป็นผู้มึปัญญามาก [เพราะแยกแยะกลุ่มก้อนในร่างกายโดยชอบว่าเป็นธาตุ^{๑๘๗}]
๖. มีพระนิพพานเป็นที่สุด[ในภพนี้] หรือมีสุดที่เป็นภพหน้า [เมื่ออินทรีย์ยังไม่แก่กล้า^{๑๘๗}]

คำว่า ภัยเการว มีความหมาย ๒ อย่าง คือ

๑. ภัยน้อยใหญ่ (ภัย = ภัยน้อย, เการว = ภัยใหญ่)
๒. ความหวาดกลัวและสิ่งที่น่ากลัว (ภัย = ความกลัว, เการว = สิ่งที่น่ากลัว)

ดังข้อความว่า

ขุทฺทกสฺส มหโต จ ภัยสฺส อภิภวนโต ภัยเการวสหนตา.^{๑๘๘}

ความอดทนต่อภัยน้อยใหญ่ย่อมมี เพราะครอบงำภัยน้อยใหญ่ได้

ภัยเการวสโหติ เอตถ ภัย จิตฺตฺตฺราโสปี อารมฺมณมฺปิ, เการว อารมฺมณเมว.^{๑๘๙}

^{๑๘๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๖๐/๕๔๘

^{๑๘๘} อัง.ทสก.อ. ๗/๑/๓๕๘

^{๑๘๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๔/๑๑๙

ในคำว่า ภยเภรวสโห (อดทนต่อความหวาดกลัวและสิ่งที่น่ากลัว) นี้ ความหวาด-
กลัวและอารมณ์ เรียกว่า ภยะ ส่วนอารมณ์[ที่น่ากลัว]อย่างเดียว เรียกว่า เภรวะ

คำว่า อุกฺขมาต (การฟูใจ, ความเบิกบานใจ) ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + หน
ธาตุ + ฌ ปัจจัย แปลง หน เป็น ฆาต ส่วน นิคฺขมาต (การหดหู่ใจ, ความทุกข์ใจ) ประกอบรูปศัพท์
มาจาก นิ บทหน้า + หน ธาตุ + ฌ ปัจจัย แปลง หน เป็น ฆาต เช่นกัน ดังข้อความว่า

อุคฺขมาโต อุปลิลาวิตตตํ. นิคฺขมาโต ทินภาวปฺปตติ.^{๑๙๐}

การฟูใจ เรียกว่า อุกฺขมาตะ, การถึงความทุกข์ใจ เรียกว่า นิคฺขมาตะ

ผู้แปลขอประพันธ์ข้อความข้างต้นเป็นคาถาท่องจำว่า

สฺยณฺตํ คหาเต ภิกฺขุ	สตุตฺตสฺยณฺณจ ภินฺทติ
ภยเภรวสโห โหติ	สฺหเต อรตี รตี
อิกฺขจํนิญฺเจสฺสวณฺปิ จ	อีมา’มโตคโรปิ วา
สุคฺติปรายโน ธาตุ-	วตฺถานสฺลิตํ ผลํ.

ภิกษุย่อมหยั่งลงสู่ความว่างเปล่า[จากตัวตน] ขจัดสัตตสัณฺญา อดทน
ต่อภัยน้อยใหญ่ ข่มกลั่นความเบื้อหน่าย[ในภาวนาทุกข]และความเพิดเพลิน
[ในกามคุณ] ไม่หวั่นไหวในอิกฺขจํนิญฺเจสฺสวณฺหรืออณฺนิญฺจวณฺ เป็นผู้มีปัญญา
หยั่งลงสู่พระนิพพาน[ในภพนี้] หรือมีสุคฺติเป็นภพหน้า ทั้งหมดนี้เป็นผลของ
การกำหนดธาตุ

เอวํ มหานุภาวํ	โยคิรฺสสฺสกีฬิตํ เอตํ
จตุรธาตุวตฺถานํ	นิจฺจํ เสเวถ เมธาวิ.

ผู้มีปัญญาพึงช้องเสพจตุรธาตุวัตถาน อันเป็นที่เจริญเล่นของโยคี
ผู้ประเสริฐนับพัน ซึ่งมีอานุภาพมากอย่างนี้ เป็นนิตย

ทั้งหมดนี้เป็นคำอธิบายวิธีเจริญจตุรธาตุวัตถาน

^{๑๙๐} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๖๐/๔๔๘

คาถานี้เป็นคาถามาตราพฤติ ชื่อว่า ปฐยาอริยา ประกอบด้วยคณะ ๗ คณะ (แต่ละคณะมี ๔ มาตรา) และอันตรุในบุพพัทธะ คือ ครึ่งแรก ได้แก่ บาทที่ ๑ และที่ ๒ มีคณะที่ ๖ เป็น ข คณะ คือคำว่า สกัทธิ (๑ ๒ ๑) ส่วนอปรพัทธะ คือ บาทที่ ๓ และที่ ๔ ประกอบด้วยคณะ ๗ คณะและอันตรุเช่นเดียวกัน แต่มีคณะที่ ๖ เป็นลหุ คือ คำว่า ถ (๑)

ฉบับมหายานิก (เล่ม ๒ หน้า ๑๘๗) พบรูปว่า โยคิรสหัสส กัทธิ มีคำแปลในฉบับแปล (ภาค ๒ ตอน ๒ หน้า ๗๘) ว่า “พระโยคีผู้เป็นสหัสสประเสริฐเล่นกันแล้ว” ส่วนฉบับนันทราชคฤห์และฉบับมหาจุฬายา มีรูปว่า โยคิรสหัสส กัทธิ แปลตามวิสุทธิมรรคแปลพม่าว่า “เป็นที่เจริญเล่นของโยคีผู้ประเสริฐนับพัน” ตามนัยนี้คำดังกล่าวมีรูปวิเคราะห์ว่า

- กัทธิธ เอตถาติ กัทธิ = ที่เจริญเล่น ชื่อว่า กัทธิ

(กัทธิ ธาตุ <กัทธิเน = เล่น> + ต ปัจจัยในอธิการณสาธนะ)

- โยคิรสหัสส กัทธิ โยคิรสหัสส กัทธิ = ที่เจริญเล่นของโยคีผู้ประเสริฐนับพัน ชื่อว่า โยคิรสหัสส กัทธิ

ตัวอย่างของ ต ปัจจัยที่ลงในอธิการณสาธนะ ดังตัวอย่างในปทรูปสัทธิปกรณ์^{๑๙๑} ดังนี้

- นิปนุ (ที่นอน) พบในประโยคว่า อิหิ เตสํ นิปนุ จานํ = สถานที่นี้เป็นที่นอนของบุคคลเหล่านั้น

(นิปชชิสฺส เอตถาติ นิปนุ <บุคคลเหล่านั้นนอนแล้วในสถานที่นี้ เหตุนี้ สถานที่นี้ชื่อว่า นิปนุ>)

- ยาโต (ที่ไป) พบในประโยคว่า อยํ เตสํ ยาโต มคโค = หนทางนี้เป็นที่ไปของบุคคลเหล่านั้น

(อयाลฺลํ เอตถาติ ยาโต <บุคคลเหล่านั้นไปแล้วในหนทางนี้ เหตุนี้ หนทางนี้ชื่อว่า ยาตะ>)

- คตํ (ที่ไป) พบในประโยคว่า อิหิ เตสํ คตญฺจานํ = สถานที่นี้เป็นที่ไปของบุคคลเหล่านั้น, อยํ เตสํ คตกาโล = เวลาคือเป็นเวลาที่ไปของบุคคลเหล่านั้น

(อคมิสฺส เอตถาติ คตํ <บุคคลเหล่านั้นไปแล้วในสถานที่นี้/เวลานี้ เหตุนี้ สถานที่นี้/เวลานี้ ชื่อว่า คตะ>)

- ฤๅตํ (ที่บริโศ) พบในประโยคว่า อิหิ เตสํ ฤๅตญฺจํ = สถานที่นี้เป็นที่บริโศของบุคคลเหล่านั้น

(ภุๅนฺตํ เอๅตถาติ ฤๅตํ <บุคคลเหล่านั้นบริโศแล้วในสถานที่นี้ เหตุนี้ สถานที่นี้ชื่อว่า ฤๅตๅ>)

- ปิตํ (ที่ตัม) พบในประโยคว่า อิหิ เตสํ ปิตํ จํ = สถานที่นี้เป็นที่ตัมของบุคคลเหล่านั้น

(ปิวิสุ เอๅตถาติ ปิตํ <บุคคลเหล่านั้นตัมแล้วในสถานที่นี้ เหตุนี้ สถานที่นี้ชื่อว่า ปิตๅ>)

ในวิสุทธีมรรคนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๕๔๑) พบรูปว่า วรลีหสฺส กิฬิตํ มีคำแปลในนิสสัยข้างต้นว่า “อันเป็นที่เจริญเล่นของราชสีห์คือพระพุทเจ้าผู้ประเสริฐ” แต่คำนี้ไม่ต้องคณะฉันทตามหลักของปฐยาอริยาคาถาเพราะ โยคิ ศัพท์ขาดหายไป ทำให้คณะฉันทไม่ครบถ้วนตามฉันทลักษณะ

นอกจากนั้น รูปว่า โยคิวรลีหิ ฉบับมหายานกฤษณ์ ซึ่งมีคำแปลว่า “พระโยคิผู้เป็นสีห์ประเสริฐ” ก็ไม่ถูกต้อง เพราะ ลีหิ ศัพท์ที่ประกอบไว้เป็นบทหลังแสดงความหมายว่า “ประเสริฐ” ดังคำว่า มุนีลีหิ (พระมุนีผู้ประเสริฐ) เป็นต้น จึงไม่จำเป็นต้องประกอบ วร ศัพท์ที่มีอรรถว่า “ประเสริฐ” ซ้ำอีก เพราะอาจทำให้ต้องโทษตามหลักอรรถการที่เรียกว่า ปุนรุตติโทษ คือ การพูดซ้ำ

ตามหลักภาษาบาลีและสันสกฤต ศัพท์เหล่านี้ คือ ลีหิ, วรลี, ปุญฺคว, นาค, ฤๅชฺช และ สทฺทูล เป็นต้น เมื่ออยู่เป็นบทหลังในบทสมาส มักแสดงความหมายว่า “ประเสริฐ” มิได้แสดงความหมายเดิมของศัพท์ว่า ราชสีห์, โค, ช้าง หรือเสือดาว เช่น มุนีลีหิ, มุนีวรลี, มุนีปุญฺคว (มุนีผู้ประเสริฐ), สกยลีหิ (เจ้าศากยผู้ประเสริฐ), พุทฺธนาโค (พระพุทเจ้าผู้ประเสริฐ), กวิฤๅชฺชโร (จอมกวี), ปุริสสทฺทูล, ปุริสวรลี (บุรุษผู้ประเสริฐ) ดังคัมภีร์อภินันปทีปิกากล่าวว่า

ลีหุฤๅชฺชรสทฺทูลา- ที่ ตู สมาสคา ปุเม.^{๑๙๒}

ศัพท์มี ลีหิ, ฤๅชฺช และ สทฺทูล เป็นต้น ซึ่งอยู่ในบทสมาส [แสดงความหมายว่า ประเสริฐ] ย่อมเป็นไปในปุงลิงค์

ข้อความข้างต้นกล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์อมรโกษ^{๑๙๓}ว่า

^{๑๙๒} อภินัน. ๓/๖๙๖

^{๑๙๓} อมรโกษ ๓/๒๑/๕๙

อุตฺตรสฺมี ปเท พยคฺข-

ปฺงคโว'สภกฺกชรา

สีหสทฺทูลนาคาคี

ปฺเม เสฏฺฐจตฺถโคจรา.

พยคฺข, ปฺงคว, อุสภ, กุณฺชร, สีห, สทฺทูล และ นาค ศัพท์เป็นต้น ที่มี
ความหมายว่าประเสริฐเป็นหลัก ย่อมเป็นไปในปฺงคิงค์

ข้อความในสันสกฤตต้นฉบับ มีดังนี้

สยฺรุตฺตรปเท วฺยาฆร-

ปฺงควรชภกฺกชรา

สีหสทฺทูลนาคาทฺยา

ปฺลี เศวรชารุคโคจรา.

อาทิ ศัพท์ในบาทที่ ๓ คัมภีร์ฎีกาของอมรโกษะชื่อจินตามณีกล่าวว่าหมายถึง หสฺติ,
วราห, วฤษภ, สวิตฺร, โสภ, ธฤษภ, เหาเรย, ปทุม, จนฺทร, ปุณฺทริก, กลป เป็นต้น ในบาลีก็คือ
หตฺถิ (ช้าง), วราห (ช้าง), อุสภ (วัว), สวิตฺร (พระอาทิตย์), โสภ (พระจันทร์), โธเรย (วัว),
โธเรย (วัว), ปทุม (ดอกปทุม), จนฺท (พระจันทร์), ปุณฺทริก (บัวขาว), กปป (กบ) เป็นต้น

ในลัทธินิติปกรณ (ปทมาลา) ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

เตน สกฺยปฺงคโวติอาทิสฺสู นิสภสงฺขาโต ปฺงคโว วียาติ ปฺงคโว, สกฺยานํ สกฺเยสุ
วา ปฺงคโว สกฺยปฺงคโวติอาทินา สมาสพทฺโธ คเหตุพฺโพ. อถวา อุตฺตรปทฺเต จิตานํ
สีหพฺยคฺชนาคาสทฺทูลานํ เสฏฺฐจจตฺตา สกฺยปฺงคโวติอาทินํ สกฺยเสฏฺฐจจตฺตา อตฺโธ
คเหตุพฺโพ.^{๑๙๔}

ดังนั้น จึงควรถือเอาเนื้อความของบทสมาสในคำว่า สกฺยปฺงคโว เป็นต้น ตาม
นัยว่า “คำว่า ปฺงควะ คือ ผู้คล้ายกับวัวที่เรียกว่าโค, คำว่า สกฺยปฺงควะ คือ ผู้คล้ายกับ
วัวแห่งเจ้าศากยะหรือในเจ้าศากยะ” เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง พึงถือเอาเนื้อความของคำว่า
สกฺยปฺงคโว เป็นต้นโดยนัยว่า เจ้าศากยะผู้ประเสริฐ เพราะศัพท์ว่า สีห, พยคฺข และ
นาค เป็นต้นที่ดำรงอยู่ในความเป็นบทหลังแสดงถึงความประเสริฐ

นอกจากนั้น คำอธิบายข้างต้นก็กล่าวถึงวิธีใช้โดยมาก ในบางที่ สีห ศัพท์เป็นต้นอยู่

^{๑๙๔} นิติ.ปท. ๑๗๙

หน้าสมาส หรืออยู่ในรูปปกติที่มีได้เชื่อมสมาสกับบทอื่น ก็อาจแสดงความหมายว่า ประเสริฐ ได้เช่นกัน ดังอุทาหรณ์ว่า สีนหาท (เสียงบันลืออันประเสริฐ) พบหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาว่า

สีนหาทนฺติ เสฏฺฐนาทํ อภิตนาทํ อปฺปณฺนาทํ.^{๑๔๕}

คำว่า สีนหาท แปลว่า เสียงบันลืออันประเสริฐ คือ เสียงบันลือที่ไม่ครั่นคร้าม กล่าวคือ เสียงบันลือที่ไม่มีเสียงต่อต้าน

ในบางที่ กุณฺชร ศัพท์ที่มีได้เข้าสมาสกับบทอื่น ก็ใช้ในความหมายว่า ประเสริฐ เช่น

อภิชาโต นาโค กามํ

เปเสหิ กุณฺชรํ ทนฺตี

เอตตฺวาตฺตา ปเทโส

สกุภา นาเคน มุปนฺนตุ.^{๑๔๖}

ช้างพระที่นั่งนี้เกิดแล้วในตระกูลอุโบสถอันสูงส่งโดยแท้ ถึงกระนั้นก็ไม่อาจจะเข้าไปใกล้สถานที่เพียงเท่านี้ได้ [ถ้าพระองค์ยังทรงสงสัยอยู่] ก็จงทรงไล่ช้างตัวประเสริฐเข้าไปเกิด

กุณฺชรนฺติ อุตฺตมํ.^{๑๔๗}

คำว่า กุณฺชร แปลว่า ประเสริฐ

ในคัมภีร์อภิธานนิสสัยใหม่ ฉบับต้องปก รจนาโดยพระจักรกपालะ อัครมหาบัณฑิต ได้ประพันธ์คาถาสรุปความในเรื่องนี้ว่า

สีหาทโย ตุ ปุพฺพพฺญา

วากุญฺญาปิ กทาจนํ

อญฺจกถาสฺ อมฺเหหิ

ทิจฺญา เสฏฺฐตฺถวาทกา.^{๑๔๘}

สีห ศัพท์เป็นต้นที่อยู่ในบทหน้าบ้าง อยู่ในประโยคที่ไม่ใช่สมาส]ในที่บางแห่งบ้าง ข้าพเจ้าพบในคัมภีร์อรรถกถาว่าแสดงความหมายว่า ประเสริฐ

๑๔๕
ม.ญ.อ. ๑/๑๓๙/๓๒๖

๑๔๖
ขุ.ชา. ๒๗/๗๓/๒๗๙

๑๔๗
ขุ.ชา.อ. ๖/๗๓/๑๗๕

๑๔๘
อภิธานนิสสัยใหม่ ฉบับต้องปก ๓๙๓

คําลงท้ายสมภาธิกา

[๓๖๑] คํอธิบายเนื้อความทั้งหมดของบทว่า กถํ ภาเวตพุโ (พึงเจริญสมภาธิอย่างไร ?) นี้ ในปัญหาที่ตั้งไว้ตามนัยว่า โก สมภาธิ (อะไรชื่อว่าสมภาธิ ?) เกณญฺเณ สมภาธิ (ที่ชื่อว่าสมภาธิ โดยความหมายอะไร ?) เป็นต้น เพื่อบรรยายสมภาธิและแสดงวิธีเจริญสมภาธิ จบแล้วด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้

ดังจะเห็นได้ว่า [โลกีย]สมภาธิที่ประสงค์เอาในคํานี้ว่า จิตฺตํ ภาวยํ (อบรมจิต)]มี ๒ ประเภท คือ

๑. อุปจารสมภาธิ ความแน่วแน่มั่นในกรรมฐาน ๑๐ และในจิตที่เกิดขึ้นก่อนอุปปนา (สมาบัติ ๘) ชื่อว่า อุปจารสมภาธิ

๒. อุปปนาสมภาธิ ความแน่วแน่มั่นในกรรมฐานที่เหลือ [๓๐]

สมภาธิทั้ง ๒ อย่างนั้นชื่อว่าอันผู้เพียรปฏิบัติอบรมแล้ว เพราะได้เจริญกรรมฐาน ๔๐ เหล่านั้นแล้ว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า “คํอธิบายเนื้อความของบทว่า กถํ ภาเวตพุโ (พึงเจริญสมภาธิอย่างไร ?) นี้ จบแล้วด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้”

กรรมฐาน ๑๐ คือ

๑. พุทธานุสสติ	การหมั่นระลึกถึงพระพุทธคุณ
๒. ฌัมมานุสสติ	การหมั่นระลึกถึงพระธรรมคุณ
๓. สังฆานุสสติ	การหมั่นระลึกถึงสังฆคุณ
๔. สีลानุสสติ	การหมั่นระลึกถึงศีลคุณ
๕. จาคานุสสติ	การหมั่นระลึกถึงคุณในการบริจาค
๖. เทวตานุสสติ	การหมั่นระลึกถึงคุณธรรมที่ทำให้ไปเกิดเป็นเทวดา
๗. มรณสติ	การระลึกถึงความตาย
๘. อุปสมานุสสติ	การหมั่นระลึกถึงความสงบ
๙. อาหาระปฏิกูลสัญญา	ความสำคัญในอาหารว่าปฏิกูล
๑๐. จตุธาตววัตถาน	การกำหนดธาตุ ๔

กรรมฐานที่เหลือ ๓๐ คือ

ก. กสิณ ๑๐ และอานาปานสติ [รวมเป็น ๑๑ ประการ] เป็นอารมณ์ของรูปฌาน ๔ [ตาม
จตุกกนัย]

ข. อสุภะ ๑๐ และกายคตาสติ [รวมเป็น ๑๑ ประการ] เป็นอารมณ์ของปฐมฌานอย่าง
เดียว

ค. พรหมวิหาร ๓ อย่างแรก [เมตตา กรุณา และมุทิตา] เป็นอารมณ์ของรูปฌาน ๓
[อย่างแรก]

ฌ. อุเบกขา และอรูปกรรมฐาน ๔ เป็นอารมณ์ของฌานที่ ๔

สมาธิอานิสั่งสกถา

เรื่องอานิสั่งสของสมาธิ

[๓๖๒] ส่วนคำตอบของคำถามว่า สมาธิภาวนาย โโก อานิสัส (อะไรเป็นอานิสั่งสของการ
เจริญสมาธิ ?) คือ ผล ๕ ประการมีการอยู่เป็นสุขในปัจจุบันเป็นต้น เป็นอานิสั่งสของการเจริญ
สมาธิ กล่าวคือ

๑. การอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน คือ การเจริญสมาธิของพระอรหันต์ผู้สิ้นกิเลส เข้าฌาน
แล้วมีจิตแน่วแน่เจริญสมาธิมุ่งหมายจะอยู่เป็นสุขตลอดวัน มีอานิสั่งสคือการอยู่เป็นสุขใน
ปัจจุบัน ดังพระพุทธพจน์ว่า

น โข ปเนเต จุนฺท อริยสฺส วินเย สลฺเลขา วุจฺจนฺติ, ติฏฺฐมฺมสุขวิหารา
เอเต อริยสฺส วินเย วุจฺจนฺติ.^{๑๙๙}

จุนฺทะ ธรรม[คือรูปาวจรฌาน]เหล่านี้ไม่เรียกว่าเป็นเครื่องขัดเกลา แต่เรียก
ว่าเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามคำสอนของตถาคต

คำว่า ติฏฺฐมฺมสุขวิหาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

^{๑๙๙}
ม.ม. ๑๒/๘๒/๕๔

- ทิฏฺฐิ จมฺโม ทิฏฺฐจฺมโม = อตภาพที่บุคคลเห็นได้/ประจักษ์ ชื่อว่า ทิฏฺฐจมฺมะ (วิเสสนบุรพทกรรมธารยสมาส, จมฺม คัพพที่มีความหมายว่า อตภาพ, ร่างกาย)
- วิหรณฺ วิหาโร = การอยู่ ชื่อว่า วิหาร (วิ บทหน้า + หร ธาตุ <หฺรณ = นำไป> + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- สุขฺ วิหาโร สุขวิหาโร = การอยู่เป็นสุข ชื่อว่า สุขวิหาร (ทุตียัตถปฺปริสสมาส)
- ทิฏฺฐจมฺเม สุขวิหาโร ทิฏฺฐจมฺมสุขวิหาโร = การอยู่เป็นสุขในอตภาพที่บุคคลเห็นได้/ประจักษ์ ชื่อว่า ทิฏฺฐจมฺมสุขวิหาร (สัตตมัตถปฺปริสสมาส)

คำว่า น โข ปเนเต (ธรรม[คือรูปาวจรฉาน]เหล่านี้ไม่เรียกว่าเป็นเครื่องขัดเกลา) หมายความว่า ฉานธรรมเหล่านี้ที่บุคคลนอกศาสนาอบรมแล้วทำให้จิตมีอารมณ์เดียวเท่านั้น จึงไม่เรียกว่าเป็นเครื่องขัดเกลามาตามคำสอนของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ เพราะไม่ใช่ปฏิบัติขัดเกลากิเลส แต่แม้การไม่เบียดเบียนเป็นต้นในพระศาสนาก็เป็นเครื่องขัดเกลา เพราะเป็นบาทของโลกุตตรธรรม^{๒๐๐}

๒. วิปัสสนา คือ การเจริญอัปปนาสมาธิของพระเสกขะหรือปุถุชนผู้ออกจากสมถะแล้วอบรมจิตโดยมุ่งหมายจะเจริญวิปัสสนาด้วยจิตอันตั้งมั่น และการเจริญอุปปจารสมาธิตามวิธีได้รับโอกาส[คือการเจริญอนุสสติ ๖ เพื่อบรรลุโลกุตตรสุข]ในการครองเรือนอันคับแคบ มีอาณิสสก็คือวิปัสสนา เพราะสมาธิเป็นพื้นฐานของวิปัสสนา ดังพระพุทธพจน์ว่า

สมาธิ ภิกฺขเว ภาเวถ. สมาหิตฺโต ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยถาภูตํ ปชานาติ.^{๒๐๑}

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพึงเจริญสมาธิ ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมเห็นประจักษ์ตามความเป็นจริง

คำว่า สมุพาธะ โอกาสาธิคฺคมนเยน มีคำแปลในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า “ตามวิธีได้รับโอกาส [คือ นวมขณะที่ควรได้รับประโยชน์] ในกระแสสังสารวัฏอันคับแคบ” โดย สมุพาธะ แปลว่า “ในกระแสสังสารวัฏอันคับแคบ” ดังข้อความว่า

^{๒๐๐} วิสุทธิมหาฎีกา ๑/๓๖๒/๕๔๙

^{๒๐๑} ส.ข. ๑๗/๕/๑๒

คำว่า สมุพาธะ (ในกระแสสังสารวัฏอันคับแคบ) หมายความว่า ในกระแสสังสารวัฏอันคับแคบยิ่งนัก คือ อันเป็นที่กรุงรังยิ่งนัก เพราะเศร้าหมองด้วยสังกิเลส มีต้นหาเป็นต้น^{๒๐๒}

ส่วนคำว่า โอกาส คือ นวมขณะ (ขณะที่ ๙) หมายถึง พุทธุปปาทขณะ (โอกาสที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น) เป็นโอกาสเดียวที่จะประพติพรหมจรรย์ ขณะ ๘ อย่างที่เหลือเรียกว่า อักขณะ (ขณะที่ไม่เหมาะสม) ได้แก่ การเกิดในนรก การเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน การเกิดเป็นเปรต การเกิดในอสัญญสัตว์ภูมิและอรูปภูมิ การเกิดในชายแดนที่พระพุทธศาสนาแผ่ไปไม่ถึง การเป็นคนมีมิจฉาทิฏฐิ การเป็นคนเขลาไร้ปัญญา และการไม่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น^{๒๐๓} ดังข้อความว่า

เอโกว โข ภิกขเว ชโน จ สมโย จ พุรหุมจริยวาสา.

ภิกษุทั้งหลาย โอกาสและสมัยเพื่อประพติพรหมจรรย์มีประการเดียว ชื่อว่า ขณะหนึ่ง

ดังคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

คำว่า โอกาสาธิคมนเยน (ตามวิธีได้รับโอกาส) หมายความว่า ตามวิธีได้รับโอกาสที่เรียกว่า นวมขณะ ที่ควรได้รับประโยชน์ โดยแท้จริงแล้ว บุคคลผู้มากไปด้วยสังเวชไมร่อให้บรรลุปนาก่อน เพราะได้รับนวมขณะโดยยาก จึงดำรงอยู่ในอุปจาสมาธิแล้วปฏิบัติวิปัสสนาด้วยความตั้งใจว่า เราจักข้ามพ้นทุกข์ในสังสารวัฏโดยพลัน^{๒๐๒}

อย่างไรก็ตาม ผู้แปลได้แปล สมุพาธะ ว่า “ในการครองเรือนอันคับแคบ” ตามคำแปลในวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๖๙๕) หมายความว่า การครองเรือนเป็นสิ่งที่ยากจะหลีกเลี่ยงจากากามคุณ ๕ ได้ เพราะผู้ครองเรือนมักเสพกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส อยู่เสมอ คำแปลดังกล่าวสอดคล้องกับข้อความในอรรถกถาและฎีกาของมหากัจจานสูตรว่า

สมุพาธะติ ปญจกามคุณสมุพาธะ.^{๒๐๔}

^{๒๐๒} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๖๒/๕๕๐

^{๒๐๔} อัง.นิก.อ. ๓/๒๕/๑๑๐

^{๒๐๓}

อัง.อญฺญก. ๒๓/๒๙/๑๘๔-๖

คำว่า สมุพาธะ (ในการครองเรือนอันคับแคบ) หมายความว่า ในการครองเรือน
อันคับแคบด้วยกามคุณ ๕

สมุพาธะติ วา ตณฺหาสํกิลเลสาทึนํ สมปีเพ สงฺกเร ชฺรราวาเส.^{๒๐๕}

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า สมุพาธะ (ในการครองเรือนที่ถูกบีบคั้น) หมายความว่า
ในการครองเรือนที่ถูกสังกิลเลสมิตัณหหาเป็นต้นบีบคั้น คือ รกรุงรัง

อนึ่ง เพื่อให้ข้อความในเรื่องนี้ปรากฏชัดเจน จึงขอแนะนำสัมพาธิกาสสูตรหรือมหากัจจายน-
สูตรที่ท่านพระมหากัจจายนะกล่าวถึงอนุสสติ ๖ มาแสดงไว้ในที่นี้ ดังต่อไปนี้

อจฺฉริยํ อวฺสุโส อพฺภุตํ อวฺสุโส, ยาวณฺจิทํ เตน ภาควตา ชานตา ปสฺสตา อรหตา
สมฺมาสมฺพุทฺเธน สมุพาธะ โสภาสาธิกโม อนฺนพฺพุโต สุตตํ วิสุทฺธิยา ฯเปฯ นิพฺพานสฺส
สจฺฉิกิริยา ยทิตํ ฉ อนฺนสฺสตีฏฺจานานิ. กตฺมานิ ฉ ? อิทวฺสุโส อริยสวโก ตถาคตํ อนฺนสฺสรติ
ฯเปฯ เอวมิเหกจฺเจ สุตฺตา วิสุทฺธิมฺมา ภวนฺติ.^{๒๐๖}

น่าอัศจรรย์ ผู้มีอายุ นำแปลกใจ ผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคผู้รู้เห็นผู้ไกลจากกิเลส
ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เองพระองค์นั้นได้ตรัสรู้การได้รับโอกาส [คือ การเจริญอนุสสติ ๖
เพื่อบรรลุโลกุตตรสุข] คือ อนุสสติ ๖ ในการครองเรือนอันคับแคบ[ด้วยกามคุณ ๕] เพื่อ
ความหมดจดของเหล่าสัตว์ ... เพื่อรู้แจ้งนิพพาน อนุสสติ ๖ มีอะไรบ้าง คือ อริยสาวก
ในธรรมวินัยนี้หมั่นระลึกถึงตถาคต ... เหล่าสัตว์บางคนในธรรมวินัยนี้มีใจหมดจดด้วย
วิธีนี้

แม้ในแคณสูตร (อนุสสติฐานสูตร) พระผู้มีพระภาคได้ตรัสการเจริญอนุสสติ ๖ เพื่อชำระ
จิตให้หมดจดจากนิวรณ์ก่อนแล้วเจริญวิปัสสนาบรรลุมรรคได้สำหรับอริยสาวก คือ สาวกปุถุชน
ของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอริยะ ดังข้อความว่า

อิธ ภิกฺขเว อริยสวโก ตถาคตํ อนฺนสฺสรติ- อิติปิ โส ภควา ฯเปฯ อชฺชุดตเมวสฺส
ตสฺมี สมเย จิตฺตํ โหติ นิกฺขนตํ มุตฺตํ ฏฺฐจิตํ เคมฺมหา. เคโหติ โข ภิกฺขเว ปณฺจนเนตํ กาม-
คุณานมธฺวฉนํ. อิทมฺปิ โข ภิกฺขเว อารมฺมณํ กิริตฺวา เอวมิเหกจฺเจ สุตฺตา วิสุทฺธมฺนติ.^{๒๐๗}

ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ห่มระลึกถึง[คุณของ]ตถาคตว่า อิติปิ โส ภควา (แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น) จิตของเธอดำเนินไปตรงในขณะนั้น พ้นออกไปจากสิ่งที่น่าลุ่มหลง คำว่า สิ่งที่น่าลุ่มหลง (เคระ) นี้เป็นชื่อของเบญจกามคุณ เหล่าสัตว์บางคนในธรรมวินัยนี้ระลึกถึงพระพุทธรูปคุณนี้เป็นเหตุแล้วย่อมหมดจดด้วยวิธีนี้

หนังสือวิสุทธิมรรคแปลพม่าได้แสดงความเห็นว่า คำว่า โอกาสาธิคมนเยน ควรแปลว่า “ตามวิธีได้รับโอกาส[คือการเจริญอนุสสติ ๖]” โดยการได้รับ คือ การเจริญ และโอกาส คือ อนุสสติ ๖ จะเห็นได้ว่า ในมหาภักจายนสูตรนั้นได้กล่าวถึงการเจริญอนุสสติ ๖ สำหรับคฤหัสถ์ทั่วไปที่อยู่ครองเรือน เมื่อดำรงอยู่ในอุปจารสมาธิแล้วจึงเจริญวิปัสสนา ก็จะได้บรรลุมรรคผลนิพพานต่อไป โดยอาศัยอุปจารสมาธิเป็นบาทของวิปัสสนา ดังนั้น อุปจารสมาธิของคฤหัสถ์เหล่านั้นจึงมีอาณิสส คือวิปัสสนา ด้วยเหตุดังกล่าว คัมภีร์วิสุทธิมรรคจึงกล่าวว่า “การเจริญอุปจารสมาธิตามวิธีได้รับโอกาส[คือการเจริญอนุสสติ ๖] ในการครองเรือนอันคับแคบ” เพื่อแสดงการเจริญวิปัสสนาโดยมี อนุสสติ ๖ และสมณภาวนาอื่นๆ เป็นบาทเพื่อให้จิตสงบจากนิวรณ์ก่อน ตามที่กล่าวไว้ในมหาภักจายนสูตรที่ระบุถึงการเจริญอนุสสติ ๖ เมื่อบุคคลได้บรรลุอุปจารสมาธิด้วยการเจริญสมณภาวนาเหล่านั้นแล้วเจริญวิปัสสนาต่อไป ย่อมอาจรู้แจ้งมรรคผลนิพพานได้ คำอธิบายนี้สอดคล้องกับข้อความในอรรถกถาและฎีกาของมหาภักจายนสูตรว่า

โอกาสาธิคโมติ เอตถ โอกาสา วุจฺจนฺติ จ อนุสฺสติญฺจานานิ, เตสํ อธิคโม.^{๒๐๘}

ในคำว่า โอกาสาธิคโม (การได้รับโอกาส) นี้ อารมณฺ์คืออนุสสติ ๖ เรียกว่า โอกาส การได้รับอนุสสติ ๖ เหล่านั้น [เรียกว่า การได้รับโอกาส]

โอกาสา วุจฺจนฺติติ มคฺคผลสุขาทิคมา ย โอกาสภาวโต โอกาสาติ วุจฺจนฺติ. โอกาสาธิคโมติ โลกุตฺตรมมฺสฺส อธิคมา ย อธิคฺนตพฺพโอกาสโ.^{๒๐๙}

คำว่า โอกาสา วุจฺจนฺติ (เรียกว่า โอกาส) หมายความว่า เรียกว่า โอกาส เพราะเป็นโอกาสเพื่อบรรลุสุขในมรรคผล

คำว่า โอกาสาธิคโม (การได้รับโอกาส) คือ โอกาสที่ควรได้รับเพื่อบรรลุโลกุตตรธรรม

^{๒๐๘} อัง.นกก.อ. ๓/๒๖/๑๑๐

^{๒๐๙} อัง.นกก.ฎีกา ๓/๒๖/๑๒๔

คำว่า ฆราวาส ในภาษาไทยหมายถึง ผู้ครองเรือน คือ คนทั่วไปที่ไม่ใช่บรรพชิตหรือนักบวช แต่ในภาษาบาลีมีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การครองเรือน

- อาวาสน์ อาวาโส (อา บทหน้า + วส ธาตุ <นิวาเส = อยู่> + ณ ปัจจัยในภาวสถานะ)

- ฆเร อาวาโส ฆราวาโส (สัตตมัตตปุริสสมาส)

พบในคำว่า สมุปาโธ ฆราวาโส โรชปโธ, อพุกกาโส ปพพชชา^{๒๑๐} (การครองเรือนดุษฎีที่คับแคบเป็นทางมาแห่งกิเลสธุลี การออกบวชดุษฎีที่โล่ง)

๒. ผู้ครองเรือน

- ฆราวาโส เยส อตุถิติ ฆราวาสา (ฆราวาส ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัถิตัตถิต)

หรือ

- ฆเร อาวาโส เยสนติ ฆราวาสา (ฉนฺธิพหุพหิสมาส)

พบในคำว่า พหุกิจจา ฆราวาสา พหุกรณียา^{๒๑๑} (ผู้ครองเรือนทั้งหลาย มีกิจมาก มีเรื่องพึงทำมาก)

บางท่านแปล ฆราวาส ศัพท์ว่า “การครองเรือน” เพียงอย่างเดียว จึงเห็นว่าประโยคว่า พหุกิจจา ฆราวาสา พหุกรณียา ควรแปลว่า “การครองเรือนทั้งหลาย มีกิจมาก มีเรื่องพึงทำมาก” คำแปลข้างต้นไม่ถูกต้อง เพราะควรแปลว่า “ผู้ครองเรือนทั้งหลาย มีกิจมาก มีเรื่องพึงทำมาก” ด้วยเหตุผล ๕ ประการ คือ

๑. มีข้อความเหมาะสมกับฐานะ เพราะผู้ครองเรือนเป็นผู้ที่มีกิจธุระมาก

๒. บริบทคือ พหุกิจจา พหุกรณียา ปรากฏใช้ในฐานะที่ระบุถึงบุคคลเท่านั้น เหมือนในปาฐะว่า พหุกิจจา มยฺ พหุกรณียา^{๒๑๒} (ข้าพระองค์ทั้งหลายมีกิจมาก มีเรื่องพึงทำมาก) ในที่นี้ บทว่า มยฺ ระบุถึงบุคคล มิใช่ระบุถึงอาการ ถ้าผู้กล่าวต้องการจะระบุถึงอาการที่การครองเรือนมีกิจธุระมาก ก็ควรจะใช้รูปเอกพจน์ ฆราวาโส ในประโยคว่า พหุกิจโจ อมหากํ ฆราวาโส พหุกรณีโย แต่ประโยคเช่นนี้ไม่มีปรากฏในพระไตรปิฎก

^{๒๑๐} ที. ส. ๙.๑๙๑.๖๓

^{๒๑๑} วิ.มหา. ๑/๒๓/๑๓

^{๒๑๒} วิ.มหา. ๒/๒๗๙/๒๔

๓. การใช้พจน์ เพราะประกอบใช้เป็นรูปพหูพจน์ว่า พหุกิจจา ขรวาสา พหุกรณียา ไม่ใช่เป็นรูปเอกพจน์ว่า พหุกิจโจ ขรวาโส พหุกรณีโย เหมือนรูปว่า สมพาโธ ขรวาโส จึงเป็นการระบุคำแปลว่า “ผู้ครองเรือนทั้งหลาย” ไม่ใช่แปลว่า “การครองเรือนทั้งหลาย” เนื่องด้วย ศัพท์ที่ระบุถึงบุคคลจะใช้เป็นพหูพจน์ได้ในเมื่อต้องการจะแสดงจำนวนมาก ส่วนศัพท์ที่ระบุถึง กิจยาอาการมักใช้เป็นเอกพจน์ตามกฎไวยากรณ์

ข้อนี้หมายความว่า ศัพท์ที่ระบุถึงกิจยาอาการซึ่งเป็นภาวะัตถิตหรือภาวะสาธนศัพท์ มักใช้เป็นรูปเอกพจน์ เพราะนักไวยากรณ์ทั้งหลาย^{๒๑๓} มีมติตรงกันว่าศัพท์ที่แสดงกิจยาอาการ จัดว่าเป็นสามัญญาชาติ (มีสภาพเหมือนกัน) คือ แม้จะมีบุคคลที่อาศัยของกิจยาแตกต่างกัน แต่ก็จัดว่ามีสภาพเหมือนกัน เช่น ปริวิตกุโก^{๒๑๔} (ความดำริ) กรณ^{๒๑๕} (การกระทำ) ในตัวอย่าง เหล่านี้ กิจยา “ดำริ” และ “กระทำ” แม้จะดำรงอยู่ในบุคคลหลายคนที่แตกต่างกัน แต่ก็มีสภาพเหมือนกัน คือ สภาพที่ดำริและกระทำ จึงไม่มีรูปพหูพจน์ว่า ปริวิตกุกา หรือ กรณานิ ที่แสดงกิจยาอาการในพระไตรปิฎก ด้วยเหตุนี้ ในพระไตรปิฎกจึงมีปรากฏเพียงรูปเอกพจน์ว่า สมพาโธ ขรวาโส ไม่มีปรากฏรูปพหูพจน์ว่า สมพาธา ขรวาสา

๔. ในอรรถกถาชาดกมีข้อความว่า **วตตสมปนโนติ** ขรवासวตเตน วา ราชวตเตน วา สมนนาคโต^{๒๑๖} (ปาฐะว่า วตตสมปนโน ได้แก่ ผู้เพียบพร้อมด้วยวัตรของผู้ครองเรือน หรือวัตรของพระราชา) บริบทคือ ราชวตเตน แสดงว่า ขรवास ศัพท์ระบุถึงผู้ครองเรือน เพราะท่านใช้ ขรवास คู่กับ ราช เมื่อ ราช ศัพท์แปลว่า “พระราชา” ไม่ใช่แปลว่า “ความเป็นพระราชา” ขรवास ศัพท์ก็ต้องแปลว่า “ผู้ครองเรือน” ถ้าจะแปลว่าการครองเรือน ศัพท์หลังต้องใช้เป็น ราชตตวตเตน (วัตรของความเป็นพระราชา) แต่ท่านไม่ใช่เช่นนั้นเพราะไม่มีความหมายใดๆ

๕. มีบทสมาสที่แปลได้สองอย่างเหมือน ขรवास ศัพท์ เช่น โกสลล์ (ความฉลาด) = กุสลสฺส ภาโว โกสลล์ (กุสล ศัพท์ + ญย ปัจจัยในภาวะัตถิต) หรือ โกสลโล (ผู้มีความฉลาด, คนฉลาด) = โกสลล์ อสฺส อตฺถิติ โกสลโล (โกสลล์ ศัพท์ + ญ ปัจจัยในอัสสัถิตัตถิต)

การวินิจฉัยความหมายของศัพท์บาลีนั้นไม่พึงอาศัยรูปศัพท์อย่างเดียว แต่ต้องวิเคราะห์ตามฐานะที่เกี่ยวข้องเป็นต้นอีกด้วย ดังข้อความว่า

๒๑๓ สทท.จินดา ๒๙๑, นิรุติ. ๖/๕๖๑

๒๑๔ วิ.มหา. ๑/๖๒๑/๔๒๓

๒๑๕ วิ.มหา. ๑/๗/๑๒

๒๑๖ ขุ.ชา.อ. ๑๐/๑๔๕๓/๒๒๖

จิตตมกิกจ ปวตฺตํ ธรรมชาตํ อธิจิตตํ. สามณฺณนทฺเทโสปี สมานิเยว วุจฺจติ
สงฺเกตวเสน อตฺตสฺส คเหตุพฺพตฺตา “สามณฺณโชตนา วิเสส อวติฏฺจติตี วจนฺโต จ.”^{๒๑๗}

ธรรมชาติที่เป็นไปโดยอาศัยจิต ชื่อว่า อธิจิต แม้เป็นคำแสดงโดยสามัญทั่วไปก็
กล่าวถึงสมานเท่านั้น เพราะควรถือเอาเนื้อความโดยเนื่องด้วยคำบัญญัติ[ทางโลก] และ
ตามคำกล่าวว่า สามณฺณโชตนา วิเสส อวติฏฺจติ (การแสดงข้อความสามัญทั่วไปย่อม
ตั้งอยู่ในข้อความพิเศษ)

ปกรณสํโยควิปโยคสาหจริยวิโรธกาลตฺถาทิวเสน ทิ สามณฺณสทฺททานมตฺถ-
วิเสสปฏิบัติ.^{๒๑๘}

การรู้เนื้อความของศัพท์สามัญทั่วไปได้โดยพิเศษย่อมมีได้ด้วยฐานะ การประกอบ
ร่วมกัน การประกอบแยกกัน ความเป็นไปร่วมกัน ความขัดแย้ง กาล และเนื้อความ
เป็นต้น

อตฺถา ปกรณา ลิงคา

โอจิตฺตยา กาลเทสโต

สทฺทตฺถา วิภชียนฺติ

น สทฺทาเยว เกวลํ.^{๒๑๙}

ศัพท์และความหมายย่อมถูกจำแนกตามเนื้อความ, ฐานะ, ลิงค์, ความ
เหมาะสม, กาล และสถานที่ ไม่ควรจำแนกศัพท์อย่างเดียวเท่านั้น

คาถาข้างต้นยังพบในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกาที่อธิบายโมคคัลลานปัญจิกาท่อ
หนึ่ง มีข้อความต่างกันเพียงเล็กน้อยว่า

อตฺถา ปกรณา ลิงคา

โอจิตฺตยา เทสกาลโต

สทฺทตฺถา วิภชียนฺเต

น สทฺทาเยว เกวลา.^{๒๒๐}

อุทาหรณ์ของกฎข้างต้น มีดังต่อไปนี้

๑. เนื้อความ เช่น

- สีโห คายติ (นายสีหะยอมขบร้อง)

^{๒๑๗} นิตฺติ.สุตฺต. ๖๙๖

^{๒๑๘} สทฺท.ชาลินี ๙๓

^{๒๑๘} นยาส ๔/๓๑๖

^{๒๒๐} โมคฺ.ปญฺจิกาฎีกา ๑/๑

- ลีโห นางคุญจ จาเลติ (ราชสีห์ย่อมกระดิกหาง)

ในอุททาหรณ์แรก คำว่า ลีห เป็นนายสีห์ ส่วนในอุททาหรณ์หลัง เป็นสัตว์ดิรัจฉาน

๒. ฐานะ เช่น

- อสเส อาเนหิ (จงนำยาจกมา)
- อสเส อาเนหิ (จงนำม้ามา)

อุททาหรณ์แรกนี้กล่าวในขณะที่อยู่ที่โรงทาน ส่วนอุททาหรณ์หลังกล่าวเมื่อเข้าสงคราม คำว่า อสส จึงหมายถึงยาจกหรือม้าตามฐานะที่ต่างกัน (คำว่า อสส ที่หมายถึง ยาจก ประกอบรูปศัพท์มาจาก น ศัพท์ + ล ศัพท์ มีรูปวิเคราะหฺพหุพหิสมาสว่า นตฺถิ ลํ ธนํ เอเตสนฺติ อสสา = ผู้ไม่มีทรัพย์)

๓. ลิงค์ เช่น

- สุวณฺโณ อฺรคํ คณฺหาติ (ครุฑย่อมจับงู)
- สุวณฺณํ ปพฺพเต ภาติ (ทองย่อมอร่ามสุกใสในภูเขา)

ในอุททาหรณ์แรก คำว่า สุวณฺโณ เป็นบุลงลิงค์ แปลว่า “ครุฑ” ในอุททาหรณ์หลัง คำว่า สุวณฺณํ เป็นนบุลงลิงค์ แปลว่า “ทอง”

๔. ความเหมาะสม เช่น

- มฺหิ อตฺตโน จิตฺตสนฺตตฺตา ปริ สเมติ (พระมุนีย่อมยังบุคคลอื่นให้สงบ เพราะจิตของพระองค์สงบแล้ว)

อุททาหรณ์นี้แสดงความเหมาะสม เพราะผู้ที่มีจิตสงบแล้วจึงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้มีจิตสงบได้

๕. กาล เช่น

- ตโย ภิกฺขุ สนฺนิปาตา สายํ ปิตา (ภิกษุสามรูปประชุมกันแล้วดื่มในเวลาเย็น)

อุททาหรณ์นี้มีบทกัตตา คือ ภิกษุ คำว่า ปิต จึงเป็นกิริยาศัพท์ แปลว่า “ดื่มแล้ว” คือ ดื่มน้ำปานะ มิใช่แปลว่า “สี่เหลืง” ดังอุททาหรณ์ว่า ปิตํ ปณฺณํ (ไปไม้สี่เหลืง)

๖. สถานที่ เช่น

- โรหิตา อุกฺเก ยนฺติ (ปลาตะเพียนย่อมไปในน้ำ)

- โรหิตา ฤเล ยนติ (ละมั่งย่อมไปบนบก)

คำว่า โรหิต หมายถึง ปลาตะเพียน หรือละมั่ง ตามสถานที่อยู่ของสัตว์เหล่านั้น

คัมภีร์สหสารถยชาลีนี^{๒๒๑} ได้ประพันธ์อุทาหรณ์ข้างต้นเป็นคาถาว่า

สีโห คายติ นงฺคุญจ

สีโห จาเลติ ปาจเก

สีโห จ มาณโว สีโห

อตฺถโต ฅายเต พุโธ.

ในคำว่า สีโห คายติ, นงฺคุญจ สีโห จาเลติ (นายสีหะย่อมขับร้อง ราชสีห์
ย่อมกระดิกหาง) บัณฑิตพึงทราบโดยอรรถว่าเป็นมาณพชื่อสีหะ หรือราชสีห์

ทานสาลายเก จตุวา

สงฺคาเม จ ยถากุม

อสฺเส อาเนหิตี วุตเต

ทลิตฺโหโสติ ฅายเต.

เมื่อบุคคลอยู่ในโรงทานแล้วกล่าวว่า อสฺเส อาเนหิ (จงนำยาจกมา)
หรือบุคคลอยู่ในสงครามแล้วกล่าวว่า อสฺเส อาเนหิ (จงนำม้ามา) ย่อมทราบ
ว่าเป็นยาจกหรือม้าตามลำดับ

สฺวณฺณ โอรคฺ คณฺเห

สฺวณฺณ ภาติ ปพฺพเต

วจเน ครุโฬ เหม

กมฺภจ ลิงฺคโต มตฺ.

ในคำว่า สฺวณฺณ โอรคฺ คณฺเห, สฺวณฺณ ภาติ ปพฺพเต (ครุฑย่อมจับงู,
ทองย่อมอร่ามสุกใสในภูเขา) พึงทราบครุฑและทองตามลำดับโดยลิงค์

โอจิตฺย โลกโต ฅเยยฺ

ปพฺพปาปาวโรธิต

อตฺตโน จิตฺตสนฺตตฺตา

ปรํ สเมติ โส มฺนิ.

ความเหมาะสมพึงทราบตามชาวโลกว่าเป็นความไม่ขัดแย้งกันแห่งข้อ-
ความหน้าและหลัง เช่น อตฺตโน จิตฺตสนฺตตฺตา ปรํ สเมติ โส มฺนิ (พระมุนี
ย่อมยังบุคคลอื่นให้สงบ เพราะจิตของพระองค์สงบแล้ว)

ตโย ภิกฺขุ สนฺนิปาตา

สายนํ ปิตาติ ภาลิตะ

น สามา อิติ วิญญะเยยฺยา

ยามกาลาติ ฅายเต.

^{๒๒๑} สห.ชาลีนี ๙๔-๙๕

ในคำกล่าวว่า ตโย ภิกขุ สนฺนิปาตา สายํ ปีตา (ภิกษุสามรูปประชุมกัน แล้วดื่มในเวลาเย็น) ไม่พึงทราบว่าเป็นทอง แต่พึงทราบว่าเป็นยามกาลิก

อุทเก โรหิตา ยนฺติ

ถเล ยนฺติ จ โรหิตา

อิติ ปาเจ ปุพฺเพ มจฺจา

ปเร ตฺ มิคโรหิตา.

ในคำว่า อุทเก โรหิตา ยนฺติ, ถเล ยนฺติ โรหิตา (ปลาตะเพียนย้อมไปในน้ำ, ละมั่งย้อมไปบนบก) ในคำแรกหมายถึงปลา คำหลังเป็นละมั่ง

ในคัมภีร์สังคหะสาธิตชาลินียังกล่าวถึงกฎอื่นนอกจากที่กล่าวไว้แล้วว่า

สํโยควิปฺปโยคญจ

สาหจริยวิโรโธ

สทฺทนต์รวเสนาปี

สทฺโท วิเสสวาจโก.^{๒๒}

ศัพท์ย้อมแสดงเนื้อความเฉพาะได้ตามการประกอบร่วมกัน, การประกอบแยกกัน, ความเป็นไปร่วมกัน, ความขัดแย้ง และศัพท์อื่น[ที่อยู่ใกล้กัน]

อุทาหรณ์ของกฎข้อนี้ มีดังนี้ คือ

๑-๒. การประกอบร่วมกันและการประกอบแยกกัน

- สวจฺณ เณฺรมาเนหิ (จงนำแม่โคที่มีลูกโคมา)
- อวจฺณ เณฺรมาเนหิ (จงนำแม่ม้าที่ไม่มีลูกโคมา)

คำว่า เณฺ ในอุทาหรณ์แรก คือ แม่โค เพราะประกอบร่วมกับลูกโค ส่วนในอุทาหรณ์หลังเป็นแม่ม้าซึ่งไม่เกี่ยวกับลูกโค ความจริงแล้วคำว่า เณฺ อาจแปลว่า “แม่โค” หรือ “แม่ม้า” ก็ได้ตามสมควร

๓. ความเป็นไปร่วมกัน

- สาริปุตฺตโมคฺคัลลนา (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ)

คำว่า สาริปุตฺต คือ พระสารีบุตรที่มีนามเดิมว่า อุปติสสะ เพราะเป็นอัครสาวกร่วมกับพระโมคคัลลานะ ไม่ใช่พระสารีบุตรอีกรูปหนึ่งซึ่งเป็นที่รู้จักในนามว่า หัตถกสารีบุตร เหมือนพระ-

กัสนสเประซึ่งปรากฏชื่อว่า มหากัสนสเป (พระกัสนสเปใหญ่) เพื่อให้ต่างจากพระกัสนสเปอีกรูปหนึ่งคือ กุมารกัสนสเป (พระกัสนสเปน้อย)

๔. ความขัดแย้ง

- กุสลากุสลา (กุศลและอกุศล)

คำว่า กุศล คือ กุศลที่ขัดแย้งกับอกุศล ไม่ใช่หมายถึงคนฉลาด

๕. ศัพท์อื่นที่อยู่ใกล้กัน หรือบริบท

- อชชุน กตวิริโย (ท้าวอชชุนเป็นผู้กระทำความเพียรแล้ว)

คำว่า อชชุน หมายถึง ท้าวอชชุน มิใช่แปลว่า “ต้นกุ่ม” เพราะบริบทคือ กตวิริโย (เป็นผู้กระทำความเพียรแล้ว)

ในคัมภีร์ปิยคติซึ่งแต่งขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ประพันธ์คาถาเกี่ยวกับเรื่องนี้โดยพิสดารว่า

สโยคา วิปโยคา จ

สาหจริยา วิโรธโต

อตถา ปกรณา ลิงคา

สททนต์รสมิปโต.

สามตุโยยจิตยเทเสหิ

กาลพยุตตานูรูปโต

อุปจารกาทุกา-

สมพนฺธะหุปลกฺขณา.

วจนา จ ตทงฺคตฺตา

ปธานตฺตาตฺตาทฺธิ

สททตฺตา ปวิภชฺชนฺเต

น สททาเยว เกวลา.^{๒๒๓}

เนื้อความของศัพท์ย่อมถูกจำแนกโดย :-

- การประกอบร่วมกัน	- การประกอบแยกกัน
- ความเป็นไปร่วมกัน	- ความขัดแย้ง
- เนื้อความ	- ฐานะ
- คุณลักษณะ	- ความใกล้เคียงกับศัพท์อื่น
- ความสามารถ	- ความเหมาะสม

- สถานที่
 - เวลา
 - ความปรากฏชัดตามลึงค์
 - ความสมควร
 - อุปจาระ (คำที่กล่าวเป็นสำนวน)
 - อากัปกริยาพิเศษ
 - ความสัมพันธ์
 - พจน์
 - อุปลักขณนัย (การกล่าวไว้พอเป็นตัวอย่างแทนสิ่งอื่นทั้งหมด)
 - ความเป็นองค์ประกอบของสิ่งนั้น
 - ปธานนัย (การแสดงสิ่งที่เป็นหลักสำคัญ แต่หมายเอาสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด) เป็นต้น
- บุคคลไม่พึงจำแนกศัพท์อย่างเดียว

อุทาหรณ์ในเรื่องนี้ มีตามลำดับ คือ

๑. การประกอบร่วมกัน

- สกิลโสรา เณรุ ทียตุ (จงให้แม่ม้าที่มีลูกม้า)

คำว่า เณรุ แปลว่า “แม่ม้า” เพราะประกอบร่วมกับศัพท์ว่า กิลโสรา (ลูกม้า)

๒. การประกอบแยกกัน

- อกิลโสรา เณรุ อานียตุ (จงนำแม่โคที่ไม่มีลูกม้า)

คำว่า เณรุ แปลว่า “แม่โค” เพราะไม่ประกอบร่วมกับลูกม้า

๓. ความเป็นไปร่วมกัน

- รามลกขณา (พระรามและพระลักษณ)

คำว่า ราม หมายถึง พระรามผู้เป็นโอรสของท้าวทศรถกับนางสมุทรชา มิใช่ปศุรามบุตรของฤๅษีชมทคคี แม้คำว่า ลกขณ ก็หมายถึง พระลักษณผู้เป็นอนุชาของพระราม มิใช่คนอื่น

๔. ความขัดแย้ง

- รามชชุนา (พระรามและท้าวอรชุน)

คำว่า ราม หมายถึง พระรามบุตรของภคควะ และคำว่า อชชุน หมายถึง ท้าวอรชุน เพราะทั้งสองคนเป็นศัตรูกัน มิใช่หมายถึงพระรามโอรสของท้าวทศรถ และอรชุนอีกคนหนึ่งผู้เป็นบุตรของสัพยสาจ

๕. เนื้อความ

- ลินธวมานย, ปวิสามี รณณฺคณฺ (จงนำม้าสินธพมา เราจะเข้าสู่สนามรบ)

คำว่า ลินธว คือ ม้าสินธพ ตามเนื้อความที่กล่าวถึงการเข้าสู่สนามรบที่ต้องการพาหนะ มีไช้หมายถึงเกลื่อ

๖. ฐานะ

- ลินธวมานย (จงนำเกลื่อมา)

คำว่า ลินธว แปลว่า “เกลื่อ” เพราะกล่าวในขณะรับประทานอาหาร จึงหมายถึงเกลื่อ

๗. คุณลักษณะ

- เทวทูตต์ ปจฺมมฺปเวสย สมารทิตฺตํ (จงเข้าไปหาเทวทูตผู้ยังครูให้ชื่นชมก่อน)

คำว่า สมารทิตฺตํ (ผู้ยังครูให้ชื่นชม) แสดงคุณลักษณะของเทวทูตนั้นว่าเป็นพหูสูต ไม่ใช่เทวทูตธรรมดา เพราะผู้ที่เป็นพหูสูตจึงจะเป็นที่ชื่นชมของครู

คนอินเดียมักอธิษฐานขอบุตรจากพระเจ้า เมื่อได้ลูกก็ตั้งชื่อว่า เทวทูต แปลว่า “เทพ-
ประทาน” ชื่อนี้เป็นชื่อทั่วไปของชาวอินเดีย ซึ่งคล้ายกับชื่อไทยว่า สมชาย ชื่อพม่าว่า ม่องม่อง
หรือชื่ออังกฤษว่า John หรือ James ที่นิยมใช้โดยทั่วไป

๘. ความใกล้เคียงกับศัพท์อื่น

- อชฺชุนฺ กตวิริโย (ท้าวอรชุนเป็นผู้กระทำความเพียรแล้ว)

คำว่า อชฺชุนฺ คือ ท้าวอรชุน เพราะเป็นผู้ทำความเพียรในสงคราม ไม่ใช่แปลว่า ต้นกุ่ม

๙. ความสามารถ

- อนฺนฺทรา กณฺณา (หญิงสาวไม่มีท้อง)

คำว่า อนฺนฺทรา (ไม่มีท้อง) คือ หญิงสาวที่มีท้องและเอวเล็ก เพราะหญิงสาวทุกคนต้องมี
ท้องตามธรรมชาติของมนุษย์ จึงอนุมานรู้โดยอ้อมได้เช่นนั้น ในบางแห่งเรียกว่า อัญญณฺานุปฺปตฺติ-
นํ คือ นัยที่ไม่สมควรเป็นโดยประการอื่น

๑๐. ความเหมาะสม

- รามสทิสโย (บุคคลนี้คล้ายกับพระราม)

คำว่า รัม เป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวาง จึงหมายถึงพระรามโอรสของท้าวทศรถ ไม่ใช่พระรามบุตรของภคควะ

๑๑. สถานที่

- ไปฏปา (คนตี, คนถ่อย)

คำนี้เป็นคำสรรเสริญในบางท้องถิ่น และเป็นคำด่าในบางท้องถิ่น

๑๒. กาลเวลา

- ปจ (จตม, หุง)

คำนี้ใช้ในแถบอินเดียตอนใต้ เมื่อกล่าวคำนี้ในเวลาเช้า หมายถึง การดื่มข้าวต้ม ถ้ากล่าวคำนี้ในเวลาเย็น หมายถึง การหุงข้าว

๑๓. ความปรากฏชัดตามลึงค์

- คามสฺส อทุธิ์ (ครึ่งหนึ่งของหมู่บ้าน)

- คามสฺส อทุโธ (ครึ่งหนึ่งของหมู่บ้าน)

คำว่า อทุธิ์ ซึ่งเป็นนปฺงสกลิงค์ใช้ในความหมายว่า ครึ่งที่เท่ากัน คำว่า คามสฺส อทุธิ์ จึงหมายถึง หมู่บ้านจำนวนครึ่งหนึ่งอย่างแท้จริง ส่วน อทุโธ ซึ่งเป็นปฺงลึงค์ใช้ในความหมายว่า ครึ่งที่ไม่เท่ากัน คำนี้จึงหมายถึง หมู่บ้านจำนวนครึ่งหนึ่งโดยอนุমান แม้คัมภีร์อภิธานปิ-
ปทีปิกา ก็กล่าวว่า

อทุธิ์ วุตฺตํ สเม ภาเค.^{๒๒๔}

อทุธิ์ ศัพท์ นปฺงสกลิงค์ กล่าวถึงส่วนที่เสมอกัน

๑๔. ความสมควร

- นรปติ สาธุ รุกขติ โคมณฺฑล (กษัตริย์ย่อมรักษามณฑลแห่งปฐพีไว้ดี)

คำว่า โค แปลว่า ปฐพี ไม่ใช่แปลว่า วัว เพราะการรักษาฝูงวัวไม่สมควรใช้กับพระราชา

๑๕. อุปการะ

- มณฺจา อุกุโกสนติ (เตียงให้องอยู่)

^{๒๒๔} อภิธาน. ๑/๕๔

คำว่า มณฺเฑาะ (เตียง) หมายถึง คนที่อยู่บนเตียง โดยกล่าวถึงฐานะคือเตียง แต่เจตนาหมายถึงคนที่อยู่บนเตียง คัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเรียกว่า ฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงฐานะคือที่ตั้ง แต่มุ่งให้หมายถึงฐานนี้คือผู้อาศัย

๑๖. อากัปภิกิริยาพิเศษ

เมื่อถูกคนอื่นกล่าวหาว่าทำในสิ่งที่ตนมิได้กระทำ ก็ทำการขมวดคิ้วด้วยความโกรธแล้วกล่าวว่า อหัง กตวา อมฺหิ (ฉันทำหรือ) การขมวดคิ้วดังกล่าวแสดงว่าตนมิได้กระทำ

๑๗. ความสัมพันธ์

- มาตริ สมฺมา วตฺติตพฺพํ (พึงปรนนิบัติมารดาให้ดี)
- ปิตริ สฺสสฺสุยิตพฺพํ (พึงเชื่อฟังบิดา)

แม้คำเหล่านี้จะมีได้กล่าวระบุไว้ว่า สมาตริ (มารดาของตน), สปิตริ (บิดาของตน) ก็อนุมานรู้ความสัมพันธ์ระหว่างบุตรกับบิดามารดาได้

๑๘. อุปลักขณนัย

- กาเกหิ รกฺขิตพฺพํ ทฺธิ (พึงรักษาเนยใสจากกา)

คำว่า กาเกหิ (กา) ยังหมายรวมถึงสัตว์อื่นมีสุนัขเป็นต้นอีกด้วย

๑๙. พจน์

- ทารา (ภรรยา)

ใช้เป็นพหูพจน์อย่างเดียว ส่วนถ้าเป็นไปในความหมายว่า การฝ่าฝืน ที่มาจาก ทร ธาตุ (วิทารणे = ทำลาย) ก็มีรูปเป็นทั้งเอกพจน์และพหูพจน์

๒๐. ความเป็นองค์ประกอบของสิ่งนั้น

- สขฺชิตํ โภชนํ (จัดแจงโภชนาหารแล้ว)

หมายถึง การจัดแจงสิ่งอื่นๆ ที่เนื่องด้วยการรับประทานอาหาร คือ ที่นั่ง แก้วน้ำ และกับข้าว เป็นต้น

๒๑. ปธานนัย

- นิคุคฺจฺจติ อวณินาโถ (พระราชเสด็จออกแล้ว)

คำว่า อวณินาโถ (พระราชา) ยังหมายรวมถึงอำมาตย์และราชองครักษ์เป็นต้นที่ตามเสด็จพระราชาอีกด้วย

มีข้อสังเกตในเรื่องการประกอบแยกกัน กล่าวคือ คัมภีร์ปโยคสิทธิ ฉบับพิมพ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔) และปโยคสิทธินิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๘) มีข้อความในข้อที่ ๒ ว่า

วิปโยคโต- อภิโสรา อาณียตุติ ตปปฏิเสธา วพิวา เอว ปตียเต.

[ตัวอย่าง]โดยการประกอบแยกกัน คือ ในประโยคว่า อภิโสรา อาณียตุ = จงนำ [แม่โค]ที่ไม่มีลูกม้ามมา โดยย่อรู้ว่าเป็นแม่ม้าเท่านั้น เพราะการปฏิเสธลูกม้านั้น

แต่ควรมีข้อความว่า ตปปฏิเสธา เณฺว เอว ปตียเต (ย่อรู้ว่าเป็นแม่วัว เพราะการปฏิเสธลูกม้านั้น) จึงจะสมเหตุผล สันนิษฐานว่าประโยคข้างต้นคงจะเกิดการลอกผิดตามประโยคหน้าว่า ตสโยคโต วพิวา เอว ปตียเต (ย่อรู้ว่าเป็นแม่ม้าเท่านั้น เพราะประกอบร่วมกับลูกม้านั้น) เห็นได้จากคัมภีร์นยาสะ (สูตร ๓๑๖) อธิบายเรื่องนี้ว่า

สโยควเสน สวจํ เณฺมานะหิติ วุตเต คาวิติ วิญญายติ, น วพิวา. วิปโยค-
วเสน อวจํ เณฺมานะหิติ วุตเต วพิวาติ วิญญายติ, น คาวี.^{๒๒๕}

อุทาหรณ์ด้วยการประกอบร่วมกัน คือ เมื่อกล่าวว่า สวจํ เณฺมานะหิ (จงนำแม่โคที่มีลูกโคมา) ย่อรู้ว่าเป็นแม่โค ไม่ใช่แม่ม้า

อุทาหรณ์ด้วยการประกอบแยกกัน คือ เมื่อกล่าวว่า อวจํ เณฺมานะหิ (จงนำแม่ม้าที่ไม่มีลูกโคมา) ย่อรู้ว่าเป็นแม่ม้า ไม่ใช่แม่โค

๓. อภิญา คือ การเจริญอัปนาสมาธิของผู้ที่บำเพ็ญสมาบัติ ๘ เข้าฌานที่เป็นพื้นฐานของอภิญาแล้วออกจากสมาบัติ เจริญ[อัปนาสมาธิ]โดยมุ่งหมายอภิญาตามนัยที่กล่าวว่า เอโกปิ หุตฺวา พหฺธา โหติ^{๒๒๖} (คนเดียวแปลงเป็นหลายคนได้) เป็นต้น การเจริญอัปนาสมาธิตั้งกล่าวของบุคคลเหล่านั้นมีอาณิสสังคคืออภิญา เพราะเป็นเหตุใกล้ของอภิญา ตามที่มีเหตุ[บรรลุลภิญา]อันควรนั้นๆ ดังพระพุทธพจน์ว่า

^{๒๒๕} นยาส. ๔/๓๑๖

^{๒๒๖} อจ.ฉก.ก. ๒๒/๒/๒๗๑

โส ยสฺส ยสฺส อภิญญาสจฺจนิกเรณียสฺส ฐมฺมสฺส จิตฺตํ อภินิหฺนฺนาเมติ อภิญญาสจฺจนิกิริยาย, ตตฺร ตตฺเรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปฺณาติ สติ สติ आयตเน.^{๒๒๗}

เธอน้อมจิตเพื่อรู้แจ้งธรรมที่ควรรู้แจ้ง[มีอิทธิฤทธิ์เป็นต้น]ด้วยปัญญาอันยิ่ง [คืออภิญญา]ใดๆ ย่อมเห็นประจักษ์ธรรมที่ควรรู้แจ้งนั้นๆ ตามที่มีเหตุอันควรนั้นๆ (เหตุในภพก่อนเป็นต้น)

เหตุอันควรในเรื่องนี้ คือ เหตุทำให้บรรลุอภิญญา ได้แก่ การได้บรรลุอภิญญาในภพก่อน และการบรรลุฌานที่เป็นบาทของอภิญญาในภพนี้

ในประโยคว่า ตตฺร ตตฺเรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปฺณาติ สติ สติ आयตเน (ย่อมเห็นประจักษ์ธรรมที่ควรรู้แจ้งนั้นๆ ตามที่มีเหตุอันควรนั้นๆ) आयตन ศัพท์มีความหมายว่า “เหตุ” คือ เหตุอันควร มีเหตุในภพก่อนเป็นต้น ส่วน สติ ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ สนฺเต (มีอยู่) การประกอบใช้ สติ ศัพท์ ๒ ศัพท์ในที่นี้มีประโยชน์เพื่อแสดงวิจนา คือ คำซ้ำที่มีความหมายครอบคลุม ดังเช่น คำว่า คจฺจนฺเต คจฺจนฺเต กาเล (เมื่อกาลล่วงไปๆ) ซึ่งหมายความว่า เมื่อกาลล่วงไปเป็นเวลานาน ในที่นี้คำว่า คจฺจนฺเต คจฺจนฺเต (ล่วงไปๆ) เป็นกริยาวิจนาที่ครอบคลุมกริยาล่วงไป

ด้วยเหตุนี้ ข้อความว่า “เมื่อมีเหตุอันควรนั้นๆ” จึงหมายความว่า การได้บรรลุอภิญญาในภพก่อน และการบรรลุฌานที่เป็นบาทของอภิญญาในภพนี้ เป็นเหตุให้บรรลุอภิญญาในภพนี้ ถ้าบุคคลนั้นไม่เคยบรรลุอภิญญาในภพก่อน แม้ว่าจะบรรลุฌานในภพนี้ ก็ไม่อาจบรรลุอภิญญาได้ หรือแม้ว่าเคยบรรลุอภิญญาในภพก่อน แต่ถ้าไม่ได้บรรลุฌานที่เป็นบาทของอภิญญาในภพนี้ ก็ไม่อาจบรรลุอภิญญาในภพนี้เช่นเดียวกัน ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสคำวิจนาว่า สติ สติ เพื่อให้ครอบคลุมเหตุทำให้บรรลุอภิญญาทั้งสองประการเหล่านั้น

คัมภีรวินิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายการประกอบใช้ สติ ๒ ศัพท์ในเรื่องนี้ว่า

สติ สติ आयตเนติ ตสฺมี ตสฺมี ปุพฺพเหตุอาทิเก การเณ สติ.^{๒๒๘}

คำว่า สติ สติ आयตเน (ตามที่มีเหตุอันควรนั้นๆ) หมายความว่า เมื่อมีเหตุอันควรนั้นๆ อันมีเหตุในภพก่อนเป็นต้น

๒๒๗

ม.อ. ๑๔/๑๕๘/๑๕๔, อัง.ติ.ก. ๒๐/๑๐๒-๗/๒๕๐-๑

๒๒๘

วิสุทธิมหาฎีกา ๑/๑๕๑/๓๖๐

ในประโยคข้างต้น คำว่า ตสฺมี ตสฺมี (นั่นๆ) อธิบายคำทั้งสองคือ สติ สติ ส่วน การเณ (เหตุ) อธิบาย อายตเน ว่า อายตเน ศัพท์ในพาทย์นี้มีอรรถว่า “เหตุ” ส่วนคำว่า ปุพฺพเหตุอาทิเก อธิบาย การเณ ว่าเหตุดังกล่าวคือเหตุในภพก่อนเป็นต้น ไม่ใช่ความชำนาญในสมาบัติ

จะเห็นได้ว่า คำว่า ตสฺมี ตสฺมี (นั่นๆ) แสดงว่า สติ ศัพท์ ๒ ศัพท์เป็นคำวิจฉาเหมือน ตสฺมี ๒ ศัพท์นั่นเอง ในที่นี้คำว่า สติ สติ อายตเน แปลตามศัพท์ว่า “เมื่อเหตุมีอยู่” หมายความว่า “เมื่อมีเหตุนี้” ที่จริงแล้ววิจฉาต้องมีเพียงแห่งเดียวในพาทย์ ถ้าบทลักษณะที่เป็นกัตตาหรือกรรมเป็นวิจฉา กริยาก็นับเป็นบทรรมดาที่ไม่ใช่วิจฉา ดังคำว่า ตสฺมี ตสฺมี การเณ สติ (เมื่อมีเหตุนี้) หรือถ้ากริยาเป็นบทวิจฉา กัตตาหรือกรรมดังกล่าวก็ต้องเป็นบทรรมดาเช่นเดียวกัน ดังคำว่า คจฺจนฺเต คจฺจนฺเต กาลเ (เมื่อกาลผ่านไป) ด้วยเหตุนี้ ในพระสูตรจึงประกอบบทลักษณะกริยาเป็นบทวิจฉาว่า สติ สติ (มีอยู่) โดยมีบทลักษณะวันตกัตตาเพียงบทเดียว คือ อายตเน และ คัมภีร์ฎีกาได้ประกอบบทลักษณะวันตกัตตาเป็นบทวิจฉา ๒ บทว่า ตสฺมี ตสฺมี [การเณ] (เหตุนี้) โดยมีบทลักษณะกริยาเพียงบทเดียว คือ สติ

๔. ภพอันเลิศ คือ การเจริญอุปภาสมาธิของปุณฺณผู้รักษามาณไว้ มุ่งหวังหรือไม่ มุ่งหวังการเกิดในพรหมโลกโดยหมายใจว่าเราจักไปบังเกิดในพรหมโลก ไม่เสื่อมจากสมาธิ มีอานิสงส์คือภพอันเลิศ เพราะอุปภาสมาธิมีอานิสงส์คือภพอันเลิศ ดังพระพุทธพจน์เป็นต้นว่า

ปจฺมํ ฌานํ ปรีตํ ภาเวตฺวา กตฺถ อูปชฺชนฺติ. พุรฺหมปาริสฺสชานํ เทวานํ
สหพฺยตํ อูปชฺชนฺติ.^{๒๒๙}

ถามว่า : ผู้ที่เจริญปฐมฌานที่มีอานุภาพน้อย ย่อมเกิดในที่ไหน

ตอบว่า : ย่อมเกิดเป็นสหายของพรหมปาริสาชชา

อนึ่ง แม้การเจริญอุปภาสมาธิก็ก่อให้เกิดกามาวจรสุดตฺถิฏฺฐิอันเลิศ [คือมนุษย์และเทวดา]

^{๒๒๙} อภ.วิ. ๓๕/๑๐๒๔/๕๑๖

ท่านจะแสดงว่า แม้ความปรารถนาภพโดยอาศัยกรรมที่นำไปสู่ภพนั้นๆ จะไม่มีก็ตาม ความปรารถนาภพย่อมสำเร็จด้วยกรรมที่กระทำสิ่งสมไว้ จึงกล่าวว่า
อุปถัมภมานา วา (หรือไม่มุ่งหวัง)^{๒๓๐}

คำว่า สหพยุตฺ อุปปชฺชนฺติ แปลตามศัพท์ว่า “ถึงความเป็นสหาย”

คำว่า สหพยุตา (ความเป็นสหาย) มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

๑. สห พยุเตติ ปวตฺตตฺติติ สหพฺโย = ผู้ดำเนินไปร่วมกัน ชื่อว่า สหฺพยะ (สห บทหน้า + พยุเ ธาตุ <ปวตฺตติยํ = เป็นไป> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

สหพยุสส ภาโว สหพยุตา = ความเป็นสหาย ชื่อว่า สหฺพยุตา (สหพยุ ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

๒. สห วาติ ปวตฺตตฺติติ สหโว = ผู้ดำเนินไปร่วมกัน ชื่อว่า สหฺพยะ (สห บทหน้า + วา ธาตุ <คติคนฺธเนสุ = ไป, ตมกลิน> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

สหาสส ภาโว สหพฺยํ = ความเป็นสหาย ชื่อว่า สหฺพยะ (สหา ศัพท์ + ญ ปัจจัยในภาวตัทธิต)

สหพฺยํ เอว สหพยุตา = ความเป็นสหายนั้นแหละ ชื่อว่า สหฺพยุตา (สหพยุ ศัพท์ + ตา ปัจจัยในสกตถตัทธิต)

ตั้งข้อความว่า

สห พยุเตติ ปวตฺตตฺติติ สหพฺโย, สหาโย. อิธ ปน เอกภาวูปโค อธิปเปโต. ตสฺส ภาโว สหพยุตา.^{๒๓๐}

คำว่า สหฺพยะ คือ ผู้ดำเนินไปร่วมกัน คือ สหาย แต่ในพระสูตรนี้หมายถึงการเข้าถึงภพหนึ่ง

คำว่า สหฺพยุตา คือ ความเป็นสหาย

สห วาติ ปวตฺตตฺติติ สหโว. ตสฺส ภาโว สหพฺยํ ยถา วีรสฺส ภาโว วีรยฺนฺติ.^{๒๓๑}

คำว่า สหวะ คือ ผู้ดำเนินไปร่วมกัน

^{๒๓๐} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๖๒/๕๕๐

^{๒๓๑} ขุ.วิ.อ. ๑๗/๒/๑๐๕

คำว่า สหัพพะ คือ ความเป็นสหยา ดังบท[ที่ลง ญ ยัจจยในภาวตัตติ]ว่า
วีรสฺส ภาโว วีริยํ (ความเป็นผู้อาจหาญ ชื่อว่า วีริยะ)

๕. นิโรธ คือ การเจริญอัปปนาสมาธิของพระอริยะผู้บรรลุสมาบัติ ๘ แล้วเจริญสมาธิ
โดยมุ่งหมายจะเข้านิโรธสมาบัติไม่มีจิตตลอด ๗ วัน บรรลุความสงบคือความดับ[ทุกข์]อยู่
เป็นสุขในปัจจุบัน มีอานิสงส์คือนิโรธ ดังข้อความว่า

โสฬสฺหิ ฌาณจริยาหิ นวหิ สมาธิจริยาหิ วสีภาวตา ปญญา นิโรธสมา-
ปัตติยา ฌาณ.^{๒๓๒}

ปัญญาคือความชำนาญด้วยการเกิดปัญญา ๑๖ และการเกิดสมาธิ ๙ ชื่อว่า
ปัญญาในนิโรธสมาบัติ

ความดับทุกข์ในเรื่องนี้ คือ ความดับไปของนามทุกอย่างคือจิตและเจตสิกที่มีสัญญา
และเวทนาเป็นประธานตามข้อความว่า สัญญาเวทิตตนิโรธ (ความดับสัญญาและเวทนา) เมื่อจิต
และเจตสิกดับไปหมด จิตตชรูปที่เกิดจากจิตย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ จึงถือว่ารูปดับไปเช่นเดียวกัน
นอกจากนั้น เมื่อนามซึ่งทำหน้าที่รู้อารมณ์ดับไป ทุกข์ที่เนื่องด้วยรูปก็ไม่ปรากฏชัดเจน จึงอาจ
กล่าวได้ว่าดับทุกข์ทุกอย่าง ดังข้อความว่า

คำว่า นิพพานํ (ความดับทุกข์) คือ ความดับทุกข์ ๓ ประการ [ทุกข์ทุกข์
(ทุกข์แท้) วิปริณามทุกข์ (ทุกข์แปรปรวน) และสังขารทุกข์ (ทุกข์ประจำสังขาร)] แม้
สังขารทุกข์ที่นับเข้าในรูปธรรมจะมีอยู่ก็ตาม แต่เสมอเหมือนไม่มีอยู่ เพราะไม่มีจิต
ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สุขํ วิหริสฺสาม (อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน)

คำว่า โสฬสฺหิ ฌาณจริยาหิ (การเกิดปัญญา ๑๖) ได้แก่ ปัญญา ๑๖ อย่างนี้
คือ ปัญญา ๘ อย่างเหล่านี้ คือ

อนิจจานุปัสสนา (การยังเห็นความไม่เที่ยงของธรรมที่มีในภูมิ ๓)^{๒๓๓}

ทุกขานุปัสสนา (การหยั่งเห็นทุกข์ของธรรมที่มีในภุมิ ๓)

อนัตตานุปัสสนา (การหยั่งเห็นความไม่ใช่ตัวตนของธรรมที่มีในภุมิ ๓)

นิพพิทานุปัสสนา (การหยั่งเห็นความเปื้อนหน่ายในสังขาร)

วิราคานุปัสสนา (การหยั่งเห็นความคลายกำหนด)

นิโรธานุปัสสนา (การหยั่งเห็นความดับสังขาร)

ปฏินิสัคคานุปัสสนา (การหยั่งเห็นความปล่อยวางสังขาร)

วิภูฏานุปัสสนา (การหยั่งเห็นพระนิพพาน)

รวมกับปัญญา ๘ คือ อริยมรรค [๔] อริยผลญาณ [๔]^{๒๓๔}

คำว่า นวหิ สมาธิจริยาหิ (การเกิดสมาธิ ๙) คือ สมาธิ ๙ โดยจำแนกเป็น
รูปฌาน ๕ และอรุณฌาน ๔ บางคนกล่าวว่า รูปฌานสมาธิ ๔ อรุณฌานสมาธิ ๔ รวม
กับอุปจารสมาธิของฌานทั้งสองนั้นเป็นสมาธิ^{๒๓๕}

ข้อความเต็มจากคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคที่ท่านนำมาอ้างถึงในเรื่องนี้ คือข้อความว่า

ทวิหิ พลลหิ สมณนาคตตตทา ตโย จ สงฺขารานํ ปฏิปฺปสฺสทฺธิยา โสฬสฺสฺหิ ฌาณ-
จริยาหิ นวหิ สมาธิจริยาหิ วสฺสิภาวตฺตาปญฺญา นิโรธสมาปฺตติยา ฌาณํ.^{๒๓๕}

ปัญญาคือความชำนาญด้วยการเกิดปัญญา ๑๖ และการเกิดสมาธิ ๙ เพราะ
เพียบพร้อมด้วยพละ ๒ [สมถะและวิปัสสนา] และเพราะระงับสังขาร ๓ ได้ [วีสังขาร
กายสังขาร และจิตตสังขาร] ชื่อว่า ปัญญาในนิโรธสมาบัติ

การที่พระอรหันตถาจารย์ยกข้อความจากคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคที่กล่าวถึงการเกิดปัญญา
๑๖ และการเกิดสมาธิ ๙ ในเรื่องปัญญาในนิโรธสมาบัติ ก็เพราะว่านิโรธสมาบัติเกิดขึ้นด้วยเหตุ ๕
ประการ คือ

๑. การระงับกายสังขาร (สภาพที่ร่างกายทำให้เกิดขึ้น คือ ลมหายใจเข้าออกที่เนื่อง
ด้วยร่างกาย) วีสังขาร (สภาพปรุงแต่งถ้อยคำ คือ วิตกและวิจารณ์ซึ่งทำหน้าที่ปรุงแต่งถ้อยคำให้
มีประการต่างๆ) และจิตตสังขาร (สภาพที่ถูกจิตทำให้เกิดขึ้น คือ เวทนาและสัญญา)

^{๒๓๔} วิสุทธิ.มหาภูทิกา ๑/๓๖๒/๕๕๑

^{๒๓๕} ขุ.ป. ๓๑/๓๔/๓

๒. ความบริบูรณ์ด้วยกำลังแห่งสมณะและวิปัสสนาทั้งสองอย่าง
๓. การเกิดปัญญา ๑๖ อย่าง
๔. การเกิดสมาธิ ๙ อย่าง คือ สมาบัติ ๘ และอุปจารสมาธิของสมาบัติเหล่านั้น
๕. การฝึกฝนสมาบัติ ๘ ด้วยความชำนาญ ๕ ประการ^{๒๓๖}

ทั้งหมดนี้เป็นอานิสงส์ของการเจริญสมาธิ ๕ ประการมีการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เป็นต้น โดยประการดังนี้

ตสฺมา เนกานิสํสมฺหิ กิเลสมลโสธเน
สมาธิภาวนาโยเค นปฺปมชฺเชยฺย ปณฺหิโต.

ด้วยเหตุนี้ ผู้มีปัญญาจึงไม่ควรประมาทในการเจริญสมาธิภาวนาที่มี
อานิสงส์มากเป็นอเนก อันชำระมลทินกิเลสได้

คำว่า สมาธิภาวนาโยค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การเจริญสมาธิภาวนา = สมาธิภาวนาย โยโค สมาธิภาวนาโยโค.
(กัมมัฏฐานฐิตุปฺปติสฺมาส)
๒. ความเพียรคือสมาธิภาวนา = สมาธิภาวนาสงฺขาโต โยโค สมาธิภาวนาโยโค.
(สัมภาวนาบุรพทกรรมธารยสฺมาส)^{๒๓๗}

[๓๖๓] ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ ข้าพเจ้าได้อธิบายสมาธิในทางสู่ความหมดจดที่ทรงแสดงไว้
โดยมีศีล สมาธิ และปัญญาเป็นประธานด้วยคาถาว่า สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺญเ (ชนผู้ฉลาด
เพียรเพากิเลส มีปัญญาพิจารณา ดำรงอยู่ในศีลแล้ว) เป็นต้นนี้

จบปริจเฉทที่ ๑๑ ชื่อสมาธินิเทศ (คำอธิบายสมาธิ)

ในวิสุทธิมรรคปกรณ์ที่ประพันธ์เพื่อความปราโมทย์ของสาธุชน

^{๒๓๖} วิสุทธิ. ๒/๘๖๗-๖๘/๓๘๙-๙๒

^{๒๓๗} วิสุทธิ. มหาฎีกา ๑/๓๖๒/๕๕๑

ลำดับนิทเทส

[๓๖๔]

ปริจเฉทที่ ๑ สีนิทเทส	ปริจเฉทที่ ๒ ภูตังคนิทเทส
ปริจเฉทที่ ๓ กัมมัฏฐานคณนิทเทส	ปริจเฉทที่ ๔ ปฐวีกสิณนิทเทส
ปริจเฉทที่ ๕ เสสกสิณนิทเทส	ปริจเฉทที่ ๖ อสุภานิทเทส
ปริจเฉทที่ ๗ ฌอนุสสตินิทเทส	ปริจเฉทที่ ๘ เสसानุสสตินิทเทส
ปริจเฉทที่ ๙ พรหมวิหารนิทเทส	ปริจเฉทที่ ๑๐ อารูปนิทเทส
ปริจเฉทที่ ๑๑ ปฏิกุลสัณญาธาตุวัตถานทวยนิทเทส (สมาธินิทเทส)	

จบวิสุทธิมรรค ภาค ๑

ปริเฉทที่ ๑๒

อิทธิวิธินิเทศ = คำอธิบายฤทธิ์ต่างๆ

เรื่องอภิญญา

[๓๖๕] การเจริญ[อัปปนา]สมาธิที่ข้าพเจ้าได้กล่าวว่า “มีอานิสงส์คืออภิญญา” โดยเนื่องด้วยอภิญญาทางโลกเหล่าใด ผู้เพียรปฏิบัติที่ได้บรรลุจุดตกตามในปฐวีกสิณเป็นต้นแล้ว ควรทำความเพียรต่อไปเพื่อทำอภิญญาเหล่านั้นให้บริบูรณ์ ผลที่ได้รับคือ เมื่อเธอทำความเพียรเช่นนั้น การเจริญสมาติดังกล่าวจักได้รับอานิสงส์และมั่นคงขึ้น เธอผู้ประกอบด้วยการเจริญสมาธิที่ได้รับอานิสงส์และมั่นคงขึ้น จักพัฒนาปัญญาให้บริบูรณ์ได้ง่าย ดังนั้น ข้าพเจ้าจะเริ่มเรื่องอภิญญา ก่อน[ปัญญากาวนา]

คำว่า ตสุมา (ดังนั้น) หมายถึง เหตุ ๓ ประการ คือ การที่สมาธิภาวนาได้รับอานิสงส์ ความมั่นคงขึ้นของสมาธิภาวนา และการพัฒนาปัญญาให้บริบูรณ์ได้ง่าย^{๒๓๘}

กล่าวโดยละเอียดว่า พระผู้มีพระภาคตรัสอภิญญาทางโลก ๕ ประการเพื่อแสดงผลของการเจริญสมาธิและเพื่อแสดงธรรมชั้นสูงยิ่งๆ ขึ้นไปแก่กุลบุตรผู้ได้บรรลุสมาธิในจุดตกตามแล้ว [อภิญญาดังกล่าว] คือ

๑. อิทธิวิธะ (แสดงฤทธิ์)
๒. ทิพพโสทธาตุญาณ (หุทิพย์)
๓. เจโตปริยญาณ (รู้ใจคนอื่น)
๔. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ระลึกชาติก่อน)
๕. จุตูปปาตญาณ (ตาทิพย์ที่รู้เห็นจุติและปฏิสนธิของเหล่าสัตว์)

^{๒๓๘} วิสุทธิมรรค ๒/๓๖๕/๑

ตามนัยเป็นต้นว่า

โส เอวํ สมหิตเต จิตฺเต ปริสุทฺเธ ปรีโยทาเต อนนฺตเณ วิคตูปกฺกิลเส มุทฺ-
ฏเต กมฺมณิเย จิตฺเต อาเนญชปฺปตฺเต อิทธิวริยาย จิตฺตํ อภินิหฺรติ อภินินฺนาเมติ. โส
อเนกวิหิตํ อิทธิวิธํ ปจฺจนฺโกติ, เอโกปิ หุตฺวา พหฺวธา โหติ.^{๒๓๙}

เมื่อจิตตั้งมั่น[ด้วยสมาธิในจตุตถฌาน] บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส
ปราศจากเครื่องเศร้าหมอง นุ่มนวลเหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้
ภิกษุผู้ได้บรรลุสมาธิในจตุตถฌานนั้นย่อมโน้มมนำจิตไปเพื่อฤทธิ์ต่างๆ เธอได้บรรลุ
ฤทธิ์ต่างๆ หลายประเภท คือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้

ข้อความเต็มในเรื่องนี้ คือ

๑. โส เอวํ สมหิตเต จิตฺเต ปริสุทฺเธ ปรีโยทาเต อนนฺตเณ วิคตูปกฺกิลเส มุทฺ-
ฏเต กมฺมณิเย จิตฺเต อาเนญชปฺปตฺเต อิทธิวริยาย จิตฺตํ อภินิหฺรติ อภินินฺนาเมติ. โส อเนก-
วิหิตํ อิทธิวิธํ ปจฺจนฺโกติ, เอโกปิ หุตฺวา พหฺวธา โหติ, พหฺวธาปิ หุตฺวา เอโก โหติ,

๒. อาวิภาวํ ติโรภาวํ,

๓. ติโรกฺขทฺทํ ติโรปการํ ติโรปพพตํ อสชฺชมาโน คจฺจนฺติ เสยฺยถาปิ อากาเส,

๔. ปจฺวียาปิ อุมฺมุชฺชนิมุชฺชํ กโรติ เสยฺยถาปิ อุตฺเท,

๕. อุตฺเทปิ อภิชฺชมาเน คจฺจนฺติ เสยฺยถาปิ ปจฺวียํ,

๖. อากาเสปิ ปลฺลลงฺเกน กมฺติ เสยฺยถาปิ ปกฺขีสุกฺโก,

๗. อิมปิ จนฺทิมสฺสุริเย เอวํหิทธิเก เอวํหานุภาเว ปาณินา ปรามสฺสติ ปริมชฺชติ,

๘. ยาว พฺรหฺมโลกาปิ กาเยน วสํ วตฺเตติ.^{๒๔๐}

๑. เมื่อจิตตั้งมั่น[ด้วยสมาธิในจตุตถฌาน] บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจาก
เครื่องเศร้าหมอง นุ่มนวลเหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้ได้บรรลุ
สมาธิในจตุตถฌานนั้นย่อมโน้มมนำจิตไปเพื่อฤทธิ์ต่างๆ เธอได้บรรลุฤทธิ์ต่างๆ หลาย
ประเภท คือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้

^{๒๓๙} ที่.สี. ๙/๒๓๘/๗๘

๒. แสดงให้ปรากฏหรือให้หายไปก็ได้
๓. เดินทะลุฝา กำแพง และภูเขาไปได้ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างก็ได้
๔. ผุดขึ้นหรือดําลงในแผ่นดินเหมือนไปในน้ำก็ได้
๕. เดินบนน้ำโดยที่น้ำไม่แยกเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้
๖. นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศเหมือนนกบินไปได้
๗. ใช้ฝ่ามือลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์อันมีฤทธาานุภาพมากก็ได้
๘. ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลกก็ได้

ท่านผู้รจนาจะอธิบายข้อ ๑ ในเรื่องนี้ไว้ตั้งแต่ข้อ ๓๖๕ ของคัมภีร์นี้เป็นต้นไป จึงจะอธิบายข้อ ๒-๘ ตั้งแต่ข้อ ๓๘๗ อีกต่อไป

การฝึกจิตด้วยวิธี ๑๔ อย่าง

ในอภิญาญา ๕ เหล่านั้น ผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรที่ประสงค์จะแสดงฤทธิ์เนรมิตตามนัยว่า “คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้” เป็นต้น พึงเจริญสมาบัติ ๘ อย่างละ ๘ [ในกสิณหนึ่งๆ] ให้เกิดขึ้นในกสิณ ๘ มีโอทาทกสิณอยู่ท้ายแล้วจึงฝึกจิต[เพื่อประโยชน์แก่สุขคือการเข้าฌานเป็นต้นที่ต้องการในสถานที่ต้องการ และเพื่อกำหนดอารมณ์ของฌานเหล่านั้น^{๒๔๐}] ด้วยวิธี ๑๔ อย่าง เหล่านี้ คือ

๑. ตามลำดับกสิณ (กสิณานุโลมโต)
๒. ย้อนลำดับกสิณ (กสิณปฏิโลมโต)
๓. ตามลำดับและย้อนลำดับกสิณ (กสิณานุโลมปฏิโลมโต)
๔. ตามลำดับฌาน (ฌานานุโลมโต)
๕. ย้อนลำดับฌาน (ฌานปฏิโลมโต)
๖. ตามลำดับและย้อนลำดับฌาน (ฌานานุโลมปฏิโลมโต)
๗. ข้ามลำดับฌาน (ฌานานุกุกุติกโต)

^{๒๔๐} วิสุทธิมรรค ๒/๓๖๕/๒

๘. ข้ามลำดับกสิณ (กสิณุกุณฑิกโต)
๙. ข้ามลำดับฌานและกสิณ (ฌานกสิณุกุณฑิกโต)
๑๐. เปลี่ยนองค์ฌาน (องคสงกนติกโต)
๑๑. เปลี่ยนอารมณ์ (อารมณ์สงกนติกโต)
๑๒. เปลี่ยนองค์ฌานและอารมณ์ (องคารมมณสงกนติกโต)
๑๓. กำหนดองค์ฌาน (องคววตถาปนโต)
๑๔. กำหนดอารมณ์ (อารมณ์วตถาปนโต)

กสิณ ๘ มีโอทาทกสิณอยู่ท้าย คือ ปรุวิกสิณ (กสิณดิน) อาโปกสิณ (กสิณน้ำ) เตโชกสิณ (กสิณไฟ) วาโยกสิณ (กสิณลม) นีลกสิณ (กสิณสีเขียว) ปิตกสิณ (กสิณสีเหลือง) โลहितกสิณ (กสิณสีแดง) และโอทาทกสิณ (กสิณสีขาว) ยกเว้นกสิณ ๒ อย่างสุดท้าย คือ อาโลกกสิณ (กสิณแสงสว่าง) และปริจฉินนาทกสิณ (กสิณช่องว่างที่กำหนดขึ้น)

คำว่า อิทธิวิฤพพณ (ฤทธิ์เนรมิต) มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. การเนรมิตคือฤทธิ์^{๒๔๑}

- ชหิตฺวา กรียเต วิฤพพณํ.

(วิ บทหน้า + กร ธาตุ <กรณ = กระทำ> + โอ วิกรณปัจจัย + ยุ ปัจจัยในภาว-
สถานะ)

- อิทธิสงฆาตํ วิฤพพณํ อิทธิวิฤพพณํ.

(สัมภวานาบุรพบทกรรมธารยสมาส, อิทธิ (ฤทธิ์) + วิ (สละ) + ฤพพณ (กิริยา)

๒. ฤทธิ์และการเนรมิต, ฤทธิ์เนรมิต^{๒๔๑}

- ชหิตฺวา กรียเต วิฤพพณํ.

- อิทธิ จ วิฤพพณญจ อิทธิวิฤพพณํ.

(ทวันทสมาส, อิทธิ <ฤทธิ์> + วิ <สละ> + ฤพพณ <กิริยา>)

^{๒๔๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๖๕/๒

๓. การเนรมิตด้วยฤทธิ์^{๒๔๒}

- กรณ กุพพ

(กร ธาตุ <กรณ = กระทำ> + โอ วิกรณปัจจัย + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- วิวิธูปาน กุพพ วิกุพพ

- อิทธิยา วิกุพพ อิทธิวิกุพพ

(ตติยาตปปริสสมาส, อิทธิ <ฤทธิ์> + วิ <ต่างๆ> + กุพพ <การกระทำ>)

อุปสมบัติไม่มีด้วยอำนาจอากาศกสิณ และอาโลกกสิณก็นับเข้าในโอทาต-
กสิณ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า โอทาตกสิณปริยทุเตสุ (มีโอทาตกสิณอยู่ท้าย) เพราะประสงค์
เอาวิธีฝึกจิตตามลำดับกสิณเป็นต้น อย่างไรก็ตาม แม้กสิณทั้งสองนั้นก็จำต้องฝึกปฏิบัติ
เพื่อเนรมิตท้องฟ้าเป็นต้น^{๒๔๓}

คำว่า กสิณานุโลมโต แปลว่า “ตามลำดับกสิณ” และพึงทราบลำดับโดยเนื่อง
ด้วยเทศนา แต่ลำดับมานมีได้ด้วยการปฏิบัติอีกด้วย^{๒๔๓}

ข้อนี้หมายความว่า ผู้ปฏิบัติไม่จำเป็นต้องเข้าฌานที่มีปฐมกสิณและอาโปกสิณเป็นต้น
ตามลำดับกสิณ ๘ แต่อาจจะเข้ากสิณอย่างใดอย่างหนึ่งที่ชำนาญก่อนก็ได้ เพราะลำดับของกสิณ
เนื่องด้วยเทศนาของพระพุทธองค์ อย่างไรก็ตาม การเข้าฌานต้องเริ่มจากการเข้าฌานตามลำดับ
ปฐมฌานเป็นต้น จะเริ่มเข้าทุติยฌานก่อนปฐมฌานไม่ได้ เพราะลำดับมานมีได้ด้วยการปฏิบัติ

คำว่า ฌานุกกนฺติก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุกกมน อุกกนฺต = การข้าม ชื่อว่า อุกกนฺต

(อุ บทหน้า + กมฺ ธาตุ <ปทวิเจเป = ย่างเท้า> + ต ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- อุกกนฺตเมว อุกกนฺติก = การข้ามนั้นแหละ ชื่อว่า อุกกนฺติกะ

(อุกกนฺต ศัพท์ + อิก ปัจจัยในสกตตัทธิต)

- ฌานสฺส อุกกนฺติก ฌานุกกนฺติก = การข้ามฌาน ชื่อว่า ฌานุกกนฺติกะ

(ตติยาตปปริสสมาส)

[๓๖๖] ถามว่า : ในวิธี ๑๔ อย่างเหล่านี้ การเข้าฌานตามลำดับกสิณคืออะไร ... การกำหนดอารมณ์คืออะไร ? ตอบว่า :-

๑. การเข้าฌานตามลำดับกสิณ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เข้าฌานในกสิณ ๘ นับร้อยครั้งหรือพันครั้งตามลำดับอย่างนี้ คือเข้าฌานในปฐวีกสิณ แล้วจึงเข้าฌานในอาโปกสิณ ต่อจากนั้น

๒. การเข้าฌานย่อนลำดับกสิณ คือ การเข้าฌานโดยย่อนลำดับเหมือนอย่างนั้น[คือ นับร้อยครั้งพันครั้ง]ตั้งแต่โอทาทกสิณเป็นต้นไป

๓. การเข้าฌานตามลำดับและย่อนลำดับกสิณ คือ การเข้าฌานซ้ำแล้วซ้ำเล่าตามลำดับและย่อนลำดับอย่างนี้คือ ตั้งแต่ปฐวีกสิณไปจนถึงโอทาทกสิณ และตั้งแต่โอทาทกสิณ ย้อนกลับจนถึงปฐวีกสิณ

๔. การเข้าฌานตามลำดับฌาน คือ การเข้าฌานไปตามลำดับซ้ำแล้วซ้ำเล่าตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน

๕. การเข้าฌานย่อนลำดับฌาน คือ การเข้าฌานซ้ำแล้วซ้ำเล่าตั้งแต่เนวสัญญานาสัญญายตนฌานจนถึงปฐมฌาน

๖. การเข้าฌานตามลำดับและย่อนลำดับ คือ การเข้าฌานซ้ำแล้วซ้ำเล่าตามลำดับและย่อนลำดับฌานอย่างนี้คือ ตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน และตั้งแต่เนวสัญญานาสัญญายตนฌานจนถึงปฐมฌาน

๗. การข้ามลำดับฌาน คือ การเข้าฌานตามลำดับกสิณโดยสลับฌานอย่างนี้ คือเข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้วข้ามไปเข้าตติยฌานในปฐวีกสิณนั้นแหละ ต่อจากนั้นจึงเพิกปฐวีกสิณนั้นแล้วเข้าอากาสนัญญายตนฌาน ต่อมาจึงเข้าอากิญจัญญายตนฌาน แม้การประกอบเนื้อความเกี่ยวกับการข้ามลำดับฌานที่มีอาโปกสิณเป็นหัวข้อ ก็พึงกระทำอย่างเดียวกันนี้

๘. การข้ามลำดับกสิณ คือ การข้ามกสิณโดยสลับกสิณตามลำดับฌานตามวิธีนี้ คือเข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้วข้ามไปเข้าปฐมฌานนั้นในเตโชกสิณ นีลกสิณ และโลหิตกสิณ เป็นต้นต่อๆ มา

พึงกระทำการประกอบความที่มีอาโปกสถินเป็นต้น เป็นมูลแม่ในการข้ามกสถิน และพึงกระทำการประกอบความที่มีทุติยฌานเป็นต้นเป็นมูลตามสมควรเช่นเดียวกัน^{๒๔๔}

๙. การข้ามลำดับฌานและกสถิน คือ การข้ามลำดับฌานและกสถินตามนัยนี้ คือเข้าปฐมฌานในปฐมวิกสถินแล้วจึงเข้าตติยฌานในเตโชกสถิน เพิกนีกสถินแล้วเข้าอากาสาณัญจายตนฌาน แล้วเข้าอากิญจัญญายตนฌานต่อจากโลหิตกสถิน

ข้อความว่า “เข้าอากิญจัญญายตนฌานต่อจากโลหิตกสถิน” หมายความว่า เมื่อผู้เพียรปฏิบัติพิจารณาโลหิตกสถินอยู่ ไม่เข้าอากาสาณัญจายตนฌานโดยไม่ใส่ใจใน อากาสบัญญัติที่ทำให้เพิกกสถินปรากฏแล้วด้วยการมุ่งเพิกโลหิตกสถินนั้น แต่เข้า อากิญจัญญายตนฌานโดยรับการปราศจากวิญญูณที่เคยเกิดขึ้นในอากาสบัญญัตินั้น เป็นอารมณ์^{๒๔๕}

๑๐. การเปลี่ยนองค์ฌาน คือ การเข้าปฐมฌานในปฐมวิกสถินแล้วเข้าฌานอื่น[คือทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน] ในปฐมวิกสถินนั้นนั่นเอง

๑๑. การเปลี่ยนอารมณ์ คือ การเข้าเพียงฌานเดียวในกสถินทั้งหมดอย่างนี้ คือเข้าปฐมฌานในปฐมวิกสถินแล้วจึงเข้าปฐมฌานซ้ำอีกในอาโปกสถินและโอทาทกสถินเป็นต้น

คำว่า อิตเรล (ฌานอื่น) คือ รูปาวจรฌานที่เหลือ ดังจะเห็นได้ว่า อรูปฌานไม่มีการย้าย องค์ฌาน และไม่ดำเนินไปในปฐมวิกสถิน ส่วนข้อความที่กล่าวไว้ใน การเปลี่ยนองค์ฌานและอารมณ์ ว่า “เพิกนีกสถินแล้วเข้าอากาสาณัญจายตนฌาน” เป็นต้น กล่าวไว้ตามนัยที่ควรมิได้ หรือกล่าวไว้โดยอ้อม แต่กล่าวโดยตรงการย้ายอารมณ์มิได้ในรูปฌานเหมือนการย้ายองค์ฌานมิได้ในรูปฌาน เช่นเดียวกัน เพราะการย้ายอารมณ์คือการที่ฌานนั้นๆ เป็นไปในอารมณ์อื่น ฉะนั้นจึงกล่าว^{๒๔๕} ว่า สัพพกสิณสุ เอกสุเสว ฌานสุส สมปาชชนิ อารมมณสงกนตักิ นาม (การเปลี่ยนอารมณ์ คือ การเข้าเพียงฌานเดียวในกสถินทั้งหมด)

^{๒๔๔} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๖๖/๓

^{๒๔๕} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๖๖/๓-๔

ข้อนี้หมายความว่า การที่ผานหนึ่งๆ มีปฐมผานเป็นต้นเกิดขึ้นในอารมณ์อื่น เรียกว่า การย้ายอารมณ์ ส่วนอรุปผานที่ไม่อาจเปลี่ยนอารมณ์จากอารมณ์เดิมของตนได้ จึงไม่อาจเรียกว่า ย้ายอารมณ์ได้

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๒๔๖} อธิบายเพิ่มเติมว่า

บุคคลไม่อาจกล่าวว่าการรวบรวมอากาศสณและวิญญาณสณ (อาโลกสณ) มีได้ด้วยคำว่า สพฺพกฺลิณฺสุ (ในกสณทั้งหมด) นี้ เพราะระบุงกสณ ๘ ในเรื่องนี้ จันใด แม้อรุปผานทั้งหมดก็ไม่อาจกล่าวว่าเป็นผานเดียว เพราะประสงค์เอาการฝึกจิตด้วย อำนาจสมาบัติ ๘ จันนั้น [คือ ถ้าถือว่าอรุปผานเป็นผานเดียว ก็จะมีเพียงสมาบัติ ๕ ไม่มีสมาบัติ ๘] ดังนั้น การย้ายองค์ผานและอารมณ์ด้วยอำนาจของอรุปผานจึงกล่าวไว้โดยอ้อม ที่จริงแล้วท่านระบุงถึงวิญญาณัญจายตนผานที่มีอารมณ์คือปฐมารูป-วิญญาณในอากาศบัญญัติที่ปรากฏด้วยการเพิกปิตกสณ จึงกล่าวว่า ปิตกสณโต วิณฺณณญายตน (เข้าวิญญาณัญจายตนผานต่อจากปิตกสณ) พึงทราบเนื้อความตามนัยนี้แม้ในบททั้งสองที่เหลือ [คือ โลหิตกสณโต อากิณฺณญายตน (เข้าอากิณฺณญายตนผานต่อจากโลหิตกสณ), โอทาทกสณโต เนวสณฺณานาสณญายตน (เข้าเนวสณฺณานาสณญายตนผานต่อจากโอทาทกสณ)]

๑๒. การเปลี่ยนองค์ผานและอารมณ์ คือ การเปลี่ยนองค์ผานและอารมณ์โดยสลับกันไปอย่างนี้ คือ เข้าปฐมผานในปฐมกสณแล้ว เข้าทุติยผานในอาโปกสณ เข้าตติยผานในเตโชกสณ เข้าจตุตถผานในวาโยกสณ เพิกนีกสณแล้วเข้าอากาศานัญจายตนผาน เข้าวิญญาณัญจายตนผานต่อจากปิตกสณ เข้าอากิณฺณญายตนผานต่อจากโลหิตกสณ เข้าเนวสณฺณานาสณญายตนผานต่อจากโอทาทกสณ

๑๓. การกำหนดองค์ผาน คือ การกำหนดเพียงองค์ผานอย่างนี้คือ กำหนดปฐมผานว่ามีองค์ ๕ ทุติยผานมีองค์ ๓ ตติยผานมีองค์ ๒ จตุตถผาน อากาสานัญจายตนผาน ... และเนวสณฺณานาสณญายตนผาน มีองค์ ๒

^{๒๔๖} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๖๖/๔

๑๔. การกำหนดอารมณ คือ การกำหนดเพียงอารมณอย่างนี้คือ การกำหนดว่านี้
เป็นปฐวีกสึณ อาโปกสึณ ... และโอทาทกสึณ

อาจารย์อื่นประสงคการกำหนดองคฺฌานและอารมณ แต่การกำหนดองคฺฌานและ
อารมณดังกล่าวมิใช่วิธีเจริญภาวนาโดยแท้ เพราะมิได้ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย

[๓๖๗] ผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรที่ยังมิได้ฝึกจิตด้วยวิธี ๑๔ อย่างเหล่านี้ ไม่เคยฝึกอบรม[ฌานและ
อภิญาญา]ในภพก่อน จักทำฤทธิ์เนรมิตให้สำเร็จได้ ข้อนี้เป็นเรื่องที่มิได้ ดังจะเห็นได้ว่า :-

ก. การบริกรรมกสึณเป็นเรื่องยากของผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร หนึ่งในร้อยหรือพันคนจึง
จะทำได้

คำว่า กสึณปริกมมุปี ภาโร (การบริกรรมกสึณ) หมายความว่า การบริกรรม
กสึณเริ่มตั้งแต่วิธีทำวงกสึณด้วยวิธีปราศจากโทษเป็นต้นจนถึงอุคคหณิมิตเกิดขึ้น แม้
การบริกรรมกสึณนั้นก็เป็นเรื่องยาก จะป่วยกล่าวไปยถึงการแสดงฤทธิ์^{๒๔๗}

ข. การทำ[ปฏิภาค]นิมิตให้เกิดขึ้นเป็นเรื่องยากของผู้ทำกสึณบริกรรมได้แล้ว หนึ่งใน
ในร้อยหรือพันคนจึงจะทำได้

คำว่า นิมิตตูปาบทน์ (การทำนิมิตให้เกิดขึ้น) คือ การทำปฏิภาคนิมิตให้เกิดขึ้น

คำว่า ตํ วัตฺเตตฺวา แปลว่า ขยายนิมิตและภาวนานั้น เพราะไม่อาจขยายนิมิต
โดยปราศจากภาวนา^{๒๔๘}

ค. เมื่อนิมิตปรากฏแล้ว การขยายนิมิตและภาวนานั้นแล้วบรรลุอุปนาเป็นเรื่อง
ยากของผู้ทำกสึณบริกรรมได้แล้ว หนึ่งในร้อยหรือพันคนจึงจะทำได้

บางคนบรรลุอุปจารสมาธิแล้วไม่อาจบรรลุอุปนาสมาธิได้ บุคคลเช่นนั้นมิ
มากมาย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุปนาธิโกโม ภาโร (การบรรลุอุปนาเป็นเรื่องยาก) อีก
อย่างหนึ่ง การบรรลุอุปนาหมายถึงการบรรลุสมาบัติ ๘^{๒๔๘}

^{๒๔๗} วิสุทธิติ.มหาฎีกา ๒/๓๖๗/๔-๕

^{๒๔๘} วิสุทธิติ.มหาฎีกา ๒/๓๖๗/๕

ฌ. การฝึกจิตด้วยวิธี ๑๔ อย่างเป็นเรื่องยากของผู้ได้บรรลุอุปนาแล้ว หนึ่งในร้อยหรือพันคนจึงจะทำได้

ง. ฤทธิ์เนรมิตเป็นเรื่องยากของผู้ฝึกจิตด้วยวิธี ๑๔ อย่างแล้ว หนึ่งในร้อยหรือพันคนจึงจะทำได้

อุปนิสสัย (เหตุที่อาศัยอันมีกำลัง) ของสมบัตักับอภิญญาต่างกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปริหมิตจิตตสสาปิ อิทธิวิภูพพณํ นาม ภาวโร (ฤทธิ์เนรมิตเป็นเรื่องยากของผู้ฝึกจิตด้วยวิธี ๑๔ อย่างแล้ว)^{๒๔๙}

จ. การเข้าฌานได้เร็วเป็นเรื่องยากของผู้บรรลุฤทธิ์เนรมิต หนึ่งในร้อยหรือพันคนจึงจะทำได้ อุปมาเหมือนพระ[พุทธ]รักชิตเถระผู้อุปสมบทได้ ๘ พรรษาอยู่ระหว่างภิกษุทรงฤทธิ์ราว ๓ หมื่นรูปผู้มาปรนนิบัติพระมหาโรหณคฤตเถระที่เนินเขาเถรัมพะ อานุภาพของท่านมีกล่าวไว้ในปฐวิกสิณนิทเทส พระเถระได้เห็นอานุภาพนั้นของท่านแล้ว จึงกล่าวว่า ผู้มีอายุ ถ้าไม่มีพระพุทธรักชิตะแล้ว พวกเราทั้งหมดจะถูกตำหนิว่าไม่อาจคุ้มครองพญานาคได้ ดังนั้น จึงควรชำระมลทินของอาวุธที่ตนต้องถือไป ภิกษุสามหมื่นรูปเหล่านั้นปฏิบัติตามโอวาทของพระเถระแล้วจึงเป็นผู้เข้าฌานได้เร็ว

คำว่า ขิปปนิสณฺติภาว (การเข้าฌานได้เร็ว) มาจาก ขิปป (เร็ว) + นิสฺนฺติ (การพิจารณาเห็นอารมณ์ของฌานมีปฐวิกสิณเป็นต้นด้วยฌานจักขุ) + ภาว (ความเป็น) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิสามณํ นิสฺนฺติ = การพิจารณาเห็น ชื่อว่า นิสฺนฺติ

(นิ บทหน้า + สม ธาตุ <ทสฺสเน = เห็น> + ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- ขิปปํ นิสฺนฺติ เอตฺสฺสาติ ขิปปนิสฺนฺติ = ผู้มีการพิจารณาเห็นได้เร็ว ชื่อว่า ขิปปนิสฺนฺติ (ฉฺฉลฺลีพฺพหีหฺสฺมาส)

- ขิปปนิสฺนฺติโน ภาวो ขิปปนิสฺนฺติภาโว = ความเป็นผู้มีการพิจารณาเห็นได้เร็ว ชื่อว่า ขิปปนิสฺนฺติภาว (ฉฺฉลฺลีตฺตปฺริสฺสฺมาส)

^{๒๔๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๖๗/๕

คำว่า นิสนฺติ เป็นคำไวยากรณ์ของ นิสามน ศัพท์ มีความหมาย ๒ อย่าง คือ การเห็น และการฟัง ดังข้อความว่า

อโถ นิสามนํ วุตฺตํ ทสฺสเน สวเนปิ จ.^{๒๕๐}

นิสามน ศัพท์เป็นไปในการเห็นและการฟัง

คัมภีร์ธาตุวัตตสังคหะแสดงอรรถของ สม ธาตุ ดังนี้

สมฺภุ วิสฺสาสปมาเท	สโม ตุ พฺยาภูเล จฺญ
จฺ ตุ ตกฺกสทฺทาโลเจ	นิปฺพุโป ทสฺสนสฺสฺเต.
ปติสํ ปติสาณฺมฺหิ	สมฺภุ พฺยุ'ปสเม ตโป-
กรณฺเ จเว เขเท จ	ภุ ตุ สทฺเท ปวตฺตติ. ^{๒๕๑}

สมฺภุ ธาตุในความหมายว่า สนฺนิทสนฺมและหลงลืม

สม ธาตุ เป็นจุราทิกณะและภวาทิกณะ ใช้ในความหมายว่า สับสน

เมื่อเป็นจุราทิกณะและภวาทิกณะ ใช้ในความหมายว่า สับสน

เมื่อเป็นจุราทิกณะ ใช้ในความหมายว่า ตำริ, ส่งเสียง และไคร่ครวญ

เมื่อมี นิ อยู่หน้า ใช้ในความหมายว่า เห็น และได้ยิน

เมื่อมี ปติ และ สํ อยู่หน้า ใช้ในความหมายว่า เก็บ

สมฺภุ ธาตุ ทิวาทิกณะ ในความหมายว่า สงบ, บำเพ็ญตบะ และลำบาก

เมื่อเป็นภวาทิกณะ ใช้ในความหมายว่า ส่งเสียง

คำว่า เกรมฺพถล (เนินเขาเถรมพะ) คือ เนินเขาที่มีดงต้นมะม่วงซึ่งพระมหินทเถระเป็นต้นเหาะลงเป็นครั้งแรกที่เกาะลังกา มาจาก เกร (พระมหินทเถระเป็นต้น) + อมฺพ (ต้นมะม่วง) + ถล (เนินเขา) ดังข้อความว่า

สถานที่มีดงต้นมะม่วงอันพระมหินทเถระเป็นต้นเหาะลง ชื่อว่า เนินเขา
เถรมพะ^{๒๕๒}

ในวิสุทธิมรรค (เล่ม ๑ ข้อ ๗๘) กล่าวถึงชื่อว่า พุทธรกชิตตเถโร (พระพุทธรักชิตเถระ) แต่ในที่นี้ท่านกล่าวถึงชื่อว่า รกชิตตเถโร (พระรักชิตเถระ) โดยใช้เป็นชื่อย่อ ที่จริงแล้วการเรียกชื่อในวรรณกรรมบาลีอาจเรียกชื่อย่อบ้าง ดังตัวอย่างที่กล่าวในเรื่องนี้ หรือเรียกชื่ออื่นที่มีความหมายเหมือนกันบ้าง เช่น ชื่อว่าปทุมุตตระใช้เป็น ชลชุตตระ โดยใช้ ชลช ศัพท์ที่เป็นคำไวพจน์ของดอกบัวแทน ปทุม ศัพท์บ้าง หรือใช้ชื่อว่า ปุปผะ (ดอกไม้) แทนชื่อว่า สุมนะ บ้าง ดังข้อความว่า

ตัม เม พุทโธ วียากาสี ชลชุตตรนามโก
 ภิกขุสัณเฆ นิสิติตวา อีมา คาถา อภาสถ.^{๒๕๓}

พระพุทธเจ้าพระนามว่า ปทุมุตตระ ทรงพยากรณ์ชื่อนั้นแก่เรา พระองค์ประทับนั่งท่ามกลางหมู่ภิกษุแล้วตรัสคาถาเหล่านี้

ชื่อจริงที่ต้องการกล่าวถึงในที่นี้คือ ปทุมุตตร (ปทุม + อุตตร) แต่ใช้ ชลชุตตร (ชลช + อุตตร) แทน โดย ชลช เป็นคำไวพจน์ของ ปทุม

ตสฺส ลิสฺโส มหาปญฺโญ ปุပ္พนาโม พหุสฺสุโต
 สาสนํ อนรฺกขณฺโต ชมพุทฺธิเป ปติฏฺฐิโต.^{๒๕๔}

ศิษย์ของพระติสสะนั้นมีปัญญามาก ชื่อว่าพระสุมนะ เป็นพหูสูต ตามรักษาพระศาสนา พำนักอยู่ในชมพุทธรูป

คำว่า ปุပ္ผ (ดอกไม้) ใช้แทน สุมน (ดอกมะลิ) ดังข้อความว่า

ปุပ္พนาโมติ สุมนตฺเถโร.^{๒๕๕}

คำว่า ปุပ္พนาโม (ผู้มีชื่อของดอกไม้) หมายถึง พระสุมณะ

สัททนีติปกรณ (สูตรมालา จตุปทวิภาค) กล่าวสรุปความเรื่องนี้ว่า

กวจิ วจนาลงฺการตถํ อภิธานนฺตรปฺกฺขิปนฺมปิ ภวติ. ชลชุตตรนามิโน, ปทุมุตตร-
 นามิโนติ อตฺถโก. ปุพฺเพ วุตฺตภาเวน ปสิทฺธสฺส นามสฺส สามณฺเณน วณํ วิเสเส อวติฏฺฐติตี
 เณยฺยํ. ตํ ยถา-

ติสสทตฺโต จ เมธาวิ

วินเย จ วิสารโท

ตสฺส ลิสฺโส มหาปณฺโณ

ปุปฺพนาโมติ วิสฺสุโตติ.

เอตถ หิสฺส ปุพฺเพ สุมฺโนติ นามํ วุตฺตํ, ตํ “ปุพฺเพติ คเหตุพฺพํ. ตณฺจ นามํ
สุมฺนาย นาม ราชกุมาริยา “สุมฺนาติ นามํ วิย สุมฺนปุปฺพนามํ คเหตุวา ปุคฺคเล อาโรปิตํ, น
จิตฺตสฺส นามํ คเหตุวา ปุคฺคเล อาโรปิตํ. เตนานห อฏฺฐกถายํ “ปุปฺพนาโมติ วิสฺสุโตติ.”^{๒๕๖}

แม้การประกอบใช้ชื่ออื่นย่อมมีได้เพื่อให้คำสละสลวยในที่บางแห่ง เช่น ชลชุตฺตร-
นามิโน หมายความว่า ผู้มีพระนามว่าปทุมุตตระ การกล่าวถึงชื่อที่ประจักษ์แล้วเพราะถูก
กล่าวมาก่อนโดยสามัญทั่วไป พึงทราบว่าดำรงอยู่ในชื่อพิเศษ เช่น

“พระติสสทัตตะผู้ทรงปัญญา และอาจหาญในวินัย ศิษย์ผู้มีปัญญามาก
ของท่าน ปรากฏว่าชื่อปุปฺพะ (สุมฺนะ)”

กล่าวโดยละเอียดว่า ชื่อว่าสุมฺนะของพระเถระนั้นมิได้กล่าวไว้มาก่อนแล้ว จึงควร
ถือเอาชื่อนั้นว่าเคยกล่าวมาก่อน และชื่อนั้นถูกยกขึ้นไว้ในบุคคลโดยถือเอาชื่อของดอก
มะลิ เหมือนชื่อว่า สุมฺนา ของราชกุมาริพระนามว่า สุมฺนา มิได้ยกขึ้นไว้ในบุคคลโดย
ถือเอาชื่อของจิต ฉะนั้นจึงกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า ปุปฺพนาโมติ วิสฺสุโต (ปรากฏว่า
ชื่อปุปฺพะ)

ค. การเป็นที่พึงของผู้อื่นเป็นเรื่องยากแม้จะเข้าฉานได้เร็ว หนึ่งในร้อยหรือพันคน
จึงจะทำได้ อุปมาเหมือนพระเถระผู้เนรมิตแผ่นดินขึ้นบนอากาศด้านทานฝนถ่านเพลิงใน
ขณะที่มารก่อให้เกิดฝนถ่านเพลิงในงานศิริกัณทวาหนบุชา (การนำของมาบูชาที่ภูเข)

คำว่า ศิริกัณทวาหนบุชา (การนำของมาบูชาที่ภูเข) มาจาก ศิริ (ภูเข) + ภาณฺท
(สิ่งของคือประทีป) + วาหน (นำมา) + บุชา (การบูชา) หมายถึง การนำประทีปมาบูชาเริ่มต้นที่
เจติยศิริซึ่งเป็นสถานที่ที่พระมหามหิณฑะและคณะพำนักเป็นครั้งแรก (ปัจจุบันเรียกเป็นภาษาสิงหล
ว่า มิหิณฑเล) และกระจายออกไปทั่วเกาะลังกา จนเลยลงไปในทะเลอีกโยชน์หนึ่ง ดังข้อความว่า

^{๒๕๖} นิตฺติ.สุตฺต. ๔๙๗-๔๙๘

ขึ้นชื่อว่า การนำของมานูชาที่ภูเขา เป็นการบูชาประทีปอันยิ่งใหญ่เริ่มตั้งแต่
เจดีย์คีรีเป็นต้นไปตลอดเกาะทั้งหมดจนถึงมหาสมุทร ๑ โยชน์

คำว่า ปถวี มาเปตฺวา (เนรมิตแผ่นดิน) หมายความว่า เนรมิตแผ่นดินบน
อากาศจนกระทั่งฝนถ่านเพลิงที่มารทำให้เกิดขึ้นไม่มาถึงฝูงชนแม้เพียงสะเก็ดไฟ^{๒๕๗}

ฤทธิ์เนรมิตนี้และคุณวิเศษอื่นที่จำแนกเป็นปฏิสัมภิทาญาณเป็นต้นย่อมสำเร็จบริบูรณ์
แก่ผู้บำเพ็ญเพียรอย่างแรงกล้าในภพก่อนมีพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอัครสาวก
เป็นต้น ด้วยการบรรลุผลเหล่านั้นโดยปราศจากภาวนาวิธิต่างที่กล่าวมาแล้ว

เพราะฉะนั้น ผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร[เพื่อบรรลุปัญญา]จึงควรฝึกจิตด้วยวิธี ๑๔ อย่าง
เหล่านี้ ทำจิตให้อ่อนโยนเหมาะแก่การใช้งาน ด้วยการเข้าฌานโดยทำนันทะ วิริยะ จิตตะ และ
วิมังสาให้เป็นประธาน และด้วยความชำนาญในการน้อมนึกถึงองค์ฌานเป็นต้น แล้วพึงประกอบ
ความเพียรเพื่อฤทธิ์ต่างๆ อุปมาเหมือนช่างทองผู้ประสงค์จะทำเครื่องประดับต่างชนิด ย่อมทำ
ทองให้อ่อนเหมาะแก่การใช้งานด้วยการเป่าไฟเป็นต้นแล้วจึงทำได้ และเหมือนกับช่างหล่อ
ผู้ประสงค์จะทำภาชนะต่างชนิด ย่อมทำดินให้อ่อนขยำดีแล้วจึงทำได้

ข้อความว่า “เพราะฉะนั้น” หมายความว่า เพราะอภิญญาสำเร็จแก่ผู้ถึงพร้อม
ด้วยเหตุ[คือความเพียร]ในภพก่อนโดยปราศจากลำดับภavanaตามที่กล่าวไว้ มิได้สำเร็จ
แก่ผู้อื่นจากนี้^{๒๕๘}

อย่างไรก็ตาม ท่านผู้ถึงพร้อมด้วยเหตุ[คือความเพียรอย่างแรงกล้า]ในภพก่อน แม้จะ
ฝึกกสิณให้เชี่ยวชาญเพียงจตุตถฌาน ก็อาจแสดงฤทธิ์ได้

พระผู้มีพระภาคจะแสดงวิธีประกอบความเพียรของผู้ปฏิบัติในการแสดงฤทธิ์นี้ จึงตรัส
ว่า โส เอวํ สมาหิตะ จิตฺเต (เมื่อจิตตั้งมั่น[ด้วยสมาธิในจตุตถฌาน]อย่างนี้ ภิกษุผู้ได้บรรลุสมาธิ
ในจตุตถฌานนั้น) เป็นต้น

^{๒๕๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๖๗/๕

คำอธิบายศัพท์ว่า โส เอว สมหิตเต จิตฺเต เป็นต้น

[๓๖๘] ในพากย์นั้น คำวินิจฉัยตามนัยของพระบาลีมีดังต่อไปนี้

ในพระบาลีนั้น คำว่า โส แปลว่า ภิกษุผู้เพียรปฏิบัติที่ได้บรรลุสมาธิในจตุตถฌานนั้น

คำว่า เอว (อย่างนี้) แสดงลำดับแห่งจตุตถฌาน ความหมายคือ บรรลุจตุตถฌานตามลำดับตั้งแต่ปฐมฌานเป็นต้นมา

คำว่า สมหิตเต (ตั้งมั่น) คือ ตั้งมั่นด้วยสมาธิในจตุตถฌานนี้ [เพราะสมาธิที่เกิดจากสติหมดจดเป็นที่ตั้งของฤทธิ์^{๒๕๘}]

คำว่า จิตฺเต (เมื่อจิต) คือ รูปาวจรจิต

ส่วนคำว่า ปริสุทฺธเ เป็นต้น หมายความว่า จิตดังกล่าวชื่อว่า :-

๑. บริสุทฺธิ เพราะเป็นจิตบริสุทฺธิด้วยสติที่อุเบกขาทำให้เกิดขึ้น
๒. ผ่องแผ้ว เพราะเป็นจิตบริสุทฺธินั่นเอง ความหมายคือ ผุดผ่อง
๓. ไม่มีกิเลส เพราะกำจัดกิเลสมีรากเป็นต้นด้วยการทำลายเหตุมีสุขเป็นต้น [สุขและโสมนัส ทุกข์และโทมนัส]
๔. ปราศจากเครื่องเศร้าหมอง เพราะไม่มีกิเลสนั่นเอง ดังจะเห็นได้ว่า จิตนั้นเศร้าหมองด้วยกิเลส
๕. นุ่มนวล เพราะได้อบรมมาดีแล้ว ความหมายคือ ถึงความชำนาญ ดังจะเห็นได้ว่า จิตที่อยู่ในอำนาจเรียกว่า จิตนุ่มนวล
๖. เหมาะแก่การใช้งาน[มีฤทธิ์เนรมิตเป็นต้น] เพราะเป็นจิตนุ่มนวลนั่นเอง ความหมายคือ สมควรเหมาะสมแก่การใช้งาน ดังจะเห็นได้ว่า จิตที่นุ่มนวลเป็นจิตเหมาะแก่การใช้งานเหมือนทองคำที่หลอมดีแล้ว ความนุ่มนวลและเหมาะแก่การใช้งานทั้งสองอย่างนั้นมิได้เพราะอบรมจิตไว้ดีนั่นเอง ดังพระพุทธดำรัสว่า

นาหิ ภิกฺขเว อญฺญิ เอกธมฺมมปิ สมนุสฺสสามิ, ยํ เอว ภาวิตํ พหุลีกตํ

มุกฺขญฺจ โหติ กมฺมณียญฺจ, ยถฺยิทํ ภิกฺขเว จิตฺตํ.^{๒๕๙}

^{๒๕๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๖๘/๖

^{๒๕๙} อัง.เอกก. ๒๐/๒๔/๔

ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมแม้อย่างหนึ่งอื่น[จากจิต] อันบุคคลอบรม
เจริญให้มากแล้ว จึงเป็นสภาวะนุ่มนวลและเหมาะแก่การใช้งานเหมือนจิตนี้

๗. ตั้งมั่น เพราะตั้งอยู่ในความบริสุทธิ์เป็นต้นเหล่านั้น หรือเพราะตั้งอยู่ในอำนาจ
ของตนด้วยความนุ่มนวลและเหมาะแก่การใช้งาน

๘. ไม่หวั่นไหว เพราะตั้งมั่นนั่นเอง ความหมายคือ ไม่คลอนแคลน ไม่สั่นไหว หรือ
เพราะมีศรัทธาเป็นต้นสนับสนุน

บททั้ง ๘ บท คือ

๑. บริสุทธิธะ (บริสุทธิ์)	๒. บริโยทาเต (ผ่องแผ้ว)
๓. อนงฺคณ (ไม่มีกิเลส)	๔. วิคฺคูปกฺกิลเส (ปราศจากเครื่องเศร้าหมอง)
๕. มุทุญฺเต (นุ่มนวล)	๖. กมฺมณียะ (เหมาะแก่การใช้งาน)
๗. จิตฺ (ตั้งมั่น)	๘. อาเนญชฺปปตฺเต (ไม่หวั่นไหว)

ตามหลักภาษาเรียกว่า บทลักษณะ คือ บทที่เป็นเครื่องสังเกตข้อความอื่น โดยแสดง
เครื่องสังเกตว่า ภิกษุผู้ได้บรรลุสมาธิในจุดตถุณานั้นย่อมโน้มมนำจิตไปเพื่อฤทธิ์ต่างๆ ในเวลาที่
จิตบริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากเครื่องเศร้าหมอง นุ่มนวล เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น
ไม่หวั่นไหว ไม่ใช่ในเวลาที่จิตไม่บริสุทธิ์ผ่องแผ้วเป็นต้น

นอกจากนั้น บทลักษณะที่อยู่หน้า ๗ บทแรกอาจเปลี่ยนเป็นบทเหตุว่า

บริสุทธิ์ตฺตา (เพราะบริสุทธิ์)	บริโยทตฺตา (เพราะผ่องแผ้ว)
อนงฺคณตฺตา (เพราะไม่มีกิเลส)	วิคฺคูปกฺกิลสฺตฺตา (เพราะปราศจากเครื่องเศร้าหมอง)
มุทุญฺตฺตา (เพราะนุ่มนวล)	กมฺมณียตฺตา (เพราะเหมาะแก่การใช้งาน)
จิตตฺตา (เพราะตั้งมั่น)	

ทั้งนี้เพราะถือว่าบทวิเสสณะที่อยู่หน้าอาจเปลี่ยนเป็นบทเหตุได้เพื่อแสดงความเป็นเหตุ
ของบทหน้าๆ และความเป็นผลของบทหลังๆ ดังที่พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายไว้ข้างต้น

บทเหตุที่เป็นวิเสสณะดังกล่าวมีชื่อเรียกในคัมภีร์ฎีกาว่า เหตุมนตวิเสสณะ คือ วิเสสณะที่

มีเหตุ วิเสสนะดังกล่าวอาจลงปฐมาวิภัติเป็นต้นไปจนถึงสัตตมวิภัติตามสมควร ทำหน้าที่ขยาย บทหลังโดยความเป็นวิเสสนะ และยังทำหน้าที่แสดงเหตุของบทหลังอีกด้วย ในพระบาลีมีอุทาหรณ์ เกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

อธิโคโต โข มุยายํ ธมโม คมภีโร ทุททโส ทุรฺนุโพโธ สนฺโต ปณฺโณ อตฺตกา-
วโจ นิปุณฺโณ ปณฺทิตเวทนีโย.^{๒๖๐}

ธรรมอันลุ่มลึก เห็นได้ยาก[เพราะลุ่มลึก] รู้ได้ยาก[เพราะเห็นได้ยาก] สงบ[เพราะ
รู้ได้ยาก] ประณีต[เพราะสงบ] หยั่งลงไม่ได้ด้วยตรรกะ[เพราะประณีต] ละเอียด[เพราะ
หยั่งลงไม่ได้ด้วยตรรกะ] อันบัณฑิตพึงรู้[เพราะละเอียด]นี้ เราได้บรรลุแล้ว

ในคำว่า คมภีโร เป็นต้นซึ่งเป็นบทวิเสสนะของ ธมโม บทหน้าทุกบทเป็นคำแสดงเหตุ
ของบทหลัง จึงต้องเปลี่ยนจากปฐมาวิภัติเป็นปัญจมีวิภัติและเพิ่มภาวปัจจัยเข้ามาเป็นรูปว่า
คมภีโร (เพราะเป็นธรรมลุ่มลึก) ทุททสตฺตา (เพราะเป็นธรรมอันบุคคลเห็นได้ยาก) ทุรฺนุโพธฺตา
(เพราะเป็นธรรมอันบุคคลรู้ได้ยาก) สนฺตฺตา (เพราะเป็นธรรมสงบ) ปณฺทิตฺตา (เพราะเป็นธรรม
ประณีต) อตฺตกาจรตฺตา (เพราะเป็นธรรมหยั่งลงไม่ได้ด้วยตรรกะ) นิปุณฺตฺตา (เพราะเป็นธรรม
ละเอียด)

คัมภีร์สารัตถทีปนีแสดงว่าบทวิเสสนะข้างหน้าเป็นบทแสดงเหตุของบทวิเสสนะหลังว่า

คัมภีรตฺตาว ทุททโส ทุกฺเขน ทฺฐจฺจโพ ๗เปฯ ทุททสตฺตาว ทุรฺนุโพโธ ทุกฺเขน
อวพฺพณฺตฺตโป. น สกฺกา สุเขน อวพฺพณฺตฺ.^{๒๖๑}

ธรรมที่เห็นได้ยาก (ตุททโส) คือ เห็นได้โดยยาก กล่าวคือ ไม่สามารถเห็น
โดยง่าย เพราะลึกซึ้งนั้นแหละ ธรรมที่รู้ตามได้ยาก (ตุรฺนุโพโธ) คือ รู้ตามโดยลำบาก
กล่าวคือ ไม่อาจตามรู้ได้โดยง่าย เพราะเห็นได้ยากนั้นแหละ

เห็นได้ว่า คำว่า คัมภีรตฺตาว (เพราะลึกซึ้งนั้นแหละ) และ ทุททสตฺตาว (เพราะเห็นได้
ยากนั้นแหละ) แสดงว่าบทวิเสสนะที่อยู่ข้างหน้าเหล่านี้เป็นบทแสดงเหตุของบทวิเสสนะที่อยู่หลัง

๒๖๐
วิ.ม. ๔/๖/๗

๒๖๑
สารตฺต.ฎีกา ๓/๖/๑๘๓

นอกจากนี้ ยังมีบทวิเสสนะที่ใช้เป็นบทแสดงเหตุของกริยาคุมพากย์อีกด้วย ดังอุทาหรณ์ในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ทุพฺพโล หิ สงฺขโม สงฺขํ ธเมนฺโตปิ น สกฺโกติ จตฺสโส ทิสฺสา สเรน วิณฺ-
ณาเปตุ.^{๒๖๒}

กล่าวโดยพิสดารว่า คนเป่าสังข์ที่มีกำลังน้อย แม้เป่าสังข์อยู่ก็ไม่อาจยังทิศทั้ง ๔ ให้รู้ได้ด้วยเสียง [เพราะเป็นคนมีกำลังน้อย]

คำว่า ทุพฺพโล (มีกำลังน้อย) เป็นวิเสสนะของ สงฺขโม (คนเป่าสังข์) และยังเป็นบทแสดงเหตุของกริยาคุมพากย์อีกด้วย จึงต้องเปลี่ยนจากปฐมาวิภัตติเป็นปัญจมีวิภัตติและลงภาว-
ปัจจัยเป็นรูปว่า ทุพฺพลตฺตา (เพราะเป็นคนมีกำลังน้อย) บทวิเสสนะที่เป็นเหตุของกริยาคุมพากย์
ในลักษณะนี้ก็จัดเป็นเหตุมนตวิเสสนะเช่นเดียวกัน

โดยแท้จริงแล้ว - จิตที่ศรัทธาสนับสนุนย่อมไม่หวั่นไหวด้วยความไม่เชื่อ
- จิตที่วิริยะสนับสนุนย่อมไม่หวั่นไหวด้วยความเกียจคร้าน
- จิตที่สติสนับสนุนย่อมไม่หวั่นไหวด้วยความประมาท
- จิตที่สมาธิสนับสนุนย่อมไม่หวั่นไหวด้วยความซัดส่าย
- จิตที่ปัญญาสนับสนุนย่อมไม่หวั่นไหวด้วยความไม่รู้จริง
- จิตที่เกิดร่วมกับความสว่างไสวย่อมไม่หวั่นไหวด้วยกิเลสอันมีถม

จิตที่ธรรม ๖ ประการเหล่านี้สนับสนุนแล้วย่อมไม่หวั่นไหว

โดยประการดังนี้ จิตที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ย่อมควรแก่การน้อมไปเพื่อรู้แจ้งธรรมที่
ควรรู้แจ้ง[มีอิทธิฤทธิ์เป็นต้น]ด้วยปัญญาอันยิ่ง[คืออภิญญา]

องค์ ๘ ในเรื่องนี้แบ่งออกเป็น ๒ นัย^{๒๖๓} คือ

๑. ตั้งมั่นด้วยสมาธิในจตุตถฌาน บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจาก

^{๒๖๒} ที.สี.อ. ๒/๕๕๖/๓๓๘

^{๒๖๓} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๓๖๗/๙

เครื่องเส้าหมอง นุ่มนวล เหมาะแก่การใช้งาน และตั้งมั่นโดยไม่หวั่นไหว (ถือว่า จิต และ อาเนชชปตฺเต เป็นองค์ประกอบเดียวกัน)

๒. บริสุทธิ ฝ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากเครื่องเส้าหมอง นุ่มนวล เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น และไม่หวั่นไหว (ถือว่า สมาหิเต ไม่ใช่องค์แรก และบทอื่น ๘ บทเป็นองค์ประกอบ)

ศรัทธาเป็นต้น ๖ ประการสนับสนุนจิตโดยความเป็นพละ คือ ธรรมที่มีกำลัง จึงสามารถกำจัดธรรมฝ่ายตรงกันข้าม ๖ ประการ ดังนี้

๑. ศรัทธา	กำจัดความไม่เชื่อ (อัสสัทธิยะ)
๒. วิริยะ	กำจัดความเกียจคร้าน (โกสัชชะ)
๓. สติ	กำจัดความประมาท (ปมาทะ)
๔. สมาธิ	กำจัดความซัดส่าย (อุทัจจะ)
๕. ปัญญา	กำจัดความไม่รู้จริง (อวิชชา)
๖. หิริและโอตตปปะ	กำจัดกิเลสอันมีตน (กิเลสันธ์การ)

อีกอย่างหนึ่ง [จากมหาอรรคณานัย] เมื่อจิตตั้งมั่นด้วยสมาธิในจตุตถฌาน, บริสุทธิด้วยความห่างไกลจากนิวรณ์, ฝ่องแผ้วด้วยการพ้นไปจากวิตกเป็นต้น, ไม่มีกิเลสด้วยการปราศจากความปรารถนาชั่ว[คือ มานะ (ความถือตัว) มายา (มารยา) และสาไถย (ความโอ้อวด) เป็นต้น]ที่เกิดขึ้นอาศัยการบรรลุฌาน [เช่น ขอพระศาสดาพึงซักถามเราแล้วแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย], ปราศจากเครื่องเส้าหมองด้วยการปราศจากกิเลสทำให้จิตเส้าหมองมีอภิชาเป็นต้น พึงทราบองค์ทั้งสองอย่างนี้ [คือ ความไม่มีกิเลสและปราศจากเครื่องเส้าหมอง] โดยคล้อยตามอนังคนสูตร^{๒๖๔} และวัฏฏปมสูตร^{๒๖๕} นุ่มนวลด้วยการถึงความเชี่ยวชาญ, เหมาะแก่การใช้งานด้วยการเป็นบาทฐานของฤทธิ์ [คือเป็นบาทกณณอันเป็นเหตุใกล้ของฤทธิ์] และตั้งมั่นไม่หวั่นไหวด้วยการเข้าถึงความประณีตด้วยภาวนาอันไพบุลย์ หมายความว่า เมื่อจิตตั้งมั่นจนกระทั่งไม่หวั่นไหว

^{๒๖๔} ม.ม. ๑๒/๕๗/๓๒

^{๒๖๕} ม.ม. ๑๒/๗๐/๔๘

นัยแรกที่ท่านอธิบายไว้ในคัมภีร์นี้เป็นคำอธิบายที่มาจากคัมภีร์มหาอรรถกถา ซึ่งเป็นองค์รวมของปิกณเทศนาของพระพุทธเจ้าและคำอธิบายทั่วไปของพระสาวก แต่คำอธิบายตามนัยหลังเป็นความเห็นส่วนตัวของท่านผู้แต่งซึ่งอธิบายความตามสมควรโดยคล้อยตามพระบาลี จะเห็นได้ว่า ท่านผู้แต่งได้นำอนัคนสูตรและวัตถุปมสูตรมาอ้างอิงไว้ในเรื่องนี้

คัมภีร์คันทาภรณ์กล่าวถึงวิธีใช้ อปโร นโย ไว้ดังนี้

“อปิจ, อปโร” เทว จ

วุตตา เต นาวลมพกา

นानตถวิกปุตถา จ

ชานิตพพา สุธัมมา.^{๒๖๖}

บัณฑิตพึงทราบว่ นิบาตทั้งสองคือ อปิจ และ อปโร [นโย] เหล่านี้ เป็นนิบาตที่มีได้ปรารภเนื้อความแรก แต่มีอรรถว่าดำริเนื้อความต่าง ๆ

ข้อนี้หมายความว่า นิบาตทั้งสองข้างต้น คือ อปิจ และ อปโร นโย ที่มีความหมายว่า “อีกอย่างหนึ่ง” มิได้ปรารภเนื้อความแรกแล้วสละเนื้อความหลัง คือมิได้เสนอให้เลือกเนื้อความอย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียวเหมือน วา และ อถวา แต่นิบาต อปิจ และ อปโร นโย สอง ศัพท์นี้แสดงอรรถอื่นที่เป็นไปได้ ทั้งอรรถแรกก็เป็นไปได้ด้วย อรรถที่กล่าวนี้ก็เป็นไปได้

ในอนัคนสูตรได้กล่าวถึงความโลภที่อยากได้ลาภสักการะ ความโกรธที่ถูกภิกษุอื่นโจทก์ ท้วงด้วยอาบัติเป็นต้น และความหลงที่ประกอบกับความโลภเป็นต้นนั้น กล่าวโดยสรุปคือกิเลสที่เกิดแก่ภิกษุ ๑๙ จำพวกเหล่านี้ คือ

๑. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ภิกษุอื่นรู้ว่าตนต้องอาบัติ
๒. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ภิกษุอื่นโจทก์ตนในท่ามกลางสงฆ์ ไม่โจทก์ในที่ลับอันเหมาะสม
๓. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ภิกษุอื่นผู้มีอาบัติไม่เสมอกันโจทก์ ภิกษุผู้มีอาบัติเสมอกันไม่

โจทก์

๔. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่พระศาสดาไม่ทรงซักถามตนแล้วแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย แต่ทรงซักถามภิกษุอื่น

๕. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่เหล่าภิกษุไม่แวดล้อมตนเข้าบ้านเพื่อภัตตาหาร แต่แวดล้อมภิกษุอื่น

๖. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ตนไม่ได้รับอาสนะ น้ำ และพิณฑาที่ตักในโรงฉัน แต่ภิกษุอื่นได้รับ

๗. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ตนฉันในโรงฉันเสร็จแล้วไม่ได้อนุโมทนา แต่ภิกษุอื่นได้อนุโมทนา

๘. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ตนไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุผู้อยู่ในอาราม แต่ภิกษุอื่นได้แสดงธรรม

๙. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ตนไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุผู้อยู่ในอาราม แต่ภิกษุอื่นได้แสดงธรรม

๑๐. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ตนไม่ได้แสดงธรรมแก่อุบาสกผู้อยู่ในอาราม แต่ภิกษุอื่นได้แสดงธรรม

๑๑. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ตนไม่ได้แสดงธรรมแก่อุบาสิกาผู้อยู่ในอาราม แต่ภิกษุอื่นได้แสดงธรรม

๑๒. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ภิกษุทั้งหลายไม่สักการะเคารพนับถือบุชชาต แต่สักการะเคารพนับถือบุชชาภิกษุอื่น

๑๓. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ภิกษุอื่นไม่สักการะเคารพนับถือบุชชาต แต่สักการะเคารพนับถือบุชชาภิกษุอื่น

๑๔. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่อุบาสกไม่สักการะเคารพนับถือบุชชาต แต่สักการะเคารพนับถือบุชชาภิกษุอื่น

๑๕. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่อุบาสิกาไม่สักการะเคารพนับถือบุชชาต แต่สักการะเคารพนับถือบุชชาภิกษุอื่น

๑๖. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ตนไม่ได้รับจีวรอันประณีต แต่ภิกษุอื่นได้รับ

๑๗. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ตนไม่ได้รับพิณฑาอันประณีต แต่ภิกษุอื่นได้รับ

๑๘. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ตนไม่ได้รับเสนาสนะอันประณีต แต่ภิกษุอื่นได้รับ

๑๙. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ตนไม่ได้รับบริขารยาที่เกื้อกูลผู้ป่วยอันประณีต แต่ภิกษุอื่นได้รับ

ในวัฏฏปมสูตร พระพุทธองค์ตรัสถึงกิเลสทำให้จิตเศร้าหมอง ๑๖ ชนิด ดังนี้คือ

๑. อภิชฌาวิสมโลภะ	ความโลภไม่สม่ำเสมอคือความละโมภ		
๒. พยาบาท	ความไม่พอใจ	๓. โภธะ	ความโกรธ
๔. อุปนาหะ	ความผูกโกรธ, จองเวร	๕. มกฺขะ	ความลบหลู่คุณท่าน
๖. ปฬาสะ	ความตีเสมอ	๗. อีสสา	ความริษยา
๘. มัจฉริยะ	ความตระหนี่	๙. มายา	มารยา
๑๐. สาไถย	ความโอ้อวด	๑๑. ถัมภะ	ความหัวดี
๑๒. สारัมภะ	ความแข่งดี	๑๓. มานะ	ความถือตัว
๑๔. อติมานะ	ความดูหมิ่นเขา	๑๕. มทะ	ความมัวเมา
๑๖. ปมาทะ	ความประมาท		

แม้พระอรรถกถาจารย์จะอ้างถึงอนังคนสูตรและวัฏฏปมสูตร แต่ท่านกล่าวว่า อนนฺตคน-
สฺสุตตวตฺถสฺสุตตานุสาเรน (โดยคล้อยตามอนนฺตคนสูตรและวัฏฏปมสูตร) โดยมีได้กล่าวว่า อนนฺตคน-
สฺสุตตวตฺถสฺสุตตวเสน (โดยเนื่องด้วยอนนฺตคนสูตรและวัฏฏปมสูตร) ดังนั้น ท่านจึงมิได้หมายความว่า
อกุศลที่ตรัสไว้โดยตรงในพระสูตรทั้งสอง แต่หมายถึงอกุศลอันละเอียดที่เกิดขึ้นแก่ผู้ที่ได้บรรลุฌาน
แล้ว ดังข้อความว่า

ถามว่า เนื้อความนี้ไม่ปรากฏในอนนฺตคนสูตรและวัฏฏสูตรมิใช่หรือ เพราะใน
พระสูตรดังกล่าวประสงค์เอารวมชั่วอันหยาบ

ตอบว่า คำทักท้วงนี้ถูกต้องแล้ว แต่ท่านหมายเอากิเลสละเอียด เพราะกล่าวไว้
เนื่องด้วยผู้ได้บรรลุจตุตถฌานแล้วในเรื่องนี้ ท่านอ้างถึงพระสูตรไว้ในที่นี้เพราะเป็น
กิเลสตกต่ำและทำให้เศร้าหมองเหมือนกัน ดังจะเห็นได้ว่า ท่านกล่าวว่า สุตตานุสาเรน
(โดยคล้อยตามสูตร) มิได้กล่าวว่า สุตตวเสน (โดยเนื่องด้วยสูตร) และผู้มีปัญญา
พึงยอมรับข้อความนั้นแน่นอนอย่างนี้ เพราะความปรารถนาชั่วมิได้แม้แก่ผู้ที่ได้บรรลุ
ฌานแล้ว ^{๒๖๗}

ผู้ที่ได้บรรลุฉานแล้วอาจเกิดกิเลสละเอียดคือการยกตนข่มท่านว่าตนมีจิตตั้งมั่น ภิกษุอื่นมีจิตซัดส่าย และเกิดความประมาทไม่ได้ชวนช่วยเพื่อให้บรรลุผลในชาตินี้ ดังข้อความในมหาสารูปมสูตรว่า

กุลบุตรบางคนในโลกนี้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตด้วยศรัทธาว่า เราถูกชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสครอบงำแล้ว ถูกทุกข์ครอบงำบีบคั้นแล้ว การทำที่สุดแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ต้องมีได้แน่แท้ เขาบวชอย่างนั้นแล้ว ได้กระทำลาภสักการะและการสรรเสริญให้เกิดขึ้น เขาไม่ปลื้มใจสมหวังด้วยสิ่งเหล่านั้น ไม่ยกตนข่มผู้อื่น ไม่มัวเมาลืมหิวประมาทเมื่อไม่ประมาทย่อมทำความสมบูรณ์แห่งศีลให้สำเร็จจึงปลื้มใจ แต่ยังไม่สมหวัง ไม่ยกตนข่มผู้อื่น ไม่มัวเมาลืมหิวประมาท เมื่อไม่ประมาทย่อมทำความสมบูรณ์แห่งสมาธิให้สำเร็จ จึงปลื้มใจสมหวัง แล้วยกตนข่มผู้อื่นว่า เรามีจิตตั้งมั่นแน่วแน่ ส่วนภิกษุอื่นมีจิตไม่ตั้งมั่นแปรผัน เขามัวเมาลืมหิวประมาท เมื่อประมาทย่อมอยู่เป็นทุกข์^{๒๖๘}

แม้ตามนัยดังกล่าวนี้ จิตที่ประกอบด้วยองค์ ๘ [คือ ตั้งมั่นด้วยสมาธิในจตุตถฌาน บริสุทธิ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากเครื่องเศร้าหมอง นุ่มนวล เหมาะแก่การใช้งาน และตั้งมั่นโดยไม่หวั่นไหว] ย่อมควรแก่การน้อมไป คือ เป็นบาทฐาน กล่าวคือ เป็นเหตุใกล้ เพื่อรู้แจ้งธรรมที่ควรรู้แจ้ง[มีอิทธิฤทธิ์เป็นต้น]ด้วยปัญญาอันยิ่ง[คืออภิญญา]

ฤทธิ์ ๑๐

[๓๖๙] ในคำว่า อิทธิวิธาย จิตฺตํ อภินิหฺรติ อภินินฺนาเมติ (ยอมน้อมนำจิตไปเพื่อฤทธิ์ต่าง ๆ) นี้ชื่อว่า อิทธิ โดยความหมายว่า บริบูรณ์ กล่าวคือ โดยความหมายว่า สำเร็จ และบรรลุ ดังจะเห็นได้ว่า

๑. สิ่งสำเร็จ เรียกว่า บริบูรณ์ เช่น

กามํ กามยमानสฺส

ตสฺส เจตํ สมฺมิชฺฌติ.^{๒๖๙}

ถ้าสิ่งที่น่าปรารถนาสำเร็จแก่บุคคลผู้ต้องการสิ่งดังกล่าวไซ้

^{๒๖๘} ม.มู. ๑๒/๓๐๙/๒๗๕

^{๒๖๙} ขุ.สุ. ๒๕/๗๗๓/๔๘๖

คำว่า กาม (สิ่งที่น่าปรารถนา) คือ วัตถุกามที่เป็นอริยธรรมโดยเป็นสภาวะที่เป็นจริง หรือโดยความดำริ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กามียเตติ กาม = สิ่งที่น่าปรารถนา ชื่อว่า กามะ
(กมุ ธาตุ <อิจฺฉาย = ปรารถนา> + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

๒. สิ่งที่เป็นบุคคลบรรลู่ เรียกว่า อิทธิ เช่น

เนกขมมํ อิชฺฌตฺติ อิทธิ, ปฏิหฺรตฺติ ปาฏิหาริยํ ฯเปฯ อรหตฺตมคฺโค
อิชฺฌตฺติ อิทธิ, ปฏิหฺรตฺติ ปาฏิหาริยํ.^{๒๗๐}

สภาวะพ้นไปจากกามคุณ [คือ การออกบวชเป็นต้นไปจนถึงการบรรลุฌาน และมรรค^{๒๗๑}] ชื่อว่า อิทธิ โดยความหมายว่า อันบุคคลบรรลู่ ชื่อว่า ปาฏิหาริย์ โดยความหมายว่า กำจัดปฏิปักษ์ ... อรหัตตมรรค ชื่อว่า อิทธิ โดยความหมายว่า อันบุคคลบรรลู่ ชื่อว่าปาฏิหาริย์ โดยความหมายว่า กำจัดปฏิปักษ์

คำว่า อิทธิปาฏิหาริย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อิชฺฌตฺติ อิทธิ = สภาวะอันบุคคลบรรลู่ ชื่อว่า อิทธิ
(อิธ ธาตุ <ปฏิลาเภ = ได้รับ, บรรลู่> + ตี ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- ปฏิปฺกขํ หฺรตฺติ ปฏิหาริยํ = สภาวะกำจัดปฏิปักษ์ ชื่อว่า ปฏิหาริย์
(ปติ บทหน้า + หร ธาตุ <หฺรณ = นำไป> + ณฺย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ปฏิหาริยเมว ปาฏิหาริยํ = สภาวะกำจัดปฏิปักษ์นั้นแหละ ชื่อว่า ปาฏิหาริย์
(ปฏิหาริย ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกัตถตฺทริต)
- อิทธิ จ สา ปาฏิหาริยญฺจาติ อิทธิปาฏิหาริยํ = สภาวะกำจัดปฏิปักษ์อันบุคคลบรรลู่
ชื่อว่า อิทธิปาฏิหาริย์ คือ การออกบวชเป็นต้นไปจนถึงการบรรลุฌานและมรรค
(วิเสสนบุรพทกรรมธารยสมาส)

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อิทธิ โดยความหมายว่า เพลิดเพลิน คำนี้เป็นชื่อของเหตุอันดีงาม [คือศีลอันหมดจดเป็นต้น] เพราะเหตุอันดีงามย่อมเพลิดเพลิน [คือการเกิดในสุคติภูมิเป็นต้น] เนื่องจากก่อให้เกิดผลที่ต้องการ ดังพระพุทธดำรัสว่า

อัย โข จิตฺโต คหปติ สีลวา กลฺยาณธมฺโม, สเจ ปณฺธิหิสฺสติ “อนาคต-
มทุธานํ ราชา อสฺสํ จกฺกวตฺตํ, ตสฺส โข อัย อิชฺฌิสฺสติ สีลวโต เจโตปณฺธิ
วิสุทฺธตา.”^{๒๗๒}

จิตตะคหปตินี้มีศีล [มีมรรยาทดีหรือมีศีลบริบูรณ์^{๒๗๓}] มีธรรมอันงาม [มี
กุศลกรรมบถ ๑๐ หรือมีบุญกิริยาวัตถุ ๙ ยกเว้นศีล^{๒๗๓}] ถ้าเธอจักปรารถนาว่า “ขอ
เราจงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิในอนาคตกาล” ความปรารถนาของเธอจักเพลิดเพลิน
เพราะมีศีลหมดจด

อีกอย่างหนึ่ง เหล่าสัตว์ย่อมเจริญรุ่งเรืองด้วยสภาวะนี้ เหตุนี้ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์
เจริญรุ่งเรือง ชื่อว่า อิทธิ

คำว่า อิขฺฌนฺติ แปลว่า เจริญรุ่งเรือง ความหมายคือ สูงส่ง

คำว่า อิทธิ (ฤทธิ์) มีความหมาย ๔ ประการ คือ

๑. สภาวะสำเร็จ = อิขฺฌนฺติ อิทธิ.

(อิธิ ธาตุ <นิปฺพชฺชเน = สำเร็จ> + ติ ปัจจัยในกัตตุสภาระนะ)

๒. สภาวะอันบุคคลบรรลุ = อิขฺฌนฺติ อิทธิ.

(อิธิ ธาตุ <ปฺปฺลิลาเน = ได้รับ, บรรลุ> + ติ ปัจจัยในกรรมสภาระนะ)

๓. สภาวะเพลิดเพลิน = อิขฺฌนฺติ อิทธิ.

(อิธิ ธาตุ <วิปฺจฺจน = เพลิดเพลิน> + เณ การิตปัจจัย + ติ ปัจจัยในเหตุกัตตุสภาระนะ)

๔. สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เจริญรุ่งเรือง = เอตาย สตฺตา อิขฺฌนฺติ อิทธิ.

(อิธิ ธาตุ <วฺฐนฺติ = เจริญ> + ติ ปัจจัยในกรรมสภาระนะ)

ตั้งข้อความว่า

สาตีสยนิปฺพชฺชนปฏิลากสิชฺฌนวุฑฺโธตฺเถ หิ อิทธิ วุตฺตา.^{๒๗๔}

โดยแท้จริงแล้ว อิทธิ ศัพท์ถูกกล่าวไว้ในความหมายว่า ความสำเร็จยิ่ง, ได้รับ, เพลิดเพลิน และเจริญ

ฤทธิ์นั้นมี ๑๐ ประการ ตั้งข้อความว่า

กติ อิทธิโยติ ทส อิทธิโย.^{๒๗๕}

ถามว่า : ฤทธิ์มีกี่ประการ ตอบว่า : ฤทธิ์มี ๑๐ ประการ

ท่านกล่าวต่อไปอีกว่า

กตมา ทส อิทธิโย— อธิฏฺฐานา อิทธิ, วิกุพฺพนา อิทธิ, มโนมยา อิทธิ, ฌาณวิปฺพารา อิทธิ, สมาธิวิปฺพารา อิทธิ, อริยา อิทธิ, กัมมวิปากชา อิทธิ, ปุญฺญวโต อิทธิ, วิชฺขามยา อิทธิ, ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนญฺเฌน อิทธิ.^{๒๗๖}

๑. ฤทธิ์อธิฐานให้เป็นหลายคน (อธิฐานนिति)
๒. ฤทธิ์เนรมิต (วิกุพพนिति)
๓. ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ, ฤทธิ์สร้างรูปเหมือน (มโนมยिति)
๔. ฤทธิ์แผ่ไปด้วยฌาณ (ฌาณวิพารिति)
๕. ฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิ (สมาธิวิพารिति)
๖. ฤทธิ์ของพระอริยะ (อริยिति)
๗. ฤทธิ์เกิดจากผลกรรม (กัมมวิปากชिति)
๘. ฤทธิ์ของผู้มีบุญ (ปุญญวโตอิทธิ)

^{๒๗๔} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๖๘/๑๑

^{๒๗๖} ขุ.ป. ๓๑/๙/๔๑๗

^{๒๗๕} ขุ.ป. ๓๑/๙/๔๑๗

๙. ฤทธิ์สำเร็จด้วยมนต์ (วิชามยิทธิ)

๑๐. ฤทธิ์สำเร็จเพราะประกอบกิจนั้นๆ โดยชอบ (ตัตถะ ตัตถะ สัมมาปโยคปัจจัยา
อิชฌนัญญูณะ อิทธิ)

๑. ฤทธิ์อิชฌานให้เป็นหลายคน

[๓๗๐] ในฤทธิ์เหล่านั้น ฤทธิ์อิชฌานให้เป็นหลายคน คือ ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยการอิชฌานที่มี
แสดงจำแนกไว้อย่างนี้ว่า

ปกติยา เอโก พหุโก อวชชติ สติ วา สหสฺสํ วา สตสหสฺสํ วา. อา-
วชชิตฺวา ฌาเณน อธิฐาติ พหุโก โหมิ.^{๒๗๗}

บุคคลมีคนเดียวตามปกติ ย่อมโน้มนึกให้เป็นหลายคน คือร้อยคน พันคน
หรือแสนคน ครั้นโน้มนึกแล้วย่อมอิชฌานด้วย[อภิญญา]ญาณว่า เราจงกลายเป็น
หลายคน

๒. ฤทธิ์เนรมิต

[๓๗๑] ฤทธิ์เนรมิต คือ ฤทธิ์ที่ดำเนินไปด้วยการสละรูปร่างเดิมแล้วเปลี่ยนแปลงไปซึ่งปรากฏ
อย่างนี้ว่า

โส ปกตฺวณฺณํ วิชิตฺวา กุมารกณฺณํ วา ทสฺเสติ นาควณฺณํ วา ๕ เปฯ
วิวิธมปิ เสนาพยุหํ ทสฺเสติ.^{๒๗๘}

ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นสละร่างเดิมของตนแล้วเปลี่ยนเป็นร่างเด็ก นาค ครุฑ
พระอินทร์ เทวดา พรหม มหาสมุทร ภูเขา ราชสีห์ เสือ เสือดาว ช้าง ม้า รถ พล
เดินเท้า หรือกองทัพประเภทต่างๆ

^{๒๗๗}
พ.ป. ๓๑/๑๐/๔๑๙

^{๒๗๘}
พ.ป. ๓๑/๑๓/๔๒๒

๓. ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ

[๓๗/๒] ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ คือ ฤทธิ์ที่บันดาลให้สำเร็จเป็นสรีระอีกร่างหนึ่งจากสรีระเดิม ซึ่งเกิดจาก[อภิญญา]จิต ปรากฏตามนัยนี้ว่า

อิธ ภิกขุ อิมมฺหา กายา อญฺญํ กายํ อภินิมฺมิตฺตํ รูปํ มโนมยํ.^{๒๗๙}

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เนรมิตร่างกายอื่นจากร่างกายนี้ มีรูป[เหมือนกัน] สำเร็จด้วย[อภิญญา]จิต

๔. ฤทธิ์แผ่ไปด้วยญาณ

[๓๗/๓] ฤทธิ์แผ่ไปด้วยญาณ คือ คุณวิเศษ (การละธรรมที่ควรละและความบริบูรณ์แห่งการเจริญธรรมที่ควรเจริญ) ซึ่งบังเกิดด้วยญาณานุภาพในขณะที่เกิด[อรหัตตมรรค]ญาณนั้น หรือในเวลาก่อนจะเกิด[อรหัตตมรรคญาณ] [คือเริ่มตั้งแต่วิปัสสนาญาณจนถึงเวลาถึงอุปนิสัยของผู้เกิดเป็นชาติสุดท้าย^{๒๘๐}]หรือเวลาภายหลังบรรลุมรรค[จนถึงเวลาดับขันธปรินิพพาน] ดังข้อความว่า

อนิจฺจานุปสฺสณาย นิจฺจสณฺณาย ปหานญฺโจ อิชฺฌตฺติ ฌาณวิปฺผารา อิทธิ
ยฺเปยฺ อรหตฺตมคฺเคน สพฺพกิเลสํ ปหานญฺโจ อิชฺฌตฺติ ฌาณวิปฺผารา อิทธิ.
อายสฺมโต พากุลสฺส ฌาณวิปฺผารา อิทธิ. อายสฺมโต สํกิจฺจสฺส ฌาณวิปฺผารา
อิทธิ. อายสฺมโต ภูตปาลสฺส ฌาณวิปฺผารา อิทธิ.^{๒๘๑}

สภาวะละนิจจสัญญาย่อมสำเร็จด้วยอนิจจานุปัสสนา (ปัญญาเห็นสังขารว่าไม่เที่ยง) จึงชื่อว่า ฤทธิ์แผ่ไปด้วยญาณ ... สภาวะละกิเลสทั้งปวงย่อมสำเร็จด้วยอรหัตตมรรค จึงชื่อว่า ฤทธิ์แผ่ไปด้วยญาณ เช่น ฤทธิ์แผ่ไปด้วยญาณของท่านพระพากุละ ท่านพระสังกัจจะ และท่านพระภูปาละ

ฤทธิ์แผ่ไปด้วยญาณ คือ คุณวิเศษที่เกิดจากญาณานุภาพในขณะที่ทั้ง ๓ คือ

^{๒๗๙} ขุ.ป. ๓๑/๑๔/๔๒๒

^{๒๘๑} ขุ.ป. ๓๑/๑๕/๔๒๓

^{๒๘๐} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๓๗/๓/๑๒

๑. ขณะเกิดอหัตตมรรคญาณ คือ การละนิวาสัญญาเป็นต้นไปจนถึงละกิเลสทั้งปวง
๒. ขณะก่อนจะเกิดอหัตตมรรคญาณ เริ่มตั้งแต่เวลาเกิดวิปัสสนาญาณนับถอยหลังไปจนถึงเวลาถือปฏิสนธิของผู้เกิดเป็นชาติสุดท้าย คือ การไม่มีอันตรายใดๆ แก่บุคคลนั้นก่อนจะเกิดอหัตตมรรคญาณ
๓. ขณะภายหลังบรรลุมรรคจนถึงเวลาดับขันธปรินิพพาน คือ การไม่มีอันตรายใดๆ แก่พระอรหันต์นั้นจนถึงเวลาดับขันธปรินิพพาน

จะเห็นได้ว่า ท่านผู้แต่งได้นำเรื่องที่ผู้เกิดเป็นชาติสุดท้าย (อันติมภวีกะ) ไม่มีอันตรายถึงแก่ชีวิตแม้ยังเป็นเด็กทารกอยู่ นอกจากนั้น วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๒๘๒} ได้อธิบายคำว่า อนิจจานุ-
ปสฺสนาย (ด้วยอนิจจานุปัสสนา) ดังนี้

คำว่า อนิจจานุปสฺสนาย (ด้วยอนิจจานุปัสสนา) ด้วยวิปัสสนาที่มีกำลังซึ่ง
หยั่งเห็นสังขารว่าไม่เที่ยง ดังจะเห็นได้ว่า สภาวะละนิวาสัญญาย่อมสำเร็จด้วยวิปัสสนา
ที่มีกำลังดังกล่าวของผู้ปรารถนาวิปัสสนาในขณะเกิดขึ้น ในขณะก่อนจากนั้น หรือใน
ภายหลังเมื่อพิจารณาสังขารทั่วไป

เรื่องท่านพระพากุละ

เมื่อท่านพระพากุละยังเป็นทารก ในวันทำพิธีมงคลอาบนํ้าในแม่นํ้าอยู่ ได้พลัดตกลง
ในกระแสนํ้าด้วยความพลั้งเผลอของพี่เลี้ยง ปลาซุบเอาเด็กน้อยนั้นแล้วว่ายไปยังทํานํ้าเมือง
พาราณสี คนจับปลาได้จับปลานั้นแล้วขายให้แก่ภริยาของเศรษฐี นางเกิดความพอใจปลาจึงพูด
ว่า เราจักต้มปลาเอง เมื่อผ่าออกได้พบเด็ก[งาม]เหมือนทองคำในท้องปลา จึงดีใจว่าเราได้
ลูกชายแล้ว โดยประการดังนี้ ความปลอดภัยภายในท้องปลา เป็นฤทธิ์แผ่ไปด้วยญาณของท่าน
พระพากุละผู้เกิดในภพสุดท้าย เพราะบังเกิดด้วยอานุภาพของอหัตตมรรคญาณที่จะพึงบรรลุ
ด้วยอัฐภาพนั้น ควรนำเรื่องมาเล่าโดยพิสดาร^{๒๘๓}

^{๒๘๒} วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๓๗๓/๑๒

^{๒๘๓} ม.อ.อ. ๔/๒๐๙/๑๓๘, อ.อ.อ.อ.อ. ๑/๒๒๖/๒๗๐

เรื่องท่านพระสังกัจจะ

อีกเรื่องหนึ่ง เมื่อพระสังกัจจะเถระยังอยู่ในครรภ์ มารดาได้ถึงแก่กรรม เมื่อศพนางถูกยกขึ้นวางเชิงตะกอนใช้หลาวเสียบเผาอยู่ ทารกถูกปลายหลาวแทงที่หางตา จึงส่งเสียงร้อง ในขณะนั้นหมู่ชนจึงรู้ว่าทารกยังมีชีวิตอยู่ ได้ยกศพลงผ่าท้องแล้วมอบทารกแก่ยาย ทารกนั้นได้รับการเลี้ยงดูจากยายจนเติบโตใหญ่ ได้บวชแล้วบรรลุอรหัตตผลพร้อมทั้งปฏิสัมภิทาญาณ^{๒๘๔} โดยประการดังนี้ ความปลอดภัยบนเชิงตะกอนพ้นตามนัยที่กล่าวมาแล้ว เป็นฤทธิ์แผ่ไปด้วยญาณของท่านพระสังกัจจะ

เรื่องเด็กภูตบาล

อีกเรื่องหนึ่ง บิดาของเด็กภูตบาลเป็นคนซึ้งใจในกรุงราชคฤห์ เขาขับเกวียนไปในดงเพื่อหาฟืน บรรทุกฟืนเต็มแล้ว ไปถึงที่ใกล้ประตูเมืองในเวลาเย็น ขณะนั้นโคทั้งสองของเขาสลัดแอกวิ่งหนีเข้าเมือง เขาจึงให้ลูกน้อยนั่งรออยู่ใกล้เกวียน แล้วเดินตามรอยเท้าโคเข้าไปในเมือง เมื่อเขายังไม่ทันออกมาประตูเมืองก็ปิดแล้ว โดยประการดังนี้ ความปลอดภัยตลอดราตรีทั้ง ๓ ยามภายนอกเมืองที่มียักษ์ร้ายพลุกพล่าน เป็นฤทธิ์แผ่ไปด้วยญาณของเด็กตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ควรนำเรื่องมาแล้วโดยพิสดาร^{๒๘๕}

๕. ฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิ

[๓๗๔] ฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิ คือ คุณวิเศษ [มีการข่มนิวรณ์ การพ้นไปจากวิตกเป็นต้น การดับสัญญาและเวทนา และการอดทนต่ออันตรายเป็นต้น^{๒๘๖}] ซึ่งบังเกิดด้วยสมณานุภาพในเวลา ก่อน [คือ อุปจารสมาธิ^{๒๘๗}] หรือเวลาภายหลัง [คือ เวลาสานาญสมาบัติ^{๒๘๘}] จากสมาธิ[ในปฐมฌานเป็นต้น^{๒๘๙}] หรือในขณะที่เข้าฌานนั้น ดังข้อความว่า

ปถมชฺฌาเนน นีวรณานํ ปหานญฺโจ อิชฺฌตฺติติ สมาธิวิปฺผารา อิทธิ ๗ เปฯ

๒๘๔

พ.ร.อ. ๑/๑๑๐/๔๙๗

๒๘๖

วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๓๗๔/๑๓

๒๘๕

พ.ร.อ. ๒/๒๙๖/๓๓๕

แนวสมณานาสมณายตนสมาปตติยา อากิณญณายตนสมณาย ปหานญโจ อิชฌตี-
ติ สมาริวิปฬาริ อิทธิ. อายสมโต สาริปุตตสส สมาริวิปฬาริ อิทธิ, อายสมโต
สณชีวสส, อายสมโต ขาณโกณทณณสส, อุตตราย อุปาสิกาย, สามาวติยา
อุปาสิกาย สมาริวิปฬาริ อิทธิ.^{๒๘๗}

สภาวะละนิรณย้อมสำเร็จด้วยปฐมมณาน จึงชื่อว่า ฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิ ...
สภาวะละอากิณญณายตนสณญาย้อมสำเร็จได้ด้วยแนวสณญานาสณญายตน-
สมาบัติ จึงชื่อว่า ฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิ เช่น ฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิของท่านพระสารี-
บุตร ท่านพระสณชีวะ ท่านพระขาณโกณทณณะ นางอุตตราอุปาสิกา และพระนาง
สามาวดีอุปาสิกา

เรื่องท่านพระสารีบุตร

เมื่อท่านพระสารีบุตรพำนักอยู่ที่วัดปากโปตกันทรา (วัดเงื่อมเขานกพิราบ) ร่วมกับ
ท่านพระมหาโมคคัลลานเถระ เพิ่งปลงผมเสร็จนั่งในที่กลางแจ้งในคืนเดือนหงาย ยักษ์ร้ายตน
หนึ่งแม้จะถูกเพือนยักษ์ห้ามก็ยงตีศีรษะของพระเถระดังแรงเหมือนเสียงฟ้าร้อง พระเถระได้
สมาบัติในขณะที่ยักษนั้นตี จึงมิได้เจ็บปวดแต่อย่างใดเพราะการตีนั้น ความไม่เจ็บปวดนี้เป็น
ฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิของท่าน ส่วนเนื้อเรื่องปรากฏในคัมภีร์อุทาน^{๒๘๘}

เรื่องท่านพระสณชีวะ

อีกเรื่องหนึ่ง พระสณชีวะเถระ [ผู้เป็นอัครสาวกรูปที่สองพระพุทธเจ้ากุสันธะ^{๒๘๙}] เข้า
นิโรธสมาบัติอยู่ พวกคนเลี้ยงโคเป็นต้นเข้าใจว่าท่านเสียชีวิตแล้ว แล้วจึงขนหญ้า ไม้ และมูลโค
มาสุมแล้วจุดไฟเผา แม้เพียงเส้นด้ายที่จีวรของท่านก็ไม่ไหม้ การไม่ไหม้ด้วยไฟนี้เป็นฤทธิ์แผ่
ไปด้วยสมาธิ เพราะเกิดจากสมณานุภาพอันดำเนินไปด้วยสมาบัติที่เข้าตามลำดับ ส่วนเนื้อเรื่อง
ปรากฏในพระสูตรนั้นแล^{๒๙๐}

^{๒๘๗} ขุ.ป. ๓๑/๑๖/๔๒๓

^{๒๘๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๗๔/๑๓

^{๒๘๘} ขุ.อุ. ๒๕/๓๔/๑๔๖

^{๒๘๙} ม.ม. ๑๒/๕๐๗/๔๕๑-๕๒

เรื่องท่านพระขานุกโกณฑัญญะ

อีกเรื่องหนึ่ง พระขานุกโกณฑัญญะมักจะเข้าสมาบัติเป็นประจำ ค็นหนึ่งท่านนั่งเข้าสมาบัติอยู่ในป่าแห่งหนึ่ง พวกโจร ๕๐๐ ขโมยสิ่งของวิ่งหนีไป คิดว่าบัดนี้ไม่มีคนติดตามเรา จึงวางของลงเพราะต้องการพักผ่อน เข้าใจว่าเป็นตอไม้ จึงวางสิ่งของทั้งหมดไว้บนพระเถระนั้นแหละ เมื่อโจรเหล่านั้นพักผ่อนแล้วจะออกเดินทาง ถึงเวลาหยิบห่อสิ่งของที่วางไว้ก่อน พระเถระได้ออกจากสมาบัติตามเวลาที่กำหนดไว้

โจรเหล่านั้นเห็นอาการเคลื่อนไหวของพระเถระ จึงตกใจกลัวร้องลั่น พระเถระพูดว่าอย่ากลัวเลยโยม อาตมาเป็นภิกษุ โจรเหล่านั้นมาไหว้แล้วออกบวชด้วยความเลื่อมใสในพระเถระ ได้บรรลุอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณ ความไม่เจ็บปวดของพระเถระที่ถูกสิ่งของ ๕๐๐ ห่อทับนี้ เป็นฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิในเรื่องนี้^{๒๙๑}

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๒๕) กล่าวว่า แม้เนื้อเรื่องจะกล่าวโดยสามัญทั่วไป มิได้ระบุว่าพระเถระเข้าสมาบัติอะไร แต่สมาบัติในเรื่องนี้ควรเป็นจตุตถฌานสมาธิหรือนิโรธสมาบัติ ถ้าถือว่าเป็นนิโรธสมาบัติจะเหมาะสมที่สุด

เรื่องนางอุตตราอุบาสิกา

อีกเรื่องหนึ่ง นางอุตตราอุบาสิกาเป็นธิดาของปุนณกะเศรษฐี ถูกหญิงคณิกาชื่อสิริมา [ที่จ้างมาดูแลสามีของตน]คิดริษยาแล้วเอาน้ำมันที่เดือดพล่านเทรดบนศีรษะ นางอุตตรา [พิจารณาความดีของนางสิริมา]ได้เข้าเมตตามหานในทันทีนั่นเอง น้ำมันจึงกลิ้งตกไปจุดหยาดน้ำกลิ้งตกจากใบบัว การไม่บาดเจ็บด้วยน้ำมันนี้ เป็นฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิของนางอุตตรานั้น ควรนำเรื่องมาเล่าโดยพิสดาร^{๒๙๒}

เรื่องพระนางสามาวดี

พระนางสามาวดีเป็นพระอัครมเหสีของพระเจ้าอุเทน พราหมณ์มาคันทียะปรารณา

ตำแหน่งอัศรมเหสีแกธิตาบุญธรรมของตน จึงใช้คนให้เฝ้าพิชไล่เข้าไปในพิณของพระนาง
 สามารถขึ้นแล้วทูลพระราชว่า ข้าแต่มหาราช พระนางสามารถดีคิดจะปลงพระชนม์พระองค์
 จึงจับพิชมาเลี้ยงไว้ในพิณ พระราชาทอดพระเนตรเห็นพิชนั้นแล้วกริ้ว ทรงดำริว่าเราจักฆ่า
 นางสามารถดี จึงยกคันศรขึ้นพาดลูกศรอาบยาพิษ พระนางสามารถดีพร้อมทั้งบริวารได้แผ่เมตตา
 ไปยังพระราช พระราชไม่อาจยิงลูกศรออกไปหรือวางคันศรลงได้ จึงยืนตัวสั่นอยู่

ในอรรถกถาของคัมภีร์ธรรมบทและอังคุตตรนิกายกล่าวไว้ว่า มารดาบิดาของพระนาง
 มาคัณทียามอบนางให้กับลูกคือพราหมณ์มาคัณทียะดูแล แล้วทั้งสองก็ออกบวชจนได้บรรลุนิพพาน
 เป็นพระอรหันต์^{๒๙๓} พระนางมาคัณทียาผู้เป็นหลานจึงเป็นเหมือนธิดาบุญธรรมของพราหมณ์
 มาคัณทียะ ดังนั้น ท่านจึงประกอบใช้คำว่า ธิดาย (ธิดาบุญธรรม) โดยไม่ใช่เป็น ธิดุยา (ธิดา)
 ในที่นี้ คำว่า ธิดา มีรูปวิเคราะหว่า

- ธิดา วียาติ ธิดา = ผู้เหมือนธิดา ชื่อว่า ธิดา

(ธิดุ คัพท + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

นอกจากนั้น ท่านกล่าวว่า “พราหมณ์มาคัณทียะปรารถนาตำแหน่งอัศรมเหสีแกธิตา
 บุญธรรมของตน จึงใช้ให้คนเฝ้าพิชไล่เข้าไปในพิณของพระนางสามารถดี” แต่ในอรรถกถาของ
 คัมภีร์ธรรมบทและอังคุตตรนิกายกล่าวถึงเรื่องที่พระนางมาคัณทียาผูกอาฆาตในพระพุทธเจ้า จึง
 ผูกอาฆาตพระนางสามารถดีที่เป็นสาวิกาของพระพุทธเจ้าอีกด้วย ด้วยเหตุนี้จึงใส่ลงในพิณแล้วพูด
 ให้ร้ายพระนางสามารถดี^{๒๙๔}

ลำดับนั้นพระเทวีตรัสถามท้าวเธอว่า ข้าแต่มหาราช พระองค์ทรงเห็น้อยไหม เพคะ
 พระราชาตรัสว่า ใช่ ฉันทเห็น้อย พระนางจึงกราบทูลว่า ถ้ากระนั้น พระองค์จงทรงลดคันศรลง
 ถัด ลูกศรได้ตกลงแทบพระบาทพระราชานั่นเอง ครานั้นพระเทวีทรงสั่งสอนท้าวเธอว่า ข้าแต่
 มหาราช บุคคลไม่ควรทำร้ายต่อผู้ที่มิได้ทำร้าย การที่พระราชไม่อาจปล่อยลูกศรได้ตามที่
 กล่าวมานี้ เป็นฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิของพระนางสามารถดีอุบาสิกา^{๒๙๕}

^{๒๙๓} อัง.เอกก.อ. ๑/๒๖๐-๑/๓๖๐, พุ.วิ.อ. ๑/๒๑/๑๕๔

^{๒๙๔} อัง.เอกก.อ. ๑/๒๖๐-๑/๓๖๓, พุ.วิ.อ. ๑/๒๑/๑๖๓

^{๒๙๕} อัง.เอกก.อ. ๑/๒๖๐-๑/๓๖๓, พุ.วิ.อ. ๑/๒๑/๑๖๔

๖. ฤทธิ์ของพระอริยะ

[๓๗๕] ฤทธิ์ของพระอริยะ คือ การอยู่โดยสำคัญหมายว่าสิ่งปฏิกุศลเป็นต้นไม่น่ารังเกียจเป็นต้น ดังข้อความว่า

กตมา อริยา อิทธิ ? อิธ ภิกขุ สเจ อากงขติ ปฏิกุเล อปปฏิกุลสณฺณิ
วิหเรยฺยนฺติ, อปปฏิกุลสณฺณิ ตตฺถ วิหริติ ยเปยฺย อุเปกฺขโก ตตฺถ วิหริติ สโต สม-
ปชาโน.^{๒๙๖}

ฤทธิ์ของพระอริยะคืออะไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ หากหวังว่าเราพึงสำคัญ
สิ่งน่ารังเกียจว่าไม่น่ารังเกียจอยู่ เธอย่อมสำคัญหมายสิ่งน่ารังเกียจนั้นว่าไม่น่า
รังเกียจอยู่ ฯลฯ เป็นผู้วางใจเป็นกลางอยู่ในสิ่งน่ารังเกียจและไม่น่ารังเกียจนั้น มีสติ
รู้จริง

โดยแท้จริงแล้ว ความเป็นใหญ่แห่งจิตนี้เป็นฤทธิ์ของพระอริยะ เพราะบังเกิดขึ้นแก่
พระอริยะผู้มีความชำนาญทางใจเท่านั้น กล่าวคือ :-

ก. พระชีนาสพผู้ทรงฤทธิ์ดังกล่าวแผ่เมตตา[ว่าเป็นสัตว์โลก] หรือพิจารณา[ดู
เป็นต้น]ว่าเป็นธาตุ จึงสำคัญหมายอนิฏฐารมณฺ์ที่น่ารังเกียจ[คือศัตรูหรือดูเป็นต้น]ว่าไม่น่า
รังเกียจอยู่ [ด้วยความมุ่งประโยชน์หรือด้วยการพิจารณาว่าเป็นสภาวะธรรม]

พึงประกอบความว่า พระชีนาสพทำการแผ่เมตตาหรือใส่ใจว่าเป็นธาตุด้วย
การพิจารณาโดยความเป็นธาตุในบุคคลที่ไม่น่าชอบใจที่เรียกว่าสัตว์ และทำการใส่ใจว่า
เป็นธาตุในดูเป็นต้น^{๒๙๗}

ข. ท่านพิจารณา[ผมเป็นต้น]ว่าไม่งามหรือใส่ใจว่าไม่เที่ยงเป็นต้น จึงสำคัญหมาย
อนิฏฐารมณฺ์[คือญาติมิตรเป็นต้น]ที่น่าชอบใจว่าน่ารังเกียจอยู่

พระอรหันต์อาจพิจารณาความไม่สวยงามของผมเป็นต้นในอนิฏฐารมณฺ์มีญาติมิตร
เป็นต้น หรือพิจารณาอนิฏฐารมณฺ์ที่เป็นรูปธรรมว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน มีสภาพ

^{๒๙๖} ขุ.ป. ๓๑/๑๗/๔/๒๔

^{๒๙๗} วิสุทธิมหาภิภา ๒/๓๗๕/๑๔

แปรปรวน ศัพท์ว่า อิติ ในคำว่า อนิจฺจนฺติ มีอรรถว่า เป็นต้น จึงหมายรวมถึงการพิจารณา
ว่าเป็นทุกข์ เป็นต้นอีกด้วย^{๒๙๘}

ค. เช่นเดียวกันนี้ ท่านแม่เมตตาหรือพิจารณาว่าเป็นธาตุ จึงสำคัญหมายสิ่งที่น่า
รังเกียจหรือไม่น่ารังเกียจว่าไม่น่ารังเกียจอยู่

ชม. ท่านพิจารณาว่าไม่งามหรือใสใจว่าไม่เที่ยง เป็นต้น จึงสำคัญหมายสิ่งที่ไม่
น่ารังเกียจหรือน่ารังเกียจว่าน่ารังเกียจอยู่

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายข้อความทั้งสองข้างต้น ดังนี้

คำว่า ปฏิกุฎลาปฏิกุเลส (สิ่งที่น่ารังเกียจหรือไม่น่ารังเกียจ) กล่าวไว้รวม
อิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ไว้ร่วมกัน พึงทราบนัยนี้แม้ในคำอื่น[ว่า] อปปฏิกุฎลปฏิกุ-
เลส (สิ่งที่ไม่น่ารังเกียจหรือน่ารังเกียจ)

อีกอย่างหนึ่ง สิ่งใดปรากฏแก่สัตว์ทั้งหลายว่าน่ารังเกียจก่อนแล้วจึงปรากฏว่า
ไม่น่ารังเกียจ หรือปรากฏว่าไม่น่ารังเกียจก่อนแล้วจึงปรากฏว่าน่ารังเกียจ พระชินาสพ
ที่ต้องการอาจสำคัญหมายว่าไม่น่ารังเกียจหรือน่ารังเกียจในทั้งสองอย่างนั้นตามนัยที่
กล่าวมาแล้ว ดังนั้น ฤทธิ์ดังกล่าวจึงเรียกว่าฤทธิ์ของพระอริยะ^{๒๙๘}

พระชินาสพผู้บำเพ็ญจนพิงคูปกขา (อุเบกขามือองค์ ๖) ซึ่งตรัสไว้ตามนัยว่า

จกฺขนา รูปํ ทิสฺวา เนว สุมโน โหติ.^{๒๙๙}

เห็นรูปด้วยจักขุแล้วไม่พอใจ

เป็นต้น ย่อมเว้นสิ่งที่น่ารังเกียจและไม่น่ารังเกียจทั้งสองอย่างนั้น วางใจเป็นกลางอยู่
มีสติ รู้จริง ดังคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรคได้จำแนกเนื้อความดังกล่าวไว้ตามนัยเป็นต้นว่า

^{๒๙๘} วิสุทธิมรรค มหาฎีกา ๒/๓๗๕/๑๔-๕

^{๒๙๙} อัง.นกก. ๒๒/๑/๒๗๐

กถํ ปฏิกกฺขเล อปฺปฏิกกฺขลสณฺณิ วิหริติ ? อนิฏฺฐสฺมี วตฺถุสฺมี เมตตาย วา
ผริติ ธาตุโส วา อุปฺสํหริติ.^{๓๐๐}

ภิกษุหมายรู้สิ่งที่น่ารังเกียจว่าไม่น่ารังเกียจอยู่อย่างใด คือ ภิกษุแผ่เมตตา
หรือพิจารณาสิ่งที่เป็นอนิฏฐารมณ์ว่าเป็นธาตุ

ความเป็นใหญ่แห่งจิตนี้เรียกว่า ฤทธิ์ของพระอริยะ เพราะบังเกิดแก่พระอริยะผู้มีความ
ชำนาญทางใจเท่านั้น

คำว่า ฉฬฺงคฺคฺเพกฺขา มาจาก ฉ (๖) + องค (องค์) + อุปฺเพกฺขา (ความวางใจเป็นกลาง)
หมายความว่า ความวางใจเป็นกลางไม่ยินดียินร้ายอันเป็นลักษณะไม่สละสภาพเดิมคือความหมด-
จดจากกิเลสของพระอรหันต์ในขณะที่อารมณ์ ๖ ซึ่งเป็นอิฏฐารมณ์หรืออนิฏฐารมณ์มาปรากฏทาง
ทวาร ๖ โดยองค์ธรรมได้แก่ ตัตรมัชฌัตตตาเจตสิก อุเบกขาประเภทนี้มักเกิดขึ้นแก่พระอรหันต์
เท่านั้น จึงเรียกว่า อริยิทธิ คือ ฤทธิ์ของพระอริยะ หมายถึง ฤทธิ์ที่สำเร็จโดยบริบูรณ์อันเป็นของ
พระอริยะ จะเห็นได้ว่า แม้มีคนมาตัดมือข้างหนึ่งของพระอรหันต์ หรือบูชาดอกไม้ที่มีมืออีกข้าง
หนึ่ง พระอรหันต์ก็ปราศจากความรู้สึกไม่พอใจต่อการถูกตัดมือ หรือรู้สึกพอใจต่อการบูชาด้วย
ดอกไม้ จิตของท่านเหมือนแผ่นดินที่ไม่รู้สึกยินดียินร้ายต่อการขบถ่ายหรือการบูชาของมนุษย์

พระพุทธรองค์ตรัสถึงฉฬฺงคฺคฺเพกฺขานี้ว่า

กถญจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ฉฬฺงคฺคฺสมนฺนาคโต โหติ ? อธิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ จกฺขฺนา รูปี
ทิสฺวา เนว สุมฺโน โหติ น ทุมฺมโน, อุเปกฺขโก วิหริติ สโต สมฺปชาโน.^{๓๐๑}

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุถึงพร้อมด้วยอุเบกขาที่มีองค์ ๖ อย่างไร ? ภิกษุผู้เป็น
ขีณาสพในธรรมวินัยนี้เห็นรูปด้วยจักขุแล้วไม่ดีใจ ไม่เสียใจ มีสติ รู้จริง วางใจเป็นกลาง
อยู่

คนทั่วไปในโลกนี้เมื่อพบเห็นรูปที่สวยงาม ก็มักรู้สึกพอใจ และยังต้องการแสวงหารูปที่
สวยงามอยู่เสมอ แต่ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยอุเบกขานี้ย่อมปราศจากความยินดี หรือไม่พอใจต่อสิ่งที่

๓๐๐

ช.ป. ๓๑/๑๗/๔๒๔

๓๐๑

อง.จตุกก. ๒๑/๑๕๕/๒๒๓, ช.ม. ๒๙/๙๐/๑๕๘, ช.จุ. ๓๐/๑๘/๖๙, ช.ป. ๓๑/๑๗/๔๒๔

วิปัสสนาในฐานะทั้ง ๕ ไว้ในพระสูตรนี้ ภิกษุผู้ปรารภวิปัสสนาตั้งแต่วิปัสสนาญาณที่ ๔ เป็นต้นไปย่อมเจริญวิปัสสนานั้นได้

อุเปกขา กุสลนิสฺสิดา สณฺหาตฺติ อิธ ฉฬฺงคุเปกฺขา. ส่า ปเนสา กิญฺจาปี
ชีณาสวสฺส อิกฺขานิกฺกุเจสฺส อารมฺมณฺส อรชฺชนาทิวเสน ปวตฺตติ. อโย ปน ภิกฺขุ วิริยพลฺล
ภาวนาสัทฺธิยา อตฺตโน วิปสฺสนํ ชีณาสวสฺส ฉฬฺงคุเปกฺขาจานเ จเปตฺติ วิปสฺสนาว
ฉฬฺงคุเปกฺขา นาม ชาตา.^{๓๐๔}

อุเบกขาในพระดำรัสนี้ว่า อุเปกขา กุสลนิสฺสิดา สณฺหาตฺติ (อุเบกขาค้นอาศัยกุศล
 ย่อมตั้งอยู่) หมายถึง ฉฬฺงคุเปกฺขา อุเบกขานั้นแม้เกิดขึ้นแก่พระชีณาสพโดยปราศจาก
 ความยินดีพอใจในอารมณ์ที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา แต่ภิกษุนี้ย่อมตั้งวิปัสสนา
 ของตนไว้ในฐานะฉฬฺงคุเปกฺขาของพระชีณาสพ เพราะภาวนาสำเร็จแล้วด้วยกำลังแห่ง
 วิริยะ ดังนั้น วิปัสสนาจึงได้ชื่อว่า ฉฬฺงคุเปกฺขา

คำว่า อารทวิปสฺสก (ผู้ปรารภวิปัสสนา) ซึ่งปรากฏในอรรถกถาและฎีกา หมายถึง ผู้ที่
 บรรลุวิปัสสนาญาณขั้นที่ ๔ เป็นต้นไป ดังข้อความว่า

เอตถ หิ สมฺพชฺชมติ อารทวิปสฺสกโต ปฏฺจาย โยคาวจโรติ สมฺโพธิ.^{๓๐๕}

ในเรื่องนี้ ผู้เพียรปฏิบัติย่อมหยั่งรู้ตั้งแต่เริ่มปรารภวิปัสสนา จึงชื่อว่า สมฺโพธิ

อุททวยณฺณปฺปตฺติโต ปฏฺจาย สมฺโพธิปฏิปทาโย จิโต นาม โหตฺติ อาห อารท-
วิปสฺสกโต ปฏฺจาย โยคาวจโรติ สมฺโพธิ.^{๓๐๖}

ผู้เพียรปฏิบัติชื่อว่าดำรงอยู่ในปฏิปทาหยั่งรู้ตั้งแต่การเกิดปัญญาที่รู้เห็นความเกิด
 ขึ้นและดับไป ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อารทวิปสฺสกโต ปฏฺจาย โยคาวจโรติ สมฺโพธิ (ผู้เพียร
 ปฏิบัติย่อมหยั่งรู้ตั้งแต่เริ่มปรารภวิปัสสนา จึงชื่อว่า สมฺโพธิ)

^{๓๐๔} ม.มุ.อ. ๒/๓๐๒/๑๓๔

^{๓๐๕} ที.ม.อ. ๒/๓๘๕/๔๐๑, ม.มุ.อ. ๑/๑๑๘/๓๐๖

^{๓๐๖} ที.ม.ฎีกา ๒/๓๘๕/๔๐๖, ม.มุ.ฎีกา ๑/๑๑๘/๔๗๔

๗. ฤทธิ์เกิดจากผลกรรม

[๓๗๖] ฤทธิ์ที่เกิดจากผลกรรม คือ การไปทางอากาศเป็นต้นของนกเป็นต้น ดังข้อความว่า

กตมา กมฺมวิปากชา อิทธิ ? สพฺเพสํ ปกฺขีณํ สพฺเพสํ เทวานํ เอกจฺจานํ
มนุสฺसानํ เอกจฺจานญจ วินิปาติกาณํ อयํ กมฺมวิปากชา อิทธิ.^{๓๐๗}

ฤทธิ์เกิดจากผลกรรมคืออะไร ? คือ ฤทธิ์ของนกทุกจำพวก เทวดาทุก
จำพวก มนุษย์[ต้นกับ]บางคน วินิปาติกาสูตรบางตน ฤทธิ์ดังกล่าวเป็นฤทธิ์เกิดจาก
ผลกรรม

ดังจะเห็นได้ว่า ในสัตว์เหล่านี้ การไปทางอากาศได้ของนกทุกจำพวก เทวดาทั้งหมด
มนุษย์ต้นกับบางคน และวินิปาติกาสูตร (เทพชั้นต่ำที่อยู่บนพื้นดิน) บางตน เช่น ยักษิณีปัยกร-
มาตา ยักษิณีอุตตรมาตา (ปุนีพพสุมาตา) ยักษิณีผุสสมิตตา และยักษิณีธรรมคุดตา โดยปราศ-
จากฉาน[ที่บรรลุนิยาม]และวิปัสสนา[ที่เกิดร่วมกับอุพเพกคาปัติ] เป็นฤทธิ์เกิดจากผลกรรม

มนุษย์ต้นกับแม้มิได้บรรลุนิยามก็หาจะได้ตามปกติของพรหม เพราะเพิ่งลงมาจาก
พรหมโลกมาเกิดในโลกมนุษย์ ในที่นี้กล่าวถึงมนุษย์ต้นกับบางคนที่ยังไม่ได้บริโภควินดินอันหอม
หวาน ต่อมาเมื่อพวกเขาบริโภควินดินแล้วรัศมีก็หายไป และไม่อาจหาได้อีก ดังข้อความว่า

โหติ โข โส วาเสฏฺฐ สมโย, ยํ กทาจิ กรหจิ ทิมสฺส อทฺธุโน อจฺเยน อยํ โลโก
วิภูฏติ. วิภูฏมาเน โลเก เยภฺยุเยน สตฺตา อาภสฺสสฺสกาเย จวิตฺวา อิตฺถตฺตํ อาคจฺจนฺติ.
เตธ โหนฺติ มโนมยา ปิตฺติภฺกฺขา สยฺปภา อนฺตลิกฺขจฺรา สุภฺภฺจายิโน, จิรํ ทิมมทฺธานํ
ติฏฺฐจฺนฺติ.^{๓๐๘}

สมัยหนึ่ง ครั้นเวลาล่วงเลยมาช้านาน โลกนี้เจริญขึ้น เมื่อโลกกำลังเจริญขึ้น
เหล่าสัตว์ส่วนมากจุติจากพรหมโลกชั้นอาภัสสระมาเกิดเป็นมนุษย์อย่างนี้ นึกคิดอะไร
ก็สำเร็จได้ตามปรารถนา มีปิติเป็นภักษา มีรัศมีชานออกจากร่างกาย เทียวสัจจรไป
ในอากาศ อยู่ในวิมานอันงดงาม สถิตอยู่นานแสนนาน

๓๐๗
ขุ.ป. ๓๑/๑๘/๔๒๕

๓๐๘
ที.ปา. ๑๑/๑๑๘/๗๒

วินิปาติกาสูรเป็นเทพชั้นต่ำที่อยู่บนพื้นดิน บางตนเป็นเทพยาจกที่ต้องเก็บอาหารที่มนุษย์ทิ้งไว้มากิน จัดเป็นเทพที่เกิดด้วยกุศลกรรม แต่ถูกผลบาปเบียดเบียน จึงต้องอยู่อย่างแร้นแค้น ดังข้อความว่า

ชื่อว่า วินิปาติกาสูร เพราะแม้บังเกิดด้วยกรรมดีก็พินาศตกไปจากความสุขอันใหญ่หลวงด้วยแรงของผลบาป^{๓๐๙}

คำว่า วินิปาติก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สุขสมุสสุยโต วินิปตน์ วินิปาโต = การพินาศตกไปจากความสุขอันใหญ่หลวง ชื่อว่า วินิปาตะ (วิ บทหน้า + นิ บทหน้า + ปต ธาตุ <ปตเน = ตกไป> + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- วินิปาโต เอเตส อตถิติ วินิปาติกา = ผู้มีการพินาศตกไปจากความสุขอันใหญ่หลวง ชื่อว่า วินิปาติกะ (วินิปาต ศัพท์ + อิก ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต)

วินิปาติกาสูรนี้ก็คือเวมานิกเปรต หรือเวมานิกเทพที่บังเกิดด้วยกรรมดี แต่เสวยทุกข์ด้วยกรรมชั่ว นับเข้าในเทวดาชั้นจาตุมหาราช บางตนเสวยทุกข์ในบัลลังก์ข้างแรมแล้วกลับเสวยสุขในบัลลังก์ข้างขึ้น บางตนเสวยทุกข์ในเวลากลางวันแล้วเสวยสุขในเวลากลางคืน มีผิวพรรณรูปร่างต่างกันตามผลกรรม บางตนมีผิวงามสีทอง บางตนมีผิวขาวบ้าง ดำบ้าง ผอมบ้าง อ้วนบ้าง เตี้ยบ้าง สูงบ้าง แม้พวกเขาเหาะไปในอากาศได้ก็ไม่มีอานุภาพเหมือนเทวดา มีอานุภาพน้อยเหมือนคนยากไร้ ขาดแคลนเสื้อผ้าและอาหาร ต้องเสวยทุกข์อดอยากเที่ยวแสวงหาอาหารคือ อุจจาระ ปัสสาวะ น้ำลาย น้ำมูก หรืออาหารชั้นต่ำ เวมานิกเปรตเหล่านี้ถือปฏิสนธิโดยไม่มีเหตุ บ้าง มีเหตุ ๒ บ้าง มีเหตุ ๓ บ้างเหมือนมนุษย์ บางตนเป็นติเหตุกปฏิสนธิ จึงบรรลุมรรคผลเป็นพระโสดาบันได้เหมือนยักษิณีปิยักร และยักษิณีอุตตรมาตา หลังจากที่ถูกคนเหล่านั้นได้บรรลุมรรคแล้วก็ไม่ต้องเสวยทุกข์อันเป็นผลของกรรมชั่วอีก^{๓๑๐}

ยักษิณีที่กล่าวถึงในเรื่องนี้ คือ ปิยักรมาตา อุตตรมาตา ผุสสมิตตา และธรรมคฤดา รวมไปถึงพระยายมราชก็นับเข้าในเวมานิกเปรตเช่นเดียวกัน ส่วนเรื่องยักษิณีปิยักรมาตาปรากฏในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค^{๓๑๑} มีเรื่องย่อว่า ยักษิณีตนนี้มีบุตรน้อยชื่อว่า ปิยักระ จึงได้ชื่อว่า

^{๓๐๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๗๖/๑๕

^{๓๑๐} ที่.ม.อ. ๒/๑๒๗/๑๐๙

^{๓๑๑} ส.ส. ๑๕/๒๔๑/๒๕๓

ปิยักรมาตา (มารดาของปิยักรมะ) ยามรุ่งเช้าวันหนึ่งท่านพระอนุรุธะพำนักอยู่ในกุฏิทำยัดพระเชตวันได้สารถยธรรมด้วยทำนองสรภัญญะ ในขณะที่นางกำลังแสวงหาอาหารอยู่ใกล้วัดพระเชตวัน เมื่อได้ยินแล้วรู้สึกซาบซึ้งจึงตั้งใจฟัง ในที่สุดได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน

เรื่องยักษิณีอุตตราปรากฏในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค^{๓๑๒} กล่าวคือ นางมีติดาตนหนึ่งชื่อว่า อุตตรา จึงได้ชื่อว่าอุตตราตา (มารดาของอุตตรา) และนางก็มีบุตรอีกตนหนึ่งชื่อว่า ปุณัพพลุ จึงได้ชื่อว่า ปุณัพพลุมาตา (มารดาของปุณัพพลุ) ยามพลบค่ำวันหนึ่งนางไปหาอาหารใกล้กำแพงทำยัดพระเชตวัน แล้วเข้าไปฟังธรรมร่วมกับพุทธบริษัท ในขณะที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงธรรมเกี่ยวกับพระนิพพาน นางฟังธรรมแล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน

ยักษิณีชื่อว่า พุสสมิตตา และธรรมคุดตา ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา^{๓๑๓} ของทีฆนิกาย อังคุตตรนิกาย และปฏิสัมภิทามรรคว่า ยักษิณีเหล่านั้นเป็นเวมานิกเปรตซึ่งได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน แต่ไม่มีรายละเอียดเกี่ยวกับยักษิณิดังกล่าวว่าบรรลุธรรมด้วยเหตุใดและในสถานที่ใด

๘. ฤทธิ์ของผู้มีบุญ

[๓๗๗] ฤทธิ์ของผู้มีบุญ คือ การเหาะไปทางอากาศเป็นต้นของพระเจ้าจักรพรรดิเป็นต้น ดังข้อความว่า

กตมา ปุณณวโต อิทธิ? ราชา จกุกวตตี เวหาส คจจติ สหิ จตุรงคินิยา
เสนาย อนุตมโส อสสพนธโคพนธปริเส อุปาทย. ไชติกสส คหปติสส ปุณณวโต
อิทธิ. ขมูลกสส คหปติสส ปุณณวโต อิทธิ. โฆสิตสส คหปติสส ปุณณวโต อิทธิ.
เมณฑกสส คหปติสส ปุณณวโต อิทธิ. ปณจหน มหาปุณณาน ปุณณวโต อิทธิ.^{๓๑๔}

ฤทธิ์ของผู้มีบุญคืออะไร คือ พระเจ้าจักรพรรดิเสด็จไปทางอากาศได้พร้อมด้วยกองทัพ ๔ เหล่าเริ่มตั้งแต่คนเลี้ยงม้าและโคเป็นอย่างต่ำ ความยิ่งใหญ่ของ ไชติกเศรษฐี ขมูลเศรษฐี โฆสิตเศรษฐี และเมณฑกเศรษฐี ความยิ่งใหญ่ของผู้มีบุญ ๕ ท่าน[ดังกล่าว]เป็นฤทธิ์ของผู้มีบุญ

๓๑๒ ส.ส. ๑๕/๒๔๑/๒๕๔-๕๕

๓๑๓ ที.ม.อ. ๒/๑๒๗/๑๐๙, อัง.สตุตถ.อ. ๓/๔๔-๕/๑๘๐-๑, ขุ.ป.อ. ๑/๒๑/๑๒๒

๓๑๔ ขุ.ป. ๓๑/๑๘/๔๒๕

กล่าวโดยย่อความยิ่งใหญ่ที่สำเร็จด้วยบุญอุปลัมภอันแก่กล้า เป็นฤทธิ์ของผู้มีบุญ

ข้อความที่พระเจ้าจักรพรรดิเสด็จไปทางอากาศพร้อมกับกองทัพพบในที่มณิกาย ปาฏิ-
วรรค จักกวัตติสูตรว่า

อถ โข ตํ ภิกขเว จกฺกฺรตํ ปุรตฺถิมํ ทิสํ ปวตฺติ, อนุวเทว ราชา จกฺกฺวตฺติ สทฺธิ
จตุรฺคินียา เสนาย. ยสฺมี โข ปน ภิกขเว ปเทเส ทิพฺพํ จกฺกฺรตํ ปตฺติจาลิ, ตตฺถ ราชา
จกฺกฺวตฺติ วาสํ อุปกจฺฉิ สทฺธิ จตุรฺคินียา เสนาย.^{๓๑๕}

ในกาลนั้น จักรแก้วหมุนไปทางทิศตะวันออก ท้าวเธอพร้อมด้วยกองทัพ ๔
เหล่าได้เสด็จตามไป เสด็จเข้าพักแรมพร้อมด้วยกองทัพในประเทศที่จักรแก้วอันเป็นทิพย์
หยุดอยู่

เมื่อจะกล่าวพอเป็นตัวอย่าง ในผู้มีบุญเหล่านั้น ฤทธิ์ของผู้มีบุญมีดังนี้คือ :-

- ก. โขติกเศรษฐีมีปราสาทแก้วมณีและต้นกัลปพฤกษ์ ๖๔ ต้น ชำแรกแผ่นดินขึ้นมา
ปรากฏ
- ข. ชฎิลเศรษฐีมีภูเขาทองคำสูง ๘๐ ศอกเกิดขึ้นแล้ว
- ค. โฆสกเศรษฐีแคล้วคลาดปลอดภัยเมื่อถูกคนอื่นพยายามฆ่าในที่ ๗ สถาน
- ฆ. เมณฑกเศรษฐีมีรูปแกะทำด้วยรัตนะ ๗ ปรากฏในพื้นที่ ๑ กรีสะ

ชื่อว่าโขติกะ ชฎิละ และเมณฑกะ พบในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทและอังคุตตรนิกายว่า

พิมฺพิสาร์ณโย ปน วิชิตะ ปญฺจ อมิตโกคา นาม อหฺลํ โขติโก ชฎิลโ มะณฑโก
ปุณฺณโก กากวลียติ.^{๓๑๖}

ขึ้นชื่อว่าผู้มีสมบัตินับไม่ถ้วน ๕ คน คือ โขติกะ ชฎิละ เมณฑกะ ปุณณกะ และ
กากวลียะ มีในแวนแคว้นของพระเจ้าพิมพิสาร

^{๓๑๕} ที.ปา. ๑๑/๘๕/๕๒

^{๓๑๖} ข.ธ.อ. ๑/๕๓/๒๘๕

พิมพิสารมหาราชส พน อาณาปวตติฏฺจาเน ปณฺจ อมิตโกคา นาม อเหตุ
โชติโก ชฎิล เมณฑโก ปุณฺโณ กากวลียติ.^{๓๑๗}

ขึ้นชื่อว่าผู้มีสมบัตินับไม่ถ้วน ๕ คน คือ โชติกะ ชฎิละ เมณฑกะ ปุณณะ และ
กากวลียะ มีในราชอาณาจักรของพระเจ้าพิมพิสารมหาราช

ส่วนเรื่องโสมกเศรษฐีพบในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท^{๓๑๘} และอังคุตตรนิกาย^{๓๑๙} ส่วน
โสมกเศรษฐีแล้วคลาดปลอดภัยเมื่อถูกพยายามฆ่าในที่ ๗ สถาน คือ

๑. คอกวัว โดยถูกนำไปทิ้งไว้หน้าคอกวัวเพื่อให้วัวเหยียบตาย
๒. ทางเกวียน เพื่อให้ถูกล้อเกวียนทับหรือวัวเหยียบตาย
๓. สุสานผีดิบ เพื่อให้ถูกสุนัขเป็นต้นกัดกินหรือมนุษย์ทำร้าย
๔. เหวทิ้งโจร เพื่อให้กระแทกกับพื้นภูเขาตาย
๕. ถูกสั่งให้ไปหานายช่างหม้อเพื่อให้นายช่างหม้อฆ่า
๖. ถูกส่งไปหาคนเก็บส่วย (นายเสมียน) เพื่อให้ถูกนายเสมียนฆ่า
๗. ในเวลาที่เศรษฐีนั้นป่วยหนักต้องการจะพูดว่า “เราไม่ให้มรดก” แต่กลับพูดว่า “เรา
ให้มรดก”

ข้อความว่า “เมณฑกเศรษฐีมีรูปแกะทำด้วยรัตนะ ๗ ปรางค์ในพื้นที่ ๑ กรีสะ” ต่างกับ
ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทที่กล่าวว่า เมณฑกเศรษฐีมีรูปแกะในพื้นที่ ๘ กรีสะ ดัง
ข้อความว่า

กสฺมา ปเนส เมณฑกเสฏฺฐิ นาม ชาโตติ ? ตสฺส กิร ปจฺฉิมเคเห อฏฺฐกรีสฺมตฺเต
จาเน หตฺถิสฺสอสฺสภมาณา สุวณฺณเมณฑกา ปถวี ภินฺทิตฺวา ปิฏฺฐิยา ปิฏฺฐี ปหฺรมาณา
อฏฺฐหีสฺ.^{๓๒๐}

ถามว่า : เหตุใดเศรษฐีนั้นจึงได้ชื่อว่าเมณฑกเศรษฐี

ตอบว่า : ได้ยินว่า แกะทองคำขนาดเท่าช้าง ม้า และวัว ชำแรกแผ่นดินเอาหลัง
คุนหลังกัน ผุดขึ้นในที่ราว ๘ กรีสะทางด้านหลังเรือนของเศรษฐีนั้น

^{๓๑๗} อัง.เอกก.อ. ๑/๒๕๙/๓๔๑

^{๓๑๘} อัง.เอกก. ๑/๒๖๐-๖๑/๓๕๐

^{๓๑๙} ขุ.ธ.อ. ๑/๒๑/๑๓๓

^{๓๒๐} ขุ.ธ.อ. ๒/๒๕/๒/๒๗๑

พื้นที่ ๑ กรีสะ คือ สถานที่เพาะปลูกเมล็ดพืช ๔ อัมพะโดยมีมาตราดวง ดังนี้

๔ ฟายมือ = ๑ ปัตตะ, นาฬิ (๒ กอบมือ, ทะนาน = 285 มิลลิลิตร)

๔ ทะนาน = ๑ อาฬหกะ, ตุมพะ (กระเชอ = 1.14 ลิตร)

๔ กระเชอ = ๑ โทณะ (สัด = 4.56 ลิตร)

๑๑ สัด = ๑ อัมพะ (๑๑ สัด = 50.16 ลิตร)

๔ อัมพะ = ๑ กรีสะ (๔๔ สัด = 200.64 ลิตร วัดตามระยะทางเส้นรอบวงได้ ๑๗๕

ศอก <๔๓ วา ๒ ศอก, ๘๗ เมตร>)

ตั้งข้อความว่า

ธนฺตฺยจสํ โกโส

กรีสํ จตุรมุณํ

อภฺนตฺรํ ตฺ หตฺถาน-

มฺหจฺวิส ปมาณโต.^{๓๒๑}

ระยะ ๕๐๐ คันธนู (๒,๐๐๐ ศอก, ๒๕ เส้น) = ๑ โกสะ (๑,๐๐๐ เมตร)

พื้นที่หว่านพืช ๔ อัมพะ (๔๔ สัด) = ๑ กรีสะ

๒๘ ศอก (๑๐ เมตร) = ๑ อัปภันดร

จตุรมุณฺนติ จตุรมุณฺวิธิพืชชาตโรปนโยคโย ภูมิปปเทโส กรีสํ นาม.^{๓๒๒}

คำว่า จตุรมุณํ (๔ อัมพะ) หมายความว่า ภูมิประเทศที่ปลูกเมล็ดข้าวเปลือก

๔ อัมพะ ชื่อว่า กรีสะ

ข้อความว่า “พื้นที่หว่านพืช ๔ อัมพะ = ๑ กรีสะ” หมายความว่า ๑ อัมพะเป็นมาตราดวงเท่ากับ ๑๑ สัด ดังคัมภีร์อภิธานปัปทีปิกา (คาถา ๑๓๗) กล่าวว่า เจกาทส โทณา ตุมุณํ (๑๑ สัด เป็น ๑ อัมพะ) ดังนั้น พื้นที่หว่านพืช ๔ อัมพะจึงเทียบได้กับพื้นที่หว่านพืช ๔๔ สัด วัดตามระยะทาง (เส้นรอบวง) ได้ ๑๗๕ ศอก (๔๓ วา ๒ ศอก, ๘๗ เมตร) ตั้งข้อความว่า

จตุรมุณํ ปญจ-

สตุตติสทตฺตเก

จาเน วเปยฺยเมตฺตจ

กรีสนฺติ ปฺวฺจจติ.^{๓๒๓}

บุคคลพึงหว่านเมล็ดพืช ๔ อัมพะวะไว้ในสถานที่ ๑๗๕ ศอก และ
สถานที่นี้ได้ชื่อว่า กรีสะ

ชื่อว่าผู้มีบุญมาก ๕ คน คือ เมณฑกเศรษฐี นางจันทพุมาสิริภรรยา นายธัญชัย
เศรษฐีบุตร นางสุนทรวีลูกสะใภ้ และนายปุณณะคนรับใช้

ในท่านเหล่านั้น ในเวลาเศรษฐีสระเกล้าแล้วแหงนดูท้องฟ้า นางข้าว ๑,๒๕๐ นางเต็ม
ด้วยข้าวสาลีแดงจากท้องฟ้า เมื่อภริยาถือข้าวสุกแม่เพียงหนึ่งทะนานเลี้ยงชาวชมพูทวีปทั้งสิ้น
ภักตย่อมไม่หมดสิ้นไป เมื่อบุตรถือถุงบรรจุทรัพย์พันหนึ่งให้แก่ชาวชมพูทวีปทั้งสิ้น ทรัพย์ย่อม
ไม่หมดสิ้นไป เมื่อลูกสะใภ้ถือข้าวเปลือกกระบุงหนึ่งแจกแก่ชาวชมพูทวีปทั้งสิ้น ข้าวเปลือกย่อม
ไม่หมดสิ้นไป เมื่อทาสใช้ไถอันเดียวไถอยู่ ย่อมปรากฏเป็นรอยไถ ๑๔ รอย คือ ข้างละ ๗ รอย
ความยิ่งใหญ่ดังกล่าวของท่านเหล่านั้นเป็นฤทธิ์ของผู้มีบุญ

ข้อความว่า “เมื่อทาสใช้ไถอันเดียวไถอยู่ ย่อมปรากฏเป็นรอยไถ ๑๔ รอย คือ ข้างละ ๗
รอย” ต่างกับข้อความที่กล่าวไว้ว่ามีรอยไถ ๗ รอยในพระวินัยปิฎก มหาวรรค และอรรถกถา
ธรรมบทว่า

ทาสสฺส เอวฺรูปิ อิทฺธานุภาโว โหติ เอเกน นงฺคเลน กสนฺตสฺส สตฺต สิตาโย
คจฺฉนฺติ.^{๓๒๔}

ทาสของท่านมีอิทธานุภาพอย่างนี้ คือ เมื่อเขาไถนาด้วยไถคันเดียว มีรอยไถถึง
๗ รอย

ทาสปิสฺส สพฺพาลงฺกาเรหิ อลงฺกริตฺวา สุวณฺณยุเคสุ สุวณฺณโยตฺเตหิ โคณ
โยเชตฺวา สุวณฺณปโตทยฺญี อาทาย ทฺวินฺนํ โคณานํ คนฺธปณฺจจุลิกานิ ทตฺวา วิสาณฺณสุ
สุวณฺณโกสเก ปฏฺิณฺญจิตฺวา เขตฺตํ คนฺตฺวา ปาเชลิ. อิตฺติ สฺสฺส เอตฺติ สฺสฺส มชฺเฌ
เอกาติ สตฺต สิตา ภิชฺชิตฺวา อคฺมฺสุ.^{๓๒๕}

^{๓๒๔} วิ.ม. ๕/๒๙๖/๗๗

^{๓๒๕} ขุ.ธ.อ. ๒/๒๕๒/๒๗๘

แม้ทาสของเศรษฐีนั้นประดับแล้วด้วยเครื่องอลังการทั้งปวงเทียมโคที่แอกทองคำ ด้วยเชือกทองคำ จับด้ามปฏักทองคำ ให้ของหอมควรเจิมด้วยนิ้วทั้ง ๕ แกะโคทั้งสอง สวมปลอกทองคำที่เขา ไปสู่นาแล้วขับไป รอย ๗ รอย คือ ข้างนี้ ๓ รอย ข้างโน้น ๓ รอย ในท่ามกลางรอย ๑ ได้แตกแยกกันไป

๙. ฤทธิ์สำเร็จด้วยมนต์

[๓๗๘] ฤทธิ์สำเร็จด้วยมนต์ คือ การเหาะไปทางอากาศเป็นต้นของวิทยารเป็นต้น สมจริง ดังข้อความว่า

กตมา วิชฺขามยา อิทฺธิ ? วิชฺชาธรา วิชฺขํ ปริชฺขเปตฺวา เวหาสํ คจฺฉนฺติ,
อากาเส อนฺตลิกฺเข หตฺถิมฺปิ ทสฺเสนฺติ ฯ เปฯ วิวิธมฺปิ เสนาพฺยุหํ ทสฺเสนฺติ.^{๓๒๖}

ฤทธิ์สำเร็จด้วยมนต์คืออะไร คือ วิทยารร่ายมนต์[มีมนต์คันธารีเป็นต้น]
แล้วเหาะไปในอากาศได้ แสดงช้าง ... และขบวนกองทัพชนิดต่างๆ กลางอากาศได้

ข้อความเต็มในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค มีดังนี้คือ

กตมา วิชฺขามยา อิทฺธิ ? วิชฺชาธรา วิชฺขํ ปริชฺขเปตฺวา เวหาสํ คจฺฉนฺติ, อากาเส
อนฺตลิกฺเข หตฺถิมฺปิ ทสฺเสนฺติ, อสฺสมฺปิ ทสฺเสนฺติ, รถมฺปิ ทสฺเสนฺติ, ปตฺติมฺปิ ทสฺเสนฺติ,
วิวิธมฺปิ เสนาพฺยุหํ ทสฺเสนฺติ. อยํ วิชฺขามยา อิทฺธิ.^{๓๒๖}

ฤทธิ์สำเร็จด้วยมนต์คืออะไร คือ วิทยารร่ายมนต์[มีมนต์คันธารีเป็นต้น]แล้ว
เหาะไปในอากาศได้ แสดงช้าง ม้า รถ ทหารราบ และขบวนกองทัพชนิดต่างๆ กลาง
อากาศได้

คำว่า วิชฺชา แปลว่า ความรู้ คำนี้หมายถึงความรู้หลายประเภทตามฐานะ เช่น ศิลป-
วิทยา ๑๘ อย่าง, วิชฺชา ๓ วิชฺชา ๘ หรือพระเวท เป็นต้น แต่ในที่นี้หมายถึงความรู้อันเป็นเวทมนต์
ที่เรียกว่า คันธารีวิชฺชา ดังนั้น จึงแปลว่า “มนต์” ดังข้อความว่า

วิชฺ ขั ปริขปะเตวาติ คณธารีวิชชาทิกิ อตฺตโน วิชฺ ขั กตูปจาร์ ปริวตเตตฺวา
มนตฺปจนุกฺกเมน ปจิตฺวา.^{๓๒๗}

คำว่า วิชฺ ขั ปริขปะเตวา (ร่ายมนต์) หมายความว่า ร่ายมนต์ของตนมีมนต์
คณธารีเป็นต้นทำให้เตรียมพร้อม คือ ร่ายตามลำดับการสาธยายมนต์

คณธารีวิชชาเป็นมนต์ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่างๆ เหมือนอธิฤทธิ์ของผู้ทรงอภิญญาได้
คำว่า คณธารี แปลว่า “มนต์ที่ฤษีคณธาระผูกไว้” หรือมนต์ที่เกิดในแคว้นคณธาระ มนต์ประเภทนี้
มีกล่าวถึงในคัมภีร์ทางศาสนา ดังนี้

ผู้ที่ยังไม่มีศรัทธา ยังไม่เลื่อมใสจะพูดกับผู้มีศรัทธาเลื่อมใสว่า ท่าน มีมนต์
ประเภทหนึ่งเรียกว่า คณธารี ภิกษุรูปนั้นแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือ คนเดียวแสดงเป็น
หลายคนก็ได้ ฯลฯ ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลกก็ได้ เพราะมีมนต์นั้น^{๓๒๘}

คำว่า คณธารี คือ มนต์ที่ฤษีชื่อว่าคณธาระผูกไว้ หรือมนต์ที่เกิดในแคว้นคณธาระ
ความหมายคือ กล่าวกันว่า ฤษีจำนวนมากอาศัยอยู่ในแคว้นคณธาระนั้น จึงมีฤษีตนหนึ่งในฤษี
เหล่านั้นผูกขึ้น^{๓๒๙}

คำว่า คณธารี (มนต์คณธารี) หมายความว่า มนต์คณธารีมี ๒ อย่าง คือ

๑. จุฬคณธารี มนต์ที่รู้สถานที่เกิดของสัตว์ที่ตายแล้วต่ำกว่า ๓ ปี
๒. มหาคณธารี มนต์ที่รู้สถานที่เกิดของสัตว์ที่ตายไปแล้วต่ำกว่าหรือมากกว่า ๓ ปี

และมักแสดงให้เห็นสำเร็จอธิฤทธิ์ได้เหมือนอธิวิธีวิญญาน กล่าวกันว่า บุคคลผู้สำเร็จมนต์นั้นร่าย
มนต์ในสถานที่และเวลาเช่นนั้นแล้ว ย่อมแสดงตนเป็นหลายคนก็ได้ แสดงช้างเป็นต้นก็ได้
แปลงกายเป็นคนที่สวยงามน่าชมดูก็ได้ เนรมิตเสาไฟหรือเสาน้ำก็ได้ แสดงตนเหาะไปใน
อากาศก็ได้^{๓๓๐}

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงเรื่องที่พราหมณ์วงศ์สะเชียวชาวมณฑลจุฬคณธารี วันหนึ่งได้
พบกับพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงเนรมิตกระโหลกศีรษะของผู้ที่ไปเกิดในนรกและสวรรค์แล้วให้ท่าน
ทำนาย ท่านสามารถทำนายได้อย่างถูกต้อง ต่อมาพระพุทธองค์ได้เนรมิตกระโหลกศีรษะของ

^{๓๒๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๗๘/๑๖

^{๓๒๘} ที่.สี.อ. ๑/๔๘๔/๓๒๓

^{๓๒๘} ที่.สี. ๘/๔๘๔/๒๑๖

^{๓๓๐} ที่.สี.ฎีกา ๑/๔๘๓-๘๔/๔๗๐

พระอรหันต์แล้วให้ท่านทำนายว่าไปเกิดในภพไหน แต่ท่านไม่อาจทำนายได้ จึงต้องการเรียนรู้มนต์มหาคันธารีจากพระพุทธรองค์ ได้ออกบวชแล้วบรรลุลหรรณเป็นพระอรหันต์ต่อมา^{๓๓๑}

แม้พราหมณ์ปิลินทวัจนะก็เชี่ยวชาญมนต์จุฬคันธารี ทำให้เหาะได้และรู้ใจคนอื่น แต่เมื่อพระพุทธรเจ้าทรงอุบัติขึ้น ทำให้มนต์ของท่านเสื่อมอำนาจพลง ไม่อาจเหาะและรู้ใจคนอื่นได้เหมือนก่อน จึงคิดถึงคำสอนของอาจารย์ว่ามนต์จุฬคันธารีจะเสื่อมอำนาจภาพเมื่อมีมนต์มหาคันธารีปรากฏ ท่านจึงเข้าไปเฝ้าพระพุทธรเจ้าเพื่อเรียนรู้มนต์มหาคันธารี แต่พระพุทธรองค์ประทานกรรมฐานโดยตรัสว่าเป็นกิจเบื้องต้นของมนต์ ท่านเจริญวิปัสสนาแล้วได้บรรลุลหรรณเป็นพระอรหันต์^{๓๓๒}

คนที่รู้มนต์สามารถเหาะเหินเดินอากาศหรือแสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ เรียกว่า วิยาธรร หรือ พิยาธรร ในคัมภีร์ทางศาสนามีเรื่องวิยาธรรหลายเรื่อง เช่น

๑. ในคัมภีร์อุปทานพบเรื่องที่พระโพธิสัตว์เป็นวิยาธรรถือตรีศูลเหาะไปในอากาศ ท่านเลื่อมใสบูชาพระพุทธรเจ้าสุเมธะด้วยดอกกรรณิการ ๓ ดอก ส่งผลให้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์หลังจากเสียชีวิตแล้ว^{๓๓๓}

๒. ในอัมพวัลลสูตรมีเรื่องที่ฤๅษีกัณหาผู้เป็นลูกทาสเรียนมนต์แล้วไปสว่ขอเจ้าหญิงมัทท-
รูปีพระราชธิดาของพระเจ้าโอกกากะ ทำให้พระเจ้าแผ่นดินพิโรธ จึงขนิบลูกรหนูแล้วดิงสายธนู
ยิงไปที่ฤๅษี แต่ไม่อาจยิงลูกรหนูออกไปหรือวางธนูลงได้ด้วยมนต์ของฤๅษี จึงประทานให้เป็นไทย
แล้วยกพระราชธิดาให้ด้วยความหวาดกลัว อีกทั้งแต่งตั้งในฐานะนักรบอันสูงส่ง^{๓๓๔}

๓. ในวิชชาธรรชาดกมีเรื่องที่วิยาธรรตนหนึ่งลอบเหาะไปประพาศพิศินพระมเหสีของ
พระเจ้าพรหมทัตแห่งเมืองพาราณสีในเวลากลางวัน แต่เวลากลางวันปลอมตัวเป็นนักบวชยืน
ขาเดียวตากแดดไหว้พระอาทิตย์อยู่ พอถูกจับได้ว่าเป็นคนทำผิด จึงเหาะหลบหนีไป เรื่องนี้ส่ง
ผลให้พระราชากริ้วแล้วรับสั่งให้เนรเทศนักบวชทั้งหมดออกจากราชอาณาจักร^{๓๓๕}

๔. ในคัมภีร์อุปทาน มีเรื่องที่วิยาธรรตนหนึ่งอยู่ที่ภูเขาคิมพานต์ ได้พบพระพุทธรเจ้า
เวสสภูกำลังเสด็จจรงกรมอยู่ จึงเลื่อมใสแล้วเข้าไปเฝ้าถวายดอกบุษราคัม ๓ ดอก บุญที่ท่าน

๓๓๑ ส.ส.อ. ๑/๒๒๐/๒๗๑, อัง.เอกก.อ. ๑/๒๑๒/๒๓๙

๓๓๓ ขุ.อป. ๓๓/๕๗/๒๙๒, ขุ.อป.อ. ๒/๕๗/๓๖๐

๓๓๕ ขุ.ชา. ๒๗/๑๐๘-๑๔/๑๕๗-๕๘

๓๓๒ ขุ.เถร.อ. ๑/๙/๗๕

๓๓๔ ที.ม. ๑๐/๒๗๔/๙๕, ที.ม.อ. ๒/๒๗๔/๒๓๙

ครั้งนั้นส่งผลให้ไม่ไปเกิดในทุคติภูมิตลอด ๓๑ กัป ต่อมาในภพที่ภพนี้ได้มาเกิดเป็นพระอรหันต์ ชื่อเกสรุปปิยเถระ^{๓๓๖}

๕. ในสมุคคชาตกมีเรื่องที่ยักษ์รากษสตนหนึ่งต้องการคุ้มครองหญิงมนุษย์ผู้เป็นภรรยาของตน จึงใส่นางเข้าไปในผอบกลืนไว้ในท้องตลอดเวลา วันหนึ่งเขาต้องการอาบน้ำจึงนำภรรยาออกจากผอบ นางเห็นวิทยากรชื่อวายุสสปุตตะที่เหาะผ่านไปจึงเรียกให้ลงมาหานาง แล้วบอกให้วิทยากรแอบไปอยู่ในผอบแล้วคบชู้กัน ต่อมายักษ์รากษสทราบเรื่องนั้นจึงสำรอกผอบออกมา วิทยากรได้ร่ายมนต์แล้วถือดาบเหาะหนีไป^{๓๓๗}

๖. ในนารทชาตกมีเรื่องที่ฤๅษีนารทะเหาะไปแสดงธรรมแก่พระเจ้าอังคติ เมื่อทำวธเธพบเห็นท่านในตอนแรกเข้าใจว่าเป็นวิทยากร จึงมิได้กราบไหว้แล้วถามว่ามาจากไหน เหตุใดจึงทรงฤทธิ์เช่นนี้^{๓๓๘}

๗. ในอรรถกถาธรรมบทและอปทานมีเรื่องธิดาเศรษฐีอยู่ในปราสาท ๗ ชั้น วันหนึ่งเปิดหน้าต่างได้พบเห็นวิทยากรที่เหาะผ่านไป วิทยากรเห็นธิดาเศรษฐีแล้วเกิดความรักขึ้น จึงอยู่ร่วมกันจนกระทั่งตั้งครรภ์คลอดบุตรซึ่งจะเป็นขมูลเศรษฐีต่อไป^{๓๓๙}

คัมภีร์สมันตจักขุทีปนี (หน้า ๓๘๙) กล่าวว่า “วิทยากรเป็นมนุษย์ที่มีฤทธิ์เหาะได้ด้วยมนต์และยาโอสธ ส่วนใหญ่พวกเขามักอยู่ในป่าหิมพานต์ บางครั้งบางครั้งก็เข้ามาถึมนุษย์บ้าง” ข้อความข้างต้นสอดคล้องกับเรื่องป่าหิมพานต์ว่า

วิขุชาธรา เทวตา จ

นาคคนธพฺพรกฺขสา

กุมภณฺฑทา ทานวา ครุฑา

อุปชีวนฺติ ตํ สวฺ.^{๓๔๐}

เหล่าวิทยากร เทวตา นาค คนธรรพ์ ผีเสื้อน้ำ กุมภณฺฑ์ อสูร และครุฑ อยู่อาศัยสรวนนั้น[ในป่าหิมพานต์]

หิมวฺนฺเต หิ พหุ วฺนจรกฺตาปสฺวิขุชาธราทโย สฺนฺติ.^{๓๔๑}

ที่จริงแล้วในป่าหิมพานต์มีพราณ ดาบส และวิทยากรจำนวนมาก

๓๓๖

พ.อ.บ. ๓๒/๑๒-๕/๓๘๘

๓๓๘

พ.อ.บ. ๒๘/๑๒๙๓/๒๕๘

๓๔๐

พ.อ.บ. ๑๘๘/๒๗

๓๓๗

พ.อ.บ. ๒๗/๘๗-๙๕/๒๐๖-๘

๓๓๙

พ.อ.บ. ๒/๔๑๖/๕๒๘, อ.บ. ๒/๑๗/๓๔๑-๔๒

๓๔๑

พ.อ.บ. ๗/๓๒๑/๒๔๗

สารานุกรมพม่า (เล่ม ๔ ตอน ข หน้า ๓๓๙-๔๐) กล่าวถึงเรื่องวิทยากรไว้ ซึ่งสรุปใจความได้ว่า วิทยากรนี้มีชื่อเรียกในภาษาพม่าว่า ซอจี โดยคำว่า ซอจี มาจาก ซอจี ที่เพี้ยนจากภาษาบาลีว่า โยคี คือ ผู้บำเพ็ญเพียร และการจะสำเร็จเป็นวิทยากรได้ต้องเรียนมนต์ ๒ อย่าง คือ มนต์คันธารี และมนต์โฆระ และต้องประกอบยาโอสธที่เหมาะสมกับมนต์ทั้งสอง เมื่อได้มนต์และยาครบทั้งสามอย่างจึงจะสำเร็จเป็นวิทยากรที่หาเห็นเดินอากาศ ดำดิน และแสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้

ข้อความข้างต้นกล่าวตามคัมภีร์ชาดกและอรรถกถาของคัมภีร์ชาดก^{๓๔๒}ว่า

วิชชาธรา โฆรมธียมานา อทสสนํ โอสเธหิ วชนติ
น มจจุราชสฺส วชนติ อทสสนํ ตํ เม มตี โหติ จรามิ ธมฺมํ.

วิทยากรทั้งหลาย เมื่อร่ายโฆรมนตร์ย่อมหายตัวไปได้ด้วยโอสธ แต่จะร่ายเวทย์ไม่ให้พญามัจจุราชเห็นหาได้ไม่ เพราะเหตุนั้น ข้าพระพุทธเจ้าจึงคิดว่าจะประพาศิธรรม

โฆรมธียมานาติ โฆรํ นาม วิชฺชํ อธียนฺตา. โอสเธหิตีติ โฆรํ वा คนฺธารี वा วิชฺชํ
สาเวตฺวา โอสธํ อาทาย เตหิ โอสเธหิ ปฺจจตุฏฺฐิกานํ อทสสนํ วชนติ.^{๓๔๓}

คำว่า โฆรมธียมานา (ร่ายมนต์โฆระ) หมายความว่า ร่ายมนต์ที่ชื่อว่า โฆระ (มนตร์ดุร้าย) คำว่า โอสเธหิ (ด้วยโอสธ) เป็นต้น หมายความว่า วิทยากรร่ายมนต์โฆระหรือมนต์คันธารีแล้วถือโอสธไว้ ย่อมทำให้ศัตรูไม่พบเห็นตนด้วยโอสธเหล่านั้น

มีข้อสังเกตว่าในคัมภีร์อรรถกถาข้างต้นกล่าวว่า “ร่ายมนต์โฆระหรือมนต์คันธารี” ดังนั้นจึงอาจร่ายมนต์อย่างใดอย่างหนึ่งในมนต์ทั้งสองแล้วถือยาโอสธไว้ทำให้หายตัวได้ ดังนั้น วิทยากรจึงต้องมีมนต์โฆระหรือมนต์คันธารีอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอย่างน้อย นอกจากนั้น การกล่าวถึงยาโอสธก็มีเฉพาะในคัมภีร์ชาดกนี้เท่านั้น ไม่พบในคัมภีร์อื่น การร่ายมนต์คันธารีหรือมนต์โฆระจึงเป็นองค์ประกอบสำคัญในเรื่องนี้

คัมภีร์สมันตจักขุทีปนี (หน้า ๓๘๙) กล่าวว่า ในพงศาวดารพม่ามีข้อความที่เกี่ยวกับวิทยากรหลายแห่ง เช่น

^{๓๔๒} พุ.ชา. ๒๗/๓๘๔/๓๗๘

^{๓๔๓} พุ.ชา.อ. ๗/๓๘๔/๑๓๙

๑. ที่เมืองตะเยเขตตะยาหรือปะยี่ (ไทยเรียกว่าเมืองแปร) สมัยพระเจ้าทวัดตะปอง มีเรื่องที่วิทยากร ๒ คนมารับใช้กิจน้อยใหญ่ของพระราชาทมที่ได้รับมอบหมาย

๒. พงศาวดารมอญกล่าวว่า ก่อนจะสร้างเมืองตะโง (ไทย : เมืองสะเทิม) ในรัฐมอญ มีวิทยากรหนุ่มอยู่ร่วมกับนางนาค แต่พอรู้ว่าเป็นนางนาคก็เหาะหนีไป

๓. พงศาวดารยะไข่กล่าวว่า ที่ภูเขาใหญ่แห่งหนึ่งในแคว้นยะไข่ วิทยากรตนหนึ่งอยู่บนยอดเขา ปล่อยขวิดให้ตกลงลอยไปในแม่น้ำ เมื่อน้ำเต็มขวิดแล้วขวิดน้ำก็ลอยกลับขึ้นมาบนเขา ในขณะนั้นมีฤษีสองพี่น้องชื่อว่าจิตตะและนารทะได้พบเห็นเหตุอัศจรรย์นั้นจึงเข้าไปปรนนิบัติเรียนวิชากับวิทยากร ต่อมาเมื่อเรียนวิชาสำเร็จแล้วทั้งสองคนได้สมคบกันปลงพระชนม์กษัตริย์แคว้นยะไข่

๔. พงศาวดารมอญกล่าวว่า ที่เมืองตะโง สมัยพระเจ้ามหนูหา พระเถระรูปหนึ่งผู้เป็นพระราชครูของพระเจ้าแผ่นดินได้พบศพของวิทยากร จึงนำออกมาจากป่า ศพวิทยากรนั้นไม่เน่าเปื่อยเพราะกินผลหว่าอันเป็นผลไม้ประจำชมพูทวีปที่อยู่ในป่าหิมพานต์ ต่อมาแขกสองพี่น้องได้แย่งกินเนื้อวิทยากร ทำให้พวกเขามีผลกำลังมหาศาล ว่องเร็วกว่ามนุษย์ทั่วไป

๕. พงศาวดารอังวะกล่าวว่า พระเจ้าตะระพะยาผู้เป็นกษัตริย์ของอังวะเคยพบกับวิทยากรหนุ่มตนหนึ่งกำลังเหาะไปทางอากาศ

๖. ในสมัยพระเจ้าบุเรงนอง เมื่อพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ขุดดินสร้างคูเมืองหงสาวดี พบวิทยากรตนหนึ่งฝังตัวจำศีลอยู่ในดิน จึงนำมาเลี้ยงดู แต่เพราะไม่เข้าใจวิธีเลี้ยงดูอย่างถูกวิธี จึงทำให้วิทยากรตนนั้นเสียชีวิตในเวลาต่อมา

อย่างไรก็ตาม ตามความเชื่อของพราหมณ์ วิทยากรเป็นชื่อของเทพจำพวกหนึ่งอยู่ที่เชิงเขาพระสุเมรุ สามารถจำแลงกาย มีฤทธิ์เหาะได้ มีรูปร่างหลากหลาย อยู่แบบเดี่ยวก็มี อยู่เป็นกลุ่มก็มี อยู่ในความปกครองของท้าวจาตุมาหาราช ชาวฮินดูเชื่อว่าเป็นมนุษย์ครึ่งเทพ ทำหน้าที่รับใช้พระศิวะที่ภูเขาหิมาลัย

๑๐. ฤทธิ์สำเร็จเพราะประกอบกิจนั้นๆ โดยชอบ

[๓๗๙] ฤทธิ์สำเร็จเพราะประกอบกิจนั้นๆ โดยชอบ คือ การที่กิจนั้นๆ สำเร็จด้วยความเพียร ฤทธิวิธีนั้นๆ ดังข้อความว่า

เนกขัมเมเน กามจณฺทสฺส ปหานญฺโ จ อิชฺฌตีติ ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยค-
ปจฺจยา อิชฺฌณญฺเณ อิทธิ ชฺเชยฺย อรหตฺตมคฺเคน สพฺพกิเลสานํ ปหานญฺโ
อิชฺฌตีติ ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌณญฺเณ อิทธิ.^{๓๔๔}

สภาวะละกามฉันทะย่อมสำเร็จด้วยการออกจากกาม (อโลภะหรือกุศล-
จิตตูปบาทที่มีอโลภะเป็นประธาน) จึงชื่อว่า ฤทธิ์สำเร็จเพราะประกอบกิจนั้นๆ โดย
ชอบ ... สภาวะละกิเลสทั้งปวงย่อมสำเร็จด้วยอรหัตตมรรค จึงชื่อว่า ฤทธิ์สำเร็จ
เพราะประกอบกิจนั้นๆ โดยชอบ

ในคำอธิบายฤทธิ์สุดท้ายนี้ พบพระบาลีที่คล้ายกับพระบาลีก่อน(คือคำอธิบายฤทธิ์
แผ่ไปด้วยสมาธิ] โดยเนื่องด้วยการแสดงความเพียรชอบคือปฏิบัติทา แต่ในคัมภีร์อรรถกถากล่าว
ว่า “ฤทธิ์สำเร็จเพราะประกอบกิจนั้นๆ โดยชอบ คือ ศิลปกรรมบางอย่าง [เช่น คณิตศาสตร์และ
นาฏศิลป์] เวชกรรมบางอย่าง [เช่น การผ่าตัด] การเรียนไตรเพท [คือ ฤคเวท ยชุรเวท และ
สามเวท] และการเรียนพระไตรปิฎก พร้อมทั้งความสำเร็จที่เกิดขึ้นด้วยการทำงานนั้นๆ เริ่ม
ตั้งแต่การไถหว่านเป็นต้นเป็นอย่าต่ำ จนถึงการจัดแนวนรอบเหมือนเกวียน (สกฎพยุหา) เป็นต้น”

ฤทธิ์ข้อ ๑๐ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กล่าวถึงข้อปฏิบัติด้วยความเพียรชอบ
คล้ายคลึงกับฤทธิ์ข้อ ๕ คือ ฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิ และฤทธิ์ข้อ ๖ คือ ฤทธิ์ของพระอริยะ แต่ไม่ได้
กล่าวถึงการทำงานทางโลก อย่างไรก็ตาม ฤทธิ์ประเภทนี้ยังหมายรวมถึงการเรียนรู้ศิลปศาสตร์ต่างๆ
เช่น คณิตศาสตร์ นาฏศิลป์ เวชศาสตร์ ไตรเพท พระไตรปิฎก รวมไปถึงความสำเร็จที่เกิดขึ้น
ด้วยการทำางานระดับต่ำตั้งแต่การไถหว่านเป็นต้นจนถึงงานระดับสูงของกองทัพคือการจัด
แนวนรอบเหมือนเกวียน (สกฎพยุหา) เหมือนกงล้อ (จักกพยุหา) หรือเหมือนดอกปทุม (ปทุมพยุหา)
เป็นต้น ดังนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาจึงกล่าวถึงการทำงานทางโลกอีกด้วย เพราะการงานดังกล่าวทำให้
สำเร็จผลที่ต้องการได้เช่นเดียวกัน

ในบางแห่งคำว่า เนกขัมม (การออกจากกาม) หมายถึง ปฐมฌาน แต่ในที่นี้หมายถึง
อโลภเจตสิก หรือกุศลจิตตูปบาทที่มีอโลภเจตสิกเป็นประธาน ซึ่งเกิดขึ้นในขณะที่เกิดอุปจารสมาธิ

ทั้งนี้เพราะในคัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ภวธรรมจะกล่าวถึงปฐมฐานเป็นต้นโดยเฉพาะต่อไป ดังนั้น ข้อความนี้จึงหมายความว่าอุปจารสมาธิของปฐมฐานเท่านั้น ดังข้อความว่า

เนกขมฺมาทีนิ สตุต วิสสชฺชนานิ อุปจารชฺฌานวเสน นิทฺธิฏฺฐาณิ. เนกขมฺมนฺติ
กามจฺจนฺตสฺส ปฏิปทฺโข อโลโก.^{๓๔๕}

คำตอบ ๗ อย่างว่า เนกขมฺม เป็นต้น แสดงไว้เนื่องด้วยอุปจารสมาธิ

คำว่า เนกขมฺม (การออกจากกาม) คือ อโลกเจตสิกอันเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ

ตตถ **เนกขมฺเมนาติ** อโลกปฺปธานเนน กุสลจิตฺตูปปาเทน. กุสลา หิ ธมฺมา กาม-
ปฏิปทฺชา อธิ “เนกขมฺมนฺติ อธิปฺเปตา.”^{๓๔๖}

ในพากย์นั้น คำว่า เนกขมฺเมน (ด้วยการออกจากกาม) คือ ด้วยกุสลจิตตูปบาทที่มีอโลกเจตสิกเป็นประธาน ดังที่จะเห็นได้ว่า กุศลธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะหมายเอาว่าเป็นเนกขมฺมในที่นี้

ในฤทธิ์ ๑๐ ประการเหล่านี้ ฤทธิ์อธิฐานให้เป็นหลายคนปรากฏแล้วในคำว่า อธิธิ-
วิธาย (เพื่อฤทธิ์ต่างๆ) [เพราะหมายถึงฤทธิ์อธิฐานเท่านั้นด้วยพระดำรัสว่า เอโกปิ หุตฺวา
พหฺวธา โหติ (คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้)] แต่ในเรื่องนี้ [อาณิสสของอภิญญาหรือฤทธิ์
ต่างๆ] ยังหมายรวมถึงฤทธิ์เนรมิตและฤทธิ์สำเร็จด้วยใจอีกด้วย

คำอธิบายศัพท์ในพระบาลี

[๓๘๐] คำว่า อธิธิวิธาย แปลว่า เพื่อฤทธิ์ส่วนหนึ่ง[ของอภิญญา ๕] หรือแปลว่า เพื่อฤทธิ์
ต่างๆ

คำว่า อธิธิวิธ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ฤทธิ์ส่วนหนึ่ง[ของอภิญญา ๕] = วิธ ศัพท์ที่มีความหมายว่า โกฎาส (ส่วนประกอบ)

^{๓๔๕} ขุ.ป.อ. ๑/๑๘/๑๑๓

^{๓๔๖} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๑๙/๙๒

๒. ฤทธิ์ต่างๆ = วิธ ศัพท์มีความหมายว่า วิกัลป์ (กระทำหลากหลาย, ต่างๆ)

คำว่า อิทธีวิธ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อิทธี เอว วิธ อิทธีวิธ = ส่วนหนึ่งคือฤทธิ์, ประเภทต่างๆ คือฤทธิ์ ชื่อว่า อิทธีวิธะ
(อรรถาธิบายรูปบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า จิตต์ อภินิหริติ อภินินนาเมติ (ย่อมโน้มนำจิตไป) หมายความว่า ในขณะที่ [อภิญญา]จิตนั้นเป็นบาทฐานของอภิญญาตามวิธีที่กล่าวมาแล้ว [คือการฝึกจิตด้วยวิธี ๑๔ อย่าง และมีจิตประกอบด้วยองค์ ๘ มีจิตตั้งมั่นเป็นต้น] ภิกษุ[ผู้ทรงฤทธิ์]นั้นย่อมนำจิตไปเพื่อ บรรลุฤทธิ์ต่างๆ คือ นำจิต[ไปกรรม]ออกจากอารมณ์กสณแล้วส่งมุ่งตรงสู่ฤทธิ์ต่างๆ

คำว่า อภินินนาเมติ (โน้ม) คือ ทำให้จิตโน้มโน้มไปสู่ฤทธิ์ที่จะพึงบรรลุ

คำว่า โส (ภิกษุนั้น) คือ ภิกษุนั้นผู้นำจิตมุ่งไปอย่างนี้

คำว่า อเนกวิหิตํ แปลว่า หลายประเภท คือ มีชนิดต่างๆ กัน

คำว่า อิทธีวิธะ แปลว่า ฤทธิ์ส่วนหนึ่ง[ของอภิญญา ๕]

คำว่า ปจฺจุโนทติ แปลว่า เสวย ความหมายคือ สัมผัสได้ คือ ทำให้ประจักษ์ กล่าวคือ ได้บรรลุ

บัดนี้ พระพุทธองค์จะแสดงว่าฤทธิ์นั้นมีหลายประเภท จึงตรัสว่า เอโกปิ หุตฺวา (คนเดียว) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า เอโกปิ หุตฺวา (คนเดียว) หมายความว่า แม้เป็นคนเดียวตามปกติ ก่อนจะแสดงฤทธิ์

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๓๔๗} อธิบายว่า ปี ศัพท์ในประโยคว่า เอโกปิ หุตฺวา พหฺวา โหติ (คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้), พหฺวาปิ หุตฺวา เอโก โหติ (หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้) มีอรรถว่า สัมปณฺทนะ คือ รวบรวม ซึ่งในที่นี้คืออัญญมัญญสัมปณฺทนะ หรืออัญญมัญญสมุจฺจยะ คือ

^{๓๔๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๘๐/๑๗

รวบรวมนั้นกันและกัน จึงแปลว่า “ก็ได้” นอกจากนั้น แม่ ปิ ศัพท์ จะอยู่ท้าย เอโก ศัพท์และ พหุตา ศัพท์ ก็ต้องแปลเข้ากับศัพท์หลังคือ พหุตา (หลายคนก็ได้) และ เอโก เป็นรูปว่า พหุตาปิ และ เอโกปิ (คนเดียวก็ได้)

การที่นิบาตคือ ปิ, อปิ หรือ เอว ศัพท์แปลร่วมกับศัพท์อื่นจากศัพท์ที่ตนประกอบอยู่ตามหลักภาษาเรียกว่า อนุมานพยัคณัย คือ การประกอบในฐานอื่นจากฐานที่ใช้จริง ส่วนอุปสรรคหรือนิบาตดังกล่าวชื่อว่า อนุมานพยัคตะ คือ ศัพท์ที่ประกอบในฐานอื่นจากฐานที่ใช้จริง ท่านนิยมใช้วิธีนี้ในที่บางแห่งตามความเหมาะสมเพื่อให้คำไพเราะสละสลวย ดังข้อความว่า

บทลัทธิพิณานาญจเน

พยัคเตปิ ปโยชเย

จาเน จาเน พยัคเตปิ

ยถาจาเน ปโยชเย.^{๓๔๘}

แม้เมื่อมีการประกอบในฐานที่ไม่ใช่ฐาน[ของตน]ด้วยความงามแห่งบทเป็นต้น แม้เมื่อศัพท์ควรประกอบในฐานของตนๆ ที่ควรประกอบ บุคคลพึงประกอบศัพท์ตามฐานะ

คำว่า พหุตา โหติ (แสดงเป็นหลายคนก็ได้) หมายความว่า เธอประสงค์จะเดินจงกรมสรวาย ถามปัญหาในสถานที่มีคนจำนวนมาก[ที่เฝ้าขึ้น] หรือแสดงธรรมเป็นต้น ก็แสดงเป็นหลายคนก็ได้

วา ศัพท์ในคำว่า ปณห์ วา ปุจฉิตุกาโม (ประสงค์จะถามปัญหา) มีอรรถอวตตวิกับปะนะ คือ รวบรวมข้อความที่มีได้กล่าวไว้โดยตรง จึงรวบรวมความหมายอื่นๆ ว่า ธมมံ วา กเถตุกาโม (ประสงค์จะแสดงธรรม) เป็นต้น ดังข้อความ^{๓๔๙}ว่า

วา ศัพท์มีอรรถว่าอวตตวิกับปะนะ รวบรวมข้อความว่า ธมมံ วา กเถตุกาโม (ประสงค์จะแสดงธรรม) เป็นต้น

ถามว่า : ภิกษุผู้ทรงฤทธิ์นี้ยอมเป็นเช่นนั้นได้อย่างไร ?

^{๓๔๘} สทท.ชาลินี ๑๔๗

^{๓๔๙} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๓๘๐/๑๗

ตอบว่า : เธอต้องทำเหตุเกิด ๔ บาทฐาน ๔ เหตุย่อย ๘ และมูลเหตุ ๑๖ ของฤทธิ์ให้ถึงพร้อมแล้วอธิฐานด้วยญาณ จึงเป็นเช่นนั้นได้

เหตุเกิด ๔

[๒๘๑] ในเรื่องนั้น คำว่า จตสโส ภูมิโย (เหตุเกิด ๔) คือ ฌาน ๔ ตั้งท่านพระธรรมเสนาบดีกล่าวว่า

อิทธิยา กตมา จตสโส ภูมิโย ? วิเวกขภูมิ ปจมฺ ฌานํ, ปิติสฺขภูมิ ทุตฺติยํ ฌานํ, อุเปกฺขาสฺขภูมิ ตตฺติยํ ฌานํ, อทุกขมสฺสขภูมิ จตฺตถํ ฌานํ. อิทธิยา อิมา จตสโส ภูมิโย อิทธิลาภาย อิทธิปฏิลาภาย อิทธิวิกุพฺพนตาย อิทธิวิสวิตาย อิทธิวสิตาย อิทธิเวสารชชาย สํวตฺตุนติ.^{๓๕๐}

เหตุเกิด ๔ ของฤทธิ์คืออะไร ? คือ

- ปฐมฌานเป็นเหตุเกิดจากการสังัด[จากนิर्वรณ]
- ทุตติยฌานเกิดจากปิตติและสุข
- ตตติยฌานเกิดจากสุขที่อุเบกขา[คือตัตตรมฺชฌตฺตอุเปกขา]ทำให้เกิดขึ้น
- จตตถฌานเกิดจากอุเบกขา

เหตุเกิด ๔ อย่างของฤทธิ์เหล่านี้ย่อมเป็นไปเพื่อได้รับ เพิ่มพูน แสดงได้ หลากหลาย เพลิดเพลิน เชี่ยวชาญ และแก้แกล้งในฤทธิ์

ในฌาน ๔ เหล่านี้ ผู้ทรงฤทธิ์ยังลงสู่สุขสัญญา (สัญญาที่ประกอบด้วยฌานสุข) และ ลหุสัญญา (สัญญาที่ประกอบด้วยความเบา) ด้วยการแผ่ไปของปิตติและสุข[ในปฐมฌานและทุตติย-ฌาน] และด้วยการแผ่ไปของสุข[ในตตติยฌาน] จึงมีกายเบา อ่อน และควรใช้งานบรรลุฤทธิ์ได้ ดังนั้น ฌาน ๓ อย่างแรกจึงเป็นเหตุอุปถัมภ์ด้วยเหตุนี้ เพราะเป็นไปเพื่อการได้ฤทธิ์ ส่วนจตตถ-ฌานเป็นเหตุหลักของการได้ฤทธิ์ [เพราะสำเร็จได้โดยตรงอยู่ในจตตถฌานนั้น]

เอตถ จ สิทธะสุปิ จิตตปัสสทฐาติเกสุ วุตเตสุ วิสุํ กายปัสสทฐาทีนํ วจนํ เตสํ
วเสน รูปกายสสุปิ ปัสสทฐาติทีปนตถนติ เวทิตัพพ. ตตถ ตํ ตํ สุตตณตํ สุตวา เคลณ-
วฏฺฏจนาทีสุ รูปกายสส ปัสสทฐภาโว ปากโณ. อิทธิมนฺตานํ อิทธิยา อากาสคมนาทีสุ
ลหุภาโว, กายํ ชุทฺทกํ วา มหนตํ วา กตฺวา นิมนินเนสุ มุทฺธภาโว, อนฺโตปถวียํ วา อนฺโต-
ปพฺพเตสุ วา อสชฺชมานํ กตฺวา คมนาทีสุ กมฺมณฺณภาโว. นาควณฺณํ วา ครุพฺพณฺณํ วา
กตฺวา นิมนินนาทีสุ ปคฺคณภาโว, เตเสว สพฺเพสุ ยถานิมนิตวเสน จิรปฺวตติภาเวสุ อชฺชก-
ภาโว ปากโณ โหตีติ เวทิตัพพ.^{๓๕๓}

อนึ่ง ในเรื่องนี้—

- การที่รูปกายสงบยอมปรากฏชัดในการสดับพระสูตรนั้นๆ แล้วหายจากโรคาพาธ
เป็นต้น
- การที่รูปกายเบาย่อมปรากฏชัดในการเหาะไปในอากาศด้วยฤทธิ์ของผู้ทรงอิทธิฤทธิ์
- การที่รูปกายอ่อนยอมปรากฏชัดในการเนรมิตร่างกายให้เล็กหรือใหญ่
- การที่รูปกายควรใช้งานยอมปรากฏชัดในการเดินไปโดยสะดวกทะลุผ่านพื้นดินหรือ
ภูเขา
- การที่รูปกายคล่องแคล่วย่อมปรากฏชัดในการเนรมิตให้เป็นรูปนาครหรือรูปครุฑ
- การที่รูปกายเที่ยงตรงยอมปรากฏชัดในการคงรูปกายที่เนรมิตไว้ทั้งหมดได้นาน

บาทฐาน ๔

[๓๘๒] คำว่า จตุตาโร ปาทา (บาทฐาน ๔) คือ อิทธิบาท (บาทฐานของฤทธิ์) ๔ ดังข้อความว่า

อิทธิยา กตเม จตุตาโร ปาทา ? อิธ ภิกฺขุ จนฺทสมฺมาธิปฺธานสงฺขารสมฺมุทฺตา-
คตํ อิทธิปาทํ ภาเวติ. วีริย...จิตฺต...วิมฺบาสสมฺมาธิปฺธานสงฺขารสมฺมุทฺตา คตํ อิทธิปาทํ
ภาเวติ. อิทธิยา อิมะ จตุตาโร ปาทา อิทธิลาภาย ๔เปยฺย อิทธิเวสสารชฺชาย สํ-
วตฺตณฺติ.^{๓๕๔}

บาทฐาน ๔ ของฤทธิ์ คืออะไร ? คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาท :-

^{๓๕๓} ปรมตฺถ.ฎีกา ๑๑๐/๑๓๓

^{๓๕๔} ขุ.ป. ๓๑/๙/๔๑๗

อันประกอบด้วยฉันทสมาธิ (สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่) และความเพียรอันเลิศ
(สัมมัปปธาน ๔)

ประกอบด้วยวิริยสมาธิ (สมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่) และความเพียรอันเลิศ

ประกอบด้วยจิตตสมาธิ (สมาธิที่มีจิตตะเป็นใหญ่) และความเพียรอันเลิศ

ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิ (สมาธิที่มีวิมังสาเป็นใหญ่) และความเพียรอันเลิศ

เหตุหลัก ๔ ของฤทธิ์เหล่านี้ย่อมเป็นไปเพื่อได้รับ เพิ่มพูน แสดงได้หลากหลาย เพลิดเพลิน เชี่ยวชาญ และแก้วักล้าในฤทธิ์

ในเรื่องนี้ คำว่า ฉันทสมาธิ คือ สมาธิที่มีฉันทะเป็นเหตุ [เพราะบรรลุด้วยความเพียรที่อาศัยฉันทะ] หรือสมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่ [เพราะประกอบด้วยฉันทะอันยิ่งยวดในเวลาบรรลุฉาน]

คำนี้เป็นชื่อของสมาธิที่บรรลुโดยทำฉันทะที่ต้องการจะทำ[ฉานให้เกิด]เป็นใหญ่

คำว่า ปธานสังขาระ คือ ความเพียรอันเลิศ คำนี้เป็นชื่อของความเพียรสัมมัปปธาน ๔ อันทำกิจ ๔ ให้สำเร็จ

คำว่า สมอนุภาคค์ (ประกอบ) หมายความว่า ประกอบด้วยฉันทสมาธิ (สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่) และความเพียรอันเลิศ

วิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๓ หน้า ๓๖) อธิบายว่า สมาธิที่มีฉันทะเป็นเหตุ กล่าวไว้เนื่องด้วยฉันทะที่เกิดขึ้นก่อน คือ ฉันทะที่เป็นปุระชาตปัจจย ส่วนสมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่กล่าวไว้เนื่องด้วยฉันทะที่ประกอบร่วมกับสมาธิ คือ ฉันทะที่เป็นสัมปยุตตปัจจย

คำว่า ฉนทสมาธิ มาจาก ฉนท ศัพท์ + อธิปติ ศัพท์ + สมาธิ ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ฉนทาธิปติ สมาธิ ฉนทสมาธิ = สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่ ชื่อว่า ฉนทสมาธิ
(มัชฌะโลปสมาส ลป อธิปติ ศัพท์)

ในเรื่องนี้ท่านกล่าวถึงสมาธิ ๔ ประเภท คือ

๑. ฉันทสมาธิ สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่ คือ สมาธิที่เป็นปัจจยุพนันของฉนทาธิปติ

๒. วิริยสมาธิ สมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่ คือ สมาธิที่เป็นปัจจัยป็นของวิริยาธิปไตย
๓. จิตตสมาธิ สมาธิที่มีความตั้งใจเป็นใหญ่ คือ สมาธิที่เป็นปัจจัยป็นของจิตตาธิปไตย
๔. วิมังสาสมาธิ สมาธิที่มีความใคร่ครวญเป็นใหญ่ คือ สมาธิที่เป็นปัจจัยป็นของวิมังสาธิปไตย

ฉันทะ คือ ความต้องการจะทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งทางกาย วาจา หรือใจ ความต้องการดังกล่าวอาจประกอบรวมกับโลภะก็ได้ จัดเป็นอกุศลฉันทะ คือ ฉันทะที่เป็นอกุศล หรือประกอบรวมกับอโลภะก็ได้ จัดเป็นกุศลฉันทะ คือ ฉันทะที่เป็นกุศล (ฉันทะในการอธิษฐานปรารถนาพระนิพพานก็จัดเป็นกุศลฉันทะเช่นเดียวกัน) เพราะฉันทะเป็นปกิณณกเจตสิกที่ประกอบกับกุศลจิตหรืออกุศลจิตก็ได้ ในที่นี้หมายถึงฉันทะที่ประกอบกับศรัทธา จึงมีความเชื่อมั่นต้องการจะเจริญญาณเพื่อบรรลุอภิญญา

คำว่า ปธานสงฺขาร มาจาก ปธาน (ยอติเยยม, เลิศ) + สงฺขาร (ความเพียร) คำนี้หมายถึงสัมมปธาน ๔ คือ เพียรเพื่อไม่ทำอกุศลใหม่ เพียรเพื่อละอกุศลเก่า เพียรเพื่อทำกุศลใหม่ และเพียรเพื่อเพิ่มพูนกุศลเก่า

ด้วยเหตุดังกล่าว บุคคลที่เจริญอิทธิบาททั้ง ๔ คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสาอย่างแรงกล้าจึงต้องมีสมาธิที่ประกอบด้วยฉันทะเป็นต้นและสัมมปธานทั้ง ๔ ถ้าไม่ประกอบด้วยธรรมทั้งสองอย่างนี้ อิทธิบาท ๔ ของเขาย่อมไม่อาจถึงความไพบูลย์จนกระทั่งส่งผลให้บรรลุอภิญญาหรือบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลได้ ข้อความนี้พบในสังยุตตนิกาย อสังขตสูตรว่า

กตโม จ ภิกฺขเว อสงฺขตคามิมคฺโค ? อธิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ฉนฺทสมฺมาธิปธานสงฺขาร-
สมนฺนาคตํ อิทธิปาท์ ภาเวติ. อयํ วุจฺจติ ภิกฺขเว อสงฺขตคามิมคฺโค ฯ เปฯ กตโม จ ภิกฺขเว
อสงฺขตคามิมคฺโค ? อธิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ วิริยสมฺมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทธิปาท์ ภาเวติ.
อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว อสงฺขตคามิมคฺโค ฯ เปฯ กตโม จ ภิกฺขเว อสงฺขตคามิมคฺโค ? อธิ ภิกฺขเว
ภิกฺขุ จิตฺตสมฺมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทธิปาท์ ภาเวติ. อयํ วุจฺจติ ภิกฺขเว อสงฺขต-
คามิมคฺโค ฯ เปฯ กตโม จ ภิกฺขเว อสงฺขตคามิมคฺโค ? อธิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ วิมฺสสมฺมาธิปธาน-
สงฺขารสมนฺนาคตํ อิทธิปาท์ ภาเวติ. อयํ วุจฺจติ ภิกฺขเว อสงฺขตคามิมคฺโค.^{๓๕๕}

ทางบรรลุลุสสังขตธรรมคืออะไร คือ ภิภษในธรรมวินัยนี้ :-

๑. เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิ (สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่) และ
ความเพียรอันเลิศ (สัมมัปปธาน ๔) การเจริญอิทธิบาทเช่นนี้เรียกว่า ทางบรรลุลุสสังข-
ตธรรม

๒. เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิ (สมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่) และความ
เพียรอันเลิศ การเจริญอิทธิบาทเช่นนี้เรียกว่า ทางบรรลุลุสสังขตธรรม

๓. เจริญอิทธิบาทประกอบด้วยจิตตสมาธิ (สมาธิที่มีจิตตะเป็นใหญ่) และความ
เพียรอันเลิศ การเจริญอิทธิบาทเช่นนี้เรียกว่า ทางบรรลุลุสสังขตธรรม

๔. เจริญอิทธิบาทประกอบด้วยวิม้งสาสมาธิ (สมาธิที่มีวิม้งสาเป็นใหญ่) และ
ความเพียรอันเลิศ การเจริญอิทธิบาทเช่นนี้เรียกว่า ทางบรรลุลุสสังขตธรรม

คำว่า อิทธิบาท (บาทฐานของฤทธิ์) หมายความว่า สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่และความ
เพียรอันเลิศ ชื่อว่า ฤทธิ์ เพราะเป็นความสำเร็จอันเป็นคำไวยพจน์ของการสัมฤทธิ์ผล หรือชื่อว่า
ฤทธิ์ เพราะทำให้เหล่าสัตว์เจริญรุ่งเรือง คือ สูงส่ง หม่งจิตและเจตสิกที่เลืออันประกอบกับ
สมาธิและวิริยะ] ซึ่งเป็นบาทฐานโดยเป็นที่ตั้งของสมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่และความเพียรอันเลิศ
ซึ่งประกอบกับอภิญญาจิต เรียกว่าฤทธิ์ ดังข้อความว่า

อิทธิปาโทติ ตถาภูตสสุ เวทนาขุณโธ ๕เปย วิญญาณขุณโธ.^{๓๕๖}

อิทธิบาท คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ของ
บุคคลผู้เป็นอย่าง[ที่สำเร็จ]นั้น

สรุปความข้างต้น ๔ ประเด็น คือ

๑. สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่และความเพียรอันเลิศ ชื่อว่า ฤทธิ์ เพราะเป็นความสำเร็จ

๒. อีกอย่างหนึ่ง สมาธิและความเพียรดังกล่าว ชื่อว่า ฤทธิ์ เพราะทำให้เหล่าสัตว์เจริญ

รุ่งเรือง

๓. หมุ่จิตและเจตสิกอันประกอบกับสมาธิและวิริยะนั้น ชื่อว่า ปาทะ (ปาทฐาน) เพราะเป็นที่ตั้งของสมาธิและความเพียรดังกล่าว

๔. อิทธิบาท คือ หมุ่จิตและเจตสิกอันเป็นที่ตั้งของสมาธิและวิริยะที่ชื่อว่าฤทธิ์

ตามข้อความที่พบในคัมภีร์อรรถกถา คำว่า อิทธิบาท มีความหมาย ๒ ประการ

๑. ส่วนหนึ่ง[ของอภิญา]คือฤทธิ์

- อิขุณตติ อิทธิ = สภาวะสำเร็จ ชื่อว่า ฤทธิ์

- อิทธิ เอว ปาโทติ อิทธิปาโท = ส่วนหนึ่งคือฤทธิ์ ชื่อว่า อิทธิบาท

(อรรถาณบุรพบทกกรรมธารยสมาส, ปาท ศัพท์มีความหมายว่า โภจจาส <ส่วนหนึ่ง>)

๒. ปาทฐานของฤทธิ์

- อิขุณตติ เอตาย สตตะ อิทธิธา วุทธิธา อุกกัสมคตา โหนตติ อิทธิ = สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เจริญรุ่งเรือง ชื่อว่า ฤทธิ์

- อิทธิยา ปาโทติ อิทธิปาโท = ปาทฐานของฤทธิ์ ชื่อว่า อิทธิบาท

(นัฏฐิตปปริสสมาส, ปาท ศัพท์มีความหมายว่า ปาทฐาน <ปติฏจา>)

อย่างไรก็ตาม วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๓๕๗} แสดงความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า

๑. ส่วนหนึ่งของฤทธิ์

- อิขุณตติ อิทธิ = สภาวะสำเร็จ ชื่อว่า ฤทธิ์

- อิทธิยา ปาโทติ อิทธิปาโท = ส่วนหนึ่งของฤทธิ์ ชื่อว่า อิทธิบาท

(นัฏฐิตปปริสสมาส, ปาท ศัพท์มีความหมายว่า โภจจาส <ส่วนหนึ่ง>)

๒. ปาทฐานคือฤทธิ์

- อิขุณตติ เอตาย สตตะ อิทธิธา วุทธิธา อุกกัสมคตา โหนตติ อิทธิ = สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เจริญรุ่งเรือง ชื่อว่า ฤทธิ์

- อิทธิ เอว ปาโทติ อิทธิปาโท = ปาทฐานคือฤทธิ์ ชื่อว่า อิทธิบาท

(อรรถาณบุรพบทกกรรมธารยสมาส, ปาท ศัพท์มีความหมายว่า ปาทฐาน <ปติฏจา>)

^{๓๕๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๘๒/๑๘

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปาทะ คือ เหตุทำให้บรรลุ คือ ถึง

คำว่า อิทธิบาท คือ เหตุของฤทธิ์ คำนี้เป็นชื่อของฉันทะเป็นต้น ดังพระพุทธดำรัสว่า

ฉนฺทญฺเ จ ภิกฺขเว ภิกฺขุ นิสฺสาย ลภติ สมาริํ, ลภติ จิตฺตสฺสsekคฺคตํ, อยํ วุจฺจติ ฉนฺทสมาริํ. โส อนุปฺปนฺนํ ปาปกาณํ ๗เปยฺ ปทหติ. อิเม วุจฺจติ ปธาน-
สงฺขารรา. อิติ อยฺมจ ฉนฺโท อยฺมจ ฉนฺทสมาริํ อิเม จ ปธานสงฺขารรา, อยํ วุจฺจติ
ภิกฺขเว ฉนฺทสมาริปปธานสงฺขารสมนฺนาโคโต อิทธิปาโท.^{๓๕๘}

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุอาศัยฉันทะ ได้บรรลุสมาธิและการที่จิตมีอารมณ์
เดียว สมานี้เรียกว่าฉันทสมาธิ (สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่) เธอสร้างฉันทะ พยายาม
ปรารภความเพียร ประคองจิตมุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้
เกิดขึ้น ... ความเพียรนี้เรียกว่าความเพียรอันเลิศ ฉันทะ ฉันทสมาธิ และความ
เพียรอันเลิศเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้น สภาวะนี้เรียกว่า อิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิ
และความเพียรอันเลิศ

พึงทราบเนื้อความของอิทธิบาทที่เลื้อยตามทีกล่าวนั้น

ปาท ศัพท์ตามนัยที่ ๒ นี้มีความหมายว่า อุปาย (เหตุ) ส่วนตามนัยนี้คำว่า อิทธิบาท
หมายถึง ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา มิได้หมายถึงหมุ่จิตและเจตสิกอันเป็นที่ตั้งของสมาธิและ
วิริยะตามที่กล่าวไว้ในนัยแรก ตามนัยหลังนี้คำว่า อิทธิบาท มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อิทธิยา ปาโท อิทธิปาโท = เหตุของฤทธิ์ ชื่อว่า อิทธิบาท (บัญญัติปปริสสมาส)

เหตุย่อย ๘

[๓๘๓] คำว่า อฏฺฐ ปทานิ (เหตุย่อย ๘) คือ ฉันทะเป็นต้น ๘ ดังข้อความว่า

อิทธิยา กตมานิ อฏฺฐ ปทานิ? ฉนฺทญฺเ จ ภิกฺขุ นิสฺสาย ลภติ สมาริํ, ลภติ
จิตฺตสฺสsekคฺคตํ. ฉนฺโท น สมาริํ, สมาริํ น ฉนฺโท. อญฺโณ ฉนฺโท, อญฺโณ สมาริํ.

^{๓๕๘} ส.ม. ๑๙/๘๒๕/๒๓๔

วิริยเจ ภิกุขุ, จิตตเจ ภิกุขุ, วิมฺสเจ ภิกุขุ นิสฺสาย ลมฺติ สมฺมิตฺติ, ลมฺติ จิตฺตสฺสเอกคฺคตํ. วิมฺสา น สมฺมิตฺติ, สมฺมิตฺติ น วิมฺสา. อณฺเณ วิมฺสา, อณฺเณ สมฺมิตฺติ. อิทธิยา อิมานิ อฏฺฐ ปทานิ อิทธิลาภาย ฯเปฯ อิทธิเวสสารชฺชาย สํวตฺตนฺติ.^{๓๕๙}

เหตุย่อ ๘ ของฤทธิ์คืออะไร ? คือ ถ้าภิกษุอาศัยฉันทะ ได้บรรลุสมาธิ และการที่จิตมีอารมณ์เดียว ฉันทะมีใช้สมาธิ สมาธิก็มีใช้ฉันทะ ฉันทะกับสมาธิ ต่างกัน ถ้าภิกษุอาศัยวิริยะ ... ถ้าภิกษุอาศัยจิตตะ ... ถ้าภิกษุอาศัยวิมังสา ได้บรรลุสมาธิและการที่จิตมีอารมณ์เดียว วิมังสามิใช้สมาธิ สมาธิก็มีใช้วิมังสา วิมังสากับสมาธิต่างกัน เหตุย่อ ๘ ของฤทธิ์เหล่านี้ย่อมเป็นไปเพื่อได้รับ เพิ่มพูน แสดงได้ หลากหลาย เพลิดเพลิน เชี่ยวชาญ และแก้แค้นในฤทธิ์

โดยแท้จริงแล้ว ในฉันทะเป็นต้นเหล่านี้ ฉันทะที่ต้องการจะทำฤทธิ์ให้เกิดขึ้น เมื่อประกอบร่วมกับสมาธิแล้วจึงเป็นไปเพื่อได้รับฤทธิ์ วิริยะเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่าฉันทะเป็นต้นเหล่านี้เป็นเหตุย่อ

คำว่า ฌนฺทาทินิ อฏฺฐ (ฉันทะเป็นต้น ๘) คือ ฉันทะเป็นต้น ๘ อย่างนี้ คือ สมาธิ ที่มีฉันทะเป็นใหญ่ สมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่ สมาธิที่มีจิตตะเป็นใหญ่ และสมาธิที่มีวิมังสาเป็นใหญ่ แม้สมาธิในฐานะทั้ง ๔ เหล่านี้จะเป็นสมาธิเหมือนกัน แต่สมาธิที่เกิดร่วมกับฉันทะที่ต้องการจะแสดงฤทธิ์ย่อมเป็นไปเพื่อได้ฤทธิ์ ไม่ใช่เพียงสมาธิอย่างเดียว แม้สมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่เป็นต้นก็เช่นเดียวกัน ดังนั้น สมาธิ ๔ อย่างนี้ที่เกิดร่วมกับฉันทะเป็นต้น และฉันทะเป็นต้น ๔ รวมเป็น ๘ จึงเรียกว่า เหตุย่อ เพราะเป็นเหตุทำให้ได้ฤทธิ์ หรือเป็นไปเพื่อได้ฤทธิ์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อิทธิปฏิลาภาย สํวตฺตนฺติ (ย่อมเป็นไปเพื่อได้ฤทธิ์)^{๓๖๐}

มูลเหตุ ๑๖

[๓๕๔] คำว่า โสฬส มูลานิ (มูลเหตุ ๑๖) คือ การที่จิตไม่หวั่นไหว ๑๖ ลักษณะ ดังข้อความว่า

^{๓๕๙} ขุ.ป. ๓๑/๙/๔๑๗

^{๓๖๐} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๓๘๒/๒๑

อิทธิยา กติ มูลานิ ? โสฬส มูลานิ :-

๑. อนนตํ จิตฺตํ โสฬสเช น อิณชิตฺติ อาเนณฺชํ,
๒. อนนฺนตํ จิตฺตํ อุทฺธจเจ น อิณชิตฺติ อาเนณฺชํ,
๓. อนนินตํ จิตฺตํ ราเค น อิณชิตฺติ อาเนณฺชํ,
๔. อนปนตํ จิตฺตํ พยาปาเท น อิณชิตฺติ อาเนณฺชํ,
๕. อนิสฺสิตํ จิตฺตํ ฏฺฐิจิยา น อิณชิตฺติ อาเนณฺชํ,
๖. อปปฏิพพฺวํ จิตฺตํ ฉนทราเค น อิณชิตฺติ อาเนณฺชํ,
๗. วิปฺมุตฺตํ จิตฺตํ กามราเค น อิณชิตฺติ อาเนณฺชํ,
๘. วิสํยุตฺตํ จิตฺตํ กิเลเส น อิณชิตฺติ อาเนณฺชํ,
๙. วิมริยาทิกตํ จิตฺตํ กิเลสมริยาเท น อิณชิตฺติ อาเนณฺชํ,
๑๐. เอกตฺตคตํ จิตฺตํ นานตฺตกิเลเส น อิณชิตฺติ อาเนณฺชํ,
๑๑. สทฺธาย ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ อสฺสทฺธิเย น อิณชิตฺติ อาเนณฺชํ,
๑๒. วีริเยน ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ โสฬสเช น อิณชิตฺติ อาเนณฺชํ,
๑๓. สติยา ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ ปมาเท น อิณชิตฺติ อาเนณฺชํ,
๑๔. สmaniนา ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ อุทฺธจเจ น อิณชิตฺติ อาเนณฺชํ,
๑๕. ปณฺณาย ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ อวิชฺชาย น อิณชิตฺติ อาเนณฺชํ,
๑๖. โอภาสคตํ จิตฺตํ อวิชฺชนรฺกาเร น อิณชิตฺติ อาเนณฺชํ.

อิทธิยา อิมานิ โสฬส มูลานิ อิทธิลาภาย ยเปย อิทธิเวสารชฺชาย สํ-
วตฺตุนฺติ.^{๓๖๑}

มูลเหตุของฤทธิ์มีเท่าไร มี ๑๖ ประการ คือ สภาวะไม่หวั่นไหว (อาเนญชะ)
อันได้แก่ :-

๑. จิตที่ไม่ห่อถอย[เพราะวิริยะประคองไว้]ไม่หวั่นไหวด้วยความเกียจ-
คร้าน

๒. จิตที่ไม่ขัดส่าย ไม่หวั่นไหวด้วยความขัดส่าย
 ๓. จิตที่ไม่เพลิดเพลिनยินดี ไม่หวั่นไหวด้วยความกำหนด
 ๔. จิตที่ไม่มุงร้าย ไม่หวั่นไหวด้วยความโกรธเคือง
 ๕. จิตที่ไม่อาศัยทักขณิ ไม่หวั่นไหวด้วยทักขณิ
 ๖. จิตที่ไม่ผูกพันไม่หวั่นไหวด้วยฉันทราคะ (ความพอใจยิ่งในกามคุณ ๕)
 ๗. จิตที่หลุดพ้น[จากความกำหนด] ไม่หวั่นไหวด้วยกามราคะ [เพราะ
ฉานเป็นปฏิปักษ์ต่อกามราคะ]
 ๘. จิตที่ไม่พัวพัน[กับกิเลส] ไม่หวั่นไหวด้วยกิเลส
 ๙. จิตที่ถูกทำให้พ้นไปจากเขตแดน[ของกิเลส] ไม่หวั่นไหวด้วยเขตแดน
คือกิเลส [เพราะไม่มีกิเลสแทรกซ้อนในระหว่างภาวนาจิต]
 ๑๐. จิตที่อยู่ในสภาวะเดียว[ไม่มีกิเลสเป็นเพื่อน] ไม่หวั่นไหวด้วยกิเลส
ต่างๆ
 ๑๑. จิตที่ศรัทธาสนับสนุนแล้ว ไม่หวั่นไหวด้วยความไม่เชื่อ
 ๑๒. จิตที่วิริยะสนับสนุนแล้ว ไม่หวั่นไหวด้วยความเกียจคร้าน [เพราะวิริยะ
สนับสนุน]
 ๑๓. จิตที่สติสนับสนุนแล้ว ไม่หวั่นไหวด้วยความประมาท
 ๑๔. จิตที่สมาธิสนับสนุนแล้ว ไม่หวั่นไหวด้วยความขัดส่าย [เพราะสมาธิ
สนับสนุน]
 ๑๕. จิตที่ปัญญาสนับสนุนแล้ว ไม่หวั่นไหวด้วยความหลง
 ๑๖. จิตที่สว่างไสวแล้ว ไม่หวั่นไหวด้วยความมืดคืออวิชชา
- มูลเหตุ ๑๖ ของฤทธิ์เหล่านี้ย่อมเป็นไปเพื่อได้รับ เพิ่มพูน แสดงได้หลากหลาย เพลิดเพลิน เชี่ยวชาญ และแก้แค้นในฤทธิ์

ข้อ ๑ คือ จิตที่ไม่ทอดถอยยอมไม่หวั่นไหวด้วยความเกียจคร้าน มีข้อความซ้ำกับข้อ
๑๒ คือ จิตที่วิริยะสนับสนุนแล้วยอมไม่หวั่นไหวด้วยความเกียจคร้าน แต่ท่านกล่าวซ้ำอีกเพื่อ

แสดงการไม่หวั่นไหวเพราะวิริยะสัณฺขณ แม้ข้อ ๒ คือ จิตที่ไม่ซัดส่ายย่อมไม่หวั่นไหวด้วยความซัดส่าย ก็มีข้อความซ้ำกับข้อ ๑๔ คือ จิตที่สมาธิสัณฺขณแล้วย่อมไม่หวั่นไหวด้วยความซัดส่าย แต่ท่านกล่าวซ้ำอีกเพื่อแสดงการไม่หวั่นไหวเพราะสมาธิสัณฺขณ

ในข้อ ๖ คำว่า ฉันทราคะ แปลว่า “ความพอใจยิ่งในกามคุณ ๕” เพราะราคะเป็นความพอใจตามปกติ ไม่ใช่ความโลภที่มีกำลัง แต่ฉันทราคะเป็นความโลภที่มีกำลัง ดังข้อความว่า

ราโค เกวลํ อาสตุตฺติมตฺตํ, ฉนฺทราโค ปน พหฺลภิเลโส. ตถา หิสุสฺส ทูเร จิตฺมปิ
อารมฺมณํ ปฏิพฺพทฺธเมว.^{๓๖๒}

ราคะเป็นความผูกพันอย่างเดียว แต่ฉันทราคะเป็นกิเลสหนา ดังจะเห็นได้ว่า
ฉันทราคะนั้นผูกพันกับอารมณ์ที่อยู่ไกลอีกด้วย

ฉนฺโท กาโม, ราโค กาโม, ฉนฺทราโค กาโม.^{๓๖๓}

ฉันทะ (ความอยากได้) ชื่อว่า กาม, ราคะ (ความพอใจ) ชื่อว่า กาม และ ฉันท-
ราคะ (ความพอใจยิ่ง) ชื่อว่า กาม

วิภฺงเคติ ฆมานวิภฺงเค ปตฺถนาภาเรน ปวตฺโต ทฺวพฺพล โลโภ ฉนฺทญฺเฐน ฉนฺโท,
ตโต พลฺวา รมฺขณญฺเฐน ราโค, ตโตปิ พลฺวตโร พหฺลราโค ฉนฺทราโค.^{๓๖๔}

คำว่า วิภฺงเค (ในวิภังค์) หมายความว่า ในฆมานวิภังค์ โลภะอย่างอ่อนซึ่งดำเนิน
ไปด้วยอาการอยากได้ ชื่อว่า ฉันทะ เพราะเป็นสภาวะต้องการ, ความพอใจที่รุนแรงกว่า
ฉันทะนั้น ชื่อว่า ราคะ เพราะเป็นสภาวะรักใคร่, ความพอใจอันหนาแน่นรุนแรงกว่า
ราคะนั้น ชื่อว่า ฉันทราคะ (ความพอใจยิ่ง)

ในภาษาไทยคำว่า ราคะ หมายถึง ความต้องการทางเพศ แต่ตามหลักธรรม คำนี้มี
ความหมายถึงความยินดีพอใจกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสอีกด้วย เพราะโดย
องค์ธรรมคือโลกเจตสิก ส่วน ฉนฺท ศัพท์แปลว่า “ความอยากได้” เมื่อประกอบใช้คำไวพจน์ ๒ คำ
ร่วมกัน ทำให้เกิดความหมายใหม่ขึ้นเรียกว่า อติสยัตถะ คือ เนื้อความที่เกินมาจากปกติ เช่น

^{๓๖๒} วิสุทธิมहाฎีกา ๒/๓๘๒/๒๑

^{๓๖๓} อภิ.วิ. ๓๕/๕๖๔/๒๓๓

^{๓๖๔} วิสุทธิมहाฎีกา ๑/๖๙/๑๙๒

- ทุกขทุกข (ทุกข์แท้, ทุกขเวทนา) = ทุกขฌจ ตํ ทุกขฌจาติ ทุกขทุกข์.
- รูปรูป (รูปแท้, รูปที่แปรปรวนชัดเจน) = รูปฌจ ตํ รูปฌจาติ รูปรูป.
- ราชราช (พระราชผู้ยิ่งใหญ่, พระจักรพรรดิราช) = ราชา จ โส ราชา จาติ ราชราชโ.
- เทวเทว (เทพผู้ยิ่งใหญ่, อติเทพ) = เทโว จ โส เทโว จาติ เทวเทโว.
- ปทภูจัน (เหตุยิ่ง, มูลเหตุ, เหตุใกล้) = ปทฌจ ตํ จานฌจาติ ปทภูจัน.
- มโนวิญญาณ (มโนวิญญาณ) = มโน จ โส วิญญาณฌจาติ มโนวิญญาณ.
- อชฺมตตชฺมตต (อารมณ์ภายในอย่างแท้จริง) = อชฺมตตฌจ ตํ อชฺมตตฌจาติ อชฺมตตชฺมตต.

ดังข้อความว่า

ปริยายปทานนฺทฺ วิเสสนสมาสเ อติสยตฺถ วิญญาติ. ยถา ปทภูจันนฺติ.^{๓๖๕}

ความจริงแล้วอรรถอันยิ่ง[กว่าปกติ]ของบทที่เป็นคำไวพจน์กัน ย่อมเป็นที่รู้ได้ใน
วิเสสนสมาส (กรรมธารยสมาส) ดังคำว่า ปทภูจัน (มูลเหตุ, เหตุใกล้)

เนื้อความที่กล่าวมานี้เป็นที่เข้าใจได้ด้วยคำว่า เอวํ สมหาเท จิตฺเต (เมื่อจิตตั้งมั่น
อย่างนี้) เป็นต้นโดยแท้ แต่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้อีกเพื่อแสดงว่าปฐมฌานเป็นต้นเป็นเหตุเกิด
บาทฐาน เหตุย่อย และมูลเหตุของฤทธิ์

นัยก่อน(คือคำว่า อาเนชชปฺตเต (ไม่หวั่นไหว) ปราภในพระสูตร ส่วนนัยนี้[ที่แสดง
เหตุเกิดเป็นต้น] พบในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้อีกเพื่อให้สืบสน
ในฐานะทั้งสอง

การที่จิตไม่หวั่นไหวเป็นอันเข้าใจได้ด้วยคำว่า อาเนชชปฺตเต (ไม่หวั่นไหว) ในประโยค
ว่า เอวํ สมหาเท จิตฺเต (เมื่อจิตตั้งมั่นอย่างนี้) แต่ท่านได้กล่าวถึงเหตุเกิด ๔ บาทฐาน ๔ เหตุย่อย
๘ และมูลเหตุ ๑๖ ของฤทธิ์โดยมีจุดมุ่งหมาย ๒ ประการ คือ

๑. เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจว่าปฐมฐานเป็นต้นเป็นเหตุเกิด ฯลฯ ของฤทธิ์ ดังนั้น แม้ข้อความที่กล่าวถึงเหตุเกิดเป็นต้นจะไม่พบโดยตรงในพระสูตร ท่านก็นำมาแสดงไว้ในเรื่องนี้

๒. เพื่อแยกแยะนัยจากพระสูตรและปฏิสัมภิทามรรค กล่าวคือ คำว่า อาเนชชปตฺเต (ไม่หวั่นไหว) ที่กล่าวถึงจิตไม่หวั่นไหว พบในพรหมชาลสูตรเป็นต้น แต่ข้อความที่กล่าวถึงเหตุเกิดเป็นต้น พบในปฏิสัมภิทามรรค เมื่อท่านแยกแยะนัยจากพระสูตรและปฏิสัมภิทามรรคโดยไม่ปะปนกันเช่นนี้ ก็จะทำให้ผู้อ่านไม่สับสน

อย่างไรก็ตาม วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายความไปอีกอย่างหนึ่งโดยแปลว่า

นัยก่อน[ที่แสดงความไม่หวั่นไหว ๖ อย่าง] ปรากฏในพระสูตร ส่วนนัยนี้[ที่แสดงความไม่หวั่นไหว ๑๖ อย่าง] พบในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค^{๓๖๖}

โดยมีคำอธิบายว่า ในข้อ ๓๖๘ ที่ผ่านมาก่อน ท่านแสดงความไม่หวั่นไหว ๖ อย่าง คือ

๑. ศรัทธา กำจัดความไม่เชื่อ (อัสทฺธิยะ)
๒. วิริยะ กำจัดความเกียจคร้าน (โกสฺสชชะ)
๓. สติ กำจัดความประมาท (ปมาทะ)
๔. สมาธิ กำจัดความซัดส่าย (อุทฺธัจจะ)
๕. ปัญญา กำจัดความไม่รู้จริง (อวิชชา)
๖. หิริโอตตปฺปะ กำจัดกิเลสอันมีตมน (กิเลสนฺธการ)

ตามที่ปรากฏในพระสูตร ส่วนในที่นี้ท่านกล่าวถึงความไม่หวั่นไหว ๑๖ อย่างตามที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๔๗) มีความเห็นว่าคำอธิบายข้างต้นไม่น่าจะถูกต้อง เพราะความไม่หวั่นไหว ๖ อย่างมีศรัทธาเป็นต้นไม่พบในพระสูตร แต่พบในคัมภีร์อรรถกถาฉบับนี้ ส่วนคำว่า อาเนชชปตฺเต (ไม่หวั่นไหว) ที่กล่าวถึงจิตไม่หวั่นไหว พบในพรหมชาลสูตรเป็นต้น ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณาต่อไป

^{๓๖๖} วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ๒/๓๘๔/----

การอธิษฐานด้วยญาณ

[๓๘๕] คำว่า ฌาณน อธิภูหนโต (อธิษฐานด้วยญาณ) หมายความว่า ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้น บำเพ็ญธรรมอันเป็นเหตุเกิด ภาทฐาน เหตุย่อย และมูลเหตุของฤทธิ์เหล่านี้ให้ถึงพร้อมแล้ว จึงเข้าฌานที่เป็นภาทฐานของอภิญา [คือจตุตถฌานเพราะเป็นภาทฐานของอภิญา] เมื่อออก [จากจตุตถฌาน] แล้วถ้าต้องการเป็นร้อยคน ก็ทำบริกรรม (การกระทำก่อน) ว่า สตํ โหมิ สตํ โหมิ (จงเป็นร้อยคนๆ) แล้วเข้าฌานที่เป็นภาทฐานของอภิญาอีก เมื่อออก [จากจตุตถฌาน] แล้วจึงอธิษฐาน เธอจะเป็นร้อยคนพร้อมกับจิตอธิษฐานทันที แม้การเนรมิตเป็นพันคนก็มีวิธีเดียวกัน

คำว่า ปริกมมํ กตฺวา (ทำบริกรรม) หมายความว่า การทำบริกรรมในที่นี้คือ ความคิดด้วยกามาวจรจิตว่า จงเป็นร้อยคน เป็นต้นหลังจากออกจากฌานที่เป็นภาทฐานแล้ว ^{๓๖๗}

ถ้าอภิญาไม่สำเร็จตามวิธีที่กล่าวมานี้ เธอต้องทำบริกรรมแล้วเข้าสมาบัติซ้ำเป็นครั้งที่ ๒ อีก เมื่อออกแล้วจึงอธิษฐานใหม่ แต่คัมภีร์อรรถกถาของสังยุตตนิกายกล่าวว่า จะเข้าหนึ่งหรือสองครั้งก็ได้

ปิ ศัพทํในคำว่า พุติยมฺปิ (ครั้งที่ ๒ อีก) มีอรรถรวบรวม จึงแสดงเนื้อความนี้ว่า ครั้งที่ ๓ หรือยิ่งไปกว่านั้น การเจริญอภิญญาที่เหมือนการเจริญฌาน [ที่ทำซ้ำอีกได้] แม้คำว่า เอกวารํ เทววารํ (หนึ่งหรือสองครั้ง) นี้ก็เป็นเพียงการแสดงพอเป็นตัวอย่าง ^{๓๖๘}

แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ ได้อีกด้วย ดังคำว่า โอทนํ ภุชฺชติ (บริโภคข้าว) ซึ่งรวมไปถึงการบริโภคกับข้าวและผลไม้ เป็นต้นอีกด้วย

คัมภีร์นี้แต่งขึ้นก่อนอรรถกถาของทีฆนิกายเป็นต้น เพราะในคำนำของอรรถกถาของนิกาย ๔ เหล่านั้นได้เอ่ยถึงวิสุทธิมรรคว่าท่านจะไม่อธิบายเรื่องศีล ฤตงค์ และกรรมฐานเป็นต้นซ้ำอีก เพราะได้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว ดังนั้น คัมภีร์อรรถกถาของสังยุตตนิกายที่ท่านเอ่ยถึงในที่นี้คือมหาอรรถกถา (อรรถกถาอันยิ่งใหญ่) หรือมูลฎีกา (อรรถกถาดั้งเดิม) ของสังยุตตนิกายที่คงอยู่เป็นภาษาสิงหล ซึ่งท่านยังมิได้ปริวรรตมาเป็นภาษาบาลีนั่นเอง

ในการเข้าปากทณานเป็นต้นนั้น :-

ก. ฌานจิตที่เป็นบาทฐาน[ของอภิญญา] รับ[ปฏิภาค]นิमितเป็นอารมณ์

ข. จิตปริกรรม รับร้อยคนหรือพันคนเป็นอารมณ์ โดยเนื่องด้วยสี มิใช่โดยบัญญัติ
[ว่าเป็นสัตว์ บุคคล]

ค. จิตอธิษฐาน รับตั้งร้อยคนหรือตั้งพันเป็นอารมณ์ จิตดังกล่าวประกอบกับรูปา-
วจรจตุตถฌานเกิดขึ้นดวงเดียวต่อจากโคตรภูจิต เป็นเช่นกับอัปปนาจิตที่ได้กล่าวมาก่อน[ใน
ฐานะที่แสดงการบรรลุนานเป็นครั้งแรก]

เมื่อบุคคลนี้จะแปลงกายเป็นร้อยคนแล้ว กามาวจรจิตย่อมเกิดขึ้นตามลำดับอาวัชชน-
จิต ปริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู หลังจากนั้นจึงน้อมจิตอธิษฐานดำริว่า จงเป็นร้อยคน
เป็นต้น ด้วยอภิญญาจิตที่ประกอบกับจตุตถฌาน จิตอธิษฐานนั้นดำเนินไปครั้งเดียวทำให้สำเร็จ
ฤทธิ์ตามต้องการได้

นอกจากนั้น จิตอธิษฐานไม่ใช่อัปปนาจิต ท่านจึงกล่าวว่า “เป็นเช่นกับอัปปนาจิต” ดัง
ข้อความว่า

อิว ศัพท์ในคำว่า ตํ อธิฏฺฐานจิตตํ อปฺปนาจิตตมिव (จิตอธิษฐานดังกล่าวเป็น
เช่นกับอัปปนาจิต) กล่าวไว้เพราะอภิญญาจิตเป็นเช่นกับการเกิดขึ้นครั้งแรกของฌาน-
จิต มิได้กล่าวไว้เพราะจิตอธิษฐานนั้นเป็นอัปปนา)^{๓๖๘}

[๓๖๖] แม้ข้อความของคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

ปกติยา เอโก พหุํ อวชฺชติ สตํ วา สหสฺสํ วา สตสหสฺสํ วา, อวชฺชติวา
ฌาเณน อธิฏฺหาติ พหุโก โหมีติ, พหุโก โหติ ยถา อายสฺมา จุพฺปนถโก.^{๓๖๙}

บุคคลมีคนเดียวตามปกติ ย่อมโน้มนี้ให้เป็นหลายคน คือ ร้อยคน พันคน
หรือแสนคน ครั้นโน้มนี้แล้วจึงอธิษฐานด้วย[อภิญญา]ญาณว่า เราจงกลายเป็น
หลายคน ก็กลายเป็นหลายคนได้เหมือนท่านจุพปนถรูปเดียวแสดงเป็นหลายรูปได้

^{๓๖๘} วิสุทธิมรรค ๒/๓๘๔/๒๒

^{๓๖๙} ชุ.ป. ๓๑/๑๐/๔๑๙

ในข้อความนั้น คำว่า อวชฺชติ (ย่อมโน้มนึกลง) กล่าวไว้เนื่องด้วยจิตบรกรรม

คำว่า อวชฺชิตฺวา ฌาเณน อธิจฺจติ (ครั้นโน้มนึกลงแล้วจึงอธิฐานด้วย[อธิญาณ]ญาณ) กล่าวไว้เนื่องด้วยอธิญาณญาณ

เพราะเหตุนี้ [คือ เพราะท่านกล่าวถึงการอธิฐานด้วยอธิญาณญาณที่บรรลุอุปนาแล้ว] จึงควรทราบเนื้อความในเรื่องนี้ว่า ผู้ทรงฤทธิ์ควรโน้มนึกลงให้เป็นหลายคน ต่อจากนั้นจึงเข้าสมาบัติ[ด้วยความเป็นบาทฐานของอธิญาณ]ต่อท้ายจิตบรกรรมเหล่านั้น ครั้นออกจากสมาบัติแล้วจึงโน้มนึกลงซ้ำอีกว่า เราจะเป็นหลายคน แล้วจึงอธิฐานด้วยอธิญาณญาณครั้งหนึ่งที่ได้ชื่อว่า จิตอธิฐาน โดยเป็นเหตุให้สำเร็จ อันเกิดขึ้นต่อจากจิตดวงต้น ๓ ดวง [คือ อุปจาระ อนุโลม และโคตรภูสำหรับผู้มีปัญญาเร็ว] หรือ ๔ ดวง [คือ บรกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภูสำหรับผู้มีปัญญาช้า] ที่เกิดต่อการโน้มนึกลง (อวชฺชนจิต) ดังกล่าว

คำว่า อวชฺชติ (ย่อมโน้มนึกลง) หมายความว่า คำว่า พหุํ อวชฺชติ (นึกให้เป็นหลายคน) นึกกล่าวไว้เนื่องด้วยจิตบรกรรม มิใช่กล่าวไว้เนื่องด้วยการโน้มนึกลง ส่วนคำว่า อวชฺชิตฺวา ฌาเณน อธิจฺจติ (ครั้นโน้มนึกลงแล้วจึงอธิฐานด้วยญาณ) กล่าวไว้เนื่องด้วยอธิญาณญาณ มิใช่เนื่องด้วยญาณที่ประกอบกับจิตบรกรรมหรือกามาวจรญาณอื่น เพราะกามาวจรญาณดังกล่าวไม่มีอำนาจเช่นนั้น^{๓๗๐}

เรื่องท่านจูพนังก

ข้อความว่า ยถา อายสฺมา จูพนนฺโก (เหมือนท่านจูพนังก) กล่าวไว้เพื่อแสดงประจักษ์พยานของการเป็นหลายคนได้ ควรแสดงข้อความนั้นด้วยเรื่องประกอบ กล่าวกันว่า พี่น้องสองคนนั้นได้ชื่อว่า ปันนก (หนทาง) เพราะเกิดกลางทาง[ในขณะที่มารดาเดินทางไปคลอด] ในพี่น้องทั้งสองคนนั้น คนพี่ชื่อว่ามหาปันนก (ปันนกใหญ่) ออกบวชแล้วได้บรรลุอรหัตตผล พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ๔ ท่านเป็นพระอรหันต์แล้วจึงให้จูพนังก (ปันนกน้อย) บวชแล้วให้ท่องคาถานี้ว่า

^{๓๗๐} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๓๘๖/๒๓

ปทุม ฺยถา โกกนํ สุคนฺธํ ปาโต ลียา ฺมุลล'มวิตคณฺธํ
 องคฺริสํ ปสฺส วิโรจมานํ ตปนต'มาทิจจ'มिवนฺตลิกเข.^{๓๗๑}

ดอกบัวแดงมีกลิ่นหอม บานแต่เช้า ไม่โรยกลิ่น ฉันใด เชิญท่านดู
 พระอัครสผู้มีรัศมีชานออกจากพระวรกาย ทรงกลิ่นหอม[ด้วยกลิ่นแห่ง
 สรีระและคุณธรรมมีศีลเป็นต้น] ส่องสว่างปานดวงอาทิตย์บนฟากฟ้า
 ฉะนั้น

คำว่า ปทุม ในบาทที่ ๑ ใช้ตามฉบับฉฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาย ส่วนฉบับมหามกุฏย
 (เล่ม ๒ หน้า ๒๒๐) มีรูปว่า ปทุม แม้ฉบับพม่าบางฉบับก็มีรูปว่า ปทุม เช่นเดียวกัน ในวิสุทธิ-
 มรรคนิสสัย (เล่ม ๓ หน้า ๔๒) พบรูปว่า ปทุม เมื่อตรวจสอบกับข้อความในสังยุตตนิกายและ
 อังคุตตรนิกาย ได้พบว่าฉบับต่างๆ มีทั้งสองรูป

รูปว่า ปทุม มีศัพท์เดิมมาจาก ปทุม ฺลปสฺระ อุ ใน พุ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สูตร-
 มาลา สูตร ๖๙) ว่า สรโลโป ยมนราทีสุ วา (ลปสฺระในเพราะ ย, ม, น และ ร เป็นต้นได้บ้าง) เช่น

เจตฺย = เจตีย

ขตฺย = ขตฺติย

ปทุม = ปทุม

นิเสนฺห = นิเสนห

นानารตน = นานารตน

กิริยาจิตฺต = กิริยาจิตต

เกฺลส = กิเลส

นอกจากนั้น สัททนีติปกรณ์ (สูตรมาลา สูตร ๑๖๑) กล่าวถึงการลดพยางค์ในบทด้วย
 การลบและอาเทศ การลดพยางค์เพื่อย่อคำนี้เรียกว่า *สังโกจนนัย* คือ การย่อคำ พึงประกอบใช้สูตร
 ในสัททนีติปกรณ์^{๓๗๒} ว่า พหุภุขรณํ อปฺปตฺตมณฺณถตฺตณฺจ (ความน้อยและความเป็นอย่างอื่น
 ของพยางค์มากย่อมมี) ส่วนการเพิ่มพยางค์ในบทด้วยการลงอาคมและอาเทศ เรียกว่า *ปसारณนัย*
 คือ การยืดคำ (ไม่เหมือนกับสัมปसारณนัยในนริฎตินัย ๑๐) พึงประกอบใช้สูตรในสัททนีติปกรณ์
 ว่า อปฺปภุขรณํ พหุตฺตมณฺณถตฺตณฺจ^{๓๗๓} (ความมากและความเป็นอย่างอื่นของพยางค์น้อยย่อมมี)

^{๓๗๑} ส.ส. ๑๕/๑๒๓/๙๗, อง.ปญจก. ๒๒/๑๙๕/๒๒๔

^{๓๗๒} นีติ.สุตฺต. ๑/๑๖๒

^{๓๗๓} นีติ.สุตฺต. ๑/๑๖๑

ตัวอย่างการลดพยางค์ในบท

- อาจารโวร = อาจริโย (อาจารย์)
- สุธนหา = สุธนินา (สะใภ้)
- ปณโห = ปุพพณโห (เวลาเช้า)
- ปาฏิหิริ, ปาฏิเหริ = ปาฏิหาริย์ (ปาฏิหาริย์)
- มจฺเณริ, มจฺณริ = มจฺณริย (ความตระหนี่)
- กจฺจาโน = กาดิยานโน (พระกัจจानะ)
- ติณ्ह = ติชิน्ह (อันคมกล้า)
- อภิน्ह = อภิกุขन्ह (บ่อยๆ)
- อจฺเณริ = อจฺณริย (น่าอัศจรรย์)
- ปทุมานิ = ปทุมานิ (ดอกปทุมทั้งหลาย)

คาถาปเทส อริยารหจริยาทีโยเค อธิกกุขโรปิ ปาโท อนุปวชฺโซ.^{๓๗๔}

แม้บาทที่มีพยางค์เกินในที่ประกอบกับ อริย, อรห และ จริยา เป็นต้นในบาท-
คาถา ก็หาโทษมิได้

กิริยารหาทีโยเค วีย จ อนุตฺรโยเค อธิกกุขรปาโท อนุปวชฺโซ.^{๓๗๕}

บาทที่มีพยางค์เกินในการประกอบกับ อนุตฺร ศัพท์ ย่อมไม่มีโทษ เหมือนในการ
ประกอบกับ กิริยา และ อรห เป็นต้น

ปาวจเน หิ จริยารียกิริยารหาทีโยคาสฺ ปกตคาถาสฺ อุปชาตยญฺจาธิกกุขโรปิ
ปาโท อนุปวชฺโซ.^{๓๗๖}

โดยแท้จริงแล้ว แม้บาทที่มีพยางค์เกินในคาถาทั่วไปและอุปชาตคาถาที่ประกอบ
กับ จริยา, อริย, กิริยา และ อรห เป็นต้นในพระพุทฺธพจน์ ย่อมปราศจากโทษ

ขอยกอุทาหรณ์ที่มีพบในพระบาลี^{๓๗๗} มาแสดงโดยสังเขป ดังต่อไปนี้

ตโป จ พุรหุมจริยญจ.

ต	โป	จ	พุรหุ	ม	จริ	ยญ	จ
๑	๒	๑	๒	๑	๒	๒	๑

อริยสจฺจาน ทสฺสนํ

อริ	ย	สจ	จา	น	ทส	ส	นํ
๒	๑	๒	๒	๑	๒	๑	๒

นิพฺพานสจฺฉนิกิริยา จ

นิพ	พา	น	สจ	ฉิ	กิริ	ยา	จ
๒	๒	๑	๒	๑	๒	๒	๑

^{๓๗๔} นิตฺติ.สุตฺต. ๔๙๒

^{๓๗๖} กวิสาร์ฎีกา ๒/๖๕

^{๓๗๕} ที่.สี.อภิวนฎีกา ๒/๓๐๔/๓๖๘

^{๓๗๗} ขุ.ขุ. ๒๕/๑๑/๔

เอตํ มงฺคฺลมุตฺตมํ.

เอ	ตํ	มงฺ	ค	ล	มุตฺ	ต	มํ
๒	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒

บาทที่ ๑-๓ ในคาถานี้ มี ๙ พยางค์ แต่ถือว่ามี ๘ พยางค์ คือคำว่า จริยณ นับรวมเป็น ๒ ๒, คำว่า อริย นับรวมเป็น ๒ ๑, คำว่า กิริยา นับรวมเป็น ๒ ๒ คาถานี้จึงเป็นปัฐยาวัตคาถาที่มี ย, ช, ย, ช คณะ ท้าย ๔ พยางค์แรกในทุกบาท

สาธุ ทสฺสนมรียานํ.^{๓๗๘}

สา	ธุ	ทสฺ	ส	น	มริ	ยา	นํ
๒	๑	๒	๑	๑	๒	๒	๒

สํกสฺสรํ พุรฺหมจฺริยํ.^{๓๗๙}

สํ	กสฺ	ส	ริ	พุรฺ	ม	จริ	ยํ
๒	๒	๑	๒	๒	๑	๒	๒

ทานญจ ญมฺมจฺริยา จ.^{๓๘๐}

ทา	นญ	จ	ญมฺ	ม	จริ	ยา	จ
๒	๒	๑	๒	๑	๒	๒	๑

เอกจฺริยํ ทฬฺหํ กยิรา.^{๓๘๑}

เอ	ก	จริ	ยํ	ทฬฺ	หํ	กยิ	รา
๒	๑	๒	๒	๒	๒	๒	๒

^{๓๗๘} พุ.ป. ๒๕/๒๐๖/๕๓

^{๓๘๐} พ.พ. ๒๕/๗/๔

^{๓๗๙} พุ.ป. ๒๕/๓๑๒/๗๐

^{๓๘๑} พุ.ป. ๒๕/๖๑/๒๗

ตมรียลัฬ ลีรสา นมามิ.^{๓๘๒}

ต	มริ	ย	ลั	ฬ	ลี	ร	สา	น	มา	มิ
๒	๒	๑	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๑

ทีป กยิราถ เมธาวิ.^{๓๘๓}

ที	ป	กยิ	รา	ถ	เม	ธา	วิ
๒	๒	๒	๒	๑	๒	๒	๒

อตฺตานํ เจ ตถา กยิรา.^{๓๘๔}

อต	ตา	น	เจ	ต	ถา	กยิ	รา
๒	๒	๒	๒	๑	๒	๒	๒

น โส กาสาวมรหติ.^{๓๘๕}

น	โส	กา	สา	ว	มร	ห	ติ
๑	๒	๒	๒	๑	๒	๑	๑

อนึ่ง การมีพยางค์เกินจำนวนที่จำกัดนี้ มีข้อสังเกต ๔ ลักษณะ คือ

๑. พยางค์ที่ถูกรวมกันมักถือว่าเป็นครุ ตามอุทาหรณ์ที่นำมาแสดงข้างต้น
๒. การรวมพยางค์นี้ไม่จำกัดเฉพาะคำที่ใกล้เคียงกับภาษาสันสกฤตเหมือนคำว่า อวีย เป็นต้น แม้คำทั่วไปก็อาจใช้กฎการรวมพยางค์ได้ เช่น

โส อิม วิชฺฐเย ชฏ.^{๓๘๖}

โส	อิ	ม	วิช	ฏ	เย	ช	ฏ
๒	๑	๒	๒	๑	๒	๑	๒

^{๓๘๒} วิ.มหา.อ. ๑/๑
^{๓๘๕} ขุ.ภ. ๒๕/๑๐/๑๖

^{๓๘๓} ขุ.ภ. ๒๕/๒๕/๒๐
^{๓๘๖} ส.ส. ๑๕/๒๓,๑๙๒/๑๖,๑๙๘

^{๓๘๔} ขุ.ภ. ๒๕/๑๕๙/๔๕

คำว่า วิช นักรวมเป็นครู ๑ พยางค์ บาทนี้ก็จะครบ ๘ พยางค์

สุโข ปณณาย ปฏิลาโก.^{๓๘๗}

สุ	โข	ปณ	ณ	ย	ปฏิ	ลา	โก
๑	๒	๒	๒	๑	๒	๒	๒

สนนทุโธ ขตติโย ตปติ.^{๓๘๘}

สน	นท	โธ	ขต	ติ	โย	ตป	ติ
๒	๒	๒	๒	๑	๒	๒	๑

น พราหมณสฺส ปหเรยฺย.^{๓๘๙}

น	พราห	ม	ณส	ส	ปห	เรย	ย
๑	๒	๒	๒	๑	๒	๑	๑

ยตุถ อรหนโต วิหรนฺติ.^{๓๙๐}

ยตุ	ถ	อร	หน	โต	วิห	รณ	ติ
๑	๒	๒	๒	๑	๒	๑	๑

สพฺพปาปสฺส อกรณํ.^{๓๙๑}

สพ	พ	ปา	ปส	ส	อ	กร	ณ
๒	๑	๒	๒	๑	๑	๒	๒

ลจิตฺตปริโยทปนํ.^{๓๙๒}

ล	จิต	ต	ปริ	โย	ท	ป	น
๑	๒	๑	๒	๒	๑	๑	๒

^{๓๘๗} พุ.วิ. ๒๕/๓๓๓/๗๔

^{๓๘๘} พุ.วิ. ๒๕/๙๘/๓๔

^{๓๘๙} พุ.วิ. ๒๕/๓๘๗/๘๔

^{๓๙๐} พุ.วิ. ๒๕/๑๘๓/๔๙

^{๓๙๑} พุ.วิ. ๒๕/๓๘๙/๘๕

^{๓๙๒} พุ.วิ. ๒๕/๑๘๓/๔๙

๓. ในบางแห่งแม้จะมี อริย ศัพท์เป็นต้น ก็มีพยางค์ในบาทครบจำนวน เช่น

อริยา โนปลพณฺติ

อสนฺญาปายภูมิสุ

เสสฺสุจฺจาเนสุ ลพฺณฺติ

อริยานริยาปิ จ.^{๓๙๓}

๔. บางแห่งพยางค์ที่ถูกรวมกันก็ถือว่าเป็นลหุ เช่น

หริ อริ ติมิ กลิ พลิ ชลธิ คหปติ.^{๓๙๔}

ห	ริ	อ	ริ	ติ	มิ	ก	ลิ	พ	ลิ	ช	ล	ธิ	คห	ป	ติ
๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑

คำว่า คห นับรวมเป็นลหุ ๑ พยางค์ บาทนี้ก็มีลหุล้วน ๑๖ มาตรา

สนฺติธฺ สตฺตา อปฺปรชฺกฺขชาติกา.^{๓๙๕}

สนฺ	ติ	ธ	สฺ	ตฺ	ดา	อปฺ	ร	ชก	ข	ชา	ติ	กา
๒	๒	๑	๒	๒	๒	๒	๑	๒	๑	๒	๑	๒

คำว่า อปฺป นับรวมเป็นลหุ ๑ พยางค์ บาทนี้จะสอดคล้องกับลักษณะของอินทรวงศ์

ท่านจุฬปันถกนั้นก็ไม่สามารถท่องจำคาถาดังกล่าวถึง ๔ เดือน ครั้นนั้นพระเถระจึงกล่าวกะเธอว่า เจ้าไม่อาจบรรลุลหุได้ในพระศาสนา แล้วขับไล่ออกจากวัด และในเวลานั้นพระเถระเป็นภัตตทุเทศก์ (ผู้รับกิจนิมนต์แทนสงฆ์) หมอชีวกเข้าไปหาพระเถระแล้วเรียนว่า ท่านขอรับ พรุ่งนี้ขอพระคุณท่านนิมนต์พาภิกษุ ๕๐๐ รูปพร้อมทั้งพระผู้มีพระภาคไปรับภิกษาในเรือนของพวกกระผมด้วยเถิด แม้พระเถระรับนิมนต์โดยพูดว่า เรารับนิมนต์สำหรับภิกษุที่เหลือเว้นท่านจุฬปันถกรูปเดียว

ข้อความว่า “ไม่อาจบรรลุลหุได้” หมายความว่า พระศาสนานี้มีปฏิบัติเป็น
แก่นสาร และปฏิบัติมีปริยัติเป็นรากฐาน แต่เจ้าไม่อาจเรียนปริยัติได้ ดังนั้นจึงเป็นผู้ที่
ไม่อาจบรรลุลหุได้^{๓๙๖}

๓๙๓ สงฺคห ๑๔/๒๙
๓๙๕ ขุ.พทุฏฺ. ๓๓/๑/๔๓๕

๓๙๔ รุป. ๒/๑๔๙
๓๙๖ วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๓๙๖/๒๓

ท่านจุพนกได้ยื่นร้องให้ที่ชุ่มประตุ พระผู้มีพระภาคทรงเห็นด้วยทิพยจักขุ เสด็จเข้าไปหาเธอแล้วตรัสถามว่า เธอร้องให้ทำไม เธอกราบทูลเรื่องที่เป็นมานั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุ ผู้ที่ไม่สามารถท่องจำได้ไม่ใช่ผู้ไม่อาจบรรลุนิพพานในศาสนาของเรา[เพราะวิปัสสนาธุระเป็นหลักสำคัญ] อย่าเศร้าโศกไปเลย แล้วทรงจับแขนท่านจุพนกพาเข้าไปยังพระวิหาร ทรงใช้ฤทธิ์เนรมิตผืนผ้าเก่าแล้วประทานให้โดยรับสั่งว่า เอาเถอะภิกษุ เธอจงลูบคลำผ้าผืนนี้ แล้วท่องในใจบ่อยๆ ว่า รโหโรณัม รโหโรณัม (ผ้าเช็ดฝุ่นๆ)

ความจริงแล้วท่านจุพนกยังเป็นสามเณรอยู่ แต่พระพุทเจ้าตรัสเรียกว่า “ภิกษุ” โดยเป็นคำเรียกบรรพชิตที่มีความหมายว่า “ผู้เห็นภัยในวัฏฏะ” หรือทรงอาศัยความเป็นภิกษุที่จะมีต่อไปจึงตรัสเรียกเช่นนั้น ดังคำเรียกพระโพธิสัตว์ที่เสด็จออกบวชแล้วแต่ยังมีได้บรรลุนิพพานว่าเป็นพระพุทเจ้าในข้อความว่า อคมา ราชคห์ พุทโธ^{๓๙๗} (พระพุทเจ้าเสด็จไปสู่เมืองราชคฤห์) โดยหมายถึงความเป็นพระพุทเจ้าที่จะมีต่อไป ดังข้อความ^{๓๙๘} ว่า

คำว่า ภิกษุ กล่าวไว้โดยเป็นคำเรียกบรรพชิต หรือกล่าวไว้โดยอาศัยความเป็นภิกษุที่จะมีต่อไป ดังคำว่า อคมา ราชคห์ พุทโธ (พระพุทเจ้าเสด็จไปสู่เมืองราชคฤห์)

ตามข้อความในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาถือว่าท่านจุพนกได้บวชเป็นสามเณรเท่านั้น ยังไม่ได้อุปสมบทเป็นภิกษุ แม้วรรคถาของอังคุตตรนิกายก็ระบุว่าท่านได้บวชเป็นสามเณรด้วยข้อความว่า

เถโร จุพนกทวารกัม ปพพาเซตฺวา ทสฺสุ สีเลสุ ปตฺติจาเปลิ. จุพนกสามเณโร ภาติกสฺส สนฺติเก ฯเปฯ อิมํ คาถํ คณฺหาติ.^{๓๙๙}

พระเถระให้เด็กจุพนกบรรพชาแล้วให้ตั้งอยู่ในศีล ๑๐ สามเณรจุพนกเรียนคาถานี้ ... ในสำนักของพระพี่ชาย

แม้ในวรรคถาธรรมบทก็มีข้อความที่คล้ายคลึงกันนี้ว่า

^{๓๙๗} ขุ.สุ. ๒๕/๔๑๑/๔๑๑

^{๓๙๘} อัง.เอกก.อ. ๑/๑๙๘-๒๐๐/๑๙๓

^{๓๙๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๘๖/๒๓

เถโร จุฬปนฺณโก ปพฺพาเซตฺวา สีเลสุ ปติฏฺฐาเปลิ.^{๔๐๐}

พระเถระให้จุฬปนฺณกบรรพชาแล้วให้ตั้งอยู่ในศีล

ดังนั้น การระบุว่าท่านจุฬปนฺณกได้อุปสมบทเป็นภิกษุแล้วซึ่งพบในอรรถกถาธรรมบท จึงเป็นการกล่าวถึงความเป็นภิกษุที่มีต่อไปแน่นอน ดังข้อความว่า

“อุปาสก จุฬปนฺณโก นาม ภิกฺขุ ทนฺโธ อวิรุฬฺหิธมฺโม ตํ จเปตฺวา เสสํ นิมนฺตํ สมฺปฏิจฺฉามิติ เถโร อาห.^{๔๐๑}

พระเถระกล่าวว่า อุปาสก ภิกษุซึ่งชื่อจุฬปนฺณกมีธรรมไม่องงาม อาตมาจะเว้น เธอเสียแล้วรับนิมนต์เพื่อภิกษุที่เหลือ

มีข้อสังเกตว่า ในอรรถกถาธรรมบทนั้นได้กล่าวถึงท่านจุฬปนฺณกว่าเป็นพระเถระทั้งๆ ที่ท่านเพิ่งออกบวชได้เพียง ๔ เดือน คำเรียกว่าพระเถระนี้หมายถึงความเป็นพระเถระที่มีต่อไป มิได้หมายความว่าท่านเป็นพระเถระมีพรรษา ๑๐ ขึ้นไปจริงๆ ดังข้อความว่า

เถโร สีหนาทํ นทฺโธ ตรฺณสีโห วีย ตีหิ ปิฏฺเฐทึ สงฺโฆเถตฺวา อนุโมทน-
มกาลี.^{๔๐๒}

พระเถระบันลือสีหนาทดุจราชสีห์หนุ่ม ฉะนั้น ได้ทำอนุโมทนายังพระไตรปิฎก ให้กระหน่ำแล้ว

การกล่าวถึงสิ่งที่มีต่อไปให้เหมือนกับเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นสำนวนทางภาษาซึ่งกล่าวถึงสิ่งที่จะเกิดขึ้นแน่นอน ดังคำว่า ภินฺโน ภิกฺขุสฺสโม, ภินฺโน ภิกฺขุสฺสโม (ภิกษุสงฆ์แตกแล้วๆ) คำนี้เป็นสำนวนซึ่งกล่าวถึงภิกษุสงฆ์ที่จะแตกกันต่อไปจริงๆ เพราะในขณะนั้นภิกษุสงฆ์ในเมืองโกสัมพียังไม่แตกกัน เพียงแต่ทะเลาะเบาะแว้งกันเท่านั้น หรือดังคำว่า เทเว วุฏฺเฐ อิทานิ สลฺลํ นิปฺพนฺนํ (เมื่อฝนตกแล้ว ข้าวกล้าบริบูรณ์แล้วในบัดนี้) ก็เป็นสำนวนที่กล่าวถึงข้าวกล้าซึ่งจะบริบูรณ์ต่อไปแน่นอนเมื่อฝนตก เพราะฝนส่งผลให้ข้าวกล้าบริบูรณ์

ด้วยเหตุนี้ การใช้คำในลักษณะนี้จึงเรียกว่า ผลุปจาระ คือ การกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุ

^{๔๐๐}
ขุ.ธ.อ. ๑/๒๕/๑๘๓

^{๔๐๑}
ขุ.ธ.อ. ๑/๒๕/๑๘๓

^{๔๐๑}
ขุ.ธ.อ. ๑/๒๕/๑๘๔

เป็นชื่อของผล ดังคำว่า ติปุลฺ ชโร (ไข่ทับทิม), คุโฬ สมฺโห (เสลดน้ำอ้อย) ซึ่งหมายถึง ไข่ที่เกิดจากการกินทับทิม และเสลดที่เกิดจากการดื่มน้ำอ้อย หรือดังคำว่า อายุ สมฺตํ (เนยใสเป็นอายุ) ซึ่งหมายถึง เนยใสทำให้อายุยืน ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาและไวยากรณ์สันสกฤตว่า

ภินโน ภิกขุสฺสโม ภินโน ภิกขุสฺสโมติ เอตถ น ตาว ภินโน, อปิจ โช ยถา เทเว
วฏฺเฏ อิทานิ สสฺสํ นิปฺพนนฺติ วุจฺจติ, อวสฺสณฺหิ ตํ นิปฺพชฺชิสฺสติ, เอวเมว อิมินา การณเณ
อายตี อวสฺสํ ภิกขุสฺสติ.^{๔๐๓}

ในพระดำรัสว่า ภินโน ภิกขุสฺสโม ภินโน ภิกขุสฺสโม (ภิกษุสงฆ์แตกแล้วๆ) นี้ ภิกษุ
สงฆ์ยังมีได้แตกกัน แต่จักแตกกันแน่นอนด้วยเหตุนี้ เหมือนคำว่า เทเว วฏฺเฏ อิทานิ
สสฺสํ นิปฺพนนฺติ (เมื่อฝนตกแล้ว ข้าวกล้าได้บริบูรณ์แล้วในบัดนี้) เพราะข้าวกล้านั้นจัก
บริบูรณ์แน่นอน

เทวศฺเจตฺ วณฺญะ สํปฺนนาะ ศาลย อิติ ศาลิเหตฺวะ สํปฺนนา อิตฺยตีตฺตา.^{๔๐๔}

[เทโว เจ วฏฺโฏ, สมฺปนฺนา สาลโย อิติ สาลิเหตฺโว สมฺปนฺนา อิตฺยตีตฺตา.]

ถ้าฝนตกแล้ว ข้าวสาลีก็บริบูรณ์แล้ว เหตุคือข้าวสาลีจึงบริบูรณ์อย่างนี้ ดังนั้น
ความเป็นอดีตกาลจึงมีได้

เทวศฺเจทฺติ การณเ การโยปจจาราหุ ยถา อายุรฺมตฺมอิติ. อโตะตีเต กุตฺปรตฺตโย น
ทฺหุสฺสตีติ.^{๔๐๕}

[เทโว เจติ การณเ การโยปจจารา ยถา อายุ สมฺตมิตฺติ. อโตะ อตีเต กุตฺปฺปจฺจโย น
ทฺหุสฺสตีติ.]

คำว่า เทโว เจ (ถ้าฝนตก) เป็นต้น เป็นคำกล่าวถึงเหตุโดยชื่อของผล ดังคำว่า
อายุ สมฺตํ (เนยใสเป็นอายุ) ดังนั้น กุต ปัจจยฺที่ลงในอดีตกาลจึงสมควร

เมื่อเธอทำอยู่เช่นนั้น ผ้ายดงกล่าวได้กลายเป็นผ้าสกปรก เธอจึงเข้าใจว่าผ้าเดิมเป็น

^{๔๐๓} วิ.ม.อ. ๓/๔๕๓/๒๔๓

^{๔๐๕} กา.วฤตติปญฺชิกา ๔/๔๘๓

^{๔๐๔} กา. ๔/๔๘๓

ของสะอาด ไม่มีความสกปรกในผ้าผืนนี้ แต่ความสกปรกนั้นเป็นโทษของร่างกาย จึงยังญาณลงในชั้น ๕ เจริญวิปัสสนาจนได้บรรลุญาณไกล้อนุโลมและโคตรภู

การบรรลุธรรมของท่านจุฬปันถกมีกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๔๐๖}ว่า

พระผู้มีพระภาคทรงเนรมิตท่อนผ้าแล้วประทานให้ เพราะท่านจุฬปันถกได้เคยสั่งสมกุศลอันยิ่ง[คือการเจริญกรรมฐาน]ในท่อนผ้า ดังนั้น ท่านใส่ใจด้วยปัญญาอยู่ ได้อุสภัสสยและอนิจจัสสยว่า โทษนี้เป็นของร่างกายโดยแท้ ยังปัญญาให้หยั่งลงในชั้น ๕ ด้วยการกำหนดรูปนามเป็นต้น เจริญวิปัสสนาตามลำดับการพิจารณากลุ่มรูปนามเป็นต้น จนได้บรรลุวิปัสสนาไกล้อนุโลมและโคตรภูตามลำดับอุทัพพญาณเป็นต้น

ตามปกติการเจริญวิปัสสนาเป็นการรับรู้รูปนามชั้น ๕ ภายในร่างกายที่กว้างตอกยาววหาหีบ ไม่ใช่การรับรู้อารมณ์ภายนอกเป็นหลัก ดังนั้น การลูบท่อนผ้าของท่านจุฬปันถกจึงยังไม่ใช่วิปัสสนา แต่หลังจากท่านได้ลูบท่อนผ้าแล้วเห็นความสกปรกเพราะเหงื่อไหลออกจากมือของท่าน จึงน้อมเข้าหาตนว่าเหงื่อในร่างกายสกปรก ดังนั้น กรรมฐานของท่านจึงนับเข้าในจตุธาตุมหาธาน คือ การกำหนดธาตุนั้น ๔ โดยมีเหงื่อ (เสโท) เป็นหลัก เมื่อท่านกำหนดรู้เหงื่อซึ่งจัดว่าเป็นธาตุน้ำ จึงสามารถเจริญวิปัสสนาได้ตามหลักจตุธาตุมหาธานโดยรู้เห็นสภาวะลักษณะคือลักษณะเฉพาะของธาตุน้ำคือเหงื่อว่ามีลักษณะไหล/เกาะกุม หลังจากนั้นจึงรู้เห็นเหตุปัจจัยของเหงื่อว่าเกิดจากกรรม จิต อุตุ และอาหาร แล้วจึงรู้เห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปของเหงื่อเป็นต้นตามลำดับวิปัสสนาญาณชั้นต่างๆ จนได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ในที่สุด

ที่จริงแล้ว ถ้าผู้ปฏิบัติเจริญโกฏฐาสะ ๓๒ มีผมเป็นต้นโดยความเป็นสี นับว่าเป็นการเจริญสมถกรรมฐานประเภทวรรณกสิณ คือ กสิณสี มี ๔ อย่างคือ สีเขียว สีเหลือง สีแดง และสีขาวตามอวัยวะนั้นๆ การเจริญสมถภาวนาเช่นนี้ส่งผลให้บรรลุฌาน ๔ แต่ถ้าเจริญโดยความเป็นธาตุนั้น ๔ ก็เป็นวิปัสสนากรรมฐาน ส่งผลให้บรรลุวิปัสสนาญาณชั้นต่างๆ จนถึงมรรคผลนิพพานหรือถ้าเจริญโดยความเป็นของน่ารังเกียจ ก็จัดเป็นสมถกรรมฐานที่ส่งผลให้บรรลุปฐมฌาน ดังข้อความ^{๔๐๗}ว่า

^{๔๐๖} วิสุทธิมรรค มหาฎีกา ๒/๓๘๖/๒๔

^{๔๐๗} วิสุทธิ. ๑/๑๘๑/๒๖๖

กายคตาสติกรรมฐานนี้มีตรัสว่า :-

๑. เป็นสิ่งปฏิกุศล ในมหาสติปัฏฐานสูตร จัดเป็นสมถกรรมฐาน
 ๒. เป็นธาตุ ในมหาหัตถิปโทปมสูตร มหาราหุโลวาทสูตร และธาตุวิภังค์ (ธาตุวิภังค์ ในคัมภีร์วิภังค์ และธาตุวิภังคสูตรในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์) จัดเป็นวิปัสสนากรรมฐาน
 ๓. เป็นฌาน ๔ โดยระบุถึงผู้ที่เห็นประจักษ์ผมเป็นต้นโดยสรี ในกายคตาสติสูตร
- กายคตาสติกรรมฐานดังกล่าวจัดเป็นสมถกรรมฐานในเรื่องนี้

ในอรรถกถาธรรมบท^{๔๐๘} กล่าวว่า ในชาติก่อนท่านเคยเกิดเป็นพระเจ้าแผ่นดิน วันหนึ่งทำประทักษิณพระนคร เมื่อพระเสโทไหลออกจากพระนลาฏ ได้เอาผ้าสะอาดเช็ดเหนือพระนลาฏ ส่งผลให้ผ้าสกปรก ท้าวเธอได้อนิจจสัญญาว่า ผ้าสะอาดเช่นนี้อาศัยสรีระนี้ สละปกติแปรเป็นสกปรกไปได้ สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง ดังนั้น ผ้าเช็ดฝุ่นจึงเป็นปัจจัยที่เหมาะสมแก่ท่าน

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสคาถาพร้อมกับเปล่งรัศมีออกไปแก่เธอว่า

ราโค รโซ น จ ปน เรณู วุจฺจติ รากฺสเสตํ อธิวจนํ รโซติ

เอตํ รขํ วิปฺปชฺหิตฺวา ปณฺทิตา วิหรนฺติ เต วิคฺตรขสฺส สาสเน.^{๔๐๙}

รากะเรียกว่ารูลี มิใช่ฝุ่น[ทั่วไป] คำว่ารูลีนี้เป็นชื่อของรากะ ผู้ละได้นั้นเป็นผู้มีปัญญาเพราะละรากะรูลีนี้ได้ ย่อมอยู่ในพระศาสนาของพระศาสดา ผู้ปราศจากรากะรูลี

โทโส รโซ น จ ปน เรณู วุจฺจติ โทสฺสเสตํ อธิวจนํ รโซติ

เอตํ รขํ วิปฺปชฺหิตฺวา ปณฺทิตา วิหรนฺติ เต วิคฺตรขสฺส สาสเน.^{๔๐๙}

โทสะเรียกว่ารูลี มิใช่ฝุ่น[ทั่วไป] คำว่ารูลีนี้เป็นชื่อของโทสะ ผู้ละได้นั้นเป็นผู้มีปัญญาเพราะละโทสะรูลีนี้ได้ ย่อมอยู่ในพระศาสนาของพระศาสดา ผู้ปราศจากรากะรูลี

^{๔๐๘}

พ.ธ.อ. ๑/๒๕/๑๘๖

^{๔๐๙}

พ.ม. ๒๘/๒๐๙/๔๓๑

โมโห รโซ น จ ปน เรณู วุจจติ โมหสเสต อธิวจน รโซติ

เอต รช วิปชหิตวา ปณทิตา วิหรนติ เต วิคตรชส สาสเน.^{๔๑๐}

โมหะเรียกว่ารูลี มีไขฝุ่น[ทั่วไป] คำว่ารูลีนี้เป็นชื่อของโมหะ ผู้ละได้นั้น
เป็นผู้มีปัญญาเพราะละโมหะรูลีนี้ได้ ย่อมอยู่ในพระศาสนาของพระศาสดา
ผู้ปราศจากโมหะรูลี

คำว่า เต ในบาทที่ ๔ ของทั้งสามคาถา เป็นวิเสสนะของปาฐเสสสะว่า ปชนกา (ผู้ละได้)
ส่วนคำว่า ปณทิตา ในบาทที่ ๓ ของทุกคาถา เป็นวิกติกัตตาหรือวิเสสกัตตาของปาฐเสสสะว่า หุตวา
อีกทั้งคำว่า วิปชหิตวา ก็ลง ตวา ปัจจัยในอรรถเหตุ ดังข้อความว่า

วิปชหิตวาติ อคคมคเคน วิเสโต ปชนเหตุ. **ปณทิตา วิหรนติ** เตติ เต
ปชนกา ปณทิตา หุตวา วิหรนติ.^{๔๑๑}

คำว่า วิปชหิตวา (เพราะละได้) หมายความว่า เพราะเหตุคือการละได้เป็น
อย่างดีด้วยอรหัตตมรรค

คำว่า ปณทิตา วิหรนติ เต (เป็นผู้มีปัญญาย่อมอยู่) หมายความว่า ผู้ละได้นั้น
เป็นผู้มีปัญญาย่อมอยู่[ในพระศาสนาของพระศาสดา]

คาถาทั้งสามนี้ชื่อว่า อินทรวิชัยรคาถา ประกอบด้วย ต คณะ ๒ คณะ (๒ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑),
ช คณะ (๑ ๒ ๑) และครุ ๒ พยางค์ (๒ ๒) แต่มีการรวมพยางค์ ๒ พยางค์เป็นครุ ๑ พยางค์ หรือ
ให้ถือว่าครุบางคำเป็นลหุ ดังต่อไปนี้

ราโค รโซ น จ ปน เรณู วุจจติ

รา	โค	ร	โซ	น จ	ป	น	เร	ณู	วุจ	จติ
๒	๒	๑	๒	๒(ค)	๑	๑	๒	๑	๒	๒(ค)

^{๔๑๐}
ขุ.ม. ๒๙/๒๐๙/๔๓๑

^{๔๑๑}
วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๘๖/๑๙

ราคสเสตํ อธิวจนํ โรชติ

รา	คส	เส	ตํ	อธิ	ว	จ	นํ	ร	โร	ติ
๒	๒	๑(ล)	๒	๒(ค)	๑	๑	๒	๑	๒	๑(ล)

เอตํ รชํ วิปฺปชฺหิตฺวา ปณฺทิตา

เอ	ตํ	ร	ชํ	วิป	ป	ช	หิต	วา	ปณ	ทิตา
๒	๒	๑	๒	๒	๑	๑	๒	๑(ล)	๒	๒(ค)

วิหรนฺติ เต วิคฺตรชฺสฺส สาสเน

วิห	รณ	ติ	เต	วิก	ต	ร	ชส	ส	สา	สเน
๒(ค)	๒	๑	๒	๒(ค)	๑	๑	๒	๑	๒	๒(ค)

วุตฺโตทัยปกรณ^{๔๑๒} กล่าวถึงสังโยคาทิกฐุ (ครุหน้าพญฺชนะสังโยคคือพญฺชนะ ๒ หรือ ๓ ตัวที่ซ้อนกันไม่มีสระคัน) ซึ่งอยู่ต้นบาทว่าเป็นลหุได้ในบางแห่ง แต่ความจริงไม่จำกัดเฉพาะสังโยคาทิกฐุว่าเป็นลหุได้ แม้ครุอื่นคือทิมครุ (ครุที่เป็นทิมสระ) และนิคคหิตปรครุ (ครุที่อยู่ท้ายนิคคหิต) ก็จัดว่าเป็นลหุในฐานะที่เปล่งเสียงเร็วไม่ก่อให้เกิดเสียงหนัก ดังนั้นจึงถือว่าครุเหล่านั้นเป็นลหุได้ คัมภีร์ฉันทสันสกฤตชื่อฉันทมัญชรก็กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ตีวฺรปรยตโนจฺจารณนาตฺร ลมฺตุวมิติ กณฺจากรณฺ. ยทุทฺตม-

ยทา ตีวฺรปรยตเนน

สโยคาเทร'เคารวม

น ฉนฺโทภยคฺ อิตฺยาหุสฺ

ตทา โทษาย สฺตฺรยะ.^{๔๑๓}

[ตีพฺพยตโนจฺจารณนาตฺร ลมฺตุตฺตมิติ กณฺจากรณฺ. ยทุทฺต-

ยทา ตีพฺพยตเนน

สโยคาทิสฺส'คารวํ

น ฉนฺโทภยคฺมิจฺจาหุ

ตทา โทษาย วิมฺณฺโน.]

คัมภีร์[สรัสวตี]กัณฐาภณะกล่าวว่า ความเป็นลหุย่อมมีในครุเหล่านี้ด้วยความพยายามออกเสียงเร็ว ดังโบราณจารย์กล่าวว่า

^{๔๑๒} วุตฺโต ๑/๘-๙

^{๔๑๓} ฉนฺโท. ๑/๑๘

เมื่อใด ความเป็นลหุของสังโยคเป็นต้นมีอยู่ด้วยความพยายามออกเสียงเร็ว เมื่อนั้น กวีย่อมไม่กล่าวเป็นโทษว่าเสียฉันท

อุทาหรณ์ของครุที่เป็นลหุในพระบาลี มีดังต่อไปนี้

๑. สังโยคาคิครุ เช่น อปฺปสฺสทา ทุกฺขา กามา^{๔๔} คำว่า ทุกฺ ถือว่าเป็นลหุ คือ ทฺ จึงต้องลักษณะของคาถาปฐยวัตที่มี ย คณะท้าย ๔ พยางค์แรกเป็นรูปคณะว่า ทฺกฺขา กา = ๑ ๒ ๒

๒. ทิมครุ เช่น น สนฺติ ปฺตฺตา ตาณาย^{๔๕} คำว่า ตา ถือว่าเป็นลหุ คือ ตฺ จึงต้องลักษณะของคาถาปฐยวัตเป็นรูปคณะว่า ตตฺตนา = ๑ ๒ ๒ หรือเหมือนคำว่า ปาปํ เม กตฺนฺติ ตปฺปติ คำว่า เม ถือว่าเป็นลหุ จึงต้องลักษณะของเวตาลียคาถา

๓. นิคคหิตปรครุ เช่น กิญจาปิ โส กมฺมํ กโรติ ปาปกํ^{๔๖} คำว่า มํ ถือว่าเป็น ลหุ จึงต้องลักษณะของอินทรวงศ์ (ปาฐะนี้ในฉบับไทยมีรูปว่า กมฺมํ ส่วนฉบับฉันทสังคีติมีรูปว่า กมฺม โดยลบนิคหิตเพื่อรักษาคณะฉันทให้เป็น ต คณะ แต่ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า กมฺมํ เหมือนฉบับไทย)

ตัวอย่างครุทั้ง ๓ ที่ถือว่าเป็นลหุนี้ มีพบมากในเมตตปริตรที่เป็นคีติคาถา ถ้าไม่ถือว่าครุเป็นลหุได้ เมตตปริตรก็ตรวจคณะฉันทไม่ได้เลย (การตรวจคณะฉันทในเมตตปริตรมีกล่าวไว้ในบทเพิ่มเติม ของหนังสือพระปริตรธรรม)

วฤตตรัตนากรฎีกาชื่อภานุภณารายณภานุภีระกัลกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

ตถา ปฺราภตฺตาทิสฺส ทิรมฺสยาปิ ตฺวริตปาเจ ลหฺตฺตา. ตถา ทฺวโยสฺสฺตรยานํ วา วรฺณานํ ตฺวริตปาเจ เอกวรฺณตา ภวติ. ตทฺกตฺม “ทิมฺภาษรมฺปิ ชิวฺหยา หฺรฺสฺว เจตฺปจฺติ ตทฺปิ ลหฺ. เทว วา ตฺรีนถ วรฺณานํ ฆานีหิ คีฆฺรฺปจฺนาจฺจ อิติ.

[ตถา ปากตาทิสฺส ทิมฺสยาปิ ตฺริตปาเจ ลหฺตฺตา. ตถา ทฺวินนํ ตินฺณํ วา วรฺณานํ ตฺริตปาเจ เอกวรฺณตา ภวติ. เตน วฺตฺตํ “ทิมฺภาษรมฺปิ ชิวฺหาย หฺรฺสฺว เจ ปจฺติ, ตทฺปิ ภวติ ลหฺ. เทว วา ตโย วา วรฺณเณ เอกํ ฆานาหิ ลีฆฺปจฺนโต จ อิติ.]

๔๔
พ.ช. ๒๗/๖๙/๒๔๗

๔๕
พ.ส. ๒๕/๒๓๕/๓๗

๔๔
พ.บ. ๒๕/๒๘๘/๖๖

นอกจากนั้น ในคัมภีร์ปรากฏชัดเป็นต้น ความเป็นลหุแม่แห่งทิมสระย่อมมีเพราะ การออกเสียงเร็ว การที่สองหรือสามพยางค์เป็นพยางค์หนึ่งได้ย่อมมีด้วยการออกเสียง เร็ว ดังข้อความว่า

“ถ้าออกเสียงทิมสระด้วยลิ้นเร็ว ทิมสระนั้นก็เป็ลหุ และพึงทราบสองหรือสาม พยางค์ว่าเป็นพยางค์หนึ่งด้วยการออกเสียงเร็ว”

ในเวลาจบคาถา โลกุตตรธรรม ๙ แวดล้อมด้วยปฏิสัมภิทา ๔ และอภิญญา ๖ เหมือน อยู่ในมือของท่านจุฬปันถกนั้น

ในวันรุ่งขึ้นพระศาสดาได้เสด็จไปเรือนของหมอชิวกรพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ ลำดับนั้น ครั้นสิ้นสุดการหลั่งน้ำทักษิโณทก เมื่อจะถวายข้าวยาคุ พระศาสดาทรงใช้พระหัตถ์ปิดบาตรไว้ หมอชิวกรจึงกราบทูลถามว่า เพราะเหตุอะไร พระพุทธเจ้าข้า จึงตรัสว่า ในอารามยังมีภิกษุอยู่ รูปหนึ่ง หมอชิวกรนั้นส่งบุรุษคนหนึ่งไปโดยกล่าวว่า เจ้าจงไปนิมนต์พระคุณเจ้ามาเร็ว

เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จออกจากอารามแล้ว :-

สหสสุภตตุ'มตฺตานํ

นิมฺมินิตฺวาน ปนฺถโก

นีสิตฺมพฺวเน รมฺเม

ยว กาลปฺปเวทนา.^{๔๑๗}

ท่านจุฬปันถกเนรมิตตนหนึ่งพัน นิ่งในวัดอัมพวันอันนารัมรื่น จนถึง
กาลบอเวลา[เพื่อฉันภัตตาหาร]

ครั้งนั้นบุรุษนั้นไปแล้วเห็นอารามสว่างไสวเป็นอันเดียวกันด้วยผ้ากาสาจะ จึงกลับมา กราบทูลว่า อารามเต็มไปด้วยหมู่ภิกษุ พระพุทธเจ้าข้า ข้าพระองค์ไม่ทราบว่ รูปไหนคือภิกษุที่ จะนิมนต์นั้น ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสบอกเขาว่า จงไปเถิด เธอเห็นรูปใดก่อน จงจับ รูปนั้นที่ชายจีวรแล้วบอกว่า พระศาสดาเรียกหาท่าน แล้วนำมาเถิด

เขาไปสู่สถานที่นั้นแล้วจับชายจีวรของพระเถระไว้ ภิกษุที่เนรมิตทั้งหมดได้หายไป ทันที พระเถระส่งเขาไปก่อนว่า เจ้าไปเถิด แล้วทำสรีริกมีล้าหน้าเป็นต้นเสร็จแล้ว ไปนั่งบน

^{๔๑๗}

ขุ.เถร. ๒๖/๕๖๓/๓๕๒

อาสนะอันควรแก้ตนก่อน ท่านพระสารีบุตรจึงกล่าวว่า ยถา อายสฺมา จูฬปณฺณโก (เหมือนท่านจูฬปณฺณก) โดยหมายถึงเรื่องนี้

ในการเนรมิตนั้น เมื่อเนรมิตโดยมิได้เจาะจง ภิกษุจำนวนมากที่ถูกเนรมิตมีรูปร่างท่าทางเหมือนกับท่านผู้ทรงฤทธิ์ กระทำสิ่งที่ท่านผู้ทรงฤทธิ์กระทำในการยืน นั่ง พุด และนั่ง เป็นต้น

ประโยชน์ว่า ตตร เย เต พหุ นิมิตฺตา เต อนินฺยเมตฺวา นิมิตฺตตฺตา อิทธิมิตฺตา สทิสาว โหนฺติ อาจแปลตามศัพท์ได้ว่า “ในการเนรมิตนั้น ภิกษุจำนวนมากที่ถูกเนรมิตมีรูปร่างท่าทางเหมือนกับท่านผู้ทรงฤทธิ์ เพราะถูกเนรมิตโดยมิได้เจาะจง” แต่ในฉบับแปลนี้ได้แปลบทเหตุว่า อนินฺยเมตฺวา นิมิตฺตตฺตา (เพราะถูกเนรมิตโดยมิได้เจาะจง) เป็นลักษณะกริยาว่า “เมื่อเนรมิตโดยมิได้เจาะจง” ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๕๖) เพื่อให้เข้าใจง่าย ที่จริงแล้วตามหลักภาษาบาลี แม้ลักษณะกริยากับบทเหตุจะมีความหมายต่างกัน โดยลักษณะกริยาแสดงเครื่องสังเกต ส่วนบทเหตุแสดงเหตุทำให้ผลเกิดขึ้น แต่บททั้งสองนั้นเชื่อมโยงกันในลักษณะแสดงเครื่องสังเกตและแสดงเหตุในขณะเดียวกัน จึงอาจใช้แทนกันได้ในที่บางแห่ง ดังบะยาจีนियาม (नियामवट्ठพระใหญ่) กล่าวว่า

บทลักษณะมีอรรถของบทเหตุประกอบรวมเป็นส่วนใหญ่^{๔๑๘}

ขอยกตัวอย่างของเรื่องนี้จากคัมภีร์อรรถกถา ดังต่อไปนี้

อิมสฺมี ปนฺตเถ วิตุถาริยาเนน อติวีย ปปญฺโจ โหติ, ตสฺมา ตํ น วิตุถาริยา.^{๔๑๙}

แต่เมื่ออธิบายเนื้อความนี้โดยพิสดาร การเน้นซ้ำยิ่งนักย่อมมี [เพราะอธิบายโดยพิสดาร] ดังนั้น เราจะไม่อธิบายเนื้อความนี้โดยพิสดาร

บทลักษณะที่ลงลัทธิมีวิภัตติ คือ วิตุถาริยาเนน อาจแปลเป็นบทเหตุได้อีกด้วย โดยเปลี่ยนเป็นปัญจมีวิภัตติว่า วิตุถาริยาเนนตฺตา (เพราะอธิบายโดยพิสดาร) เพราะการเน้นซ้ำมิได้ด้วยการอธิบายโดยพิสดารนั่นเอง

^{๔๑๘} บะยาจีนियาม ๖๖

^{๔๑๙} ที.สี.อ. ๑/๘/๖๘

เตน ปุพฺพสเร ลุตฺเต ปโร สโร กวจิ อสวณฺณํ ปปโปตฺตยตุโ.^{๔๒๐}

ดังนั้น จึงมีความหมายว่า เมื่อสระหน้าถูกลบแล้ว สระหลังย่อมถึงความเป็น
อสังวณฺณะในบางแห่ง [เพราะสระหน้าถูกลบแล้ว]

บทลักษณะคือ ปุพฺพสเร ลุตฺเต (เมื่อสระหน้าถูกลบแล้ว) อาจแปลเป็นบทเหตุว่า ปุพฺพ-
รสรสฺส ลุตฺตตฺตา (เพราะสระหน้าถูกลบแล้ว) ได้อีกด้วย โดยเปลี่ยนสัตตมิมัตติว่า ลุตฺเต เป็น
บัญญัติมิมัตติว่า ลุตฺตตฺตา เพราะการแปลงสระหลังเป็นอสังวณฺณะมีได้ด้วยการลบสระหน้า อรรถ
ลักษณะกับอรรถเหตุจึงเชื่อมโยงกันและอาจแปลแทนกันได้เช่นกัน

ถ้าท่านผู้ทรงฤทธิ์ประสงค์จะทำภิกษุเนรมิตให้มีรูปร่างต่างกัน คือ บางรูปอยู่ใน
ปฐมวัย มัชฌิมวัย หรือปัจฉิมวัย เช่นเดียวกันนี้ บางรูปมีผมหยาวย ล้วนครึ่งศีรษะ ล้วนทั้งศีรษะ
มีผมหงอกแซม มีจิวรสีแดงครึ่งหนึ่ง มีจิวรเหลืองล้วน ทำหน้าที่ต่างๆ เช่น สาธยายบทบาลี
แสดงธรรม สวดสรภัญญะ ถาปตปัญหา ต้มน้ำย้อม เย็บและซักจีวร เป็นต้น หรือมีอาภักปกริยา
ต่างๆ อื่น เธอออกจากฌานอันเป็นบาทฐานแล้วทำบริกรรมตามนัยว่า ภิกษุเพียงเท่านี้จึงเป็น
คนรุ่นปฐมวัย แล้วเข้าฌานอีกครั้งนั้นออก[จากฌานอันเป็นบาท]แล้วจึงอธิษฐาน ภิกษุที่เนรมิตนั้น
เป็นอย่างที่ปรารถนาทุกประการพร้อมกับจิตอธิษฐาน

คำว่า พุทฺธาปี หุตฺวา เอโก โหติ (หลายคนแสดงเป็นคนเดียวกันได้) ก็มีนัยเดียวกัน

การสาธยายบทบาลี (ปทภาณ) คือ การสาธยายพระบาลีด้วยการแสดงให้รู้
เนื้อความเนื่องด้วยบท การแสดงธรรม (ธมฺมกถา) คือ การแสดงธรรมเนื่องด้วยการพูด
หว่านล้อมเป็นต้น การสวดสรภัญญะ (สรภณฺณ) คือ การสาธยายพระสูตรเป็นต้นด้วย
เสียง[อันไพเราะ]^{๔๒๑}

สรุปความว่า การเนรมิตทุกอย่างมีขั้นตอนในการปฏิบัติ ๕ อย่าง คือ

๑. เข้าจตุตถฌานอันเป็นบาทฐานของอภิญญาเป็นเบื้องต้น

๒. ออกจากจตุตถฌานแล้วทำบริกรรมคือคิดถึงสิ่งที่ตนต้องการว่าจงเป็นอย่างนั้นด้วย
กามาวจรจิต

๓. เข้าจตุตถฌานอันเป็นบาทฐานของอภิญญาซ้ำอีก

๔. ออกจากจตุตถฌานนั้นแล้วอธิษฐานถึงสิ่งที่ตนต้องการว่าจงเป็นอย่างนั้นด้วยจตุตถ-
ฌานอภิญญาจิตที่มีกามาวจรจิตอันได้แก่ อารัชนจิต บริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู
นำหน้า

๕. การเนรมิตสำเร็จได้พร้อมกับอภิญญาจิต

แต่มีความต่างกันคือ ภิกษุผู้ทรงฤทธิ์นี้เนรมิตเป็นหลายคนอย่างนี้แล้วกลับคิดว่า เรา
คนเดียวจักเดินจงกรม สาธยาย หรือถามปัญหา หรือปรารภนาว่า เราจะเป็นคนเดียวเกิด ก่อน
เวลาอธิษฐานหมดสิ้นไปด้วยความมกน้อยว่า อารามนี้มีภิกษุน้อย ถ้าบางคนมาเห็นก็จักรู้จักเรา
ว่า ภิกษุที่มีรูปร่างเหมือนกันเพียงเท่านี้จักมีได้อย่างไร นี่ต้องเป็นอานุภาพของพระเถระแน่แท้
เธอเข้าฌานอันเป็นบาท ออกมาแล้วทำบริกรรมว่า เอโก โหมิ (เราจะเป็นคนเดียว) แล้วเข้าฌาน
อีก ครั้นออกแล้วจึงอธิษฐานว่า เอโก โหมิ (เราจะเป็นคนเดียว) เธอกลายเป็นคนเดียวพร้อมกับ
จิตอธิษฐาน แต่ถ้าไม่ทำอย่างนั้นก็จะกลายเป็นคนเดียวเองตามเวลาที่กำหนด

ทำให้เปิดเผยหรือถูกกำบัง

[๓๘๗] คำว่า อารีภาวํ ตีโรภาวํ นี้ แปลว่า ทำให้ปรากฏก็ได้ ทำให้ปกปิดก็ได้

ข้อความข้างต้นเกี่ยวกับเรื่องอิทธิวิธญาณ คือ ปัญญาแสดงฤทธิ์ต่างๆ ซึ่งพบในสัท-
ขันธวรรค สามัญญผลสูตร จึงขอนำพระสูตรดังกล่าวมาแสดงไว้เพื่อให้ผู้อ่านเทียบเคียงเนื้อความ
จากพระสูตรและคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถา ที่จริงแล้วการอ่านอรรถกถาโดยมิได้เทียบเคียงกับ
ต้นฉบับไม่อาจทำให้เข้าใจได้ชัดเจน ต่อแต่นี้ไปท่านจะอธิบายความตามลำดับตั้งแต่ข้อ ๒ ของ
พระบาลีที่นำมาอ้างไว้ ดังต่อไปนี้

๑. โส เอวํ สมาหิตะ จิตฺเต ปริสุทฺเธ ปรีโยทาเต อนนฺตเณ วิคตฺวปฏิกิเลเส มุทุ-

ภูเต กมฺมนิเย จิตฺเต อาเนญฺชปฺตเต อิทธิวิธาย จิตฺตํ อภินิหฺรติ อภินินฺนาเมติ. โส อเนก-
วิหิตํ อิทธิวิธํ ปจฺจบุทฺติ, เอโกปิ หุตฺวา พหฺวธา โหติ, พหฺวธาปิ หุตฺวา เอโก โหติ,

๒. อาวิภาวํ ติโรภาวํ,

๓. ติโรภฺยฺญํ ติโรปการํ ติโรปพฺพตํ อสฺสชฺชมาโน คจฺจติ เสยฺยถาปิ อากาเส,

๔. ปจฺวิยาปิ อุมฺมุชฺชนิมุชฺชํ กโรติ เสยฺยถาปิ อุตฺเท,

๕. อุตฺเทปิ อภิชฺชมาเน คจฺจติ เสยฺยถาปิ ปจฺวิยํ,

๖. อากาเสปิ ปลฺลงฺเกน กมฺติ เสยฺยถาปิ ปกฺขี สกฺโค,

๗. อิมฺปิ จนฺทิมสฺสุริเย เอวํหิทธิเก เอวํหานุภาเว ปาณินา ปรามสฺติ ปริ-
มชฺชติ,

๘. ยาว พฺรหฺมโลกาปิ กาเยน วสํ วตฺเตติ.^{๔๒๒}

๑. เมื่อจิตตั้งมั่น[ด้วยสมาธิในจตุตถฌาน] บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจาก
เครื่องเศร้าหมอง นุ่มนวลเหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้ได้บรรลุ
สมาธิในจตุตถฌานนั้นย่อมโน้มมนำจิตไปเพื่อฤทธิ์ต่างๆ เธอได้บรรลุฤทธิ์ต่างๆ หลาย
ประเภท คือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้

๒. แสดงให้ปรากฏหรือให้หายไปได้

๓. เดินทะลุฝา กำแพง และภูเขาไปได้ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างก็ได้

๔. ผุดขึ้นหรือดาลลงในแผ่นดินเหมือนไปในน้ำก็ได้

๕. เดินบนน้ำโดยที่น้ำไม่แยกเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้

๖. นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศเหมือนนกบินไปได้

๗. ใช้ฝ่ามือลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์อันมีฤทธิ์านุภาพมากก็ได้

๘. ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลกก็ได้

คำว่า อาวิภาวํ (ความปรากฏ) ติโรภาวํ (ความปกปิด) เป็นบทกรรมที่มองหากิริยา
คุมพากย์ แต่กิริยาคุมพากย์ในประโยคหน้าของคำนี้คือ โหติ (เป็น) ในคำว่า เอโกปิ หุตฺวา พหฺวธา

^{๔๒๒} ที่.สี. ๘/๒๓๘/๗๘

โหติ, พหุธาปี หุตฺวา เอโก โหติ (คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้) และกริยาคุณพากย์ในประโยคหลังถัดจากคำนี้คือ คจฺฉติ (เดิน) ในคำว่า ติโรกฺขณํ ติโรปการํ ติโร-
 ปพฺพตํ อสฺสชฺมาโน คจฺฉติ (เดินทะลุฝา กำแพง และภูเขาไปได้ไม่ติดขัดก็ได้) แม้บทกริยาจาก
 ประโยคหน้าหรือประโยคหลังอาจติดตามมาสู่ประโยคนี้ได้โดยอธิการนัย คือ วิธีที่ติดตามมาจาก
 ประโยคหน้าหรือประโยคหลัง แต่บทว่า โหติ (เป็น) เป็นนอกรวมกริยาที่ไม่มองหากรรม ส่วนคำว่า
 คจฺฉติ (เดิน) ก็ไม่เข้ากับข้อความนี้ ดังนั้น ท่านจึงอธิบายว่าให้เพิ่มกริยาคุณพากย์ คือ กโรติ (ทำ)
 เข้ามาแปลร่วมกับ อาวิภาวํ และ ติโรภาวํ เป็นรูปว่า อาวิภาวํ กโรติ (ทำให้เปิดเผย) และ กโรติ
 ติโรภาวํ (ทำให้ถูกกำบัง) ดังข้อความว่า

อาวิภาวนติ ปทสฺส เหมฺจฺจา วุตฺเตน โหติ-สทฺเทน สมฺพนฺโธ น ยุชฺชติ อุป-
 โยคฺวณฺเนน วุตฺตตฺตา, ตถา วฏฺษมาเนน จ คจฺฉติ-สทฺเทน อตฺตโน, ปเรสฺสจฺ อาวิภาวสฺส
 อิจฺฉิตฺตฺตา, นามปทฺตจฺ กิริยาปทาเปกฺขนติ กิริยาสามณฺณวาจिณา กโรติ-สทฺเทน โยเชตฺวา
 อาห “อาวิภาวํ กโรตีติ, ติโรภาวนติ เอตฺถาปี เอสฺว นโย.”^{๔๒๓}

บทว่า อาวิภาวํ ไม่ควรสัมพันธ์กับ โหติ ศัพท์ที่มีกล่าวไว้ในประโยคที่ผ่านมา
 เพราะถูกกล่าวไว้ด้วยทุตติยวิภัตติ และไม่ควรสัมพันธ์กับ คจฺฉติ ศัพท์ที่จะกล่าวต่อไป
 เช่นเดียวกัน เพราะประสงค์เอาความเปิดเผยของตนและสิ่งอื่น และบทนามก็มองหาบท
 กริยา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อาวิภาวํ กโรติ (ทำให้เปิดเผย) โดยประกอบกับ กโรติ ศัพท์ที่
 แสดงกริยาทั่วๆ ไป แม้คำว่า ติโรภาวํ นี้ก็มีนัยเดียวกัน

ข้อความว่า “กโรติ ศัพท์ที่แสดงกริยาทั่วๆ ไป” หมายความว่า คำว่า กโรติ ที่มาจาก กร
 ธาตุ ตามหลักภาษาถือว่าธาตุทั้งสองศัพท์ คือ ภู <สตุตฺตายํ = มี, เป็น> และ กร <กรณ = ทำ>
 (ในที่บางแห่งยังกล่าวถึง อส ธาตุอีกด้วย) จัดเป็นธาตุราชา คือ ครอบคลุมความหมายของธาตุทุก
 อย่าง เหมือนพระราชามีอำนาจควบคุมประเทศ จึงมีวิธีใช้กว้างขวางกว่าธาตุอื่น ดังข้อความว่า

ภูกรา สพฺพธฺาตฺวตฺเตเสว สนฺติ.^{๔๒๔}

ภู และ กร ธาตุมีอยู่ในอรรถของธาตุทั้งปวง

ภูกรา สัพพธาดวตฺตพฺยาปกา.^{๔๒๕}

ภู และ กร ธาตุแผ่ไปสู่เนื้อความของธาตุทั้งปวง

ภูกรา สัพพธาดวตฺต- พฺยาปกาติ วิสสุตา.^{๔๒๖}

ภู และ กร ธาตุ ปรากฏว่าแผ่ไปสู่เนื้อความของธาตุทั้งปวง

ด้วยเหตุนี้ แม้ท่านผู้แต่งจะไม่ประกอบใช้ ภู หรือ กร ธาตุ ก็เป็นที่เข้าใจได้โดยปริยาย จึงอาจเพิ่มธาตุทั้งสองนั้นมาแปลร่วมกับประธานหรือกรรมได้ตามสมควร โดย ภู ธาตุประกอบใช้ในประโยคที่ไม่มองหากรรม ส่วน กร ธาตุประกอบใช้ในประโยคที่มองหากรรม

ตัวอย่างของ ภู ธาตุ เช่น

ก. ผลโส เวทนา สญฺญา เจตนา เป็นต้น คำเหล่านี้ต้องเพิ่มกริยาคุณพากย์ว่า โหติ อันประกอบด้วย ภู ธาตุที่มีอรรถเหมือน ภู ธาตุเข้ามาแปลรวมเป็นรูปว่า ผลโส โหติ (ผัสสะก็มี), เวทนา โหติ (เวทนาก็มี), สญฺญา โหติ (สัญญาก็มี), เจตนา โหติ (เจตนาก็มี)

ข. ในคำว่า ยํ ภิกฺขุ วิตฺตํ อธิ วา หุํ วา (ทรัพย์อย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ในโลกนี้หรือโลกอื่น) ต้องเพิ่มคำว่า ภวติ หรือ โหติ (มีอยู่) เข้ามาเป็นกริยาคุณพากย์ของประธานคือ วิตฺตํ (ทรัพย์)

ค. คำว่า มโนปฺพพฺพคฺมา ธมฺมา (สภาวะธรรมทั้งหลายมีใจเป็นใหญ่) ก็เพิ่มบทกริยาคุณพากย์ว่า ภวณฺติ หรือ โหณฺติ (ย่อมเป็น) เข้ามาคณพากย์ในประโยคนี้

ตัวอย่างของ กร ธาตุ เช่น คำว่า อาวิภาวํ ติโรภาวํ ในพระบาลีข้างต้น ให้เพิ่ม กโรติ (ทำ) เป็นกริยาคุณพากย์ของทั้งสองบทเป็นรูปว่า อาวิภาวํ กโรติ (ทำให้เปิดเผย) และ กโรติ ติโรภาวํ (ทำให้ถูกกำบัง) ดังข้อความว่า

ยตฺถ หิ กุริยาบทํ น สฺยติ, ตตฺถ อตฺถิ, ภวตฺติ สมนฺพโบ.^{๔๒๗}

โดยแท้จริงแล้วบทกริยาย่อมไม่ได้ยินในพากย์ใด พึงสัมพันธ์รับทว่า อตฺถิ (มี) หรือ ภวติ (มี/เป็น) ในพากย์นั้น

^{๔๒๕} กจ.ภาสาฎีกา ๒/๔๕๔

^{๔๒๗} รุป.ฎีกา ๓/๓๒๐

^{๔๒๖} โบราณจารย์

ยตร ฎิยาบท น โหติ, ตตฺถตฺติ ภาวตีติ อชฺฌมาหาโรติ อาจริเยติ วุตฺตํ. สพฺพ-
ธาวตฺตเสฏฺฐ ฎุกรานํ ฎิริยตฺถา สนฺตีติ จ อาจริยา วทนฺติ.^{๔๒๘}

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ในพากย์ที่ไม่มีบทกริยา ฟังนำบทว่า อตฺถิ (มี) หรือ
ภาวติ (มี/เป็น) เข้ามาแปล และกล่าวว่า อรรถกริยาของ ฎุ และ กร ธาตุมีอยู่ใน
เนื้อหาของธาตุทั้งปวง

กรธาทูตฺเตเนว

สพฺพธาวตฺตเสฏฺฐคโ

ตสฺมา ยุตฺติมเปกฺขาย

อตฺถํ โยเชยฺย ปณฺทิตโ.^{๔๒๙}

การรวบรวมอรรถของธาตุทั้งหมดไว้ย่อมมีด้วยอรรถของ กร ธาตุ
ดังนั้น ผู้มีปัญญาจึงควรประกอบเนื้อหาความโดยมองหาความเหมาะสม

ความหมายอีกอย่างหนึ่งของธาทูราชา คือ ใช้ ฎุ หรือ กร ธาตุอธิบายเนื้อหาของธาตุ
ในบทอาขยาตและบทกิตฺกัได เพราะเนื้อหาของธาตุทั้งหมดมีสภาพเกิดขึ้นของกริยานั้นๆ และ
มีสภาพกระทำกริยานั้นๆ เช่นกัน จึงอาจใช้ ฎุ ธาตุที่มีความหมายว่า เกิดขึ้น และ กร ธาตุที่มี
ความหมายว่า กระทำ มาอธิบายเนื้อหาของธาตุเหล่านั้นได้ เช่น

ก. คำว่า สยติ (ย่อมนอน) นับเข้าในเนื้อหาของ ฎุ ธาตุว่า สยณํ ภาวติ (การนอนมี
อยู่) หรือของ กร ธาตุว่า สยณํ กโรติ (ย่อมกระทำการนอน) จึงอาจอธิบาย สยติ ด้วยคำว่า
สยณํ ภาวติ หรือ สยณํ กโรติ

ข. คำว่า คจฺจติ (ย่อมไป) นับเข้าในเนื้อหาของ ฎุ ธาตุว่า คมนํ ภาวติ (การไปย่อมมี)
หรือของ กร ธาตุว่า คมนํ กโรติ (ย่อมกระทำการไป) จึงอาจอธิบาย คจฺจติ ด้วยคำว่า คมนํ
ภาวติ หรือ คมนํ กโรติ

ค. คำว่า ปจติ (ย่อมหุง) นับเข้าในเนื้อหาของ ฎุ ธาตุว่า ปจณํ ภาวติ (การหุงย่อมมี)
หรือของ กร ธาตุว่า ปจณํ กโรติ (ย่อมกระทำการหุง) จึงอาจอธิบาย ปจติ ด้วยคำว่า ปจณํ
ภาวติ หรือ ปจณํ กโรติ

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงใช้ ฎุ และ กร ธาตุอธิบายเนื้อหาของธาตุอื่น เพราะเป็นธาตุทั่วไป

^{๔๒๘} พท.อภิวินยฺกิกา ๒๙๘

^{๔๒๙} สัมพันธ.คณฺฐีใหม่ ๒๖๓

นั่นเอง ข้อนี้เหมือนคำว่า รุกข (ต้นไม้) ที่เป็นสาธารณนามครอบคลุมต้นไม้ทั้งหมด ส่วนธาตุเฉพาะอื่นๆ จากนี้ เช่น คมฺ (ไป), ลี (นอน), ปจ (หุง) เป็นต้น ไม่อาจใช้อธิบายเนื้อความของธาตุได้ เหมือนคำว่า ปลาส (ต้นทองกวาว) ซึ่งกล่าวถึงต้นทองกวาวชนิดเดียวเพราะเป็นสาธารณนามไม่ครอบคลุมต้นไม้ทั้งหมด

ตั้งข้อความว่า

สตตฺตากรณรูปา หิ

ธาตุวตฺถา สกลา ตโต

ภาโว กุริยา จ สามณฺณ

สกลเสว คมฺยเต.^{๔๓๐}

เนื้อความของธาตุทั้งหมดมีลักษณะคือความเป็นและการกระทำ ดังนั้น ความเป็นและการกระทำจึงเป็นกิริยาทั่วๆ ไปปรากฏในธาตุทั้งหมด

สามณฺณสทฺทโท เตน

สพฺพธาตุวตฺถทีปนํ

ยุตฺตํ ภาวาทิสทฺเทน

รุกฺขวจฺจา ธวาทิว.^{๔๓๑}

ดังนั้น การอธิบายเนื้อความของธาตุทั้งหมดจึงมีได้ด้วย ภาว ศัพท์ เป็นต้น เพราะเป็นศัพท์ทั่วไป เหมือนต้นตะแบกเป็นต้นพึงถูกกล่าวด้วย รุกข ศัพท์

วิเสสา น ตฺ ปากาหิ-

สพฺพธาตุวตฺถทีปกา

น ปลาสาทโย สทฺทา

สพฺพรุกฺขบุปฺกาสกา.^{๔๓๒}

ธาตุเฉพาะมี คมฺ ธาตุเป็นต้นไม่อาจแสดงเนื้อความของธาตุทั้งหมดมี การหุงเป็นต้นได้ ดังเช่นศัพท์[เฉพาะ]เป็นต้นว่า ปลาส (ต้นทองกวาว) ไม่อาจแสดงถึงต้นไม้ทั้งหมดได้

มฺหํ ปจติ อิจฺจตฺร

ปจนํ ภาวตฺติ จ

สฺหํ สยติ อิจฺจตฺร

กโรติ สยณฺนติ จ.^{๔๓๓}

ในตัวอย่างว่า มฺหํ ปจติ (ย่อมหุงอย่างละมุนละไม) นี้ มีรูปอื่นว่า มฺหํ

^{๔๓๐} สทฺท.จินฺตา ๓๐๐

^{๔๓๒} สทฺท.จินฺตา ๓๐๒

^{๔๓๑} สทฺท.จินฺตา ๓๐๑

^{๔๓๓} สทฺท.จินฺตา ๓๐๔

ปจน์ ภวติ (การหุงอันละเอียดละเอียดไม่ยอมมี) ส่วนตัวอย่างว่า สุขํ สยติ (ยอมนอนเป็นสุข) มีรูปอื่นว่า สุขํ สยน์ กโรติ (ยอมกระทำการนอนอันเป็นสุข)

ฎีกาใหม่ของคัมภีร์ก็แจกแจงสาระกล่าวสรุปความในเรื่องนี้ว่า

ตสฺมา ฎุกราธตวโ รุกฺขสฺสทโท วีย สพฺพํ รุกฺขํ ฎริยาสามณฺณํ วทนฺติ. ปจาทโย
ปน อมฺพปนสาทิสฺสทา วีย อมฺพปนสาทิกํ ฎริยาวิเสสํ.^{๔๓๔}

ดังนั้น ฎ, กร และ อส ธาตุจึงแสดงกิริยาต่างๆ ไป เหมือนคำว่า รุกฺข (ต้นไม้) ที่แสดงถึงต้นไม้ทุกชนิด แต่ ปจ ธาตุเป็นต้นแสดงกิริยาเฉพาะ เหมือนศัพท์ว่า อมฺพ (มะม่วง) และ ปนส (ขนุน) เป็นต้นที่แสดงถึงมะม่วงและขนุนเป็นต้น

ธาทู ฎวาสกรว เอเต สพฺพธาทวตฺตถพฺยาปกา
คฺมฺปจาทิกา ธาทู ฎริยาวิเสสวากา.^{๔๓๕}

ธาทูเหล่านี้ คือ ฎ, อส (ฎวิ = มี, เป็น) และ กร ธาตุแผ่ไปสู่เนื้อความของธาทูทั้งปวง ส่วน คฺมฺ และ ปจ ธาตุเป็นต้นแสดงกิริยาเฉพาะ

ท่านพระสารีบุตรหมายถึงข้อความนี้จึงกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

อาวิภาวนฺติ เกนจิ อนาวญฺ โหติ อปฺปฏิจฺจนฺนํ วิวญฺ ปากญฺ. ติโรภาวนฺติ
เกนจิ อาวญฺ โหติ ปฏิจฺจนฺนํ ปิหิตํ ปฏิกุชฺชิตํ.^{๔๓๕}

คำว่า อาวิภาว (ทำให้เปิดเผย) หมายความว่า ไม่มีอะไรกีดขวาง คือ ไม่ถูกปิดบัง กล่าวคือ โล่ง ได้แก่ ปรากุชฺชิตเจน

คำว่า ติโรภาว (ทำให้ถูกกำบัง) หมายความว่า มีบางสิ่งกีดขวาง คือ ถูกปิดบัง กล่าวคือ ถูกครอบไว้

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคอธิบาย อาวิภาว, ติโรภาว โดยลักษณะที่ไม่เพิ่มกิริยาคุมพากย์ คือ อาวิภาว กโรติ (ทำให้เปิดเผย) และ กโรติ ติโรภาว (ทำให้ถูกกำบัง) เหมือนที่กล่าวไว้ในคัมภีร์

^{๔๓๔} กจ.สารอภินวฎีกา ๓๓

^{๔๓๕} ขุ.ป. ๓๑/๑๑/๔๑๙

วิสุทธิมรรคนี้ แต่เปลี่ยนบทธรรมคือ อาวิภาวํ เป็นบทกัฏฐาและเพิ่มกริยาคุมพากย์คือ โหติ เข้ามาว่า อนาวาญํ โหติ อปปฏิจณฺณํ วิวญฺญํ ปากญํ (ไม่มีอะไรกิดขวาง คือ ไม่ถูกปิดบัง กล่าวคือ โลงได้แก่ ปรากฐชัดเจน) แม้เปลี่ยนบทธรรมคือ ติโรภาวํ เป็นบทกัฏฐาและเพิ่มกริยาคุมพากย์คือ โหติ เข้ามาเช่นกันว่า อาวญํ โหติ ปฏิจณฺณํ ปิหิตํ ปฏิกุชฺชิตํ (มีบางสิ่งกิดขวาง คือ ถูกปิดบัง กล่าวคือ ถูกครอบไว้) แม้รูปศัพท์ที่ใช้อธิบายจะไม่เหมือนกับที่คัมภีร์นี้กล่าวไว้ ก็มีจุดมุ่งหมายให้เพิ่ม กโรติ เข้ามาคุมพากย์เหมือนกัน ดังนั้น คำอธิบายของวิสุทธิมรรคกับปฏิสัมภิทามรรคจึงไม่ขัดแย้งกัน ดังข้อความว่า

ท่านกล่าวว่า อิธเมว हि (ท่านพระสารีบุตรหมายถึงข้อความนี้) เป็นต้นโดยหมายถึงคำทักท้วงว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น จะพึงเข้าใจข้อความในปฏิสัมภิทามรรคได้อย่างไร [หมายความว่า] แม้ข้อความที่พบในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคด้วยคำว่า อาวิภาวนติ เกณจิ อนาวาญํ โหติ (คำว่า อาวิภาวํ หมายความว่า ไม่มีอะไรกิดขวาง) เป็นต้น ก็กล่าวไว้โดยหมายถึงการทำให้เปิดเผยหรือถูกกำบัง^{๔๓๖}

โดยทั่วไปการอธิบายความของพระพุทธเจ้าและพระสาวกมักไม่เน้นรูปศัพท์ทางภาษา แต่มักเน้นหลักธรรมเป็นหลัก ดังนั้น แม้รูปศัพท์อาจไม่สอดคล้องกับหลักภาษาโดยตรง ก็ไม่ถือว่ามิโทษ เพราะผู้อธิบายเน้นความเข้าใจหลักธรรมเป็นสำคัญนั่นเอง ดังข้อความว่า

อตถํ हि नाโถ सरणं ओज न पुण्यञ्च लोकहिते महेसि
तस्मा अकट्वा रतिमखरेसु अट्ठे निवेसेय्य मत्ति मुत्तिमा.^{๔๓๗}

โดยแท้จริงแล้ว พระนาถะได้ตรัสเนื้อความไว้เป็นหลัก พระพุทธเจ้าผู้เกื้อกูลชาวโลกมิได้ตรัสรูปศัพท์เป็นหลัก ดังนั้น ผู้มีปัญญาจึงไม่กระทำ ความเพลิดเพลนในอักขระ พึงประกอบปัญญาไว้ในเนื้อความเถิด

ชานนฺตา สทฺทสฺสตุณฺหิ ปตฺวา ปาจกุกมํ ยถิ
ปาฬี ฌาตุํ น สกฺโกณฺติ สพฺเพ พาหิรปณฺธิตา.^{๔๓๘}

^{๔๓๖} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๘๗/๒๖

^{๔๓๗} กงฺขา. ๑๔๐

^{๔๓๘} การิกา ๒๔๔

ผู้มีปัญญาภายนอก[ศาสนา]ทั้งหมด แม้จะเข้าใจไวยากรณ์ แต่เมื่อมาถึงลำดับบทก็ไม่อาจเข้าใจพระบาลีได้

โลกโวรหารวิฑรา

ตนติย์ พหุภา นยา

ลิกฺขะยยามลสาคร-

ตรํ นิพพานติตุณฺณิ^{๔๓๙}

นับจำนวนมากในพระบาลีแตกต่างกับบัญญัติของชาวโลก[คือนักไวยากรณ์] จึงควรศึกษาพระบาลีอันเปรียบดั่งนาวาใหญ่ข้ามสาครดำเนินไปสู่ฝั่งแห่งพระนิพพาน

ในฤทธิ์สองอย่างนั้น ท่านผู้ทรงฤทธิ์นี้เมื่อประสงค์จะทำให้เปิดเผย ย่อมทำที่มีดให้สว่าง สิ่งที่ถูกกำบังให้เปิดโล่ง หรือสิ่งที่ไม่ปรากฏ[เพราะอยู่ไกลหรือละเอียดมากเป็นต้น]ให้ปรากฏ กล่าวคือ ท่านผู้ทรงฤทธิ์นี้ประสงค์จะทำตนหรือผู้อื่นที่ถูกกำบังหรืออยู่ในที่ไกลให้ปรากฏ จึงออกจากปาทกมานแล้วน้อมนึกว่า “ที่มีดนี้จึงสว่าง สิ่งที่ถูกกำบังนี้จึงเปิดเผย หรือสิ่งที่ไม่ปรากฏนี้จึงปรากฏ” ครั้นทำบริกรรมแล้วจึงอธิษฐานตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ทั้งหมดเป็นตามที่อธิษฐานพร้อมกับจิตอธิษฐานนั่นเอง คนอื่นที่อยู่ไกลย่อมเห็น[ตน]ได้ แม้ตัวเองถ้าต้องการจะเห็นก็มองเห็นได้

พระพุทธเจ้าทรงแสดงฤทธิ์ปาฏิหาริย์

[๓๘๘] ถามว่า : ใครแสดงฤทธิ์ปาฏิหาริย์นี้

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดง กล่าวโดยละเอียดว่า พระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์จากนางจุฬาสักทา[บุตรีของอนาถปิณฑิกเศรษฐี]แล้ว เสด็จจากกรุงสวตถิไปยังกรุงสาเกตที่ห่าง ๗ โยชน์ด้วยเรือนยอด[ลอย] ๕๐๐ อันวิสุกรรมเทพบุตรเนรมิตแล้ว ทรงอธิษฐานให้ชาวเมืองสาเกตเห็นชาวกรุงสวตถิ และให้ชาวกรุงสวตถิเห็นชาวเมืองสาเกต ครั้นเสด็จลงท่ามกลางเมืองสาเกต ทรงแสดงแยกแผ่นดินออกเป็นสองส่วนจนถึงอเวจี และทรงแหวกอากาศออกเป็นสองส่วนจนถึงพรหมโลก

^{๔๓๙} การิกา ๒๔๕

ข้อความว่า “ทรงแหวกอากาศออกเป็นสองส่วน” มีคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

เมื่อวิมานชั้นล่าง ๆ ที่อยู่ใต้อากาศซึ่งปิดบังวิมานชั้นบน ๆ ไว้ถูกแหวกออก จึงชื่อว่าแหวกอากาศอันเป็นที่ตั้งของวิมานชั้นล่างนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อากาศณ ทุติยวิสุทธิวา (และทรงแหวกอากาศออกเป็นสองส่วน)^{๔๔๐}

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๖๑) อธิบายว่า การที่คนทั่วไปไม่อาจเห็นเทพวิมานได้นั้น ไม่ใช่เพราะถูกวิมานอื่นปิดบังไว้ แต่เพราะเทพวิมานเหล่านั้นมีรูปละเอียดเกินกว่าสายตาของมนุษย์จะเห็นได้นั่นเอง ดังนั้น ท่านผู้แต่งคัมภีร์นั้นจึงเห็นว่าควรอธิบายความในเรื่องนี้ว่า การที่พระพุทธเจ้าทรงอธิษฐานให้คนทั่วไปเห็นรูปที่ละเอียดมากเหล่านั้นได้ด้วยสายตาของมนุษย์ เหมือนกับการแหวกอากาศออกเป็นสองส่วน

คำว่า ปาฏิหาริย (สภาวะก่อกำจัดปฏิกิริยาซึ่งสิ่งที่เป็นไปไม่ได้) มีรากศัพท์มาจาก ปติ (ปฏิบัติ) + หร (ก่อกำจัด) หมายถึง ความอัศจรรย์ มี ๓ อย่าง คือ

๑. อธิปาฏิหาริย ฤทธิ์เป็นอัศจรรย์ หมายถึง การแสดงฤทธิ์ที่พ้นวิสัยของสามัญมนุษย์ได้อย่างน่าอัศจรรย์

๒. อาเทศนาปาฏิหาริย การดักใจเป็นอัศจรรย์ หมายถึง การดักใจทายใจคนได้อย่างน่าอัศจรรย์

๓. อนุสาสนีปาฏิหาริย การสอนเป็นอัศจรรย์ หมายถึง คำสั่งสอนอันอาจจูงใจคนให้นิยมเชื่อถือตามไปได้อย่างน่าอัศจรรย์

ในที่นี้หมายถึงอธิปาฏิหาริย ดังนั้นจึงแปลคำว่า ปาฏิหาริย ศัพท์ว่า ฤทธิ์ปาฏิหาริย ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๖๐)

ฉบับฉันทะรังคีติและฉบับมหาจุฬาย พระบุปา วิสสุกมมุนา (วิสสุกรรมเทพบุตร) ส่วนฉบับมหามกุฏย (เล่ม ๒ หน้า ๒๒๔) มีรูปว่า วิสสุกมมุนา นอกจากนั้น ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า วิสสุกมมุนา ในที่นี้ขอชี้แจงว่า รูปว่า วิสสุ ถูกต้องด้วยเหตุเหล่านี้ คือ

๑. คำว่า วิสสุ สอดคล้องกับคำสันสกฤตว่า วิศ्व และภาษาปรากฤตกับอรรถมาคิก็มีรูปว่า วิสสุ เช่นเดียวกัน

^{๔๔๐} วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๓๘๘/---

๒. คำว่า วิสสกมม คล้ายคลึงกับรูปสันสกฤตว่า วิศวกรมม ดังข้อความว่า

วิศวกรมมณ ปุ. วิศเวษุ กรมม วยาปาโร ยสย. สूरुये, เทวคิลปิनि, มุณีเกเท,
 ปรเมศ्वเร จ.^{๔๔๑}

[วิสสกมม. ปุ. วิสเสสฺส กมมํ พยาปาโร ยสส. สุริเย, เทวลิปปิनि, มุณีเกเท,
 ปรมิสฺสริเย จ.]

การกระทำคือการขวนขวายในสิ่งทั้งปวงมีอยู่แก่บุคคลใด [เหตุนี้บุคคลนั้นชื่อว่า
 วิศวกรรม] ย่อมเป็นไปในดวงอาทิตย์, เทพศิลปิน (ท้าววิสสุกรรม), ฤๅษีคนหนึ่ง และ
 พระศิวัะ

นอกจากนั้น รูปว่า วิสฺ ก็ถูกต้องเช่นเดียวกัน เพราะพบในฉบับไทยบางฉบับ ฉบับพม่า
 บางฉบับ และฉบับสิงหล อีกทั้งยังสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์การิกาว่า

สพพนามมิโต อณูญ	วิณฺณตพพํ วิณฺณนา
ปาฬิปปเทสนานตฺเต	วิชฺชมานํ ยถารหํ.
อิทปฺปจฺยตาติมฺหิ	อิทํสทฺทนิทฺสสนา
วิสฺสกมฺมาทิปาจฺมฺหิ	วิสฺสทฺทนิทฺสสนา. ^{๔๔๒}

สรรพนามอื่นจากสรรพนาม[ที่กล่าวมาแล้ว]เหล่านี้มีอยู่ ผู้มีปัญญาพึง
 ทราบชื่อที่ปรากฏในพระบาลีต่างๆ ตามสมควร เพราะพบ อิทิ ศัพทในคำว่า
 อิทปฺปจฺยตา เป็นต้น และพบ วิสฺ ศัพทในปาฐะว่า วิสฺสกมม เป็นต้น

ผู้มีปัญญาพึงอธิบายเนื้อความนี้ [คือการที่พระศาสดาทำให้เปิดเผย] ด้วยการเสด็จลง
 จากเทวโลกอีกด้วย กล่าวกันว่าพระผู้มีพระภาคทรงทำยมกปาฏิหาริย์ ปลดปล่อยสัตว์ ๘๔,๐๐๐
 จากกิเลสจองจำ น้อมนี้กว่าพระพุทธเจ้าในอดีตเสด็จไปสู่สถานที่แห่งใดเมื่อทรงแสดงยมกปาฏิ-
 หาริย์แล้ว ได้ทอดพระเนตรเห็นว่าไปสู่ดาวดึงส์ ครั้งนั้น พระองค์ทรงใช้พระบาทข้างหนึ่งเหยียบ
 พื้นปฐพี เหยียบพระบาทข้างที่สองไว้บนยอดเขาสุคนธร ทรงยกพระบาทข้างแรกอีกแล้วเหยียบ

^{๔๔๑} ศพท.มหานิติ ๔๐๒

^{๔๔๒} การิกา ๒๔๑-๔๒

ยอดเขาสีเนรุ เสด็จเข้าจำพรรษาที่ปัทมกัมพลศิลาอาสน์บนดาวดึงส์สวรรค์นั้น เริ่มแสดงพระอภิธรรมตั้งแต่ต้นแก่หมู่เทพในหมื่นจักรวาลซึ่งมาชุมนุมกัน

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๖๒) แสดงความเห็นว่าเป็นยุคปัจจุบันที่วิทยาศาสตร์เจริญก้าวหน้า แม้จะสำรวจโลกด้วยเครื่องบินหรือดาวเทียมก็ไม่อาจพบเห็นภูเขาสีเนรุได้ ที่เป็นเช่นนี้ก็เนื่องจากภูเขาสีเนรุเป็นที่อยู่ของเหล่าเทวดา และมนุษย์ก็ไม่อาจเห็นเทวดาที่มีรูปละเอียดได้ ดังนั้น ภูเขาสีเนรุจึงเป็นกลุ่มรูปละเอียดที่มองไม่เห็นด้วยสายตาของมนุษย์ทั่วไปเหมือนรูปร่างของเทวดา แม้ภูเขาสัตตบรรพตที่แวดล้อมเขาสีเนรุก็เป็นรูปละเอียดเช่นเดียวกัน]

ในเวลาภิกษาจารย์ทรงพระพุทธรูปพระพุทธรูปนั้นทรงแสดงธรรม พระผู้มีพระภาคทรงเคียวไม้ชำระพื้นเถาพลู ทรงล้างพระพักตร์ที่สระโนนาคแล้วรับบิณฑบาตในอุตตรกุรุทวีป แล้วเสวยที่ริมฝั่งสระโนนาค พระสารีบุตรเถระไปในที่สระโนนาคนั้นแล้วถวายอภิवाทพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคได้ประทานนัยแก่พระเถระว่า วันนี้เราแสดงธรรมเพียงเท่านี้ โดยประการดังนี้ พระองค์ทรงแสดงพระอภิธรรมเสมอตลอด ๓ เดือน หมู่เทพ ๘๐ โกฏิได้บรรลุธรรมเพราะฟังพระอภิธรรมนั้น

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๖๓) แสดงความเห็นว่าเป็นดินแดนตอนเหนือของชมพูทวีปคืออินเดีย คัมภีร์ทางศาสนามีคำกล่าวว่าเวลาเช้าของประเทศอินเดียเป็นเวลาเย็นของอุตตรกุรุทวีปซึ่งตรงกับเวลาของทวีปอเมริกา ท่านผู้แต่งจึงสันนิษฐานว่าสถานที่ซึ่งพระพุทธรูปองค์เสด็จไปบิณฑบาตน่าจะเป็นทวีปอเมริกา

คัมภีร์อรรถกถาและฎีกา^{๔๔๓} ได้กล่าวถึงสถานที่ตั้งและรูปร่างของอุตตรกุรุทวีป ดังนี้

อุตตรกุรุทวีปเป็นเกาะแห่งหนึ่งอยู่ทางทิศเหนือของชมพูทวีป กว้าง ๘,๐๐๐ โยชน์ มีเกาะน้อยแวดล้อม ๕๐๐ แห่ง รูปทวีปและรูปหน้าของชาวอุตตรกุรุทวีปเป็นรูปสี่เหลี่ยมแบนเหมือนแผ่นแก้ว ต้นไม้ประจำทวีปที่คงอยู่ตลอดกาลปี คือต้นกัลปพฤกษ์

^{๔๔๓} วิ.มหา.อ. ๑/๑/๑๑๒, อภิ.ส.อ. ๑/๕๘๔/๓๕๗, วิสุทธิม.หาฎีกา ๑/๑๓๗/๒๘๗, สารตถ.ฎีกา ๑/๑/๓๒๔

ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค และคัมภีร์อรรถกถา พร้อมทั้งสารัตถทีปนีฎีกา^{๔๔} ได้อธิบายความเป็นอยู่ของชาวอุตตรกุรุทวีป ดังนี้

ชาวอุตตรกุรุทวีปไม่จำเป็นต้องสร้างบ้านเรือนเพื่ออยู่อาศัย พวกเขาอาศัยอยู่ที่ต้นไม้อันน่ารื่นรมย์เหมือนเรือนยอด ซึ่งมีกิ่งก้านสาขาดกหนา แม้นต้นไม้อื่นในสถานที่นั้นก็ผลิดอกบานสะพรั่งตลอดปี สระน้ำดาดารดาษไปด้วยดอกปทุม บุนนาคริก และบัวจงกลนี้เป็นต้นที่แย้มบานส่งกลิ่นหอมหวนรอบด้านเป็นนิตย์

รูปร่างของพวกเขาสมส่วน ไม่สูงหรือเตี้ยเกินไป ไม่มีคนพิการหลังค่อม ตาบอด หูหนวก ขาเป่ หรือมือวิญวะไม่สมประกอบ ไม่มีหนังเหี่ยว ผมหงอก ฟันหัก หูตึง หรือตาฝ้าฟาง มีพลังกำลังและความสง่างามตลอดชีพ พวกเขาไม่ต้องลำบากแสวงหาอาหารด้วยการไถนาหรือค้าขายเป็นต้น เพราะดำรงชีพด้วยผลไม้ที่เกิดขึ้นเอง ทั้งไม่มีทาสหญิงทาสชาย หรือกรรมกรเป็นต้น อุณภูมิในสถานที่นั้นพอเหมาะพอดีเหมือนเดือนสุดท้ายของฤดูคิมหันต์ ไม่มียุ้งเหล็บบรินไรหรือยุ้งเป็นต้นรบกวน ไม่มีการเบียดเบียนกัน

ในที่นี้ชาวสาธลิ้นไม่มีรำ ไม่มีแกลบ สะอาด มีกลิ่นหอม มีเมล็ดเป็นข้าวสารบังเกิดขึ้นเองโดยมิได้หว่านปลูก พวกเขาหุงข้าวด้วยไฟอันปราศจากควันและถ่าน โดยตั้งเตาไฟไว้บนหินเหล็กไฟชื่อว่าหินโชติกะ ไม่มีแกงหรือกับข้าวอื่น แต่มีรสชาติตามใจของผู้บริโภค คนที่บริโภคข้าวนั้นไม่มีโรคใดๆ เช่น โรคเรื้อน ฝี กลาก วัณโรค ไอ ลมบ้าหมู หรือไข้ พวกเขาให้ข้าวแก่คนที่มาถึงโดยไม่ตระหนี่หวงแหน ไม่มีความโลภที่ยึดครองว่าเป็นของตน โดยเป็นสิ่งที่เครื่องใช้ของตนหรือสามีภรรยาของตน พระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้าเป็นต้นผู้ทรงฤทธิ์มักเสด็จไปบิณฑบาตในอุตตรกุรุทวีปนั้น

แม้สตรีในทวีปนั้นก็เหมือนมีอายุ ๑๖ ปีเสมอ มีรูปงามยิ่ง ไม่สูงนัก เตี้ยนัก ผอมนัก อ้วนนัก ดำนัก ขาวนัก ส่วนบุรุษเหมือนมีอายุ ๒๕ ปีเสมอ เมื่อพวกเขาพบเห็นพี่สาว น้องสาว หรือมารดา ก็ไม่มีราคะในสตรีเหล่านั้น บุรุษและสตรีในทวีปนั้นคบหาเป็นสามีภรรยากันเพียง ๗ วัน หลังจากนั้นก็แยกกันไปตามสบายเหมือนคนไม่มีราคะ สตรีไม่ต้องลำบากอุ้มครรภ์หรือคลอด ทารกคลอดจากครรภ์มารดาได้ง่ายไม่แปดเปื้อนด้วยเลือดเป็นต้น เหมือนรูปหล่อทองออกมาจากผอบสีแดง หลังมารดาคลอดบุตรหรือ

^{๔๔} ที.ปา. ๓/๒๘๑/๑๗๓, ที.ปา.อ. ๓/๒๘๑/๑๕๗, สารัตถ.ฎีกา ๓/๑/๓๔๑

ธิดาแล้วก็วางไว้ในสถานที่ปลอดภัยแล้วไม่เหลียวแลไปสู่สถานที่ต้องการ บุรุษหรือสตรีที่เห็นเด็กนอนอยู่นั้นได้ใส่นิ้วมือของตนที่ปากเด็ก น้ามนก็ไหลออกมาเองด้วยแรงกรรมของพวกเรา ทำให้เด็กดำรงชีพได้ด้วยน้ามนนั้น ต่อมาภายในวันสองวัน เด็กที่เติบโตเช่นนั้นก็มีกำลังวังชาแล้วจะเติบโตใหญ่เป็นหญิงสาวหรือชายหนุ่ม

เสื้อผ้า เครื่องประดับ และเครื่องดนตรีต่างๆ ของพวกเราห้อยอยู่ที่ต้นกัลปพฤกษ์ อีกทั้งมีต้นไม้มากมายที่ผลัดผลมีรสหวาน ผลมีขนาดเท่าหม้อ ซึ่งบริโภคแล้วทำให้อิ่มได้ตลอด ๗ วันไม่หิวกระหาย แม่น้ำในทวีปนั้นใสสะอาด ไม่มีโคลนตม ไม่เย็นหรือร้อนนัก ธารดาษด้วยดอกบัวที่มีกลิ่นหอม ส่งกลิ่นหอมหวานเป็นนิตย์ คนที่ไปอาบน้ำวางกองเสื้อผ้าและเครื่องประดับที่ฝั่งแล้วอาบ คนที่ขึ้นมาก่อนหยิบเอาเสื้อผ้าและเครื่องประดับที่วางซ้อนอยู่ข้างบน พวกเราไม่ทะเลาะวิวาทกันว่านี่ของฉัน นี่ของเธอ เมื่อพวกเราต้องการนอนที่ต้นไม้ใด ที่นอนก็ปรากฏที่ต้นไม้

เมื่อมีคนตาย พวกเราไม่เศร้าโศก ไม่ร่ำไห้ เมื่อประดับศพนั้นแล้วก็ทิ้งไป ในขณะนั้นมีนกใหญ่มาจากทวีปอื่นนำศพไป จึงไม่มีสุสานหรือสถานที่ไม่สะอาดในทวีปนั้น และคนที่เสียชีวิตจากทวีปนั้นแล้วไม่ไปเกิดในนรก สัตว์ดิรัจฉาน หรือเปรตวิสัย อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “พวกเราไปเกิดในเทวโลกด้วยอายุภาพของศีล ๕ ที่ประพฤติดีประจำ” พวกเรามีอายุ ๑,๐๐๐ ปีเสมอ อายุทั้งหมดนั้นสำเร็จเป็นปกติเหมือนศีล ๕ ของพวกเรา

บริษัท ๑๒ โยชนที่มาชุมนุมกันในคราวแสดงยมกปาฏิหาริย์ได้สร้างค่ายพักอยู่ด้วยตั้งใจว่า เราเห็นพระผู้มีพระภาคก่อนแล้วจักกลับไป จูฬอนาถปิณฑิกเศรษฐี (น้องชายของท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐี) ผู้เดียวได้บำรุงบริษัทนั้นด้วยปัจจัยทุกอย่าง มหาชนวอนถามพระอนุรุทธเถระเพื่อให้ทราบว่ามีพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ไหน พระเถระเจริญอาโลกกสิณแล้วได้เห็นพระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าจำพรรษาในภพดาวดึงส์นั้นด้วยทิพยจักขุแล้วจึงแจ้งให้ทราบ

บริษัทเหล่านั้นวอนขอพระมหาโมคคัลลานเถระเพื่อถวายอภิวาทแต่พระผู้มีพระภาค พระเถระดลลงสู่มหาปฐพีในท่ามกลางบริษัทแล้ว ขำแรกเขาสิเนรุผุดขึ้นกราบพระยุคลบาทในที่ใกล้พระบาทของพระตถาคต ได้ทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ชาวชมพูทวีปกล่าวว่า พวกเราขออภิวาทพระบาทของพระผู้มีพระภาค ได้เข้าเฝ้าจักกลับไป พระพุทธเจ้าข้า”

“โมคคัลลานะ บัดนี้พระธรรมเสนาบดีผู้เป็นเชษฐภคินีของเธอยู่ที่ไหน”

“อยู่ในเมืองสังกัสสะ พระพุทธเจ้าข้า”

“โมคคัลลานะ ผู้ต้องการจะเห็นเรา พຼ່ງนี้จึงมาสู่เมืองสังกัสสะ พຼ່ງนี้เรากำลังที่เมืองสังกัสสะในวันเพ็ญเดือน ๑๑ ซึ่งเป็นวันอุโบสถมหาปวารณา”

“ดีละ พระพุทธเจ้าข้า”

พระเถระถวายบังคมพระศพลแล้วลงตามทางที่มานั้นเองมาถึงสำนักของคนทั้งหลาย ท่านอธิษฐานให้พวชนเห็นท่านทั้งในเวลาไปและกลับ พระมหาโมคคัลลานเถระได้ทำฤทธิปาฏิหาริย์คือทำให้เปิดเผยก่อนในเรื่องนี้

พระมหาโมคคัลลานะนั้นกลับมาอย่างนั้นได้บอกข่าวแล้วกล่าวว่า พวกท่านอย่าเข้าใจว่ายังอยู่ไกล ครั้นบริโภคอาหารเช้าแล้วออกมา[จากเมือง] พระผู้มีพระภาคตรัสบอกท้าวสักกเทวราชว่า มหาบพิตร พຼ່ງนี้ อาตมภาพจะกลับไปมนุษยโลก ท้าวสักกเทวราชจึงบัญชาวิสสุกรรมเทพบุตรว่า แน่ะพ่อ พຼ່ງนี้พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์จะเสด็จกลับมนุษยโลก เธอจงนมิตบันได ๓ แดง คือ บันไดทอง บันไดเงิน และบันไดแก้วมณีอย่างละแดง วิสสุกรรมเทพบุตรได้ทำตามเทวบัญชาเช่นนั้น

ในวันรุ่งขึ้น พระผู้มีพระภาคประทับยืนบนยอดเขาสิเนรุ ทอดพระเนตรดูโลกธาตุทิศบูรพา จักรวาลหลายพันเปิดโล่งเหมือนเป็นลานเดียวกัน แม้ทางทิศปัจฉิม ทิศอุดร หรือทิศทักษิณ ก็ทรงแลเห็นทุกอย่างเปิดโล่งเหมือนทิศบูรพา เบื้องต่ำทอดพระเนตรเห็นถึงอเวจีนรก เบื้องบนถึงอกนิภฐภพ

กล่าวกันว่าปาฏิหาริย์เปิดโลก (เปิดสัตว์โลกและจักรวาล) ได้มีแล้วในวันนั้น มนุษย์เห็นเทวดา และเทวดาก็เห็นมนุษย์ ในการเห็นเช่นนั้นมนุษย์ไม่ต้องแหงนดู เทวดาก็ไม่ต้องก้มลงดู ทุกคนเห็นกันและกันทางด้านหน้า พระผู้มีพระภาคเสด็จลงทางบันไดแก้วตรงกลางเทวดากามาวจร ๖ ชั้นลงทางบันไดทองด้านซ้าย พรหมชั้นสุทธาวาสและท้าวมหาพรหมลงทางบันไดเงินด้านขวา ท้าวสักกเทวราชทรงถือบาตรและจีวร

คำว่า โลกวิวรรณ มาจาก โลก (โอกาสโลกและสังขารโลก) + วิวรรณ (เปิด) เป็นฤทธิ์ปาฏิหาริย์ประการหนึ่งซึ่งเปิดโอกาสโลกคือจักรวาลหลายแสนโกฏีและสัตว์โลกผู้อยู่ในจักรวาลเหล่านั้นให้เห็นกันได้ ดังข้อความว่า

ปาฏิหาริย์ที่ทำการเปิดโอกาสโลกที่นับด้วยจักรวาลหลายแสนและสัตว์โลกผู้อยู่ในจักรวาลเหล่านั้น ชื่อว่า ปาฏิหาริย์เปิดโลก^{๔๔๕}

โดยทั่วไป กิร นิบาตที่มีความหมายว่า อนุสฺสวณฺตฺถ (ได้ยินมา) มักแปลว่า “ดังได้สดับมา, ได้ยินว่า” แต่ในที่นี้แปลว่า “กล่าวกันว่า” ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๖๖)

ท้าวมหาพรหม (ท้าวสหัมบดี) ทรงกันเสวตฉัตรสูง ๓ โยชน์ ท้าวสุยามะทรงถือพัดวาลวิชนี ป้อนขลิขันธ์พเพพบุตรถืออพิณสีเหลืองดุดผลมะตูมยาว ๓ คาวุต บูชาพระตถาคตตามเสด็จลงมา ในวันนั้น ขึ้นชื่อว่าสัตว์ผู้เห็นพระผู้มีพระภาคแล้วจะไม่ปรารถนาเพื่อเป็นพระพุทธรเจ้าหาไม่ พระผู้มีพระภาคได้ทำฤทธิ์ปาฏิหาริย์คือการทำให้เปิดเผยในเรื่องนี้

ท้าวมหาพรหมในที่นี้ คือ ท้าวสหัมบดี ดังข้อความ^{๔๔๕} ว่า

คำว่า มหาพรหฺมา (ท้าวมหาพรหม) คือ สหัมบดีมหาพรหม

การที่ท่านอธิบายเช่นนี้ก็เนื่องจากว่า พรหมที่อยู่ในพรหมโลกแต่ละชั้นแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ ๑. พรหมปาริสาชชา คือ พรหมบริวาร เหมือนคนทั่วไปที่ไม่มีฐานันดร ๒. พรหมบุโรหิตา คือ พรหมที่ปรึกษา เหมือนรัฐมนตรี และ ๓. มหาพรหม คือ พรหมผู้ยิ่งใหญ่ เหมือนกษัตริย์ปกครองประเทศ พรหมปาริสาชชามองไม่เห็นพรหมบุโรหิตา พรหมบุโรหิตาก็มองไม่เห็นมหาพรหม เพราะพรหมชั้นสูงมีรูปละเอียดกว่าพรหมชั้นต่ำ^{๔๔๖} พรหมเหล่านั้นมีอำนาจต่างกันด้วยกำลังของรูปาวจรกุศลอย่างอ่อน ปานกลาง หรือประณีต^{๔๔๗} ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “คำว่า มหาพรหฺมา (ท้าวมหาพรหม) คือ สหัมบดีมหาพรหม” เพื่อระบุว่าท้าวมหาพรหมดังกล่าวคือ สหัมบดีมหาพรหม ไม่ใช่ท้าวมหาพรหมอื่นที่ปกครองรูปพรหมทั้ง ๔ ชั้น

^{๔๔๕} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๘๘/๒๗

^{๔๔๖} สงฺกฺท ๗/๕-๗/๓๓

^{๔๔๖} ปรมตฺถ.ฎีกา ๑๔๓/๑๘๗

คำว่า สหมปติ มีรากศัพท์มาจาก สหกปติ (สหกะผู้เป็นใหญ่) ลงนิคคหิตเป็นอาคม แปลงนิคคหิตเป็น ม อักษร แล้วลบ ก อักษร จึงได้รูปว่า สหมปติ ดังข้อความว่า

สหกปติตี วตตพเพ อนุสสุราคัม กตฺวา รุฬุหิวเสน สหมปติตี วทนติ.^{๔๔๘}

เมื่อควรกล่าวว่า สหกปติ ได้กล่าวว่า สหมปติ โดยเนื่องด้วยชื่อปรากฏโดยลง นิคคหิตเป็นอาคม

อย่างไรก็ตาม ท้าวสหัมปติในวรรณกรรมบาลีมี ๒ ตน คือ

๑. ท้าวสหัมปติผู้อยู่ในปฐมฉานภูมิ

ท่านเคยอุปสมบทเป็นภิกษุชื่อว่าสหกะ ในศาสนาของพระพุทธเจ้ากัสสปะ ได้บรรลุปฐมฉาน จึงไปเกิดเป็นพรหมมีอายุขัย ๑ กัปในปฐมฉานภูมิ ได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าในเวลาแรกตรัสรู้ เพื่อทูลขอให้แสดงธรรมโปรดสัตว์โลก^{๔๔๙}

๒. ท้าวสหัมปติผู้อยู่ในสุทธาวาสภูมิ

ท่านเคยอุปสมบทเป็นภิกษุชื่อว่า สหกะ ในศาสนาของพระพุทธเจ้ากัสสปะ ได้บรรลุธรรมเป็น พระอนาคามี จึงไปเกิดเป็นพรหมในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส ได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อ กราบทูลเรื่องที่พระโกกาลิกะมรณภาพแล้วไปเกิดในนรกปทุมะด้วยจิตอาฆาตในอัครมหาสาวก ทั้งสองรูป^{๔๕๐}

ผู้แปลเข้าใจว่า ท้าวมหาพรหมที่ติดตามพระพุทธเจ้าเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นั้น คงจะเป็นท้าวสหัมปติตนแรก เพราะท่านยังเป็นปุถุชนอยู่ จึงเคารพบูชาพระพุทธเจ้าในฐานะที่ พระองค์เป็นศาสดาของตน แม้ข้อความในคัมภีร์อรรถกถา^{๔๕๑} ที่กล่าวว่า “ท้าวสหัมปติพรหมได้ บูชาพระตถาคตด้วยพวงมาลัยแก้วสูงเทียมเขาสุเมรุ” ก็คงหมายถึงท้าวสหัมปติตนนี้เช่นเดียวกัน เหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เนื่องจากว่า พระสาวกของพระพุทธเจ้าพระองค์อื่นมีศาสดาประจำใจของตนอยู่ แล้ว ท่านเหล่านั้นจึงไม่ไปฟังธรรมหรือถามปัญหาพระพุทธเจ้าพระองค์อื่น เพราะท่านเหล่านั้น ปราศจากความสงสัยในอริยสัจ ๔ อีกแล้ว พวกท่านมีศาสดาคือพระพุทธเจ้าผู้สั่งสอนตนเป็นสรณะ ประจำใจของตน มีอริยมรรคมีองค์ ๘ (มรรคญาณอันประกอบด้วยองค์ ๘) คือพระธรรมประจำใจ

^{๔๔๘} ขุ.พทุ.อ. ๑/๑๗

^{๔๕๐} ขุ.สุ. ๒๕/๖๖๓/๔๖๑, ขุ.สุ.อ. ๒/๖๖๒/๓๐๗

^{๔๔๙} ส.ส.อ. ๑/๑๗๒/๑๘๘, สารตถ.ฎีกา ๓/๘/๑๘๘

^{๔๕๑} วิสุทฺธิ. ๑/๑๒๙/๒๑๙, วิ.มหา.อ. ๑/๑/๑๐๕

ของท่าน เพราะท่านเหล่านั้นสามารถเข้าผลสมบัติเพื่อเสพนันทานสุขเป็นอารมณ์ได้ ทั้งยังมีพระอริยสงฆ์เป็นเพื่อนสหายธรรมิกที่มีศีลและทิวาฐิเสมอกัน ดังข้อความว่า

อฏฺฐจณเมตฺ ภิขเว อนวกาโส, ยํ ทิวาฐิสมนโน ปุคฺคโล อณฺณํ สตุถารํ อุท-
ทิสเยย, เนตฺ จานํ วิชฺชติ. จานณฺจ โข เอตํ ภิขเว วิชฺชติ, ยํ ปุณฺณชนํ อณฺณํ สตุถารํ
อุทฺทิสเยย, จานเมตํ วิชฺชติ.^{๔๕๒}

การที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิวาฐิพึงนับถือศาสดาอื่น ย่อมเป็นไปได้ แต่การที่
บุคฺชนพึงนับถือศาสดาอื่น ย่อมเป็นไปได้

อณฺณํ สตุถารนฺติ “อโย เม สตุถา สตุถุ กิจจํ กาคํ อสมตฺโถติ ภวนฺตเรปิ อณฺณ-
ติตฺถกรํ อโย เม สตุถาติ เอวํ คณฺเหยฺย. เนตฺ จานํ วิชฺชติติ อตฺโถ.”^{๔๕๓}

คำว่า อณฺณํ สตุถารํ (ศาสดาอื่น) หมายความว่า การที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วย
ทิวาฐิดำริว่า ศาสดาของเราจะไม่อาจทำหน้าที่ของศาสดาได้ แล้วนับถือศาสดาผู้สร้าง
ความเห็นอื่นว่า บุคคลนี้เป็นศาสดาของเรา ย่อมเป็นไปได้

แม้คำอธิบายจากอรรถกถาของอังคุตตรนิกายจะหมายความถึงการนับถือเดียรฉัตรอื่นว่า
เป็นศาสดา แต่ข้อความนี้ยังรวมไปถึงพระพุทธองค์พระองค์อื่นอีกด้วยตามคำอธิบายที่กล่าวมา
ข้างต้น เพราะในทีฆนิกาย มหาวรรค^{๔๕๔} มีเรื่องที่พระพุทธองค์เสด็จไปเยี่ยมพรหมชั้นสุทธาวาส
พรหมเหล่านั้นมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้ถวายบังคมแล้วกราบทูลว่า “ข้าพระองค์ประพาศพรหม-
จรรย์ในพระพุทธเจ้าเหล่านี้ คือ พระวิปัสสี พระสิขี พระเวสสภู พระกุกสันธะ พระโกณฑกมนะ
พระกัสสปะ และพระโคตมะ จึงคลายกำหนดในกามแล้วบังเกิดขึ้นในสุทธาวาสภุมินี” จะเห็นว่า
บุคคลเหล่านั้นมิได้ทูลถามปัญหา และพระพุทธองค์ก็ได้แสดงธรรมโปรดแต่อย่างใด ดังนั้น
พระอริยบุคคลที่ได้บรรลุธรรมในสำนักของพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนจึงไม่มาฟังธรรม หรือถาม
ปัญหาพระพุทธเจ้าพระองค์อื่นจากศาสดาของตน

๑ คาวุต คือ ระยะเสียงโคร้อง = ๒,๘๐๐ วา หรือ ๕.๖ กิโลเมตร

^{๔๕๒}

อง.เอกก. ๒๐/๒๗๖/๒๙

^{๔๕๔}

ที.ม. ๑๐/๙๑-๔/๔๔-๘

^{๔๕๓}

อง.เอกก.อ. ๑/๒๗๖/๓๗๗

โดย ๔ คาวุตเป็น ๑ โยชน์ คือ 12.73 ไมล์ (mi) หรือ ๒๐.๔๘ กิโลเมตร (km)

ระยะทาง ๑ โยชน์ ปัจจุบันถือว่าเทียบได้กับ ๑๖ กิโลเมตร โดยวัดจากทางระหว่างราชศฤห์กับนาลันทา ซึ่งในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกาย^{๔๕๕} กล่าวระบุว่า มีระยะทาง ๑ โยชน์เมื่อเทียบกับมาตราวัดของไทย คือ ๑๒ นิ้ว = ๑ คืบ, ๒ คืบ = ๑ ศอก, ๔ ศอก = ๑ วา, ๒๐ วา = ๑ เส้น, ๔๐๐ เส้น = ๑ โยชน์ ก็จะเท่ากับ ๑๖ กิโลเมตร แต่มาตราวัดสมัยพุทธกาลไม่เหมือนกับของไทย จึงควรนับจากมาตราวัดในสมัยก่อน จะทำให้ได้ระยะทางที่แน่นอน กล่าวคือ

๗ เมล็ดข้าวเปลือก = ๑ นิ้ว = 0.75 นิ้ว (สากล) = ๑.๙๐๕ เซนติเมตร [1 นิ้ว (สากล) = ๒.๕๔ เซนติเมตร]

๑๒ นิ้ว = ๑ คืบ = 9 นิ้ว (สากล) = ๒๒.๘๖ เซนติเมตร

๒ คืบ = ๑ ศอก = ๒๔ นิ้ว (บาลี) = 18 นิ้ว (สากล) = ๔๕.๗๒ เซนติเมตร

๗ ศอก = ๑ ยัญฐิ (ไม้วัดยาว ๗ ศอก) = ๑๖๘ นิ้ว (บาลี) = 126 นิ้ว (สากล) = ๓.๒๐ เมตร

๒๐ ยัญฐิ = ๑ อสุภะ (ระยะเสียงวัวจำฝูงร้อง) = ๓,๓๖๐ นิ้ว (บาลี) = 2,520 นิ้ว (สากล) = ๖๔.๐๐ เมตร

๘๐ อสุภะ = ๔ คาวุต (ระยะเสียงวัวตัวเมียร้อง) = ๒๖๘,๘๐๐ นิ้ว (บาลี) = 201,600 นิ้ว (สากล) = ๕.๑๒ กิโลเมตร

๔ คาวุต = ๑ โยชน์ = ๑,๐๗๕,๒๐๐ นิ้ว (บาลี) = 806,400 นิ้ว (สากล) = ๒๐.๔๘ กิโลเมตร

ตามมาตราวัดข้างต้นนี้ ระยะทาง ๑ โยชน์เทียบได้กับ ๒๐.๔๘ กิโลเมตร หรือเทียบได้กับ ๑๒ ไมล์ ๕ เฟอรลอง ๕๔๐ ฟุต (เฟอรลอง คือ หน่วยระยะทาง ๒๒๐ หลา หรือ 1/8 ไมล์ = ๒๐๑ เมตร ภาษาอังกฤษใช้เป็น Furlong ใช้อักษรย่อว่า FUR) มีวิธีคูณดังนี้

๑ นิ้ว (บาลี) = 0.75 นิ้ว (สากล) เพราะเมล็ดข้าวเปลือกเรียงตามด้านกว้าง ๗ เมล็ด = 0.75 หรือ 3/4 นิ้ว (สากล)

^{๔๕๕} ที.สี.อ.๑/๑/๓๕

และ ๑ โยชน์ = ๑๒ นิ้ว × ๒ คืบ × ๗ ศอก × ๒๐ ยัฏฐิ × ๘๐ อสุภะ × ๔ คาวุต = ๑,๐๗๕,๒๐๐ นิ้ว (บาลี)

เพราะฉะนั้น ๑ โยชน์ = ๑,๐๗๕,๒๐๐ × ๐.๗๕ = 806,400 นิ้ว (สากล)

63,360 นิ้ว (สากล) = ๑ ไมล์

๑ โยชน์ = 806,400 นิ้ว (สากล) ÷ 63,360 นิ้ว = 12.73 ไมล์ (หรือ 12 ไมล์ 5 เฟอ์รลอง 540 ฟุต)

1 ไมล์ = ๑.๖๐๙ กิโลเมตร

12.73 ไมล์ = ๒๐.๔๘ กิโลเมตร

สรุปความว่า ๑ โยชน์ = ๑๒.๗๓ ไมล์ หรือ ๒๐.๔๘ กิโลเมตร

ตั้งข้อความว่า

สตฺตธณฺณมาสฺปฺมาณํ เอกํ องฺคุลํ. เตนฺงฺคุเลน ทฺวาทสฺงฺคุลานิ วิทฺตฺติ. เทว
วิทฺตฺติโย รตนํ. สตฺต รตนานิ ยฺภูจฺจิ. ตาย ยฺภูจฺจียา วิสฺติ ยฺภูจฺจิโย อฺสภํ. อสฺสีติ อฺสภานิ คาวุตํ.
จตฺตาริ คาวุตานิ โยชนํ.^{๔๕๖}

๗ เมล็ดข้าวเปลือกเป็น ๑ นิ้ว, ตามนั้นนั้น ๑๒ นิ้วเป็น ๑ คืบ, ๒ คืบเป็น ๑ ศอก, ๗ ศอกเป็น ๑ ยัฏฐิ, ๒๐ ยัฏฐิ ตามยัฏฐินั้นเป็น ๑ อสุภะ, ๘๐ อสุภะเป็น ๑ คาวุต, ๔ คาวุตเป็น ๑ โยชน์

สตฺต หตฺถา มโต ทณฺโท

วิสทณฺโท จ อฺสภโก

อสฺสีติ อฺสภา คาวี

คาวี จตฺตาริ โยชนํ.^{๔๕๗}

๗ ศอกเป็น ๑ ทัณฑะ (ไม้เท้ายาว ๗ ศอก), ๒๐ ทัณฑะเป็น ๑ อสุภะ,
๘๐ อสุภะเป็น ๑ คาวี (คาวุต), ๔ คาวีเป็น ๑ โยชน์

อย่างไรก็ตาม ปทฺฐปฺลิตฺธิฎฺฐีกากล่าวถึงมาตราวัดระยะทางของคาวุตและโยชน์ไว้อีกอย่าง
หนึ่งว่า

ธนูปณฺจสํ โกลํ

จตุโกสณฺจ คาวุตํ

คาวุตานิ จ จตุตาริ

โยชนนฺติ ปวฺจจติ.^{๔๕๘}

๕๐๐ ชั่วคันธนู (๒,๐๐๐ ศอก, ๒๕ เส้น) = ๑ โกลสะ (๑,๐๐๐ เมตร)

๔ โกลสะ (๑๐๐ เส้น) = ๑ คาวุต (๔,๐๐๐ เมตร)

๔ คาวุต (๔๐๐ เส้น) = ๑ โยชน์ (๑๖,๐๐๐ เมตร, ๑๖ กิโลเมตร)

ตามความเห็นนี้ ระยะ ๑ คาวุต = ๔,๐๐๐ เมตร และระยะ ๑ โยชน์เป็นระยะทางเท่ากับ ๑๖ กิโลเมตร

เรื่องพระธัมมทินนเถระ

อีกเรื่องหนึ่ง คือ พระธัมมทินนเถระผู้พำนักอยู่ที่วัดตรังกระในลังกาทวีป นั่งอยู่ที่ลานพระเจดีย์ในตีสสมหาวิหาร ได้แสดงอภินิหารสูตรว่า

ตีหิ ภิกฺขเว ธมฺเมหิ สมฺมนาโคโต ภิกฺขุ อปฺนฺณกปฺปฏิปทํ ปฏฺิปนฺโน โหติ.^{๔๕๙}

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการชื่อว่าเป็นผู้ประพฤติปฏิบัติอันแน่นอน

พระเถระได้กล่าวพดลลง พื้นที่เปิดโล่งเป็นอันเดียวกันตลอดถึงอเวจีมหานรก จากนั้นพระเถระได้หงายพดลขึ้น พื้นที่ก็เปิดโล่งเป็นอันเดียวกันตลอดถึงพรหมโลก พระเถระแสดงธรรมคุกคามให้ลัทธิภัยในนรกและพลบโยนให้แหล่ขึ้นด้วยสุขในสวรรค์ ผู้ฟังบางคนจึงได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี หรือพระอรหันต์

เรื่องก่อนได้กล่าวถึงฤทธิ์ปาฏิหาริย์ที่แสดงถึงท่านผู้ทรงฤทธิ์ แต่เรื่องนี้เป็นฤทธิ์ปาฏิหาริย์ที่แสดงนรกและสวรรค์เท่านั้น ดังนั้น ท่านจึงประกอบใช้ อปิจ (อีกอย่างหนึ่ง) เพื่อแสดงข้อความอื่นที่ฟังถือเอาเหมือนข้อความแรกที่กล่าวมาก่อน

^{๔๕๘} รูป.ฎีกา ๓/๒๘๗

^{๔๕๙} อัง.ติก. ๒๐/๑๖/๑๐๘

โดยทั่วไปพระพุทธร่องค์ทรงแสดงอนุพุททิกถา คือ ทาน ศีล สวรรค์ โทษของกามคุณ ๕ และอานิสงส์ของการพ้นไปจากกามคุณ ๕ แก่ผู้ฟังเป็นลำดับแรก หลังจากนั้นจึงทรงแสดงอริยสัจ ๔ ให้แก่ผู้ฟังที่มีจิตอ่อนโยนควรบรรลุมรรคได้^{๔๖๐} ดังนั้น พระเถระจึงคุกคามให้กลัวนรกแล้ว ปลอบโยนให้แช่มชื่นด้วยสุขในสวรรค์ หลังจากนั้นจึงแสดงโทษของกามคุณ ๕ เป็นต้นแล้วสั่งสอน ให้บรรลุมรรคผล การปลอบโยนด้วยสุขในสวรรค์นี้มีใช้เพื่อให้ผู้ฟังน้อมจิตไปในสวรรค์สมบัติ ดังข้อความ^{๔๖๑}ว่า

พระเถระคุกคามให้กลัวนรกโดยกล่าวว่า พวกท่านจงเห็นผลของปฏิบัติ
อันแน่นอนก่อน แล้วปลอบโยนให้แช่มชื่นด้วยสุขในสวรรค์ตามนัยอนุพุททิกถาของ
พระศาสดา ไม่ใช่ปลอบโยนด้วยสุขในสวรรค์โดยให้น้อมไปในสวรรค์สมบัติ

อปัณณกปฏิบัติ (ปฏิบัติอันแน่นอน) คือ ข้อปฏิบัติที่นำไปสู่ความหลุดพ้นแน่นอน
พบในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต อปัณณกสูตร^{๔๖๒} มี ๓ ประการ คือ

๑. อินทริยสังวร การสำรวมอินทริย หมายความว่า ภิกษุเห็นรูปารมณเป็นต้นทาง
ทวาร ๖ แล้วไม่รู้รู้สัณฐานของชายหญิง ไม่รับรู้บางส่วนของร่างกาย ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวม
จักขุอินทริยเป็นต้นเพื่อไม่ให้เกิดความโลภหรือความโกรธครอบงำจิตได้

๒. โภชนมัตตัญญูตา การรู้จักบริโภคพอประมาณ หมายความว่า ภิกษุพิจารณาแล้ว
บริโภคอาหารโดยแยบคายว่า เราบริโภคเพื่อประพฤติพรหมจรรย์ได้ ไม่ใช่บริโภคเพื่อเล่น
มั่วเมา ประดับ หรือตกแต่ง เป็นต้น

๓. ชาคริยานุโยค การหมั่นเจริญสติ หมายความว่า ภิกษุเจริญสติอย่างต่อเนื่องไม่ให้
เกิดนิวรณ์รบกวนจิต นั่งหรือเดินในเวลากลางวันและกลางคืนจนถึงปฐมยาม พักผ่อนเพียง
สี่ชั่วโมงในมัชฌิมยาม แล้วตื่นมาปฏิบัติธรรมตั้งแต่ปัจฉิมยามเป็นต้นไป

การทำให้ถูกกำบัง

[๓๘๙] ท่านผู้ทรงฤทธิ์ที่ต้องการการทำให้ถูกกำบังย่อมทำที่สว่างให้มืด สิ่งที่เปิดเผยให้ถูกกำบัง

^{๔๖๐} วิ.ม. ๔/๒๖/๒๑

^{๔๖๑} วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๓๘๘/๒๗

^{๔๖๒} อัง.ติก.๒๐/๑๖/๑๐๘

หรือสิ่งที่ปรากฏไม่ปรากฏ กล่าวคือ ท่านผู้ทรงฤทธิ์นี้ประสงค์จะทำตนหรือผู้อื่นที่เปิดเผยหรืออยู่ในที่ใกล้ให้ไม่ปรากฏ จึงออกจากปาทกณแล้วนอนนึกว่า “ที่สว่างนี้จึงมืด สิ่งที่เปิดเผยนี้จึงถูกกำบัง หรือสิ่งที่ปรากฏนี้จึงไม่ปรากฏ” ครั้นทำบริกรรมแล้วจึงอธิษฐานตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ทั้งหมดเป็นตามท้อธิษฐานพร้อมกับจิตอธิษฐานนั่นเอง คนอื่นที่อยู่ใกล้ย่อมไม่เห็น[ตน] แม้ตัวเองถ้าไม่ต้องการจะเห็นก็มองไม่เห็น

ท่านผู้ทรงฤทธิ์พึงเข้าอาโลกสถิเพื่อเนรมิตแสงสว่างในการทำให้เปิดเผย ฉนั้นใด
พึงเข้านิลสถิเพื่อเนรมิตที่มืดในการทำให้ถูกกำบัง ฉนั้น ^{๔๖๓}

[๓๙๐] ถามว่า : ใครเคยทำฤทธิ์ปาฏิหาริย์นี้

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคเคยทำ กล่าวคือ พระผู้มีพระภาคทรงทำสกุลบุตรผู้นั่งอยู่ใกล้มิให้บิดาพบเห็น ^{๔๖๔} เช่นเดียวกันนี้ พระผู้มีพระภาคทรงต้อนรับพระมหากับปิณะตลอดทางไกล ๑๒๐ โยชน์ โปรดให้ดำรงอยู่ในอนาคามิผล และโปรดอำมาตย์พันคนของท้าวเธอให้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล เมื่อพระนางอโนชาเทวีพร้อมทั้งหญิงบริวารหนึ่งพันคนมาตามทางพระมหากับปิณะนั้น แม่มานั่งอยู่ใกล้ พระพุทธองค์ก็ทำมิให้เห็นพระราชาพร้อมทั้งบริวาร ครั้นพระนางทูลถามว่า พระองค์ทอดพระเนตรเห็นพระราชาไหมเพคะ ? จึงตรัสว่าพระนางจะแสวงหาพระราชาดีกว่า หรือแสวงหาตนดีกว่า พระนางกราบทูลว่า แสวงหาตนดีกว่าเพคะ แล้วจึงประทับนั่งลง จึงทรงแสดงธรรมให้พระนางอโนชาเทวีพร้อมทั้งหญิงบริวารหนึ่งพันคนดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล เหล่าอำมาตย์ดำรงอยู่ในอนาคามิผล และพระราชาดำรงอยู่ในอรหัตตผล ^{๔๖๕}

อีกเรื่องหนึ่ง แม้พระมหินทเถระผู้ทำให้พระราชา (พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ) ไม่แลเห็นชนที่เหลือ[คือภิกษุ]ที่มากับตนในวันมาถึงเกาะลังกา ก็ได้ทำปาฏิหาริย์[คือการทำให้อุถูกกำบัง]นี้เหมือนกัน ^{๔๖๖}

^{๔๖๓} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๘๙/๒๗

^{๔๖๔} วิ.ม. ๔/๒๗/๒๑-๒

^{๔๖๕} ชุ.ธ.อ. ๑/๗๙/๔๑๘-๑๙, อัง.เอกก.อ. ๑/๒๓๑/๒๕๖

^{๔๖๖} วิ.มหา.อ. ๑/๖๗

ความหมายอีกอย่างหนึ่งของฤทธิ์ปาฏิหาริย์ทั้งสอง

[๓๙๑] อีกอย่างหนึ่ง ฤทธิ์ปาฏิหาริย์ทุกอย่างที่ปรากฏ ชื่อว่า การทำให้เปิดเผย ฤทธิ์ปาฏิหาริย์ทุกอย่างที่ไม่ปรากฏ ชื่อว่า การทำให้ถูกกำบัง

ฤทธิ์ปาฏิหาริย์ที่ปรากฏ คือ ปรากฏทั้งฤทธิ์และผู้แสดงฤทธิ์ พึงแสดงยมกปาฏิหาริย์เป็นตัวอย่าง จะเห็นได้ว่า ในฤทธิ์ปาฏิหาริย์ดังกล่าว ฤทธิ์และผู้แสดงฤทธิ์ทั้งสองอย่างปรากฏตามพระบาลีนี้ว่า

อิธ ตถาคโต ยมกปาฏิหาริย์ โกรติ อสธารณํ สาวเกหิ. อุปริมกายโต
อคฺคิกุชนโร ปวตฺตติ, เหมจิมกายโต อุทกธารา ปวตฺตติ.^{๔๖๗}

พระตถาคตทรงทำยมกปาฏิหาริย์อันไม่เนื่องด้วยพระสาวก คือ ท่อไฟ
พุ่งออกจากพระวรกายเบื้องบน สายน้ำพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องล่าง

ฤทธิ์ปาฏิหาริย์ที่ไม่ปรากฏ คือ ปรากฏเพียงฤทธิ์ แต่ไม่ปรากฏผู้แสดงฤทธิ์ พึงแสดงด้วยมหากสูตร^{๔๖๘} และพรหมนิมิตตนิกสูตร^{๔๖๙} จะเห็นได้ว่า ในฤทธิ์ปาฏิหาริย์ดังกล่าว ปรากฏเพียงฤทธิ์ของท่านพระมหากะและพระผู้มีพระภาค แต่ไม่ปรากฏผู้แสดงฤทธิ์

คำว่า ปาถะ (ปรากฏ) คือ ปรากฏผู้ทรงฤทธิ์

คำว่า ปาถูปาฏิหาริย์ คือ ปาฏิหาริย์ที่ปรากฏผู้ทรงฤทธิ์

คำว่า อปาถะ คือ ไม่ปรากฏผู้ทรงฤทธิ์

คำว่า อปาถูปาฏิหาริย์ คือ ปาฏิหาริย์ที่ไม่ปรากฏผู้ทรงฤทธิ์

โดยแท้จริงแล้ว ความต่างกันนั้นมิได้โดยผู้ทรงฤทธิ์ปรากฏหรือไม่ปรากฏ ไม่ใช่
ต่างกันโดยปาฏิหาริย์ เพราะปาฏิหาริย์ที่ไม่ปรากฏนั้นหาไม่^{๔๗๐}

ดังข้อความว่า

เอกมนฺโต นิสินฺโน โข จิตฺโต คหปติ อายสฺมนฺโต มหํ เอตทโวจ “สาธุ

^{๔๖๗} ขุ.ป. ๓๑/๑๑๖/๑๒๘-๒๙

^{๔๖๘} ม.มู. ๑๒/๕๐๑/๔๔๒

^{๔๖๘} ส.สพ. ๑๘/๓๔๖/๒๖๓

^{๔๗๐} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๙๑/๒๗

เม ภนฺเต อโย มหโก อุตฺตริมนุสฺสธมฺมา อิทธิปาฏิหาริย์ ทสฺเสตฺติ. เตน หิ
 ตฺวํ คหปติ อาพินฺนเต อุตฺตราสงฺคํ ปณฺณเปตฺวา ติณฺณกลาปํ โอภาเสหิตี. “เอวํ
 ภนฺเตติ โข จิตฺโต คหปติ อายสฺมโต มหกสฺส ปณฺณิสฺสุตฺวา อาพินฺนเต อุตฺตราสงฺคํ
 ปณฺณเปตฺวา ติณฺณกลาปํ โอภาเสสิ. อถ โข อายสฺมา มหโก วิหารํ ปวิสิตฺวา
 ตถารูปํ อิทธิภิสงฺขารํ อภิสงฺขาสิ, ยถา ตาลจฺฉิคฺคเพน จ อคฺคพฺนตฺริกาย จ
 อจฺจิ นิภฺขมิตฺวา ติณฺณานิ ฌาเปสิ, อุตฺตราสงฺคํ น ฌาเปสิ.”^{๔๗๑}

จิตตคหบดีหนึ่งในที่สมควรแล้วเรียนท่านพระมหกะว่า “ท่านผู้เจริญ กระผม
 ขอโอกาส ขอพระคุณเจ้ามหกะโปรดแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ที่วิเศษยิ่งกว่าธรรมของ
 มนุษย์แกล้มด้วยเถิด” พระมหกะกล่าวว่า “คหบดี ถ้าอย่างนั้น ท่านจงให้ปูผ้าห่ม
 ที่ระเบียงแล้วเกลี่ยฟ่อนหญ้าไว้” จิตตคหบดีรับคำของท่านมหกะแล้วปูผ้าห่ม
 ที่ระเบียงแล้วเกลี่ยฟ่อนหญ้าไว้ ครั้นแล้วท่านพระมหกะเข้าไปสู่วิหารแล้วบันดาลฤทธิ์
 ให้เป็นเปลวไฟพุ่งออกมาทางช่องลูกตาลและกลอนประตู ทำให้หญ้าไหม้ แต่ผ้าห่ม
 ไม่ไหม้

ในคำว่า อุตฺตริมนุสฺสธมฺมา อิทธิปาฏิหาริย์ (อิทธิปาฏิหาริย์ที่วิเศษยิ่งกว่าธรรมของ
 มนุษย์) ธรรมของมนุษย์ คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ ส่วนธรรมที่วิเศษยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ (อุตฺตริ-
 มนุสสธรรม) คือ มหัคคตธรรมอันได้แก่รูปฌานและอรุฌาน และโลกุตตรธรรมคือมรรค ผล
 นิพพาน ซึ่งในที่นี้กล่าวถึงอิทธิปาฏิหาริย์เป็นหลัก

คำว่า อุตฺตริมนุสฺสธมฺม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มนุสฺसानํ ธมฺโม มนุสฺสธมฺโม = ธรรมของมนุษย์ ชื่อว่า มนุสสธรรม
 (นัฏฐิตูปริสฺมาส)
- อุตฺตริ มนุสฺสธมฺมา อุตฺตริมนุสฺสธมฺโม = ธรรมที่วิเศษยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ ชื่อว่า
 อุตฺตริมนุสสธรรม (อฺยุตตฺตถสฺมาส)

โดยทั่วไปตูปริสมาสมีรูปวิเคราะห์ที่บทหน้าลงทุติยาวิภัติเป็นต้น ส่วนบทหลังลง

ปฐมาวิภัตติ เช่น ภูมี คโต ภูมิกโต (ผู้ไปสู่แผ่นดิน ชื่อว่า ภูมิกตะ) แต่มีตบปริสสมาสอีกประเภทหนึ่งเรียกว่า อยุตตถสมาส คือ สมาสที่มีเนื้อความไม่สัมพันธ์กัน โดยมีบทหน้าลงปฐมาวิภัตติ แต่บทหลังลงทุติยาวิภัตติเป็นต้น เช่น ทิฏฺโฐ ปุพฺพนฺติ ทิฏฺฐปุพฺโพ (ผู้เห็นแล้วในกาลก่อน ชื่อว่า ทิฏฺฐปุพฺพะ) พบในตัวอย่าง^{๔๗๒}ว่า ทิฏฺฐปุพฺพา ตถาคตํ (ผู้เคยเห็นพระตถาคต)

ตั้งข้อความว่า

ตถา ทิฏฺโฐ ปุพฺพนฺติ ทิฏฺฐปุพฺโพ ตถาคตํ.^{๔๗๓}

ผู้เห็นพระตถาคตในกาลก่อน ชื่อว่า ทิฏฺฐปุพฺพะ (ผู้เคยเห็นพระตถาคต) พึงทราบเหมือนอย่างนั้น [คือเป็นอยุตตถสมาสเหมือนที่กล่าวมาแล้ว]

อถ ขวาทํ ภิกฺขเว ตถารูปํ อิธฐาภิสงฺขารํ อภิสงฺขาสี “เอตตฺวาทา
พฺรหฺมา จ พฺรหฺมปริสา จ พฺรหฺมปาริสชฺชา จ สทฺทญฺจ เม โสสุสนฺติ, น จ มํ
ทกฺขิสฺสสนฺตติ อนุตฺรหิโต อิมํ คาถํ อภาสี.”^{๔๗๔}

ภเว วาหํ ภยํ ทิสฺวา

ภวญฺจ วิภเวสินํ

ภवं นาภิวทึ กิณฺณจ

นนฺทิณฺณจ น อุปาทียี.^{๔๗๕}

ภิกษุทั้งหลาย ลำดับนั้น เรบบันดาลฤทธิ์เช่นนั้นด้วยคิดว่า พวกพรหม
พรหมบริษัทและพรหมปาริষชชะ จงได้ยินเสียงเรา แต่ไม่เห็นตัวเรา ด้วยฤทธิ์เพียง
เท่านั้น เราอันตรธานไปแล้วกล่าวคาถานี้ว่า—

เราเห็นภัย[มีชาติและชราเป็นต้น]ในภพ (โลก ๓) และเห็นการ
เกิดขึ้นของสัตว์โลกผู้แสวงหาวิภพ (นิพพาน) แล้ว จึงไม่ยึดมั่น[ด้วยตัณหา
และทิฏฐิ]ในภพใดภพหนึ่ง (โลก ๓ และสัตว์โลกในโลก ๓) และไม่ยึดติด
ตัณหาที่พอใจภพ

^{๔๗๒} วิ.มหา.อ. ๑/๓๒

^{๔๗๓} รุป. ๓/๓๔๗

^{๔๗๔} ม.มู. ๑๒/๕๐๔/๔๔๗

ฤทธิ์ผ่านสิ่งกีดขวาง

[๓๙๒] ในคำว่า ติโรกฺกุฏฺ ติโรปาการํ ติโรปพพตํ อสขฺชมาโน คจฺฉติ เสยฺยถาปิ อาภาเส (เดินทะลุฝา กำแพง และภูเขาไปได้เหมือนเดินในที่ว่างก็ได้) นี้ คำว่า ติโรกฺกุฏฺ แปลว่า นอกฝา ความหมายคือ ส่วนภายนอกแห่งฝา

คำอื่น[คือ ติโรปาการํ (นอกกำแพง) ติโรปพพตํ (นอกภูเขา)] ก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า กุฏฺโฏ (ฝา) นี้เป็นชื่อของฝาเรือน

ฉบับฉန္ธุสสังคีติมักพบรูปว่า กุฏฺฏ ในคัมภีร์ต่างๆ แต่ฉบับไทยทั่วไปพบรูปว่า กุฏฺฑ ทั้งสองรูปถือว่าถูกต้อง เพราะ กุฏฺฏ มาจาก กุฏฺ ธาตุ (เฉทเน = ตัด) + ญย บัณฑิตในกัตตุสภาระนะ ส่วน กุฏฺฑ มาจาก กุฏฺ ธาตุ (เฉทเน = ตัด) + ญย บัณฑิตเช่นเดียวกัน โดยคัมภีร์อธิบายนัยที่ปีกาและฎีกาได้กล่าวถึง กุฏฺฏ ศัพท์ว่า

กุฏฺฏํ ตุ ภิตฺติ นารี'ธ.^{๔๗๕}

ฝา, ผนัง (๒ ศัพท์) : กุฏฺฏ, ภิตฺติ เป็นอิตถิลิงค์

ทวยํ เคหาทีโน มตฺตติเกฏฺฐกาทิมยภิตฺติยํ. กุฏฺฏ เฉทเน, กุฏฺฏติ จินฺทติ มคฺคณฺติ
กุฏฺฏ.^{๔๗๖}

คำทั้งสองศัพท์เป็นไปในผนังทำด้วยดินเหนียวและอิฐเป็นต้นของเรือนเป็นต้น
กุฏฺฏ ธาตุในความหมายว่า ตัด สิ่งที่ตัดทาง ชื่อว่า กุฏฺฏะ

อย่างไรก็ตาม อภิธานนิสสัยใหม่ (ฉบับวิสุทธาราม คำอธิบายคาถา ๒๐๔) ได้กล่าวว่า กุฏฺฑ ศัพท์ก็ได้เช่นกัน อีกทั้งวิสุทธารามปิฎกอภิธาน (เล่ม ๒ หน้า ๑๕๕) ได้กล่าวว่า กุฏฺฑ ศัพท์มาจาก กุฏฺ ธาตุ + ญย บัณฑิต ดังนั้น กุฏฺฑ ศัพท์จึงสมควรเหมือน กุฏฺฏ ศัพท์

คำว่า ปากาโร (กำแพง) คือ กำแพงล้อมเรือน วัด หรือหมู่บ้านเป็นต้น

คำว่า ปพฺพโต (ภูเขา) คือ ภูเขาดินหรือภูเขาหิน

^{๔๗๕} อภิธาน. -/๒๔๐

^{๔๗๖} อภิธาน.ฎีกา -/๒๔๐

คำว่า อสขุขมาโน (ทะลุ) หมายความว่า ไม่ติดขัด

คำว่า เสยยถาปี อากาเส แปลว่า เหมือนเดินในที่ว่าง

ท่านผู้ทรงฤทธิ์ที่ประสงค์จะไปตามที่กล่าวมาแล้วนี้ เข้าฌานอากาศสถินแล้วออกจากฌาน] น้อมนึกถึงฝ่า กำแพง หรือภูเขาแห่งหนึ่งในภูเขาสิเนรุหรือภูเขาจักรวาล[ให้เป็นที่ว่าง] ครั้นทำบริกรรมแล้วพึงอธิษฐานว่า “จงเป็นที่ว่าง” ก็จะกลายเป็นที่ว่างทันที ฝ่า กำแพง และภูเขาย่อมมีโพรงสำหรับผู้ต้องการจะลงล่างหรือขึ้นบน และมีช่องสำหรับผู้ต้องการจะเดินทะลุไป ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นเดินทะลุฝ่า กำแพง และภูเขาที่มีช่องโพรงดังกล่าวได้

คำว่า สุลีโร (โพรง) และ ฉิทฺโท (ช่อง) กล่าวไว้เป็นปungลิงค์โดยมองหาคัพที่
ว่า ปากการ และ ปพพต, โพรง คือ ช่องว่างที่เป็นไปทางด้านสูง ส่วนช่องคือช่องว่าง
ที่เป็นไปด้านขวาง^{๔๗๗}

โดยทั่วไปคำว่า สุลีร และ ฉิทฺท มีรูปเป็นนปungสกลิงค์แน่นอน ดังข้อความว่า

อโธภูวนํ ปาตาลํ	นาคโลโก รสาตลํ
รณํ ตุ วิวํ ฉิทฺทํ	กุหรํ สุลีรํ พิลํ.
สุลิตฺถิ ฉินฺคัลโล โสพภํ	สจฺฉิทฺเท สุลีรํ ติสฺสุ
ถียํ ตุ กาสุ อาวาญฺญ	สปปราชา ตุ วาสุกี. ^{๔๗๘}

โลกบาตาล, นาคพิภพ (๔ คัพที่) : อโธภูวน, ปาตาล, นาคโลก, รสาตล

ช่อง, โพรง (๙ คัพที่) : รณ, วิว, ฉิทฺท, กุหร, สุลีร, พิล, สุลี เป็น
อิตถิลิงค์, ฉินฺคัล, โสพภ, สุลีร คัพที่เป็นไตรลิงค์เมื่อเป็นไปในวัตถุอันมีช่อง
โพรง

บ่อ, หลุม (๒ คัพที่) : กาสุ เป็นอิตถิลิงค์, อาวาญ

พญานาคवासูกี (๒ คัพที่) : สปปราช, วาสูกี

อย่างไรก็ตาม ในที่บางแห่งบทที่มีเพศประจำศัพท์แน่นอนอาจเปลี่ยนจากเพศเดิมของตนได้ตามเนื้อความที่กล่าวถึง ดังเช่นในที่นี้กล่าวถึงศัพท์ปงฺลิงค์คือ ปาการ และ อากาส จึงใช้เป็นรูปปงฺลิงค์ว่า สุสิโร และ นิโท การใช้คำตามลักษณะนี้เรียกว่า วิปัลลასนัย คือ การเปลี่ยนจากรูปเดิมตามกฎทั่วไป มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้คำสละสลวยหรือรักษาคณะฉันท์ ดังข้อความว่า

ลึงฺควิตฺตฺวจนกาลปฺริสฺสขุรณํ วิปฺลลาโส.^{๔๗๙}

การเปลี่ยนลิงค์ วิภตติ พจน์ กาล บุรุษ และอักษรย่อมีได้

คัมภีร์สหสารถยชาลินีได้ประพันธ์เรื่องนี้เป็นคาถาท่องจำว่า

ลึงฺควิตฺตฺวจน-

กาลปฺริสฺสขุรสฺส จ

วเสนปี วิปฺลลาโส

ฉพฺพิโรติ ปฺวจุจติ.^{๔๘๐}

วิปัลลასนัยมีกล่าว ๖ ประเภทโดยเนื่องด้วยลิงค์ วิภตติ พจน์ กาล

บุรุษ และอักษร

วิปัลลასนัยแบ่งออกเป็น ๖ ประเภท คือ

๑. ลึงฺควิปัลลาส เปลี่ยนลิงค์ เช่น เมื่อควรจะกล่าวเป็นปงฺลิงค์ ก็ประกอบอิตถีลิงค์แต่สิ่งที่มุ่งหมายคือปงฺลิงค์เท่านั้น เป็นต้น ดังตัวอย่างว่า

ปทุมํ ชาลิโน เทหิ

กุมุทํ ปน กุมาริยา

มาลิเน ปสฺส นจฺจนเต

ลิวิ ปุตฺตานิ อวฺหย.^{๔๘๑}

ขอพระองค์โปรดประทานดอกปทุมให้พ่อชาลี ประทานดอกโกมุทให้กุมาริ พระองค์จะได้ทอดพระเนตรพระกุมารทั้งหลาย ผู้ทรงประดับดอกไม้ฟ่อนรำอยู่ ข้าแต่พระเจ้ากรุงสิหิ ขอพระองค์โปรดตรัสเรียกพระโอรสทั้งหลายมาเถิด

แม้ควรจะกล่าวเป็นปงฺลิงค์ว่า ปุตฺเต เพราะ ปุตฺต ศัพท์เป็นปงฺลิงค์ ก็ประกอบนปงฺสก-

^{๔๗๙} นิตฺติ.สุตฺต. ๓/๖๗๒

^{๔๘๑} ขุ.ชา. ๒๘/๒๒๓๕/๓๖๔

^{๔๘๐} สทฺท.ชาลินี ๗๒

ลิงค์เพื่อรักษาขณะนั้นว่า ปุตุตานิ แต่สิ่งที่มุ่งหมายคือปุงลิงค์เท่านั้น ดังนั้น คำว่า ปุตุตานิ จึงเป็นลิงควิปัลลาส คือ เปลี่ยนจากปุงลิงค์เป็นนปุงสกลิงค์

๒. วิภัตติวิปัลลาส เปลี่ยนวิภัตติ เช่น เมื่อควรจะกล่าวเป็นสัตตมีวิภัตติ ก็ประกอบทุติยวิภัตติ แต่สิ่งที่มุ่งหมายคือสัตตมีวิภัตติเท่านั้น เป็นต้น ดังตัวอย่างว่า

เอกํ สมยํ ภควา อนตรํ จ ราชคหํ อนตรํ จ นาฬินํ อุตฺธานมคฺคปฺปณฺโน
โหติ มหตา ภิกฺขุสงฺฆเณ สทฺธิ ปณฺจมตฺเตหิ ภิกฺขุสฺเตหิ.^{๔๘๒}

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จทางไกลระหว่างกรุงราชคฤห์กับเมืองนาลันทา
พร้อมด้วยภิกษุหมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป

แม้ควรจะกล่าวเป็นสัตตมีวิภัตติว่า เอกสมยํ สมเย ก็ประกอบทุติยวิภัตติว่า เอกํ สมยํ แต่สิ่งที่มุ่งหมายคือสัตตมีวิภัตติเท่านั้น ดังนั้น คำว่า เอกํ สมยํ จึงเป็นวิภัตติวิปัลลาส (กฎเปลี่ยนอรรถของวิภัตติที่กล่าวไว้ในกรณกัณฑ์ทั้งหมดนับเข้าในวิภัตติวิปัลลาสนี้)

๓. วจนวิปัลลาส เปลี่ยนพจน์ เช่น เมื่อควรจะกล่าวเป็นรูปเอกพจน์ ก็ประกอบพหูพจน์ แต่สิ่งที่มุ่งหมายคือเอกพจน์เท่านั้น เป็นต้น ดังตัวอย่างว่า

อุเปตํ อนนฺปาเนหิ นจฺจคฺเตหิ จูภยํ
นชฺโช จานฺอุปฺริยายติ นานาปฺปฬทฺมายุตา.^{๔๘๓}

วิมานบริบูรณ์ด้วยข้าวและน้ำ งดงามด้วยการพ้อนรำขับร้องทั้ง ๒
แม่น้ำสายหนึ่งประกอบด้วยดอกไม้และแมกไม้ นานาชนิดเวียนรอบอยู่

คำว่า นชฺโช ในคาถาข้างต้นเป็นรูปพหูพจน์ ไม่สอดคล้องกับกริยาคุณพากย์ที่เป็นเอกพจน์ว่า อนุปริยายติ (เวียนรอบอยู่) ดังนั้น คำว่า นชฺโช จึงเป็นวจนวิปัลลาส คือ แม้ควรจะกล่าวเป็นเอกพจน์ว่า นที ตามกริยาคุณพากย์คือ อนุปายายติ ก็ประกอบพหูพจน์ว่า นชฺโช แต่สิ่งที่มุ่งหมายคือเอกพจน์เท่านั้น ดังนั้น คำว่า นชฺโช จึงเป็นวจนวิปัลลาส คือ เปลี่ยนจากรูปเอกพจน์เป็นพหูพจน์ ดังข้อความว่า

^{๔๘๒} ที่.สี. ๙/๑/๑

^{๔๘๓} ขุ.ชา. ๒๘/๕๓๗/๑๘๒

ตตถ นชฺชโชติ เอกา นที.^{๔๘๔}

ในพากย์นั้น คำว่า นชฺชโช แปลว่า แม่น้ำสายหนึ่ง

ตัวอย่างของวจนวิปัลลัสอีกอย่างหนึ่ง คือคำว่า ชยมงฺคลานิ ในบทสวดชัยมงคลคาถา^{๔๘๕} กล่าวคือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า ชยมงฺคลํ ตามกริยาคุณพากย์ว่า ภาตฺถ ก็กล่าวเป็นรูปพหูพจน์ว่า ชยมงฺคลานิ เพื่อรักษาคณะฉันทให้ครบ ๑๔ พยางค์

๔. กาลวิปัลลัส เปลี่ยนกาล เช่น เมื่อควรจะกล่าวเป็นอดีตกาล ก็ประกอบอนาคตกาล แต่สิ่งที่มุ่งหมายคืออดีตกาลเท่านั้น เป็นต้น ดังตัวอย่างว่า

อเนกชาติสํสารํ

สนธาวิสฺสํ อนิพฺพิสํ

คหการํ คเวสนโต

ทุกฺขา ชาติ ปฺนปฺปณํ.^{๔๘๖}

เมื่อแสวงหาไม่พบนายช่างผู้สร้างเรือน เราได้ท่องเที่ยวไปสู่สงสารนับชาติไม่ถ้วน การเกิดแล้วเกิดอีกเป็นทุกข์

กิริยาท่องเที่ยวในสังสารวัฏเป็นอดีตกาล แต่พระพุทธองค์ทรงประกอบภวิสสันตวิภัตติ เพื่อแสดงกาลดังกล่าว การแสดงในลักษณะนี้จัดเป็นกาลวิปัลลัส คือ การเปลี่ยนกาล หมายความว่า เมื่อควรจะกล่าวเป็นอดีตกาล ก็ประกอบอนาคตกาล แต่สิ่งที่มุ่งหมายคืออดีตกาลเท่านั้น ที่จริงแล้วคำว่า สนธาวิสฺสํ ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + ธาตุ ฐาตุ (มชฺชนชเวสุ = ลูบคลำและเล่นไป) + สฺสํ ภวิสสันตวิภัตติ แต่พระพุทธองค์ไม่ทรงใช้เป็นอดีตกาลว่า สนธาวี เพราะทรงประสงค์จะใช้เป็นกาลวิปัลลัสนั่นเอง ดังข้อความว่า

อตีเตปิ ภวิสฺสนฺติ

ตํกาลวณิฉฺญา

“อเนกชาติสํสารํ

สนธาวิสฺสนฺติอาทิสฺสุ.”^{๔๘๗}

ลงภวิสสันตี่แม้ในอดีตกาล เพราะต้องการจะแสดงอดีตกาลนั้น สมจริงดังตัวอย่างว่า อเนกชาติสํสารํ สนธาวิสฺสํ (เราได้ท่องเที่ยวไปสู่สงสารนับชาติไม่ถ้วน) เป็นต้น

^{๔๘๔} พุ.ชา.อ. ๙/๕๓๗/๑๕๕

^{๔๘๖} พุ.ธ. ๒๕/๑๕๓/๔๔

^{๔๘๕} พระปริตรธรรม ๔๐

^{๔๘๗} รูป. ๖/๔๗๓

กาลพยุตโตโย วา เอโส. ภวนฺตเว ทิ กาลนฺตเรปิ ตฺยทาโย พหุลกา. สนฺเตสุ ปริ-
คูหามิ, กายสุส เกทา อภิสมฺปรายํ สหพฺยตํ คจฺจนฺติ วาสวสุส, อเนกชาติสํสาร์ สนฺธาวิสุสํ,
อติเวลํ นมฺสฺสิสุสฺนฺติ.^{๔๘๘}

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้เป็นการเปลี่ยนกาล โดยแท้จริงแล้ว ติ วิภัตติเป็นต้นจำนวน
มากย่อมลงแม้ในกาลอื่นได้แน่นอน เช่น

- สนฺเตสุ ปริคูหามิ (เมื่อของถวายนานมีอยู่ เราซ่อนไว้แล้ว)
- กายสุส เกทา อภิสมฺปรายํ สหพฺยตํ คจฺจนฺติ วาสวสุส (ย่อมถึงความเป็
สหายของท้าววาสพในภพต่อไปเพราะร่างกายแตกดับ)
- อเนกชาติสํสาร์ สนฺธาวิสุสํ (เราได้ท่องเที่ยวไปสู่สงสารสันชาติเป็นอันมาก)
- อติเวลํ นมฺสฺสิสุสฺนฺติ (เรานอบน้อมแล้วจนเกินเวลา)

อย่างไรก็ตาม สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๑๐๓) กล่าวว่า คาถายมตีตฺตฺเถ
อิมิสฺสํ (แปลง อี ในอรรถอดีต เป็น อิสฺสํ ในคาถา) ตามมตินี้ให้แปลง อี อัชชตนีวิภัตติเป็น อิสฺสํ
จึงถือว่าไม่ใช่กาลวิปลาส แต่ลง อี วิภัตติแล้วแปลงเป็น อิสฺสํ ด้วยสูตรข้างต้น

๕. ปุริสวิปลาส เปลี่ยนบุรุษ เช่น เมื่อควรจะกล่าวเป็นอุตตมบุรุษ ก็ประกอบ
ปฐมบุรุษ แต่สิ่งที่มุ่งหมายคืออุตตมบุรุษเท่านั้น เป็นต้น ดังตัวอย่างว่า

ปุตฺตํ ลเภถ วรทํ

ยาจโยคํ อมจฺณรี

ปฺมุชิตํ ปฏฺวีราชูหิ

กิตฺติมนฺตํ ยสฺสฺสินี.^{๔๘๙}

หม่อมฉัน (พระนางสุสดี) พึงได้โอรสผู้ให้สิ่งที่ประเสริฐ ประกอบความ
เกื้อกูลในยาจก มิได้ตระหนี่ ซึ่งพระราชาทูประเทศบุชชา มิเกียรติดยศบริวาร

คำว่า ลเภถ ในประโยคข้างต้น ประกอบรูปศัพท์มาจาก ลภ ธาตุ (ลาภ = ได้) + อ
ปัจจัย + เถถ สัตตมีวิภัตติ ปฐมบุรุษ แม้ผู้กล่าวควรจะกล่าวอุตตมบุรุษว่า ลภะยํ (หม่อมฉัน
พึงได้) โดยลง เอยยํ วิภัตติ ก็ประกอบปฐมบุรุษว่า ลเภถ แต่สิ่งที่มุ่งหมายคืออุตตมบุรุษเท่านั้น
ดังนั้น คำนี้จึงเป็นปุริสวิปลาส ดังข้อความว่า

^{๔๘๘} โมค.ปญฺจิกา. ๖/๑

^{๔๘๙} ขุ.ชา. ๒๘/๑๖๖๑/๖๑๗

ลภชาติ ลภย. ^{๔๙๐}

คำว่า ลภ แปลว่า [หม่อมฉัน]พึงได้

จะเห็นว่า ท่านอธิบายปฐมบุรุษคือ เอถ วิภตติด้วยอุตตมบุรุษ คือ เอยฺย วิภตติใน ลภยฺย เพื่อแสดงปรีสวิปัลลาสดังกล่าว

๖. อักษรวิปัลลาส เปลี่ยนอักษร เช่น

สุคโต. ^{๔๙๑} (ผู้ตรัสดี)

คำว่า สุคต ในประโยคข้างต้น มาจาก สฺ บพหน้า + คท ธาตุ (วิยตฺติย วาจา = พุต ชัดเจน) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ เมื่อควรจะกล่าวเป็นรูปว่า สุคท (ผู้ตรัสดี) ก็ประกอบรูปว่า สุคต ด้วยการแปลง ท เป็น ต จึงเป็นอักษรวิปัลลาส (สมมา คทตฺติ สุคโต = ผู้ตรัสโดยชอบ ชื่อว่า สุคตะ) ดังข้อความว่า

สมมา เจส คทติ ยุตฺตฺฏาเน ยุตฺตฺเมว วาจํ ภาสตีติ สมมา คทตฺตาปิ สุคโต. ^{๔๙๒}

นอกจากนั้น พระองค์ตรัสโดยชอบ คือ ตรัสวาจาที่สมควรในฐานะอันสมควร ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า พระสุคต เพราะตรัสโดยชอบ

เอตถ ปน ท-การสฺส ต-การํ กตฺวา “สุคโตติ วุตฺตฺนติ ฏฺฐพฺพ. ^{๔๙๓}

พึงทราบว่แปลง ท เป็น ต ในบทนี้ จึงกล่าวว่า สุคโต

โต ทสฺส. ตถาคโต, สุคโต, ฏฺฐโต. ^{๔๙๔}

แปลง ท เป็น ต เช่น ตถาคโต = ตถาคโท (ผู้ตรัสเหมือนอย่างนั้น), สุคโต = สุคโท (ผู้ตรัสดี), ฏฺฐโต = ฏฺฐโท (ผู้จมลงอย่างน่ารังเกียจ, คนเกียจคร้าน

นอกจากนั้น โมคคัลลานนิสสัยอ้างข้อความจากคัมภีร์มาอีกสักทกทลิกว่ วิปัลลาส ดังกล่าวมีมากกว่า ๖ ประการตามที่กล่าวมาแล้ว ดังข้อความ ^{๔๙๕}ว่า

^{๔๙๐} ขุ.ชา.อ. ๑๐/๑๖๑/๒๘๓

^{๔๙๒} วิ.มหา.อ. ๑/๑/๑๐๘

^{๔๙๔} นิติ.สุตฺต. ๑/๗๓

^{๔๙๑} วิ.มหา. ๑/๑/๑

^{๔๙๓} สารตฺถ.ฎีกา ๑/๑/๒๘๘

^{๔๙๕} โมคฺ.นิสสัย ๒/๒๘๘

พยุตตโย วิภตติ-วจน-ลึงค-สร-พยุณชน-จิตติ-การีย-กาล-การก-ปฐิสนัน พหุล.

การเปลี่ยนแปลงของวิภตติ, พจน, ลึงค, สร, พยุณชน, เหตุ, ผล, กาล, การก และบุรุษ มีได้มากมาย

พระจุฬายาญเณรผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า “อาวุโส การเข้าฌานอากาศ-กสิณมีประโยชน์อย่างไร ? ท่านผู้ทรงฤทธิ์ที่ต้องการนิมิตข้างม้าเป็นต้นต้องเข้ากสิณข้างกสิณ-ม้าเป็นต้นหรือ ? การทำปริกรรมในกสิณอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วเป็นผู้ชำนาญในสมาบัติ ๘ เป็นหลักสำคัญมิใช่หรือ ดังนั้น สิ่งที่ต้องการทุกอย่างจึงมีได้”

ข้อความว่า “การทำปริกรรมในกสิณอย่างใดอย่างหนึ่ง” หมายความว่า การเข้าฌานในกสิณอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วอธิฐานว่า จงเป็นที่ว่าง ท่านแสดงเหตุในเรื่องนั้นว่า “การเป็นผู้ชำนาญในสมาบัติ ๘ เป็นหลักสำคัญ” ดังนั้น สิ่งที่ต้องการทุกอย่างย่อมสำเร็จเช่นนั้น ความหมายคือ การเข้าอาโปกสิณจำต้องปรารณาในการผุดขึ้นหรือต่ำลงในแผ่นดิน แต่การเข้าปฐวิกสิณไม่จำต้องปรารณาแน่นอนในการเนรมิตน้ำเป็นต้นให้เป็นดิน^{๔๙๖}

คำว่า ปมาณ (เป็นหลักสำคัญ) หมายถึง สาเหตุสำคัญที่ใช้ยืนยันความเห็นของผู้พูดโดยเป็นการรู้เห็นโดยประจักษ์หรืออนุมานรู้ เป็นต้น ตามหลักตรรกศาสตร์ของสันสกฤต คัมภีร์นยายะกล่าวถึงวิธีใช้ ปมาณ ศัพท์อันเป็นสาเหตุที่ทำให้เข้าใจและตัดสินใจเนื้อความ ๔ อย่าง คือ

๑. ปัจจักษะ	การรู้เห็นโดยประจักษ์
๒. อนุมาน	การอนุมานรู้
๓. อุปมานะ	การเปรียบเทียบ
๔. สัททะ	หลักฐานอ้างอิงจากคัมภีร์

ดังข้อความว่า

ปจฺจกฺขณฺมาโนปมาณสทฺทหะ ปมาณานิ.^{๔๙๗}

[ปัจจุขานมาโนปมานสททา ปมาณานิ.]

ปัจจักกะ อนุมาน อุปมานะ และสัททะ เป็นหลักสำคัญ

ภิกษุทั้งหลายกล่าวแย้งว่า “ท่านขอรับ อากาสกสถิณเฑาะนั้นปรากฏในพระบาลี จึงควรกล่าวถึงการเข้าอากาสกสถิณเฑาะนั้น” [เพราะเป็นสิ่งที่เหมาะสม^{๔๙๘}] ในเรื่องนั้นมีพระบาลีดังนี้

ปกติยา อากาสกสถิณสมาปติยา ลาภี โหติ. ติโรกฺขณฺฑํ ติโรปาการํ ติโร-
ปพฺพตํ อวชฺชติ. อวชฺชติวหา ฌาเณน อธิกฺขจติ- อากาโส โหตุติ. อากาโส โหติ.
ติโรกฺขณฺฑํ ติโรปาการํ ติโรปพฺพตํ อสชฺชมาโน คจฺจนติ. ยถา มนุสฺสา ปกติยา
อนิทฺธิมนุโต เกณจิ อนาวญฺเฏ อปริกฺขิตฺเต อสชฺชมานา คจฺจนติ, เอวเมว โส
อิทฺธิมา เจโตสสิปฺปตฺโต ติโรกฺขณฺฑํ ติโรปาการํ ติโรปพฺพตํ อสชฺชมาโน คจฺจนติ,
เสยฺยถาปิ อากาเส.^{๔๙๙}

ท่านผู้ทรงฤทธิ์ได้บรรลุอากาสกสถิณสมาบัติโดยปกติ ย่อมโน้มนิกภายนอก
ฝ่า กำแพง หรือภูเขา[ให้เป็นที่ว่าง] ครั้นโน้มนิกแล้วจึงอธิษฐานด้วยญาณว่า “จง
เป็นที่ว่าง” ก็จะกลายเป็นที่ว่างทันที เธอเดินทะลุฝ่า กำแพง และภูเขาไปได้ อุปมา
เหมือนมนุษย์ทั่วไปผู้ไม่มีฤทธิ์เดินทะลุสถานที่ไม่ถูกสิ่งใดปิดกั้น ฉะนั้น ท่านผู้ทรง
ฤทธิ์นั้นที่มีจิตชำนาญ[ในสมาบัติ ๘] ก็ฉะนั้น ย่อมเดินทะลุฝ่า กำแพง และภูเขา
ไปได้เหมือนเดินในที่ว่าง

คำว่า เอตํ (การเข้าอากาสกสถิณเฑาะ) เป็นต้น หมายความว่า ควรกล่าวถึงการ
เข้าอากาสกสถิณเฑาะนั้นแน่นอนในการทำปาวชิรียผ่านสิ่งกีดขวาง เป็นต้น เพราะเป็นสิ่งที่
เหมาะสม ดังนั้น จึงเป็นการย้าข้อความ คือ การเปิดเผยสิ่งที่ถูกกำบังเป็นต้นด้วยอำนาจ
อากาสกสถิณ, การแปลงกายจากคนเดียวเป็นหลายคนเป็นต้นด้วยอำนาจปฐวีธาตุ และ
ข้อความที่กล่าวไว้ในปถิณณกัณยว่า บุคคลต้องการเนรมิตดินในอากาศหรือน้ำแล้ว
เดินไป เป็นต้น^{๔๙๘}

^{๔๙๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๔๒/๒๘

^{๔๙๙} ขุ.ป. ๓๑/๑๑/๔๑๙

ข้อความว่า “อากาศกสิณสมาบัติ” หมายความว่า จตุตถฌานสมาบัติที่บุคคลเจริญให้เกิดขึ้นในอากาศกสิณคือช่องว่าง^{๕๐๐}

คำว่า ลาภี (ได้รับ, บรรลุ) มีรูปวิเคราะห์ในอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรค^{๕๐๐} ว่า ลาภี อสฺส อตฺถิติ ลาภี (ผู้มีการบรรลุ ชื่อว่า ลาภี) การลง อี ปัจจัยในอัสสัถิตัตถิตของบทนี้มีประโยชน์เพื่อแสดงถึงการได้บรรลุอย่างชำนาญ ไม่เพียงแต่บรรลุตามธรรมดาเท่านั้น เพราะอัสสัถิตัตถิตมักแสดงอติสัถยะ คือ เนื้อความอันยิ่งกว่าปกติ ดังข้อความว่า

สธโน ปุริโส, ธนวา ปุริโสติอาทโย สมาสตทุทิตสททา เยภุญเยน อติสฺสยตฺถ-
ทีปกา โหนฺติ. น หิ อปฺปเกน ธเนน ตถา โวหฺรณฺติ.^{๕๐๑}

บทสมาสและตัตถิตมีคำว่า สธโน ปุริโส (บุรุษผู้มีทรัพย์), ธนวา ปุริโส (บุรุษผู้มีทรัพย์) เป็นต้น มักแสดงเนื้อความอันยิ่งเป็นส่วนใหญ่ ดังจะเห็นได้ว่า ชาวโลกไม่เรียกอย่างนั้น[ว่าเป็นผู้มีทรัพย์]ด้วยทรัพย์เล็กน้อย

คำว่า สธโน มาจาก สหฺธโน เป็นสหบุรพบทพหุพหิสมาส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สห ธเนน โย วตฺตตฺติ สธโน = ผู้เป็นไปกับด้วยทรัพย์, ผู้มีทรัพย์

ส่วนคำว่า ธนวา มาจาก ธน ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัยในอัสสัถิตัตถิต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ธนํ อสฺส อตฺถิติ ธนวา = ผู้มีทรัพย์

ทั้งสองศัพท์กล่าวถึงบุคคลผู้มีทรัพย์ เพราะสมาสและตัตถิตมักแสดงเนื้อความอันยิ่งกว่าปกตินั่นเอง

ถามว่า : เมื่อภิกษุนั้นอธิษฐานแล้วไปอยู่ ถ้าภูเขาหรือต้นไม้ผุดขึ้นคันระหว่างทาง เธอต้องเข้าสมาบัติแล้วอธิษฐานอีกหรือ

ตอบว่า : การอธิษฐานอีกไม่ผิด เพราะการเข้าสมาบัติแล้วอธิษฐานอีกย่อมเป็นเช่นกับการถือนิสสัยในสำนักของพระอุปัชฌาย์ [คือ อาจถือนิสสัยหลายครั้งได้] แต่ภิกษุนั้นอธิษฐานว่า “จงเป็นที่ว่าง” จึงต้องเป็นที่ว่างทันที และด้วยกำลังอธิษฐานคราวแรกของเธอ การที่ภูเขาหรือ

^{๕๐๐} ขุ.ป.อ. ๒/๑๑/๓๑๗

^{๕๐๑} อนฺที่ปนี ๗/๒๐

ต้นไม้อื่นจักผุดขึ้นตามดินฟ้าอากาศคันระหว่างทาง มิใช่ฐานะที่จะมีได้ แต่เมื่อท่านผู้ทรงฤทธิ์อื่น เนมิตได้ การเนมิตคราวแรกย่อมมีกำลังกว่า ดังนั้น ภูเขาและต้นไม้เป็นต้นของท่านผู้เนมิต ภายหลังอื่นจึงต้องเป็นไปข้างบนหรือข้างล่างของที่ว่างซึ่งถูกเนมิตครั้งแรกนั้น

นิสสัยเป็นวินัยกรรมอย่างหนึ่ง โดยภิกษุที่มีพรรษาต่ำกว่า ๕ พรรษาและยังไม่เข้าใจ ธรรมวินัยเป็นอย่างดีต้องถือนิสสัยจากอุปัชฌาย์ของตน หรือพระเถระผู้ใหญ่รูปอื่นในสำนักที่ตน อาศัยอยู่ ทั้งนี้เพื่อเปิดโอกาสให้ท่านว่ากล่าวสั่งสอนได้ พระเถระผู้สั่งสอนนี้ชื่อว่า นิสสยาจารย์ คือ อาจารย์ผู้เป็นที่พึ่งพึ่งอาศัย

ถ้าภิกษุยังไม่เข้าใจธรรมวินัยเป็นอย่างดี แม้จะมีพรรษา ๕ ขึ้นไปแล้วก็ต้องขอนิสสัย ตลอดชีวิตของตน องค์ของผู้พ้นจากนิสสัยมี ๖ ข้อ คือ

๑. ท่องจำมาติกาทั้งสอง คือ ภิกขุปาติโมกข์และภิกขุณีปาติโมกข์ได้โดยอรรถและศัพท์ (คือ เข้าใจความหมายและท่องคำบาลีได้)

๒. ทรงจำพระสูตรได้ ๔ ภาควนเพื่อแสดงธรรมในแต่ละปักษ์

๓. แนวแสดงธรรม ๑ อย่างที่เหมือนกับหมู่ธรรมคืออันธกวินทสูตรและมหาราหุโล-
วาทสูตรเพื่อแสดงธรรมแก่บริษัทที่มาฟังธรรม

๔. คำอนุโมทนา ๓ อย่างเพื่ออนุโมทนาในการถวายสังฆภัต งานมงคล และงานอวมงคล

๕. ข้อวินัยฉัยกรรมอันควรหรือไม่ควรเพื่อเข้าใจอุโบสถและปวารณาเป็นต้น

๖. การเจริญกรรมฐานอย่างหนึ่งที่มีอรรถผลเป็นที่สุดด้วยสมาธิหรือวิปัสสนาเพื่อ ปฏิบัติสมณธรรม

การถือนิสสัยนั้นอาจเป็นการสมาทานหลายครั้งก็ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้าพระนิสสยา-
จารย์เดินทางไปค้างแรมสถานที่อื่น เมื่อท่านกลับมาก็ต้องขอนิสสัยซ้ำอีกเพราะถือนิสสัยขาด
เนื่องจากการหลีกออกไปค้างคืน แต่ถ้าผู้ขอนิสสัยเดินทางไปค้างแรมในสถานที่อื่น เมื่อกลับมา
สำนักก็ต้องขอนิสสัยซ้ำอีก

เรื่องนิสสัยมีกล่าวไว้ในพระวินัยปิฎก มหาวรรค และอรรถกถา^{๕๐๒}

^{๕๐๒} วิ.ม. ๔/๘๓,๑๒๑/๙๑-๒,๑๓๓-๓๔, วิ.ม.อ. ๓/๘๓,๑๒๑/๔๓-๗,๑๐๑

คัมภีร์ขุททกปิณฑ^{๕๐๓} ได้สรุปความจากพระวินัยปิฎกและอรรถกถาเป็นคาถา ๕ บท ดังนี้

พยุตตสฺส ปณฺจวสฺสสฺส นตฺถิ นิสฺสยการิย์
ยาวชีวมปิ อพฺยตฺโต นิสฺสลิโตเยว ชีวติ.

ภิกษุผู้ฉลาดมีพรสาครบ ๕ ไม่ต้องถือนิสสัย แต่ผู้เขลาไม่ฉลาดต้อง
อยู่ถือนิสสัยตลอดชีพ

เอกํสํ จีวรํ กตฺวา ปคฺคณฺหิตฺวาน อณฺชลิ
อุกฺกุฏิกํ นิสิตฺตฺวา วเท ยาวตตียกํ.

“อาจารย์ เม ภนฺเต โหหิ. อายุสมฺโต นิสฺสาย วจฺจามิติ.

ภิกษุพื้ห่มจีวรเฉียงบ่า ประคองอัญชลิ นั่งกระโหย่งแล้วกล่าว ๓ ครั้งว่า

“ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงเป็นอาจารย์ของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าอาศัยท่านผู้มีอายุแล้ว
จักอยู่”

ปฏกฺขนฺเต ปฏฺขสฺสฏกฺขนฺเต วิพฺกขนฺเต วาปี นิสฺสโย
มรณานตฺตปฺชฌาย- สโมธานฺเห สมนฺติ.

นิสสัยย่อมระงับไปเพราะนิสสัยอาจารย์หลีกออก[จากวัดไปค้างคืนที่อื่น]
ย้ายไปสู่ฝ่ายอื่น[คือเขาริตติยธัญญ์] ลาสิกขา เสียชีวิต ชับไล่ หรือภิกษุได้
พบกับอุปัชฌาย์

นิสฺสาย น วเส’ลชฺชี่ อปฺพุพฺพํ จานมาคโต
อาคเม จตฺตปณฺจาทิ ฌาตุํ ภิกฺขุสภาคตํ.

ภิกษุไม่ควรอยู่อาศัยพระอลัชชี เมื่อไปสู่สถานที่ใหม่ที่ไม่เคยอยู่ ฟังรอก
คอยสีหรือห่าวันเพื่อให้รู้จักภิกษุผู้เสมอกัน [คือเป็นลัชชีเหมือนกัน]

อทฺธิกสฺส คิลานสฺส คิลานุปฺปจกสฺส จ
ยาจิตสฺส อรณฺณเเว วา สลฺลภฺขณฺเตน ผาสฺสุกํ
สภาคเ ทายเก’สนฺเต วลิตฺตุํ ตาว ลพฺภติ.

^{๕๐๓}
ขุทฺท. ๒๓๐-๔

เมื่อไม่มีภิกษุผู้ให้นิสัยที่เสมอกัน ภิกษุเดินทาง ภิกษุป่วย ภิกษุดูแล
ผู้ป่วยที่ถูกผู้ป่วยขอร้อง หรือภิกษุผู้อยู่สบายในป่า ก็อาจอยู่ได้ก่อน[โดยไม่
ต้องขอนิสัยตั้งแต่วันออกพรรษาถึงวันเพ็ญเดือน ๘]

การผุดขึ้นและต่ำลงในแผ่นดิน

[๓๙๓] ในคำว่า ปถวิยาปิ อุมมุชชนิมุชช (ผุดขึ้นและต่ำลงในแผ่นดิน) นี้ คำว่า อุมมุชช
หมายถึง การผุดขึ้น

คำว่า นิมุชช หมายถึง การต่ำลง

คำว่า อุมมุชชนิมุชช คือ การผุดขึ้นหรือต่ำลง

คำว่า อุมมุชช ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + มุชช ธาตุ (โอสีทเน = ต่ำลง) + อ
ปัจจัยในภาวสาธนะ ส่วน นิมุชช ก็มีจากธาตุเดียวกัน ต่างกันที่อุปสรรคคือ นิ เป็นบทหน้าเท่านั้น

แม้ มุชช ธาตุจะมีความหมายว่า “ต่ำลง” แต่เมื่อมี อุ อุปสรรคอยู่หน้า จึงเปลี่ยนอรรถ
ของธาตุเป็น “ผุดขึ้น” เหมือน ชิ ธาตุที่มีอรรถว่า ชนะ (ชเย = ชนะ) เมื่อมี ปรา อยู่หน้าก็เปลี่ยน
เป็นอรรถว่า “แพ้” อุปสรรคประเภทนี้เรียกว่า ธาตวัตถพารกะ คือ เบียดเบียนอรรถของธาตุ

อนึ่ง บทอุปสรรคเป็นเพียงศัพท์แสดงเนื้อความที่มีอยู่แล้วให้ประจักษ์โดยไม่อาจแสดง
เนื้อความใหม่ได้ ดังนั้น การกล่าวถึงอุปสรรคว่าเบียดเบียนอรรถของธาตุจึงเป็นการห้ามอรรถที่
แสดงไว้ทั่วไปในคัมภีร์ธาตุ ทั้งนี้เพราะอุปสรรคได้แสดงอรรถอื่นที่แอบแฝงอยู่ในธาตุให้ปรากฏ
นั่นเอง ดังข้อความว่า

สนตเมว हि नीलाति-

วณฺณํ ทิปาทยो วिय

ธาตุสฺมี สนตเมวตถ

อุปสคฺคา ปกาสนา.^{๕๐๔}

อุปสรรคทั้งหลายย่อมแสดงอรรถที่มีอยู่ในธาตุนั้นแหละ เหมือนประทีป
เป็นต้นที่แสดงสีเขียวเป็นต้นซึ่งมีอยู่ให้ปรากฏ

^{๕๐๔}
พ.า. ๘๔

ความจริงแล้วธาตุทั้งหลายมีอรรถมากเป็นอันมาก อรรถของธาตุที่ปรากฏในคัมภีร์ธาตุนั้น ท่านแสดงไว้เฉพาะอรรถที่นิยมใช้มากเท่านั้นเพื่อให้ท่องจำได้ง่าย เพราะไม่อาจแสดงอรรถของธาตุทั้งหมดไว้ ดังข้อความในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตว่า

กริยาวาจิตฺตมาชฺยาตุ	ปฺรลิตฺโธระุถะ ปฺรทฺรคิตะ
ปโยคโตนฺเย วิชฺฌเณยฺยา	อเนกํรฺถา หิ ธาตวะ.
[กริยาวาจิตฺตมาชฺยาตุ	ปฺลิตฺโธโต ปทฺสลิโต
ปโยคโตนฺเย วิชฺฌเณยฺยา	อเนกํรฺถา หิ ธาตโว.] ^{๕๐๕}

อรรถที่ประจักษ์[ของธาตุ] ท่านแสดงไว้เพื่อกล่าวว่าธาตุเป็นศัพท์แสดง
กิริยา อรรถอื่นพึงทราบตามอุทาหรณ์ เพราะธาตุทั้งหลายมีอรรถมาก

อตุถาติสยฺยุตฺตาปี	ธาตฺว โหนฺติ ยโต ตโต
ปโยคโต'นฺนคฺตพฺพา	อเนกํรฺถา หิ ธาตโว.] ^{๕๐๖}

แม้ธาตุทั้งหลายก็เป็นศัพท์ที่ก่อปรด้วยอรรถอันมาก ดังนั้นจึงควร
ทราบอรรถตามอุทาหรณ์ โดยแท้จริงแล้ว ธาตุทั้งหลายมีอรรถมากเป็นอันมาก

เยเนกํรฺถธฺรา จรฺนติ วิวิธา นาถสฺส ปาเจ วเร
เตเนกํรฺถธฺราว โหนฺติ สหิตา นานุปสฺสคฺเคหิ เว
ธาตฺวนํ ปน เตสมตฺถปรมํ ซีณาสเว ปณฺทิตะ
วชฺเชตฺวา ปฏิสมฺภิทามตฺยเต โก สพฺพโส ภาสติ.]^{๕๐๗}

ธาตุเหล่าใดทรงอรรถไว้มากย่อมเป็นไปโดยประการต่างๆ ในพระดำรัส
อันประเสริฐของพระนาถะ ธาตุเหล่านั้นเมื่อก่อปรด้วยอุปสรรคต่างๆ ย่อม
ทรงอรรถไว้มากโดยแท้ อนึ่ง ยกเว้นบัณฑิตผู้สิ้นอาสวะแล้วผู้เพียบพร้อมด้วย
ปฏิสัมภิทาญาณ ใครจะแสดงอรรถอันยิ่งของธาตุเหล่านั้นได้เล่า

^{๕๐๕} มุคฺธ.ฎีกา ๑/๑๐

^{๕๐๗} นิตฺติ.ธาตฺว. ๕๑๗-๑๘

^{๕๐๖} นิตฺติ.ธาตฺว. ๕๑๗

ท่านผู้ทรงฤทธิ์ที่ประสงค์จะทำการผุดขึ้นหรือด่ำลงในแผ่นดินอย่างนั้น เข้าอาโปกลิน ออก[จากผาน]แล้วกำหนดว่า แผ่นดินในที่เพียงเท่านี้จึงเป็นน้ำ ครั้นทำบริกรรมแล้วพึงอธิษฐาน ตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว พร้อมกับจิตอธิษฐานนั่นเอง แผ่นดินในที่ถูกกำหนดไว้ย่อมกลายเป็น น้ำทันที เธอจึงผุดขึ้นและด่ำลงในน้ำดังกล่าวได้ มีพระบาลีในเรื่องนั้นดังต่อไปนี้

ปกติยา อาโปกลินสมาปติยา ลาภี โหติ. ปถวี อวชฺชติ. อวชฺชิตฺวา
ฉาณน อธิฏฺฐาติ- อุทกํ โหตุติ. อุทกํ โหติ. โส ปถวียา อุมมุชฺชนิมุชฺชํ กโรติ. ยถา
มนุสฺสา ปกติยา อนิหิมินฺโต อุทเก อุมมุชฺชนิมุชฺชํ กโรนฺติ, เอวเมว โส อิหิมา
เจโตวสิปฺปโต ปถวียา อุมมุชฺชนิมุชฺชํ กโรติ เสยฺยถาปิ อุทเก.^{๕๐๘}

ท่านผู้ทรงฤทธิ์ได้บรรลุอาโปกลินสมาบัติโดยปกติ ย่อมโน้มเนื้อถึงแผ่นดิน [ให้เป็นน้ำ] ครั้นโน้มเนื้อแล้วจึงอธิษฐานด้วยญาณว่า “จงเป็นน้ำ” ก็จะกลายเป็นน้ำ ทันที เธอผุดขึ้นและด่ำลงในแผ่นดิน[เนรมิต]ได้ อุปมาเหมือนมนุษย์ทั่วไปผู้ไม่มี ฤทธิ์ผุดขึ้นและด่ำลงในน้ำ ฉันทใด ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นที่มีจิตชำนาญ[ในสมาบัติ ๘] ก็ฉันทนั้น ย่อมผุดขึ้นและด่ำลงในแผ่นดินเหมือนในน้ำ

ไม่เพียงแต่จะด่ำลงและผุดขึ้นเท่านั้น ยังทำการอาบ ต้ม ล้างหน้า และล้างสิ่งของ เป็นต้นตามที่ตนปรารถนาจะทำได้อีกด้วย และมีใช้น้ำอย่างเดียว ถ้าต้องการเนยใส น้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย เป็นต้น ก็โน้มเนื้อให้สิ่งนั้นๆ เป็นสิ่งนี้ๆ เพียงเท่านี้ แล้วทำบริกรรมอธิษฐานอยู่ ทั้งหมดเป็นตามที่อธิษฐานนั่นเอง เมื่อตักใส่ภาชนะ เนยใสก็คงเป็นเนยใส น้ำมันเป็นต้นก็คงเป็นน้ำมันเป็นต้น น้ำก็คงเป็นน้ำตามเดิม เธอต้องการจะให้น้ำนั้นเปียกก็ไม่เปียก ถ้าไม่ต้องการจะให้เปียกก็ไม่เปียก แผ่นดินนั้นเป็นน้ำเฉพาะท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้น แต่คงเป็นแผ่นดินสำหรับชนที่เหลือ ในแผ่นดิน[ที่เนรมิตเป็นน้ำ]นั้น คนทั้งหลายเดินไปทางเท้า ไปด้วยยานพาหนะ หรือทำ กสิกรรมเป็นต้นก็ได้ ถ้าภิกษุผู้ทรงฤทธิ์นี้ปรารถนาว่าจงเป็นน้ำแม่แก่ชนเหล่านั้น ก็เป็นได้ตาม ปรารถนา แต่ครั้นล่วงกาลที่กำหนดไว้แล้ว สถานที่ซึ่งถูกกำหนดไว้อื่นจากน้ำตามธรรมดาใน หม้อและบึง เป็นต้นตามปกติย่อมเป็นแผ่นดินตามเดิม

วิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๓ หน้า ๖๕) อธิบายว่า เมื่อท่านผู้ทรงฤทธิ์อธิษฐานว่า “สิ่งนี้จะเป็นเนยใส” สิ่งนั้นย่อมกลายเป็นเนยใส และไม่ควรเข้าใจว่าเมื่อนำเนยใสไปใสในถ้วยแล้วเนยใสจะเปลี่ยนเป็นสิ่งเดิม แต่เนยใสียังคงเดิมตามที่ได้อธิษฐานไว้แต่คราวแรก

เดินบนน้ำโดยที่น้ำไม่แยก

[๓๙๔] ในคำว่า อุทเกปิ อภิขุมาเน (บนน้ำโดยที่น้ำไม่แยก) หมายความว่า น้ำที่ถูกเหยียบแล้วทำให้จมลง เรียกว่า น้ำแยก น้ำตรงกันข้ามเรียกว่า น้ำไม่แยก ท่านผู้ทรงฤทธิ์ที่ประสงค์จะไปในน้ำที่ไม่แยกอย่างนั้น เข้าปฐมวิภังคิณออกจากฌานแล้วกำหนดว่า น้ำในที่เพียงเท่านี้จะเป็นดิน ครั้นทำบริกรรมแล้วพึงอธิษฐานตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว พร้อมกับจิตอธิษฐานนั่นเอง น้ำในที่ถูกกำหนดไว้ย่อมกลายเป็นดินทันที เธอจึงไปในน้ำดังกล่าวได้ มีพระบาลีในเรื่องนั้นดังต่อไปนี้

ปกติยา ปถวิภังคิณสมปตติยา ลาภี โหติ. อุทกํ อวชฺชติ. อวชฺชิตฺวา
 ฌาเณน อธิฏฺฐาติ- “ปถวิ โหตุติ. ปถวิ โหติ. โส อภิขุมาเน อุทเก คจฺจนติ. ยถา
 มนุสฺสา ปกติยา อนิหฺมิมฺหโต อภิขุมานาย ปถเวีย คจฺจนติ, เอวเมว โส
 อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปโต อภิขุมาเน อุทเก คจฺจนติ, เสยฺยถาปิ ปถเวีย.”^{๕๐๙}

ท่านผู้ทรงฤทธิ์ได้บรรลุปฐมวิภังคิณสมบัติโดยปกติ ย่อมโน้มนึกถึงน้ำ[ให้เป็นดิน] ครั้นโน้มนึกแล้วจึงอธิษฐานด้วยญาณว่า “จงเป็นดิน” ก็จะกลายเป็นดินทันที เธอเดินบนน้ำ[เนรมิต]โดยที่น้ำไม่แยก อุปมาเหมือนมนุษย์ทั่วไปผู้ไม่มีฤทธิ์เดินบนดินที่ไม่แยก ฉันทใด ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นที่มีจิตชำนาญ[ในสมบัติ ๘] ก็ฉันทนั้นย่อมเดินบนน้ำโดยที่น้ำไม่แยกเหมือนเดินบนแผ่นดิน

ไม่เพียงแต่จะเดินไปเท่านั้น ยังทำอิริยาบถตามต้องการได้อีกด้วย และไม่เพียงแต่จะทำน้ำให้เป็นดินเท่านั้น ยังโน้มนึกอธิษฐานให้เป็นแก้วมณี ทองคำ ภูเขา และต้นไม้เป็นต้นตามต้องการตามวิธีที่ได้กล่าวมาแล้ว ทั้งหมดเป็นตามที่อธิษฐานนั่นเอง น้ำนั้นเป็นแผ่นดินเฉพาะท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้น แต่คงเป็นน้ำสำหรับชนที่เหลือ ปลา เต่า และนกกาเป็นต้นย่อมเที่ยวไป

^{๕๐๙} ขุ.ป. ๓๑/๑๑/๔๒๐

ตามชอบใจ ถ้าภิกษุผู้ทรงฤทธิ์นี้ปรารถนาจะทำให้เป็นดินแม่แก่ชนเหล่าอื่น ก็กระทำได้ แต่จะกลายเป็นน้ำตามเดิมเมื่อล่วงกาลที่กำหนดไว้

นั้งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศ

[๓๙๕] คำว่า ปลงลงเกน กมติ แปลว่า นั้งขัดสมาธิเหาะไป

คำว่า ปกฺขี สกุโณ (นกมีปีก) หมายความว่า นกประกอบด้วยปีกทั้งสองข้าง

นกปีกหักหรือยังไม่ออกปีกย่อมไม่อาจบินได้ ดังนั้น ในพระบาลีจึงกล่าวถึงนก โดยกล่าวระบุด้วยคำว่า ปกฺขี (มีปีก) ว่า ปกฺขี สกุโณ (นกมีปีก) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปกฺเขหิ ยุตฺตสกุโณ (นกประกอบด้วยปีกทั้งสองข้าง)^{๕๑๐}

บทขยายหรือวิเสสในภาษาบาลีแบ่งออกเป็น ๒ ประเภทตามฐานะ คือ

๑. ภูตกถณวิเสสนะ บทวิเสสนะแสดงสิ่งที่มีจริงโดยไม่ห้ามสิ่งอื่น เช่น กณฺโห กาโก (กาดำ), เสโต พโก (นกกระยางขาว), กุฏฺฐิตฺตฺนฺทิล สฺวโ (นกแก้วมีจะงอยปากงอ), จิตฺรปฺกฺโข มยฺวโร (นกยูงมีปีกวิจิตร) ในที่บางแห่งใช้เป็น ยถาภูตกถณวิเสสนะ

๒. พยวัจเณทกวิเสสนะ บทวิเสสนะที่ห้ามสิ่งอื่น เช่น นีโล ปญฺเฏ (ผ้าเขียว), นีลํ ปุปฺผํ (ดอกไม้เขียว), พุทฺธํ วิสุทฺธํ (พระพุทธเจ้าผู้หมดจดโดยพิเศษ)

ดังข้อความว่า

วิเสสนปทํ นาม กตฺถจิ ภูตกถณตฺถาย วา ปยุชฺชติ กโณหฺ กาโก, เสโต พโกติ. กตฺถจิ อณฺณนิวตฺตนตฺถาย วา ปยุชฺชติ นีโล ปญฺเฏ, นีลํ ปุปฺพนฺติ. อิทฺ ปน อณฺณ- นิวตฺตนตฺถายาติ ทสฺเสตฺถุ “ทฺวิธานิ หิ สจฺจานีติอาทิมหา.”^{๕๑๑}

เชื่อว่าบทวิเสสนะย่อมถูกประกอบไว้เพื่อกล่าวสภาพที่มีจริงในที่บางแห่ง เช่น กโณหฺ กาโก (กาดำ) เสโต พโก (นกกระยางขาว) ในบางที่ก็ถูกประกอบไว้เพื่อห้ามข้อความอื่น เช่น นีโล ปญฺเฏ (ผ้าเขียว) นีลํ ปุปฺผํ (ดอกไม้เขียว) แต่บทวิเสสนะในที่นี้ว่า ปรมตฺถโต (โดยปรมาตฺถ) ประกอบไว้เพื่อห้ามข้อความอื่น[คือโดยสมมุติ]

^{๕๑๐} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๓๙๕/๒๙

^{๕๑๑} อนุทีปนี ๑๒/๓๔

วฏฏมุลกมหาวิชชาติ ตสฺสา อาทีนวาสฺสนตฺถํ ภูตกณวิเสสนํ.^{๕๑๒}

คำว่า วฏฏมุลกมหาวิชชา (ความหลงอันยิ่งใหญ่ที่เป็นมูลเหตุของวิภวัญ) เป็น
บทขยายแสดงสิ่งที่มีจริง เพื่อแสดงโทษของวิชชานั้น

ท่านผู้ทรงฤทธิ์ที่ประสงค์จะไปอย่างนั้น เข้าปฐวีกสิณออก[จากฌาน]แล้ว ถ้าต้องการ
จะนั่งขัดสมาธิเหาะไป ต้องกำหนดสถานที่เท่าท่านั่งขัดสมาธิ ทำปริกรรมแล้วจึงอธิษฐานตาม
นัยที่ได้กล่าวมาแล้ว ถ้าต้องการจะนอนเหาะไป ต้องกำหนดสถานที่เท่าเตียง ถ้าต้องการจะเดิน
เหาะไป ต้องกำหนดสถานที่เท่าหนทาง เมื่อกำหนดสถานที่ตามสมควรอย่างนี้แล้วจึงอธิษฐาน
ว่า จงเป็นแผ่นดิน ตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว พร้อมกับจิตอธิษฐานนั่นเอง จังเป็นแผ่นดินทันที มี
พระบาลีในเรื่องนั้นดังต่อไปนี้

อากาศปิ ปลลฺงเกน กมติ เสยฺยถาปิ ปกฺขี สกุโณติ ปกฺติยา ปถวีกสิณ-
สมาปตฺติยา ลาภี โหติ. อากาสํ อาวชฺชติ. อาวชฺชิตฺวา ฌาเณน อธิจฺจุจติ- ปถวี
โหตุติ. ปถวี โหติ. โส อากาเส อนฺตลิกฺเข จงฺกมติปิ ติจฺจุจติปิ นิสิตฺติปิ เสยฺยมฺปิ
กปฺเปติ. ยถา มนุสฺสา ปกฺติยา อนิหฺมิมนุโต ปถวียํ จงฺกมณฺติปิ ๕เปยฺ เสยฺยมฺปิ
กปฺเปณฺติ, เอวเมว โส อิหฺริมา เจโตวสิปฺปตฺโต อากาเส อนฺตลิกฺเข จงฺกมติปิ ๕เปยฺ
เสยฺยมฺปิ กปฺเปติ.^{๕๑๓}

คำว่า อากาศปิ ปลลฺงเกน กมติ เสยฺยถาปิ ปกฺขี สกุโณ (นั่งขัดสมาธิเหาะไป
ในอากาศเหมือนนกบินไป) หมายความว่า ท่านผู้ทรงฤทธิ์ได้บรรลุปฐวีกสิณสมาบัติ
โดยปกติ ย่อมโน้มนิกถึงอากาศ[ให้เป็นดิน] ครั้นโน้มนิกแล้วจึงอธิษฐานด้วยญาณ
ว่า “จงเป็นดิน” ก็จะกลายเป็นดินทันที เธอเดิน ยืน นั่ง หรือนอนบนอากาศกลาง
หาวได้ อุปมาเหมือนมนุษย์ทั่วไปผู้ไม่มีฤทธิ์เดิน ยืน นั่ง หรือนอนบนแผ่นดินได้
ฉันใด ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นที่มีจิตชำนาญ[ในสมาบัติ ๘] ก็ฉันนั้น ย่อมเดิน ยืน นั่ง
หรือนอนกลางอากาศได้

^{๕๑๒} ส.ส.ฎีกา ๑/๗๔/๑๔๕

^{๕๑๓} ขุ.ป. ๓๑/๑๑/๔๒๐

คำว่า อากาเส อนตลิกฺเข (บนอากาศกลางหา) หมายความว่า บนอากาศที่เรียกว่ากลางหา โดยแท้จริงแล้ว สถานที่ไม่มีเครื่องปิดกั้นเรียกว่า อากาส และผู้ทรงฤทธิ์นี้ไม่ได้ไปบนอากาศที่แผ่นดิน แต่ไปบนอากาศที่นักบินไปไม่ได้ อากาสเช่นนั้นเรียกในโลกว่า กลางหา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อากาเส อนตลิกฺเข (บนอากาศกลางหา)^{๕๑๔}

อนึ่ง ภิกษุผู้ต้องการจะเหาะไปในอากาศต้องเป็นผู้ได้บรรลุทิพยจักขุด้วย ทั้งนี้เพื่อให้เห็นอันตรายคือภูเขาหรือต้นไม้เป็นต้นที่เกิดจากดินฟ้าอากาศคั่นระหว่างทาง หรือสิ่งที่ขนาดและครุฑเป็นต้นรึษยาเนรมิตขึ้น

ถามว่า : เมื่อเห็นภูเขาเป็นต้นเหล่านั้นแล้วต้องทำอะไร

ตอบว่า : ต้องเข้าป่าทกมาน ออก[จากมาน]แล้วทำการบริกรรมอธิษฐานว่า “จงเป็นที่ว่าง” แต่พระ[จุฬามณี]เถระกล่าวว่า อาวุโส การเข้าสมาบัติจะมีประโยชน์อะไร จิตของภิกษุนั้นตั้งมั่นอยู่แล้วมิใช่หรือ ดังนั้น สถานที่ทุกแห่งซึ่งเธออธิษฐานว่า จงเป็นที่ว่าง ก็ต้องเป็นที่ว่างแน่นอน แม้ท่านจะกล่าวไว้อย่างนั้น แต่ท่านผู้ทรงฤทธิ์พึงปฏิบัติตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วในฤทธิ์ปาฏิหาริย์ผ่านสิ่งกีดขวาง

ข้อความว่า “จิตของภิกษุนั้นตั้งมั่นอยู่แล้วมิใช่หรือ” หมายความว่า จิตของท่านผู้ทรงฤทธิ์ผู้ดำเนินไปด้วยปาฏิหาริย์เป็นจิตตั้งมั่นยิ่งนัก ความหมายคือ มิได้ซัดส่ายเหมือนในเวลาอื่น ข้อความนั้นเป็นเพียงความเห็นของพระเถระ ที่จริงแล้วท่านผู้ทรงฤทธิ์เข้าปฐมวิถีสถิตก่อนแล้วจึงอธิษฐานให้เป็นแผ่นดินไป แต่ในบัดนี้จำต้องปรารณา[การเข้า]อากาศสถิต จึงต้องเข้าอากาศสถิต ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ภิกษจาปี (แม้ท่านจะกล่าวไว้อย่างนั้น) เป็นต้น^{๕๑๕}

คำว่า ติโรกฺขณฺณปาริหาริเย วุตตนเยเนว ปฏิปชฺชิตพฺพ (แต่ท่านผู้ทรงฤทธิ์พึงปฏิบัติตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วในฤทธิ์ปาฏิหาริย์ผ่านสิ่งกีดขวาง) หมายความว่า ฝ่าเป็นต้นกลายเป็นที่ว่างด้วยการอธิษฐานว่า จงเป็นที่ว่าง ในฤทธิ์ปาฏิหาริย์ผ่านสิ่งกีดขวางฉันทิ ท่านผู้ทรงฤทธิ์อธิษฐานภูเขาและต้นไม้เป็นต้นแม้ในเรื่องนี้แล้วทำให้เป็นที่ว่างไป

^{๕๑๔} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๙๕/๒๙

^{๕๑๕} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๙๕/๓๐

ฉันนั้น อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ติโรกฏปาริหาริเย วุตตนเยเนว ปฏิปชชิตัพพ (แต่ท่านผู้ทรงฤทธิ์พึงปฏิบัติตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว ในฤทธิ์ปาฏิหาริย์ผ่านสิ่งกีดขวาง) หมายความว่า ตามนัยที่กล่าวแล้วในฤทธิ์ปาฏิหาริย์ผ่านสิ่งกีดขวางด้วยคำว่า สเจปนสฺส ภิกขุโน อธิฏฐหิตฺวา คจฺจนตสฺส (เมื่อภิกษุนั้นอธิษฐานแล้วไปอยู่) เป็นต้น คำนั้นแสดงว่าการที่ภูเขาหรือต้นไม้ที่เกิดจากฤดูกาลเกิดขึ้นในระหว่าง ย่อมเป็นไปได้ด้วยแรงอธิษฐานที่เกิดขึ้นก่อนของภิกษุนั้น ดังนั้น อุปสรรคที่นึกเป็นต้นเนรมิต จึงไม่อาจทำอุปสรรคแก่การไปได้^{๕๑๖}

อีกอย่างหนึ่ง ท่านผู้ทรงฤทธิ์นี้ต้องได้บรรลุทิพยจักขุเพื่อหาแหล่งในสถานที่เหมาะสม [อันสังเกตจากชน^{๕๑๖}] เพราะถ้าเธอหาแหล่งในทำน้าหรือประตูบ้านอันไม่เหมาะสม เธอก็จะปรากฏแก่มหาชน[ว่าภิกษุนี้เหาะไปทางอากาศ] ดังนั้น เธอจึงแลเห็นด้วยทิพยจักขุ หลีกเลียงสถานที่ไม่เหมาะสมแล้วลงในสถานที่เหมาะสม

ใช้มือจับต้องรูปคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์

[๓๙๖] ในคำว่า อิเมปิ จนฺทิมสุริเย เอวํหิทธิเก เอวํหานุภาเว ปาณินา ปรามสตี ปริมชฺชติ (ใช้มือจับต้องรูปคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เหล่านี้ ที่มีฤทธานุภาพมาก) ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์มีฤทธิ์มาก เพราะโคจรไปบนท้องฟ้า ๔๒,๐๐๐ โยชน์ และมีอานุภาพมาก เพราะส่องสว่างทวีป ๓ ในขณะเดียวกัน อีกอย่างหนึ่ง ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์มีฤทธิ์มาก เพราะโคจรไปบนท้องฟ้าและส่องสว่างอย่างนี้ และมีอานุภาพมาก เพราะความมีฤทธิ์มากนั่นเอง

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๕๑๗} อธิบายเรื่องที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์มีฤทธิ์มากและมีอานุภาพมากอีกอย่างหนึ่งว่า

ทั้งสองอย่างมีฤทธิ์มาก เพราะครอบงำแสงสว่างอื่น [คือ ดวงจันทร์ครอบงำแสงสว่างอื่นในเวลากลางคืน ดวงอาทิตย์ครอบงำแสงสว่างอื่นในเวลากลางวัน] และ

^{๕๑๖} วิสุทธิมมหาฎีกา ๒/๓๙๕/๓๐

^{๕๑๗} วิสุทธิมมหาฎีกา ๒/๓๙๖/๓๐

เพราะเห็นได้ยาก นอกจากนั้น ดวงอาทิตย์มีอนุภาพมากเพราะระบับความหนาวของเหล่าสัตว์ ดวงจันทร์มีอนุภาพมากเพราะระบับความร้อนของเหล่าสัตว์ และทั้งสองอย่างมีอนุภาพมาก เพราะทำให้พืชล้มลุก ต้นหญ้า และไม้เจ้าป่าเจริญเติบโต

คำว่า ทวาจตุตทาลีโยชนสหัสส (๔๒,๐๐๐ โยชน) กล่าวไว้เนื่องด้วยเวลาต้นกัป ต่อแต่นั้นไปท้องฟ้าลดลงเล็กน้อยหลายโยชนเพราะแผ่นดินหนาขึ้นตามลำดับจำนวนที่หย่อนหรือยิ่งไปเล็กน้อยย่อมไม่ถึงการนับ จึงกล่าวไว้เหมือนอย่างนั้น [คือ ๔๒,๐๐๐ โยชน]^{๕๑๘}

ตามคำอธิบายข้างต้น ข้อความว่า อปฺปํ อธิกํ วา อุณํ วา คนฺนูปคํ น โหติ (จำนวนที่หย่อนหรือยิ่งไปเล็กน้อยย่อมไม่ถึงการนับ) เป็นปริภาสาหรือกฎทั่วไปที่แสดงวิธีนับของชาวมคธที่มักกล่าวถึงจำนวนเต็มโดยไม่นับเศษที่มากหรือน้อย ดังคำว่า

ก. หมู่หนอน ๘๐ มีทั้งหมด ๘๒ ชนิด

ข. ชาตก ๕๕๐ มีเพียง ๕๔๗ เรื่อง

ค. ชันธกวัตร ๘๐ มีทั้งหมด ๘๒ ข้อ

ฌ. เทพ ๓๐ องค์ มีทั้งหมด ๓๓ องค์

ดังข้อความว่า

อนึ่ง เมื่อควรกล่าวว่า ทวาทสุตฺตรสฺตสฺสฺตฺตฺนฺดา (พระสูตร ๑๑๒ สูตร) ก็อาจกล่าวว่า ทสุตฺตรสฺตสฺสฺตฺตฺนฺดา (พระสูตร ๑๑๐ สูตร) ดังคำว่า อสฺสิตี ชนฺธกฺวตฺตานิ (ชันธกวัตร ๘๐) แม้จะควรกล่าวว่า ทวาอสฺสิตีชนฺธกฺวตฺตานิ (ชันธกวัตร ๘๒) เพราะจำนวนที่หย่อนหรือยิ่งไปเล็กน้อยย่อมไม่ถึงการนับ แต่ท่านผู้แสดงจำนวนในฐานะเช่นนี้ควรแสดงกำหนดแน่นอนตามจำนวนจริง ฉะนั้นจึงควรมีปาฐะว่า ทวาทสุตฺตรสฺตสฺสฺตฺตฺนฺดา (พระสูตร ๑๑๒ สูตร)^{๕๑๙}

แม้พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะนับเข้าในมหาสาวก แต่ท่านกล่าวแยกไว้ต่างหากว่า ธมฺมเสนาปติมหาโมคคัลลานตฺเถเรสุ วา (หรือในพระธรรมเสนาบดีและพระ

^{๕๑๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๙๖/๓๐

^{๕๑๙} สารตฺถ.ฎีกา ๑/๑/๕๒

มหาโมคคัลลานะ) เพื่อแสดงว่าท่านเหล่านั้นพิเศษโดยความเป็นอัครสาวก โดยแท้จริงแล้ว แม้มีการประกอบโดยสามัญทั่วไป ก็กล่าวแยกไว้ต่างหากได้ ดังคำว่า พุราหมณา อาคตา, วาสิฏฺโฐปิ อาคโต (เหล่าพราหมณ์มาแล้ว แม้วาสิฏฐะก็มาแล้ว) แต่แม้จะกล่าวแยกไว้ต่างหาก คำว่า อสีติมหาสาวเกสุ (ในมหาสาวก ๘๐ รูป) ย่อมสมควรตามกฎหมายทั่วไปว่า อุปปทํ อุนมทิกํ วา คณนุคํ น โหติ (จำนวนที่หย่อนหรือยิ่งไปเล็กน้อยย่อมไม่ถึงการนับ)^{๕๒๐}

คำว่า ติทธานํ แปลว่า เทวดา ๑๐ องค์สามครั้ง (เทวดา ๓๐ องค์)^{๕๒๑}

จำนวนที่ยิ่งหรือหย่อนไปเล็กน้อยย่อมไม่ชื่อว่า ถึงการนับ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ดิग्ฆตตุํ ทสนนํ (เทวดา ๓๐ องค์) ที่จริงแล้ว เมื่อควรกล่าวว่า เตตฺติสสานํ (เทวดา ๓๓ องค์) คำนี้เป็นชื่อที่ปรากฏทางโลก^{๕๒๒}

การที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ส่องสว่างพร้อมกันในทวีป ๓ คือ เมื่อดวงจันทร์และดวงอาทิตย์อยู่กลางทวีปหนึ่ง ย่อมส่องสว่างทวีปฝั่งตะวันออกในยามเย็นด้วยแสงอัสดงคต และส่องสว่างทวีปฝั่งตะวันตกในยามเช้าด้วยแสงอุทัย ดังข้อความว่า

ข้อความว่า “เพราะส่องสว่างทวีป ๓ ในขณะเดียวกัน” หมายความว่า ในเวลาที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์อยู่กลางทวีปใด เมื่ออัสดงคตทางทวีปฝั่งตะวันออกจากนั้นและอุทัยขึ้นทางทวีปฝั่งตะวันตก จึงมีอานุภาพมากด้วยการส่องสว่าง^{๕๒๓}

คำว่า ปรามสติ แปลว่า จับต้อง หรือสัมผัสบางส่วน

คำว่า ปริมชฺชติ (ลูบคลำ) หมายความว่า ลูบคลำรอบด้านเหมือนผิวกระจก อนึ่งฤทธิ์นี้ย่อมสำเร็จแก่ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นด้วยอำนาจมานที่เป็นบาปฐานของอภิญญาเท่านั้น การกำหนดกสิณสมบัติไม่มีในฤทธิ์ประเภทนี้

ข้อความว่า “ด้วยอำนาจมานที่เป็นบาปฐานของอภิญญาเท่านั้น” หมายความว่า

^{๕๒๐} ม.มุ.ฎีกา ๒/๓๒๕/๑๘๒

^{๕๒๒} ส.ส.ฎีกา ๑/๑๑/๗๘

^{๕๒๑} ส.ส.อ. ๑/๑๑/๓๐

^{๕๒๓} วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๓๙๖/๓๐

ว่า ด้วยอำนาจหน้าที่เป็นบาทฐานของอภิญญาของผู้ใดผู้หนึ่ง คำว่า เอว (เท่านั้น) ห้ามฉานเฉพาะที่เป็นบาทฐานของอภิญญา มิได้ห้ามการอธิษฐาน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นตเถตถ กลิณสมปตตินิโยโม (การกำหนดกลิณสมบัติไม่มีในฤทธิ์ประเภทนี้) ดังจะเห็นได้ว่า ในพระบาลี[คือปฏิสัทธิทามรรค]กล่าวว่า อิธ โส อิทธิมา (ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้น) เป็นต้นโดยมิได้ระบุถึงสมบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง^{๕๒๔}

ตั้งข้อความในคัมภีร์ปฏิสัทธิทามรรคว่า

อิเมปิ จนุทิมสุริเย ยเปย ปริมชชติติ อิธ โส อิทธิมา เจโตวสิปปโต จนุทิมสุริเย อวชชติ, อวชชิตวา ฌาเณน อธิฏฐาติ- หตถปาเส โหตุติ. หตถปาเส โหติ. โส นิสินฺนโก วา นิปนฺนโก วา จนุทิมสุริเย ปาณินา อามสติ ปรามสติ ปริมชชติ. ยถา มนุสฺสา ปกตียา อนิทธิมนโต กิณฺจิทเว รุปคตํ หตถปาเส อามสนฺติ ปรามสนฺติ ปริมชฺชนฺติ, เอวเมว โส อิทธิมา ยเปย ปริมชชติ.^{๕๒๕}

คำว่า อิเมปิ จนุทิมสุริเย ยเปย ปริมชชติ (ใช้มือจับต้องลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เหล่านี้ที่มีฤทธิ์านุภาพมาก) นี้ หมายความว่า ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นที่มีจิตชำนาญ[ในสมบัติ ๘] ย่อมโน้มมือถึงดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ ครั้นโน้มมือแล้วจึงอธิษฐานด้วยญาณว่า “จงอยู่ใกล้มือ” ก็จะมีอยู่ใกล้มือ เธอหนึ่งหรือนอนใช้มือจับต้อง สัมผัส ลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ได้ อุปมาเหมือนมนุษย์ทั่วไปผู้ไม่มีฤทธิ์ใช้มือจับต้อง สัมผัส ลูบคลำรูปบางอย่างที่อยู่ใกล้มือได้ ฉะนั้นใด ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้น ... ย่อมใช้มือจับต้อง สัมผัส ลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ได้ ฉะนั้น

ในคำว่า หตถปาเส โหติ (จงอยู่ใกล้มือ) คำว่า หตถปาเส คือ สถานที่ระยะ ๒ ศอกคืบ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

^{๕๒๔} วิสุทธิมรรค ๒/๓๙๖/๓๑

^{๕๒๕} พ.ป. ๓๑/๑๒/๔๒๐-๑

๑. บ่วงแห่งมือ = หตฺถสฺส ปาโส หตฺถปาโส

(ฉนฺธิฏฐิตํปฺปิริสสมาส คือ สถานที่ซึ่งสามารถไปถึงได้ด้วยมือที่ประสานกันเป็นบ่วง)

๒. ที่ไถ้แห่งมือ = หตฺถสฺส ปาโส หตฺถปาโส

(ฉนฺธิฏฐิตํปฺปิริสสมาส โดย ปาส ศัพท์ใช้ในความหมายว่า สมิป <ที่ไถ้>)

๓. ที่กระทบมือ = หตฺถโก ปสฺสติ ผุสฺสติ อสฺมึ จาเนติ หตฺถปาโส

(หตฺถโก บพหน้า + ปส ภาตุ = กระทบ + ณ ปัจจัยในอิกรณสาธนะ)

ความหมายว่า บ่วงแห่งมือ กล่าวไว้ในคัมภีร์กัฆขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๘) ส่วนความหมาย ๒ ประการหลังพบในคัมภีร์ปาจิตยาทีโยชนา ดังข้อความว่า

หตฺถปาโสติ หตฺถสฺส ปาโส สมิปํ หตฺถปาโส, หตฺถโก ปสฺสติ ผุสฺสติ อสฺมึ จาเนติ
วา หตฺถปาโส, อพฺพมเตยฺยหตฺถโก ปเทโส.^{๕๒๖}

คำว่า หตฺถปาโส มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ไถ้แห่งมือ ชื่อว่า หตฺถปาโส อีกอย่างหนึ่งมื่อย่อมกระทบในสถานที่นี้ เหตุนี้ สถานที่นั้นชื่อว่า หตฺถปาโส หมายถึง สถานที่สองศอกครึ่ง

หตฺถปาโส นาม ทิยทุตฺตหตฺถปฺปมาโน.^{๕๒๗}

ระยะสองศอกครึ่ง (สองศอกคืบ) ชื่อว่า หตฺถปาโส

ถ้าท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นต้องการจะเดินไปลูบคลำ ก็เดินไปลูบคลำได้ แม้ต้องการจะนั่งหรือนอนในที่นี้แล้วลูบคลำ ก็อธิษฐานว่า จงอยู่ไถ้มือ ก็จะลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ที่มาอยู่ไถ้มือด้วยกำลังอธิษฐาน ประดุจผลตาลที่หลุดร่วงจากขั้ว หรือจะยื่นมือไปลูบคลำก็ได้

ถามว่า : เมื่อยื่นมือออกไป รูปภายในหรือรูปภายนอกยื่นออกไป

ตอบว่า : รูปภายนอกอาศัยรูปภายในยื่นออกไป

ท่านกล่าวถึงการที่รูปภายนอกยื่นออกไปโดยอาศัยรูปภายใน ในการกล่าว

^{๕๒๖} ปาจิต.โยชนา ๒๓๙/๗๓

^{๕๒๗} กงฺขา.อภิวนฎีกา ๑๔๕

เช่นนั้น แม้เงาที่ยืดยาวออกไปของรูปภายในย่อมมีได้ตามสมควร ทั้งการยื่นออกไปของรูปภายในก็มีได้เหมือนการหดตัวของรูปภายในในการทำให้รูปของตนเล็กหรือใหญ่^{๕๒๘}

ในเรื่องนั้น พระจุพนาศเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า อาวุโส รูปภายในเล็กบ้างใหญ่บ้างไม่ได้หรือ เมื่อใดภิกษุออกโดยช่องลูกตาลเป็นต้น เมื่อนั้นรูปภายในเล็ก เมื่อใดภิกษุทำร่างกายให้ใหญ่ เมื่อนั้นรูปภายในใหญ่ เช่นกับร่างกายของพระมหาโมคคัลลานเถระมิใช่หรือ

คำว่า ก็ ปณาวุโส อุปาติณณกั ชุพุทกมปิ มหนตมปิ น โหติ (อาวุโส รูปภายในเล็กบ้างใหญ่บ้างไม่ได้หรือ) จัดว่าเป็นปฏิเสธสองครั้งโดยประกอบด้วย ก็ (หรือ) และ น โหติ (ไม่ได้) การใช้ปฏิเสธสองครั้งส่งผลให้กลายเป็นเนื้อความปกติ คือ รูปภายในเล็กบ้างใหญ่บ้างได้แน่นอน ดั่งข้อความในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

ก็ ปน น โหติ, โหติเยวติ อธิปายโย. เทว हि ปฏิเสธา ปกตี คเมนติ.^{๕๒๘}

[รูปภายในเล็กบ้างใหญ่บ้าง]ไม่ได้หรือ ความหมายคือ ได้แน่นอน โดยแท้จริง แล้ว คำปฏิเสธสองครั้งย่อมแสดงให้รู้ปกติ

แม้คัมภีร์ฎีกาและคณฐีฉบับอื่นก็อธิบายความไว้ในลักษณะเดียวกันนี้ว่า

เทว ปฏิเสธา ปกตียตถคมา.^{๕๒๙}

คำปฏิเสธสองครั้งย่อมแสดงให้รู้ปกติ

ทวิปฏิเสโห हि सह อตिसเยน ปกตยตถทีปโก.^{๕๓๐}

โดยแท้จริงแล้ว การปฏิเสธสองครั้งแสดงอรรถปกติพร้อมกับการยิ่งเกิน

ทวิปฏิเสโห हि ปกตียตถฉาปโก.^{๕๓๑}

โดยแท้จริงแล้ว การปฏิเสธสองครั้งแสดงอรรถปกติ

^{๕๒๘} วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๓๙๖/๓๑

^{๕๓๐} ที่.สี.อภินวฎีกา ๑/๙๕

^{๕๒๙} ที่.สี.อภินวฎีกา ๑/๒๕๖/๒๘๑

^{๕๓๑} ที่.สี.อภินวฎีกา ๑/๕๓/๕๒๒

ทวิปฏิเสธ ปกตยตถวาจโก. เอวสทโท โยเชตพโพ.^{๕๓๒}

การปฏิเสธสองครั้งแสดงอรรถปกติ ฟังประกอบ เอว ศัพท์ [คือ แปลเพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาแปลอีกประโยคหนึ่ง]

โดยทั่วไปการปฏิเสธสองครั้งในวรรณกรรมบาลีมักประกอบใช้คำปฏิเสธ คือ น ศัพท์ ๒ ศัพท์เป็นรูปว่า น น โหติ (ไม่เป็นหามิได้) คือ เป็นได้แน่นอน การใช้คำในลักษณะนี้เป็นการใช้ปฏิเสธซ้อนปฏิเสธ ทำให้มีความหมายในเชิงบวก คือ ปฏิเสธ + ปฏิเสธ = ยอมรับ การใช้คำดังกล่าวมีประโยชน์เพื่อย้ำความ เช่น

วิสติวคเคน น กิณจิ สงฺฆมมํ กาคฺตุ น วฏฺฏติ.^{๕๓๓}

กลุ่มภิกษุ ๒๐ รูป ไม่ควรทำสังฆกรรมอะไรๆ หามิได้ (ทำสังฆกรรมทั้งหมดได้)

กิ อานนุโท นปฺโปหิตติ. โน นปฺโปหิตติ.^{๕๓๔}

ถามว่า : ท่านพระอานนท์ไม่สามารถหรือ

ตอบว่า : ไม่สามารถหามิได้ (ย่อมสามารถนั้นเทียว)

นันทโพนันทนาคทมนกถา

กล่าวกันว่า ครั้งหนึ่ง ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีพึงพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคแล้วทูลนิมนต์ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พຼຽงนี้ขอพระองค์พร้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐ รูป โปรดรับภิกษาในเรือนของข้าพระองค์เถิด แล้วลากลับไป พระผู้มีพระภาคทรงรับแล้ว ทรงใช้เวลากลางวันที่เหลือและกลางคืนผ่านไป ในเวลาใกล้รุ่งทรงตรวจดูหมื่นโลกธาตูลำดับนั้น นันทโพนันทนาคทมนกถาปรากฏในญาณของพระองค์

พระผู้มีพระภาคทรงใคร่ครวญอยู่ว่า นาคทมนนี้มาปรากฏในญาณของเรา เหตุเกิดศรัทธาขึ้นของนาคทมนนี้มีหรือไม่หนอ ? จึงทรงเห็นว่า นาคทมนนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ ไม่เลื่อมใสในพระไตรรัตน์ แล้วทรงใคร่ครวญต่อไปว่า ใครจะเปลี่ยนนาคทมนนี้จากมิจฉาทิฏฐิได้ ? ได้ทอดพระเนตรเห็นพระมหาโมคคัลลานเถระแล้ว

หลังจากนั้น เมื่อราตรีสว่าง พระพุทธองค์ทรงชำระพระสรีระแล้วได้รับสั่งกับท่านพระอานนท์ว่า อานนท์ เธอจงแจ้งภิกษุ ๕๐๐ รูปว่า ตถาคตจะจาริกไปยังเทวโลก และในวันนั้นนาคบริวารได้จัดงานเลี้ยงฉลองแก่นันทโพนันทนาทราช เธอมีเสวตฉัตรทิพย์กั้นบนบัลลังก์แก้วทิพย์ แวดล้อมด้วยนางระบำ ๓ จำพวก [คือ หญิงสาววัยแต่งงาน สาวรุ่น และเด็กหญิง^{๕๓๕}] และนาคบริวาร นั่งแลดูการจัดแจงอาหารและเครื่องดื่มที่ใส่ไว้ในภาชนะทิพย์

คำว่า อาปานภูมิ สขขยีสฺส (จัดงานเลี้ยงฉลอง) แปลตามศัพท์ว่า “จัดพื้นที่แห่งการชุมนุมกันดื่ม” คือ พื้นที่จัดงานเลี้ยงฉลองนั่นเอง โดย อาปาน ศัพท์มีความหมายว่า “งานเลี้ยงฉลอง” ดังข้อความว่า

อาปานภูมิ สขขยีสฺสติ ยตถ โส นิสินโน โกชนกิจจํ กโรติ, ตํ ปริเวสนฺนฺจํ
ลิตฺตํ สมมฺมจํ โกชนูปกรณฺณพนยนาทินา สขขยีสฺส ปฏฺยยาเทสฺ.^{๕๓๕}

คำว่า อาปานภูมิ สขขยีสฺส (จัดงานเลี้ยงฉลอง) หมายความว่า นาคราชนั้นนั่งบริโภคนิสถานที่ใด ได้จัดเตรียมสถานที่เลี้ยงดูนั้นที่ประพรมน้ำปัดกวาดแล้วด้วยการนำอาหารและเครื่องใช้สอยเป็นต้นมาวางไว้

อย่างไรก็ตาม ในที่บางแห่ง อาปาน ศัพท์มีอรรถว่า “วงสุรา, ที่ชุมนุมดื่มสุรา” ดังข้อความว่า

สรโก จสโกนิตฺถิ อาปานํ ปานมณฺฑล.^{๕๓๖}

จอกสุรา (๒ ศัพท์) : สรก, จสก ทั้ง ๒ ศัพท์เป็นปุงลึงค์และนปุงสกลึงค์

วงสุรา (๒ ศัพท์) : อาปาน, ปานมณฺฑล

อาปาวนฺติ สํญฺญ ปาวนฺตยสฺมิ อาปานํ, ยฺ.^{๕๓๗}

ชนทั้งหลายย่อมชุมนุมกันดื่มในสถานที่นั้น จึงเรียกว่า อาปานะ ลง ยฺ ปัจจัย

สรุปความว่า อาปาน ศัพท์ในความหมายทั้งสองมีรูปวิเคราะห์ว่า

^{๕๓๕} วัสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๓๙๖/๓๒

^{๕๓๖} อภิธาน. ๓/๕๓๔

^{๕๓๗} อภิธาน.ฎีกา ๓/๕๓๔

- อาปวันตติ สัมภุย ปิวนตยสมี อาปานํ = สถานที่มาชุมนุมกันดื่ม ชื่อว่า อาปานะ (อา
 บทหน้า <สัมภุย = ชุมนุม> + ปา ธาตุ <ปาเน = ดื่ม> + ยุ ปัจจัยในอิกรณสาระนะ)

ส่วนคำว่า อาปานภูมิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อาปานสส ภูมิ อาปานภูมิ = พื้นที่แห่งการชุมนุมกันดื่ม ชื่อว่า อาปานภูมิ
 (ฉฐฐิตุปปริสสมาส)

อนึ่ง อาปาน ศัพท์ในความหมายหลัง คือ วงสุรา ตามที่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานป-
 ธิปิภา ยังพบในภาษาสันสกฤตอีกด้วย ดังข้อความว่า

อาปาน. น. อา สมภุย ปิวนตยตฺร. สุราปานารณํ สมภุยปเวคเน มหุยปาน-
 สภายาณจ.^{๕๓๘}

[อาปาน. น. อา สมภุย ปิวนตยตฺร. สุราปานตณํ สมภุยปเวคเน มหุยปาน-
 สภายาณจ.]

อาปาน. นปฺงสกลิงค์ บุคคลย่อมชุมนุมกันดื่มในที่นี้. ย่อมเป็นไปในที่ชุมนุมหนึ่งดื่ม
 สุรา (วงสุรา) และโรงดื่มสุรา

อาปานภูมิ. สตุรี. อาปานสย ภูมิ. สุราปานสฺถาเน.^{๕๓๘}

[อาปานภูมิ. ถี. อาปานสส ภูมิ สุราปานฐาเน.]

อาปานภูมิ. อิตถิลิงค์. พื้นที่แห่งการชุมนุมกันดื่ม. ย่อมเป็นไปในสถานที่ดื่มสุรา

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคทรงบันดาลให้นาคราชนั้นเห็นพระองค์แล้ว เสด็จมุ่งไปสู่
 เทวโลกชั้นดาวดึงส์พร้อมกับภิกษุ ๕๐๐ รูป ทางเบื้องบนผ้าเพดานของนันทโพนันทนาคราชนั้น
 ในสมัยนั้น นันทโพนันทนาคราชเกิดความเห็นผิดอันชั่วช้าเช่นนี้ว่า สมณะเหล่านั้นเข้าๆ ออกๆ
 ภพดาวดึงส์ของเทวดาทางสถานที่ซึ่งอยู่เหนือหัวของพวกเรา ตั้งแต่บัดนี้ไปเข้าจักไม่ยอมให้
 สมณะเหล่านั้นผ่านไปปรยฝุ่นเท้าใส่หัวพวกเราได้ จึงลุกไปยังเชิงภูเขาสิเนรุ ละอรรถภาพนั้น
 ใช้ขนดพันภูเขาสิเนรุ ๗ รอบ แผ่พังพานไว้เบื้องบน ปกคลุมภพดาวดึงส์ด้วยพังพานอันคว่ำลง
 ทำให้มองไม่เห็น

^{๕๓๘} ศพท.มหานิติ ๖๖

ครั้งนั้น ท่านพระรัฐบาลกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อก่อน ข้าพระองค์ยืนอยู่ตรงนี้มองเห็นภูเขาสิเนรุ เชิงเขาสิเนรุ ภูผดาวดึงส์ เวชยันต์ปราสาท และธงบนยอดเวชยันต์ปราสาท ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรหนอเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้ข้าพระองค์จึงไม่เห็นภูเขาสิเนรุ ฯลฯ และธงบนยอดเวชยันต์ปราสาทในบัดนี้”

คำว่า สิเนรุปริกณฺฑ (เชิงเขาสิเนรุ) มีคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

ข้อความว่า เชิงเขาสิเนรุ คือ สถานที่เหมือนสายรัดเขาสิเนรุ กล่าวกันว่า เชิงเขา ๔ แห่งกว้างยาว ๕,๐๐๐ โยชน์แวดล้อมเขาสิเนรุ มีนาค ครุฑ กุมภภัณฑ์ และ ยักษ์เฝ้าอยู่เพื่อกคุ้มครองภูผดาวดึงส์ ท่านพระรัฐบาลกล่าวไว้[เป็นรูปเอกพจน์]ว่า ปริกณฺฑ (เชิงเขา) โดยรวมเอาเชิงเขา ๔ แห่งเหล่านั้นไว้ร่วมกันโดยเป็นเชิงเขา เหมือนกัน กล่าวกันว่า เชิงเขาเหล่านั้นสูงถึงหนึ่งของภูเขาสิเนรุ^{๕๓๙}

อย่างไรก็ตาม ตามข้อความในอรรถกถาและฎีกาของมัชฌิมนิกาย เชิงเขาเหล่านั้นมี ๕ แห่ง ดังข้อความว่า

สกุโก อสุเร ปลาเปตฺวา ปญฺจุ จาเนสุ อารกฺขํ จเปลิ, เอวํ อารกฺขํ ทตฺวา เวทียปาเท วชิรหตฺถา อินฺทปฏิมาย จเปลิ. อสุรา กาเลน กาลํ อญฺจุหิตฺวา ตา ปฏิมาย ทิสฺวา “สกุโก อปฺปมตฺโต ติญฺจตฺติ ตโตว นินฺตุนฺติ.”^{๕๔๐}

ท้าวสักกะขับไล่เหล่าอสูรไปแล้วทรงตั้งการอารักขาไว้ในสถานที่ ๕ แห่ง ครั้น ทรงให้การอารักขาอย่างนี้แล้วจึงสร้างรูปเหมือนพระอินทร์มือถือวชิราวุธไว้ที่เชิงเสาหลัก พวกอสูรลุกขึ้นมาเป็นบางครั้งวได้เห็นรูปเหมือนนั้นคิดว่า ท้าวสักกะยืนเฝ้าอยู่ จึงกลับจากสถานทีนั้น

ปญฺจุ จาเนสุติ ปญฺจุ ปริกณฺฑญฺจาเนสุ นาคเสนาทิหิ อารกฺขํ จเปลิ.^{๕๔๑}

คำว่า ปญฺจุ จาเนสุ (ในสถานที่ ๕ แห่ง) หมายความว่า ตั้งการอารักขาไว้ด้วย กองทัพขนาดเป็นต้นในสถานที่คือเชิงเขา ๕ แห่ง

^{๕๓๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๙๖/๓๒

^{๕๔๑} ม.มุ.ฎีกา ๒/๓๙๒/๒๗๐

^{๕๔๐} ม.มุ.ฎีกา ๒/๓๙๒/๒๑๐

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “รัฐบาล นันโทปนันทนาคราชนี้ชุ่นเคื่องพวกเธอ จึงใช้ชนดพันภูเขาสีเนรุ ๗ รอบ แผ่พังพานไว้เบื้องบนทำให้มืดอยู่” พระรัฐบาลกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์จะปราบนาคราชนั้นเอง” พระผู้มีพระภาคไม่ทรงอนุญาต ต่อมาภิกษุทั้งหมดคือท่านพระภัททิยะและท่านพระราหุลเป็นต้น ได้ลุกขึ้น[กราบทูล]ตามลำดับ พระผู้มีพระภาคไม่ทรงอนุญาต

ในที่สุดพระมหาโมคคัลลานเถระกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์จะปราบนาคราชนั้นเอง พระพุทธเจ้าข้า” พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตว่า “โมคคัลลานะ เธอจงปราบเถิด” พระเถระจึงละอรรถภาพแปลงร่างเป็นนาคราชขนาดใหญ่ ใช้ชนดพันนันโทปนันทนาคราชไว้ ๑๔ รอบ ชูพังพานของตนไว้เหนือพังพานของนาคราชนั้นแล้วบีบเข้ากับภูเขาสีเนรุ นาคราชบังหวนคว้น พระเถระเหมือนพูดว่า “มิใช่ท่านผู้เดียวบังหวนคว้นได้ เราก็กังหวนคว้นได้” จึงบังหวนคว้นแล้ว คว้นของนาคราชไม่บีบคั้นพระเถระเลย แต่คว้นของพระเถระบีบคั้นนาคราช

ต่อแต่นั้น นาคราชพ่นไฟ พระเถระเหมือนพูดว่า “มิใช่ท่านผู้เดียวพ่นไฟได้ เราก็กังพ่นไฟได้” จึงพ่นไฟแล้ว ไฟของนาคราชไม่รบกวนพระเถระเลย แต่ไฟของพระเถระรบกวนนาคราช นาคราชคิดว่า “สมณะนี้บีบเรากับภูเขาสีเนรุแล้ว บังหวนคว้นและพ่นไฟ” จึงถามว่า “พระคุณเจ้า ท่านเป็นใคร” พระมหาโมคคัลลานะตอบว่า “นันทะ เราคือโมคคัลลานะ” นาคราชพูดว่า “พระคุณเจ้า ขอท่านจงดำรงอยู่โดยความเป็นภิกษุของตนเถิด”

พระเถระสละอรรถภาพ[นาคราช]นั้นแล้วเข้าไปทางช่องหูขวาของนาคราชนั้นแล้วออกทางช่องหูซ้าย เข้าไปโดยช่องหูซ้ายออกแล้วทางช่องหูขวา เช่นเดียวกันนี้ เข้าไปทางช่องจมูกขวาแล้วออกทางช่องจมูกซ้าย เข้าไปทางช่องจมูกซ้ายแล้วออกทางช่องจมูกขวา ในขณะนั้น นาคราชได้อ้าปาก พระเถระจึงเข้าไปทางปากแล้วเดินจงกรมอยู่ภายในท้องทางทิศปราจีนและทิศปัจฉิม [เพราะนาคราชนอนเหยียดเหมือนอย่างนั้นทางทิศปราจีนและทิศปัจฉิม^{๕๔๒}] พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “โมคคัลลานะ จงระวัง นาคราชนี้มีฤทธิ์มาก”

พระเถระจึงทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์อบรมอิทธิบาท ๔ ทำให้มาก ทำให้เป็นดุจยาน ทำให้มั่นคง ตั้งมั่น ข้าของ ปรากรกดีแล้ว อย่างว่าแต่นั้นโศปนันทะเลย ข้าพระองค์อาจปราบนาคราชเช่นกับนั้นโศปนันทะนับร้อยพันแสนตนได้ พระพุทธเจ้าข้า”

ฝ่ายนาคราชคิดว่า “เราไม่ทันเห็นสมณรูปนี้ในเวลาเข้าไปก่อน บัดนี้ ในเวลาออกมา เราจึงกับสมณะนั้นระหว่างเขี้ยวแล้วเคี้ยวให้ละเอียด” ครั้นแล้วจึงแสวงพุดว่า “นิมนต์พระคุณเจ้า ออกมาเถิด อย่าเดินกลับไปมาภายในท้องทำให้ข้าพเจ้าลำบากเลย” พระเถระได้ออกมายืนอยู่ภายนอก นาคราชเห็นว่า “ผู้ที่ยืนอยู่นี้คือท่านพระมหาโมคคัลลานะนั่น” จึงพ่นลม[พิษ]ออกทาง จมูก พระเถระเข้าสูดดมมาน ลมไม่อาจกระพือพัดขุมขนของพระเถระนั้นได้ นัยว่าภิกษุที่เหลื่อ อาจทำฤทธิ์ปาฏิหาริย์ทุกอย่างได้ตั้งแต่ต้น แต่เมื่อถึงที่นี่จักไม่อาจเข้ามานับพลันอย่างนี้ได้ ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงไม่ทรงอนุญาตให้ภิกษุเหล่านั้นปราบนาคราช

นาคราชคิดว่า “เราไม่อาจกระพือพัดขุมขนของสมณะนี้ด้วยลมจมูกได้เลย สมณะนี้มี ฤทธิ์มาก” พระเถระจึงละอัตภาพ[ของสมณะ] เนรมิตรูปครุฑสำแดงลมปีกครุฑไล่ติดตาม นาคราชไป นาคราชจึงละอัตภาพนั้นแล้วเนรมิตรูปมาณพกล่าวว่า “ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าขอถึง ท่านเป็นสรณะ” แล้วกราบเท้าพระเถระ พระเถระกล่าวว่า “นันทะ พระศาสดาเสด็จมาแล้ว มาเถิด เราจะไปด้วยกัน” ครั้นปราบนาคราชให้สิ้นพยศแล้วจึงพาไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค นาคราช ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ขอถึงพระองค์ เป็นที่พึ่ง” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “จงเป็นสุขเถิดนาคราช” มีภิกษุสงฆ์แวดล้อมแล้วเสด็จไปสู่निเวศน์ของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี

ท่านอนาถบิณฑิกะกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ในวันนี้พระองค์จึงเสด็จมาถึง สายนัก” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “โมคคัลลานะกับนั้นโศปนันทะได้ทำสงครามกัน” ท่านอนาถบิณฑิกะทูลถามว่า “ใครชนะ ใครแพ้ พระเจ้าข้า” พระพุทธองค์ตรัสว่า “โมคคัลลานะชนะ นั้นโศปนันทะแพ้” ท่านอนาถบิณฑิกะจึงทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคโปรด รับภัตของข้าพระองค์ติดต่อกัน ๗ วัน ข้าพระองค์จักทำสักการะแก่พระเถระ ๗ วัน” แล้วทำสักการะอันยิ่งใหญ่แก่ภิกษุ ๕๐๐ รูป อันมีพระพุทธเจ้าเป็นประธานครบ ๗ วัน

โดยประการดังนี้ ข้อความว่า “เมื่อใดภิกษุทำร่างกายให้ใหญ่ เมื่อนั้นรูปภายในใหญ่

เช่นกับร่างกายของพระมหาโมคคัลลานเถระมิใช่หรือ” กล่าวไว้โดยหมายถึงอัฐภาพใหญ่ที่พระมหาโมคคัลลานะเนรมิตในเวลาปราบนันโทปนันทนาคราชนี้ แม้เมื่อพระจุพนาศเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวไว้อย่างนี้ ภิกษุทั้งหลายก็ยังกล่าวว่า “รูปภายนอกอาศัยรูปภายในยื่นออกไป” ขอตัดสินว่า ความเห็นดังกล่าว[ว่ารูปภายนอกยื่นออกไป] สมควรในเรื่องนี้

ในประโยคว่า อยเมว เจตถ ยุตติ (ขอตัดสินว่า ความเห็นดังกล่าว[ว่ารูปภายนอกยื่นออกไป] สมควรในเรื่องนี้) จ ศัพท์ทำหน้าที่วากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงข้อความที่ยังไม่จบ ในที่นี้กล่าวขึ้นเพื่อแสดงข้อวินิจฉัยของท่านผู้แต่ง จึงแปลว่า “ขอตัดสินว่า” ตามฉบับวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๙๐)

คำเป็นต้นว่า อยเมว (ความเห็นดังกล่าว[ว่ารูปภายนอกยื่นออกไป] สมควรในเรื่องนี้) หมายความว่า ความเห็นที่รูปภายนอกยื่นออกไปโดยอาศัยรูปภายใน สมควรในเรื่องนี้ คือ ในอุทธีปาฏิหาริย์มีการยื่นมือเป็นต้นเช่นนี้ เพราะรูปภายในไม่เกิดจากจิตหรืออตุ อีกอย่างหนึ่ง รูปภายใน (อุปาทินรูป) หมายถึงเอารูปทั้งหมดที่เนื่องด้วยอินทรีย์เมื่อเป็นเช่นนั้น การยื่นออกไปอย่างนั้น[คือด้วยจิตหรืออตุ]ของรูปภายในดังกล่าวย่อมไม่สมควร จึงควรทราบการยื่นออกไปตามนัยที่กล่าวมาแล้ว รูปภายในและรูปภายนอกในกระแสนามหนึ่งแม้ดำเนินไปเหมือนต่างกัน ก็มีได้ต่างกันโดยสภาพ ในเรื่องนั้นเมื่อน้ำหลายกระเชอถูกใส่ไว้ในนมเพียงหนึ่งกระเชอ (๑.๑๔ ลิตร) นมย่อมระคนกับน้ำทั้งหมดตั้งอยู่ที่ทุกแห่ง แต่นมไม่เพิ่ม น้ำ[ผสมนม]เพิ่ม ฉนใด รูปภายในและรูปภายนอกแม้ดำเนินไปเหมือนต่างกัน แต่รูปภายในไม่เพิ่ม รูปภายนอกที่เกิดจากจิตด้วย ฤทธานุภาพและเกิดจากอตุโดยคล้อยตามจิตตชรูปนั้นเพิ่ม ฉนนั้น ^{๕๔๓}

ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นทำอย่างนี้แล้ว มิใช่จะลูบลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เท่านั้น ถ้าปรารถนาก็อาจทำให้เป็นกระเบื้องรองเท้า ตั่งนั้น เตียงนอน หรือพนักริงก็ได้ ผู้ทรงฤทธิ์อื่นทำได้เหมือนที่ผู้หนึ่งทำ จะเห็นได้ว่า เมื่อภิกษุหลายแสนรูปทำอยู่อย่างนี้ ฤทธิปาฏิหาริย์ย่อมสำเร็จแก่ภิกษุแต่ละรูป อนึ่ง ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ก็คงโคจรส่องแสงอยู่อย่างเดิม เปรียบเสมือน

เมื่อตักน้ำใส่ถ้วย ๑ พันใบ ดวงจันทร์ย่อมปรากฏในถ้วยน้ำทุกใบ และดวงจันทร์ก็ยังคงส่องแสงสว่างอยู่เหมือนเดิม ฤทธิ์ปาฏิหาริย์นี้มีอุปมาฉันนั้น

ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลก

[๓๙๗] คำว่า ยาว พรหมโลกาปิ (จนถึงพรหมโลก) หมายความว่า ทำพรหมโลกให้เป็นขอบเขต

คำว่า กาเยน วสํ วตเตติ (ใช้อำนาจทางกาย) หมายความว่า ใช้อำนาจทางกายของตนไปในพรหมโลกนั้น

เนื้อความของพากย์นั้นพึงทราบตามพระบาลี พระบาลีที่อธิบายเรื่องนั้นมีดังต่อไปนี้

ยาว พรหมโลกาปิ กาเยน วสํ วตเตติติ-

๑. สเจ โส อิทธิมา เจโตวสิปปตโต พรหมโลกํ คนตุกาโม โหติ, ทูเรปิ สนฺติเก อธิจฺจติ สนฺติเก โหตุติ, สนฺติเก โหติ. สนฺติเกปิ ทูเร อธิจฺจติ ทูเร โหตุติ, ทูเร โหติ. พหุณฺปิ โลกนฺติ อธิจฺจติ โลกํ โหตุติ, โลกํ โหติ. โลกณฺปิ พหุณฺติ อธิจฺจติ พหุํ โหตุติ, พหุํ โหติ. ทิพฺเพน จกฺขฺนา ตสฺส พรหมฺโน รูปํ ปสฺสตี. ทิพฺพาย สโตธาคฺคยา ตสฺส พรหมฺโน สทฺทํ สฺสณฺตี. เจโตปริยฉาณฺเน ตสฺส พรหมฺโน จิตฺตํ ปชานาตี.

๒. สเจ โส อิทธิมา เจโตวสิปปตโต ทิสฺสมาเนน กาเยน พรหมโลกํ คนตุกาโม โหติ, กายวเสน จิตฺตํ ปริณามตี, กายวเสน จิตฺตํ อธิจฺจติ, กายวเสน จิตฺตํ ปริณามเตวา กายวเสน จิตฺตํ อธิจฺจหิตฺวา สุขสณฺณมฺจ ลหุสณฺณมฺจ โอภกฺมิตฺวา ทิสฺสมาเนน กาเยน พรหมโลกํ คจฺฉตี.

๓. สเจ โส อิทธิมา เจโตวสิปปตโต อทิสฺสมาเนน กาเยน พรหมโลกํ คนตุกาโม โหติ, จิตฺตวเสน กายํ ปริณามตี, จิตฺตวเสน กายํ อธิจฺจติ. จิตฺตวเสน กายํ ปริณามเตวา จิตฺตวเสน กายํ อธิจฺจหิตฺวา สุขสณฺณมฺจ ลหุสณฺณมฺจ โอภกฺมิตฺวา อทิสฺสมาเนน กาเยน พรหมโลกํ คจฺฉตี.

๔. โส ตสฺส พุทฺธมฺโม ปุโรโต รูปํ อภินิมมิณาติ มโนมยํ สพฺพํคปฺปจฺจุตฺตี อทีนินฺทริยํ. สเจ โส อภิธรรมา จงฺกมติ, นิมฺมิโตปิ ตตฺถ จงฺกมติ. สเจ โส อภิธรรมา ติฏฺฐติ, นิสีทติ, เสยฺยํ กปฺเปติ, นิมฺมิโตปิ ตตฺถ เสยฺยํ กปฺเปติ. สเจ โส อภิธรรมา ฐมายติ, ปชฺชลติ, ฐมํ ภาสติ, ปณฺหํ ปุจฺจติ, ปณฺหํ ปุฏฺโฐ วิสสชฺเชติ, นิมฺมิโตปิ ๕เปยฺย ตตฺถ ปณฺหํ ปุฏฺโฐ วิสสชฺเชติ. สเจ โส อภิธรรมา เตน พุทฺธมฺนา สทฺธิ สนฺติฏฺฐติ, สลฺลปติ, สากจฺณํ สmapชฺชติ, นิมฺมิโตปิ ตตฺถ เตน พุทฺธมฺนา สทฺธิ สนฺติฏฺฐติ, สลฺลปติ, สากจฺณํ สmapชฺชติ.

ยํ ยเทว हि โส อภิธรรมา กโรติ, ตํ ตเทว นิมฺมิโต กโรติ.^{๕๔๔}

คำว่า ยาว พุทฺธมโลกาปิ กาเยน วสํ วตเตติ (ใช้อำนาจทางกายไปจนถึง พุทฺธมโลกก็ได้) หมายความว่า :-

๑. ถ้าท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นที่มีจิตชำนาญในสมบัติ ๘] ต้องการจะไปสู่พุทฺธมโลก ย่อมอธิษฐานที่ไกลให้ใกล้ว่า “จงอยู่ใกล้” ก็เป็นที่ใกล้ได้ ย่อมอธิษฐานที่ใกล้ให้ไกลว่า “จงอยู่ไกล” ก็เป็นที่ไกลได้ ย่อมอธิษฐานของมากให้น้อยว่า “จงน้อย” ก็เป็นของน้อยได้ ย่อมอธิษฐานของน้อยให้มากกว่า “จงมาก” ก็เป็นของมากได้ เห็นรูปของพุทฺธมนั้นด้วยตาทิพย์ ได้ยินเสียงด้วยหูทิพย์ รู้จิตด้วยเจโตปริยญาณ

๒. ถ้าเธอต้องการจะไปสู่พุทฺธมโลกด้วยกายที่เห็นชัด ย่อมอธิษฐานด้วยอำนาจกาย ครั้นแล้วยังลงสู่สุขสัญญา (สัญญาที่ประกอบกับมานสุข) และลหุสัญญา (สัญญาที่ประกอบกับความเบา) ไปสู่พุทฺธมโลกด้วยกายที่เห็นชัด

๓. ถ้าเธอต้องการจะไปสู่พุทฺธมโลกด้วยกายที่ไม่เห็นชัด ย่อมอธิษฐานด้วยอำนาจจิต ครั้นแล้วยังลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา ไปสู่พุทฺธมโลกด้วยกายที่ไม่เห็นชัด

๔. เธอย่อมเนรมิตรูปที่สำเร็จด้วยใจ มีอวัยวะน้อยใหญ่ครบถ้วน มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง ในเบื้องหน้าของพุทฺธมนั้น หากเธอเดินจงกรม แม้รูปกายเนรมิตก็เดิน

จกรรมในที่นั้น ถ้าเธอยืน นั่ง หรือนอน รูปร่างเนรมิตก็ยืน นั่ง หรือนอนในที่นั้น ถ้าเธอบังหวนคว้นพ่นไฟ แสดงธรรม ถามปัญหา หรือตอบปัญหาที่ถาม แม้รูปร่างเนรมิต ... หรือตอบปัญหาที่ถามในที่นั้น ถ้าเธอยืนสนทนาปราศรัยกับพรหมนั้น แม้รูปร่างเนรมิตก็ยืนสนทนาปราศรัยกับพรหมนั้นในที่นั้น

โดยแท้จริงแล้ว ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นทำกิจใดๆ อยู่ รูปร่างเนรมิตก็ทำกิจนั้นๆ เหมือนกัน

ในพระบาลีนั้น คำว่า ทูเรปิ สนฺติเก อธิฏฺฐาติ (อธิษฐานไกลให้ไกล) หมายความว่า ท่านผู้ทรงฤทธิ์ออกจากปาทกถมานแล้วน้อมนึกถึงเทวโลกหรือพรหมโลกที่อยู่ไกลว่า “จงอยู่ไกล” แล้วทำบริกรรมเข้ามานอีก แล้วจึงอธิษฐานด้วยญาณว่า “จงอยู่ไกล” ก็เป็นที่ไกลได้ แม้บทที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

ถามว่า : ในฤทธิ์ปาฏิหาริย์เหล่านั้น ใครย่อทางไกลให้ไกลได้

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคย่อได้ กล่าวคือ พระองค์จะเสด็จไปสู่เทวโลกเมื่อเสร็จสิ้นยมกปาฏิหาริย์ ทรงย่อภูเขาขุคนธรและภูเขาสิเนรุให้ใกล้ ยกพระบาทข้างหนึ่งจากพื้นแผ่นดินวางไว้บนภูเขาขุคนธร แล้วยกพระบาทข้างที่ ๒ วางไว้บนยอดภูเขาสิเนรุ

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายเรื่องนี้ว่า

ท่านกล่าวว่าฤทธิ์อธิษฐานสำเร็จการก้าวพระบาทสู่เทวโลก ๓ ก้าวด้วยคำว่า ยมกปาฏิหาริยาวสานเ (เมื่อเสร็จสิ้นยมกปาฏิหาริย์) แต่ในที่อื่น (อรรถกถาของลักษณสูตร) ได้กล่าวถึงอานิสงส์ของพระลักษณะ ผู้มีปัญญาพึงพิจารณาเอาข้อความทั้งสองอย่างนั้นมิให้ขัดแย้งกัน^{๕๔๕}

ข้อนี้หมายความว่า ในอรรถกถาของทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค ลักษณสูตร คำอธิบายลักษณะฝ่าพระบาทราบเสมอกัน (สุปติฏฐิตปาทตาลักขณวัณณนา) กล่าวว่า เมื่อพระพุทธองค์ทรงเหยียบพระบาทในสถานที่ลุ่ม สถานที่นั้นจะสูงขึ้นจนราบเรียบเองเหมือนสุบลมของช่างทองที่

^{๕๔๕} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๓๙๘/๓๔

อัดแน่นด้วยลม หรือเมื่อทรงเหยียบพระบาทในสถานที่สูงเหมือนภูเขาสูงใหญ่ สถานที่นั้นจะ
โน้มลงมาใกล้พระบาทเองเหมือนหน่อหวายที่ถูกลงไฟ ตามคำอธิบายนี้พระพุทธรองค์มิได้ทรงใช้
ฤทธิ์ย่อทางไกลให้ใกล้ แต่เป็นปาฏิหาริย์ที่สำเร็จตามธรรมชาติของพระพุทธรเจ้าทั้งหลาย เพราะ
พระองค์ได้สั่งสมบารมีด้วยการดำรงมั่นในกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นเวลาช้านาน ดังข้อความว่า

ถ้าพระตถาคตจะทรงย่างพระบาทไปโดยดำริว่า เราจักเหยียบเหวลึกหลายร้อย
ชั่วคน ทันใดนั้นที่ลุ่มก็จะสูงขึ้นเป็นที่เสมอกับแผ่นดิน เหมือนสุมลมของช่างทองที่อัดแน่น
ด้วยลม แม้สถานที่สูงก็ยุบลงภายใน เมื่อพระตถาคตย่างพระบาทโดยดำริว่า เราจัก
เหยียบที่ไกล แม้ภูเขาใหญ่เท่าภูเขาสุเมรุก็จะโน้มลงมาใกล้พระบาท เหมือนหน่อหวายที่
ถูกลงไฟ

ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อพระตถาคตทรงทำยมกปาฏิหาริย์แล้วย่างพระบาทโดยดำริ
ว่า เราจักเหยียบภูเขาขุคนธร ภูเขานั้นก็จะโน้มลงมาใกล้พระบาท พระองค์ทรงเหยียบ
ภูเขานั้น แล้วทรงเหยียบถึงภพดาวดึงส์ด้วยพระบาทที่สอง สถานที่อันจักรลักษณะ
ประดิษฐานไม่อาจเป็นสถานที่ไม่ราบเรียบ^{๕๔๖}

ถามว่า : ใครอื่นทำได้อีกหรือ

ตอบว่า : พระมหาโมคคัลลานเถระทำได้ กล่าวคือ พระเถระย่นทางไปสู่เมืองสังกัสสะ
๓๐ โยชน์ ทำให้บริษัท ๑๒ โยชน์ ผู้บริโภคาหารแล้วออกจากกรุงสวตถิให้ถึงได้ทันที

อีกเรื่องหนึ่ง แม้พระจุฬสมุททเถระลังกาทวีปก็เคยทำ เล่าสืบกันมาว่า ในสมัยข้าวยาก
หมากแพง ภิกษุ ๗๐๐ รูปเข้าไปหาพระเถระแต่เช้าตรู่ พระเถระคิดว่า “ภิกษุสงฆ์มีมาก จักมี
สถานที่บิณฑบาตที่ไหน” ไม่เห็นในทวีปลังกาทั้งหมด แต่เห็นว่าจักมีในเมืองปาฏลีบุตรปากไนน์
จึงให้ภิกษุทั้งหลายถือบาตรและจีวรแล้วกล่าวว่า “มาเถิดผู้มีอายุ เราจักไปบิณฑบาต” แล้วย่น
แผ่นดินไปสู่กรุงปาฏลีบุตร ภิกษุทั้งหลายถามว่า “เมืองนี้คือเมืองไหนขอรับ” พระเถระตอบว่า
“เมืองปาฏลีบุตร อาวุโส”

๕๔๖

ที่.ปา.อ. ๓/๒๐๑/๑๑๐-๑

“ท่านขอรับ เมืองปาฏลีบุตรอยู่ไกล”

“ผู้มีอายุ พระเถระผู้เฒ่ายังทางไกลให้ไกลได้”

“มหาสมุทรรออยู่ไหน ขอรับ”

“อาวุโส ท่านข้ามลำน้ำเขียวสายหนึ่งมาในระหว่างทางมิใช่หรือ”

“จริงละ ขอรับ แต่มหาสมุทรกว้างใหญ่”

“อาวุโส พระเถระผู้เฒ่าทำของใหญ่ให้เล็กได้”

แม้พระติสสทัตตเถระก็เหมือนพระจุฬสมุทตเถระนี้ ท่านสร่งน้ำในเวลาเย็น ห่มผ้า
อุตราสงค์แล้วเกิดความคิดขึ้นว่า จักไหว้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ได้ทำให้อยู่ใกล้

ข้อความว่า “ต้นพระศรีมหาโพธิ์” คือ ต้นพระศรีมหาโพธิ์อันเป็นบัลลังก์แห่ง
ชัยชนะ ข้อความว่า “เกิดความคิดขึ้นได้ทำให้อยู่ใกล้” หมายความว่า ได้ย่อแผ่นดิน
และมหาสมุทรต่อจากความคิดที่เกิดขึ้นนั่นเองแล้วทำให้อยู่ใกล้ต้นพระศรีมหาโพธิ์^{๕๔๗}

ถามว่า : ใครทำทางใกล้ให้ไกล

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคทำได้ กล่าวคือ พระองค์ทรงทำทางใกล้ระหว่างพระองค์กับ
โจรองคูลิมาลให้ใกล้ได้^{๕๔๘}

การทำทางใกล้ระหว่างพระองค์กับโจรองคูลิมาลให้ใกล้ คือ เมื่อพระพุทธองค์ทรงปราบ
โจรองคูลิมาล ได้ทรงย่นแผ่นดินเสด็จไป แต่ได้เนรมิตทางใกล้ให้ไกลจนโจรองคูลิมาลต้องวิ่งต่อไป
นานเพียงใดก็ไม่ทันพระพุทธองค์ นอกจากนั้น ทรงเนรมิตร่องน้ำเล็กให้เป็นร่องน้ำใหญ่และเนรมิต
ก้อนดินเล็กให้เป็นเนินดินใหญ่ขวางหน้าโจรองคูลิมาลอีกด้วย ทำให้โจรองคูลิมาลไม่อาจวิ่งทัน
พระพุทธองค์ได้ จึงสรุปความว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงฤทธิ์ ๓ อย่างในเรื่องนี้ คือ ทำทางใกล้ให้
ใกล้กับพระองค์ ทำทางใกล้ให้ไกลกับโจรองคูลิมาล และทำของเล็กให้ใหญ่ ดังข้อความว่า

ข้อความว่า “ทรงบันดาลอิทธาภิสังขาร” หมายความว่า ทรงย่นมหาปฐพีเหมือน

ให้ลูกคลื่นเกิดขึ้นแล้วทรงเหยียบเกลียวคลื่นด้านนอก เกลียวคลื่นด้านในก็ปรากฏออกมา
องคุลิมาลทั้งคันศรแล้วเดินไป พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเนินใหญ่เบื้องหน้า พระองค์เอง
ประทับอยู่ตรงกลาง โจरอยู่ริมสุด องคุลิมาลนั้นคิดว่า บัดนี้ เราก็จักไล่จับสมณะนั้น จึงวิ่ง
ไปด้วยเร็วแรงทั้งหมด พระผู้มีพระภาคทรงอยู่ที่ริมสุดของเนิน โจरอยู่ตรงกลาง เขาคิด
ว่า เราก็จักไล่จับสมณะนั้นในที่นี้ จึงวิ่งไปโดยเร็ว พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเหมือนหรือ
เนินดินในเบื้องหน้าโจรนั้น โดยอุบายนี้ พระองค์เสด็จดำเนินไปได้ ๓ โยชน์ โจรเหนื่อย
หอบ น้ำลายในปากเหือดแห้ง เหงื่อไหลออกจากรักแร้^{๕๔๙}

ถามว่า : นอกจากนั้น ใครทำของมากให้น้อย

ตอบว่า : พระมหากัสสปเถระทำได้ กล่าวกันว่าในวันนักขัตฤกษ์ของกรุงราชคฤห์
หญิงสาว ๕๐๐ นางถือขนมวงเดือนไปเล่นนักขัตฤกษ์ พบพระผู้มีพระภาคแล้วมิได้ถวายอะไร
เลย แต่ครั้นพบพระเถระเดินมาข้างหลังก็กล่าวกันว่า พระเถระของพวกเรากำลังมา พวกเรา
จะถวายขนมทั้งหมด จึงถือเอาขนมเข้าไปหาพระเถระแล้ว พระเถระนำบาตรออก ได้ทำขนม
ทั้งหมดให้เต็มบาตรใบเดียว พระผู้มีพระภาคประทับนั่งรอพระเถระอยู่ข้างหน้า พระเถระได้
นำมาถวายแต่พระผู้มีพระภาค

ทำของน้อยให้มาก

นอกจากนั้น ในเรื่องอิลลิสเตรฐ^{๕๕๐} พระมหาโมคคัลลานเถระทำของน้อยให้มาก
และในเรื่องกาวกพิยะ^{๕๕๑} พระผู้มีพระภาคทรงทำของน้อยให้มาก กล่าวกันว่าพระมหากัสสป-
เถระเข้าสมาบัติ ๗ วัน เมื่อจะสงเคราะห์คนไข้ใจได้ยืนอยู่ที่ประตูเรือนของคนไข้ใจชื่อกา-
วกพิยะ ภริยาของเขาเห็นพระเถระแล้วใส่ข้าวต้มเปรี้ยวที่ไม่ใส่เกลือที่दनหุงเพื่อสามีลงในบาตร

พระเถระรับข้าวต้มนั้นแล้ววางไว้บนพระหัตถ์ของพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาค

^{๕๔๙}

ม.ม.อ. ๒/๓๔๘/๒๔๒

^{๕๕๐}

ขุ.ชา. ๒๗/๗๘/๑๙, ขุ.ธ.อ. ๑/๔๙/๒๗๕

^{๕๕๑}

ม.อ.อ. ๔/๗/๔

ทรงอธิษฐานให้เพียงพอกแก่ภิกษุหมู่ใหญ่ ข้าวต้มที่นำมาด้วยบาตรใบเดียวเพียงพอกแก่ภิกษุทุกรูป ฝ่ายนายกากวพิยะได้ตำแหน่งเศรษฐีในวันที่ ๗

ทำของอร่อยให้ไม่อร่อย ทำของไม่อร่อยให้อร่อย

ยังมีใช้แต่จะทำของน้อยให้มากเท่านั้น ท่านผู้ทรงฤทธิ์ย่อมทำสำเร็จทุกอย่างที่ต้องการในการทำของอร่อยให้ไม่อร่อย หรือของไม่อร่อยให้อร่อย เป็นต้น กล่าวคือ พระมหานุพเพระเห็นภิกษุจำนวนมากเที่ยวบิณฑบาตได้เพียงข้าวสุกหนึ่งฉันอยู่ริมฝั่งแม่น้ำคงคา จึงอธิษฐานให้น้ำในแม่น้ำเป็นเนยใส แล้วกระตุ้นเตือนสามเณร[ให้มองเห็นเนยใสตามที่ดำรงอยู่^{๕๕๒}] สามเณรเหล่านั้นใช้ถ้วยตักน้ำมาถวายแก่ภิกษุสงฆ์ ทุกรูปจึงฉันกับเนยใสที่มีรสอร่อย

คำอธิบายพระบาลี

คำว่า ทิพเพณ จกขุนา (ด้วยตาทิพย์) เป็นต้น หมายความว่า ท่านผู้ทรงฤทธิ์อยู่ในมนุษยโลกนี้เอง แผ่แสงสว่างให้ขยายออกแล้วมองเห็นรูปของพรหมนั้น และอยู่ในมนุษยโลกนี้เองก็ได้ยินเสียงของพรหมที่พูดอยู่นั้น[ด้วยทิพโสตญาณ^{๕๕๒}] อีกทั้งรู้วาระจิตได้[ด้วยเจโตปริยญาณ^{๕๕๒}]

คำว่า กายวเสน จิตตํ ปริณามเตติ (น้อมจิตด้วยอำนาจกาย) หมายความว่า น้อมจิตไปด้วยอำนาจรูปกายหยาบ (รูปที่เกิดจากน้ำเชื้อและเลือด) กล่าวคือ ถือเอาฉานจิตซึ่งเป็นบาท[ของอภิญญา]ยกขึ้นไว้ในกาย คือ ทำ[จิต]ให้ไปเข้าเหมือนร่างกาย เพราะการไปทางกายซ้ำ[เพราะมีมหาภูตรูปซ้ำเป็นปัจจัย^{๕๕๓}]

ข้อความข้างต้นเป็นคำอธิบายพระบาลีว่า

สเจ โส อธิริมา เจโตวลิปตโต ทิสฺสมานน กาเยน พุทฺธมโลกํ คนฺตุกาโม โหติ,

^{๕๕๒} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๓๙๖/๓๔

^{๕๕๓} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๓๙๖/๓๕

กายวเสน จิตตํ ปริณามสติ, กายวเสน จิตตํ อธิญาตติ, กายวเสน จิตตํ ปริณามตฺวา กาย-
วเสน จิตตํ อธิญาหิตฺวา สุขสณฺณมฺจ ลหุสณฺณมฺจ โอกกมิตฺวา ทิสฺสมานน กายน
พฺรหฺมโลกํ คจฺฉติ.^{๕๕๔}

ถ้าเธอต้องการจะไปสู่พรหมโลกด้วยกายที่เห็นชัด ย่อมโน้มจิตอธิษฐานด้วย
อำนาจกาย ครั้นแล้วยังลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา ไปสู่พรหมโลกด้วยกายที่เห็นชัด

วิสุทธิมรรคมหาภูติกถาอธิบายการโน้มจิตอธิษฐานด้วยอำนาจกาย ดังนี้

เนื้อความในพาด୍ୟนั้นมีดังนี้คือ ผู้เพียรปฏิบัติที่โน้มจิตไปโดยต้องการจะไปมี
กายที่เห็นชัด เข้ามานั่นเป็นบาทฐาน[ของอภิญาตติ]แล้วออกจากมานทำบริกรรมนึก
ว่า จิตนี้จึงไปเข้าเหมือนรูปกาย ท่านระบุถึงการทำบริกรรมเช่นนั้นจึงกล่าวว่า ปาทกข-
ณานจิตตํ คเหตฺวา (ถือเอามานจิตซึ่งเป็นบาท[ของอภิญาตติ]) เมื่อทำบริกรรมแล้วเข้า
สมาบัติอีก แล้วอธิษฐานด้วยญาณอยู่ ได้ยก[มาน]จิตนั้นขึ้นไว้ในกาย ทำให้ไปเข้า
เหมือนกาย^{๕๕๕}

คำว่า สุขสณฺณมฺจ ลหุสณฺณมฺจ โอกกมิตฺ (หยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา) หมาย-
ความว่า หยั่งลง คือ เข้าไป กล่าวคือ สัมผัส ได้แก่ ถึงพร้อมด้วยสุขสัญญา (สัญญาที่ประกอบ
กับมานสุข) และลหุสัญญา (สัญญาที่ประกอบกับความเบา) อันเกิดร่วมกับจิตแสดงฤทธิ์ซึ่งมี
ปาทกณานเป็นอารมณ์

สุขสัญญา คือ สัญญาอันประกอบด้วยอุเบกขา ที่จริงแล้วอุเบกขากล่าวว่าเป็นสุข
เพราะเป็นสภาพสงบ

วิสุทธิมรรคมหาภูติกถาอธิบายสุขสัญญาว่า

คำว่า สุขสณฺณํ แปลว่า สัญญาอันประกอบด้วยสุข คำนี้แสดงไว้โดยมีสัญญา
เป็นหลัก^{๕๕๕}

^{๕๕๔} พ.ป. ๓๑/๑๒/๔๒๑

^{๕๕๕} วิสุทธิ.ม.มหาภูติฯ ๑/๓๙๗/๓๕

ตามลักษณะขององค์ฌาน สุขประกอบด้วยฌาน ๓ อย่างแรกเท่านั้น ไม่ประกอบด้วย จตุตถฌาน เพราะจตุตถฌานมีองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขาและเอกัคคตา อย่างไรก็ตาม อุเบกขา เรียกว่าเป็นสุขโดยอ้อม เพราะเป็นสภาพสงบ ดังนั้น สุขสัญญาจึงหมายถึง หมูจิตและเจตสิกที่ ประกอบด้วยสัญญาอันประกอบด้วยอุเบกขา เมื่อผู้เพียรปฏิบัติได้บรรลุจตุตถฌานแล้วย่อมหยั่งลง สู่สุขสัญญาแน่นอน อย่างไรก็ตาม ในที่นี้สุขสัญญาคือสัญญาเป็นต้นที่ประกอบด้วยอภิญาจิต เท่านั้น

อนึ่ง พึงทราบสุขสัญญานี้ว่าเป็นลหุสัญญาอีกด้วย เพราะพ้นไปจากนิเวรณและ ปฏิวัณณมีวิตกเป็นต้น แม้รูปกายหยาบของเธอที่ยังลงสู่ลหุสัญญานี้ก็เบาตุจปุยนุ่น เธอจึงไป สู่พรหมโลกด้วยกายที่เห็นชัดซึ่งเบาตุจปุยนุ่นซึ่งถูกลมพัดขึ้น และผู้ที่ไปอย่างนั้นถ้าต้องการ[จะ เดินไป] ก็เอนมิตทางในอากาศด้วยอำนาจปฐวีกลินแล้วเดินไป หรือถ้าต้องการ[จะเหาะ] ก็ อธิฐานให้เกิดลมด้วยอำนาจวาโยกลินแล้วเหาะไปตามลมตุจปุยนุ่น โดยแท้จริงแล้วความ ต้องการจะไปเป็นหลักสำคัญในเรื่องนี้ เพราะเมื่อท่านผู้ทรงฤทธิ์ต้องการจะไป เธอได้อธิฐานจิต อย่างนั้นแล้วถูกกำลังอธิฐานส่งขึ้นลอยไปอย่างเห็นได้ชัดเจน ประดุจลูกศรที่นายขมังธูยิงไป

คำว่า อปิจ คนตุกามาตา เอว เอตถ ปมาณ (โดยแท้จริงแล้วความต้องการ จะไปเป็นหลักสำคัญในเรื่องนี้) หมายความว่า การบริกรรมและอธิฐานที่เป็นไป ด้วยความต้องการจะไปเฉพาะสถานที่ประสงค์จะไป เป็นหลักสำคัญในการไปด้วยกาย ที่เห็นชัดนี้ การไปย่อมสำเร็จด้วยการกระทำเช่นนั้น ดังนั้น จึงไปถึงสถานที่ต้องการได้ โดยปราศจากการเอนมิตทางหรืออธิฐาน[ให้เกิด]ลม^{๕๕๖}

คำว่า จิตตวเสน กายํ ปริณามเตติ (น้อมกายด้วยอำนาจจิต) หมายความว่า ถือเอา กายยกขึ้นไว้ใน[ฌาน]จิต คือ ทำ[กาย]ให้ไปเร็วเหมือนจิต เพราะการไปทางจิตเร็ว

คำว่า สุขสณฺณญจ ลหุสณฺณญจ โอภกมฺติ (หยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา) หมาย- ความว่า หยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญาอันเกิดร่วมกับจิตแสดงฤทธิ์ซึ่งมีรูปกายเป็นอารมณ์

^{๕๕๖} วิสุทธิมรรค ๑/๓๔๗/๓๕

พึงทราบคำที่เลื้อมตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ความต่างกันคือ ฤทธิปาฏิหาริย์ที่น้อมกาย
ด้วยอำนาจจิตนี้คือการไปทางใจนั่นเอง

ข้อความข้างต้นเป็นคำอธิบายพระบาลีว่า

สเจ โส อิทธิมา เจโตลปิปปโต อทิสฺสมานน กาเยน พุรหมฺโลกํ คนฺตุกาโม
โหติ, จิตฺตวเสน กายํ ปริณามติ, จิตฺตวเสน กายํ อธิฏฺฐาติ. จิตฺตวเสน กายํ ปริณามเตวา
จิตฺตวเสน กายํ อธิฏฺฐหิตฺวา สุขสณฺณมฺจ ลหุสณฺณมฺจ โอภกฺมิตฺวา อทิสฺสมานน กาเยน
พุรหมฺโลกํ คจฺฉติ.^{๕๕๗}

ถ้าเธอต้องการจะไปสู่พรหมโลกด้วยกายที่ไม่เห็นชัด ย่อมน้อมกายอธิษฐานด้วย
อำนาจจิต ครั้นแล้วยังลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา ไปสู่พรหมโลกด้วยกายที่ไม่เห็นชัด

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายเรื่องนี้ว่า

คำว่า กายํ คเหตฺวา (ถือเอากาย) หมายความว่า ถือเอารูปกายหยาบด้วย
ปริกรรมจิตโดยเนื่องด้วยการรู้อารมณ์

คำว่า จิตฺเต อาโรเปติ (ยกขึ้นไว้ใน[มาน]จิต) หมายความว่า ยกขึ้นไว้ในมาน
จิตอันเป็นบาทฐาน[ของอภิญญา] คือ ทำให้เหมือนมานจิตอันเป็นบาทฐานดังกล่าวว่า
กายนี้จึงเหมือนจิต ฉะนั้นจึงกล่าวว่า จิตฺตานุกฺคิโก กโรติ ลีฆคฺคมนํ (ทำ[กาย]ให้ไปเร็ว
เหมือนจิต)^{๕๕๘}

ถ้าถามว่า ท่านผู้ทรงฤทธิ์นี้เหาะไปอยู่ด้วยกายที่ไม่เห็นชัดอย่างนี้ ย่อมเหาะไปใน
อุปปาทขณะ วิถีขณะ หรือภังคขณะของอธิษฐานจิต พระเถระตอบว่า ไปได้ทั้ง ๓ ขณะ

ถามว่า : เธอไปเองหรือส่งรูปกายเนรมิตไป

ตอบว่า : ทำได้ตามใจ แต่ในที่นี้พบเรื่องที่ท่านผู้ทรงฤทธิ์ไปด้วยตนเอง

๕๕๗

ขุ.ป. ๓๑/๑๒/๔๒๑

๕๕๘

วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๓๙๗/๓๕-๖

คำว่า มโนมย (สำเร็จด้วยใจ) หมายความว่า สำเร็จด้วยใจ เพราะเนรมิตด้วยจิต
อธิษฐาน

คำว่า อหิณิทรีย (มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง) นี้ กล่าวไว้เนื่องด้วยสัจฐานของตาและหู
เป็นต้น แต่รูปกายเนรมิตไม่มีปสาทรูป (คือ ปสาทรูป ๕ รวมไปถึงถารูปและชีวิตรูป^{๕๕๙})

คำทั้งหมดว่า สเจ อธิมา จงกมติ นิมมิโตปิ ตตถ จงกมติ (หากท่านผู้ทรงฤทธิ์เดิน
จงกรม แม้รูปกายเนรมิตก็เดินจงกรมในที่นั้น) เป็นต้น กล่าวไว้โดยหมายถึงรูปกายเนรมิตของ
สาวก แต่รูปกายเนรมิตของพระพุทธเจ้าย่อมทำสิ่งที่พระผู้มีพระภาคทรงกระทำ หรือทำกิจอื่น
ตามพระทัยก็ได้

อนึ่ง ในฤทธิ์ปาฏิหาริย์เหล่านี้ การที่ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นอยู่ในมนุษยโลกนี้แล้วเห็นรูป
ด้วยตาทิพย์ ได้ยินเสียงด้วยหูทิพย์ และรู้จักด้วยเจโตปริยญาณ หรือการที่เธออยู่ในมนุษยโลกนี้
แล้วยืนสนทนาปราศรัยกับพรหม หรือการอธิษฐานที่ไกลให้ใกล้เป็นต้น หรือการที่เธอไปสู่
พรหมโลกด้วยกายที่เห็นชัดหรือไม่เห็นชัด เพียงเท่านี้ยังไม่ชื่อว่าใช้อำนาจทางกาย แต่ภิกษุผู้ทำ
วิธีที่กล่าวแล้วตามนัยว่า โส ตสฺส พรหมโน ปุโรโต รูปิ อภินิมมินาติ (เธอย่อมเนรมิตรูปในเบื้อง
หน้าของพรหมนั้น) เป็นต้น จึงชื่อว่าใช้อำนาจทางกาย ส่วนฤทธิ์ปาฏิหาริย์ที่เหลือในเรื่องนี้
กล่าวไว้เพื่อแสดงส่วนเบื้องต้นของการใช้อำนาจทางกาย

จบฤทธิ์อธิษฐานเพียงเท่านี้ก่อน

ฤทธิ์แปลงกาย

[๓๙๘] ส่วนความต่างกันระหว่างฤทธิ์แปลงกายและฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ มีดังต่อไปนี้ ลำดับแรก
ท่านผู้ทรงฤทธิ์ที่จะแสดงฤทธิ์แปลงกายควรอธิษฐานให้เป็นรูปร่างต่างๆ ที่ตนต้องการ เช่น ใน
ร่างเด็กล้วนเป็นต้น ซึ่งกล่าวไว้ดังนี้ว่า

โส ปกติวณฺณํ วิชิตฺวา กุมารกวนฺณํ वा तसฺसेति, नाควณฺณํ वा तसฺसेति,
สุปณฺณวณฺณํ वा तसฺसेति, อสุรวณฺณํ वा तसฺसेति, อินฺทวณฺณํ वा तसฺसेति, เทว-

^{๕๕๙} วิสุทธิ.มหาภูมิภา ๒/๓๙๗/๓๗

วณฺณ วา ทสฺเสติ, พรหมวณฺณ วา ทสฺเสติ, สมุทฺทวณฺณ วา ทสฺเสติ, ปพฺพวณฺณ
 วา ทสฺเสติ, สีหวณฺณ วา ทสฺเสติ, พยคฺขวณฺณ วา ทสฺเสติ, ทิปฺปวณฺณ วา ทสฺเสติ,
 หตฺถิมฺปิ ทสฺเสติ, อสฺสสมฺปิ ทสฺเสติ, รถมฺปิ ทสฺเสติ, ปตฺตมฺปิ ทสฺเสติ, วิวิธมฺปิ
 เสนาพฺยุหํ ทสฺเสติ.^{๕๖๐}

ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นสละร่างปกติแล้วแสดงร่างเด็กน้อย นาค ครุฑ อสูร
 พระอินทร์ เทวดา พรหม มหาสมุทร ภูเขา ราชสีห์ เสือ เสือดาว ช้าง ม้า รถ
 ทหารราบ และขบวนกองทัพต่างๆ [มีผลข้างเป็นต้น]

อนึ่ง เมื่อจะอธิษฐานก็ควรออกจากมานที่เป็นบาปฐานของอภิญญามีปฏิวิกิจเป็นต้น
 อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ แล้วน้อมนึกถึงร่างเด็กน้อยของตน ครั้นน้อมนึกแล้วในเวลาจบ
 บริกรรมเข้ามานอีก ออกแล้วพึงอธิษฐานว่า “ขอให้เราจงเป็นเด็กน้อยเช่นนี้” พร้อมกับจิต
 อธิษฐาน เธอก็เป็นเด็กน้อยเหมือนพระเทวทัต[ที่แปลงร่างเป็นเด็กน้อยก่อนเข้าไปหาพระเจ้า
 อชาตศัตรู] ร่างนาคเป็นต้นทั้งหมดมีนัยเดียวกัน

มีความต่างกันคือ คำว่า หตฺถิมฺปิ ทสฺเสติ (แสดงช้าง) ในเรื่องนี้กล่าวไว้เนื่องด้วยการ
 แสดงข้างเป็นต้นที่เป็นรูปภายนอกอีกด้วย

ในการเนรมิตรูปภายนอกนั้น อย่าพึงอธิษฐานว่า “เราจงเป็นช้าง” แต่ต้องอธิษฐานว่า
 “ช้างจงมี” แม้ทัพม้าเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

ทั้งหมดนี้เป็นฤทธิ์แปลงกาย

คัมภีร์อรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรค^{๕๖๑} วิจารณ์คำอธิบายของคัมภีร์วิสุทธิมรรค ดังนี้

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า “คำว่า หตฺถิมฺปิ ทสฺเสติ (แสดงช้าง) ในเรื่องนี้
 กล่าวไว้เนื่องด้วยการแสดงข้างเป็นต้นที่เป็นรูปภายนอกอีกด้วย ในการเนรมิตรูป
 ภายนอกนั้น อย่าพึงอธิษฐานว่า เราจงเป็นช้าง แต่ต้องอธิษฐานว่า ช้างจงมี แม้ทัพม้า
 เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน” แต่ข้อความนั้นขัดแย้งกับบทเดิมที่กล่าวว่า ปกฺติวณฺณ วิชฺหิตฺวา

(สละร่างปกติ) และความเป็นฤทธิ์แปลงกาย ดังจะเห็นได้ว่า ตามลำดับข้อความที่กล่าวไว้ในพระบาลี การแสดงรูปร่างอื่นด้วยการอธิษฐานไม่สละร่างปกติ เรียกว่า อธิษฐานิทธิ ส่วนการแสดงตนเป็นอย่างอื่นด้วยการอธิษฐานสละร่างปกติ เรียกว่า วิกุพพนิทธิ

อย่างไรก็ตาม วิสุทธิมรรคมหาฎีกาได้กล่าวสนับสนุนความเห็นของคัมภีร์วิสุทธิมรรค ดังข้อความว่า

คำว่า หตถิมปิ ทสฺเสติ (แสดงข้าง) หมายความว่า แสดงตนทำให้เป็นข้างก็ได้ แสดงข้างภายนอกก็ได้ ท่านมิได้กล่าวว่า “หตถิวนฺณ วา ทสฺเสติ (แสดงรูปข้าง)” แต่กล่าวว่า “หตถิมปิ ทสฺเสติ (แสดงข้าง)” เพื่อประโยชน์นี้ [คือ การแสดงข้างภายนอก]

บางคนกล่าวว่า “คำแสดงข้างเป็นต้นภายนอกขัดแย้งกับคำว่า ปกติวณฺณ วิหิตฺวา (สละร่างปกติ) และความเป็นฤทธิ์แปลงกาย” ความเห็นนั้นไม่สมควร เพราะจันเชื่อว่าการสละร่างปกติเป็นการไม่แสดงร่างปกติให้ผู้อื่นเห็น มิใช่ร่างปกติดับหายไปโดยสิ้นเชิง เมื่อเป็นเช่นนั้น เมื่อกล่าวว่า “สละร่างปกติแสดงข้าง” โดยไม่แสดงตนแต่แสดงข้างภายนอก จะผิดอย่างไรเล่าในเรื่องนี้ จะปวยกล่าวไปใยในการที่ตนแปลงรูปเป็นข้างแล้วแสดงรูปข้างภายนอก ฉะนั้นจึงกล่าวว่า พหิทฺธาปิ หตถิยาทิสฺสนวเสน วุตฺตํ (กล่าวไว้เนื่องด้วยการแสดงข้างเป็นต้นที่เป็นรูปภายนอกอีกด้วย) ด้วยเหตุนี้จึงไม่ขัดแย้งใด ๆ กับความเป็นฤทธิ์แปลงกาย^{๕๖๒}

สรุปความในเรื่องนี้ว่า ฤทธิ์แปลงกายคือการเปลี่ยนจากร่างเดิมเป็นร่างอื่นมีข้างเป็นต้น และยังหมายรวมถึงการเนรมิตข้างภายนอกอีกด้วย แม้การเนรมิตข้างภายนอกจะไม่ใช้การสละร่างเดิม ก็อนุโลมเข้าในการสละร่างเดิมโดยอ้อม เพราะการสละร่างปกติไม่ใช้การที่ร่างกายดับหายไป แต่เป็นการไม่แสดงร่างปกติให้ผู้อื่นเห็นเท่านั้น

ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ

[๓๙๙] นอกจากนั้น ท่านผู้ทรงฤทธิ์ที่ต้องการจะทำฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ พึงออกจากปาทกมาน

^{๕๖๒} วิสุทธิมมหาฎีกา ๒/๓๙๘/๓๘

แล้วน้อมนึกถึงรูปกายก่อน แล้วอธิษฐานตามวิธีที่กล่าวมาแล้วว่า “จงกลวง” รูปกายทั้งหมดก็กลวง ต่อจากนั้นจึงน้อมนึกถึงกายอื่น[ที่สำเร็จด้วยใจ]ไว้ภายในรูปกายนั้น ทำบริกรรมแล้วจึงอธิษฐานตามนัยที่กล่าวไว้แล้วว่า “กายเนรมิตอื่นจงมีภายในรูปกายนั้น” เธอชักกายเนรมิตนั้นออกไป[ภายนอก]ได้ เหมือนชักไส้ออกจากหญาปล้อง ชักดาบออกจากฝัก และดึงงูออกจากคราบงู

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๕๖๓} แปล กรณฺทาย อหี วิย จ ว่า “และดึงงูออกจากกระบุง” โดยกรณฺทาย ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ เปฬ (กระบุง) และกล่าวถึงความเห็นของบางอาจารย์ว่าให้แปลคำนี้ว่า นิโมกฺโต (จากคราบงู) ตามความเห็นนี้คำว่า กรณฺทาย อหี วิย จ แปลว่า “และดึงงูออกจากคราบงู” ที่จริงแล้วความเห็นของบางอาจารย์ข้างต้นพบในอรรถกถาของปฏิสัณฺหิตามรรค^{๕๖๔} ที่กล่าวว่า ปุราณตจกณฺจุกโตติ อตฺโถ (ความหมายคือ จากคราบงูเก่า)

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๑๐๔) แสดงความเห็นว่า ความหมายว่า “คราบงู” ตามคัมภีร์อรรถกถาปฏิสัณฺหิตามรรคสมควรกว่าความหมายว่า “กระบุง” เพราะคราบงูเหมือนกับงู แต่กระบุงไม่เหมือนกับงู

ตั้งข้อความเบื้องต้นว่า

อิธ ภิกขุ อิมฺมุหา กายา อณฺณํ กายํ อภินิมฺมินาติ รูปี มโนมยํ สพฺพขุค-
ปจฺจุคฺคิ อหีนินฺทริยํ. เสยฺยถาปิ ปุริโส มุณฺชมุหา อีสิกํ ปวาเหยฺย, ตสฺส เอวมสฺส
อยํ มุณฺชโ อยํ อีสิกา อณฺณเณ มุณฺชโ อณฺณา อีสิกา, มุณฺชมุหาตฺเวว อีสิกา
ปวาพฺพหา.^{๕๖๕}

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เนรมิตกายอื่นจากรูปกายนี้ อันมีรูปร่างสำเร็จด้วยใจ มี
อวัยวะน้อยใหญ่ครบถ้วน มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง อุปมาเหมือนบุรุษดึงไส้ออกจาก

^{๕๖๓} วิสุทธิ.ม.มหาฎีกา ๑/๓๙๙/๓๙

^{๕๖๔} ขุ.ป. ๓๑/๑๔/๔๒๒

^{๕๖๕} ขุ.ป.อ. ๒/๑๔/๓๒๔

หญาปล้อง เขาพึงเข้าใจอย่างนี้ว่า ส่วนนี้เป็นหญาปล้อง ส่วนนี้เป็นไส้ หญาปล้อง
กับไส้เป็นคนละส่วนกัน แต่ไส้ถูกชักออกจากหญาปล้องนั่นเอง

ในเรื่องฤทธิ์สำเร็จด้วยใจนี้ ท่านกล่าวถึงอุปมา ๓ อย่างเหล่านี้เพื่อแสดงว่า รูปสำเร็จ
ด้วยใจเป็นเช่นกับ[รูปกายของ]ท่านผู้ทรงฤทธิ์ ประดุจไส้เป็นต้นเหมือนกับหญาปล้องเป็นต้น
ทั้งหมดนี้เป็นฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ

จบปริจเฉทที่ ๑๒ ชื่ออิทธิวิธนิทเทศ (คำอธิบายฤทธิ์ต่างๆ)

ในวิสุทธิมรรคปกรณ์ที่ประพันธ์เพื่อความปราโมทย์ของสาธุชน

ปริจเฉทที่ ๑๓

อภิญาณิทเทศ = คำอธิบายอภิญา

เรื่องทิพพโสตราตุ

[๔๐๐] บัดนี้ ถึงลำดับอธิบายทิพพโสตราตุ (ทิพพโสตญาณ) พึงทราบเนื้อความของพระบาลีเป็นต้นว่า โส เอว สมหิตเต จิตฺเต (เมื่อจิตตั้งมั่น[ด้วยสมาธิในจตุตถฌาน]) ในคำอธิบายทิพพโสตราตุนั้นและอภิญา ๓ [คือ เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ และทิพพจักขุญาณ] ที่จะกล่าวต่อไปตามวิธีที่ได้กล่าวมาแล้ว ข้าพเจ้าจะอธิบายเฉพาะข้อความพิเศษเท่านั้นในพระบาลีทั้งหมด [คือ พระบาลีที่แสดงทิพพโสตราตุและอภิญา ๓ ที่เหลือ]

ข้อความเต็มของพระบาลีข้างต้น คือ

โส เอว สมหิตเต จิตฺเต ปริสุทฺเธ ปริโยทาเต อนงฺคเณ วิคตูปกฺกิลเส มุทฺ-
ฏเต กมฺมนิเย จิตฺเต อาเนญชฺชปฺปตฺเต ทิพฺพาย โสตราตุยา จิตฺตํ อภิหฺรติ อภินินฺนาเมติ. โส
ทิพฺพาย โสตราตุยา วิสุทฺธาย อติกฺกนฺตมานุสสิกาย อุโภ สทฺเท สฺสุณาติ ทิพฺเพ จ มานุเส
จ, เป ทูเร สนฺติเก จ.^{๕๖๖}

เมื่อจิตตั้งมั่น[ด้วยสมาธิในจตุตถฌาน] บริสุทธิผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจาก
เครื่องเศร้าหมอง นุ่มนวลเหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้ได้บรรลุ
สมาธิในจตุตถฌานนั้นย่อมน้อมนำจิตไปเพื่อทิพพโสตราตุ เธอได้ยินเสียง ๒ ชนิด คือ
เสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้ด้วยหูทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์

คำอธิบาย ทิพพาย โสธธาตยา

ในพากย์นั้น คำว่า ทิพพาย โสธธาตยา (เพื่อทิพพโสธธาตฺ) โสธธาตฺชื่อว่าทิพฺ เพราะคล้ายกับหุทิพฺ อธิบายว่า โสธประสาทของเทวดาที่เกิดจากสุจริตกรรม ไม่ถูกรบกวนด้วยน้ำดี เสมหะ และเลือดเป็นต้น จึงรับรู้อารมณ์ในที่ไกลได้ เพราะพ้นไปจากมลทิน

ในเรื่องนั้น ข้อความว่า “เกิดจากสุจริตกรรม” หมายความว่า เกิดจากบุญที่ ทำให้ไปเกิดในเทวโลกอันชื่อว่าสุจริต เพราะเป็นความประพฤติดี เนื่องจากถึงพร้อม ด้วยศรัทธาอันยิ่งใหญ่ ความเห็นอันหมดจด และการรู้เห็นอันสงัดเป็นต้น ^{๕๖๗}

ข้อความว่า “เพราะพ้นไปจากมลทิน” คือ เพราะโสธประสาทของเทวดาปราศจากมลทิน คือน้ำดีเป็นต้น และมลทินคือกรรมชั่ว การที่โสธประสาทของเทวดาพ้นไปจากมลทินมีสาเหตุ ๒ ประการ คือ

๑. ไม่ถูกน้ำดีเป็นต้นรบกวน
๒. มีกรรมดีอันยิ่งใหญ่

การกล่าวว่าน้ำดีเป็นต้นเป็นมลทินในเรื่องนี้ เป็นการพูดโดยตรง เพราะน้ำดีเป็นต้นทำให้ร่างกายของมนุษย์หยาบไม่ประณีตเหมือนกายทิพย์ของเทวดา แต่การกล่าวว่าพ้นไปจากมลทินคือกรรมชั่ว เป็นการพูดโดยอ้อม เพราะกรรมชั่วเป็นมลทินโดยตรง ส่วนมลทินคือน้ำดีเป็นต้นเป็นผลที่เกิดจากกรรม การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษา ชื่อว่า การอุปมาอุปไมย คือ การกล่าวถึงเหตุโดยใช้ผลมาตั้งเป็นชื่อของเหตุ หมายความว่า กล่าวถึงเหตุคือกรรมชั่วโดยใช้ผลคือมลทินมาตั้งเป็นชื่อของเหตุ ดังคำว่า คุโฬิ เสโมหะ ^{๕๖๘} (น้ำอ้อยเป็นเสลด) ซึ่งหมายความว่า น้ำอ้อยเป็นเหตุให้เสลดเกิดขึ้น จึงกล่าวโดยอ้อมว่าน้ำอ้อยเป็นเสลด หรือดังคำว่า आयु สมตฺ ^{๕๖๙} (เนยใสเป็นอายุ) ซึ่งหมายความว่า เนยใสเป็นเหตุให้อายุยืน จึงกล่าวโดยอ้อมว่าเนยใสเป็นอายุ ดังข้อความว่า

ปิตตาทิหิ อนุปทตฺตตฺตา กมฺมสฺส จ อุฬารตฺยา อุปฺภิกฺกิลสฺวิมฺมุตฺติ เวทิตฺพฺพา.
 อุปฺภิกฺกิลสฺโทสรหิตฺ ติ กมฺมํ ตินฺนาทิสฺสรหิตฺ วิย สสฺสํ อุฬารผลํ อนุปฺภิกฺกิลฺภูจํ โหติ. การณฺ
 จาเรน จสฺส ผลํ ตถา โวหริยติ ยถา สุกฺกํ สุกฺกวิปากฺกนฺติ. ^{๕๖๗}

^{๕๖๗} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๔๐๐/๔๐

^{๕๖๘} สทท.ชาลินี ๑๐

^{๕๖๙} สุโพธา.อภิวินยฺกิกา ๑/๘

พึงทราบความพ้นไปจากมลทินเพราะไม่ถูกน้ำดีเป็นต้นรบกวน และเพราะกรรม
ยิ่งใหญ่ ที่จริงกรรมที่พ้นไปจากโทษมลทินย่อมมีผลยิ่งใหญ่ไม่เศร้าหมองเหมือนข้าวกล้าที่
พ้นไปจากโทษมีหญ้าเป็นต้น และผลของกรรมนั้นได้ถูกเรียกเช่นนั้น[ว่าพ้นไปจากมลทิน]
โดยการอุปมาจระ ดังคำว่า สุกกัม สุกกวิปากัม (กรรมขาว มีผลขาว)

ข้อนี้หมายความว่า กรรมคือกุศลกรรมบถ ๑๐ ที่ทำด้วยศรัทธาเป็นต้น เป็นกรรมขาว
เพราะเป็นกรรมไม่เศร้าหมอง และมีวิบากขาว เพราะให้ไปเกิดในสวรรค์ การกล่าวว่าวิบากขาว
ในคำว่า สุกกวิปาก (สุกกโก วิปากโก ยสุสาติ สุกกวิปากัม = มีวิบากขาว) เป็นสำนวนทางภาษาที่
กล่าวถึงเหตุโดยใช้ผลมาตั้งเป็นชื่อของเหตุ หมายความว่า กล่าวถึงเหตุคือกรรมโดยใช้ผลคือ
วิบากมาเป็นชื่อของเหตุ เพราะกรรมดีเหมือนสีขาวเป็นเหตุให้เกิดผลอันน่ายินดีซึ่งเหมือนสีขาว

คำอธิบายตัวอย่างว่า คุณโพ เสโมห (น้ำอ้อยเป็นเสลด) และ อายุ ฆตัม (เนยใสเป็นอายุ)
พบในคัมภีร์สัททสาธิตชาลินีฎีกาและสุโพธาลังการฎีกาว่า

ตตถ คุณโพ เสโมหติ เหตุปจโร. คุณโพติ เหตุโน นาม เสโมหติ ผลสมิ อุปจารโต
เหตุปจโร.^{๕๗๐}

ในเรื่องนั้น อุทาหรณ์ว่า คุณโพ เสโมห (น้ำอ้อยเป็นเสลด) เป็นการอุปมาจระ
การอุปมาจระนี้ได้เพราะยกชื่อของเหตุว่า คุณโพ (น้ำอ้อย) ไว้ในผลคือ เสโมห (เสลด)

เอตถ อายุวทุตถนการณญเต ฆเต การียญตอายุโน โวหาโร อาโรปีโต โหติ.^{๕๗๑}

ในอุทาหรณ์นี้ ชื่อของอายุที่เป็นผลถูกยกขึ้นไว้ในเนยใสที่เป็นเหตุให้อายุขึ้น

คำว่า ทิพพสทิสตดา ทิพพา (โสธธาตุชื่อว่าทิพย์ เพราะคล้ายกับหูทิพย์) แสดงถึง
รูปวิเคราะห์ของ ทิพพ ศัพท์ว่า

- ทิวิ ภวา ทิพพา = โสธธาตุที่มีในสวรรค์ ชื่อว่า ทิพย์
(ทิวิ ศัพท์ + ย ปัจจัยใน ภว ตัทธิต)
- ทิพพา วิย ทิพพา = เหมือนโสธธาตุที่มีในสวรรค์ ชื่อว่า ทิพย์
(ทิพพ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

อนึ่ง แม้โสธธาตุคืออภิญญาดังกล่าวที่เกิดจากกำลังวิริยภาวนาของภิกษุนี้ ก็คล้ายกับ
หุทิพย์เช่นนั้น จึงชื่อว่าทิพย์ เพราะคล้ายกับหุทิพย์

วิริยภาวนา คือ การเจริญกุศลทุกอย่าง เพราะสำเร็จด้วยการปรารภความเพียร
อีกอย่างหนึ่ง แม้การเจริญอุทฺธิบาทที่ประกอบด้วยความเพียรอย่างแรงกล้า (สัมป-
ปธาน ๔) ก็ได้ชื่อว่าวิริยภาวนาโดยพิเศษ ^{๕๗๒}

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าทิพย์ เพราะ-

ก. บรรลุด้วยอำนาจทิพพิหาร[คือฌาน] ^{๕๗๓}

ข. อาศัยทิพพิหาร[คือปาทกฌานหรือรูปาวจรจตุตถฌาน] ^{๕๗๓}

คำว่า ทิพพ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. คล้ายกับหุทิพย์ = ทิพพา วีย ทิพพา.

(ทิพพ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต + อา อิตถิปัจจัย)

๒. บรรลุด้วยฌาน ๔ อันเป็นทิพพิหาร = ทิพเพหิ ปฏิลทฺธา ทิพพา.

(ทิพพ ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ปฏิลทฺธ ตัทธิต + อา อิตถิปัจจัย)

๓. อาศัยปาทกฌานหรือรูปาวจรจตุตถฌานอันเป็นทิพพิหาร = ทิพพํ สนนฺนิสฺสิตา
ทิพพา (ทิพพ ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน สนนฺนิสฺสิต ตัทธิต + อา อิตถิปัจจัย)

สรุปความว่า ในคำว่า โส ทิพพาย โสธธาตุยา จิตฺตํ อภิหฺรติ อภินินฺนาเมติ (ภิกษุผู้ได้
บรรลุสมาธิในจตุตถฌานนั้นย่อมโน้มมนำจิตไปเพื่อทิพพโสธธาตุ) คำว่า ทิพพาย โสธธาตุยา มี
ความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. โสธธาตุที่คล้ายกับหุทิพย์

๒. โสธธาตุที่บรรลุด้วยฌาน ๔ อันเป็นทิพพิหาร

๓. โสธธาตุที่อาศัยปาทกฌานหรือรูปาวจรจตุตถฌานอันเป็นทิพพิหาร

คำว่า ทิพพวิหารวเสน (ด้วยอำนาจทิพพวิหาร) คือ ด้วยอำนาจมาน ๔ มีกสิณเป็นต้น คำนี้ระบุนำมาน ๔ นั้นเป็นทิพย์ในความหมายที่เป็นเหตุไกล

คำว่า ทิพพวิหารสนิสุลิตตดา (เพราะอาศัยทิพพวิหาร) นี้ หมายความว่า เกิดจาก ปาทกมานอันเป็นเหตุใกล้ คำนี้มีความหมายอีกว่า เพราะทิพพจักขุญาณดำเนินไปโดยอาศัยรูปา-
วจรจตุตถกมานอันเป็นนิสสัยปัจจัย (ปัจจัยที่อาศัย) ซึ่งประกอบร่วมกันอันนับเข้าในทิพพวิหาร^{๕๗๔}

ชื่อว่า โสตราตุ (สภาวะคือหู) โดยความหมายว่า ได้ยิน และไม่ใช่สัตว์บุคคล หรือชื่อว่า โสตราตุ (โสตราตุที่เหมือนโสตราตุ[ในสวรรค์]) เพราะเหมือนโสตราตุ เนื่องจากทำหน้าที่ของ โสตราตุ [คือการรับเสียงและเป็นเหตุให้เข้าใจเสียง]^{๕๗๕}

[ภิกษุผู้ได้บรรลุสมาธิในจตุตถกมานนั้นย่อมมน้อมนำจิตไปเพื่อทิพพโสตราตุนั้น

คำว่า โสตราตุ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สภาวะคือโสตร = โสตร <หู> + ธาตุ <สภาวะ คือ ไม่ใช่สัตว์บุคคล>
(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
๒. โสตราตุที่เหมือนโสตราตุ[ในสวรรค์] = โสตราตุ วียาติ โสตราตุ.
(โสตราตุ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า ทิพพาย โสตราตุยา มีคำแปล ๒ ประการ คือ

๑. หูทิพย์
๒. ญาณที่คล้ายกับหูทิพย์

คำอธิบาย วิสุทธาย เป็นต้น

คำว่า วิสุทธาย แปลว่า บริสุทธิ์ คือ ไม่เศร้าหมอง

คำว่า อติกุนตมานุสีกาย (เหนือมนุษย์) หมายความว่า ล่วงพ้น คือ พ้นไปจากหมู่เนื้อ
ของมนุษย์โดยได้ยินเสียง[ไกลและละเอียด]ล่วงพ้นขอบเขตที่มนุษย์ได้ยิน

คำว่า อติกนฺตมานุลิกา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มนุสฺसानํ อัย มานุลิกา = โสตของมนุษย์ ชื่อว่า มานุลิกา
(มนุสฺส ศัพท์ + ฌิก ปัจจัยใน สนฺตก ตัทธิต + อา อิตถิปัจจัย)

- อติกนฺตา มานุลิกา เอตายาติ อติกนฺตมานุลิกา = โสตที่ล่วงโสตของมนุษย์
ชื่อว่า อติกนฺตมานุลิกา (ตติยาพหุพหิสมาส)

คำว่า อุโภ สทฺเท สฺมณฺติ แปลว่า สดับเสียง ๒ ชนิด คือ เสียงในเทวโลก และเสียงใน
มนุษย์โลก ความหมายคือ เสียงของเทวดาและมนุษย์ คำนี้หมายเอาเสียงบางส่วน [เพราะ
กล่าวถึงเสียงของเทวดาและมนุษย์เท่านั้น]^{๕๗๖}

คำว่า เย ทูเร สนฺติเก จ (ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้) หมายความว่า เสียงเหล่านี้ได้อยู่ไกลแต่
ในจักรวาลอื่น และเสียงเหล่านี้ได้อยู่ใกล้แต่เสียงของหนอนที่อาศัยอยู่ในร่างกายของตนเป็น
อย่างต่ำ เธอย่อมได้ยินเสียงเหล่านั้น คำนี้หมายเอาเสียงทุกอย่าง [เพราะรวมเอาเสียงทุกอย่างที่
จำแนกประเภทเป็นเสียงที่มีใจครองเป็นต้น]^{๕๗๖}

วิธีเจริญทิพโสตธาตุ

ถามว่า : ภิกษุพึงเจริญทิพโสตธาตุได้อย่างไร ?

ตอบว่า : ภิกษุนั้นต้องเข้าฌานที่เป็นบาทฐานของอภิญา เมื่อออก[จากฌาน]แล้ว
ควรใส่ใจฟังเสียงหยาบมีเสียงราชสีห์ในป่าเป็นต้นซึ่งอยู่ไกลพอได้ยินตามปกติก่อนด้วยสมาธิจิต
ที่ทำบริกรรม (การกระทำก่อน)

ข้อความว่า “ด้วยสมาธิจิตที่ทำบริกรรม” หมายความว่า ด้วยสมาธิจิตแยกเฉพาะ
ต่างหากที่กระทำก่อน (การเตรียมการ) คือ ด้วยจิตตั้งมั่นด้วยขณิกสมาธิที่ดำเนินไปโดย
ความเป็นบริกรรมของทิพโสตญาณ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวอีกว่า ขึ้นชื่อว่าสมาธิใน
บริกรรมอยู่ในระยะอุปจารสมาธิ มีกล่าวไว้โดยความมีอวัชชนจิตต่างกัน^{๕๗๗}

^{๕๗๖} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๐๐/๔๑

^{๕๗๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๐๐/๔๑-๒

[ต่อจากนั้น]ฟังใส่ใจฟังเสียงละเอียดตามลำดับเริ่มตั้งแต่เสียงหยาบกว่าเสียงทั้งหมด
อย่างนี้ คือ เสียงระฆังในวัด เสียงกลอง เสียงสังข์ เสียงภิกษุหนุ่มสามเณรน้อยที่สาธยายเต็ม
กำลัง เสียงของคนพูดตามปกติว่า อะไรขอรับ อะไรท่าน เป็นต้น เสียงนก เสียงลม เสียงผีทำ
เสียงน้ำเดือดดังซู่ๆ เสียงใบตาลแห้งในแดด เสียงมด และเสียงปลวก เป็นต้น

ผู้เพียรปฏิบัตินั้นฟังใส่ใจฟังเสียงทางทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้
ทิศเบื้องล่าง ทิศเบื้องบน ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ทิศตะวันออกเฉียงใต้ ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ
และทิศตะวันตกเฉียงใต้ เธอฟังใส่ใจฟังเสียงที่หยาบและละเอียด เสียงเหล่านั้นย่อมปรากฏชัด
แก่จิตปกติของเธอ แต่ปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้นแก่สมาธิจิตที่ทำปริกรรม

เมื่อเธอใส่ใจฟังเสียงอยู่ มโนทวารวัชชนจิตที่รับเอาเสียงอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ใน
ขณะที่ควรกล่าว]ว่า “บัดนี้ ทิพพโสธธาตุจักสำเร็จ” ย่อมเกิดขึ้นรับอารมณ์เป็นเสียงเหล่านั้น
อย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อจิตดังกล่าวดับไป ชวนจิตย่อมแล่นไป ๔ ครั้งบ้าง ๕ ครั้งบ้าง [ชวน]จิต ๓
หรือ ๔ ดวงแรกเป็นกามาวจรจิตมีชื่อว่า ปริกรรม อุปจาระ อนุลอม และโคตรภู ชวนจิตดวงที่ ๔
หรือที่ ๕ เป็นอัปปนาจิตที่ประกอบกับรูปาวจรจุตฺถมฺมาน

ในชวนจิตดังกล่าว ญาณที่เกิดพร้อมกับอัปปนาจิตนั้น ชื่อว่า ทิพพโสธธาตุ หลังจาก
เกิดอัปปนาจิตแล้ว ภิกษุนั้นได้ตกไปในกระแสญาณนั้น ผู้ที่ประสงค์จะทำให้ญาณนั้นมีกำลังขึ้น
ควรกำหนดขยายเพียงองค์เดียวโดยตั้งใจว่า เราจะฟังเสียงในระหว่างนี้

ข้อความว่า “ตกไป” หมายความว่า อยู่ภายในทิพพโสธธาตุแล้ว กล่าวคือ ได้
ชื่อว่าบรรลุตทิพพโสธญาณก่อนเกิดอัปปนาจิต เธอไม่จำเป็นต้องเพียรเจริญภาวนาเพื่อให้
บรรลุตทิพพโสธญาณนั้นในบัดนี้^{๕๗๘}

ต่อจากนั้น (ต่อจากการกำหนดขยายไป ๑ นิ้ว) ควรขยายออกไปโดยกำหนดเอา ๒ นิ้ว
๔ นิ้ว ๘ นิ้ว คืบหนึ่ง ศอกหนึ่ง ภายในห้องหนึ่ง หน้ามุขหนึ่ง ปราสาทหนึ่ง บริเวณหนึ่ง วัดหนึ่ง
หมู่บ้านเที่ยวบิณฑบาตหนึ่ง และแคว้นหนึ่ง เป็นต้น จนถึงจักรวาลหนึ่ง หรือยิ่งกว่านั้น ผู้เพียร

^{๕๗๘} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๔๐๐/๔๓

ปฏิบัติหน้าที่ได้บรรลุอุบายแล้วตามวิธีนี้ แม้ไม่ได้เข้าปาทกณานีกก็ได้ยินเสียงที่อยู่ภายใน
สถานที่ถูกกระทบด้วยกลสนิมิตอันเป็นอารมณ์ของปาทกณาน และเมื่อสติบอยู่อย่างนี้ แม้เสียง
สังข์ กลอง และกลองบันฑิตจะแว่วเป็นต้นจะอีกที่กกริกโครมในขณะเดียวกันจนถึงพรหมโลก แต่
ถ้าต้องการจะกำหนดแยกให้ต่างกัน ก็อาจกำหนดแยกได้ว่า นี่เสียงสังข์หรือเสียงกลอง เป็นต้น

จบเรื่องทิพพโสตราตุ

เรื่องเจโตปริยญาณ

[๔๐๑] พึงทราบเนื้อความในเรื่องเจโตปริยญาณ ดังนี้

ข้อความต่อไปนี้เป็นคำอธิบายของพระบาลีว่า

โส เอว สสมาหิตะ จิตเต ปริสุทฺเธ ปรีโยทาเต อนนฺตเณ วิคฺคฺกุกฺกิลเส มุทฺฏเณ
กมฺมณิเย จิตเต อาเนญฺชปฺปตฺเต เจโตปริยญาณาย จิตฺตํ อภินิหฺรติ อภินินฺนาเมติ. โส ปร-
สฺสตาณํ ปรปฺปคฺคฺลลนํ เจตฺสา เจโต ปรีจฺจ ปชานาติ.^{๕๗๙}

เมื่อจิตตั้งมั่น[ด้วยสมาธิในจิตตถุณาน] บริสุทธิผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจาก
เครื่องเศร้าหมอง นุ่มนวลเหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้ได้บรรลุ
สมาธิในจิตตถุณานนั้นย่อมโน้มมนำจิตไปเพื่อเจโตปริยญาณ เธอกำหนดรู้จิตของสัตว์และ
คนอื่นด้วยจิต[ของตน]

คำอธิบาย เจโตปริยญาณาย

ในคำว่า เจโตปริยญาณาย (เพื่อเจโตปริยญาณ) นี้ คำว่า ปรียะ คือ สภาวะกำหนดรู้
[โดยจำแนกเป็นจิตที่มีรากะเป็นต้น]

คำว่า เจโตปรียะ คือ สภาวะกำหนดรู้จิต

คำว่า เจโตปริยญาณะ คือ ญาณกำหนดรู้จิต ความหมายคือ [ภิกษุผู้ได้บรรลุสมาธิใน จตุตถฌานนั้นย่อมโน้มมนำจิตไป] เพื่อญาณกำหนดจิตนั้น

ในประโยคว่า ปริยาตติ ปริยํ, ปริจฺจนฺตติ อตฺโถ (คำว่า ปริยะ คือ สภาวะกำหนดรู้ [โดยจำแนกเป็นจิตที่มีรากะเป็นต้น]) คำว่า ปริจฺจนฺตติ เป็นคำแปลของ ปริยาติ ดังนั้น จึงแปล ร่วมกัน โดย ปริ ใน ปริจฺจนฺตติ อธิบาย ปริ ใน ปริยาติ ว่ามีความหมายว่า ปริจฺจนฺตติ (กำหนด) ส่วน ยา ธาตุใน ปริยาติ มีความหมายว่า ชานาติ (รู้) ดังข้อความว่า

ปริยาตติ สราคาทวิภาเคน ปริจฺจนฺตติ ชานาติ. เตนาน **ปริจฺจนฺตติ อตฺโถ**.

เยสฺสํ ฐาตฺถํ คติ อตฺโถ, พุทฺธิปิ เตสํ อตฺโถ.^{๕๘๐}

คำว่า ปริยาติ แปลว่า สภาวะกำหนดรู้โดยจำแนกเป็นจิตที่มีรากะเป็นต้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ปริจฺจนฺตติ อตฺโถ ดังจะเห็นได้ว่า ธาตุเหล่านี้มีอรรถว่า ไป ธาตุเหล่านั้นมี อรรถว่า รู้ อีกด้วย

แม้ไวยากรณ์บาลีก็กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในคัมภีร์ธำมมสังคหะและสัททนีติปกรณ์ (ธาตุ- มาลา) ว่า

เย คตฺยตฺถา เต พุทฺธตฺถา ปวตฺติปาปฺณตฺถา.^{๕๘๑}

ธาตุเหล่านี้มีอรรถว่า ไป ธาตุเหล่านั้นมีอรรถว่า รู้, เป็นไป, ถึง

เยสํ ฐาตฺถํ คติอตฺโถ, พุทฺธิปิ เตสํ อตฺโถ ปวตฺติปาปฺณานิ.^{๕๘๒}

ธาตุเหล่านี้มีความหมายว่า ไป ธาตุเหล่านั้นมีความหมายว่า รู้, เป็นไป และถึง อีกด้วย

คำว่า เจโตปริยญาณ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริยาตติ ปริยํ = ญาณกำหนดรู้ ชื่อว่า ปริยะ

(ปริ บทหน้า + ยา ธาตุ <คติมุหิ = ไป> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

^{๕๘๐} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๐๑/๔๔

^{๕๘๒} นีติ.ธาตุ ๑

^{๕๘๑} ธาตุวตฺถ. ๒๐

- เจตโส ปริยฺ เจโตปริยฺ = ญาณกำหนดรู้จิต ชื่อว่า เจโตปริยะ (บัญญัติปปริสสมาส)
- เจโตปริยณฺจ ตํ ฌาณณฺจาติ เจโตปริยญาณํ = ญาณกำหนดรู้จิต ชื่อว่า เจโตปริยญาณ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำอธิบาย ประสตุตานํ เป็นต้น

คำว่า ประสตุตานํ (สัตว์อื่น) คือ สัตว์ที่เหลืยกเว้นตน

แม้คำว่า ประบุคคลานํ (คนอื่น) นี้ก็มีความหมายเหมือนกับคำข้างต้น แต่ทั้งสองคำมีรูปศัพท์ต่างกัน[ว่า สดตฺ และ บุคคล] ตามเวไนยชน[ผู้เข้าใจรูปศัพท์นั้นๆ] และตามพระญาณที่ทำให้เทศนาไพเราะ[ด้วยคำไวพจน์]

ในคำว่า สดตฺตานํ เป็นต้นนี้ สัตว์ คือ ผู้ผูกพันในรูป เป็นต้น แต่คำนี้เป็นบัญญัติปรากฏในกระแสนามของสิ่งที่มีชีวิต ดังนั้น แม้พระอรหันต์ผู้ปราศจากความยินดีพอใจก็เรียกว่าสัตว์ได้เช่นกัน หรือเรียกว่าสัตว์โดยภุตปุพพคตินัย

คำว่า บุํ คือ นรก คำว่า บุคคละ คือ ผู้ดำเนินไปสู่ นรก นั้น หมายถึง คนทำบาป แม้คนอื่น[คือคนทำบุญแล้วจะไปเกิดในสุคติภูมิ]ผู้ท่องเที่ยวเกิดในสังสารวัฏก็เรียกว่า บุคคละ เพราะไม่พ้นไปจากสถานะที่ตกไปในนรกนั้น อีกอย่างหนึ่ง นักนิรุตติศาสตร์กล่าวว่า ชื่อว่า บุคคละ (ผู้เกิดและตาย) เพราะทำหมู่สัตว์นั้นๆ ให้เต็มด้วยการเกิดในภพนั้นๆ และเคลื่อนจากภพไปด้วยความไม่เที่ยง^{๕๘๓}

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า สดตฺ มีรูปวิเคราะหฺว่า

- รูปาทีสุ สณฺชนฺตํ สดตฺตา = ผู้ยึดติดผูกพันในรูป เป็นต้น ชื่อว่า สัตว์
- (สณฺช ธาตุ (ราก = กำหนด) + ต ปัจจัย)

ตามความหมายของศัพท์ คำนี้หมายถึงบุคคลผู้ยังมีราคะอยู่ ก็คือปุถุชนและพระเสกขะ แต่ยังหมายรวมถึงพระอรหันต์ที่ปราศจากราคะแล้วอีกด้วยโดยรูปหีนัย คือ ส่วนที่เป็นชื่อที่ปรากฏทางโลก หรือโดยภุตปุพพคตินัย คือ ส่วนที่กล่าวถึงสิ่งที่เคยเป็นมาก่อน

คำว่า ปุคฺคล มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้ดำเนินไปสู่หนรก = ปุ่ คลนฺตีติ ปุคฺคลา.

(ปุ่ บทหน้า = นรก + คล ธาตุ <ไป> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ แปลงนิคหิตใน ปุ่ เป็น คุ อักษร)

๒. ผู้เกิดและตาย

- ตํสฺส ตฺตนิกายํ ปุเรนฺตีติ ปุรา.

(ปุร ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

- คลนฺติ จวนฺตีติ คลา (คล ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ปุรา จ เต คลา จาติ ปุคฺคลา (วิเศษโนภยบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า เจตสา เจโต หมายความว่า [กำหนดรู้]จิตของสัตว์บุคคลเหล่านั้นด้วยจิตของตน

คำว่า ปริจฺจ ปชานาติ หมายความว่า กำหนด[จิตของสัตว์บุคคลอื่นด้วยจิตของตน] แล้วรู้เห็นโดยประการต่างๆ คือ จิตมีรากะเป็นต้น

วิธีเจริญเจโตปริยญาณ

ถามว่า : บุคคลเจริญญาณนี้ให้เกิดขึ้นได้อย่างไร ?

ตอบว่า : ญาณนี้สำเร็จด้วยอำนาจทิพพจักขุญาณ ซึ่งเป็นปริกรรม (การเริ่มทำ) ของ เจโตปริยญาณนี้ ดังนั้น ภิกษุนี้เจริญอาโลกสิณแล้วแลเห็นสีเลือดที่อาศัยหทัยรูปของผู้อื่น ด้วยทิพพจักขุญาณแล้วพึงสอบสวนดูจิต

คำว่า หทยรูป (หทัยรูป) ไม่ใช่หทัยวัตถุ แต่เป็นชิ้นเนื้อหัวใจ ซึ่งภายนอกมีรูปเหมือนบัวตูม ภายในเหมือนรังบวบขม เลือดที่จะกล่าวต่อไปนี้อาศัยหทัยรูปนั้นอยู่ ส่วน หทัยวัตถุเป็นไปโดยอาศัยเลือดดังกล่าว^{๕๘๔}

กล่าวโดยละเอียดว่า ในเวลาจิตเกิดโสมนัสยินดี หทัยรูปมีสีแดงคล้ายผลไทรสุก ใน

^{๕๘๔} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๐๑/๔๔

เวลาจิตเกิดโทมนัสไม่พอใจ หทัยรูปมีสีดาคัลล่ายผลหว่าสุก ในเวลาจิตวางเฉย หทัยรูปมีสีใส คัลลายนํ้ามันงา ดังนั้น เธอแลเห็นสีเลือดหัวใจผู้อื่นว่า หทัยรูปสีแดงนี้เกิดจากความโสมนัสยินดี หทัยรูปสีดำนี้อาจเกิดจากความโทมนัสไม่พอใจ หทัยรูปสีใสนี้เกิดจากความวางเฉย แล้วแสวงหาจิต พึงทำเจโตปริยญาณให้แก่กล้า ผลที่ได้รับคือ เมื่อเจโตปริยญาณนั้นแก่กล้าตามลำดับอย่างนี้ เธอย่อมเปลี่ยนจากจิตหนึ่งไปสู่อีกจิตหนึ่งโดยไม่ต้องดูหทัยรูป รู้ชัดจิตทั้งหมดที่เป็นกามาวจรจิต รูปาวจรจิต และอรูปาวจรจิตได้ ดังข้อความในคัมภีร์[มหา]อรรถกถาว่า

ถามว่า : ผู้ที่ต้องการจะรู้จักจิตของผู้อื่นในอรุณภูมิจะดูหทัยรูปของใคร จะเห็นอินทรีย์เปลี่ยนแปลงของใคร

ตอบว่า : ไม่ต้องดูหทัยรูปและอินทรีย์เปลี่ยนแปลงของใคร[ทั้งสิ้น] การน้อมนึกถึงจิตในภูมิแห่งใดแห่งหนึ่งแล้วรู้จัก ๑๖ ประเภทนี้เป็นวิสัยของท่านผู้ทรงฤทธิ์ แต่คำกล่าว[ว่าให้ดูหทัยรูปแล้วสอบสวนดูจิต]นี้หมายความว่าผู้ที่ยังไม่เชี่ยวชาญ[ในอภิญาประเภทนี้]

ท่านนำข้อความข้างต้นมาจากคัมภีร์มหาอรรถกถาที่เป็นปถกเทศนาของพระพุทธเจ้า มาแสดงไว้ในที่นี้ และมีได้เอ่ยไว้ในคัมภีร์อรรถกถาฉบับอื่น จึงไม่อาจอ้างคัมภีร์อรรถกถาฉบับอื่น มาแสดงไว้ในที่นี้ได้

อธิบายจิต ๑๖ ประเภท

ส่วนในคำว่า สราคํ วา จิตฺตํ (จิตมีราคะ) เป็นต้น จิตมีราคะ คือ จิตที่เกิดร่วมกับ โลภะ ๘ ดวง

จิตปราศจากราคะ คือ กุศลจิตและอัพยาทจิตที่เลิ้ออันเนื่องด้วยภูมิ ๔ [กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ และโลกุตตรภูมิ]

จิต ๔ ดวงเหล่านี้ คือ จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัส ๒ ดวง จิตที่เกิดร่วมกับวิจิกิจฉา ๑ ดวง และจิตที่เกิดร่วมกับอหังการจะ ๑ ดวง ไม่นับเข้าในทฤษฏีนี้ [คือ กลุ่มจิต ๒ ประเภท ได้แก่ จิตมีราคะ และจิตปราศจากราคะ]

ท่านกล่าวว่า อิมสฺมี ทูเก สงฺคหํ น คจฺจนฺติ (ไม่นับเข้าในทูกะนี้) เพราะกุศลจิตและอัปยาคจิตนั้นไม่มีความสับสนว่าประกอบรวมกับราคะ เพราะเป็นกุศลที่มีโยนิโสมนสิการเป็นเหตุและเป็นอัปยาคฤต (วิบากและกิริยา) ที่ไม่มีราคะนั้นเป็นมูลเหตุ จึงควรเรียกว่า จิตปราศจากราคะ ส่วนอกุศลจิตที่เหลือไม่ประกอบรวมกับราคะ จึงไม่มีความมีราคะ แต่ข้ออ้างที่อกุศลจิตที่เหลือประกอบกับราคะนั้นมิได้เพราะมีราคะนั้นเป็นมูลเหตุ อกุศลจิตที่เหลือจึงไม่ใช่จิตปราศจากราคะ ดังนั้น จึงควรพ้นไปจากทูกะ^{๕๘๕}

แต่พระเถระบางรูปนับจิต ๔ ดวงเหล่านั้นอีกด้วย[โดยความเป็นจิตปราศจากราคะ]

จิต ๔ ดวง คือ โทสมูลจิต ๒ และโมมุหจิต ๒ แม้ไม่ประกอบด้วยราคะ ก็ไม่ใช่จิตที่ตรงกันข้ามกับราคะ จึงไม่ควรนับจิต ๔ ดวงเข้าในทูกะที่ ๑ คือ จิตมีราคะ และจิตปราศจากราคะ แต่พระเถระบางรูปยังนับเข้าในทูกะที่ ๑ อีกด้วย เพราะเห็นว่าการไม่ประกอบรวมกับราคะเป็นหลักสำคัญในเรื่องนี้ ส่วนความเป็นปฏิปักษ์ไม่ใช่หลักสำคัญ ดังข้อความว่า

ท่านกล่าวว่า “แต่พระเถระบางรูปนับจิต ๔ ดวงเหล่านั้นอีกด้วย” โดยหมายถึงพระเถระที่ยอมรับว่าอกุศลจิตที่เหลือเป็นจิตปราศจากราคะโดยดำริว่า แม้ไม่มีความเป็นปฏิปักษ์กัน การไม่ประกอบรวมกันเป็นหลักสำคัญในเรื่องนี้ เหมือนอัปยาคธรรมบางอย่าง [อกุศลวิปากจิต และอาวชชนจิตทางปัญจทวารและมโนทวาร]^{๕๘๖}

การแสดงความเห็นของอาจารย์ท่านอื่นที่พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามี ๓ ลักษณะ คือ

๑. แสดงการไม่เห็นด้วยเพื่อคัดค้าน มักใช้คำว่า เกจิ (บางคน), เกจิ เถรา (พระเถระบางรูป)
๒. แสดงความเป็นกลางเพื่อประกาศความเห็นของท่านอื่นโดยไม่คัดค้าน มักใช้คำว่า อญเญ, เอเก, เอกจุเจ (อาจารย์ท่านอื่น)

^{๕๘๕} วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๔๐๑/๔๖

^{๕๘๖} วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๔๐๑/๔๖

๓. แสดงความยกย่องเพื่อประกาศความเห็นตาม มักใช้คำว่า อปเร (อาจารย์บางท่าน) ท่านผู้แต่งจะกล่าวถึงองค์ธรรมของโลกมูลจิตเหล่านี้และจิตอื่นๆ ไว้ในชั้นนิตเทสที่จะกล่าวต่อไป ผู้อ่านที่ไม่เคยเรียนพระอภิธรรมมาก่อนควรข้ามไปอ่านองค์ธรรมของเรื่องนี้ในชั้นนิตเทส จึงไม่ขอกล่าวถึงองค์ธรรมของจิตเหล่านั้นไว้ในเรื่องนี้โดยละเอียด

จิตมีโทสะ คือ จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัส ๒ ดวง

จิตปราศจากโทสะ คือ กุศลจิตและอัปยากตจิตทั้งหมดที่เนื่องด้วยภุมิ ๔

อกุศลจิต ๑๐ ดวงที่เหลือ [คือ โลกมูลจิต ๘ โมมูหจิต ๒] ไม่เข้าในทฤษนี้ [คือ กลุ่มจิต ๒ ประเภท ได้แก่ จิตมีโทสะและจิตปราศจากโทสะ] แต่พระเถระบางรูปนับจิต ๑๐ ดวงเหล่านั้นอีกด้วย[โดยความเป็นจิตปราศจากโทสะ]

ส่วนในคำว่า สโมห วิตโมห (จิตมีโมหะ จิตปราศจากโมหะ) นี้ จิต ๒ ดวง คือ จิตที่เกิดร่วมกับวิจิกิจฉา และจิตที่เกิดร่วมกับอุทธัจจะ ชื่อว่า จิตมีโมหะโดยวิธีไม่ระคนกับโลภะและโทสะ] และอกุศลจิต ๑๒ ดวง ชื่อว่า จิตมีโมหะ เพราะโมหะเกิดในอกุศลทุกดวง

จิตปราศจากโมหะ คือ จิตที่เหลือ[อันเป็นกุศลและอัปยากต]

สโมหจิตนี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า โมมูหจิต คือ จิตหลงยิ่ง คำว่า โมมูห อาจหมายถึงบุคคลหรือจิตตามสมควร ถ้าหมายถึงบุคคลก็ใช้เป็นรูปว่า โมมูห (คนหลงยิ่ง, คนงมงาย) แต่ถ้าหมายถึงจิตใช้เป็นรูปว่า โมมูหจิตต (จิตหลงยิ่ง) ดังข้อความว่า

อิธ ภิกขเว เอกจฺโจ สมฺโณ วา พฺราหฺมโณ วา มนฺโต โหติ โมมูโห.^{๕๘๗}

ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้เป็นคนงมงาย

ปุณ จปรํ สนฺทก อีเฑจฺโจ สตฺถา มนฺโต โหติ โมมูโห.^{๕๘๘}

สันทกะ อีกประการหนึ่ง ศาสตาบางคนในโลกนี้เป็นคนงมงาย

^{๕๘๗} ที่.สี. ๙/๖๕/๒๗

^{๕๘๘} ม.ม. ๑๓/๒๓๒/๒๐๗

มนโท ปริกิสฺสตีติ กปโณ วีย มนโท วีย โมมุโห วีย กิสฺสตี ปริกิสฺสตี ปริ-
กิลิสฺสตี.^{๕๘๙}

คำว่า มนโท ปริกิสฺสตี (จักมัวหมองเหมือนคนโง่) หมายความว่า จักลำบาก
คือ มัวหมอง กล่าวคือ เศร้าหมอง เหมือนคนยากไร้ คนโง่งมง่าย

กถณจ ปุคฺคโล มนโท โมมุโห โหติ ? อิเธกัจจ ปุคฺคโล กุสลากุสเล ธมฺเม น
ชานาติ, สาวชชานวชเช ธมฺเม น ชานาติ, หีนปฺปณีเต ธมฺเม น ชานาติ, กณฺหสุกฺกสฺส-
ปฏิกฺกาเ ธมฺเม น ชานาติ. เอวํ ปุคฺคโล มนโท โมมุโห โหติ.^{๕๙๐}

บุคคลผู้โง่งมง่ายคืออะไร ? คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ไม่รู้สภาวะธรรมที่เป็น
กุศลหรืออกุศล มีโทษหรือไม่โทษ เลวหรือประณีต เหมือนธรรมฝ่ายดำหรือธรรมฝ่าย
ขาว บุคคลเช่นนี้ชื่อว่าผู้โง่งมง่าย

วิจิกิจฺฐุทฺธจฺจสทฺตจิตฺตทวยมฺปิ วฏฺฏติ พลวตา โมเหเน สมนฺนาคตฺตตา. ตถา
หิ ตานิ “โมมุหจิตฺตานีติ วุจฺจนติ.”^{๕๙๑}

แม้จิตสองดวงคือจิตที่เกิดร่วมกับวิจิกิจณาและจิตที่เกิดร่วมกับอุทฺธจจะย่อมมีได้
เพราะประกอบด้วยโมหะที่มีกำลัง ดังจะเห็นได้ว่า จิตเหล่านั้นเรียกว่า โมมุหจิต

ตามหลักภาษาคำว่า โมมุห มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มุยฺหตีติ โมมุโห หรือ มุยฺหตีติ โมมุหํ = คนหลงยิ่ง หรือจิตหลงยิ่ง ชื่อว่า โมมุหะ
(มุห ธาตุ <เวจิตฺเต = หลง> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำนี้มีวิธีประกอบรูปศัพท์ ๒ ประการ คือ

๑. ซ้อน มุห ศัพท์ ได้รูปว่า มุหฺมุห แล้วลบ ห ใน มุห ศัพท์หน้า, แปลง อุ ของ มุห
ศัพท์หน้าเป็น โอ และที่สระ อุ ของ มุห ศัพท์หลังเป็น อุ ด้วยนิรุตตินัย คือ วิธีประกอบรูปศัพท์
ของศัพท์เฉพาะบางศัพท์ที่ไม่ต้องใช้สูตรทางไวยากรณ์กำกับหรือด้วยมหาสูตร จึงได้รูปว่า โมมุห
การประกอบรูปศัพท์เช่นนี้เรียกว่า ปททวิตตะ คือ การซ้อนบท ดังข้อความว่า

^{๕๘๙} พ.ม. ๒๙/๕๕/๑๒๘

^{๕๙๑} ม.อ.ฎีกา ๓/๒๖๔/๑๕๔

^{๕๙๐} อภิ.ป. ๓๖/๑๙๒/๑๘๐

โมหุโหติ วุตตพเพ ห-การโลเปน โมหุโหติ วุตต. ตมจ อติสยตฺถทีปํ ปริยา-
ทวยสฺส อติเรกตถาวโตติ ยถา ปทฺฐจฺานนํติ วุตตํ “อติสมมุพฺโหติ. ลิตฺเต หิ สติ ปฺนา-
รมฺโง นิยมาย วา โหติ อตฺถนฺตรวิญญาปนาย วา.”^{๕๙๒}

เมื่อควรกล่าวว่า โมหุโห ท่านกล่าวว่า โมหุโห ด้วยการลบ ห อักษร และคำ
นั้นแสดงอรรถพิเศษที่นอกเหนือจากอรรถที่รู้จักกันอยู่ เพราะคำไวพจน์สองศัพท์แสดงอรรถ
พิเศษยิ่งไปกว่าปกติ ดังคำว่า ปทฺฐจฺานนํ (เหตุไกล) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อติสมมุพฺโห (คน
หลงยิ่ง, คนงมงาย) โดยแท้จริงแล้ว เมื่อมีอรรถสำเร็จอยู่แล้ว การกล่าวซ้ำอีกย่อมมีได้
เพื่อกำหนดแน่นอนหรือเพื่อแสดงให้อรรถพิเศษ

ลทฺโธกาเสน โมเหณ สุฏฺฐุ มุยฺหนฺตฺติ โมหฺมฺหานํติ วุตตพเพ นฺริตฺตฺนเยน
โมหฺมฺหานํติ วุตต. ^{๕๙๓}

คำว่า โมมุหะ คือ จิตที่หลงยิ่งด้วยโมหะซึ่งได้รับโอกาสแล้ว เมื่อควรกล่าวว่า
โมหฺมฺห พระอนุรุธท้าวจารย์กล่าวรูปว่า โมมุห ด้วยนฺริตฺตฺน

โลลฺอุป, โมมุโห, กุกฺกุโจ, สฺสุโข, โรรุโวอิจฺจาทีสุ ปน อติสยตฺถทีปนฺตํ ปทฺทวิตฺตํ
กตฺวา ปุพฺพปเทสฺส อฺกฺขรโลโป. ^{๕๙๔}

การซ้อนบทแล้วลบอักษรในบทหน้าย่อมมีเพื่อแสดงอรรถพิเศษนอกเหนือไป
จากอรรถที่รู้จักกันอยู่ในคำว่า โลลฺอุป (คนตะกละ), โมมุโห (คนงมงาย), กุกฺกุโจ (คน
เดือดร้อนใจเสมอ), สฺสุโข (คนเป็นสุขมาก), โรรุโว (นรกอันเป็นที่คร่ำครวญยิ่งนัก)

๒. ซ้อน มุ ข้างหน้า มุห ได้รูปว่า มุมุห แล้วแปลง อุ ของ มุ ศัพท์หน้าเป็น โอ และ
ที่ชะ อุ ของ มุห ศัพท์หลังเป็น อุ ด้วยนฺริตฺตฺนหรือด้วยมหาสูตร ได้รูปว่า โมมุห การประกอบ
รูปศัพท์เช่นนี้เรียกว่า ธาตุทวิตตะ คือ การซ้อนธาตุ ดังข้อความว่า

มุยฺหตฺติ โมมุโห, โลลฺูปตฺติ โลลฺูปโป. อาทิตฺตํ โอตฺตตมฺจ อิจฺจาที. ^{๕๙๕}

คนงมงาย ชื่อว่า โมมุหะ คนตะกละ ชื่อว่า โลลฺูปปะ ซ้อนพยางค์ต้น และแปลง
[สระ อุ] เป็น โอ ดังนี้เป็นต้น

^{๕๙๒} ที.สี.อภินวฎีกา ๑/๖๕-๖๖/๕๒๙

^{๕๙๔} นฺริตฺตฺติ. ๓๓

^{๕๙๓} ปรมตฺถ.ฎีกา ๓๓/๓๕

^{๕๙๕} นฺริตฺตฺติ. ๗๘๖

อรรถพิเศษนอกเหนือไปจากอรรถที่รู้กันอยู่นี้ มีระบุไว้โดยตรงในอรรถกถาของมัชฌิมนิกายและปุคคลบัญญัติว่า

โมมฺโหติ อติมฺพุโห.^{๕๙๖}

คำว่า โมมฺโห แปลว่า คนหลงยิ่ง

มนฺโห โมมฺโหติ อญฺญาณภาเวน มนฺโห อวิสทตฺยา โมมฺโห, มหามฺพุโหติ
อตฺโถ.^{๕๙๗}

คำว่า มนฺโห โมมฺโห (คนโง่งมงาย) หมายความว่า คนโง่เพราะไม่รู้จริง และมงาย เพราะไม่เข้าใจชัดเจน ความหมายคือ คนหลงยิ่ง

จิตที่ถอย คือ จิตที่คล้อยตามถีนะและมีทระ

จิตฟุ้งซ่าน คือ จิตที่คล้อยตามอุทฺทัจจะ

มหัคคตจิต (จิตยิ่งใหญ่) คือ รูปาวจรจิต [๑๕] และอรูปาวจรจิต [๑๒]

จิตมิใช่มหัคคตจิต (จิตไม่ยิ่งใหญ่) คือ จิตที่เหลือ [กามาวจรจิต ๕๔ โลกุตตรจิต ๘]

คำว่า มหัคคต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. มหนฺตภาวํ คตํ มหัคคตํ (ทุตฺติยาตฺตปฺปรีสสมาส) = จิตถึงความยิ่งใหญ่

เพราะสามารถข่มกิเลสได้ คือ ข่มนิวรณ์ที่เกิดทางใจได้เป็นวิกัมภนประหानในขณะเจริญรูปฌานและอรูปฌาน, เพราะมีผลยิ่งใหญ่ คือ ส่งผลให้ไปเกิดในพรหมโลกที่มีอายุยืนนานนับกับและเพราะมีกระแสจิตยาวนาน คือ เกิดขึ้นนานหลายชั่วโมงหรือหลายวันได้ในขณะเข้าฌานสมาบัติ

๒. มหนฺเตหิ คตํ มหัคคตํ (ตุตฺติยาตฺตปฺปรีสสมาส) = จิตที่เป็นทางดำเนินของผู้ยิ่งใหญ่
คือ จิตที่ผู้มีฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมมังสาอันใหญ่หลวง

^{๕๙๖}

ม.ม.อ. ๓/๒๓๒/๑๗๑

^{๕๙๗}

อภิ.ปฺ.อ. ๓/๑๙๒/๑๑๓

สอตุตรจิต (จิตที่มีจิตอื่นสูงกว่า) คือ จิตทุกดวงที่เนื่องด้วยภูมิ ๓ [กามาวจรจิต รูปา-
วจรจิต และอรุปาวจรจิต]

อนุตตรจิต (จิตยอดเยี่ยม) คือ โลกุตตรจิต [๘]

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๕๙๘} อธิบายโลกุตตรจิตว่าเป็นจิตพ้นไปจากโลกคืออุปาทาน
ชั้น^{๖๐๐} แต่อภิธรรมัตถวิภาสินีซึ่งเป็นคัมภีร์ฎีกาใหม่ของอภิธรรมวาทาร^{๕๙๙} ได้อธิบายเรื่องนี้โดย
จำแนกตามโลก ๓ คือ สังขารโลก สัตตโลก และโอกาสโลก ดังนี้

๑. มรรค ๔ ชื่อว่า โลกุตตระ (กำลังข้ามพ้นจากโลก ๓) คือ

ก. มรรค ๔ กำลังข้ามพ้นจากสังขารโลกคืออุปาทานชั้น^{๖๐๐} เพราะไม่มีกิเลสเกิดร่วม
กับมรรคจิตในขณะบรรลุมรรค

ข. โสตาปัตติมรรคกำลังข้ามพ้นจากโลกของปุถุชน สกทาคามีมรรคกำลังข้ามพ้น
จากโลกของพระโสดาบัน อนาคามีมรรคกำลังข้ามพ้นจากโลกของพระสกทาคามี อรหัตตมรรค
กำลังข้ามพ้นจากโลกของพระอนาคามี

ค. โสตาปัตติมรรคกำลังข้ามพ้นจากโลกคืออบายภูมิ สกทาคามีมรรคกำลังข้ามพ้น
จากโลกคือกามภูมิบางส่วน อนาคามีมรรคกำลังข้ามพ้นจากโลกคือกามภูมิทั้งหมด อรหัตตมรรค
กำลังข้ามพ้นจากโลกคือรูปภูมิและอรุณภูมิ

๒. ผล ๔ ชื่อว่า โลกุตตระ (ข้ามพ้นแล้วจากโลก) คือ ข้ามพ้นแล้วจากสังขารโลก
สัตตโลก และโอกาสโลกทั้งสามเหล่านั้น

๓. มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ชื่อว่า โลกุตตระ คือ ยอดเยี่ยมกว่าสังขารโลกคือ
อุปาทานชั้น^{๖๐๐} ดังข้อความว่า

ยาวตา ภิกขเว ธมฺมา สงฺขตา วา อสงฺขตา วา, วิราโค เตสํ ธมฺมานํ อคฺค-
มกฺขายติ.^{๖๐๐}

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่เป็นสังขตะ (มีปัจจัยปรุงแต่ง) หรืออสังขตะ (ไม่มีปัจจัย

^{๕๙๘} วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๔๐๑/๔๖

^{๕๙๙} อภิ.วาทารอภินวฎีกา ๑/๒๗

^{๖๐๐} อัง.จตุกก. ๒๐/๓๔/๓๙, ขุ.อิติ. ๒๕/๙๐/๓๐๘

ปรุ่่งแ่่ง) มีอยู่เพียงใด วิราคะ (มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน) ปรากฏว่าเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น

ตามข้อความข้างต้น อุตฺตร ศัพทใน โลกุตฺตร มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. กำลังข้ามพ้น = จิตกำลังข้ามพ้นจากโลก ชื่อว่า โลกุตฺตระ
- อุตฺตรตฺติ อุตฺตร, โลกโต อุตฺตร โลกุตฺตร (อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ปัจจุบันกาล)

๒. ข้ามพ้นแล้ว = จิตข้ามพ้นแล้วจากโลก ชื่อว่า โลกุตฺตระ
- อุตฺตรตฺติ อุตฺตร, โลกโต อุตฺตร โลกุตฺตร (อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ อดีตกาล)

๓. ยอดเยี่ยม, ประเสริฐ = สิ่งทีปรากฏยิ่งกว่า ชื่อว่า อุตฺตระ
- วิเสเสน อุกคโตติ อุตฺโตร (อุ ศัพท + ตร ปัจจัยในวิเสสตัทิต ตามข้อความในพระบาลีที่นำมาอ้างอิงข้างต้นว่า อคฺคมกฺขายติ <ย่อมปรากฏว่าเลิศ>)

จิตตั้งมั่น คือ จิตทีบรรลุอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ

จิตไม่ตั้งมั่น คือ จิตทีไม่บรรลุถึงสมาธิทั้งสองอย่าง

จิตหลุดพ้น คือ จิตถึงความหลุดพ้นโดยชั่วขณะ [กามาวจรกุศลจิต], ช่มไว้ [มหัคคต-จิต], ตัดขาดโดยสิ้นเชิง [มรรคจิต], ทำให้สงบอีก [ผลจิต] และสลัดออก [มรรคจิตและผลจิต]

จิตไม่หลุดพ้น คือ จิตทียังไม่ถึงความหลุดพ้นทั้ง ๕ อย่างนี้

โดยประการดังนี้ ภิกษุผู้ได้บรรลุเจโตปริยญาณย่อมรู้ชัดจิตมีราคะทุกประเภทว่าเป็นจิตมีราคะ ... รู้ชัดจิตไม่หลุดพ้นว่าเป็นจิตไม่หลุดพ้น

แม้จิตบางดวงมีปัจจุเวกชนจิตเป็นต้นจะรับเอานิพพานเป็นอารมณ์ได้ แต่มิได้ถึงความหลุดพ้นด้วยการสลัดออก เพราะมิได้ประกอบด้วยหน้าที่เช่นนั้น [จึงไม่ชื่อว่าจิตหลุดพ้นด้วยการสลัดออก]^{๖๐๑}

จบเรื่องเจโตปริยญาณ

^{๖๐๑} วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๔๐๑/๔๗

เรื่องปุพเพนิวาสานุสสติญาณ

[๔๐๒] ในเรื่องปุพเพนิวาสานุสสติญาณ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้

ข้อความต่อไปนี้เป็นคำอธิบายของพระบาลีว่า

โส เอวํ สมหิเต จิตฺเต ปริสุทฺเธ ปรีโยทาเต อนนฺคเณ วิคตฺวปุกฺกิลเส มุทฺทเต
กมฺมณิเย จิตฺเต อาเนญชฺชปตฺเต ปุพฺเพนิวาสานุสสติญาณาย จิตฺตํ อภินิหฺรติ อภินินฺนาเมติ.
โส อเนกวิหิตํ ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรติ. เสยฺยถิ ? เอกปิ ชาตี เทวปิ ชาติโย ติสฺโสปิ
ชาติโย จตฺสฺโสปิ ชาติโย ปณฺจปิ ชาติโย ทสฺปิ ชาติโย วีสฺปิ ชาติโย ตีสฺปิ ชาติโย
จตฺตาฬีสฺปิ ชาติโย ปณฺณาสฺปิ ชาติโย ชาตีสตฺปิ ชาตีสทฺสฺสฺปิ ชาตีสตสทฺสฺสฺปิ อนเเกปิ
สํวฏฺฏกปฺเป อนเเกปิ วิวฏฺฏกปฺเป อนเเกปิ สํวฏฺฏวิวฏฺฏกปฺเป –

๑. อมฺตราสี เอวํนาโม เอวํโคตฺโต เอวํวณฺโณ เอวํมาหาโร เอวํสุทฺทชฺช-
ปฏิสฺสเวทึ เอวํมายฺปริยนฺโต.

๒. โส ตโต จโต อมฺตร อุตฺปาที.

๓. ตตฺตราปาสี เอวํนาโม เอวํโคตฺโต เอวํวณฺโณ เอวํมาหาโร เอวํสุทฺทชฺช-
ปฏิสฺสเวทึ เอวํมายฺปริยนฺโต.

๔. โส ตโต จโต อธิฐปฺนโนติ.

อิติ สาการํ สทฺทเทสํ อเนกวิหิตํ ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรติ.^{๖๐๒}

เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลส ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อนโยน
เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้ได้บรรลุสมาธิในจุดตถมานั้นจึง
น้อมจิตไปเพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติก่อนได้หลากหลาย คือ ๑ ชาติบ้าง ๒
ชาติบ้าง ๓ ชาติบ้าง ๔ ชาติบ้าง ๕ ชาติบ้าง ๑๐ ชาติบ้าง ๒๐ ชาติบ้าง ๓๐ ชาติบ้าง
๔๐ ชาติบ้าง ๕๐ ชาติบ้าง ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง แสนชาติบ้าง หลายสังวัฏฏกบ้าง
หลายวิวัฏฏกบ้าง หลายสังวัฏฏกบ้างและวิวัฏฏกบ้างว่า —

^{๖๐๒} ที่.สี. ๙/๒๔๔/๘๑-๒

๑. ในภพโน้นๆ เรามีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล ผิวพรรณ อาหาร เสวยสุขทุกข์ และอายุชัยอย่างนั้นๆ

๒. เราเห็นจุติจากภพนั้นก็ไปเกิดในภพโน้น

๓. แม้ในภพนั้นเราก็มียุขอย่างนั้น มีตระกูล ผิวพรรณ อาหาร เสวยสุขทุกข์ และอายุชัยอย่างนั้นๆ

๔. ครั้นจุติจากภพนั้นจึงมาเกิดในภพนี้

เราระลึกชาติก่อนได้หลายชาติพร้อมทั้งลักษณะทั่วไป (ผิวพรรณเป็นต้น) และชีวประวัติ (ชื่อและตระกูล) อย่างนี้

คำว่า บุพเพนิวาสานุสสติญาณ (เพื่อบุพเพนิวาสานุสสติญาณ) นี้ หมายความว่า เพื่อประโยชน์แก่ญาณในการระลึกถึงขั้นที่ที่เคยอาศัยอยู่ในภพก่อน

คำว่า บุพเพนิวาส (ขั้นที่ที่เคยอาศัยอยู่ในภพก่อน) คือ ขั้นที่ที่เคยอาศัยอยู่ในภพก่อน คือ ในชาติที่ล่วงมาแล้ว

คำว่า บุพเพนิวาส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิวุตถาติ นิวาโส, ขนฺธสนฺดาโน = กระแสขั้นที่ที่เคยอาศัยอยู่ ชื่อว่า นิวาสะ (นิ บทหน้า + วส ธาตุ <นิวาเส = อยู่> + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ อดีตกาล)
- บุพเพ นิวาโส บุพเพนิวาส = กระแสขั้นที่ที่เคยอาศัยอยู่ในภพก่อน ชื่อว่า บุพเพ-นิวาสะ (อตุตตสมาส)

คำว่า นิวุตถา (เคยอาศัยอยู่) หมายความว่า เคยครอบครอง คือ เกิดบ่อยๆ กล่าวคือ เกิดขึ้นแล้วดับไปในกระแสรูปนามของตน อีกอย่างหนึ่งคือ ธรรม[คือขั้นที่]ที่เคยอาศัยอยู่ หมายถึง รับเอาเป็นอารมณ์ กล่าวคือ ถูกกำหนดรู้เห็นด้วยวิญญานจิตของตน หรือถูกรู้เห็นด้วยวิญญานจิตของผู้อื่นในการระลึกถึงพระพุทธเจ้าผู้ตถาคตได้แล้วเป็นต้น ซึ่งมีได้แก่เฉพาะพระพุทธเจ้าเท่านั้น

คำว่า นิวตถา (เคยอาศัยอยู่) มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สิ่งที่ตนเคยรู้เห็นมาก่อน คือ สิ่งที่ตนเคยครอบครองโดยรับเป็นอารมณ์ คือ เกิดบ่อยๆ กล่าวคือ เกิดขึ้นแล้วดับไปในกระแสรูปนามของตนในเวลาที่ผ่านมาแล้ว

๒. สิ่งที่ตนและผู้อื่นเคยรู้เห็นมาก่อน คือ สิ่งที่ถูกรู้เห็นด้วยวิญญาณจิตของตนโดยกำหนดชื่อ ตระกูล ผิพรรณ อาหาร สุขทุกข์ และอายุขัย หรือสิ่งที่ถูกรู้เห็นด้วยวิญญาณจิตของผู้อื่น เช่น ธรรมที่ถูกรู้เห็นด้วยวิญญาณจิตของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า หรือพระอรหันต์ที่ปรินิพพานไปแล้ว แต่มีเพียงพระพุทธเจ้าเท่านั้นสามารถรู้เห็นวิญญาณจิตของผู้อื่นเช่นนี้ได้ กล่าวโดยสรุปคือ รู้เห็นสิ่งที่บุคคลอื่นรับรู้เป็นอารมณ์ได้นั่นเอง

คำว่า ปุพเพนิวาสานุสสติ คือ สติทำให้ระลึกถึงขั้นที่ที่เคยอาศัยอยู่มาก่อน

ญาณที่ประกอบกับสตินั้น เรียกว่า [ปุพเพนิวาสานุสสติ]ญาณ

ภิกษุหม่อมจติไปเพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ เพื่อประโยชน์แก่ปุพเพนิวาสานุสสติ-
ญาณนั้นตามที่กล่าวมาแล้ว ความหมายคือ เพื่อบรรลุถึงญาณดังกล่าว

ประโยคบาลีว่า

เอวมิมสฺส ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติฌาณสฺส อตฺถาย ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติฌาณาย,
เอตสฺส ฌาณสฺส อธิคฺมาย ปตฺติยาติ วุตฺตํ โหติ

อาจแปลตามศัพท์ว่า

“เพื่อประโยชน์แก่ปุพเพนิวาสานุสสติญาณนั้นตามที่กล่าวมาแล้ว ชื่อว่า เพื่อ
ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความหมายคือ เพื่อบรรลุถึงญาณดังกล่าว”

การแปลเช่นนั้นเข้าใจยากในภาษาไทย ดังนั้นจึงแปลอีกสำนวนหนึ่งเพื่อให้เข้าใจง่าย

ข้อความข้างต้นอธิบาย ปุพเพนิวาสานุสสติฌาณาย ดังนี้

๑. ส วิภัตติที่แปลงเป็น อาย ใน ฌาณาย ลงในตทัตถสัมปทาน คือ สัมปทานที่เป็น
ประโยชน์แก่บุคคลหรือกิจยานั้นๆ แปลว่า “เพื่อ” เพราะอธิบายด้วยคำว่า ปุพเพนิวาสานุสสติ-
ฌาณสฺส อตฺถาย (เพื่อประโยชน์แก่ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ)

๒. ความหมายว่า เพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ มีใจความคือ เพื่อบรรลุถึงปุพเพนิวาสานุสสติญาณ

ข้อ ๑ อธิบายอรรถของ ส จตุตถีวิภัตติ ส่วนข้อ ๒ อธิบายใจความของ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณาย ศัพท์ การประกอบใช้ วุตต์ โหติ (ความหมายคือ) มีจุดมุ่งหมายเพื่อแสดงใจความของบทเป็นหลัก มักประกอบไว้ท้ายพากย์ ส่วนคำว่า อิหิ วุตต์ โหติ (ท่านกล่าวถึงใจความนี้) มักประกอบไว้ต้นพากย์เพื่อแสดงใจความของพากย์ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

คำว่า อเนกวิหิต (หลากหลาย) หมายความว่า มีประเภทมากมาย หรือถูกกล่าว คือ อธิบายพร้อมด้วยประเภทมากมาย

คำว่า อเนกวิหิต (หลากหลาย) มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. มีประเภทมากมาย คือ ภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ และสัตตาวาส เป็นต้น = อเนก (มากมาย) + วิหิต (ประเภท) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า อเนกํ วิหิตํ อสฺมาติ อเนกวิหิตํ (ัญฐิ-พหุพพีหิสมาส)

๒. ถูกกล่าวพร้อมด้วยประเภทมากมาย คือ ตระกูลเป็นต้น = อเนก (ประเภทมากมาย) + วิหิต (ถูกให้เป็นไป, ถูกกล่าว) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า อเนเกหิ วิหิตํ ปวตฺติตฺนฺติ อเนกวิหิตํ (ตติยาตปฺปริสฺสมาส)

คำว่า ปุพเพนิวาส (กระแสน้ำที่เคยอาศัยอยู่มาก่อน) หมายความว่า กระแสน้ำที่เคยอาศัยอยู่มาก่อนในภพนั้นๆ เริ่มตั้งแต่อดีตชาติที่ล่วงเลยมาเป็นต้นไป

คำว่า อนุสฺสรติ (ระลึกได้) หมายความว่า ระลึกตามลำดับขั้น หรือเนื่องด้วยจติและปฏิสนธิ

การระลึกดังกล่าวนี้เป็นของพระสาวก มิใช่ของพระศาสดา [เพราะพระศาสดาทรงระลึกได้ตามต้องการ] ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ขนฺธปฏิปาฏิวนฺน จุตฺติปฏิสนฺธิวนฺน วา (ตามลำดับขั้น หรือเนื่องด้วยจติและปฏิสนธิ) ลำดับขั้น คือ ลำดับต่อเนื่องกันไป

ของชั้นทั้งหลาย ลำดับนั้นมิได้โดยยอนลำดับตั้งแต่จุติจิตเป็นต้นไป ในเรื่องนี้บางคน
กล่าวว่า ลำดับชั้น คือ ลำดับของอิริยาบถ^{๖๐๓}

ผู้ระลึกชาติก่อน ๖ จำพวก

กล่าวโดยละเอียดว่า บุคคล ๖ จำพวกย่อมระลึกชาติก่อนนี้ได้ คือ

๑. เดียรถีย์ [คือคาบสเป็นต้นผู้เชื่อกรรมและผลกรรม]^{๖๐๓} ระลึกได้เพียง ๔๐ กัป ไม่
ยิ่งไปกว่านั้น เพราะมีปัญญาน้อย เนื่องจากกำหนดแยก रूपนาม ไม่ได้
๒. ปกตีสาวก [คือ สาวกทั่วไปนอกจากมหาสาวกและอัครสาวก]^{๖๐๓} ระลึกได้ร้อยกัป
หรือพันกัป เพราะมีปัญญามาก
๓. มหาสาวก ๘๐ ระลึกได้แสนกัป
๔. อัครสาวกทั้งสองระลึกได้ ๑ อสงไขยแสนกัป
๕. พระปัจเจกพุทธเจ้าระลึกได้ ๒ อสงไขยแสนกัป เพราะเวลาอธิฐานสร้างบารมี
ของท่านเหล่านั้นมีเพียงเท่านี้
๖. พระพุทธเจ้า[ระลึกได้]ไม่มีกำหนดเวลา [คือระลึกได้ตามต้องการ]

การที่เดียรถีย์ระลึกสังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัป ๔๐ ได้ ปรากฏในพรหมชาลสูตร
เป็นต้น ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า น ตโต ปรี (ไม่ยิ่งไปกว่านั้น) แล้วกล่าวว่า ทพฺพล-
ปญฺญตฺตา (เพราะมีปัญญาน้อย) เป็นต้นเพื่อแสดงเหตุดังกล่าว คำนั้นแสดงว่าการ
เจริญวิปัสสนาเป็นเหตุสำคัญของบุพเพนิวาสานุสสติญาณ ส่วนในคำว่า พลวปญฺญตฺตา
(เพราะมีปัญญามาก) นี้พึงทราบว่าเป็นเหตุทำให้ปัญญามีกำลังคือการกำหนดแยก रूपนาม
เป็นต้น ที่จริงแล้ว วิปัสสนาญาณนั้นเป็นเหตุทั่วไปเกี่ยวกับความมีปัญญาน้อยหรือ
มากเหล่านั้น^{๖๐๓}

^{๖๐๓} วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๔๐๒/๔๙

ความสามารถในการระลึกได้ต่างกัน

นอกจากนั้น :-

๑. เดียรถียระลึกได้ตามลำดับขั้น[ของตนหรือผู้อื่น]เท่านั้น ไม่อาจจะลึกข้ามลำดับขั้นโดยเนื่องด้วยจติและปฏิสนธิ [คือ ระลึกถึงจติของภพหนึ่งแล้วไม่ระลึกถึงส่วนกลางของภพ แต่ข้ามไประลึกถึงปฏิสนธิของภพนั้น] พวกเขาเหมือนคนตาบอดไม่อาจข้ามสถานที่ตามต้องการได้ จึงต้องระลึกตามลำดับขั้นเหมือนคนตาบอดเดินจับไม้เท้าไป

๒. ปกตีสาวก ปกติริลึกตามลำดับขั้นหรือข้ามไประลึกเนื่องด้วยจติและปฏิสนธิได้

๓. มหาสาวก ๘๐ ก็เช่นเดียวกัน

๔. อัครสาวกทั้งสองไม่ต้องการระลึกตามลำดับขั้น อาจข้ามไปตามจติและปฏิสนธิอย่างนี้ว่า เมื่อเห็นจติของอัตภาพหนึ่งแล้วเห็นปฏิสนธิได้ เมื่อเห็นจติของอัตภาพอื่นแล้วเห็นปฏิสนธิได้อีก เป็นต้น

๕. พระปัจเจกพุทธเจ้าก็เช่นเดียวกัน

๖. พระพุทธเจ้าไม่จำเป็นต้องระลึกตามลำดับขั้นและข้ามไปโดยจติและปฏิสนธิ ดังจะเห็นได้ว่า ฐานะที่ทรงประสงค์[จะระลึกถึง]ในภพเบื้องต่ำหรือเบื้องสูงตลอดหลายโกฏิกัป ย่อมปรากฏชัดเจนแก่พระองค์ ดังนั้น จึงทรงย่นได้หลายโกฏิกัปด้วยคำบาลีที่ย่อด้วยเพยยาลนัยแล้วยังลงสู่ภพที่ต้องการทุกอย่างไป[ด้วยพระญาณ]ได้ด้วยการข้ามไปเหมือนราชสีห์กระโดด

ข้อความว่า “จุลคำบาลีที่ย่อด้วยเพยยาลนัย” หมายความว่า บุคคลที่สาธยายคำบาลีที่ย่อด้วยเพยยาลนัย ย่อมสาธยายย่อโดยถือเอาคำเริ่มต้นและคำลงท้ายเท่านั้น ว่า ปจมฺ ฌานํ ฯ เปฯ ปญจมฺ ฌานํ ไม่สาธยายทีละบท ฉนฺใด พระพุทธเจ้าทรงย่นได้หลายโกฏิกัป ฉนนํ^{๖๐๔}

พระญาณของพระพุทธเจ้าเหล่านั้นที่ดำเนินไปอย่างนี้ ย่อมไม่ติดขัดผิดพลาดในชาติระหว่างๆ เมื่อไม่ติดขัดผิดพลาดย่อมระลึกถึงสถานที่ต้องการได้ทุกแห่ง อุปมาเหมือนลูกศรที่

^{๖๐๔} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๔๐๑/๕๑

นายขมังธนูตั้งเช่นสร้งอาจารย์ผู้ชำระของการยิงชนทรายยิงออกไป ไม่ติดอยู่ในระหว่างต้นไม้ หรือเครือเถาเป็นต้น ย่อมถูกเป้าไม่ติดขัดผิดพลาด

เรื่องสร้งอาจารย์พบในขุททกนิกาย ชาดก^{๖๐๕} และอรรถกถาของคัมภีร์ชาดก^{๖๐๖}

ในชนผู้ระลึกชาติก่อนได้เหล่านี้ การเห็นชาติก่อนของเตียรถียเหมือนแสงหิ่งห้อย ของ ปกตีสาวกเหมือนแสงตะเกียง ของมหาสาวกเหมือนแสงคบเพลิง ของอัครสาวกเหมือนแสงดาว ประกายพริ้ว ของพระปัจเจกพุทธเจ้าเหมือนแสงจันทร์ ของพระพุทธเจ้าเหมือนดวงอาทิตย์ใน ฤตสารทนต์ประดับด้วยรัศมีนบพัน [เพราะกำจัดความมืดมนในวิสัยของตนได้โดยสิ้นเชิง]^{๖๐๗}

นอกจากนั้น การระลึกชาติก่อน —

- ของเตียรถียเหมือนคนตาบอดใช้ปลายไม้เท้าเดินคลำทาง [เพราะไม่อาจข้าม ลำดับขั้นได้^{๖๐๘}]
- ของปกตีสาวกเหมือนการเดินบนสะพานปูไม้ท่อนเดียว
- ของมหาสาวกเหมือนการเดินบนสะพานปูพื้น[พอเดินได้ ๔-๕ คน^{๖๐๙}]
- ของอัครสาวกเหมือนการไปบนสะพานเกวียน
- ของพระปัจเจกพุทธเจ้าเหมือนการเดินในทางเท้ากว้าง
- ของพระพุทธเจ้าเหมือนการเดินในทางเกวียนใหญ่[จุเกวียนได้ ๒๐-๓๐ เล่ม^{๖๑๐}]

การระลึกที่ประสงค์เอาในที่นี้

แต่ในที่นี้พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอากการระลึกชาติของสาวก ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า อนุสฺสรวดีติ ขนฺธปฏฺฐาปณฺวเสณ จุตฺตปฏฺฐิสนฺธิวเสณ วา อนุคนฺตฺวา อนุคนฺตฺวา สรวดีติ (คำว่า อนุสฺสรวดีติ หมายความว่า ระลึกตามลำดับขั้น หรือเนื่องด้วยจติและปฏฺฐิสนฺธิ)

^{๖๐๕} ขุ.ชา. ๒๗/๕๐-๕๔/๔๔๒-๕๐

^{๖๐๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๐๒/๕๑

^{๖๐๖} ขุ.ชา.อ. ๗/๕๐-๕๔/๒๘๓-๓๑๓

^{๖๐๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๐๒/๕๒

วิธีปฏิบัติในการระลึกถึงชาติก่อน

[๔๐๓] ด้วยเหตุนั้น ภิกษุผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรประสงค์จะระลึกชาติได้อย่างนั้น เมื่อกลับจากบิณฑบาตหลังอาหาร ควรไปในที่สงัดหลักเรือนอยู่ เข้ามาน ๔ ตามลำดับ[เพื่อให้กายใจเิบอิมด้วยปีติและสุขตามสมควรในมาน ๓^{๖๐๙}]แล้วออกจากมานที่ ๔ อันเป็นบาทฐานของอภิญญา แล้วน้อมนึกถึงการนั่งครั้งสุดท้าย

ต่อแต่นั้นพึงน้อมนึกถึงกิจที่ทำตลอดทิวาราตรีทั้งคืนโดยย้อนลำดับอย่างนี้คือ การปูที่นั้ง การเข้ามาสู่ที่พัก การเก็บบาตรจีวร เวลาฉัน เวลากลับมาจากหมู่บ้าน เวลาเที่ยวบิณฑบาตในหมู่บ้าน เวลาเข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้าน เวลาออกจากวัด เวลาไหว้ลานพระเจดีย์และลานโพธิ์ เวลาล้างบาตร เวลาถือบาตร กิจที่ทำตั้งแต่การถือบาตรจนถึงการล้างหน้า กิจที่ทำในเวลาใกล้รุ่ง มัชฌิมยาม และปฐมยาม อนึ่ง กิจเพียงเท่านั้นย่อมปรากฏแก่คนที่มีจิตปกติ แต่ปรากฏแจ่มชัดแก่คนที่มีจิตที่เป็นสมาธิด้วยปริกรรม

ถ้ากิจบางอย่างในกิจเหล่านี้ไม่ปรากฏชัดเจน เธอต้องเข้าป่าทกมานอีก ครั้นออก[จากมาน]แล้วจึงน้อมนึกอีก ด้วยการเข้าป่าทกมานเพียงเท่านั้น กิจย่อมปรากฏชัดเด่นดุจประทีปสว่างไสว[ในที่มืด] [เพราะป่าทกมานทำให้สติและปัญญาแก่กล้าเหมือนหินลับมีด ซึ่งส่งผลให้สติและปัญญาเหล่านั้นสูงงอมแก่กล้าอย่างยิ่งด้วยการเข้าป่าทกมานนั้น^{๖๐๙}]

เธอควรน้อมนึกถึงกิจที่ตนทำโดยย้อนลำดับอย่างนี้แม้ในวันที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ ที่ ๑๐ กึ่งเดือน ๑ เดือน ๑๐ ปี หรือ ๒๐ ปี ตามวิธีที่กล่าวมานี้เมื่อเธอน้อมนึกถึงย้อนไป ๑๐ หรือ ๒๐ ปีเป็นต้นจนถึงปฏิสนธิของตนในภพนี้ ควรน้อมนึกถึงรูปนามซึ่งเป็นไปในจุติขณะในภพก่อน ผลที่ได้รับคือ ภิกษุผู้มีปัญญา [คือ ผู้เคยสั่งสมบารมีในการอบรมอภิญญา^{๖๐๙}] ย่อมสามารถเพิกปฏิสนธิแล้วทำรูปนามในจุติขณะให้เป็นอารมณ์ได้โดยวาระแรกทีเดียว

ข้อความว่า “รูปนามซึ่งเป็นไปในจุติขณะในภพก่อน” คือ รูปนามที่บังเกิดตามเหตุปัจจัยของตน และควรน้อมนึกถึงรูปก่อนแล้วน้อมนึกถึงนาม อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า ควรน้อมนึกถึงนามก่อนแล้วน้อมนึกถึงรูปต่อมา^{๖๑๐}

^{๖๐๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๐๒/๕๒

^{๖๑๐} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๐๓/๕๓

แต่รูปนามในภพก่อนดับไม่เหลือ รูปนามอื่นเกิดขึ้น[เพราะกรรมใหม่ในภพนี้] ดังนั้น ฐานะ[คือจุติ]นั้นจึงเหมือนที่คับแคบมืดทึบ คนทรมานปัญญายากที่จะเห็นได้ ภิกษุนั้นก็ไม่ต้องทอ ดุระโดยคิดว่า เราไม่อาจเพิกปฏิสนธิแล้วทำรูปนามในจุติขณะให้เป็นอารมณ์ได้ แต่ควรเข้า ปาทกมานซ้ำแล้วซ้ำเล่า ครั้นออกจากปาทกมานนั้นหลายครั้งแล้วพึงน้อมนึกถึงฐานะดังกล่าว เกิด

ข้อความว่า “รูปนามอื่นเกิดขึ้น” กล่าวไว้เพราะอุปปัตติภพอื่นเกิดขึ้นจากกรรม ภพอื่น เนื่องจากเป็นอัทธาปัจจุบัน (ปัจจุบันโดยระยะกาล) อื่น มิฉะนั้นแล้วรูปนาม อื่นๆ คงจะเกิดขึ้นแม้ในภพหนึ่ง และรูปนามที่ดับไปแล้วก็คงไม่เกิดขึ้นอีก ดังคัมภีร์ มหานิทเทศกล่าวไว้ว่า

เย นิรุทธา มรณตสฺส ติฏฺฐมานสฺส วา อิท
สพฺเพปิ สทิสฺสา ขนฺธา คตา อปฺปปฏิสนฺธิกา.^{๖๑๑}

ขันธเหล่าใดของเหล่าสัตว์ที่ตายอยู่หรือยังเป็นอยู่ในโลกนี้ดับไปแล้ว
ขันธทั้งหมดนั้นเป็นอย่างเดียวกัน[โดยการดับสูญ] ดับไปแล้วก็ได้สืบต่อ^{๖๑๒}

ผลที่ได้รับคือ ภิกษุผู้กระทำการนี้ออกจากปาทกมานแล้วไม่น้อมนึกถึงกิจที่น้อมนึก มาก่อน แต่น้อมนึกปฏิสนธิเท่านั้น ไม่นานนักก็จะเพิกปฏิสนธิแล้วทำรูปนามซึ่งเป็นไปในจุติ- ขณะให้เป็นอารมณ์ได้ อุปมาเหมือนคนมีกำลังตัดต้นไม้ใหญ่เพื่อทำซ่อฟ้าของเรือนยอด เมื่อ คมขวานบิ่นด้วยการตัดกิ่งใบ ไม่อาจตัดไม้ใหญ่ได้ แต่เขาไม่ทอดธุระเสีย ไปสู่โรงช่างเหล็กให้ ช่างทำขวานให้คมแล้วกลับมาตัดอีก และเมื่อมันบิ่นอีกก็ให้ช่างทำอย่างนั้นแล้วตัดอีก เขาตัด อยู่อย่างนี้ไม่นานนักก็จะโค่นต้นไม้ใหญ่ได้ เพราะไม่ต้องตัดส่วนที่ถูกตัดแล้ว และตัดส่วนที่ยัง มิได้ตัด

พึงทราบการเทียบเคียงอุปมาอย่างนี้ คือ

ก. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ เหมือนซ่อฟ้าของเรือนยอด

๖๑๑

พ.ม. ๒๙/๓๙/๙๗

๖๑๒

วิสุทธิมหาภิภา ๒/๔๐๓/๕๓

- ข. รูปนามที่ดำเนินไปในจุติขณะของภพก่อน เหมือนต้นไม้ใหญ่
- ค. ปฏิสนธิจิตในภพนี้ที่เนื่องด้วยรูปนามที่จิตนั้น เหมือนกิ่งใบ
- ฌ. การเจริญบริกรรม เหมือนคมมีด
- ง. ปาทกมาน เหมือนโรงช่างเหล็ก^{๖๑๓}

พึงแสดงข้อความนี้ด้วยอุปมาเหมือนคนผ่าฟืนและช่างโกนผมเป็นต้นอีกด้วย

คนผ่าฟืนอยู่ ถ้าคมขวานไม่คมก็ต้องลับขวานก่อนค่อยผ่าฟืนต่อ หรือช่างโกนผมก็ต้องลับมีดที่ทื่อให้คมเพื่อให้โกนผมต่อได้ ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติก็ต้องเข้าปาทกมานซ้ำแล้วซ้ำเล่า แล้วพึงน้อมนึกถึงปฏิสนธิ ฉะนั้น

ในพากย์นั้น ญาณที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ตั้งแต่การนั่งครั้งสุดท้ายจนถึงปฏิสนธิ ไม่ชื่อว่าบุพเพนิวาสญาณ [เพราะไม่มีความเป็นธัมมารมณ์ที่รับรู้ในชาติก่อน^{๖๑๓}] แต่ชื่อว่า ญาณประกอบด้วยบริกรรมสมาธิ (สมาธิที่เป็นไปโดยความเป็นบริกรรม[ของบุพเพนิวาสญาณ]) บางคนกล่าวว่า เป็นอดีตังสญาณ (ญาณในส่วนอดีต) ถ้าข้อความนั้นหมายถึงอดีตังสญาณที่เป็นรูปาวจร ก็ไม่ถูก [เพราะญาณอันประกอบด้วยบริกรรมสมาธิเป็นกามาวจร เนื่องจากไม่มีหลักฐานที่พบในพระบาลีหรืออรรถกถาว่ารูปาวจรจิตเกิดขึ้นรับขั้นที่เป็นไปภายในจุติจิตตมาเป็นอารมณ์ได้^{๖๑๓}]

เมื่อใด ภิกษุนั้นเกิดมโนทวาราวชชนจิตรับรูปนามที่ดำเนินไปในจุติขณะโดยล่วงพ้นปฏิสนธิจิต เมื่อมโนทวาราวชชนจิตนั้นดับแล้ว ชวนะ ๔ หรือ ๕ ดวงย่อมแล่นไปรับรูปนามดังกล่าวเป็นอารมณ์ ชวนจิตดวงต้น [๓ หรือ ๔ ดวง] เป็นกามาวจรชวนจิตมีชื่อว่า บริกรรมเป็นต้น ดวงสุดท้ายเป็นอัปปนาจิตที่ประกอบกับรูปาวจรจตุตถกามตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น เมื่อนั้น ญาณที่เกิดร่วมกับอัปปนาจิตนั้นของเธอชื่อว่า บุพเพนิวาสานุสสติญาณ

เธอย่อมระลึกถึงชาติก่อนได้หลายชาติด้วยสติที่ประกอบด้วยปัญญานั้น คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง ... ย่อมระลึกชาติก่อนได้หลายชาติพร้อมทั้งลักษณะทั่วไป (ผิวพรรณเป็นต้น) และชีวประวัติ (ชื่อและตระกูล) อย่างนี้

^{๖๑๓} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๔๐๓/๕๓

คำอธิบาย เอกมปิ ชาตี เป็นต้น

[๔๐๔] ในพากย์นั้น คำว่า เอกมปิ ชาตี (๑ ชาตีบ้าง) หมายความว่า กระแสขันธ์หนึ่งอันนับเข้าในภพหนึ่งที่มีปฏิสนธิอยู่ต้นจุดอยู่ท้าย

แม้ในคำว่า เทวปิ ชาตีโย (๒ ชาตีบ้าง) เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

สังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัป

ในคำว่า อนเนกปิ สัมมฏฏกัปเป (หลายสังวัฏฏกัปบ้าง) เป็นต้น สังวัฏฏกัป คือ โลกกำลังเสื่อม วิวัฏฏกัป คือ โลกกำลังเจริญ

ในกัปเหล่านี้ สังวัฏฏกัปยังรวมเอาสังวัฏฏฐายีกัป (โลกดำรงอยู่เป็นพื้นว่างเปล่าหลังจากพินาศแล้ว) เพราะมีสังวัฏฏกัปนั้นเป็นเบื้องต้น และวิวัฏฏกัปยังรวมเอาวิวัฏฏฐายีกัป (โลกดำรงอยู่ในพัฒนาการหลังจากบังเกิดขึ้นใหม่) เมื่อเป็นเช่นนั้นจึงรวมเอาอสงไขยกัปไว้ครบถ้วนดังพระพุทธดำรัสว่า

จตุตตาริมานิ ภิกขเว กปปสส อสงขุเขยยานิ. กตมานิ จตุตตาริ ? สัมมฏฏ,
สัมมฏฏฐายี, วิวัฏฏ, วิวัฏฏฐายี.^{๖๑๔}

ภิกษุทั้งหลาย อสงไขยกัปมี ๔ ประการ อสงไขยทั้ง ๔ ประการมีอะไรบ้าง
คือ สังวัฏฏกัป สังวัฏฏฐายีกัป วิวัฏฏกัป และวิวัฏฏฐายีกัป

อสงไขยกัป คือ กัปที่ไม่อาจนับเวลาได้ มี ๔ ประเภท คือ

๑. สังวัฏฏกัป โลกกำลังพินาศ คือ ระยะเวลาตั้งแต่เกิดฝนใหญ่ล้างโลกจนถึงเปลวไฟดับไป น้ำล้างโลกแห้งไป หรือลมล้างโลกสลายไป เหลือเพียงอากาศอันว่างเปล่า

๒. สังวัฏฏฐายีกัป โลกดำรงอยู่หลังจากพินาศแล้ว คือ ระยะเวลาตั้งแต่อากาศอันว่างเปล่าจนถึงฝนใหญ่สร้างโลกตกเต็มแสนโกฏิจักรวาล

๓. วิวัฏฏกัป โลกกำลังเกิดขึ้นใหม่ คือ ระยะเวลาตั้งแต่ฝนใหญ่สร้างโลกจนถึงดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ และนักษัตรปรากฏ

^{๖๑๔} ที.สี. ๘/๒๔๔/๘๑-๒

๔. วิวัฏฏฐายีกับ โลกดำรงอยู่หลังจากเกิดขึ้นใหม่ คือ ระยะเวลาตั้งแต่ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ และนักษัตรปรากฏจนถึงฝนใหญ่ล้างโลกตกลงมา

คำว่า สัมภว เป็นต้นมีรูปวิเคราะห์ ดังนี้

- สัมภavn วิณสนํ สัมภavn = การพินาศ ชื่อว่า สังวัฏฏะ
(ลํ บทหน้า + วตุ ธาตุ <วตฺตเน = เป็นไป> + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
 - สัมภavn อสฺส อตฺถิติ สัมภavn = โลกที่มีการพินาศ ชื่อว่า สังวัฏฏะ
(สัมภavn ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต)
 - สัมภavn โต ติญจติ สีเลนาติ สัมภavn จายี = โลกดำรงอยู่หลังจากการพินาศโดยปกติ ชื่อว่า สังวัฏฏฐายี (ลํ บทหน้า + จา ธาตุ <คตินิวตฺติมฺหิ = ห้ามการไป> + ณิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
 - วิวัฏavn นิพฺพตฺตนํ วฑฺฒนํ วา วิวัฏavn = การเกิดขึ้น หรือการเจริญ ชื่อว่า วิวัฏฏะ
(วิ บทหน้า + วตุ ธาตุ <วตฺตเน = เป็นไป> + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
 - วิวัฏavn อสฺส อตฺถิติ วิวัฏavn = โลกที่มีการเกิดขึ้น ชื่อว่า วิวัฏฏะ
(วิวัฏavn ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต)
 - วิวัฏavn โต ติญจติ สีเลนาติ วิวัฏavn จายี = โลกดำรงอยู่หลังจากการเกิดขึ้นโดยปกติ ชื่อว่า วิวัฏฏฐายี (วิ บทหน้า + จา ธาตุ <คตินิวตฺติมฺหิ = ห้ามการไป> + ณิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- รูปวิเคราะห์ของ สัมภavn ศัพท์เป็นต้นที่กล่าวมานี้ เป็นคำสรุปความจากวิสุทธิมรรค-
มหาฎีกา^{๖๑๕} สารัตถทีปนีฎีกา^{๖๑๖} และวิมตฺติวินทนีฎีกา^{๖๑๗}

สังวัฏฏกับ ๓

ในกับ ๔ เหล่านั้น สังวัฏฏกับ ๓ คือ

๑. เตโชสังวัฏฏกับ โลกพินาศด้วยไฟ มีเขตแดนคือพรหมโลกชั้นอภัสสรา เมื่อ
โลกพินาศด้วยไฟ ย่อมถูกไฟเผาภายใต้ชั้นอภัสสราพรหม

^{๖๑๕} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๐๔/๕๔

^{๖๑๖} สารตฺถ.ฎีกา ๑/๑/๓๔๗

^{๖๑๗} วิมตฺติ.ฎีกา ๑/๑/๑๐๒

๒. อาโปสังวัฏฏกัป โลกพินาศด้วยน้ำ มีเขตแดนคือพรหมโลกชั้นสุภิกินหา เมื่อโลกพินาศด้วยน้ำ ย่อมถูกน้ำละลายภายใต้ชั้นสุภิกินหาพรหม

๓. วาโยสังวัฏฏกัป โลกพินาศด้วยลม มีเขตแดนคือพรหมโลกชั้นเวหัพผลา เมื่อโลกพินาศด้วยลม ย่อมถูกลมพัดกระจัดกระจายภายใต้ชั้นเวหัพผลาพรหม

เมื่อว่าโดยเขตด้านกว้าง พุทธเขตหนึ่ง (แสนโกฏิจักรวาล) ย่อมพินาศไปทุกครั้ง

คัมภีร์อริยมัตถกวิภาวิณีประพันธ์เรื่องนี้เป็นคาถาท่องจำว่า

อคคินาภสสุรา เหมฐา	อาเปน สุภิกินหาโต
เวหัพผลโต วาเตน	เอว โลโก วินสฺสตี. ^{๖๑๘}

โลกพินาศด้วยไฟเบื้องล่างตั้งแต่พรหมชั้นอาภัสสรา พินาศด้วยน้ำ
 เบื้องล่างตั้งแต่พรหมชั้นสุภิกินหา พินาศด้วยลมเบื้องล่างตั้งแต่พรหมชั้น
 เวหัพผลา โลกพินาศไปอย่างนี้

บางคนกล่าวว่า เมื่อท่านควรกล่าวถึงโลกพินาศตามลำดับเขตแดนที่พินาศไป
 อย่างนี้ว่า เตโชสังวัฏฏกัป อาโปสังวัฏฏกัป และวาโยสังวัฏฏกัป แต่มิได้กล่าวเช่นนั้น
 แล้วกล่าวว่า อาโปสังวัฏฏกัป เตโชสังวัฏฏกัป และวาโยสังวัฏฏกัป ตามลำดับการแสดง
 มหาภูตรูปที่ทำให้โลกพินาศ อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า ท่านกล่าวไว้ตามลำดับโลกพินาศที่
 จะมีต่อไป^{๖๑๙}

พุทธเขต ๓

ที่ชื่อว่า พุทธเขต มี ๓ ประเภท คือ

๑. ชาติเขต เขตประสูติ มีขอบเขตหมื่นจักรวาล ซึ่งแผ่นดินไหวในเวลาพระตถาคต
 ถีอปฏิสนธิเป็นต้น

^{๖๑๘} อภ.สงคหฎีกา ๕/๒๙/๒๔๖

^{๖๑๙} วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๔๐๓/๕๔

๒. อาณาเขต เขตอำนาจ มีขอบเขตแสนโกฏิจักรวาล ซึ่งอาณาภาพของพระปริตร เหล่านี้แผ่ไป คือ รัตนปริตร ขันธปริตร ธวัชคปริตร อาณานาภปริตร และโมรปริตร

๓. วิสยเขต เขตรับอารมณ์ ไม่มีประมาณที่สุด เป็นสถานที่ซึ่งพระตถาคตทรงทราบ ทุกสิ่งที่ต้องการ [เพราะพุทธญาณมีความเป็นไปเนื่องด้วยความต้องการแน่นอน^{๖๒๐}] สมดัง พระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

ยาวตา วา ปน อากงเขยฺย.^{๖๒๑}

เมื่อเราประสงค์เพียงใด [ย่อมประกาศให้รู้ด้วยเสียงเพียงเท่านั้น]

ในพุทธเขตทั้ง ๓ เหล่านี้ อาณาเขตอย่างเดียวย่อมพินาศไป เมื่ออาณาเขตนั้นพินาศ อยู่ แม้ชาติเขตก็พินาศไปด้วย และเมื่อพินาศก็พินาศร่วมกัน คงอยู่ก็คงอยู่ร่วมกัน พึงทราบ ความพินาศและการคงอยู่ของโลกเหล่านั้นดังต่อไปนี้

อาณาภาพแห่งปฏิสนธิปัญญาของพระตถาคตที่เกิดจากผลบุญย่อมแก่ล้ากว่า น้าอัสสรย์ตามสภาพของตนในสถานที่ใด สถานที่ทั้งหมดนั้นชื่อว่าเขตประสูติของ หน่อเนื้อพุทธางกูร ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ชาติเขตต์ ทสสทสฺสจกฺกวาฬปริญฺตํ (ชาติเขต มีขอบเขตหมื่นจักรวาล)

คำว่า อาณาภาโว วตฺตติ (อาณาภาพแผ่ไป) หมายความว่า ผู้ทรงฤทธิ์ถึงความ ขำนาญทางใจในโลกนี้อยู่ในจักรวาลแห่งใดแห่งหนึ่งที่นับเข้าในอาณาเขตแล้วสาธยาย พระปริตรเพื่อคุ้มครองตน แม้เขาไปจักรวาลอื่นที่อยู่ในอาณาเขตนั้นก็ได้รับการคุ้มครอง แน่นอน อีกอย่างหนึ่ง เมื่อบุคคลอยู่ในจักรวาลหนึ่งที่อยู่ในอาณาเขตนั้นแล้วสาธยาย พระปริตรเพื่อประโยชน์แก่สัตว์ทั้งปวง อาณาภาพของพระปริตรย่อมสำเร็จแก่สัตว์ทั้งปวง ภายในอาณาเขต เพราะเหล่าเทวดายอมรับอำนาจของพระปริตรภายในอาณาเขตนั้น

พระผู้มีพระภาคทรงปฏิญาณการประกาศให้รู้ด้วยเสียงและการแสดงรูปของตน ให้ผู้อื่นเห็นได้ทันที ได้ตรัสว่า ยาวตา วา ปน อากงเขยฺย (เมื่อเราประสงค์เพียงใด) เป็นต้นโดยหมายถึงวิสยเขตดังกล่าว^{๖๒๐}

^{๖๒๐} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๔๐๔/๕๕

^{๖๒๑} อัง.สตตฺตก. ๒๓/๖๖/๘๓

สัตว์โลกผู้เลี้ยงชีพอาศัยฝนและเทวดาผู้เลี้ยงชีพอาศัยดอกไม้และผลไม้ สิ้นชีวิตแล้วย่อมไปบังเกิดในพรหมโลก ครั้นเวลาผ่านไปนานอย่างนี้ น้ำในที่นั้นๆ ย่อมเหือดแห้งไป ต่อมาปลา เต่า และสัตว์นรก สิ้นชีวิตตามลำดับแล้วไปบังเกิดในพรหมโลก อาจารย์บางท่านกล่าวว่า “ในสัตว์เหล่านั้น สัตว์นรกย่อมพินาศไปเมื่อดวงอาทิตย์ดวงที่ ๗ ปรากฏขึ้น”

ถามว่า : การไปเกิดในพรหมโลกย่อมมีไม่ได้โดยปราศจากฌาน และบางคนในมนุษย์เป็นต้นเหล่านั้นก็อดอยากด้วยทุกข์ภัย บางคนไม่อาจบรรลุฌาน พวกเขาจะไปบังเกิดในพรหมโลกนั้นได้อย่างไร

ตอบว่า : พวกเขาไปบังเกิดในพรหมโลก ด้วยอำนาจของฌานที่ตนได้บรรลุในเทวโลก กล่าวคือ ในกาลนั้น เทวดาชั้นกามาวจรชื่อโลกพยุหา (รวมชาวโลก) ทราบว่าโลกจักพินาศในเวลาล่วงไปแสนปี แล้วปล่อยมวยผมลงสยายผมยุ่งเหยิง ร้องให้น้ำตานองหน้า ใช้มือเช็ดน้ำตานุ่งผ้าสีแดง มีรูปร่างน่าหวาดกลัวยิ่งนัก เทวร้องบอกในถิ่นมนุษย์อย่างนี้ว่า

“สหายเอ๋ย ต่อแต่นี้ล่วงไปแสนปี โลกจักพินาศฉิบหาย ถึงมหาสมุทรจักเหือดแห้ง มหาปฐพีนี้และขุนเขาสิเนรุจักถูกไฟเผาพินาศสิ้น ความพินาศจักมีจนถึงพรหมโลก สหายเอ๋ย พวกท่านจงเจริญเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา จงบำรุงมารดาบิดา และจงอ่อนน้อมต่อผู้สูงอายุในสกุลเกิด”

ถามว่า : เทวดาเหล่านั้นรู้ว่าโลกสิ้นไปได้อย่างไร

ตอบว่า : อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ธรรมดาเตือนให้รู้ บางอาจารย์กล่าวว่า รู้ได้ด้วย การเห็นกลางบอกเหตุเช่นนั้น อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า พรหมส่งมาบอก^{๖๓๑}

มนุษย์และภุมเทวดาโดยมากได้ยินคำเตือนของเทวดาเหล่านั้นแล้วรู้สึกสลดใจ มีจิตอ่อนโยนต่อกัน บำเพ็ญบุญ[คือกามาวจรกุศล]มีการเจริญเมตตาเป็นต้นแล้วไปเกิดในเทวโลก ได้บริโภคนิสฺสาโภชนทิพย์แล้วทำบริกรรมวโยกสิณจึงบรรลุฌานในเทวโลกนั้น [เพราะเทวดาสำเร็จฌานในวโยกสิณได้ง่ายด้วยความคุ้นเคยในการรับลมที่มีสัมผัสสบาย^{๖๓๒}] ส่วนเหล่าสัตว์[คือ

^{๖๓๑} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๔๐๕/๕๖

^{๖๓๒} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๔๐๕/๕๖

อบายสัตว์]^{๖๓๓} อื่นจากมนุษย์และภุมเทวดานั้นไปเกิดในเทวโลกด้วยอุปปราปริยเวทนียกรรม (กรรมให้ผลในภพที่สามเป็นต้นไป) ที่จริงแล้วเหล่าสัตว์ผู้ท่องเที่ยวในสังสารไม่อาจเว้นจากอุปปราปริยเวทนียกรรมได้ ถึงพวกเขาก็ได้บรรลุนานในเทวโลกนั้นๆ เหมือนกัน สัตว์ทั้งหมดย่อมไปเกิดในพรหมโลกด้วยอำนาจฌานที่ได้บรรลุในเทวโลกดังกล่าวมานี้

กรรมมี ๔ อย่างโดยเนื่องด้วยเวลาให้ผล^{๖๓๔} คือ

๑. ภูฏฐธรรมเวทนียกรรม กรรมให้ผลในภพนี้ คือ ชวนเจตนาดวงที่ ๑ ในกุศลชวณะ และอกุศลชวณะ ๗ ดวง เพราะเจตนาดวงแรกตั้งอยู่ได้ไม่นานและมีผลน้อยที่สุด เนื่องจากมีกำลังอ่อนกว่าชวนเจตนาทุกดวงโดยเหตุที่ไม่ได้รับอาเสวนปัจจัย (ปัจจัยเสพคฺคฺน) เมื่อได้รับเหตุปัจจัยย่อมให้ผลที่เป็นอเหตุกะในภพนี้แล้วหมดสิ้นไป ไม่อาจติดตามกระแสจิตหลังเสียชีวิตแล้วได้ แต่เมื่อไม่ได้รับเหตุปัจจัยก็เป็นอโหสิกรรม

๒. อุปัชชเวทนียกรรม กรรมให้ผลในภพที่สองถัดจากภพนี้ คือ ชวนเจตนาดวงที่ ๗ อันเป็นเจตนาตัดสิ้นและให้สำเร็จผล เพราะมีสภาวะมากกว่าชวนเจตนาดวงที่ ๑ เนื่องจากได้รับอาเสวนปัจจัย ดังนั้น จึงไม่อาจส่งผลเร็วมากเหมือนเจตนาดวงแรก แต่มีกำลังมากกว่า จึงทำให้เกิดภพใหม่ได้ และดำรงอยู่ไม่นานเหมือนเจตนาดวงกลางๆ เพราะเป็นชวณะดวงสุดท้ายในชวณจิตที่ตกไป เมื่อได้รับเหตุปัจจัยแล้วจะให้ผลปฏิสนธิหรือผลในปวัตติกาลในภพถัดไปแล้วดับสูญ แต่ถ้าไม่ได้รับเหตุปัจจัยก็เป็นอโหสิกรรม ไม่อาจจะข้ามเวลาเสียชีวิตในภพที่ ๒ ได้

๓. อุปปราปริยเวทนียกรรม กรรมให้ผลในภพที่สามเป็นต้นไป คือ ชวนเจตนา ๕ ดวง ในท่ามกลางที่มีกำลังมากและเป็นแก่นสาร ให้ผลเร็วไม่ได้ แต่ดำรงอยู่นาน ดังนั้น เมื่อได้โอกาสย่อมให้ปฏิสนธิ ๕ ครั้งเริ่มจากภพที่ ๓ เป็นต้นไปแล้วให้ผลในปวัตติกาลได้ตลอดแสนกัปตราบเท่าที่สังสารวัฏยังดำเนินไปอยู่

๔. อโหสิกรรม กรรมที่ไม่ให้ผล คือ กรรม ๓ อย่างแรกที่ไม่ได้โอกาสให้ผลตามขอบเขตของตนๆ โดยขอบเขตของกรรมแรกกำหนดด้วยการจุติจากภพนี้ ขอบเขตของกรรมที่ ๒ กำหนดด้วยการจุติจากภพถัดไป และขอบเขตของกรรมที่ ๓ กำหนดด้วยการจุติโดยการปรินิพพาน

^{๖๓๓} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๔๐๕/๕๖

^{๖๓๔} สงฺคห ๕/๕๒/๓๑, ปรมตฺถ.ภูมิภา ๕/๑๔๗/๒๐๔-๗

อนึ่ง เวลาที่ล่วงไปนานนับตั้งแต่ฝนขาด ดวงอาทิตย์ดวงที่ ๒ ย่อมปรากฏ สมดัง
พระพุทธรังษีเป็นต้นว่า

โหติ โข โส ภิกขเว สมโย.^{๖๓๕}

ภิกษุทั้งหลาย สมัยนั้นมีอยู่

ควรนำสัตตสุริยสูตรมาอธิบาย

เมื่อดวงอาทิตย์ดวงที่ ๒ นั้นปรากฏแล้ว ไม่มีขอบเขตว่าเป็นกลางคืนหรือกลางวัน
ดวงอาทิตย์ดวงหนึ่งขึ้น ดวงหนึ่งตก โลกจึงมิได้ขาดจากแสงดวงอาทิตย์เลย ในดวงอาทิตย์ล้าง
โลกไม่มีสุริยเทพบุตรเหมือนในดวงอาทิตย์ปกติ

ในเวลาโลกพินาศ แม้สุริยเทพบุตรก็เจริญญาณให้เกิดขึ้นเหมือนเทวดาชั้น
กามาวจรอื่นแล้วไปเกิดในพรหมโลก^{๖๓๖}

ในดวงอาทิตย์ ๒ ดวงนั้น เมื่อดวงอาทิตย์ปกติโคจรอยู่ เมฆและเปลวควันย่อมลอยไป
ในอากาศ ครั้นดวงอาทิตย์ล้างโลกโคจรอยู่ ท้องฟ้าปราศจากควันและก้อนเมฆ สีเหมือนนง
กระจก น้ำในแม่น้ำเล็กเป็นต้นนอกจากแม่น้ำใหญ่ ๕ สาย[คือ คงคา ยมุนา สรรภู อจิรวดี และ
มหิ^{๖๓๖}]ย่อมเหือดแห้งไป ผ่านจากนั้นไปเป็นเวลานาน ดวงอาทิตย์ดวงที่ ๓ ย่อมปรากฏ ส่ง
ผลให้กระทั้งแม่น้ำใหญ่เหือดแห้งไป

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๑๓๒) กล่าวว่า พระสูตรที่ตรัสไว้เมื่อพระพุทธองค์
ประทับอยู่ในภาคกลางของประเทศอินเดีย มักกล่าวถึงแม่น้ำ ๕ สายเหล่านี้อันเป็นที่รู้จักของคน
ทั่วไป แต่ควรทราบว่ามีแม่น้ำอื่นจากนี้ในสถานที่ต่างๆ ก็แห้งไปเหมือนกัน

คัมภีร์อภินิพตปิฎกกล่าวถึงแม่น้ำ ๕ สายเหล่านี้และแม่น้ำสายอื่นๆ ในประเทศ
อินเดียว่า

๖๓๕

อ.จ.สตฺย. ๒๓/๖๖/๘๒-๓

๖๓๖

วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๐๕/๕๖

คงคาจิวตี เจว

ยมนา สรภู มหี

อิมมา มหานที ปญจ

จนฺทภาคา สรสุสตี.

เนรณฺชรา จ กาเวรี

นมนฺทาที จ นินฺนคา.^{๖๓๗}

แม่น้ำใหญ่มี ๕ สายเหล่านี้ คือ คงคา (คงคา) อจิรวตี (อจิรวตี) ยมนา (ยมนา) สรภู (สรภู) และ มหี (มหี)

แม่น้ำเฉพาะสายอื่น คือ จนฺทภาคา (จันทรภาคา) สรสุสตี (สรสุสตี) เนรณฺชรา (เนรัญชรา) กาเวรี (กาเวรี) และ นมนฺทา (นัมมทา) เป็นต้น

ผ่านจากนั้นไปเป็นเวลานาน ดวงอาทิตย์ดวงที่ ๔ ย่อมปรากฏ ส่งผลให้สระใหญ่ ๗ สระเหล่านี้ที่เป็นต้นน้ำของมหานทีในป่าหิมพานต์ คือ สระสีหปาทะ สระหังสพาทนะ สระกัณณมุนทกะ สระรถการ สระอนโธตต สระฉัททันต์ และสระกุณฺฑละ ย่อมเหือดแห้ง ผ่านจากนั้นไปเป็นเวลานาน ดวงอาทิตย์ดวงที่ ๕ ย่อมปรากฏ ส่งผลให้น้ำในมหาสมุทรไม่คงอยู่แม้เพียงจะเปียกชื้นนี้ ผ่านจากนั้นไปเป็นเวลานาน ดวงอาทิตย์ดวงที่ ๖ ย่อมปรากฏ ส่งผลให้จักรวาลทั้งสิ้นเต็มไปด้วยกลุ่มควันตลบไปหมด ทำให้ความชุ่มชื้นเหือดแห้งไปด้วยควัน แม้แสนโกฏิ-จักรวาลก็เป็นเหมือนจักรวาลนี้ ผ่านจากนั้นไปเป็นเวลานาน ดวงอาทิตย์ดวงที่ ๗ ย่อมปรากฏ ส่งผลให้จักรวาลทั้งสิ้นเต็มไปด้วยเปลวไฟตลบไปหมดทั้งแสนโกฏิจักรวาล

ยอดเขาสีเนรุสูงร้อยโยชน์เป็นต้นพังพินาศหายไปในอากาศ เปลวไฟนั้นพวยพุ่งขึ้นเผาชั้นจาตุมหาราช ไหม้วิมานทอง วิมานเงิน และวิมานแก้วในชั้นจาตุมหาราชนั้นแล้วเผาชั้นดาวดึงส์ ตามทำนองนี้ไฟนั้นเผาไปถึงปฐมฌานภูมิ เผาพรหมโลกทั้ง ๓ ชั้นในปฐมฌานภูมินั้นแล้วอยู่ติดอาภัสสรภูมิ (ทุดิยฌานภูมิ) เปลวไฟนั้นไม่ดับไปตราบที่ยังมีสังขาร[คือรูป]เพียงเล็กน้อย เมื่อสังขารทั้งหมดสิ้นไป ไฟย่อมดับไปไม่เหลือแม้แต่เถ้าถ่านประดุจเปลวไฟเผาเนยใสและน้ำมัน ท้องฟ้าบนและล่างมืดมิดเป็นอันเดียว

โลกบังเกิดขึ้นใหม่

[๔๐๖] หลังจากนั้น เวลาผ่านไปเป็นเวลานาน[ตลอดสงไขยกับที่เป็นสังวัฏฐายี^{๖๓๘}] ฝนใหญ่เกิดขึ้นหลังฝนฝอยๆ [เพิ่มขึ้น]ตามลำดับหลังหยาดน้ำขนาดก้านบัว ไม่เท่า สาก และลำตาล เป็นต้นจนณณมสถานที่ไฟไหม้ทั้งหมดในแสนโกฏิจักรวาลให้เต็มแล้วจึงหายไป ลมเกิดขึ้นทางด้านล่างและด้านขวาแล้วอุ้มน้ำนั้นไว้เป็นก้อนกลมเหมือนหยาดน้ำบนใบบัว

ถามว่า : ลมจะทำกองน้ำใหญ่ถึงปานนั้นให้กลายเป็นก้อนกลมได้อย่างไร

ตอบว่า : เพราะน้ำเปิดช่องให้ กล่าวคือ น้ำนั้นเปิดช่องแก่ลมนั้นในที่นั้นๆ เมื่อถูกลมปั่นให้เป็นก้อนอย่างนั้นย่อมลดลงมาตามลำดับ เมื่อน้ำลดลงๆ พรหมโลกย่อมปรากฏในสถานที่ควรเป็นพรหมโลก[ชั้นปฐมฉานภูมิ^{๖๓๙}]และเทวโลกก็ปรากฏในสถานที่ควรเป็นกามาวจรเทวโลกชั้นสูง ๔ ชั้น[จนถึงชั้นยามา แต่สถานที่ตั้งของสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชและดาวดึงส์ยังไม่ปรากฏ เพราะเนื่องด้วยแผ่นดิน^{๖๔๐}]

อนึ่ง ในเวลาที่น้ำลดลงถึงสถานที่เคยเป็นแผ่นดินแต่เดิม ลมแรงเกิดขึ้นกันน้ำไม่ให้ไหลออกไปได้ ประดุจดั่งน้ำในกระบอกกรองที่ถูกปิดช่องไว้ น้ำที่มีรสดีเหือดแห้งไปทำให้เกิดจวนดินลอยขึ้น จวนดินนั้นบริบูรณ์ด้วยสี กลิ่น และรส เช่นเดียวกับผิวหน้าข้าวปายาส (ข้าวหุงด้วยนม) อันเข้มข้น

และในเวลานั้นเหล่า สัตว์ที่เกิดขึ้นก่อนในอาภัสสรพรหมโลกจุติจากพรหมโลกนั้น เพราะสิ้นอายุหรือหมดบุญ ได้มาเกิดขึ้นในมนุษย์โลกนี้ คนต้นกับเหล่านั้นเป็นผู้มีแสงสว่างในตัว เหาะไปได้ในท้องฟ้า พวกเขาได้ลิ้มรสจวนดินนั้น ถูกตัณหาครอบงำแล้วจึงพยายามกินเป็นคำๆ ตามนัยที่ตรัสไว้ในอัคคัณฐสูตร^{๖๔๑}

แม้พรหมชั้นปริตตภาและอัปปมาณาภาที่รวมเข้าด้วยคำว่า อาภัสสร

ข้อความว่า “คนต้นกับเหล่านั้นเป็นผู้มีแสงสว่างในตัว เหาะไปได้ในท้องฟ้า”

นี้ กล่าวไว้เพราะอุปจารณานุกูลมีอานุภาพมาก^{๖๔๒}

ต่อมาแสงสว่างในตัวของพวกเขาหายไป ความมืดจึงมีขึ้น คนดันกับเหล่านั้นเห็นความมืดแล้วก็หวาดกลัว ต่อแต่นั้นดวงอาทิตย์ขนาด ๕๐ โยชน์เต็มก็ปรากฏขึ้น ทำความหวาดกลัวของพวกเขาให้หายไป ทำให้เกิดความกล้า

พวกเขาเห็นดวงอาทิตย์นั้นแล้วยินดีปรีดาว่า พวกเราได้แสงสว่างแล้ว จึงคิดว่าดวงสว่างนี้จึงชื่อว่าสุริยะ (บันดาลให้เกิดความกล้า) เพราะกำจัดความกลัวแล้วก่อให้เกิดความกล้าแก่พวกเรา แล้วตั้งชื่อดวงอาทิตย์นั้นว่าสุริยะ

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๑๓๕) แสดงความเห็นว่าเป็นว่า นักวิทยาศาสตร์กล่าวว่า ดวงอาทิตย์มีเส้นผ่าศูนย์กลางราว ๘๖๔,๓๙๓ ไมล์ (864,393 Miles) จึงนึกว่าดวงอาทิตย์ที่ใหญ่ขนาดนั้นจะเกิดขึ้นทันทีหรือว่าเคยมีมาก่อน แต่ก็คิดว่าคงจะมีมาก่อนที่จะปรากฏชัดเจนเพียงไม่ปรากฏแก่คนดันกับเพราะพวกเขามีรัศมีอยู่ในตัวแล้ว จึงมิได้สังเกตเห็นแสงอาทิตย์ ต่อเมื่อรัศมีของพวกเขาหายไป จึงต้องการแสงกำจัดความมืด และได้พบดวงอาทิตย์บังเกิดขึ้นในเวลาที่ดินคาคหว้าง แม้การปรากฏของดวงจันทร์ก็เช่นเดียวกัน

คำว่า สุริย มีรูปวิเคราะห์ตามข้อความข้างต้นว่า

- โลกานํ สุรภาวํ ชเนตฺติ สุริโย = สิ่งที ก่อให้เกิดความกล้าแก่ชาวโลก ชื่อว่า สุริยะ
(สุร ศัพท์ + นิย ปัจจัยใน ชเนติ ตัทธิต)

คำว่า สุริย มีความหมาย ๔ ประการในวรรณกรรมบาลีและสันสกฤต คือ

๑. สิ่งที ก่อให้เกิดความกล้าแก่ชาวโลก = โลกานํ สุรภาวํ ชเนตฺติ สุริโย

(สุร ศัพท์ + นิย ปัจจัยใน ชเนติ ตัทธิต) <อภิธานฎีกา ๑/๖๒>

๒. อนุธการวิธมนเนน สตุตํ ภายํ หีสติติ สุริโย = สิ่งทีกำจัดความกลัวของเหล่าสัตว์ด้วยการทำลายความมืด ชื่อว่า สุริยะ

(สุร ภาต <หีสายํ = เบียดเบียน> + อิส ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) <รูป. ๗/๖๘๓>

๓. สิ่งทีดำเนินไปในท้องฟ้า = สรติ อากาเสติ สุริโย [สรติ อากาเศ]

(สร ภาต <คติจินตายํ = ไป, คิด> + ญย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ แปลง อ ของ ส เป็น อุ) <ศพท.พฐม ๕/๓๖๙>

๔. สิ่งที่ส่งชาวโลกไปในงาน = สุวติ กมฺมนิ โลกํ เปรยติติ สุริโย [สุวติ กรมมนิ โลกํ เปรยติ]

(สุ ธาตุ <เปรณ = ส่ง> + ญย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ลง ร อักษรเป็นอาคม)
<ศพท.ทุรัม ๕/๓๖๙>

วรรณกรรมบาลีฉบับสิงหล ไทย และโรมัน มักปรากฏรูปว่า สุริย แต่นับบัญญัติสังคีติพบรูปว่า สุริย ในที่บางแห่งก็มีรูปว่า สุริย เช่นเดียวกัน อภิธานนิสสัยใหม่ (ฉบับตอปปอก) แสดงความเห็นว่ คำว่า สุริย เท่านั้นถูกต้อง ด้วยเหตุผลดังต่อไปนี้ คือ

๑. อภิธานปทีปิกา ฉบับสิงหล และอภิธานนิสสัยของสิงหลทุกฉบับ^{๖๔๐} พบรูปว่า อาทิจโจ สุริโย สุโร

๒. ปทูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงรูปวิเคราะห์ของ สุริย ศัพท์โดยมาจาก สุ ธาตุ + อิส ปัจจัย ให้ลง ร เป็นอาคม และแปลง ส เป็น ย แต่ไม่ได้กล่าวถึงการที่มะ อุ ใน สุ เป็น อุ จึงควรมีรูปเดิมว่า สุริย ตามความเห็นของปทูปสิทธิปกรณ์ ดังข้อความว่า

สุ หีสายํ. อนนุการวิรมเนน สุตตานํ ภัยํ หีสติติ สุริโย, รการาคโม สการสสุยตตณฺจ.^{๖๔๑}

สุ ธาตุในความหมายว่า เปียดเบียน สิ่งที่กำลังความกลัวของเหล่าสัตว์ด้วยการทำลายความมืด ชื่อว่า สุริยะ ลง ร เป็นอาคม และแปลง ส เป็น ย

อย่างไรก็ตาม ผู้แปลเข้าใจว่าทั้งสองรูปถูกต้อง กล่าวคือ คำว่า สุริย มาจากรูปเดิมว่า สุริย (สุร ศัพท์ + ญย ปัจจัย) ตามข้อความที่กล่าวไว้ในอัครัญญสูตร เมื่อรัสสะ อุ ใน สุ เป็น อุ จึงได้รูปว่า สุริย (สันสกฤตใช้เป็น สุรย, อรรธมาครีใช้เป็น สุซฺซ ส่วนปรากฤตใช้เป็น สุซฺซ, สุริอ) ข้อนี้เหมือนคำว่า วิริย มาจาก วิร ศัพท์ + ญย ปัจจัย เมื่อรัสสะ อี ใน วิ เป็น อี จึงมีรูปว่า วิริย ได้บ้าง

วิรสส ภาโว วิริยํ. รสสตุเต กเต วิริยํ.^{๖๔๒}

ความเป็นผู้อาจหาญ ชื่อว่า วิริยะ เมื่อกระทำรัสสะแล้ว ได้รูปว่า วิริยะ

^{๖๔๐} อภิธาน. ๑/๖๒

^{๖๔๑} รูป. ๗/๖๘๓

^{๖๔๒} นิตฺ.สุตฺต. ๗/๖๒

จะเห็นได้ว่า วรรณกรรมบาลีฉบับฉันทะสังคีติมักปรากฏว่า วิริย ส่วนฉบับไทยพบ
รูปว่า วิริย เป็นส่วนใหญ่

อีกทั้งศัพท์นิติปกรณ์ก็กล่าวถึงการแปลง สุริย ศัพท์เป็น สุร ดังข้อความว่า

สุริยสุส สุร. สุโร, สุริโย วา. อสุสุโร ชาโต, จนทสุรสหสฺसानิ.^{๖๔๓}

แปลง สุริย เป็น สุร ได้รูปว่า สุโร หรือ สุริโย เช่น อสุสุโร ชาโต (เวลาดวง
อาทิตย์ขึ้นสูงปรากฏแล้ว, เวลาสายมาก), จนทสุรสหสฺसानิ (ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์
พ้นดวง)

ต่อมาเมื่อดวงอาทิตย์ส่องแสงสว่างในเวลากลางวันแล้วอัสดงคตไป พวกเขาคิดว่า
บัดนี้แสงสว่างที่พวกเราเคยได้รับก็หายไปแล้ว จึงหวาดกลัวอีก พวกเขารำพึงอย่างนี้ว่า ถ้า
พวกเราได้แสงสว่างอีกดวงหนึ่งก็จะเป็นการดี ดวงจันทร์ ๔๙ โยชนปรากฏขึ้นเหมือนรู้ใจของ
พวกเขา พวกเขาเห็นดวงจันทร์นั้นแล้วยินดีปรีดายิ่งนัก จึงคิดว่าดวงสว่างนี้จึงชื่อว่าจันทร์
เพราะเกิดขึ้นเหมือนรู้ความต้องการของพวกเรา แล้วตั้งชื่อดวงจันทร์นั้นว่าจันทร์

คำว่า จนท ตามคำอธิบายข้างต้นมาจาก จนท (ความต้องการ) เมื่อแปลง จ เป็น จ
จึงได้รูปว่า จนท คำนี้มีรูปวิเคราะห์ในศัพท์นิติปกรณ์ (ธาตุมาลา)^{๖๔๔} ว่า

- จนท ชเนตติ จนโท = สิ่งที่เกิดความต้องการ ชื่อว่า จันทะ

(จนท ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ชเนติ ตัทธิต แปลง จ เป็น จ)

เมื่อดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ปรากฏขึ้นดังนี้ กลุ่มดาวนักษัตรก็ปรากฏขึ้น นับแต่นั้น
มาจึงมีกลางคืน กลางวัน เดือน ครึ่งเดือน ฤดู และปี ตามลำดับ ขุนเขาสิเนรุ ภูเขาจักรวาล และ
ภูเขาหิมพานต์ปรากฏขึ้นในวันที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ปรากฏนั่นเอง ภูเขาเหล่านั้นปรากฏ
ขึ้นในวันเพ็ญเดือน ๔ ไม่ก่อนไม่หลังกันเลย

^{๖๔๓} นิต.สุตฺต. ๕๔๐

^{๖๔๔} นิต.ธาตุ. ๑๒๒

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๑๓๖) แสดงความเห็นว่ นักวิทยาศาสตร์กล่าวว่า นักษัตรเป็นดวงอาทิตย์จากจักรวาลอื่น ตามความเห็นนี้ถือว่าเป็นสิ่งที่มีมาก่อนแล้ว แต่คนต้นกับมิได้สังเกตเห็นเพราะพวกเขาฟังพารัศมีของตน ต่อเมื่อรัศมีหายไปจึงสังเกตเห็นนักษัตรเหล่านั้น

ถามว่า : ปรากฏขึ้นอย่างไร

ตอบว่า : เมื่อข้าวฟ่างถูกต้มอยู่ ฟองย่อมผุดขึ้นพร้อมกัน บางแห่งก็สูงขึ้น บางแห่งยุบลง บางแห่งราบเรียบ ฉนั้นใด สถานที่สูงจึงเป็นภูเขา สถานที่ต่ำเป็นทะเล สถานที่ราบเป็นทวีป ฉนั้น

ต่อมาเมื่อสัตว์เหล่านั้นบริโภคนั้นวันดิน บางคนผิวงามบางคนผิวไม่งามตามลำดับ ในพวกเขาเหล่านั้น คนผิวงามดูเหมือนคนมีผิวไม่งาม เพราะการเหยียดหยามของพวกเขาจึงทำให้วันดินนั้นหายไป สะเก็ดดินเกิดขึ้นแทน ต่อมาแม้สะเก็ดดินนั้นก็หายไปตามนัยนั้น เถาปทาลดาเกิดขึ้นแทน แม้เถาปทาลดานั้นก็หายไปอีกตามนัยนั้น ข้าวสาลีสุกที่เกิดเองไม่ต้องเพาะปลูก มีเมล็ดข้าวสารหอม ไม่มีรำและแกลบ ย่อมเกิดขึ้น

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เถาปทาลดาเป็นเถาวัลย์ประเภทหนึ่งที่มีชื่อเช่นนั้น กล่าวกันว่าเถาวัลย์ที่มีกำเนิดต่อมาจากเถาปทาลดาชื่อเถาหัวด้วน^{๖๔๕}

ภายหลังต่อมาหม้อข้าวจึงมีขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น พวกเขาใส่ข้าวสาลีลงในหม้อข้าวแล้ววางไว้บนแผ่นหิน เปลวไฟลุกขึ้นเองหุงข้าวสาลินั้นเป็นข้าวสุกเช่นเดียวกับดอกมะลิ ข้าวสุกนั้นไม่ต้องประสมด้วยแกงและกับ มีรสชาติตามที่ผู้บริโภคต้องการ เมื่อพวกเขากินอาหารหยานนั้นตั้งแต่นั้นบุตรและคู่ช่อย่อมบังเกิด ต่อมาปากแผล[คือทวาร ๙ ได้แก่ ตา ๒ หู ๒ จมูก ๒ ปาก ๑ ทวารหนัก ๑ ทวารเบา ๑] แตกออกเพื่อขับถ่ายบุตรและคู่ช่ ความเป็นชายย่อมปรากฏแก่ชาย และความเป็นหญิงก็ปรากฏแก่หญิง

วันดิน สะเก็ดดิน และเถาปทาลดาที่ถูกบริโภคแล้วเป็นเหมือนสุราโภชน

^{๖๔๕} วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๔๐๖/๕๘

บรรเทาความหิวทำให้สารอาหารกระจายไปตามเส้นเอ็น มิใช่มีผล[คือมูตรและคูถ] เพราะเป็นสิ่งที่ประณีต จึงเป็นเชื้อของไฟธาตุเพราะความประณีตนั่นเอง แต่ข้าวที่ถูกบริโภคแม้จะทำให้สารอาหารกระจายไปก็ให้ผลก่อให้เกิดมูตรและคูถเพราะเป็นของหยาบ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตโต ปฏติ มุตตกริสี สญชยติ (ตั้งแต่นั้นมูตรและคูถย่อมบังเกิด)

อิตถินทรีย์และปฐินทรีย์อันเป็นที่อาศัยมีกำลังแก้กามราคะหยาบยังไม่ปรากฏ คราบเท่าที่พละนุกาพในการข่มกามราคะยังไม่สงบไปในกระแสจิตของเหล่าสัตว์ แต่เมื่อกามราคะหยาบได้รับโอกาสเพราะหมดพละนุกาพในการข่มกามราคะ อิตถินทรีย์และปฐินทรีย์เหล่านั้นอันเป็นที่อาศัยมีกำลังแก้กามราคะหยาบนั้นจึงเกิดขึ้นในสรีระของสัตว์ทั้งหลาย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปฐิสสฺส ฯเปฯ ปาตุภวติ (ความเป็นชายย่อมปรากฏแก่ชาย และความเป็นหญิงก็ปรากฏแก่หญิง)^{๖๔๖}

ในเวลานั้น หญิงจ้องดูชายจนเกินขอบเขต และชายก็จ้องดูหญิงจนเกินขอบเขต ทำให้ความเร่าร้อนในกามเกิดขึ้นเพราะการจ้องดูเป็นเหตุ ดังนั้นจึงเสพเมถุน จนเหล่านั้นถูกวิญญูชนตำหนิทำร้าย[ด้วยการขว้างปาฝุ่นธุลี จี้เก็ก และมูลโค^{๖๔๗}] เพราะการเสพเมถุนเป็นเหตุ จึงสร้างเรือนเพื่อปกปิดเมถุนนั้น พวกเขาอยู่ครองเรือน [เวลาผ่านไป]ตามลำดับ ได้ทำการสังสมเลียนแบบคนเกียจคร้านผู้หนึ่ง นับแต่นั้นมา รำและกลบก็หุ้มข้าวสาร และสถานที่ซึ่งถูกเกี่ยวแล้วก็ไม่งอกขึ้นอีก

ตามปกติคนทั่วไปมักหยิบฉวยข้าวที่พอบริโภคได้ ๑ วัน แต่คนเกียจคร้านผู้หนึ่งหยิบฉวยข้าวสำหรับบริโภค ๒ วัน ทำให้ผู้อื่นเลียนแบบเขาโดยหยิบข้าวสำหรับบริโภค ๒ วันเป็นต้นไป ส่งผลให้มีรำและกลบหุ้มข้าวสาร และข้าวไม่งอกขึ้นเองตามธรรมชาติ ข้อนี้เกิดจากความโลภของมนุษย์ที่ถูกผลักดันด้วยความเกียจคร้าน

พวกเขามาชุมนุมปรึกษากันว่า ท่านผู้เจริญ ธรรมอันทรามเกิดขึ้นในสัตว์ทั้งหลายเมื่อก่อนพวกเราสำเร็จทางใจ[โดยเป็นโอปปาติกะ] มีปิตีเป็นอาหาร[โดยไม่ต้องบริโภค] เป็นต้น

^{๖๔๖} วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๔๐๖/๕๘

^{๖๔๗} ที่.ปา. ๑๑/๑๒๖/๗๖

พึงอธิบายโดยละเอียดตามนัยที่กล่าวไว้ในอัครัญญสูตร^{๖๔๘} ต่อแต่นั้นมาพวกเขาจึงได้ปักปันเขตแดน ครั้งนั้น บุคคลผู้หนึ่งได้ลักขโมยส่วนของผู้อื่น จนทั้งหลายจึงตำว่าบุรุษนั้น ๒ ครั้ง ในครั้งที่ ๓ จึงทุบตีด้วยฝ่ามือ ก้อนดิน และท่อนไม้

เมื่อการลักทรัพย์ การทะเลาะ การพุดเท็จ และการจับท่อนไม้เกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ชนเหล่านั้นจึงประชุมคิดกันว่า ทางที่ดี พวกเราควรสมมุติบุคคลหนึ่ง[ให้เป็นหัวหน้า] ซึ่งเป็นผู้ควรชมคนที่ควรชม ตำหนิคนที่ควรตำหนิ และขับไล่คนที่ควรขับไล่โดยชอบธรรม และพวกเราจะแบ่งข้าวสาลีส่วนหนึ่งให้เขา

เมื่อชนทั้งหลายตกลงใจอย่างนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ในกัปนี้เป็นครั้งแรก มีรูปงามน่าดูในบรรดาสัตว์เหล่านั้นในสมัยนั้น มีบารมีมาก เพียบพร้อมด้วยปัญญา สามารถทำการกำราบและยกย่องได้ พวกเขาจึงเข้าไปหาพระองค์แล้วขอร้องสมมุติขึ้น[ให้เป็นหัวหน้า]

พระโพธิสัตว์นั้นปรากฏโดยพระนามทั้ง ๓ คือ

- ก. มหาสมมุติ เพราะเป็นผู้ที่มหาชนนั้นสมมุติขึ้น
- ข. กษัตริย์ เพราะเป็นใหญ่แห่งที่นา
- ค. ราชา เพราะทำให้คนอื่นยินดีพอใจโดยชอบธรรม (ถูกต้องตามกฎหมาย)

โดยแท้จริงแล้ว พระโพธิสัตว์เป็นบุคคลแรกในตำแหน่งน้าอัศจรรย์ในโลก ดังนั้น ครั้นชาติตยสกุลตั้งต้นแต่พระโพธิสัตว์ก่อตั้งขึ้นอย่างนี้ แม้วรรณะพราหมณ์เป็นต้นก็ก่อตั้งขึ้นตามลำดับ

ท่านนำข้อความจากอัครัญญสูตรมาแสดงไว้ในที่นี้ มีข้อความเต็มดังต่อไปนี้

มหาชนสมมุติโต โข วาเสฏฐ มหาสมมุโต มหาสมมุโตเตว ปจมี อุกขรอุปนิพพุตติ เขตตานอ อธิปัตติ โข วาเสฏฐ ขตติโย ขตติโยเตว ทุตติย อุกขรอุปนิพพุตติ. รมเมน ปเร รณเชตติ โข วาเสฏฐ ราชา ราชาเตว ตติย อุกขรอุปนิพพุตติ.^{๖๔๙}

^{๖๔๘} ที.ปา. ๑๑/๑๒๘/๗๗

^{๖๔๙} ที.ปา. ๑๑/๑๓๑/๘๐

วาเสฏฐะ เพราะเหตุที่สัตว์นั้นอันมหาชนสมมุติ (แต่งตั้ง) ฉะนั้น ชื่อแรกว่า มหาสมมุติ มหาสมมุติ จึงเกิดขึ้น เพราะเหตุที่สัตว์นั้นเป็นใหญ่แห่งที่นาทั้งหลาย ฉะนั้น ชื่อที่ ๒ ว่า กษัตริย์ กษัตริย์ จึงเกิดขึ้น เพราะเหตุที่สัตว์นั้นให้ชนเหล่านี้นินดีโดยชอบธรรม ฉะนั้น ชื่อที่ ๓ ว่า ราชา ราชา จึงเกิดขึ้น

ตามพระพุทธดำรัสข้างต้น คำว่า มหาสมมุติ เป็นต้นมีรูปวิเคราะห์ว่า

๑. มหาชนเนน สมมุโต มหาสมมุโต = ผู้อันมหาชนสมมุติแล้ว ชื่อว่า มหาสมมุติ
(ตติยาตปปริสสมาส มาจาก มหาชนสมมุติ ลบ ชน ศัพท์เพื่อย่อคำ)
๒. เขตตานํ อธิปัตติ ชตติโย = ผู้เป็นใหญ่แห่งที่นา ชื่อว่า ชตติยะ
(เขตต ศัพท์ + อีย ปัจจัยใน อธิปัตติ ตัทธิต แปลงสระ เอ ใน เข เป็น อ)

ดังข้อความว่า

เขตตานํ อธิปัตติชตติยา วา ชตติโยติ อาทิกบปิกราชา วุจฺจติ. ตปฺปภาตฺตา ปน มุทฺธาภิสิตฺเตสฺวปี ตสมฺมณฺณา.^{๖๕๐}

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ชตติยะ เพราะเป็นใหญ่แห่งที่นา ดังนั้นจึงระบุถึงพระราชา ต้นกับ แต่ชื่อของชตติยะนั้นมีได้ในพระราชาผู้ได้รับอภิเชษอีกด้วย เพราะพระราชาต้นกับ เป็นต้นกำเนิดของพระราชาเหล่านั้น

๓. ธมฺเมเน ปเร รณฺเฑตฺติ ราชา = ผู้ทำให้คนอื่นนินดีพอใจโดยชอบธรรม ชื่อว่า ราชา
(รณฺช ธาตุ = <ราเค = ย่อม, นินดี> + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุ-
สาธนะ แปลง นฺช เป็น ช)

คำบาลีว่า ชตติย มีรูปสันสกฤตว่า กษัตริย ไทยจึงใช้เป็น กษัตริย์ ส่วน ราช ศัพท์ มีรูปสันสกฤตว่า ราชน ไทยจึงใช้เป็น ราชน ตามสันสกฤต หรือใช้เป็น ราชา ตามคำบาลีที่ลงปฐมาวจีตติแล้ว

ในการพินาศด้วยไฟและตั้งขึ้นใหม่ของโลกนั้น :-

ก. สังวัฏฏกัป

^{๖๕๐} อภิธานฎีกา ๓๓๕

คือ อสงไขยหนึ่ง ตั้งแต่เกิดฝนใหญ่ล้างโลกจนถึงเปลวไฟดับไป

ข. สังวัฏฏฐายีกับ

คือ อสงไขยที่ ๒ ตั้งแต่เปลวไฟล้างโลกดับไปจนถึงฝนใหญ่สร้างโลกตกเต็มแสน
โกฏิจักรวาล

ค. วิวัฏฏกับ

คือ อสงไขยที่ ๓ ตั้งแต่ฝนใหญ่สร้างโลกจนถึงดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ปรากฏ

ฌ. วิวัฏฏฐายีกับ

คือ อสงไขยที่ ๔ ตั้งแต่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ปรากฏจนถึงฝนใหญ่ล้างโลกอีก

อสงไขย ๔ เหล่านี้เป็นหนึ่งมหากัป ฟังทราบการที่โลกพินาศด้วยไฟและตั้งขึ้นใหม่
ตามที่ได้กล่าวมานี้เป็นลำดับแรก

กัปมี ๔ ประเภท คือ

๑. อายุกับ^{๖๕๑} อายุขัยแต่เหล่าสัตว์ที่มีกำหนดไว้ตามผลกรรมหรือตามจำนวนปี
ของคนในเวลานั้นๆ

๒. อันตรกัป^{๖๕๒} กัปปย่อย คือ ระยะเวลาที่อายุขัยของมนุษย์ลดลงและเพิ่มขึ้น ๑
คู่ตั้งแต่อสงไขยหนึ่งเหลือ ๑๐ ปี และตั้งแต่ ๑๐ ปีจนถึงอสงไขยหนึ่ง โดยเป็นช่วงเวลาที่
อายุขัยของมนุษย์ลดลงตั้งแต่อสงไขยหนึ่งเหลือ ๑๐ ปี สังคมมนุษย์จึงเกิดภัยพิบัติใหญ่ด้วยโรค
ระบาด (โรคันตรกัป) สงครามล้างเผ่าพันธุ์ (สัตถันตรกัป) และทุพภิกขภัย (ทุพภิกขันตรกัป)
ทำให้คนที่เหลือจำนวนน้อยสร้างบุญกุศลทำความดี ส่งผลให้อายุยืนขึ้นจากเดิมตั้งแต่ ๑๐ ปี
จนถึงอสงไขยหนึ่ง

๓. อสงไขยกับ^{๖๕๓} กัปปนับไม่ได้ คือ ระยะเวลา ๖๔ อันตรกัป หรือ ๒๐ อันตรกัป

๔. มหากัป^{๖๕๔} กัปใหญ่ คือ ระยะเวลา ๔ อสงไขยกับ เทียบเท่ากับเวลาหิบบ

^{๖๕๑} อภิ.ป.อ. ๓/๖๒๑-๖๒๔/๒๕๗

^{๖๕๒} ที.ปา. ๑๑/๑๐๓-๔/๖๑, ที.ปา.อ. ๓/๑๐๓-๔/๓๘-๘

^{๖๕๓} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๐๖/๕๙, อภิ.สงคหฎีกา ๕/๒๙/๒๔๗

^{๖๕๔} ส.นิ. ๑๖/๑๒๙/๑๗๔-๗๕, ขุ.จริยา.อ. ๑/๑๓, อภิ.สงคหฎีกา ๕/๒๙/๒๔๖

เมล็ดผักกาด ๑ เม็ดต่อ ๑๐๐ ปีจากกองเมล็ดผักกาดกว้างยาวอย่างละ ๑ โยชน์ (๑๖ ก.ม. หรือ ๒๐ ก.ม.) แม้เมล็ดผักกาดจะหมดไปแต่มหาภิกขุยังไม่หมดสิ้นไป

วิภูฏฐายีนับว่าเป็น ๑ อสงไขยกัป มีอัตรกัป (กัปปะ) ๖๔ กัป แม้กัป ๓ อย่างอื่น คือ สังวัฏฐกัป สังวัฏฐายีกัป และวิวัฏฐกัป ก็มีระยะเวลาเป็นอัตรกัปละ ๖๔ กัปเช่นกัน ดังข้อความว่า

อสงไขยกัปที่เป็นวิภูฏฐายี นับว่าเป็น ๖๔ อัตรกัป บางคนกล่าวว่าเป็น ๒๐ อัตรกัป แม้อสงไขยกัปที่เหลือก็มีระยะเวลาเท่ากับวิภูฏฐายีนั่น^{๖๕๕}

โลกพินาศด้วยน้ำ

[๔๐๗] ในเวลาโลกพินาศด้วยน้ำ ฟิงอธิบายโดยละเอียดตามนัยที่กล่าวมาก่อน[ในข้อ ๔๐๕] ว่า ฝนใหญ่ล้างโลกเกิดขึ้นก่อน เป็นต้น แต่ความต่างกัณมีดังนี้คือ ฝนน้ำกรวดหาใหญ่ล้างโลกเกิดขึ้นในโลกที่พินาศด้วยน้ำนี้ เหมือนดวงอาทิตย์ดวงที่ ๒ ในโลกที่พินาศด้วยไฟนั้น ฝนน้ำกรวดนั้นตกปรอยๆ ก่อน[จึงเพิ่มขึ้น]ตามลำดับเต็มแสนโกฏิจักรวาลด้วยกระแสน้ำใหญ่ แผ่นดินและภูเขาเป็นต้นทุกแห่งที่ถูกฝนน้ำกรวดกระทบย่อมละลาย ลมรอบด้านคำจุนน้ำกรวดไว้ น้ำกรวดท่วมตั้งแต่แผ่นดินเป็นต้นไปถึงพรหมโลกชั้นทุติยฉานภูมิ น้ำกรวดนั้นละลายพรหมโลก ๓ ชั้น [ปริตตภา อปปมาณาภา และอาภัสสรา^{๖๕๖}] ในพรหมโลกนั้นแล้วหยุดถึงชั้นสุภกิณหา (ตติยฉานภูมิ) ไม่แห้งไปตราบที่ยังมีสังขารเพียงเล็กน้อย ครั้นท่วมสังขารทุกอย่างให้ไปตามน้ำหมดแล้วจึงเหือดแห้งสูญหายไปโดยฉับพลัน ท้องฟ้าบนและล่างมืดมิดเป็นอันเดียว ข้อความทั้งหมดเหมือนกับที่กล่าวมาแล้ว ต่างกันเพียงในการพินาศด้วยน้ำแล้วตั้งขึ้นใหม่นี้ โลกปรากฏเริ่มตั้งแต่พรหมโลกชั้นอาภัสสราเป็นต้นมา และเหล่าสัตว์เคลื่อนจากพรหมโลกชั้นสุภกิณหาแล้วมาบังเกิดในพรหมโลกชั้นอาภัสสราเป็นต้น

ในการพินาศด้วยน้ำและตั้งขึ้นใหม่ของโลกนั้น :-

^{๖๕๕} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๔๐๖/๕๙

^{๖๕๖} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๔๐๗/๕๙

ก. สังวัฏฏกัป

คือ อสงไขยหนึ่งตั้งแต่เกิดฝนใหญ่ล้างโลกจนถึงน้ำล้างโลกแห้งไป

ข. สังวัฏฏฐายีกัป

คือ อสงไขยที่ ๒ ตั้งแต่ น้ำล้างโลกแห้งไปจนถึงฝนใหญ่สร้างโลก

ค. วิวัฏฏกัป

คือ อสงไขยที่ ๓ ตั้งแต่ฝนใหญ่สร้างโลกจนถึงดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ปรากฏ

ฌ. วิวัฏฏฐายีกัป

คือ อสงไขยที่ ๔ ตั้งแต่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ปรากฏจนถึงฝนใหญ่ล้างโลกอีก

อสงไขย ๔ เหล่านี้เป็นหนึ่งมหากัป (กัปใหญ่) พึงทราบการที่โลกพินาศด้วยน้ำและ
ตั้งขึ้นใหม่ตามที่ได้กล่าวมานี้

โลกพินาศด้วยลม

[๔๐๘] ในเวลาโลกพินาศด้วยลม พึงอธิบายโดยละเอียดตามนัยที่กล่าวมาก่อน[ในข้อ ๔๐๕]
ว่า ฝนใหญ่ล้างโลกเกิดขึ้นก่อน เป็นต้น แต่ความต่างกัณมีดังนี้คือ ลมเกิดขึ้นเพื่อล้างโลกในโลก
ที่พินาศด้วยลมนั้น เหมือนดวงอาทิตย์ดวงที่ ๒ ในโลกที่พินาศด้วยไฟนั้น ลมนั้นหอบพัดฝุ่นหยาบ
ขึ้นไปก่อน ต่อมาจึงหอบพัดฝุ่นละเอียด ทรายละเอียด ทรายหยาบ ก้อนกรวด และก้อนหิน
เป็นต้น ตามวิธีนี้ได้หอบพัดก้อนหินเท่าเรือนยอดและต้นไม้ใหญ่ที่อยู่ในที่ไม่ราบเรียบขึ้นไป
ทั้งหมดนั้นลอยจากแผ่นดินไปสู่ท้องฟ้าแล้วไม่ตกลงอีก แหกละเอียดหายไป ในท้องฟ้าอัน
นั่นเอง

ลำดับนั้น ลมก่อตัวขึ้นภายใต้แผ่นดินใหญ่ตามลำดับแล้วพลิกแผ่นดินคว่ำลง ชัดไป
สู่ท้องฟ้า แผ่นดินมีขนาด ๑๐๐ โยชน์ ๒๐๐ โยชน์ ๓๐๐ โยชน์ ๔๐๐ โยชน์ และ ๕๐๐ โยชน์
แตกทຽดแล้วถูกแรงลมพัดหอบขึ้นไปแหกละเอียดเป็นฝุยผงหายไป ในท้องฟ้าอันนั้นเอง ภูเขา
จักรวาลและภูเขาสีเนรุถูกลมพัดชัดไปในท้องฟ้า กระทบกันเองแหกละเอียดพินาศไป

ตามวิธีนี้ลมทำลายวิมานที่อยู่บนดินและอากาศแล้วทำลายกามาจรเทวโลก ๖ ชั้น

ทำลายแสนโกฏิจักรวาล ในแสนโกฏิจักรวาลดังกล่าว ภูเขาจักรวาลกระทบกันเอง ภูเขาหิมพานต์กระทบกันเอง และภูเขาสีเนรุก็กระทบกันเองจนแหลกเป็นผุยผงพินาศไป ลมหอบพัดตั้งแต่แผ่นดินเป็นต้นไปถึงพรหมโลกชั้นตติยฌานภูมิ มันทำลายพรหมโลก ๓ ชั้น [ปริตตสุภา อัปปมาณสุภา และสุภิกินหา] ในพรหมโลกนั้นแล้วหยุดถึงชั้นเวหัพผลา (จตุตถฌานภูมิ) มันทำลายสังขารทุกอย่างดังนี้แล้วจึงสลายไปเอง ท้องฟ้าบนและล่างมีดमितเป็นอันเดียว ข้อความทั้งหมดเหมือนกับที่กล่าวมาแล้ว แต่ในการพินาศด้วยลมแล้วตั้งขึ้นใหม่นี้ โลกปรากฏเริ่มตั้งแต่พรหมโลกชั้นสุภิกินหาเป็นต้นมา และเหล่าสัตว์เคลื่อนจากพรหมโลกชั้นเวหัพผลาแล้วมาบังเกิดในพรหมโลกชั้นสุภิกินหาเป็นต้น

ในการพินาศด้วยลมและตั้งขึ้นใหม่ของโลกนั้น :-

ก. สังวัฏฏกัป

คือ อสงไขยหนึ่งตั้งแต่เกิดฝนใหญ่ล้างโลกจนถึงลมล้างโลกสลายไป

ข. สังวัฏฏฐายิกัป

คือ อสงไขยที่ ๒ ตั้งแต่ลมล้างโลกสลายไปจนถึงฝนใหญ่สร้างโลก

ค. วิวัฏฏกัป

คือ อสงไขยที่ ๓ ตั้งแต่ฝนใหญ่สร้างโลกจนถึงดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ปรากฏ

ฌ. วิวัฏฏฐายิกัป

คือ อสงไขยที่ ๔ ตั้งแต่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ปรากฏจนถึงฝนใหญ่ล้างโลก

อีก

อสงไขย ๔ เหล่านี้เป็นหนึ่งมหากัป (โลกใหญ่) พึงทราบการที่โลกพินาศด้วยลมและตั้งขึ้นใหม่ตามที่ได้กล่าวมานี้

โลกพินาศด้วยอกุศลมูล

[๔๐๙] ถ้ามว่า : เหตุใดโลกจึงพินาศไปอย่างนี้

ตอบว่า : เพราะอกุศลมูลเป็นเหตุ กล่าวคือ เมื่ออกุศลมูลหนาแน่น โลกย่อมพินาศไป

อย่างนี้ และโลกนั้นพินาศด้วยไฟเมื่อราคะหนาแน่นมาก พินาศด้วยน้ำเมื่อโทสะหนาแน่นมาก พินาศด้วยลมเมื่อโมหะหนาแน่นมาก

อุปมาเหมือนอัตรกับ (กับย่อย) ๓ อย่างเหล่านี้ คือ ภัยโรคระบาด (โรคันตร-
กับ) ภัยสงครามล้างเผ่าพันธุ์ (สัตถันตรกับ) และทุพภิกขภัย (ทุพภิกขันตรกับ) ย่อม
เกิดขึ้นในอสงไขยกับที่เป็นวิวิธฐานยี่ เพราะราคะ โทสะ และโมหะหนาแน่น ฉะนั้น
สังวัฏฏ์กับ ๓ อย่างตามที่กล่าวมาแล้วเหล่านี้ย่อมมีได้ด้วยราคะเป็นต้นหนาแน่น ฉะนั้น
ท่านจะแสดงข้อความนี้จึงกล่าวว่า อุกุสลมูเลสุ หิ (กล่าวคือ เมื่ออุกุสลมูลหนาแน่น)
เป็นต้น

คำว่า อุสุสนุนตเร แปลว่า หนาแน่นมาก

เมื่อโทสะหนาแน่น การพินาศไปด้วยน้ำกรดที่รุนแรงย่อมเหมาะสมด้วยโทสะที่
แรงกล้า ฉะนั้นจึงกล่าวว่า โทเส อุสุสนุนตเร อุทเคน วินสฺสติ (พินาศด้วยน้ำเมื่อโทสะ
หนาแน่นมาก)^{๖๕๗}

บางอาจารย์กล่าวว่า “โลกนั้นพินาศไปด้วยไฟเมื่อโทสะหนาแน่นมาก พินาศด้วยน้ำ
เมื่อราคะหนาแน่นมาก”

พึงทราบจุดมุ่งหมายของบางอาจารย์ว่า “โลกนั้นพินาศไปด้วยไฟเมื่อโทสะหนา
แน่นมาก พินาศด้วยน้ำเมื่อราคะหนาแน่นมาก” โดยเห็นว่าการที่โทสะซึ่งเหมือนศัตรู
ปรากฏชัดเจนเปรียบได้กับไฟ และการที่ราคะซึ่งเหมือนศัตรูไม่ปรากฏชัดเจนเปรียบ
ได้กับน้ำกรด ย่อมเหมาะสม^{๖๕๗}

แม้คำว่า เกจิ (บางคน, บางอาจารย์) มักประกอบไว้ในฐานะที่ท่านผู้แต่งไม่เห็นด้วยกับ
ความเห็นของบุคคลเหล่านั้น แต่ในที่บางแห่งอาจใช้ เกจิ เพื่อแสดงความเห็นของบางอาจารย์
เท่านั้น ดังเช่นในที่นี้ซึ่งท่านผู้แต่งมิได้คัดค้านไว้แต่อย่างใด สัทพนิตปกรณ (ปทมาลานิสสัย) กล่าว
ถึงวิธีประกอบ เกจิ ศัพท์ ๓ ลักษณะ ดังนี้

^{๖๕๗} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๔๐๙/๖๐

ยถา หิจาติกา อตถิ
เอว เภจาติกา สหทา

วากุยรูปว โชตเร
วาทรูปว โชตเร.

นิคฺคหํ ปคฺคหณฺจาปี
วาททสฺสนเมเวตถ

วาททสฺสนมตฺตกํ
วิณฺณตพฺพํ ปโยคโต.^{๖๕๘}

ศัพท์มี หิ และ จ เป็นต้นมักแสดงเนื้อความ[มีวากยารัมภะเป็นต้น]
ตามสมควรแก่พากย์ ฉนั้นใด ศัพท์มี เกจิ เป็นต้น ก็แสดงเนื้อความคัดค้าน
เชิดชู หรือเพียงแสดงความเห็นตามสมควรแก่วาทะ ฉนั้นนั้น พึงทราบการ
แสดงความเห็นในที่นี้ตามอุทาหรณ์

อนึ่ง เมื่อโลกพินาศอยู่อย่างนี้ ย่อมพินาศด้วยไฟ ๗ ครั้งติดต่อกัน ครั้งที่ ๘ จึงพินาศ
ด้วยน้ำ พินาศด้วยไฟ ๗ ครั้ง ครั้งที่ ๘ จึงพินาศด้วยน้ำอีก ตามนัยนี้เมื่อพินาศ[ด้วยไฟ] ๗ ครั้ง
ทุกครั้งที่ ๘ จึงพินาศด้วยน้ำ ๗ ครั้งอีก ด้วยการพินาศเพียงเท่านี้เป็นอันล่วงไป ๖๓ กับ แม้
วาระที่น้ำล้างโลกได้มาถึงระหว่างนั้น แต่ลมที่ได้โอกาส[เกิดขึ้น]ทำลายพรหมโลกชั้นสุภกนิหาที่
มีอายุ ๖๔ กับเต็ม ย่อมทำลายล้างโลก

คัมภีร์อภิธัมมัตถวินิภาวินีประพันธ์เรื่องนี้เป็นคาถาท่องจำว่า

สตฺต สตฺตคฺคินา วารา
จตุสฺสจฺจิ ยทา ปุณฺณนา

อฏฺฐเม อฏฺฐเม ทกา^{๖๕๙}
เอโก วายูโร^{๖๖๐} ลียา.^{๖๖๑}

วาระที่โลกพินาศด้วยไฟ มี ๗ ครั้งๆ คราวที่ ๘ จึงพินาศด้วยน้ำ เมื่อ
ครบ ๖๔ คราวแล้ว วาระของลมจึงมี ๑ คราว

^{๖๕๘} นิติ.ปท.นิสสัย ๒/๔๙๔

^{๖๕๙} คำนี้มาจาก ทก ศัพท์ + สฺมา วิภัตติในอรรถดติยา ความหมายว่า น้ำ ในภาษาบาลีมีคำ ๓ คำที่คล้ายคลึงกัน

คือ อุทก, ทก และ อุท ดังคำว่า อคฺคินิ, คินิ และ อคฺคิ

^{๖๖๐} คำนี้มาจาก วาโยวโร (วาระของลม) รัสสะ อา ใน ว เป็น อ เพื่อรักษาคณะฉันท์ จึงได้รูปว่า วายูโร

^{๖๖๑} อภิ.สงคหฎฐิกา ๕/๒๘/๒๔๖

คำอธิบาย อมฤตราชี เป็นต้น

[๔๑๐] จะกล่าวอธิบายพระบาลีต่อไป ภิกษุผู้ระลึกได้ตลอดกับ เมื่อจำชาติก่อนได้ก็ระลึกได้หลายสังวัฏฏกัปบ้าง หลายวิวัฏฏกัปบ้าง หลายสังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัปบ้างในกัปเหล่านั้น กล่าวคือ ระลึกได้ตามนัยเป็นต้นว่า อมฤตราชี (ในภพนั้น เรามีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล ผิวพรรณ อาหาร เสวยสุขทุกข์ และอายุขัยอย่างนั้นๆ)

จ ศัพท์ในประโยคว่า ปุพเพนิวาส์ อนุสฺสรวฺโติปิ จ ทำหน้าที่วากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า ฉบับไทยทั่วไปมักแปลว่า “ก็, อนึ่ง” แต่ในที่นี้แปลตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๑๔๕) เพราะถือว่าเป็นการกล่าวอธิบายพระบาลีต่อจากเรื่องกับ

ในพากย์นั้น คำว่า อมฤตราชี (เรามีชื่ออย่างนั้นในภพนั้น) หมายความว่า เรามีชื่ออย่างนั้นในสังวัฏฏกัป ภพ กำเนิด คติ วิญญานฐิติ สัตตาวาส หรือหมู่สัตว์[มีกษัตริย์ เป็นต้น^{๖๖๒}] โนน

สัตว์ที่ยังเกิดในสังวัฏฏกัปต้องเกิดขึ้นในพรหมโลกเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ ข้อความนี้จึงหมายความว่า การระลึกถึงชาติที่ผ่านมาแล้วในกัปอื่นจากสังวัฏฏกัป

ภพ ๓^{๖๖๓} คือ

๑. กามภูมิ
๒. รูปภูมิ
๓. อรูปภูมิ

กำเนิด ๔^{๖๖๔} คือ

๑. กำเนิดอันทชชะ (เกิดในไข่)
๒. กำเนิดชลัพพชะ (เกิดในครรภ์)
๓. กำเนิดสังเสทชะ (เกิดในที่ชื้นแฉะ)
๔. กำเนิดโอปปาติกะ (เกิดผุดขึ้น)

^{๖๖๒} วิสุทธิมหาภูมิ ๒/๔๑๐/๖๑

^{๖๖๔} ที่.ปา. ๑๑/๓๑๒/๒๐๕

^{๖๖๓} ที่.ปา. ๑๑/๓๐๕/๑๙๔

สัตตพรหม คือ รูปพรหมที่ไม่มีนาม และเนวสัญญานาสัญญายตนพรหม [อัญญสัตตพรหมไม่รวมเข้าในวิญญานฐิติ เพราะไม่มีจิต ส่วนเนวสัญญานาสัญญายตนพรหมก็ไม่รวมเข้าในวิญญานฐิติเช่นกัน เพราะมีสัญญาและจิตละเอียดย]

คำว่า เอวโนโม (มีชื่ออย่างนั้น) คือ มีชื่อว่าติสสะหรือมุสสะ

คำว่า เอวโคตโต (มีโคตรอย่างนั้น) คือ มีตระกูลกัจจანะหรือกัสสปะ

ทั้งสองคำนี้ [คือ เอวโนโม, เอวโคตโต] กล่าวไว้เนื่องด้วยการระลึกถึงชื่อและโคตรของตนในภพที่ล่วงมาแล้วของภิกษุนั้น

นอกจากนั้น ถ้าเธอต้องการจะนึกถึงผิวพรรณอันงาม การเลี้ยงชีพลำบากหรือสบาย สุขหรือทุกข์มากกว่า และอายุน้อยหรือมากของตนในเวลานั้น ย่อมระลึกทั้งหมดนั้นได้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอวณฺโณ ฯเปฯ เวมายุปริยโนโต (มีผิวพรรณ อาหาร เสวยสุขทุกข์ และอายุขัยอย่างนั้นๆ)

ในพากย์นั้น คำว่า เอวณฺโณ (มีผิวพรรณอย่างนั้น) หมายความว่า มีผิวขาวหรือผิวเหลือง

คำว่า สาม มีคำแปลในฉบับไทยทั่วไปว่า ผิวดำ, ผิวคล้ำ แต่ในที่นี้แปลว่า ผิวเหลือง ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๑๔๗) และวิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๓ หน้า ๑๓๖) คัมภีร์อภิธานปิฎกแสดงอรรถของ สาม ศัพท์ ๔ ประการว่า

สามํ เวทนฺตเร สานฺตเว

ตํ ปีเต สามเล ติสฺ

สยมตฺเถพฺยํ สามํ

สามา จ สาริวยปิ.^{๖๖๘}

สาม ศัพท์ นปฺงสกลิงค์ เป็นไปในความหมายว่า พระเวทอย่างหนึ่ง (สามเวท), การสมัคสมาน

สาม ศัพท์ ไตรลิงค์ เป็นไปในความหมายว่า สีเหลือง และสีคล้ำ

สามัม คัพท อพฺยยะ เป็นไปในความหมายว่า ตนเอง

สามา คัพท อิตถิลิงค์ เป็นไปในความหมายว่า ต้นประยงค์

คัมภีร์พาลาวตารฎีกากล่าวถึงนางแก้วที่มาจากอูตรกรูทวิป ซึ่งมีผิวเหลืองเป็นสีทองว่า
ชื่อสามา ด้วยข้อความว่า

สีตกาเล ภเว อุณฺหา

คิมฺเห จ สุขสีตลา

ตตฺถ กณฺจนวณฺณาภา

สา ถี สาเมติ กิตฺติตา.^{๖๖๙}

หญิงใดมีกายอุ่นในเวลาเย็น และมีกายเย็นสัมผัสเป็นสุขในเวลาร้อน
ผิวพรรณสีทองย่อมมีในหญิงนั้น หญิงนั้นเรียกว่า สามา

คำว่า เอมมาหาโร (มีอาหารอย่างนั้น) หมายความว่า มีข้าวสาลีและข้าวระคนเนื้อ
เป็นอาหาร[ในเวลาครองเรือน^{๖๗๐}] หรือมีผลไม้ที่เกิดตามธรรมชาติเป็นอาหาร[ในเวลาออกบวช
เป็นฤษีเป็นต้น^{๖๗๐}]

คำว่า เหวสุขทุกขปฏิลัเวที (เสวยสุขทุกข์อย่างนั้น) หมายความว่า เสวยสุขทุกข์ทาง
กายและใจ หรือที่เจือและไม่เจือด้วยกามคุณเป็นต้นหลากหลาย

คำว่า เอมายุปริยนฺโต (มีอายุช้อยอย่างนั้น) หมายความว่า มีอายุชัยราว ๑๐๐ ปี
[เหมือนอายุของคนในสมัยพุทธกาล] หรือ ๘๔,๐๐๐ กับ[เหมือนอายุของเนวสัณฺณานาสัณฺณาย
ตนพรหม]อย่างนั้น

คำว่า โส ตโต จูโต อมฺตร อุทฺปาที (เรานั้นจุติจากภพนั้นก็ไปเกิดในภพนั้น) หมาย-
ความว่า เรานั้นจุติจากภพ กำเนิด คติ วิญญฺาณฐิติ สัตตาวาส และหมู่สัตว์นั้นแล้วก็ไปเกิด
ในภพ กำเนิด คติ วิญญฺาณฐิติ สัตตาวาส หรือหมู่สัตว์นั้นอีก

คำเป็นต้นว่า ตตฺราปาสี (แม้ในภพนั้นเราก็มียชื่ออย่างนั้น) หมายความว่า เรามีชื่อ
อย่างนั้นแม้ในภพ กำเนิด คติ วิญญฺาณฐิติ สัตตาวาส หรือหมู่สัตว์นั้นอีก

คำว่า เหวนาโม (มีชื่ออย่างนั้น) เป็นต้น มีนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว

^{๖๖๙} พ.อภินวฎีกา ๑๕๕

^{๖๗๐} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๑๐/๖๑

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อมฺตราสี (เรามีชื่ออย่างนั้นในภพโน้น) เป็นต้นนี้เป็นวิธีระลึกขึ้นไป โดยลำดับตามต้องการ ส่วนคำเป็นต้นว่า โส ตโต จโต (เรานั้นจุติจากภพนั้นก็ไปเกิดในภพโน้น) เป็นวิธีระลึกถอยกลับ ดังนั้น จึงกล่าวว่า อมฺตร อุทปาทิ (ไปเกิดในภพโน้น) โดยหมายถึงภพที่เกิดขึ้นถัดมาจากภพนี้ของเธอตามคำว่า อิธูปฺปนโน (จึงมาเกิดในภพนี้)

คำเป็นต้นว่า ตตฺรปาสิ (แม่ในภพนั้น) กล่าวไว้เพื่อแสดงการระลึกถึงชื่อและโคตร เป็นต้นในภพนั้น คือ ภพ[ก่อน]ที่เกิดขึ้นถัดมาจากภพ[สุดท้าย]ของเธอ

คำว่า โส ตโต จโต อิธูปฺปนโน (ครั้งจุติจากภพนั้นจึงมาเกิดในภพนี้) หมายความว่า เราจุติจากภพที่เกิดขึ้นถัดมานั้นแล้วมาเกิดในสกุลกษัตริย์หรือพราหมณ์นั้นในภพนี้

คำว่า อิติ แปลว่า อย่างนี้

คำว่า สาการํ สอฺทุเทสํ (พร้อมทั้งลักษณะทั่วไปและชีวประวัติ) หมายความว่า พร้อมทั้งชีวประวัติ คือชื่อและตระกูล พร้อมทั้งลักษณะทั่วไป คือ ผิพรรณเป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว บุคคลย่อมถูกแสดงด้วยชื่อว่าติสสระหรือโคตรว่ากัสสปะ และปรากฏต่างกันด้วยผิพรรณเป็นต้นว่าเป็นคนผิเหลืองหรือผิขาว ดังนั้น ชื่อและโคตรจึงชื่อว่าอุทเทสะ (ชีวประวัติ) ผิพรรณ เป็นต้นอื่นชื่อว่าอาการะ (ลักษณะทั่วไป)

คำว่า อนเณวฺหิตํ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสรติ (ย่อมระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ) นี้ มีเนื้อ-
ความชัดเจนแล้ว

จบเรื่องปุพเพนิวาสานุสสติญาณ

เรื่องจุตูปปาตญาณ

[๔๑๑] พึงทราบเนื้อความในเรื่องปัญญารู้เห็นจุติและปฏิสนธิของเหล่าสัตว์ ดังนี้

ข้อความต่อไปนี้เป็นคำอธิบายของพระบาลีว่า

โส เอวํ สมหิเต จิตฺเต ปริสุทฺเธ ปรีโยทาเต อนนฺคเณ วิคฺคูปกฺกิลเเส มุทฺฎเต
กมฺมนิเย จิตฺเต อาเนญชฺชปฺตเต สุตตานํ จุตฺตูปปาตญาณาย จิตฺตํ อภินิหฺรติ อภินินฺนาเมติ.

โส ทิพเพน จกขุนา วิสุทฺเธน อติกนฺตมานุสเสน สุตเต ปสฺสตี จวมาเน อุปปชฺชมาเน หิเน ปณฺเฑ สฺวณฺเณ ทฺพพณฺเณ สฺสคเต ทฺคคเต. ยถากมฺมุเป สุตเต ปชานาติ-

๑. อิมะ วต โภโกโต สุตตา กายทฺวจริเตน สมณฺนาคตา, วจฺจุจริเตน สมณฺนาคตา, มโนทฺวจริเตน สมณฺนาคตา, อริยานํ อุปวาทกา มิจฺฉาทิฏฺฐิกา มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา, เต กายสฺส เกทา ปรี มรณา อปายํ ทฺคคตํ วินิปาตํ นิรยํ อุปปนฺนา.

๒. อิมะ วา ปน โภโกโต สุตตา กายสุจริเตน สมณฺนาคตา, วจฺสุจริเตน สมณฺนาคตา, มโนสุจริเตน สมณฺนาคตา, อริยานํ อนุปวาทกา สมฺมาทิฏฺฐิกา สมฺมาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา, เต กายสฺส เกทา ปรี มรณา สฺสคตํ สฺสคํ โลกํ อุปปนฺนาติ.

อิติ ทิพเพน จกขุนา วิสุทฺเธน อติกนฺตมานุสเสน สุตเต ปสฺสตี. จวมาเน อุปปชฺชมาเน หิเน ปณฺเฑ สฺวณฺเณ ทฺพพณฺเณ สฺสคเต ทฺคคเต ยถากมฺมุเป สุตเต ปชานาติ.^{๖๗๑}

เมื่อจิตตั้งมั่น[ด้วยสมาธิในจตุตถฌาน] บริสุทธิผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากเครื่องเศร้าหมอง นุ่มนวลเหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้ได้บรรลุสมาธิในจตุตถฌานนั้นย่อมโน้มมนำจิตไปเพื่อบุญปาตญาณ เธอเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจติและปฏิสนธิ ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ เธอรู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า

๑. หมู่สัตว์เหล่านี้ประกอบกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต กล่าวร้ายพระอริยะ เห็นผิด และชักชวนผู้อื่นให้ทำตามความเห็นผิด พวกเขาจะไปเกิดในนรกอันปราศจากสุข เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่พินาศตกไปหลังจากตายแล้ว

๒. แต่หมู่สัตว์เหล่านี้ประกอบกายสุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายพระอริยะ เห็นชอบ และชักชวนผู้อื่นให้เห็นชอบ พวกเขาจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์หลังจากตายแล้ว

ภิกษุนั้นเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจติและปฏิสนธิ ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมอย่างนี้

คำอธิบาย จุตูปปาตญาณ เป็นต้น

คำว่า จุตูปปาตญาณ แปลว่า เพื่อปัญญาให้เห็นใกล้จติและปฏิสนธิ หมายความว่า บุคคลรู้จติและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลายด้วยญาณใด [น้อมนำจิตไป]เพื่อจตุปปาตญาณนั้น ความหมายคือ เพื่อทิพพจักขุญาณ

คำว่า จุตียา แปลว่า ใกล้จติ คำว่า อุปปาเต แปลว่า ใกล้ปฏิสนธิ คำนี้ลงสัตตมวิภัตติ ในอรรถใกล้ ความหมายคือ ใกล้ขณะจติและใกล้ขณะปฏิสนธิ ดังจะเห็นได้ว่า ท่านจะกล่าวว่า เย ปน อาสนนจตุติกา (แต่สัตว์ที่ใกล้จะจติ) เป็นต้น[ในคำอธิบาย สุตตา]

คำว่า จิตต์ อภินิหริติ อภินินนาเมติ (น้อมนำจิต) หมายความว่า น้อมนำจิตที่ทำ บริกรรม

คำว่า โส (ภิกษุหนึ่ง) คือ ภิกษุผู้ทำการนำจิตมุ่งไปนั้น

คำอธิบาย ทิพฺพเพน

ในคำว่า ทิพฺพเพน (เป็นทิพย์) เป็นต้น จักขุชื่อว่าทิพย์ เพราะคล้ายกับตาทิพย์ อธิบาย ว่า จักขุประสาทของเทวดาที่เกิดจากสุจริตกรรม ไม่ถูกรบกวนด้วยน้ำดี เสมหะ และโลหิต เป็นต้น จึงรับรู้อารมณ์ในที่ไกลได้ เพราะพ้นไปจากมลทิน และแม้ญาณจักขุดังกล่าวที่เกิดจากกำลัง วิริยภาวนาของภิกษุนี้ ก็คล้ายกับตาทิพย์เช่นนั้น จึงชื่อว่าทิพย์ เพราะคล้ายกับตาทิพย์

คำว่า ทิพฺพผลิสตุตา ทิพฺพ (จักขุชื่อว่าทิพย์ เพราะคล้ายกับตาทิพย์) แสดงรูปวิเคราะห์ ของ ทิพฺพ ศัพท์ว่า

- ทิวิ ภวํ ทิพฺพํ = จักขุที่มีในสวรรค์ ชื่อว่า ทิพย์ (ทิวิ ศัพท์ + ย ปัจจัยใน ภว ตัทธิต)
- ทิพฺพํ วิย ทิพฺพํ = เหมือนจักขุที่มีในสวรรค์ ชื่อว่า ทิพย์
(ทิพฺพ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตติ)

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าทิพย์ เพราะ —

- ก. บรรลุด้วยอำนาจทิพพิหาร[คือฌาน]
 - ข. อาศัยทิพพิหาร[คือปาทกฌานหรือรูปาวจรจตุตถฌาน]
 - ค. มีแสงสว่างอันใหญ่หลวงด้วยการกำหนดเอาแสงสว่าง (อาโลกสิณ) [เพราะควรบรรลุด้วยการอุปัมภ์ของอาโลกสิณ และด้วยการแผ่แสงสว่างแห่งญาณของตน^{๖๗๒}]
 - ฌ. มีการไปอันนำอัสสรัยด้วยการเห็นรูปที่อยู่ภายนอกผาเป็นต้นได้
- พึงทราบข้อความทั้งหมดนั้นตามคัมภีร์ไวยากรณ์

คำว่า สทฺทสฺสฺส แปลว่า “คัมภีร์ไวยากรณ์” มาจาก สทฺท (ไวยากรณ์) + สฺสฺส (คัมภีร์) ที่จริงแล้วคำทั้ง ๓ ศัพท์เหล่านี้ คือ พยากรณ์, นิรุติ, สทฺท เป็นคำไวพจน์กัน เช่น โมคคฺคฺคฺคฺค-พยากรณ์, นิรุติทิปนี, สทฺทนีติ เป็นต้น วิสุทธิมรรคแปลไทยบางฉบับได้แปลทับศัพท์ว่า “คัมภีร์ ศัพท์ศาสตร์” แต่คำนี้ไม่พบในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ มีเพียงคำว่า ศัพท์ศาสตร์ ในหน้า ๘๒๑ กล่าวว่า “วิชาว่าด้วยการศึกษารวมชาติของการออกเสียงและการเปล่งเสียงพูด” วิชาดังกล่าวเป็นสาขาย่อยของภาษาศาสตร์ ไม่ใช่ไวยากรณ์ที่เรียกว่าอักษรศาสตร์ ดังนั้น ในที่นี้จึงแปลว่า “คัมภีร์ไวยากรณ์” ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๑๕๑) และวิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๓ หน้า ๑๓๙)

สรุปความว่า คำว่า ทิพฺพ มีความหมาย ๕ ประการ คือ

๑. คล้ายกับตาทิพย์ = ทิพฺพํ วิย ทิพฺพํ (ทิพฺพ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)
๒. บรรลุด้วยฌาน ๔ อันเป็นทิพพิหาร = ทิพฺพเหติ ปฏิลทฺธํ ทิพฺพํ (ทิพฺพ ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ปฏิทฺธ ตัทธิต)
๓. อาศัยปาทกฌานหรือรูปาวจรจตุตถฌานอันเป็นทิพพิหาร = ทิพฺพํ สมนิสฺสฺสิตํ ทิพฺพํ (ทิพฺพ ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน สมนิสฺสฺสิต ตัทธิต)
๔. ส่องสว่าง = ทิพฺพติ โชทยตฺติ ทิพฺพํ. <สารตฺถ.ฎีกา ๑/๑๓/๔๙๓>
(ทิฏฺ ฐาตุ <ชฺฐติยํ = รุ่งเรือง, ส่องสว่าง> + ย ปัจจัย + อ ปัจจัยในกัตตุสสารณะ)

^{๖๗๒} วิสุทธิมรรคฎีกา ๒/๔๑๑/๖๒

๕. ผ่านไป[สู่ผาหรือภูเขาเป็นต้น] = ทิพฺพติ คจฺนติ อสฺสขฺขมานํ คจฺนติติ ทิพฺพํ. <สารตฺถ.

ฎีกา ๑/๑๓/๔๙๓>

(ทิว ธาตุ <คติยํ = ไป> + ย บัจจัย + อ บัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า โส ทิพฺเพน จกฺขฺนา ปสฺสติ (เธอเห็นหมู่สัตว์ด้วยตาทิพย์) คำว่า ทิพฺเพน จกฺขฺนา มีความหมาย ๕ ประการ คือ

๑. จักขุที่คล้ายกับตาทิพย์
๒. จักขุที่บรรลุด้วยฌาน ๔ อันเป็นทิพพิหาร
๓. จักขุที่อาศัยปาทกฌานหรือรูปาวจรจตุตถฌานอันเป็นทิพพิหาร
๔. จักขุที่ส่องสว่าง
๕. จักขุที่ผ่านไป[สู่ผาหรือภูเขาเป็นต้น]

ในเรื่องทิพฺพโสธธาทู คำว่า ทิพฺพา เป็นอิตถิลิงค์ตาม โสธธาทู ศัพท์ มีความหมาย ๓ ประการ แต่ในเรื่องนี้คำว่า ทิพฺพ เป็นนปุงสกลิงค์ตาม จกฺขุ ศัพท์ มีความหมาย ๕ ประการ เพราะทิพฺพโสธญาณไม่จำเป็นต้องกำหนดอาโลกสิณ แต่ทิพฺพจักขุญาณต้องกำหนดอาโลกสิณ แน่นนอน จึงมีอรรถที่ ๔ เพิ่มเข้ามา นอกจากนั้น อรรถที่ ๕ ของ ทิพฺพ ศัพท์ก็เป็นอรรถของ ทิว ธาตุที่มีความหมายว่า ไป ทั้งนี้เพราะ ทิว ธาตุมีอรรถมากมายตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ธาตุฝ่ายสันสกฤตและบาลีว่า

ทิว กิฬาวิชิตฺสาพฺยวหารชฺตุตฺถิโมทฺมทสฺสพฺนกนฺตคฺคิตฺสฺ. ^{๖๗๓}

[ทิว กุริทาวิชิตฺสาพฺยวหารทฺยุตฺตติโมทฺมทสฺสพฺนกนฺตคฺคิตฺสฺ.]

ทิว ธาตุในความหมายว่า เล่น, เอาชนะ, ค้าขาย, รุ่งเรือง, สรรเสริญ, ยินดี, มัวเมา, หลับ, รัก และไป

ทิว กิฬาวิชิตฺสาพฺยวหารชฺตุตฺถิกนฺตคฺคิตฺสฺ. ^{๖๗๔}

[ทิว กุริทาวิชิตฺสาพฺยวหารทฺยุตฺตติกนฺตคฺคิตฺสฺ.]

ทิว ธาตุในความหมายว่า เล่น, เอาชนะ, ค้าขาย, รุ่งเรือง, สรรเสริญ, รัก และ

ไป

ทิว กิฬาวิชิตีสา-
คติกนตีสตติสฺส ทิ

พวยหารชุตติตฺต-
จุ ปิฬาปริกฺขเน.^{๖๗๕}

ทิว ธาตุ ทิวาทิกณะ ในความหมายว่า เล่น, เอาชนะ, ค้าขาย, รุ่งเรือง,
สรรเสริญ, ไป, รัก และสามารถ

ทิว ธาตุ จุราทิกณะ ในความหมายว่า เปียดเปียน และร้องขึ้น

ทิว กิฬาวิชิตีสาพวยหารชุตติตฺตคตีสตติสฺส ฯ เปฯ เกจิ ปน “ทิว กิฬาวิชิตี-
คิฬาพวยหารชุตติตฺตคตีสตติ ปจฺนติ. เกจิ “คตีสติ ปท วิหาย “ชุตติตฺตคตีสตติ ปจฺนติ. เกจิ “ตฺตติ
ปท วิหาย “ชุตติตฺตคตีสตติ ปจฺนติ. เกจิ ปน ทิวธาตุ “สตติตฺตคตีสตติ อิจฺจนฺติ. เตนหา
อภิธมมสฺส อนุฎีกากาโร เทวสทฺโท ยถา กิฬาวิชิตีสาโวหารชุตติคตีสตติ, เอว สตติอภิ-
ถวมนตฺตปิ โหติ ธาตุสทฺทานํ อเนกตฺตภาวโตติอาทิ.^{๖๗๖}

ทิว ธาตุในความหมายว่า เล่น, เอาชนะ, ค้าขาย, รุ่งเรือง, สรรเสริญ, รัก, ไป
และสามารถ ... บางท่านสาธยายว่า ทิว กิฬาวิชิตีสาพวยหารชุตติตฺตคตีสฺส (ทิว ธาตุใน
ความหมายว่า เล่น, เอาชนะ, ค้าขาย, รุ่งเรือง, สรรเสริญ และไป) บางท่านสาธยายว่า
ชุตติตฺตคตีสฺส (ในการรุ่งเรือง และสรรเสริญ) บางท่านสาธยายว่า ชุตติคตีสฺส (ในการรุ่งเรือง และ
ไป) โดยเว้นบทว่า ตฺตติ (สรรเสริญ) บางท่านปรารภว่า ทิว ธาตุในความหมายว่า ความ
สามารถ, สรรเสริญ และรักอีกด้วย ดังท่านผู้ประพันธ์คัมภีร์อนุฎีกาของพระอภิธรรม
กล่าวว่า

“เทว ศัพท์[ที่มาจาก ทิว ธาตุ]มีความหมายว่า สามารถ, สรรเสริญ และรักอีก
ด้วย เหมือนที่มีความหมายว่า เล่น, เอาชนะ, ค้าขาย, รุ่งเรือง และไป เพราะศัพท์คือ
ธาตุมีอรรถมากเป็นอเนก”

คำว่า ตํ สพฺพํ สทฺทสทฺธานุสาเรเนว เวทิตพฺพํ (พึงทราบข้อความทั้งหมดนั้นตามคัมภีร์
ไวยากรณ์) หมายความว่า พึงทราบอรรถของ ทิพฺพ ศัพท์ทั้ง ๕ ประการข้างต้นด้วยการลงตี-
ปัจจัยในสามบทแรกและลงกิตกปัจจัยในสองบทหลังตามหลักภาษาที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์

^{๖๗๕} ธาตุวตฺถ. ๑๙๒

^{๖๗๖} นีติ.ธาตุ. ๒๙๒

ดั่งที่ผู้แปลได้นำมาเสนอไว้ข้างต้น คัมภีร์สารัตถทีปนีฎีกาได้อธิบายความตามที่กล่าวมานี้ อีกทั้งได้แสดงความเห็นของอาจารย์อื่นไว้อีกด้วย ดังข้อความว่า

ตัม สัพพนติ “เหฏฐา วุตตัม อตถปณฺจกมเปกฺขิตฺวา วุตตนฺติ วทนฺติ. เกจิ ปณ
“ชฺชติคฺตอตุเถสุปิ สทฺทวิฑู ทิวฺสทฺทํ อิจฺจนฺตฺติ มหาชฺชติกตฺตา มหาคติกตฺตาติ อิทเมว ทวฺย
สนฺธาย วุตตัม. ตสฺมา สทฺทสตุถาณฺสาเรณ เวทิตพฺพนฺติ อิทํ ทิพฺพติ โชตยตฺติ ทิพฺพํ ทิพฺพติ,
คจฺจนฺติ อสฺสชฺชมานํ ปวตฺตตฺติ ทิพฺพนฺติ อิมมตฺถํ ทสฺเสตฺถ วุตตนฺติ วทนฺติ.”^{๖๗๗}

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า คำว่า ตัม สัพพ (ข้อความทั้งหมดนั้น) เป็นต้น กล่าวไว้โดยหมายถึงเนื้อความ ๕ ประการที่ได้กล่าวมาแล้ว บางคนกล่าวว่า คำนั้นกล่าวไว้โดยหมายถึงข้อความสองประการนี้ว่า มหาชฺชติกตฺตา มหาคติกตฺตา (เพราะมีแสงสว่างอันใหญ่หลวง เพราะมีการไปอันน่าอัศจรรย์) เพราะผู้รู้คัมภีร์ไวยากรณ์ปรารภนา ทิว ศัพท์ในความหมายว่า รุ่งเรือง และไปอีกด้วย ดังนั้น คำว่า สทฺทสตุถาณฺสาเรณ เวทิตพฺพ (พึงทราบตามคัมภีร์ไวยากรณ์) นั้นจึงกล่าวไว้เพื่อแสดงเนื้อความนี้ว่า —

- ทิพฺพติ โชตยตฺติ ทิพฺพํ = สภาวะส่องสว่าง ชื่อว่า ทิพพะ
- ทิพฺพติ คจฺจนฺติ อสฺสชฺชมานํ ปวตฺตตฺติ ทิพฺพํ = สภาวะผ่านไปไม่ติดขัด ชื่อว่า ทิพพะ

คำอธิบาย จกฺขุ

ญาณนั้นชื่อว่าจักขุ เพราะเป็นสภาวะเห็น อีกทั้งชื่อว่าจักขุ เพราะคล้ายกับจักขุ เนื่องจากทำหน้าที่ของจักขุ

คำว่า จกฺขุ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สภาวะเห็น = รูป ปสฺสตฺติ จกฺขุ.

(จกฺขุ ธาตุ <ทสฺสนงฺเกสุ = เห็น, ทำเครื่องหมาย> + อฺ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. ญาณคล้ายกับจักขุ = จกฺขุ วิยาติ จกฺขุ (จกฺขุ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตฺทริต)

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า ทิพฺเพน จกฺขฺนา มีคำแปล ๒ ประการ คือ

๑. ตาทิพย์
๒. ญาณที่คล้ายกับตาทิพย์

คำอธิบาย วิสฺสุทฺเทน

จักขุ^๕นั้นบริสุทธิ์ เพราะเป็นเหตุให้เกิดทวิวิสุทธิด้วยการเห็นจติและปฏิสนธิ กล่าวคือ

- ก. ผู้ใดเห็นแต่จติอย่างเดียวไม่เห็นปฏิสนธิ ผู้นั้นย่อมยึดมั่นอุจฺเจททวิวิสุทธิ
- ข. ผู้ใดเห็นแต่ปฏิสนธิอย่างเดียวไม่เห็นจติ ผู้นั้นย่อมยึดมั่นความเห็นผิดว่าสัตว์ใหม่เกิดขึ้น (สัสสตทวิวิสุทธิ)
- ค. ผู้ที่เห็นทั้งสองอย่างย่อมพ้นไปจากจากทวิวิสุทธิสองอย่างนั้นได้ ดังนั้น ความเห็นของผู้^๕นั้นจึงเป็นเหตุให้เกิดทวิวิสุทธิ

อนึ่ง พุทธบุตรย่อมเห็นจติและปฏิสนธิทั้งสองอย่างนั้นได้ ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า จตุปฺปาททสฺสเนน ทวิวิสุทธิเหตุตฺตา วิสฺสุทฺธํ (จักขุ^๕นั้นบริสุทธิ์ เพราะเป็นเหตุให้เกิดทวิวิสุทธิ ด้วยการเห็นจติและปฏิสนธิ)

คำอธิบาย อติกฺกนฺตมานุสฺสเกน

ตาทิพย์อันบริสุทธิ์นั้นเหนือมนุษย์ เพราะเห็นรูป[ไกลและละเอียด]พ้นไปจากขอบเขตที่มนุษย์เห็นได้ หรือเพราะเห็นพ้นไปจากตาเนื้อของมนุษย์ [เธอเห็น]ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์^๕นั้น

คำอธิบาย สตุเต ปสฺสติ เป็นต้น

คำว่า สตุเต ปสฺสติ (เห็นหมู่สัตว์) หมายความว่า เห็นหมู่สัตว์เหมือนเห็นด้วยตาเนื้อของมนุษย์ทั้งหลาย

ในคำว่า จวมาเน อูปปชฺชมาเน (ผู้กำลังจติและปฏิสนธิ) นี้ บุคคลไม่อาจเห็นขณะจติ

หรือขณะปฏิสนธิด้วยตาทิพย์ได้ แต่สัตว์ที่ใกล้จะจุติ คือ จักจุติในบัดนี้ จัดเป็นผู้กำลังจุติ และสัตว์ที่ถือปฏิสนธิแล้ว คือ เพิ่งบังเกิดแล้วในบัดนี้ จัดเป็นผู้กำลังปฏิสนธิ คำนั้นแสดงว่าภิกษุเห็นสัตว์เหล่านั้นผู้กำลังจุติและปฏิสนธิเช่นนั้น

บุคคลไม่อาจเห็นขณะจุติหรือขณะปฏิสนธิด้วยตาทิพย์ได้ เพราะขณะหนึ่งๆ มีระยะสั้นมาก และรูปของสัตว์บางเหล่าก็ละเอียดมาก นอกจากนั้น รูปารมณ์ที่เป็นปัจจุบันเป็นอารมณ์ของตาทิพย์ และอารมณ์นั้นเป็นปุเรชาตปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดขึ้นก่อน) อีกทั้งมหัคคตจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้โดยปราศจากอวิชชานิจิตและจิตที่ทำปาริกรรม และรูปที่กำลังเกิดขึ้นหรือกำลังดับไปก็ไม่อาจเป็นอารมณ์ปัจจัยได้ ดังนั้น ข้อความนี้ว่า บุคคลไม่อาจเห็นขณะจุติหรือขณะปฏิสนธิด้วยตาทิพย์ได้ จึงกล่าวไว้ดีแล้ว^{๖๗๘}

คำว่า หีเน (ชั้นต่ำ) คือ คนที่ถูกดูหมิ่นเหยียดหยามโดยเนื่องด้วยชาติสกุลและทรัพย์ เป็นต้นอันทราม เพราะผลสืบเนื่องมาจากโมหะส่งผลให้ [เนื่องจากกรรมที่มีโมหะเป็นที่ยอาศัยเป็นกรรมดามีผลต่ำ^{๖๗๘}]

คำว่า ปณิเต (ชั้นสูง) คือ คนตรงกันข้ามจากนั้น เพราะผลสืบเนื่องมาจากปัญญาส่งผลให้

คำว่า สุวณฺเณ (งาม) คือ ผู้มีผิวพรรณน่าปรารถนายินดีพอใจ เพราะผลสืบเนื่องมาจากเมตตาส่งผลให้ [เนื่องด้วยกรรมไม่อาศัยโทสะ^{๖๗๙}]

คำว่า ทพฺพณฺเณ (ไม่งาม) คือ ผู้มีผิวพรรณไม่น่าปรารถนายินดีพอใจ เพราะผลสืบเนื่องมาจากโทสะส่งผลให้ [เนื่องด้วยกรรมอาศัยโทสะ^{๖๗๙}] ความหมายคือ มีรูปร่างไม่งดงามหรือซีเหร่

คำว่า สุกเต (ผู้เกิดดี) หมายความว่า ผู้ไปสู่สุคติ อีกอย่างหนึ่งแปลว่า ผู้มั่งคั่งมีทรัพย์มาก เพราะผลสืบเนื่องมาจากความไม่โลภ (การบริจาค) ส่งผลให้ [เนื่องด้วยเหล่าสัตว์ผู้มีอริยาศยาไม่โลภ เข้าใจถ้อยคำของผู้ขอ ปราศจากความตระหนี่ เป็นผู้มั่งคั่งโชคดีด้วยกรรมที่อาศัยความไม่โลภ^{๖๗๙}]

คำว่า สุกต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้ไปสู่สุคติ = สุนทร คติ คตา สุกตา (สุ = สุนทร <ดี> + คต <ผู้ถึง>)
๒. ผู้ถึงความมั่งคั่ง = สมิทธิ คตา สุกตา (สุ = สมิทธิ <มั่งคั่ง> + คต <ผู้ถึง>)

คำว่า ทุคเต (ผู้เกิดไม่ดี) หมายความว่า ผู้ไปสู่ทุกคติ อีกอย่างหนึ่งแปลว่า ผู้ยากไร้
อึดขัดขำวน้ำ เพราะผลสืบเนื่องมาจากความโลภส่งผลให้ [เนื่องด้วยเหล่าสัตว์ผู้มีอหิชาศัยโลก
อยากได้ของคนอื่น ตระหนี่ เป็นคนยากไร้ขัดสนด้วยกรรมที่อาศัยความโลภ]^{๖๘๐}

คำว่า ทุคต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้ไปสู่ทุกคติ = ทุกข คติ คตา ทุคตา (ทุ = กุฉินิต <น่ารังเกียจ> + คต <ผู้ถึง>)
๒. ผู้ถึงความลำบาก = กิจฉ คตา ทุคตา (ทุ = กิจฉ <ลำบาก> + คต <ผู้ถึง>)

คำว่า ยถามมุเป (ผู้เป็นไปตามกรรม) หมายความว่า ผู้เข้าถึง[ภพใหม่]ด้วยกรรมที่
ตนสั่งสมไว้

คำว่า ยถามมุเป พบในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ฉบับฉันทะสังคีติ ส่วนฉบับมหา
จุฬาย และฉบับมหามกุฏย มีรูปว่า ยถามมุเป ทั้งในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ที่จริงแล้ว
ทั้งสองคำมาจาก ยถามม + อุปค เมื่อลบสระหน้าของ ม อักษรใน กम्म ศัพท์แล้วที่ชะ อุ หลัง
เป็น อุ จึงได้รูปว่า ยถามมุเป แต่ถ้าไม่ที่ชะตามที่กล่าวมาแล้ว ก็ได้รูปว่า ยถามมุเป ในเรื่องนี้
ขอชี้แจงว่า รูปว่า ยถามมุเป ถูกต้อง เพราะ อุปค ศัพท์ที่เข้าสมาสกับทหน้า ต้องที่ชะสระ อุ
เป็น อุ แน่นนอน ดังคำว่า ฉายูปค^{๖๘๑} (ผู้อาศัยร่มไม้), อาภสฺสรูปค^{๖๘๒} (ผู้เข้าถึงอาภัสสรพรหม),
รูปูปค^{๖๘๓} (ผู้เข้าถึงรูปภพ), ชาตฺชรูปค^{๖๘๔} (ผู้เข้าถึงชาติและชรา) และ พรหมโลกูปค (ผู้เข้าถึง
พรหมโลก) รูปสุดท้ายพบในคัมภีร์ชาดกว่า

^{๖๘๐} วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๔๑๑/๖๔

^{๖๘๒} พ.อิตติ. ๒๕/๒๒/๒๔๖

^{๖๘๔} พ.อ. ๒๕/๓๔๑/๗๕

^{๖๘๑} พ.ชา. ๒๘/๑๑/๑๒๘

^{๖๘๓} พ.อิตติ. ๒๕/๗๓/๒๘๖

โตโต โส ปพพชิตวาน

กามราคํ วิราชยิ

กามราคํ วิราเชตวา

พรหมโลกูปโค อหุ.^{๖๘๕}

ต่อแต่นั้น พระองค์ทรงบรรพชา บรรเทากามราคะได้ ครั้นแล้วจึง
เข้าถึงพรหมโลก

ในเรื่องนั้น หน้าที่ของทิพพจักขุญาณมีกล่าวไว้ด้วยบทก่อนว่า จวมาเน เป็นต้น [คือ
จวมาเน อุปปชชมาเน หิเน ปณิเต สุวณฺเณ ทพฺพณฺเณ สุตเต ทุกฺคเต (ผู้กำลังจติและปฏิสนธิ
ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี)] แต่บทนี้[คือ ยถากัมมุเปคฺ] กล่าวถึง
หน้าที่ของยถากัมมุเปคฺญาณ (ญาณรู้เห็นสัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม)

กระบวนการเกิดยถากัมมุเปคฺญาณ

อนึ่ง กระบวนการเกิดญาณดังกล่าวมีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุในพระศาสนานี้เจริญอาโลกกสิณมุ่งตรงสู่รูกเบื้องล่างแล้วเห็นสัตว์ผู้เกิดในรูก
กำลังเสวยทุกข์แสนสาหัส การเห็นนั้นเป็นหน้าที่ของทิพพจักขุญาณ เธอใส่ใจอย่างนี้ว่า สัตว์
เหล่านี้ทำกรรมอะไรไว้จึงเสวยทุกข์เช่นนั้น ลำดับนั้นญาณที่รับกรรมนั้นเป็นอารมณ์ย่อมเกิดขึ้น
แก่เธอว่า เพราะทำกรรมอย่างนี้จึงเสวยทุกข์เช่นนั้น

เช่นเดียวกันนี้ ภิกษุเจริญอาโลกกสิณมุ่งตรงสู่เทวโลกเบื้องบน เห็นหมู่เทพผู้กำลัง
เสวยสมบัติอันยิ่งใหญ่ในนั้นวัน มิสสกวัน และผารุสกวัน เป็นต้น การเห็นเช่นนั้นเป็นหน้าที่
ของทิพพจักขุญาณเช่นกัน

อุทยานในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มี ๔ แห่ง คือ นันทวัน มิสสกวัน จิตรลดาวัน และผารุสกวัน
ดังนั้น อาทิ ศัพทในคำว่า นนทนวนมิสสกวณผารุสกวนาทีสุ (ในนันทวัน มิสสกวัน และผารุสกวัน
เป็นต้น) จึงหมายถึงสวนจิตรลดาและสถานที่นันทรมย์อื่นๆ ในเทวโลก ดังข้อความว่า

พารุสกวนาทีสูติ อาทิสทฺเทน จิตฺตลตาวนาทีนํ สงฺคโห.^{๖๘๖}

อาทิ ศัพท์ในคำว่า พารุสกวนาทีสุ รวมเอาสวณจิตรลดา เป็นต้น

คัมภีร์อธิบายปทัฏฐกถาถึงอุทฺธาน ๔ แห่งเหล่านั้นด้วยข้อความว่า

นนฺทนํ มิสฺสํ จิตฺต- ลตา พารุสํ กฺวา.^{๖๘๗}

อุทฺธานของพระอินทร์ (๔ แห่ง) : นนฺทน, มิสฺส, จิตฺตลตา, พารุส

อุทฺธาน ๔ แห่งนั้นมีลักษณะเฉพาะที่ต่างกัน ดังนี้

๑. นันทวัน (นนฺท) เป็นสวนที่งดงามที่สุดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ประดับพร้อมด้วยกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส

๒. มิสสวัน (มิสฺส) เป็นสวนที่ระคนด้วยต้นไม้ทิพย์นานาชนิด

๓. จิตรลตวัน (จิตฺตลตา) มีเถาว์วัลย์จำนวนมาก เกิดจากบุญของภรรยาหมามาณพชื่อว่าสุจิตรา แม้เธออาจสาวดีที่ผลิดอกหนึ่งครั้งต่อหนึ่งพันปีก็ปรากฏในสวนแห่งนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเทพบุตรหรือเทพธิดาที่กำลังจะจุติจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ต้องไปเที่ยวชมสวนแห่งนี้เพื่อให้ลืมความเศร้าโศกที่จะต้องจุติ เมื่อเทพเหล่านั้นกำลังเพลิดเพลนอยู่จึงจุติจากสวรรค์ ดังข้อความว่า

แม้นางสุจิตราถึงแก่กรรมแล้วได้ไปเกิดในภพดาวดึงส์นั้น สวนชื่อจิตรลตามีขนาด ๕๐๐ โยชน์ที่เทวดาพาเหล่าเทพบุตรผู้เกิดบุรพนิมิตแล้วให้หลงเที่ยวไปอยู่ ได้เกิดแล้วแม้แก่นาง^{๖๘๘}

๔. พารุสวัน (พารุส) เป็นอุทฺธานที่พระอินทร์ทรงรื่นรมย์กับเทพธิดาทั้งหลาย

ความงดงามของสวนนันทวันนั้น ในสังยุตตนิกาย นันทนสูตร มีข้อความที่เทวดากล่าวถึงสวนนันทวันว่า

น เต สฺขํ ปชานนฺติ
อวาสํ นรเทวานํ

เย น ปลฺลสนฺติ นนฺทนํ
ติทฺธานํ ยสฺสสินิ.^{๖๘๙}

^{๖๘๖} วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๔๑๑/๖๕

^{๖๘๘} ขุ.ธ.อ. ๑/๓๐/๒๐๖

^{๖๘๗} อภิธาน. ๑/๒๓

^{๖๘๙} ส.ส. ๑๕/๑๑/๖

เทวดาเหล่าใดยังไม่เคยทัศนาสวนนันทวันอันเป็นที่พำนักของเทพบุตร
ผู้มีบริวารแวดล้อม เทวดาเหล่านั้นยังไม่รู้จักความสุข
ในวิธรรชาดกกล่าวถึงอุทยานทั้ง ๔ แห่งพร้อมกับปราสาทเวชยันต์ของพระอินทร์ว่า

ผารุสก์ จิตตลต

มิสสก์ นนทน์ วณ

เวชยนตมฺจ ปาสาท

มณิมฺหิ ปสฺส นิมฺมิต^{๖๙๐}

ขอทูลเชิญพระองค์ทอดพระเนตรสวนสวรรค์ คือ ผารุสก์วัน จิตร-
ลดาวัน มิสสก์วัน นันทวัน และเวชยันตปราสาทที่ธรรมชาติได้เนรมิตไว้ใน
แก้วมณี

เธอใสใจอย่างนี้ว่า สัตว์เหล่านี้ทำกรรมอะไรไว้จึงเสวยสมบัติเช่นนั้น ลำดับนั้นญาณที่
รับกรรมนั้นเป็นอารมณ์ย่อมเกิดขึ้นแก่เธอว่า เพราะทำกรรมอย่างนี้จึงเสวยสมบัติเช่นนั้น การ
เห็นเช่นนั้นชื่อว่า ยถากัมมูปคญาณ (ญาณรู้เห็นเหล่าสัตว์ที่เป็นไปตามกรรม) ญาณนี้ไม่มี[การ
ทำ]ปริกรรมต่างหาก แมื่อนาคตังสญาณ (ญาณในส่วนอนาคต) ก็ไม่มี[การทำ]ปริกรรมต่างหาก
เช่นกัน ที่จริงแล้วญาณทั้งสองนี้มีทิพพจักขุญาณเป็นพื้นฐานย่อมสำเร็จพร้อมกับทิพพจักขุ-
ญาณ

คำอธิบาย กายทฺจจรีเทน เป็นต้น

คำว่า กายทฺจจรีเทน (ด้วยกายทฺจจรีต) เป็นต้น มีคำอธิบายดังนี้ :-

คำว่า ทฺจจรีต คือ กรรมที่บุคคลประพฤติชั่ว หรือความประพฤติเสียหาย เพราะบุดเน่า
ด้วยกิเลส

แม้บทอื่น [คือ วจิทฺจจรีต และ มโนทฺจจรีต] ก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า ทฺจจรีต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

^{๖๙๐}
ขุ.ชา. ๒/๑๔๒๓/๒๗๖

๑. กรรมที่บุคคลประพฤดิชั่ว = ฏฐ จริตฺ ทุจฺจริตฺ.

(ทุ มีความหมายว่า ฏฐ <ชั่ว> + จริต ศัพท์ กรรมสาธนะ <จริยิตถาติ จริต>)

๒. ความประพฤดิเสียหาย = ฏฐ จริตฺ ทุจฺจริตฺ.

(ทุ มีความหมายว่า ฏฐ <เสียหาย> + จริต ศัพท์ ภาวสาธนะ <จรรณ จริต>)

คำว่า กายทุจฺจริต คือ ทุจฺจริตทางกายหรือทุจฺจริตที่เกิดขึ้นจากกาย

คำว่า กายทุจฺจริต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ทุจฺจริต (กรรมที่บุคคลประพฤดิชั่ว) ทางกาย = กาเยน ทุจฺจริตฺ กายทุจฺจริตฺ.

(ตติยาตฺตปฺปริสฺสมาส)

๒. ทุจฺจริต (ความประพฤดิเสียหาย) ที่เกิดขึ้นจากกาย = กายโต อุปฺปนฺนํ ทุจฺจริตํ
กายทุจฺจริตํ (มัชฌิมาลปัฏฐกมัตตปฺปริสฺสมาส)

คำว่า สมณฺนาคตา (ประกอบ) หมายความว่า เพียบพร้อม

คำว่า สมณฺนาคต มาจาก สํ บทหน้า + อนฺ บทหน้า + อา บทหน้า + คมฺ ภาตฺ (คติเมหิ
= ไป) + อ ปัจจัย แปลง ว เป็น นู จึงได้รูปว่า สมณฺนาคต ถ้าไม่แปลงเช่นนั้นก็ได้รูปว่า สมณฺนาคต

คำอธิบายการว่าร้ายพระอริยะ

คำว่า อริยานํ อุปวาทกา (ว่าร้ายพระอริยะ) หมายความว่า มุ่งร้ายต่อพระอริยะคือ
พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และสาวกของพระพุทธเจ้า แม้ต่อคฤหัสถ์ผู้เป็นโสดาบันเป็น
อย่างต่ำ จึงว่าร้าย คือ ด่าทอ กล่าวคือ ด่าหนิด้วยเหตุทำให้ศีลวิบัติที่เรียกว่า อันติมวัตถุ และ
ด้วยการทำลายคุณธรรม[มีฉานเป็นต้น]

ในเรื่องนั้น —

- ผู้ที่พูดว่า คนเหล่านี้ไม่มีสมณธรรม คนเหล่านี้ไม่ใช่สมณะ ชื่อว่า ว่าร้ายด้วย
อันติมวัตถุ

- ผู้ที่พูดว่า คนเหล่านี้ไม่มีฌาน วิโมกข์ มรรค หรือผล เป็นต้น ชื่อว่า ว่าร้ายด้วยการทำลายคุณธรรม

และผู้พูดนั้นรู้หรือไม่รู้ก็ตามยังว่าร้าย จัดเป็นอริยปวาททั้งสองอย่าง เป็นกรรมหนักที่กัณสวรงค์และมรรคเช่นเดียวกับอนันตริยกรรม แต่ยังเยียวยาได้ ฟังทราบเรื่องนี้[เป็นตัวอย่าง] เพื่อให้เข้าใจอริยปวาทกรรม

การรู้หรือไม่รู้ไม่ใช่หลักสำคัญในเรื่องนี้ ความเป็นอริยะจึงเป็นหลักสำคัญ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุกุญธปิ อริยปวาทโหว โหติ (จัดเป็นอริยปวาททั้งสองอย่าง) อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เมื่อบุคคลไม่รู้ว่าเป็นพระอริยะ ไม่มีใจมุ่งร้ายบอกความไม่มีอริยคุณในพระอริยะนั้น การทำลายคุณธรรมย่อมไม่มี ดังนั้น การว่าร้ายพระอริยะจึงไม่มีแก่เขา^{๖๙๑}

ได้สดับมาว่า พระเถระกับภิกษุหนุ่มไปบิณฑบาตในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ทั้งสองรูปได้ชวายุคร้อนกระบายหนึ่งในเรือนหลังแรก และพระเถระก็มีโรคลมในท้อง จึงคิดว่า “ชวายุคนี้เหมาะแก่เรา เราจักดื่มมันตอนที่ยังอุ่นๆ” ท่านได้นั่งดื่มบนท่อนไม้ที่ถูกนำมาสร้างธรณีประตู ฝ่ายภิกษุหนุ่มรังเกียจท่านจึงพูดว่า “พระแกนี้หิวจัดเต็มที ทำให้เราอับอาย”

พระเถระเที่ยวไปในหมู่บ้านแล้ว กลับมาวัดถามภิกษุหนุ่มว่า “ผู้มีอายุ เธอมีที่พึงในพระศาสนานี้หรือ”

“มีขอรับ กระผมเป็นพระโสดาบัน”

“ถ้าอย่างนั้น เธออย่าพยายามให้บรรลุมรรคผลชั้นสูงต่อไปเลย เพราะเธอว่าร้ายพระชีณาสพแล้ว”

ภิกษุหนุ่มนั้นได้ขอขมาพระเถระ ดังนั้นกรรมที่เธอว่าร้ายนั้นจึงเป็นปกติไม่มีโทษ

^{๖๙๑} วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๔๑๑/๖๖

ด้วยเหตุดังกล่าว บุคคลอื่นที่ว่าร้ายพระอริยะต้องเข้าไปหาท่าน ถ้าตนแก่กว่า ฟัง
นั่งกระโหย่งขอขมาว่า

อหิ อายสมนตัม อิทธิจิตตญจ อวจํ, ตัม เม ขมาหิ.

ฉันได้กล่าวถ้อยคำเช่นนั้นๆ กับท่านผู้มีอายุ ขอท่านจงอดโทษนั้นแก่ฉันเถิด

ถ้าตนอ่อนกว่าต้องกราบไหว้[ด้วยเบญจางประดิษฐ์]แล้วนั่งกระโหย่งประคองอัญชลีขอ
ขมาว่า

อหิ ภนฺเต ตุมฺहे อิทธิจิตตญจ อวจํ, ตัม เม ขมถ.

ท่านขอรับ กระผมได้กล่าวถ้อยคำเช่นนั้นๆ กับท่าน ขอท่านโปรดอดโทษนั้น
แก่กระผมเถิด

ถ้าพระอริยะนั้นหลักไปที่อื่น ฟังไปขอขมาด้วยตัวเอง หรือส่งสัทธีวิหาริกเป็นต้นให้ไป
ขอขมาแทนตนก็ได้ ถ้าไม่อาจไปเอง และส่งผู้อื่นไปแทนไม่ได้ ฟังไปสู่สำนักของภิกษุที่พำนักอยู่
ในวัดนั้น ถ้าตนอ่อนกว่าฟังนั่งกระโหย่ง ถ้าแก่กว่าฟังปฏิบัติตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วในผู้แก้
พรรษา แล้วกล่าวขอขมาว่า

อหิ ภนฺเต อสุกํ นาม อายสมนตัม อิทธิจิตตญจ อวจํ, ขมตุ เม โส
อายสฺมา.

ฉันได้กล่าวถ้อยคำเช่นนั้นๆ กับท่านผู้มีอายุรูปนั้น ขอท่านผู้มีอายุนั้นจง
อดโทษนั้นแก่ฉันเถิด

ผู้ที่ไม่ขอขมาต่อหน้าฟังทำการขอขมาลับหลังดังกล่าวมานี้

หากพระอริยะที่ถูกว่าร้ายเป็นภิกษุเที่ยวไปผู้เดียว ไม่ปรากฏที่อยู่และที่ไป ฟังเข้าไป
หาภิกษุรูปหนึ่งผู้มีปัญญาแล้วกล่าวว่า “ท่านขอรับ กระผมได้กล่าวถ้อยคำเช่นนั้นๆ กับท่านผู้มี
อายุรูปนั้น บัดนี้ความเดือดร้อนในใจเกิดแก่กระผมเมื่อระลึกถึงถ้อยคำนั้น กระผมจะทำอย่างไร
ดี ?” ภิกษุผู้มีปัญญาจักกล่าวว่า “พวกท่านอย่าคิดมากไปเลย พระเถระไม่ถือเป็นโทษดอก จง
สงบใจเถิด” ฝ่ายภิกษุนั้นฟังผินหน้าไปทางที่พระอริยะไป แล้วประคองอัญชลีกล่าวว่า “ขอท่าน

จงอดโทษแก่กรรมเกิด” ถ้าอริยะนั้นปรีนิพพานแล้ว ก็ควรไปยังสถานที่ตั้งเตียงนอนปรีนิพพานของท่าน[ในเวลาที่ท่านยังไม่ถูกฉกฉวย] และไปขอขมาจนถึงป่าช้า[ในเวลาที่ท่านกำลังถูกฉกฉวยหรือถูกฉกฉวยแล้ว] เมื่อทำได้ดังนี้ กรรมนั้นย่อมเป็นปกติไม่กั้นสวรรค์และมรรค

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๑๕๘) กล่าวว่า ข้อความว่า “พวกท่านอย่าคิดมากเกินไป” ประกอบใช้เป็นรูปพหูพจน์เพื่อปลอบใจผู้ที่มีใจหดหู่ หรือเพื่อให้หมายถึงคนหลายคนที่ว่าร้ายพระอริยะร่วมกัน

คำอธิบายผู้มีมิจฉาทิฏฐิ

คำว่า มิจฉาทิฏฐิกา แปลว่า ผู้เห็นผิด

คำว่า มิจฉาทิฏฐิกมฺมสมาทานา (ชักชวนผู้อื่นให้ทำตามความเห็นผิด) หมายความว่า ผู้ทำกรรมต่างๆ ด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ และผู้ชักชวนให้ผู้อื่นทำกายกรรมเป็นต้นอันมีมิจฉาทิฏฐิเป็นมูลเหตุ

คำว่า มิจฉาทิฏฐิกมฺมสมาทานา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้มีกรรมที่ถูกสมาทานแล้วด้วยมิจฉาทิฏฐิ

- สมทาตพฺพานิ สมาทานานิ.
- กมฺมานิ สมาทานานิ เยสํ เต กมฺมสมาทานา.
- มิจฉาทิฏฐิยา กมฺมสมาทานา มิจฉาทิฏฐิกมฺมสมาทานา.

(สมาทาน = สํ บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

๒. ผู้ยังบุคคลอื่นให้สมาทานในกรรมด้วยมิจฉาทิฏฐิ

- สมทาเปณฺตฺติ สมาทานา
- กมฺเมสุ สมาทานา กมฺมสมาทานา
- มิจฉาทิฏฐิยา กมฺมสมาทานา มิจฉาทิฏฐิกมฺมสมาทานา

(สมาทาน = สํ บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย

ในเหตุกัตตุสาธนะ)

อนึ่ง ในคำเหล่านี้พึงทราบว่ แม้อริยุปวาทจะถูกนับเข้าในวจีทุจริต และมีฉนาคทมิฏฐิถูก
นับเข้าด้วยมโนทุจริต การกล่าววกรรมทั้งสองนั้นอีกมีประโยชน์เพื่อแสดงว่ากรรมเหล่านั้นมีโทษ
มาก ดังจะเห็นได้ว่า อริยุปวาทมีโทษมากเพราะเป็นเช่นเดียวกับอนันตริยกรรม ดังพระพุทธ-
ดำรัสว่

เสยยาปิ สาริปุตฺต ภิกขุ สีลสมฺปนฺโน สมานิสมฺปนฺโน ปณฺณาสมฺปนฺโน
ทิฏฺฐเญ ฐมฺเม อณฺเฏ อาราธเญย, เอวํสมฺปทมิทํ สาริปุตฺต วทามิ ตํ วา จํ อปฺปฬาย
ตํ จิตฺตํ อปฺปฬาย ตํ ทิฏฺฐิ อปฺปฏฺนิสฺสชฺชิตฺวา ยถาภตํ นิกฺขิตฺโต, เอวํ นิรยเอ^{๖๙๒}

สาริปุตฺร ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีล สมานิ และปัญญา[อันเป็นอรหัตตมรรค]
พึงยังอรหัตตผลให้สำเร็จในภพนี้ ฉันทใด เรากล่าวอริยุปวาทกรรมนี้ว่ามีอุปไมยฉัน
นั้น ถ้าไม่ละวจากัน[ว่าเราจะไม่พูดคำเช่นนี้อีก^{๖๙๓}] ไม่ละความคิดนั้น[ว่าเราจะ
ไม่คิดเช่นนี้อีก^{๖๙๓}] ไม่สลัดทิ้งความเห็นผิดนั้น[ว่าเราจะไม่รับเอาความเห็นผิดเช่นนี้
อีก^{๖๙๓}]จะต้องถูกอริยุปวาทกรรมขัดไปในนรก เหมือนถูกนายนิรบาลจับโยนไว้
ในนรก

ข้อนี้หมายความว่า อรหัตตผลย่อมเกิดขึ้นต่อจากอรหัตตมรรคแน่นอน ฉันทใด อริยุป-
วาทที่ผู้ทำกรรมมิได้ขอมาต่อพระอริยะ ก็ส่งผลให้ไปเกิดในนรกแน่นอน ฉันทนั้น

คำว่า อณฺเฏ (อรหัตตผล) เป็นคำไวพจน์ของ อรหัตตผล ดังข้อความว่

อณฺเฏ พยากริสุติ อรหตฺตํ พยากริสุ^{๖๙๔}

คำว่า อณฺเฏ พยากริสุ แปลว่ พยากรณ์อรหัตตผล

อณฺเฎ ตุ อรหตฺตณฺจ

ธูปุ ตุ เจติยํ ภเว

ธมฺมณฺฑาทาคาริโก จ

อานนฺโท เทว สมานจ^{๖๙๕}

อรหัตตผล (๒ ศัพท์) : อณฺเฎ, อรหตฺต

^{๖๙๒}
ม.ญ. ๑๒/๑๔๙/๑๑๐

^{๖๙๔}
วิ.ม.อ. ๑๙๖/๒๕๗

^{๖๙๓}
วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๑๑/๖๗

^{๖๙๕}
อภิธาน.ฎีกา ๒/๔๓๖

เจติย์ (๒ ศัพท) : ญป, เจติย

พระอานนท์ (๒ ศัพท) : ธมฺมกณฺหาการิก, อานนฺท ทั้งสองศัพท์มีอรรถ
เหมือนกัน

คำว่า อนุญา มีความหมาย ๔ ประการ คือ

๑. สภาวะรู้โดยไม่ล่วงขอบเขตอันปฐมมรรคเป็นต้นเห็นแล้ว = ปจฺจมคฺคาทีหิ ทิฏฺฐ-
มรียาทมนตฺติกฺกมิตฺวา ชานิตฺถาติ อนุญา. <อภิธาน.ฎีกา ๒/๔๓๖>

(อา บทหน้า <มรียาท = ขอบเขต> + ญา ธาตุ <อวโพธเน = รู้> + อ ปัจจัยในกัตตุ-
สาธนะ + อา อิตถิปัจจย)

๒. สภาวะรู้ตามขอบเขตอันมรรคขั้นต่ำเห็นแล้ว = เหฏฺฐิมมคฺเคหิ ญาตมรียาทาย
เอว ชานิตฺถาติ อนุญา. <สารตฺถ.ฎีกา ๒/๑๙๖/๓๔๓>

(อา บทหน้า <มรียาท = ขอบเขต> + ญา ธาตุ <อวโพธเน = รู้> + อ ปัจจัยในกัตตุ-
สาธนะ + อา อิตถิปัจจย)

๓. สภาวะกำจัดสังโยชน์ขั้นสูง ๕ มีรูปราคะเป็นต้นโดยเป็นขอบเขต = รูปราคาทีนํ
ปญฺจุทฺธมฺภาคิยานํ สญฺโฆชนานํ โอิธิวเสน มาเรตีติ อนุญา. <อภิธาน.ฎีกา ๒/๔๓๖>

(อา บทหน้า <มรียาท = ขอบเขต> + ญา ธาตุ <मारणे = ฆ่า, กำจัด> + อ ปัจจัย
ในกัตตุสาธนะ + อา อิตถิปัจจย)

๔. สภาวะรู้รอบด้านหรือรู้โดยสิ้นเชิงด้วยการกำจัดกิเลสทั้งหมด = สพฺเพสํ กิเลสานํ
ปหายกฺวเสน อาชานาติ สมนฺโต สพฺเพน วา ปกาเรน ชานาตีติ อนุญา. <อภิธาน.ฎีกา ๒/๔๓๖>

(อา บทหน้า <สมนฺต = รอบด้าน, สพฺพปฺปการ = สิ้นเชิง> + ญา ธาตุ <อวโพธเน
= รู้> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ + อา อิตถิปัจจย)

ดังข้อความว่า

เหฏฺฐิมมคฺเคหิ ญาตมรียาทาย เอว ชานนโต อนุญา อคฺคฺมคฺคฺปญฺญา, ตสฺสา
ผลภาวโต อคฺคฺผลปญฺญา ตสฺหคฺตา สมนฺตํ ปปาตโย จ อนุญาติ วุตฺตาติ อาห “อนุญํ
พฺยากริสุตฺติ อรหตฺตํ พฺยากริสุตฺติ.”^{๖๙๖}

^{๖๙๖} สารตฺถ.ฎีกา ๒/๑๙๖/๓๔๓

อัญญา คือ อรหัตตมรรคบัญญัติ เพราะรู้ตามขอบเขตอันมรรคขั้นต่ำเห็นแล้ว
อรหัตตผลบัญญัติและสัมพันธ์กับปะเป็นต้นที่เกิดร่วมกับอรหัตตผลบัญญัตินั้น เรียกว่า
อัญญา เพราะเป็นผลของอรหัตตมรรคบัญญัตินั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อญญํ พุยากรีสสูติ
อรหตฺตํ พุยากรีสสู (คำว่า อญญํ พุยากรีสสู แปลว่า พยากรณ์อรหัตตผล)

สพฺเพสํ กิเลสานํ ปหายกฺวเสน อาชานาติ สมฺนุตโต สพฺเพน วา ปกาเรน
ชานาติติ “อญญาติ อคฺคมคฺโค วุจฺจติ, ตพฺพาเรน ปน ตปฺพลมฺปิติ อาห “อญญํ พุยา-
กรีสสูติ อรหตฺตํ พุยากรีสสูติ.”^{๖๙๗}

อรหัตตมรรคเรียกว่า อัญญา เพราะเป็นสภาวะรู้รอบด้านหรือรู้โดยสิ้นเชิงด้วย
การกำจัดกิเลสทั้งหมด แต่แม้ผลของมรรคนั้นก็เรียกได้โดยชื่อของมรรคนั้น ฉะนั้นจึง
กล่าวว่า อญญํ พุยากรีสสูติ อรหตฺตํ พุยากรีสสู (คำว่า อญญํ พุยากรีสสู แปลว่า พยากรณ์
อรหัตตผล)

อนึ่ง ไม่มีความชั่วอื่นที่มีโทษมากกว่ามิจฉาทิฏฐิ [เพราะไม่มีความชั่วที่ทำได้ด้วย
อำนาจมิจฉาทิฏฐิ ซึ่งทำให้เขาเป็นตอไม้แห่งสังสารวัฏ^{๖๙๘}] ดังพระพุทธดำรัสว่า

นาหํ ภิกฺขเว อญญํ เอกธมฺมมฺปิ สมฺนุสฺสํสามิ, ยํ เอวํ มหาสาวชฺชํ ยถฺยิทํ
ภิกฺขเว มิจฺฉาทิฏฺฐิ, มิจฺฉาทิฏฺฐิปรมาณี ภิกฺขเว วชฺชานิ.”^{๖๙๙}

ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เคยเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่มีโทษมากเหมือน
มิจฉาทิฏฐินี้ มิจฉาทิฏฐิเป็นใหญ่ในโทษทั้งหลาย

คำอธิบาย กายสฺส เกทา ปรี มรณา

คำว่า กายสฺส เกทา (เพราะกายพินาศ) หมายความว่า เพราะสละชั้นที่บุคคลยึดมั่น
ว่าเป็นเรา

^{๖๙๗} วิมตฺติ.ฎีกา ๑/๑๙๖/๓๑๑

^{๖๙๘} อญฺ.เอกก. ๒๐/๓๑๐/๓๕

^{๖๙๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๑๑/๖๗

คำว่า ปรี มรณา (หลังจากตาย) หมายความว่า ในการถือเอาขั้นใหม่ในลำดับต่อการสละชั้นนั้น [เพราะขึ้นชื่อว่าเวลาหลังความตายของผู้ยังไม่ปราศจากราคะเป็นการถือเอาภพอื่นแน่นอน^{๗๐๐}]

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า กายสุส เภทา (เพราะกายพินาศ) หมายความว่า เพราะชีวิตินทรีย์ขาดไป [เนื่องจากกายพินาศไปด้วยการขาดสูญของชีวิตินทรีย์ที่ทำให้กายดำรงอยู่ได้^{๗๐๐}]

คำว่า ปรี มรณา (หลังจากตาย) หมายความว่า เวลาถัดจากจุติจิต

คำว่า กายสุส เภทา ปรี มรณา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ข้อความว่า เพราะกายพินาศ คือ เพราะอุปาทานขั้น ๕ ดับไป ส่วนข้อความว่า หลังจากตาย คือ การถือเอาขั้นใหม่ในลำดับต่อการสละอุปาทานขั้น
๒. ข้อความว่า เพราะกายพินาศ คือ เพราะชีวิตินทรีย์ดับไป ส่วนข้อความว่า หลังจากตาย คือ เวลาถัดจากจุติจิต

คำอธิบาย อปายัม เป็นต้น

คำทั้งหมดว่า อปายัม (อันปราศจากสุข) เป็นต้น เป็นคำไวพจน์ของนรกนั่นเอง ที่จริงแล้วนรกชื่อว่า :-

- ก. อปาย เพราะปราศจากบุญอันเป็นเหตุให้ถึงสวรรค์และนิพพาน หรือเพราะไม่มีเหตุเกิดของสุข
- ข. ทุกคติ เพราะเป็นที่ตั้งของทุกข์ หรือเพราะเป็นภพที่เกิดด้วยกรรมชั่ว เนื่องจากมีโทษมาก
- ค. วินิปาตะ เพราะเป็นที่ตกไปของคนที่ชั่วที่ไม่เต็มใจ หรือเพราะเป็นที่ตกไปของคนพินาศคือมีอวัยวะน้อยใหญ่แตกหัก
- ฌ. นिरยะ เพราะเป็นที่ปราศจากสุข

^{๗๐๐} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๑๑/๖๗

ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ อปาย ศัพท์เป็นต้นที่หมายถึงนรกตามนัยแรก ดังนี้

คำว่า อปาย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ภาพอันปราศจากบุญอันเป็นเหตุให้ถึงสวรรค์และนิพพาน^{๗๐๑}

- เอตี อิมสฺมา สุขฺนฺติ อโย ปุณฺณ.
- สคฺคโมกฺขเหตุฎฺฐตา ปุณฺณสมฺมตา อยา อเปโต อปาโย.

(ปัญจมีตปฺปริสสมาส อป <ปราศจาก> + อย <บุญ>)

๒. ภาพอันปราศจากเหตุเกิดของสุข^{๗๐๒}

- อยฺนฺติ เอตสฺมา สุขานฺติ อโย ปุณฺณกมฺมาทิสฺสสาธนํ
- สุขานํ อายโต อเปโต อปาโย.

(ปัญจมีตปฺปริสสมาส อป <ปราศจาก> + อาย <เหตุเกิด>)

คำว่า ทุกฺคฺติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ที่ตั้งของทุกข์ = ทุกฺขสฺส คฺติ ทุกฺคฺติ (นฺจฺฐิตปฺปริสสมาส ทฺ <ทุกข์> + คฺติ <ที่ตั้ง>)

๒. ภาพที่เกิดด้วยกรรมชั่ว = ทฺมฺเจน กมฺมฺนา นิพฺพตฺตา คฺตฺติ ทุกฺคฺติ.

(มฺชฌเณลปิตฺติยาตปฺปริสสมาส ทฺ <ชั่ว> + คฺติ <ภาพ>)

คำว่า วินิปาต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ที่ตกไปของคนทำชั่วที่ไม่เต็มใจ = วิวสา นิปตฺนฺติ เอตฺถ ทฺกุกฺกการิโนติ วินิปาโต.

(วิ บทหน้า <ไม่เต็มใจ> + นิ บทหน้า + ปต ธาตุ <ปตเน = ตกไป> + ณ บัจย

ในอธิกรณสาธนะ)

๒. ที่ตกไปของคนพินาศคือมีอวัยวะน้อยใหญ่แตกหัก = วินสฺสนฺตา เอตฺถ ปตฺนฺติ สํ-
กฺขชฺมานงฺคปจฺจคฺคาติ วินิปาโต.

(วิ บทหน้า <พินาศ> + นิ บทหน้า + ปต ธาตุ <ปตเน = ตกไป> + ณ บัจยใน

อธิกรณสาธนะ)

คำว่า นิริย มีความหมายว่า ที่ปราศจากสุข^{๗๐๓}

- อียติ อสฺสาทียตฺติ อโย อสฺสาโท.

^{๗๐๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๑๑/๖๗

- นตฺถิ เอตฺถ อโยติ นิริโย (สัตตมัพพหุพพิหิสมาส)

อีกอย่างหนึ่ง :-

ก. อปาย ศัพฺทํระบฺภูถึงกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เพราะกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานปราศจากสุขคติ (มนุษย์และเทวดา) แต่ไม่ใช่ทุกคติ เพราะมีนาคราชเป็นต้นผู้มีอานุภาพมาก

ข. ทุกคติ ศัพฺทํระบฺภูถึงที่อยู่ของเปรต เพราะที่อยู่ของเปรตนั้นชื่อว่าอปาย เพราะปราศจากสุขคติ และชื่อว่าทุกคติ เพราะเป็นที่ตั้งของทุกข์ แต่ไม่ชื่อว่าวินิปาตะ เพราะไม่ได้พินาศตกไปเช่นกับอสุรกาย

ค. วินิปาต ศัพฺทํระบฺภูถึงอสุรกาย เพราะอสุรกายนั้นได้ชื่อว่าอปายและทุกคติตามความหมายที่กล่าวมาแล้ว และเรียกว่าวินิปาต เพราะพลัดจากกองสมบัติทั้งหมด

ฌ. นิริย ศัพฺทํระบฺภูถึงนรกหลายประเภทมีนรกอเวจีเป็นต้น

ตามนัยแรกคำว่า เต กายสุส เกทา ปรี มรณา อปายํ ทุกฺคตํ วินิปาตํ นิริยํ อุปปนฺนา แปลว่า “พวกเขาจะไปเกิดในนรกอันปราศจากสุข เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่พินาศตกไปหลังจากตายแล้ว” โดย อปาย ศัพฺทํเป็นต้น ๔ ศัพฺทํหมายถึงนรกเท่านั้น และ อปาย, ทุกฺคต, วินิปาต ศัพฺทํเป็นคำขยายของ นิริย ศัพฺทํ

ตามนัยที่ ๒ ทั้งสี่คำแสดงอปายภูมิ ๔ กล่าวคือ

- คำว่า อปาย ระบุถึงกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน
- คำว่า ทุกฺคต ระบุถึงที่อยู่ของเปรต
- คำว่า วินิปาต ระบุถึงอสุรกาย
- คำว่า นิริย ระบุถึงนรก

จึงมีคำแปลตามนัยนี้ว่า “พวกเขาจะไปเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานอันปราศจากสุขคติ ที่อยู่ของเปรตอันเป็นที่ตั้งของทุกข์ อสุรกายอันพลัดจากกองสมบัติทั้งหมด และนรกอันปราศจากสุขหลังจากตายแล้ว” โดยมีรูปวิเคราะห์ดังนี้

- อया สุขฺติโต อเมโต อปาโย = ภพที่ปราศจากสุขคติ ชื่อว่า อปายะ

(บัญญัติปรัสมาส อป <ปราศจาก> + อย <สุดิ>)

- ทุกขสฺส คติ ทุกฺคติ = ที่ตั้งของทุกข์ ชื่อว่า ทุกฺคติ

(บัญญัติปรัสมาส ทุก <ทุกข์> + คติ <ที่ตั้ง>)

- สพฺพสมุสฺสเยหิ วินิบัติโต วินิปาโต = ผู้พลาดจากกองสมบัติทั้งหมด ชื่อว่า วินิปาตะ

(วิ บพหน้า + นิ บพหน้า + ปต ธาตุ <ปตเน = ตกไป> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- นตฺถิ เอตฺถ อโยติ นิรโย = ที่ปราศจากสุข ชื่อว่า นรก (สัตตมีพหุพหีสมาส)

คำว่า อุปปนฺนา แปลว่า เข้าถึง ความหมายคือ เกิดในนรกหรือสุคติโลกสวรรค์นั้น

พึงทราบฝ่ายดี[มีกายสุจริตเป็นต้น]โดยตรงกันข้ามกับเนื้อความของบทที่กล่าวมาแล้ว [คือ] แต่มีความต่างกันดังนี้

ในฝ่ายดีนั้น คำว่า สุคติ รวมเอาภพของมนุษย์อีกด้วย ส่วนคำว่า สคฺค (สวรรค์) หมายเอาภพของเทวดาเท่านั้น

ในพากย์นั้นมีความหมายของศัพท์ดังต่อไปนี้

คำว่า สุคติ คือ ภพที่ไปดี

คำว่า สักกะ (สวรรค์) คือ ภพอันเลิศยิ่งด้วยอารมณ์มีรูปารมณเป็นต้น

สุคติสวรรค์ทั้งหมดนั้นชื่อว่า โลก เพราะเป็นสภาวะแตกดับ

คำว่า สุคติ เป็นต้นมีรูปวิเคราะห์ ดังนี้

- สุนฺทรา คตฺติ สุคติ = ภพที่ไปดี ชื่อว่า สุคติ (ปาทีบุรพทกรรมธารยสมาส)

- รูปาทีหิ วิสเยหิ สฺมฺมจฺจ อคฺคโคติ สคฺโค = ภพอันเลิศยิ่งด้วยอารมณ์มีรูปารมณเป็นต้น
ชื่อว่า สักกะ (ปาทีบุรพทกรรมธารยสมาส ส + อคฺค)

- ลุชฺชติ ปลุชฺชตฺติ โลโก = สภาวะแตกดับ ชื่อว่า โลก

(ลูช ธาตุ <วินาเส = พินาศ> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำทั้งหมดว่า อิติ ทิพเพน จกฺขนา เป็นต้นเป็นคำลงท้าย มีความหมายโดยย่อในพากย์นี้ว่า เห็นด้วยตาทิพย์อย่างนี้

คำอธิบายวิธีเจริญทิพพจักขุญาณ

[๔๑๒] กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรต้องการจะเห็นตามที่กล่าวมานี้ พึงทำปาทกมานอันเป็นพื้นฐานของอภิญญาที่มีกสิณเป็นอารมณ์[ในกสิณ ๘ อย่าง^{๗๐๒}] ให้ควรแก่การน้อมนำจิตโดยประการทั้งปวง [คือ การฝึกจิตด้วยวิธี ๑๔ อย่าง มีจิตประกอบด้วยองค์ ๘ และทำเหตุเกิด ๔ บาทฐาน ๔ เหตุย่อย ๘ และมูลเหตุ ๑๖ ให้สำเร็จ^{๗๐๓}] แล้วทำกสิณหนึ่งใน ๓ ชนิดเหล่านี้ คือ เตโชกสิณ โอทาทกสิณ และอาโลกกสิณให้ใกล้[ต่อการเกิดขึ้นของทิพพจักขุญาณ^{๗๐๒}] พึงขยาย[กสิณ]รับเอาอารมณ์ของอุปจารฌานแล้วพึงหยุดไว้ ความหมายคือ ไม่ต้องทำให้อุปปนาเกิดขึ้นในกสิณอารมณ์ที่ขยายแล้วนั้น

ถ้าเธอทำให้อุปปนาเกิดขึ้น อารมณ์นั้นจะเป็นที่อาศัยของปาทกมาน [คือ รับปาทกมานเป็นอารมณ์^{๗๐๒}] ไม่เป็นที่อาศัยของบริกรรม และอาโลกกสิณเท่านั้นดีเลิศที่สุดในกสิณ ๓ อย่างเหล่านี้ ดังนั้น พึงยังอาโลกกสิณนั้นหรือกสิณอื่นจากนี้ให้เกิดขึ้นตามวิธีที่ได้กล่าวมาแล้วในกสิณนิทเทศ แล้วหยุดอยู่ในระดับอุปจารสมาธิก่อนจึงขยายออกไป [เพราะปฏิกากนิมิตเกิดร่วมกับอุปจารฌาน^{๗๐๒}] พึงทราบวิธีขยายปฏิกากนิมิตของกสิณนั้นตามวิธีที่กล่าวมาแล้วในกสิณนิทเทศนั่นเอง

เธอจะพึงดูรูปได้ภายในสถานที่ซึ่งถูกขยายแล้ว [ไม่ดูรูปภายนอก เพราะการดูรูปภายนอกเป็นเหตุให้จิตซัดส่าย^{๗๐๒}] แต่เมื่อเธอดูรูปอยู่ วาระของบริกรรม[คืออุปจารฌานที่มีกสิณตามที่กล่าวไว้เป็นอารมณ์^{๗๐๒}] ย่อมผ่านพ้นไป ดังนั้น แสงสว่างจึงหายไป เมื่อแสงสว่างนั้นหายไป เธอจึงไม่เห็นรูป [เพราะทั้งสองอย่างนั้นคือการเห็นรูปที่มีได้ด้วยอาโลกกสิณและอาโลกกสิณที่มีได้ด้วยอำนาจบริกรรม ย่อมมีไม่ได้โดยปราศจากบริกรรม^{๗๐๒}]

ลำดับนั้นเธอต้องเข้าปาทกมานซ้ำแล้วซ้ำเล่าแล้วออกจากฌานนั้นแล้วแผ่แสงสว่าง

^{๗๐๒} วิสุทธิมรรค ๒/๔๑๒/๖๘

เมื่อทำอย่างนี้แสงสว่างจะแจ่มจ้าขึ้นตามลำดับ ดังนั้น แสงสว่างจึงคงอยู่ในสถานที่ซึ่งกำหนดว่าแสงสว่างจะมีในสถานที่นี้ ถึงเรอนั่งดูอยู่ตลอดวันก็เห็นรูปได้ [เพราะเมื่อแสงสว่างมีกำลังดำรงอยู่ได้นานเหมือนอย่างนั้น เรื่อย่อมเห็นรูปในที่สถานที่แสงสว่างแผ่ไปได้นานเช่นกัน^{๗๐๓}] บุรุษผู้เดินทางในราตรีด้วยคบเพลิงหญาเป็นคำอุปมาในเรื่องนี้

ได้ยินมาว่า ชายคนหนึ่งใช้คบเพลิงหญาส่องทางเดินไปในเวลากลางคืน คบเพลิงนั้นของเขาดับไป ในเวลานั้นเขาไม่รู้ชัดว่าทางเดินราบเรียบหรือขรุขระ จึงค่อยเชี่ยคบเพลิงนั้นที่แผ่นดินแล้วทำให้ลูกโปลงขึ้นใหม่ พอมันลูกโปลงขึ้นก็ส่องแสงสว่างมากกว่าเดิม เมื่อเขาจุดคบเพลิงที่ดับลงอย่างนี้ให้สว่างบ่อยๆ ดวงอาทิตย์อุทัยขึ้นตามลำดับ เมื่อดวงอาทิตย์ขึ้นแล้วเขาคิดว่าเราไม่ต้องใช้คบเพลิง จึงทิ้งคบเพลิงนั้นแล้วเดินทางได้ตลอดวัน

ในคำอุปมานั้น :-

- ก. แสงสว่างของกสิณในเวลาปริกรรม เหมือนแสงสว่างของคบเพลิง
- ข. การไม่เห็นรูปเมื่ออาโลกกสิณหายไปด้วยการล่องวาระของปริกรรมของผู้เห็นรูปอยู่ เหมือนการไม่เห็นที่เรียบหรือขรุขระในเมื่อคบเพลิงดับไป
- ค. การเข้า[ปราทกฌาน]ช้าแล้วช้าเล่า เหมือนการค่อยเชี่ยคบเพลิงบ่อยๆ
- ฌ. การแผ่แสงสว่างให้มีกำลังกว่าเดิมของผู้ที่ทำปริกรรมช้าแล้วช้าเล่า เหมือนการทำคบเพลิงให้สว่างไสวกว่าเดิม
- ง. การที่แสงสว่างอันแจ่มจ้าคงอยู่ตามที่กำหนดไว้ เหมือนการที่พระอาทิตย์อุทัย
- จ. การทิ้งแสงสว่างเล็กน้อยแล้วดูรูปด้วยแสงสว่างอันแจ่มจ้าทั้งวัน เหมือนการทิ้งคบเพลิงแล้วเดินทางได้ตลอดวัน

ในการเห็นรูปดังกล่าว เมื่อรูปเหล่านี้ คือ รูปอยู่ในภายในท้อง รูปอาศัยหทัยวัตถุ รูปอาศัยอยู่ใต้พื้นดิน รูปอยู่นอกฝา นอกภูเขา และนอกกำแพง รวมทั้งรูปที่อยู่ในจักรวาลอื่น อันไม่มาปรากฏทางตาเนื้อ ได้ปรากฏทางญาณจักขุของภิกษุนั้นเหมือนเห็นด้วยตาเนื้อ ในเวลานั้นทิพพจักขุญาณย่อมเป็นอันเกิดแล้ว และในจิตที่เห็นได้เหล่านี้ ทิพพจักขุญาณนั้นอย่างเดียวยังเห็น

^{๗๐๓} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๑๒/๖๘

อภิญาเหล่านั้นแล้วพึงทราบข้อเบ็ดเตล็ดในอภิญาเหล่านั้น ดังต่อไปนี้

คาถานี้เป็นคาถามาตราพฤติ ชื่อว่า ปฐยาอริยา ประกอบด้วยคณะ ๗ คณะและครูท้าย ในกึ่งคาถาแรกและกึ่งคาถาหลัง แต่ละคณะมี ๔ มาตรา คณะที่ ๖ ของกึ่งคาถาแรก (ปุพพทฺธ) เป็น ๒ คณะ คือ อิเม อี (๑ ๒ ๑) ส่วนคณะที่ ๖ ของกึ่งคาถาหลัง (อปรทฺธ) เป็นลหุ คือ ปี (๑) มีลักษณะคาถาดังต่อไปนี้

๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	ครูท้าย
พฺรหฺมตฺ	ตเมน	กถิตะ	พฺรหฺมวิ	หาเร	อิเม อี	ติ วิทิต	วา

๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	ครูท้าย
ภิกฺขุโย	เอเตสุ	อัย	ปภินฺณ	ก กถา	ปี	วิญญะเย	ยา

กล่าวโดยละเอียดว่า ในอภิญา ๕ เหล่านี้ ญาณบริวารของทิพพจักขุญาณที่เรียกว่า จตุปปาตญาณ มี ๒ ประเภท คือ อนาคตังสญาณ (ญาณในส่วนอนาคต) และยถากัมมุปคญาณ (ญาณรู้เห็นเหล่าสัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม) ญาณ ๒ เหล่านี้และอภิญา ๕ มีการแสดงฤทธิ์เป็นต้น รวมเป็นญาณฝ่ายอภิญา ๗ ประเภทปรากฏแล้วในที่นี้

บัดนี้ เพื่อให้เข้าใจการจำแนกอารมณ์ของญาณฝ่ายอภิญาเหล่านั้น :-

อารมฺมณฺตติกา วุตฺตา เย จตฺตาโร มหะสิณา
 สตฺตณฺณมปิ ญาณานํ ปวตฺตี เตสุ ทิปเย.

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสอารมณ์ตติกะ ๔ อย่างเหล่าใดไว้ในคัมภีร์ รัมมสังคณี] ผู้มีปัญญาพึงแสดงความเป็นไปของญาณฝ่ายอภิญา ๗ ใน อารัมมณตติกะ ๔ อย่างเหล่านั้น

การแสดงในอรัมมณติกะนั้นมีดังต่อไปนี้ :-

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอรัมมณติกะ ๔ อย่าง คือ

๑. ปรีตตารัมมณติกะ หมวด ๓ แห่งปรีตตารมณ
๒. มัคคตารัมมณติกะ หมวด ๓ แห่งมัคคตารมณ
๓. อตติตารัมมณติกะ หมวด ๓ แห่งอตติตารมณ
๔. อัชฉัตตารัมมณติกะ หมวด ๓ แห่งอัชฉัตตารมณ

หมวด ๓ แห่งปรีตตารมณ คือ

๑. ปรีตตารัมมณะ ธรรมที่มีอารมณ์เป็นกามาวจร
๒. มหัคคตารัมมณะ ธรรมที่มีอารมณ์เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร
๓. อัปปมาณารัมมณะ ธรรมที่มีอารมณ์เป็นโลกุตตระ

หมวด ๓ แห่งมัคคตารมณ คือ

๑. มัคคตารัมมณะ ธรรมที่มีอารมณ์เป็นมรรค
๒. มัคคเหตุกะ ธรรมที่มีเหตุคือองค์มรรค ๘
๓. มัคคานิปปติ ธรรมที่มีปัจจัยเป็นอธิปัตติคือมรรค

หมวด ๓ แห่งอตติตารมณ คือ

๑. อตติตารัมมณะ ธรรมที่มีอารมณ์เป็นอดีต
๒. อนาคตารัมมณะ ธรรมที่มีอารมณ์เป็นอนาคต
๓. ปัจจุบันนารัมมณะ ธรรมที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน

หมวด ๓ แห่งอัชฉัตตารมณ คือ

๑. อัชฉัตตารัมมณะ ธรรมที่มีอารมณ์เป็นภายใน
๒. พหิทถารัมมณะ ธรรมที่มีอารมณ์เป็นภายนอก
๓. อัชฉัตตพหิทถารัมมณะ ธรรมที่มีอารมณ์เป็นภายในและภายนอก

อิทธิวิธญาณในอาารมณ ๗ อย่าง

[๔๑๔] ในญาณ ๗ ประเภทเหล่านั้น อิทธิวิธญาณเป็นไปในอาารมณ ๗ อย่าง คือ

๑. ปิตตารมณ มีอาารมณเป็นกามาวจร เพราะมีรูปกายเป็นอาารมณ ในขณะที่บุคคลต้องการไปด้วยกายที่ไม่เห็นชัดโดยทำกายให้อาศัยจิต ได้น้อมกายด้วยอำนาจของจิตรวม[รูปกาย]ขึ้นไว้ในมหัคคตจิต จึงมีอาารมณคือรูปกายที่ถูกกล่าวเป็นกรรม[ในคำว่า กายปริณามติ (น้อมกาย)]

๒. มหัคคตารมณ มีอาารมณเป็นมหัคคตะ เพราะมีมหัคคตจิตเป็นอาารมณ ในขณะที่บุคคลต้องการไปด้วยกายที่เห็นชัดโดยทำจิตให้อาศัยกาย ได้น้อมจิตด้วยอำนาจของกายรวมปาทกมานจิตขึ้นไว้ในรูปกาย จึงมีอาารมณคือมหัคคตจิตที่ถูกกล่าวเป็นกรรม[ในคำว่า จิตตปริณามติ (น้อมจิต)]

๓. อตติตารมณ มีอาารมณเป็นอดีต เพราะรับปาทกมานจิตนั้น[ที่กล่าวไว้ในการน้อมจิตด้วยอำนาจของกาย^{๗๐๕}] ซึ่งเป็นอดีตที่ดับไปแล้วเป็นอาารมณ

๔. อนาคตารมณ มีอาารมณเป็นอนาคตของผู้ธัมมานอนาคตเช่นกับพระมหากัสสปเถระเป็นต้นในเวลาบรรจุพระธาตุอันยิ่งใหญ่

ได้สดับมาว่า พระมหากัสสปเถระทำการบรรจุพระธาตุอันยิ่งใหญ่ ได้ธัมมานอนาคตกาลทั้งหมดนั้นได้เป็นตามคำอธิษฐานนั้น พระอัสสสุตเถระเห็นภิกษุสงฆ์นั้นเข้าเปล่าไร้กับข้าวอยู่ในวัดวัดตนิยะ[ซึ่งอยู่ในป่าวิญญะ^{๗๐๖}] จึงอธิษฐานว่า หนองน้ำนี้จะกลายเป็นนมสัสมในเวลาก่อนฉันทุกวันเกิด น้ำที่ถูกดักในเวลาก่อนฉันได้กลายเป็นนมสัสม และเป็นน้ำปกติในเวลาหลังอาหาร

ท่านพระมหากัสสปะได้ทำการบรรจุพระธาตุอันยิ่งใหญ่ไว้ในพื้นที่รูปมณฑปภายในเมืองราชคฤห์โดยใช้ฤทธิ์นำพระธาตุมาจากเจดีย์ ๗ แห่งที่เหลือเว้นเจดีย์ในเมืองรามคาม[ในบรรดาเจดีย์ ๘ แห่งที่เจ้าผู้ครองนครสร้างขึ้นในคราวแจกพระธาตุ]^{๗๐๖}

^{๗๐๕} วิสุทธิมรรค ๒/๔๑๒/๖๘

^{๗๐๖} วิสุทธิมรรค ๒/๔๑๔/๗๑

เรื่องนี้พบในคัมภีร์อุปัฏฐก (ข้อ ๑๐) ว่า

รามคาม ปน ธาตุโย นาคา คนหีสุ, ตาส อุนตราโย นตฺถิ, อนาคตะ ลงกาทีเป
มหาวิหาเร มหาเจติยมฺหิ นิธิยิสฺสตีติ ตา น อหริตฺถ. เสเสหิ สตฺตฺหิ นคเรหิ อหริตฺวา
ราชคหฺสฺส ปาจิณทกฺขิณทิสมาเภาเค จเปตฺวา อิมสฺมึ จาเน โย ปาสาโณ อตฺถิ, โส อุนตร-
ธายตฺ. ปิสฺส สุวิสุทฺธา โหตฺ, อุทกญฺจ มา อญฺจหตฺตฺติ อธิฏฺฐาสิ.

ท่านพระมหากัสสปะดำริว่า นาคเผ่าพระธาตุที่เมืองรามคาม จึงไม่มีอันตราย ใน
อนาคตกาลจะเก็บรักษาไว้ในพระมหาเจติย์ที่วัดมหาวิหารในลังกาทวีป จึงมิได้นำพระธาตุ
เหล่านั้นมา พระเถระนำพระธาตุจากนคร ๗ แห่งที่เหลือแล้วประดิษฐานไว้ทางทิศตะวันออก
นอกเขียงใต้ของกรุงราชคฤห์ ได้อธิษฐานว่า หินในสถานที่นี้จงอันตรายกันไป ผุ่นจงสะอาด
และน้ำจงอย่าท่วม

เจติย์ ๘ แห่งที่เอ่ยถึงในเรื่องนี้ มีกล่าวไว้ในคัมภีร์อุปัฏฐก (ข้อ ๙) เป็นคาถา ดังนี้

เอโก ฐโป ราชคเห

เอโก เวสาลิยา ปุเร

เอโก กบิลวัตตฺถุสฺมึ

เอโก จ อลฺลภปฺปก.

สถูปแห่งหนึ่งอยู่ที่เมืองราชคฤห์ แห่งหนึ่งอยู่ที่เมืองเวสาลี[ของเจ้า
ลิจฉวี] แห่งหนึ่งอยู่ที่เมืองกบิลพัสดุ์[ของเจ้าศากยะ] แห่งหนึ่งอยู่ที่เมืองอัล-
กัปปะ[ของเจ้าถูลี]

เอโก ฐโป รามคาม

เอโก จ เวทฺธิปเก

เอโก ปาเวยฺเยเก มลฺลเ

เอโก จ กุสินาราเก.

สถูปแห่งหนึ่งอยู่ที่เมืองรามคาม[ของเจ้าโกลิยะ] แห่งหนึ่งอยู่ที่เมือง
เวทฺธิปเก[ของพราหมณ์ผู้ปกครอง] แห่งหนึ่งอยู่ที่เมืองปาวาของเจ้ามัลละ
แห่งหนึ่งอยู่ที่เมืองกุสินารา[ของเจ้ามัลละ]

๕. ปัจจุบันนารมณฺ์ มีอารมณฺ์เป็นปัจจุบัน ในเวลาไปด้วยกายที่ไม่เห็นชัดโดยทำ
กายให้อาศัยจิต [เพราะรับเอารูปกายที่เป็นปัจจุบันเป็นอารมณฺ์^{๗๐๗}]

^{๗๐๗} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๔๑๔/๗๑

๖. อัชฌัตตารมณฺ์ มีอารมณ์เป็นภายใน เพราะรับอารมณ์เป็นกายและจิตของตน ในเวลาน้อมจิตไปด้วยอำนาจกาย หรือน้อมกายไปด้วยอำนาจจิต และในเวลาเนรมิตตนเป็นรูปเล็กน้อยเป็นต้น

๗. พหิทถารมณฺ์ มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาแสดงเนรมิตช้างและม้าเป็นต้น ในภายนอก

พึงทราบว่ายติวิธญาณมีได้ในอารมณ์ ๗ อย่างดังอธิบายมานี้ก่อน

ทิพโสตาญาณในอารมณ์ ๔ อย่าง

[๔๑๕] ทิพโสตาญาณเป็นไปในอารมณ์ ๔ อย่าง คือ

๑. ปรีตตารมณฺ์ มีอารมณ์เป็นกามาวจร เพราะรับเสียงเป็นอารมณ์และเสียงก็เป็นปรีตตารมณฺ์ [เพราะรูปทุกอย่างเป็นกามาวจร^{๗๐๘}]

๒. ปัจจุบันนารมณฺ์ มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน เพราะรับเสียงที่กำลังปรากฏเป็นอารมณ์

๓. อัชฌัตตารมณฺ์ มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาได้ยินเสียงที่อยู่ในท้องของตน

๔. พหิทถารมณฺ์ มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาได้ยินเสียงของผู้อื่น

พึงทราบว่ายติวิธญาณมีได้ในอารมณ์ ๔ อย่างดังอธิบายมานี้

เจโตปริยญาณในอารมณ์ ๘ อย่าง

[๔๑๖] เจโตปริยญาณเป็นไปในอารมณ์ ๘ อย่าง คือ

๑. ปรีตตารมณฺ์ มีอารมณ์เป็นกามาวจร ในเวลารู้กามาวจรจิตของผู้อื่น

๒. มหัคคตารมณฺ์ มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลารู้รูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิต

๓. อัปปมาณารมณฺ์ มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ (โลกุตตระ) ในเวลารู้มรรคจิตและผลจิต อนึ่ง ในเรื่องนี้มีความต่างกันคือ ปุถุชนไม่รู้วาระจิต[คือมรรคจิตและผลจิต]ของพระ-

^{๗๐๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๑๔/๗๑

โสดาบัน [แต่รู้โลกียจิตได้] พระโสดาบันไม่รู้จิตของพระสกทาคามี พึงโยงไปอย่างนี้จนถึง
พระอรหันต์ [คือ พระสกทาคามีไม่รู้จิตของพระอนาคามี พระอนาคามีไม่รู้จิตของพระอรหันต์^{๗๐๙}]
แต่พระอรหันต์รู้จิตของคนทุกจำพวก แม้พระอริยะชั้นสูงอื่น[มีพระอนาคามีเป็นต้น]
ก็รู้จิตของพระอริยะชั้นต่ำ[มีพระสกทาคามีเป็นต้น]ได้

๔. มัคคารมณ มีอารมณ์เป็นมรรค ในเวลารับเอามรรคจิตเป็นอารมณ์

๕. อตีตารมณ มีอารมณ์เป็นอดีต ในเวลารู้จิตของผู้อื่นภายใน ๗ วันที่ล่วงไป
แล้ว

๖. อนาคตารมณ มีอารมณ์เป็นอนาคต ในเวลารู้จิตของผู้อื่นภายใน ๗ วันที่ยังมา
ไม่ถึง

๗. ปัจจุบันนารมณ มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน

๘. พหิทถารมณ มีอารมณ์เป็นภายนอก

ปัจจุบัน ๓

ถามว่า : เจโตปริยญาณมีอารมณ์เป็นปัจจุบันอย่างไร ?

ตอบว่า : ปัจจุบันมี ๓ ประเภท คือ

๑. ขณปัจจุบัน ปัจจุบันโดยขณะ

คือ อารมณ์ที่ถึงความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป (อุปาทาขณะ ฐิติขณะ และภังค-
ขณะ)

๒. สันตติปัจจุบัน ปัจจุบันโดยการสืบต่อ

คือ อารมณ์ที่นับเข้าในรูปที่สืบต่อกัน ๑ หรือ ๒ วาระ กล่าวคือ อารมณ์มักไม่
ปรากฏชัดเจนแก่ผู้ที่อยู่ในที่มืดแล้วไปสู่ที่สว่าง ภายในเวลา[อารมณ์ไม่ปรากฏชัดเจน]จนถึง
ปรากฏชัดเจน จัดเป็นรูปที่สืบต่อกัน ๑ หรือ ๒ วาระในระหว่างนี้ นอกจากนั้น บุคคลอื่นใน
ที่ไกลแล้วเห็นการขยับมือของคนย้อมผ้า และการเคาะระฆังและตีกลองเป็นต้น เขายังไม่

^{๗๐๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๑๔/๗๑

ได้ยินเสียงทันที ภายในเวลา[เห็น]จนถึงได้ยินเสียง จัดเป็นรูปที่สืบทอดกัน ๑ หรือ ๒ วาระ ภิษุผู้สารถยามีชฌมิกายกล่าวไว้อย่างนี้ก่อน

คำว่า เอตถนุตเร เอกทเวสนุตติวารา เวทิตพพา (จัดเป็นรูปที่สืบทอดกัน ๑ หรือ ๒ วาระในระหว่างนี้) หมายความว่า กระแสรูปที่ดำเนินไปในระหว่างนี้มี ๑ หรือ ๒ วาระ เวลาถึงหนึ่งในการที่รูปารมณฺ์ปรากฏชัดเจนแก่ผู้ที่เข้าไปห้อง[มืด]จากที่สว่าง ซึ่งเหมือนปรากฏชัดเจนแก่ผู้นั่งอยู่แล้วก่อนในที่นั้น เป็นวาระไม่ปรากฏชัดเจน เวลาถึงหนึ่งเป็นวาระปรากฏชัดเจน ท่านกล่าวว่า เทว สนุตติวารา (๒ วาระ) โดยหมายเอา วาระทั้งสองนั้น แต่การปรากฏชัดเจนเช่นนั้นไม่เหมือนกันในทุกคน บางคนเห็นรูปปรากฏชัดเจนได้เร็วบ้าง ฉะนั้นจึงกล่าว เอก ศัพท์อีกว่า เอกเทวสนุตติวารา (๑ หรือ ๒ วาระ) อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบ ๑ หรือ ๒ วาระเป็นวาระที่เกิดจากอุตุเสมอกันอัน สันมากเป็นต้น^{๗๑๐}

ฝ่ายภิษุผู้สารถยสังยุตตนิยายกล่าวว่า “การสืบทอดกันมี ๒ อย่างคือ การสืบทอดของ รูป และการสืบทอดของนาม” แล้วกล่าวว่า “สันตติปัจจุบันคือการสืบทอดของรูปนามทั้งสองอย่าง กล่าวคือ การสืบทอดของรูปเป็นเวลา —

- ก. รอยน้ำถูกเหยียบที่ริมตลิ่งของคนเหยียบน้ำไปยังไม่จางหาย
- ข. ความร้อนในร่างกายของคนเดินทางไกลยังไม่สงบ
- ค. ความมืดยังปรากฏแก่คนที่มาจากแดดแล้วเข้าไปห้อง
- ฌ. ดวงตาของบุคคลผู้เจริญกรรมฐานภายในห้องแล้วเปิดหน้าต่างมองออกไปในตอนกลางวันยังพรำมัวอยู่

ส่วนการสืบทอดของนาม คือ ชวนวิถิจิตสองหรือสามวิถิ”

ฟังทราบชวนวิถิจิตสองหรือสามวิถิโดยเนื่องด้วยกามาวจรชวนะ มิใช่ชวนะอื่น[คือมหัค-

^{๗๑๐} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๑๖/๗๒

คตชนะและโลกุตตรชนะ] เพราะชนะอื่นเหล่านั้นไม่มีกำหนดเวลา แม้ภวังค์เป็นต้นที่เป็นไปในเวลาถัดจากชนะก็นับเข้าในชวนวิถิจิตเหล่านั้น

๓. อัธยาปัจจุบัน ปัจจุบันโดยระยะกาล

คือ หมู่รูปนามที่ถูกกำหนดด้วยภพหนึ่ง [ปฏิสนธิและจุติ^{๗๑๑}] ซึ่งมีระบุไว้ใน ภัทเทกรัตตสูตรว่า

โย จาธุโส มโน เย จ ธมฺมา อุภยเมตํ ปจฺจุปปนฺนํ, ตสฺมี เจ ปจฺจุปปนฺเน
ณฺหาราคปปฏิพทฺธํ โหติ วิญฺญาณํ, ณฺหาราคปปฏิพทฺธตฺตา วิญฺญาณสฺส ตทภิ-
นฺนทติ. ตทภินฺนทฺโต ปจฺจุปปนฺเนสุ ธมฺเมสุ สํหิริติ.^{๗๑๒}

ผู้มีอายุทั้งหลาย ใจ[คือวิญญานจิตกับสัมปยุตตธรรม]และธรรมารมณทั้งสองอย่างนั้นเป็น[อัธยา^{๗๑๓}]ปัจจุบัน ถ้าวิญญานจิตเป็นสภาวะเนื่องด้วยความยินดีพอใจในปัจจุบันธรรมนั้น บุคคลย่อมยินดีปัจจุบันธรรม เพราะวิญญานจิตเป็นสภาวะเนื่องด้วยความยินดีพอใจ ผู้ยินดีปัจจุบันธรรมนั้นย่อมถูก[ค้นหาและทักขิ]ดึงไปในปัจจุบันธรรม

สภาวะธรรมอันนับเข้าในกระแสนั้นหนึ่งซึ่งมีในภพหนึ่ง ซึ่งเป็นผู้รับอารมณ์และอารมณ์ที่กล่าวว่า โย จาธุโส มโน เย จ ธมฺมา (ผู้มีอายุทั้งหลาย ใจ[คือวิญญานจิตกับสัมปยุตตธรรม]และธรรมารมณ) เมื่อถูกถือเอาไม่จำแนกออก ก็เป็นอัธยาปัจจุบัน แต่เมื่อทำการจำแนก ความเป็นขณปัจจุบันและสันตติปัจจุบันย่อมมีได้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า

อตุธยาปจฺจุปปนฺนํ โหตุํ เอตํ อุภยํ โหติ.^{๗๑๔}

ทั้งสองอย่างนั้นเป็นอัธยาปัจจุบัน

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ท่านกล่าวว่า ยํ สนฺธาย ภัทเทกรัตตสูตรเต ฯเปฯ สํหิริติติ

^{๗๑๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๑๖/๗๒

^{๗๑๓} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๑๖/๗๒

^{๗๑๒}

ม.อ. ๑๔/๒๘๔/๒๕๔

^{๗๑๔}

อภิ.ส.อนุฎีกา ๑/๑๔๓๔/๒๕๒-๕๓

วุดต์ (ซึ่งมีระบุไว้ในภัทเทกรัตตสูตรว่า ... สหิรติ) เพื่อแสดงว่า ความยินดีพอใจที่เป็นไปในอายตนะ ๑๒ เหล่านั้น พึงทราบว่ามีอารมณ์เป็นอรรถาปัจจุบัน เพราะอายตนะ ๑๒ มีกล่าวไว้ว่า เอตํ ปจฺจุปฺพนํ (อายตนะนี้เป็นปัจจุบัน) มิใช่มีอารมณ์เป็นขณะปัจจุบัน แม้ในพระดำรัสว่า ปจฺจุปฺพนนฺจ โย ธมฺมํ, ตตฺถ ตตฺถ วิปฺสฺสตี^{๗๕} (ย่อมรู้เห็นสภาวะธรรมปัจจุบันในที่นั้นๆ) วิปัสสนาจิตเป็นขณะปัจจุบัน ส่วนธรรมที่พึงรู้เห็นเป็นอรรถาปัจจุบัน มิฉะนั้นแล้ววิปัสสนาก็จะมีไม่ได้^{๗๖}

อนึ่ง ในปัจจุบันเหล่านี้ ปัจจุบันโดยการสืบต่อพบในคัมภีร์[มหา]อรรถกถา[ของมัชฌิม-นิกายและสังยุตตนิกายข้างต้น] ส่วนปัจจุบันโดยระยะเวลาปรากฏในพระสูตร [คือ ภัทเทกรัตต-สูตรข้างต้น]

ท่านมิได้กล่าวว่า ขณะปัจจุบันปรากฏแล้วในพระบาลี เพราะการรับอารมณ์โดยเนื่องด้วยขณะปัจจุบันนั้นไม่พบในคัมภีร์อรรถกถา^{๗๖}

ความเห็นของบางคน

ในปัจจุบันทั้งสามอย่างนั้น บางคน[คือผู้อยู่ในนิกายอภยคีรี^{๗๗}]กล่าวว่า “ขณะปัจจุบันเป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณ เพราะจิตของภิกษุผู้ทรงฤทธิ์และบุคคลอื่นย่อมเกิดขึ้นพร้อมกันในขณะเดียวกัน” ข้ออุปมาของท่านเหล่านั้นมีดังนี้คือ อุปมาเหมือนเมื่อดอกไม้กำหนึ่งถูกโยนไปในอากาศ ขั้วของดอกไม้ดอกหนึ่งย่อมเสียบเข้ากับขั้วของดอกไม้ดอกหนึ่งได้แน่นอน ฉันทเมื่อจิตของมหาชนจำนวนมากถูกน้อมนึกโดยคิดว่าเราจักรู้จิตของผู้อื่น บุคคลย่อมรู้เห็นจิตของบุคคลหนึ่งในอุปาทาขณะ ลูติขณะ หรือภังคขณะด้วยจิตดวงหนึ่งแน่นอน

คำดังกล่าวของบางคนนั้นไม่สมควร เพราะมีโทษคือการที่อวิชชาจิตและชวนจิตมีอารมณ์ต่างกันในฐานะที่เป็นไปไม่ได้อันจากมรรควิธีและผลวิธี นี่คือการแสดงความถูกต้อง^{๗๗}

๗๕

ม.อ. ๑๔/๒๗๒/๒๔๔

๗๖

วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๔๑๖/๗๓

๗๖

วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๔๑๖/๗๒

แต่ความเห็นดังกล่าวถูกคัดค้านในคัมภีร์อรรถกถาว่าไม่ถูก เพราะบุคคลที่น้อมนึกตลอดร้อยปีหรือพันปีย่อมน้อมนึกด้วยอาวัชชนจิตใดและรู้ด้วยอภิญาชนจิตใด จิตทั้งสองดวงนั้นไม่ดำรงอยู่ร่วมกัน อีกทั้งอาวัชชนจิตและชนจิตก็มีอารมณ์ต่างกันในฐานะที่เป็นไปไม่ได้ [นอกจากมรรควิธีและผลวิธี]

อาวัชชนจิต บริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภูที่เกิดขึ้นในมรรควิธี รับเอารูปนามที่เป็นโลกิยะเป็นอารมณ์

ส่วนโคตรภู มรรค และผล รับเอานิพพานเป็นอารมณ์ ในผลวิธี

อาวัชชนจิตและชนจิตที่เป็นบริกรรมเป็นต้น รับเอารูปนามที่เป็นโลกิยะเป็นอารมณ์ ส่วนผลจิตรับเอานิพพานเป็นอารมณ์

จะเห็นได้ว่า อาวัชชนจิตและชนจิตที่เป็นบริกรรมเป็นต้นซึ่งเกิดขึ้นก่อนมีอารมณ์ต่างจากชนจิตที่เป็นมรรคและผลในมรรควิธีและผลวิธี แต่ในวิธีอื่นไม่มีอารมณ์ต่างกันเช่นนี้ ท่านจึงกล่าวว่าเป็นไปไม่ได้ เพราะอาวัชชนจิตและชนจิตมีอารมณ์ต่างกันในฐานะที่เป็นไปไม่ได้

สันตติปัจจุบันและอัธธาปัจจุบันเป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณ [คือ พึงแสดงอัธธาปัจจุบันด้วยชนวาระ ไม่ควรแสดงด้วยระยะกาลที่เป็นปัจจุบันทั้งหมด^{๗๑๘}] ในปัจจุบันดังกล่าว สันตติปัจจุบัน คือ กายและจิตทั้งหมดของผู้อื่นในอดีตกาลและอนาคตกาลที่มีระยะเวลา ๒ หรือ ๓ วิธีต่อจากชนวิธีที่กำลังเกิดขึ้น ในคัมภีร์อรรถกถาสังยุตตนิกายกล่าวว่า

อทุธาปัจจุปปนํ ปน ชนวาเรน ที่เปตพพ.

พึงแสดงอัธธาปัจจุบันด้วยชนวาระ

คำนี้กล่าวดีแล้ว

ข้อความจากอรรถกถาของสังยุตตนิกายที่ท่านนำมาอ้างนี้ ไม่พบในคัมภีร์อรรถกถา

^{๗๑๘} วิสุทธิมรรค ๒/๔๑๖/๗๓

ฉบับปัจจุบัน เข้าใจว่าท่านผู้แต่งคงนำมาจากคัมภีร์มหาอรรถกถา และการที่ท่านมิได้กล่าวถึงข้อความนี้ในอรรถกถาของสังยุตตนิกาย ฉบับปริวรรตจากภาษาสิงหล ก็เพื่อไม่ให้ข้อความซ้ำกับที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นเอง ดังที่ท่านกล่าวไว้ในคำเริ่มคัมภีร์ (คันทารัมภะ) ของอรรถกถาต่างๆ ว่าจะไม่กล่าวถึงเรื่องศีลเป็นต้นที่ได้กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคซ้ำอีก

คำอธิบายในการรู้จักปัจจุบันมีดังต่อไปนี้ ภิกษุผู้ทรงฤทธิ์ประสงค์จะรู้จักของผู้อื่นจึงน้อมนึก อาวัชชนจิตรับจิตที่เป็นชนปัจจุบันเป็นอารมณ์แล้วดับไปพร้อมกับจิตที่เป็นชนปัจจุบันนั้น ต่อจากนั้นชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวงย่อมแล่นไป จิตดวงสุดท้ายเป็นจิตประกอบด้วยฤทธิ์ที่รู้จักของผู้อื่น (เจโตปริยอภิญาจิต) จิตที่เหลือเป็นกามาวจรชวนจิต จิตที่ดับไป[พร้อมกับอาวัชชนจิต]นั้นเป็นอารมณ์ของชวนจิต ๔-๕ ดวงเหล่านั้น อาวัชชนจิตและชวนจิตเหล่านั้นมีอารมณ์ไม่ต่างกัน เพราะมีอารมณ์เป็นปัจจุบันโดยระยะเวลา และแม้จิตเหล่านั้นจะมีอารมณ์เดียวกัน อิทธิจิตย่อมรู้จักของผู้อื่น มิใช่จิตอื่น [คือ อาวัชชนจิตและจิตที่ทำบริกรรม^{๗๑๙}]

อุปมาเหมือนจักขุวิญญาณเห็นรูปทางจักขุทวาร มิใช่วิญญาณจิตอื่น ดังนั้น อภิญาจิตนี้จึงรับอารมณ์เป็นปัจจุบันโดยเนื่องด้วยการสืบต่อและระยะเวลา อีกอย่างหนึ่ง อภิญาจิตนี้รับอารมณ์เป็นปัจจุบันโดยเนื่องด้วยการระยะเวลาอย่างเดียว เพราะแม้สันตติปัจจุบันก็นับเข้าในอรรถาปัจจุบันนั่นเอง และมีอารมณ์เป็นภายนอก เพราะรับจิตของผู้อื่นเป็นอารมณ์

พึงทราบว่าเจโตปริยญาณมีได้ในอารมณ์ ๘ อย่างดังอธิบายมานี้

บุพเพนิวาสญาณในอารมณ์ ๘ อย่าง

[๔๑๗] บุพเพนิวาสญาณเป็นไปในอารมณ์ ๘ อย่าง คือ

๑. ปรีตตารมณ์ มีอารมณ์เป็นกามาวจร ในเวลาระลึกถึงกามาวจรชั้น
๒. มหัคคตารมณ์ มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาระลึกถึงรูปาวจรชั้นและอรุพา-
วจรชั้น

^{๗๑๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๑๖/๗๓

๓. อัปปรมาณมณฺห์ มีอามณฺห์เป็นอัปปรมาณะ (โลกุตตระ) ในเวลาระลึกถึงมรรคที่ตนหรือผู้อื่นเจริญแล้ว และในเวลาระลึกถึงผลที่ตนหรือผู้อื่นรู้แจ้งแล้ว

๔. มัคคารมณฺห์ มีอามณฺห์เป็นมรรค ในเวลาระลึกถึงมรรคที่ตนหรือผู้อื่นเจริญแล้ว

๕. อตีตารมณฺห์ มีอามณฺห์เป็นอดีตแน่นอน ในญาณเหล่านั้น แม้เจโตปริยญาณและยถากัมมุปกญาณจะรับอามณฺห์เป็นอดีต แต่เจโตปริยญาณรับจิตที่ล่วงไปแล้วภายใน ๗ วันเป็นอามณฺห์ เพราะไม่อาจรู้เห็นชั้นหรือสังขารอันเนื่องด้วยชั้นอื่น[จากจิต] อย่างไรก็ตาม ญาณดังกล่าวเรียกว่ามัคคารมณฺห์โดยปริยาย เพราะรับจิตที่ประกอบด้วยมรรคเป็นอามณฺห์ นอกจากนั้น พึงทราบความต่างกันคือ อามณฺห์ของยถากัมมุปกญาณเป็นอดีตเจตนาเท่านั้น อดีตชั้นหรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เนื่องด้วยชั้นอันไม่อาจเป็นอามณฺห์หาไม่ เพราะปุพเพนิวาสญาณนั้นมีความเป็นไปเสมอด้วยพระสัพพัญญุตญาณในธรรมคืออดีตชั้นและสิ่งที่เนื่องด้วยชั้น ทั้งหมดนี้เป็นอรรถกถาในเรื่องนี้

ข้อความทั้งหมดนี้แสดงความต่างกันระหว่างยถากัมมุปกญาณและปุพเพนิวาสญาณตามคำอธิบายที่ปรากฏในคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับเดิม ต่อไปนี้จะเป็นความเห็นของพระพุทโธสภาจารย์

อย่างไรก็ตาม ชั้น ๔ เป็นอามณฺห์ของเจโตปริยญาณและยถากัมมุปกญาณ สมดังพระพุทโธดำรัสในคัมภีร์ปฐฐานว่า

กุสลา ขนฺธา อิทธิวิริยาณสฺส เจโตปริยาณสฺส ปุพฺเพนิวาสานุสสติยาณสฺส
ยถากัมมุปกยาณสฺส อนาคตสฺมาณสฺส อารมฺมณปฺจเยน ปฺจฺจโย.^{๗๒๐}

กุศลชั้นเป็นปัจจัยแก่อิทธิวิริยาณ เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติ-
ญาณ และยถากัมมุปกญาณ โดยความเป็นอาร์มมณปัจจัย

^{๗๒๐}
อภิ.ป. ๔๐/๔๐๔/๑๒๔

และในญาณเหล่านั้น อารมณ์ของยถากัมมุปกญาณเป็นกุศลชั้นและอกุศลชั้น

๖. อัชฌัตตารมณ์ มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาระลึกถึงชั้นของตน

๗. พหิทถารมณ์ มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาระลึกถึงชั้นของผู้อื่น

๘. นวตัพพัตตารมณ์ มีอารมณ์เป็นบัญญัติที่ไม่อาจกล่าวว่าเป็นอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคต ในเวลาระลึกถึงชื่อ โคตร ปฐวีกสิณ และนิमित เป็นต้นตามนัยว่า อติเต วิปัสสี ภควา อโหสิ, ตสฺส มาตา พนฺธุมา^{๗๒๑} (ในอดีตกาลได้มีพระผู้มีพระภาคพระนามว่าวิปัสสี พระมารดาของพระองค์พระนามว่า พันธุมา^{๗๒๑} พระบิดาพระนามว่า พันธุมา) เป็นต้น
 หนึ่ง ข้าพเจ้าเห็นว่าชื่อและโคตรในเรื่องนี้จัดเป็นความหมายของศัพท์ที่สำเร็จด้วยสมมุติอันเนื่องด้วยชั้น มิใช่ศัพท์ [คือ เป็นนามบัญญัติแสดงชื่อที่ถูกพูดและรับรู้ด้วยเสียง] เพราะศัพท์เป็นกามาวจรเนื่องจากนับเข้าในสัททายตนะ (เสียง) ดังข้อความว่า

นिरुตฺติปฏิสํกัทา ปริตฺตารมฺมณา.^{๗๒๒}

นिरุตฺติปฏิสํกัทามารมณ์เป็นกามาวจร

พึงทราบวาปุพเพนิวาสญาณมีได้ในอารมณ์ ๘ อย่างดังอธิบายมานี้

ทิพพจักขุญาณในอารมณ์ ๔ อย่าง

[๔๑๘] ทิพพจักขุญาณเป็นไปในอารมณ์ ๔ อย่าง คือ

๑. ปริตตารมณ์ มีอารมณ์เป็นกามาวจร เพราะรับรูปเป็นอารมณ์ และรูปก็เป็นกามาวจรธรรม

๒. ปัจจุบันนารมณ์ มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน เพราะเป็นไปในรูปที่กำลังปรากฏอยู่

๓. อัชฌัตตารมณ์ มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาเห็นรูปที่อยู่ในท้องของตน

๔. พหิทถารมณ์ มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาเห็นรูปของผู้อื่น

พึงทราบวาทิพพจักขุญาณมีได้ในอารมณ์ ๔ อย่างดังอธิบายมานี้

^{๗๒๑} ที่.ม. ๑๐/๑๒/๖

^{๗๒๒} อภิ.วิ. ๓๕/๗๔๙/๓๗๔

อนาคตังสญาณในอารมณ ๘ อย่าง

[๔๑๙] ๑. ปิตตทารมณ มีอารมณเป็นกามาวจร ในเวลารู้ว่าสัตว์นี้จักบังเกิดในกามาวจร ภูมิในอนาคตกาล

๒. มหัคคตทารมณ มีอารมณเป็นมหัคคตะ ในเวลารู้ว่าสัตว์นี้จักบังเกิดในรูปาวจร ภูมิหรืออรุปาวจรภูมิ

๓. อัปปมาณารมณ มีอารมณเป็นอัปปมาณะ (โลกุตตระ) ในเวลารู้ว่าเขาจักอบรม มรรค หรือจักรู้แจ้งผล

๔. มัคคทารมณ มีอารมณเป็นมรรค ในเวลารู้ว่าเขาจักอบรมมรรค

๕. อนาคตารมณ มีอารมณเป็นอนาคตแน่นอน ในญาณเหล่านั้น แม้เจโตปริย ญาณจะรับอารมณเป็นอนาคต ก็รับจิตที่เป็นอนาคตภายใน ๗ วันเป็นอารมณ เพราะไม่อาจ รู้เห็นชั้นหรือสังขารอันเนื่องด้วยชั้นอื่น[จากจิต] แต่อนาคตังสญาณไม่มีสิ่งที่มีใช่อารมณ ในอนาคตตามนัยที่กล่าวมาแล้วในปุพเพนิวาสญาณ

วิสุทธีมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๑๗๗) อธิบายว่า ข้อความนี้แสดงว่า อนาคตังสญาณ รู้เห็นเรื่องอนาคตได้ละเอียดกว่าเจโตปริยญาณ แม้ควรจะกล่าวไว้ในเรื่องนี้ว่า บุคคลอาจรู้เห็นชั้นอื่นจากจิตด้วยเจโตปริยญาณตามข้อความในคัมภีร์ปฏิฐานที่นำมาแสดงไว้ข้างต้น แต่ท่านผู้แต่ง มิได้กล่าวถึงเรื่องนี้ซ้ำอีก เพราะได้แสดงมาก่อนแล้วนั่นเอง

๖. อัชฌัตตทารมณ มีอารมณเป็นภายใน ในเวลารู้ว่าเราจักเกิดในภพนั้น

๗. พหิทถารมณ มีอารมณเป็นภายนอก ในเวลารู้ว่าคนนั้นจักเกิดในภพนั้น

๘. นวตตัพพัตตทารมณ มีอารมณเป็นบัญญัติที่ไม่อาจกล่าวว่าเป็นอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคต ในเวลารู้ชื่อและโคตรตามนัยว่า

อนาคเต เมตเตยโย ภควา อุปปชชิสฺสตี, สุพฺรหฺมา นามสฺส พฺราหฺมโณ

ปีตา ภวิสฺสตี, พฺรหฺมวตี นาม พฺราหฺมณี มาตา^{๗๒๓}

^{๗๒๓} ที่.ปา. ๑๑/๑๐๗/๖๕

ในอนาคตพระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า เมตเตยยะ จักเสด็จอุบัติขึ้น
 พรหมณีสพรหมาจักเป็นพระบิดาของพระองค์ พรหมณีพรหมวดีจักเป็น
 พระมารดาของพระองค์
 เป็นต้น ตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วในปุพเพนิวาสญาณ
 พึงทราบว่อนาคตังสญาณมีได้ในอารมณ์ ๘ อย่างดังอธิบายมานี้

ยถากัมมุปกญาณในอารมณ์ ๕ อย่าง

[๔๒๐] ยถากัมมุปกญาณเป็นไปในอารมณ์ ๕ คือ

๑. ปรีตตารมณ์ มีอารมณ์เป็นกามาวจร ในเวลารู้กามาวจรกรรม
๒. มหัคคตารมณ์ มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลารู้รูปาวจรกรรมหรือรูปาวจร
กรรม
๓. อตีตารมณ์ มีอารมณ์เป็นอดีต ในเวลารู้อดีต
๔. อัชฉัตตารมณ์ มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลารู้กรรมของตน
๕. พหิทถารมณ์ มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลารู้กรรมของผู้อื่น

พึงทราบว่ายถากัมมุปกญาณมีได้ในอารมณ์ ๕ อย่างดังอธิบายมานี้

อนึ่ง ในอัชฉัตตารัมมณติกะนี้ ข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาอรรถกถาว่า “ยถากัมมุปกญาณมีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก” หมายถึงมีอารมณ์เป็นภายในและภายนอก [ทั้งสองอย่าง] ในเวลารู้อารมณ์ภายในหรืออารมณ์ภายนอกเป็นครั้งคราว

จบปริจเฉทที่ ๑๓ ชื่ออภิญญาภิเทศ (คำอธิบายอภิญา)

ในวิสุทธิมรรคปกรณ์ที่ประพันธ์เพื่อความปราโมทย์ของสาธุชน

ปริเฉทที่ ๑๔

ขันธนิทเทศ = คำอธิบายขันธ

เรื่องปัญญา

[๔๒๑] ภิกษุผู้บำเพ็ญสมาธิภาวนาอย่างมั่นคง ครั้นได้รับอานิสงส์[คืออภิญญา]แล้วอย่างนี้ ย่อมเป็นอันเจริญสมาธิโดยลักษณะทุกอย่าง ซึ่งพระพุทธองค์ทรงแสดงไว้โดยยักจิตเป็นประธาน ในพระคาถานี้ว่า

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปณฺโณ จิตฺตํ ปณฺณมฺจ ภาวยํ.

ชนผู้ฉลาดเพียรเพากิเลส มีปัญญาพิจารณา ดำรงอยู่ในศีลแล้วอบรม
จิตและปัญญาอยู่

ข้อความว่า “โดยลักษณะทุกอย่าง” คือ โดยลักษณะทั้งปวงแห่งภavana เช่น
ลักษณะที่เป็นอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ, ความชำนาญ ๕ ประการ, การล่วงพ้นจาก
วิตกเป็นต้น, การคลายกำหนดจากรูปเป็นต้น, การข่มจิตด้วยอาการ ๑๔ ประการ และ
การได้รับอานิสงส์ ๕ ประการ เป็นต้น^{๗๒๔}

เธอพึงเจริญปัญญาตามลำดับ แม้ปัญญานั้นก็เข้าใจได้ยากเพราะทรงแสดงไว้โดย
สังเขปยิ่งนัก จะปวยกล่าวไปไยถึงการเจริญเล่า ด้วยเหตุนี้ บัดนี้ เพื่อจะขยายความปัญญาและ
แสดงวิธีเจริญปัญญานั้น จึงขอตั้งคำถามว่า

๑. ปัญญาคืออะไร ?

๒. ชื่อว่าปัญญาโดยความหมายอะไร ?

๓. ลักษณะ หน้าที่ อาการปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ] และปทัฏฐาน (เหตุใกล้)
ของปัญญานั้น คืออะไร ?

^{๗๒๔} วิสุทธิ.มหาภูมิภา ๒/๔๒๑/๘๑

๔. ปัญญามีกี่ประเภท ?

๕. ฟังเจริญปัญญาอย่างไร ?

๖. การเจริญปัญญามีอานิสงส์อย่างไร ?

คำว่า ตสฺมา (ด้วยเหตุนี้) หมายความว่า ด้วยเหตุ ๓ ประการ คือ

๑. การที่ภิกษุได้เจริญสมาธิโดยลักษณะทุกอย่าง

๒. การที่ภิกษุควรเจริญปัญญา

๓. การที่ปัญญานั้นเป็นสิ่งที่เจริญได้ยาก

คำว่า ตสฺมา (ด้วยเหตุนี้) เป็นวิเสสของใจความที่กล่าวมาแล้วในประโยคก่อน โดยสรุปความได้ว่า

ตสฺมา สมาธิโน สพุพกาเรน ภาวิตตฺตา ปญฺญา ย ภาเวตฺตฺตฺตา ตสฺสา จ
ปญฺญา ย ภาเวตฺตฺตฺตา น สฺกฺรตฺตา.

เพราะการที่ภิกษุได้เจริญสมาธิแล้วโดยประการทั้งปวง เพราะการที่เธอควรเจริญ
ปัญญา และเพราะการที่ปัญญานั้นเป็นสิ่งที่เจริญได้ยากนั้น

วิชันนาปัญหาข้อที่ ๑

[๔๒๒] ในคำถามเหล่านั้น มีคำตอบดังต่อไปนี้ :-

๑. ในคำถามว่า “ปัญญาคืออะไร” ตอบว่า ปัญญานั้นมีหลายกลุ่ม[โดยกุศลปัญญา
เป็นต้น] หลายประเภท[โดยสุตมยปัญญาเป็นต้น] ถ้าจะพยายามตอบโดยแสดงปัญญา
ทั้งหมด ก็ไม่พึงเกิดประโยชน์ และทำให้พันเผื่อยิ่งขึ้น ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงขอตอบเจาะจง
เฉพาะปัญญาที่ประสงค์เอาในที่นี้ว่า วิปัสสนาญาณที่ประกอบด้วยกุศล ชื่อว่า ปัญญา

คำว่า กุศล (กุศล) ในคำว่า “วิปัสสนาญาณที่ประกอบด้วยกุศล ชื่อว่า ปัญญา”
(กุศลจิตตสมบุตฺตํ วิปัสสนาญาณํ ปญฺญา) โดยห้ามอภัยากฤตทั้งสองอย่าง [คือ
วิบากและกิริยา] และห้ามความเห็นผิดที่ว่าปัญญามีความเศร้าหมองได้

คำว่า วิปัสสนาญาณ (วิปัสสนาญาณ) นี้ยังห้ามกุศลปัญญาอื่นที่เหลือด้วย^{๗๒๕}

วิชันนาปัญหาข้อที่ ๒

[๔๒๓] ในคำถามว่า “ชื่อว่าปัญญาโดยความหมายอะไร” ตอบว่า ชื่อว่าปัญญาโดยความหมายว่า รู้ชัด ความรู้ชัดนี้คืออะไร คือความรู้โดยประการต่างๆ ซึ่งยิ่งไปกว่าความหมายรู้และความรู้พิเศษ กล่าวคือ แม้สัญญา วิญญาณ และปัญญา จะเป็นสภาวะรู้เหมือนกัน แต่อย่างไรก็ตาม :-

ก. สัญญาเป็นเพียงความหมายรู้อารมณ์ เช่น รู้ว่าเป็นสีเขียวหรือสีเหลืองเป็นต้น ไม่อาจทำให้แทงตลอดไตรลักษณ์ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใชตัวตน

ข. วิญญาณย่อมรู้อารมณ์ว่าเป็นสีเขียวหรือสีเหลืองเป็นต้น และทำให้แทงตลอดไตรลักษณ์ แต่ไม่สามารถเจริญ[ตามลำดับอุทยัพพญาณ]จนทำให้มรรคปรากฏได้ [เพราะไม่มีสภาวะทำให้เข้าถึงไตรลักษณ์ได้^{๗๒๖}]

ค. ปัญญาย่อมรู้อารมณ์ ทำให้แทงตลอดไตรลักษณ์ตามวิธีที่กล่าวมาแล้ว และสามารถเจริญขึ้นไปจนทำให้มรรคปรากฏได้

อุปมาเหมือนคน ๓ คน คือ

๑. เด็กที่ยังไม่รู้ความ

๒. ชาวบ้าน[ผู้ใหญ่]

๓. เจ้าหน้าที่การเงิน

เมื่อเด็กเห็นกองเหรียญเงินที่วางไว้บนโต๊ะของเจ้าหน้าที่การเงิน เด็กจะรู้เพียงว่าเหรียญเงินสวยงาม ยาว สั้น สีเหลือง หรือกลมเท่านั้น แต่ไม่รู้ว่าเหรียญเงินเป็นสิ่งที่มนุษย์ทั้งหลายสมมุติว่าเป็นรัตนะใช้แลกเปลี่ยนเครื่องกินเครื่องใช้ได้

ส่วนชาวบ้านย่อมรู้ว่าเหรียญเงินทั้งสวยงามเป็นต้น และรู้ว่าเป็นสิ่งที่มนุษย์สมมุติว่า

^{๗๒๕} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๔๒๒/๘๒

^{๗๒๖} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๔๒๓/๘๓

เป็นัตนะใช้แลกเปลี่ยนเครื่องกินเครื่องใช้ได้ แต่ไม่รู้จักแยกแยะว่าเป็นเหรียญแท้ เหรียญปลอม หรือมีราคาถึงหนึ่ง

ส่วนเจ้าหน้าที่การเงินนอกจากจะรู้ทุกอย่างที่กล่าวมาแล้วด้วยการมองดูเหรียญบ้าง ฟังเสียงเคาะบ้าง ดมกลิ่นบ้าง ลิ้มรสดูบ้าง ใช้มือชั่งดูบ้าง เขายังรู้กระทั่งว่าเหรียญเงินนั้นทำที่หมู่บ้าน ที่นิคม (หมู่บ้านใหญ่) ที่นคร ที่ภูเขา หรือที่ฝั่งแม่น้ำโน้น และรู้กระทั่งว่าช่างคนโน้นทำดั่งนี้ฉันใด

พึงทราบลักษณะรู้ของสัญญา วิญญาณ และปัญญาวาเหมือนอุปมาดังกล่าว ฉะนั้น
นั่นคือ :-

ก. สัญญา เหมือนการเห็นเหรียญเงินของเด็กที่ยังไม่รู้ความ เพราะเพียงรู้อาการปรากฏของอารมณ์ว่าเป็นสีเขียวเป็นต้น

ข. วิญญาณ เหมือนการเห็นเหรียญเงินของชาวบ้าน เพราะรู้อาการ[ปรากฏ]ของอารมณ์ว่าเป็นสีเขียวเป็นต้น และทำให้แทงตลอดไตรลักษณ์

ค. ปัญญา เหมือนการเห็นเหรียญเงินของเจ้าหน้าที่การเงิน คือ การรู้อาการ[ปรากฏ]ของอารมณ์ว่าเป็นสีเขียวเป็นต้น การทำให้แทงตลอดไตรลักษณ์ และยิ่งไปกว่านั้นคือการแทงตลอดจนมรรคปรากฏ ดังนั้น ความรู้โดยประการต่างๆ ซึ่งยิ่งไปกว่าความหมายรู้และความรู้พิเศษจึงเรียกว่า ความรู้ชัด กล่าวคือ “ชื่อว่าปัญญาโดยความหมายว่า รู้ชัด” ในความหมายของข้าพเจ้า

คำว่า นานุปการโต ชานัน (ความรู้โดยประการต่างๆ) นี้แสดงว่า การรู้เห็น
ญะยธรรมเหล่านั้นตามความเป็นจริง ชื่อว่า ปัญญา เพราะญะยธรรมมีประเภทหลากหลายแตกต่างกัน สมจริงดังหลักฐาน[ในคัมภีร์มหานิทเทส^{๗๒๗}] ว่า

สพฺเพ ธมฺมา สพฺพาการเณ พุทฺธสฺส ภควโต ญาณมุเข อาปาถมาจฺจนฺติ.

ธรรมทั้งสิ้นได้มาปรากฏในข่ายพระญาณของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้โดยประการ
ทั้งปวง^{๗๒๘}

ญะยธรรม คือ ธรรมที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์พึงรู้แจ้ง มี ๕ ประการ คือ

๑. สังขาร คือ นามธรรม ๕๓ คือ จิต เจตสิก ๕๒ และนิพผันรูป ๑๘
๒. วิการ คือ วิการรูป ๕ ได้แก่ วิญญาณติริรูป ๒ ลหุตา มุทุตา และกัมมัณญตา
๓. ลักษณะ คือ ลักษณะรูป ๔ ได้แก่ อุปยะ สันตติ ชรตา และอนิจจตา
๔. นิพพาน คือ สภาพดับกิเลสและกองทุกข์
๕. ปัญญา คือ สมมุติที่ชาวโลกหมายรู้กัน เช่น ภูเขา ต้นไม้ แผ่นดิน เป็นต้น

อนึ่ง แน่แน่นอนว่าปัญญานั้นไม่มีในจิตตูปบาททุกดวงที่มีสัญญาและวิญญาณ [เพราะปัญญาไม่เกิดในจิตตูปบาทที่เป็นทวิเหตุกะและอเหตุกะ ส่วนสัญญาและวิญญาณประกอบกับปัญญาได้ไม่แน่นอน เหมือนสุขไม่ประกอบกับปีติเสมอไป แต่ปัญญาจะประกอบกับสัญญาและวิญญาณเสมอ เหมือนปีติประกอบกับสุขแน่นอน^{๗๒๙}] ในเวลาเกิดปัญญา[คือในจิตตูปบาทที่ประกอบด้วยปัญญา] ปัญญาไม่อาจถูกแยกออกจากธรรม[คือสัญญาและวิญญาณ]เหล่านั้นได้ เป็นสภาวะละเอียดเห็นได้ยากไม่อาจแยกความต่างกันได้ว่า นี่คือนิสัญญา วิญญาณ หรือปัญญา

ดังพระนาคเสนกล่าวว่า

ทุกกรั มหาราช ภควตา กตนต์ติ. ก็ ภนฺเต นาคเสน ภควตา ทุกกรั กตนต์ติ. ทุกกรั มหาราช ภควตา กตฺ, ยํ อรูปํ จิตฺตเจตสิกานํ ธรรมานํ เอการมมณํ ปวตฺตมานานํ วตฺถานํ อกฺขาตํ อยํ ผสฺโส, อยํ เวทนา, อยํ สมฺญา, อยํ เจตนา, อิทํ จิตฺตนต์ติ.^{๗๓๐}

“มหาบพิตร พระผู้มีพระภาคได้ทรงทำกิจที่ทำได้ยาก”

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า “พระนาคเสนผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคทรงทำกิจอะไรที่ทำได้ยากหรือ ?”

“มหาบพิตร การตรัสจำแนกธรรมอันไม่มีรูปร่างคือจิตและเจตสิกที่เป็นไปในอารมณ์เดียวกันว่า นี่คือนิสสวะ เวทนา สัญญา เจตนา หรือจิต เป็นกิจทำได้ยาก ซึ่งพระผู้มีพระภาคได้ทรงกระทำแล้ว”

^{๗๒๙} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๒๓/๘๔

^{๗๓๐} มิลินท. ๑๖/๘๘

พระนาคเสนได้แสดงเรื่องนั้นว่า เมื่อบุคคลใส่น้ำจากแม่น้ำหลายสายและน้ำมันต่าง ๆ ไว้ในภาชนะหนึ่งแล้วคนให้เข้ากัน การจะแยกให้ออกว่า นี่คือน้ำจากแม่น้ำนั้น นี่คือน้ำมันนั้น แม้โดยรูปธรรมก็เป็นสิ่งกระทำได้ยาก จะป้วยกล่าวไปโยในนามธรรมเล่า จึงได้กล่าวคำเป็นต้นว่า ยัม อรูปินิ จิตตเจตลิกานิ (การตรัสจำแนกธรรมอันไม่มีรูปร่างคือจิตและเจตสิกที่เป็นไปในอารมณ์เดียวกันว่า นี่คือผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา หรือจิต เป็นกิจทำได้ยาก ซึ่งพระผู้มีพระภาคได้ทรงกระทำแล้ว)^{๗๓๑}

วิชันาปัญหาข้อที่ ๓

[๔๒๔] ในคำถามว่า “ลักษณะ หน้าที่ อาการปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ] และปทัฏฐาน (เหตุใกล้) ของปัญญา คืออะไร” ตอบว่า ปัญญา กล่าวคือ

ก. มีลักษณะแทงตลอดสภาวะเฉพาะตัวและสภาวะทั่วไปของธรรม [รูปและนาม] (ธมฺมสภาวะปฏิเวธลกฺขณา ปญฺญา)

ข. มีหน้าที่กำจัดความมืดคือโมหะที่ปกปิดสภาวะเฉพาะตัว และสภาวะทั่วไปของธรรม [รูปและนาม] (ธมฺมานํ สภาวะปฏิจฺฉาทกโมหนธการวิทฺธํสนรสา) [ประดุจเช่นแสงประทีปที่กำจัดความมืดภายนอกที่ถูกลมหรือผ้าเป็นต้นปิดบังไว้ เพราะเมื่อเกิดแสงสว่างแห่งปัญญาก็ย่อมกำจัดความมืดในใจ[คือโมหะ]ได้^{๗๓๒}]

ค. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยความรู้ตามความเป็นจริงไม่หลงผิด (อสมฺโมห-ปจฺจุปฺปจฺจานา)

ฌ. มีเหตุใกล้คือสมาธิ (สมาธิ ตสฺสา ปทฺฏจฺานํ) [เพราะประสงค์เอาวิปัสสนาในที่นี้^๗]

ดังพระพุทธดำรัสว่า

สมาหิตโย ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสตี.^{๗๓๓}

ผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้แจ้งเห็นประจักษ์ตามความเป็นจริง

^{๗๓๑} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๔๒๓/๘๔

^{๗๓๓} อัง.ทสก. ๒๔/๒/๓

^{๗๓๒} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๔๒๔/๘๕

ในคำว่า ธมมสภาวะปฏิเวธลกฺขณา (มีลักษณะแทงตลอดสภาวะเฉพาะตัวและสภาวะทั่วไปของธรรม) คำว่า สภาวะ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สภาวะเฉพาะตัว, สภาวะลักษณะ = สโก ภาโว สภาโว (แปลง สก เป็น ส)
๒. สภาวะทั่วไป, สามัญญลักษณะ = สมาน ภาโว สภาโว (แปลง สมาน เป็น ส)

ดังข้อความว่า

สภาวะเฉพาะตัว และสภาวะทั่วไปของธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า ธัมมสภาวะ สภาวะข้อแรกหมายถึงลักษณะของตนคือความแจ้งและความกระทบเป็นต้น สภาวะข้อสองหมายถึงลักษณะทั่วไปคือความไม่เที่ยงเป็นต้น และปัญญาก็มีลักษณะแทงตลอดสภาวะทั้งสองนั้นตามความเป็นจริง จึงกล่าวว่า ธมมสภาวะปฏิเวธลกฺขณา ปญญา (ปัญญามีลักษณะแทงตลอดสภาวะเฉพาะตัวและสภาวะทั่วไปของธรรม)^{๗๓๔}

คำว่า อสมโมหปจฺจุปฺปจฺจํ แปลตามศัพท์ว่า “มีความรู้ตามความเป็นจริงไม่หลงผิดเป็นอาการปรากฏ” หรือ “มีอาการปรากฏคือความรู้ตามความเป็นจริงไม่หลงผิด” แต่ในที่นี้แปลตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๑๘๔) ว่า “ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยความรู้ตามความเป็นจริงไม่หลงผิด” เพราะเห็นว่าเข้าใจง่าย แม้คำแปลของปัจจุบันฐานในรูปนามอื่นก็มีตามนี้

เรื่องประเภทของปัญญา

วิชันาปัญหาข้อที่ ๔

ปัญญา ๒ อย่าง

[๔๒๕-๒๗] ในคำถามว่า “ปัญญามีกี่อย่าง” ตอบว่า ในหมวดที่ ๑ ปัญญามีอย่างเดียวโดยลักษณะคือการแทงตลอดสภาวะเฉพาะตัวและสภาวะทั่วไปของธรรม [รูปและนาม] [เพราะขึ้นชื่อว่าการแทงตลอดสภาวะเฉพาะตัวและสภาวะทั่วไปของธรรมเป็นลักษณะพิเศษ[ที่ชัดเจน]ของปัญญา คือไม่ปรากฏลักษณะอย่างอื่นนอกจากการแทงตลอดสภาวะธรรมทั้งปวง^{๗๓๕}]

^{๗๓๔} วิสุทธิ.มหาณีกา ๒/๔๒๔/๘๕

ในหมวดสอง กลุ่มที่ ๑ ปัญญามี ๒ อย่าง จำแนกเป็น :-

๑. โลกียปัญญา ปัญญาฝ่ายโลก คือ ปัญญาที่ประกอบด้วยโลกียมรรค (มรรคในกุศลจิตตูปบาทฝ่ายโลกียะ) [โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญญาที่ประกอบด้วยมรรคที่นับเข้าในวิสุทธิ ๔ มีทิวฐิวิสุทธิเป็นต้น^{๗๓๕}]

๒. โลกุตตรปัญญา ปัญญาฝ่ายโลกุตตระ[เพื่อความหลุดพ้นจากวัฏฏะ] พ้นไปจากโลก คือ ปัญญาที่ประกอบด้วยโลกุตตรมรรค (มรรคในกุศลจิตตูปบาทฝ่ายโลกุตตระ)

คำว่า โลก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ลุขชติ ปลุขชติติ โลโก = สภาวะพินาศไป ชื่อว่า โลก คือ วัฏฏะ หรือสังขาร
(ลุข ธาตุ <นสฺสเน = พินาศ> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า โลกียา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ก. โลเก นิยุตฺตา โลกียา = ปัญญาที่ประกอบในโลก ชื่อว่า โลกียา
(โลก ศัพท์ + อีย ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต)
- ข. โลเก วิทิตา โลกียา = ปัญญาที่ปรากฏในโลก ชื่อว่า โลกียา
(โลก ศัพท์ + อีย ปัจจัยใน วิทิต ตัทธิต)

คำว่า โลกุตฺตรา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โลโกโต อุตฺตรา โลกุตฺตรา = ปัญญาพ้นไปจากโลก ชื่อว่า โลกุตฺตรา

ในหมวดสอง กลุ่มที่ ๒ ปัญญามี ๒ อย่าง จำแนกเป็น :-

- ๑. ปัญญามีอาสวะ คือ ปัญญาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ องค์ธรรมคือโลกียปัญญา
- ๒. ปัญญาไม่มีอาสวะ คือ ปัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ องค์ธรรมคือโลกุตตรปัญญา

ทุกะอื่นคือ ปัญญาที่มีอาสวะประกอบด้วยอาสวะ (อาสวสมปยุตฺตา สาสวา) และปัญญาที่ไม่มีอาสวะไม่ประกอบด้วยอาสวะ (อาสววิปยุตฺตา อนาสวา) เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน

^{๗๓๕} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๒๖/๘๖

ในหมวดสอง กลุ่มที่ ๓ ปัญญามี ๒ อย่าง จำแนกเป็น :-

๑. ปัญญากำหนดแยกนาม คือ ปัญญาในการกำหนดแยกนามขั้น ๔ ของภิกษุผู้ประสงค์จะเจริญวิปัสสนา

๒. ปัญญากำหนดแยกรูป คือ ปัญญาในการกำหนดแยกรูปขั้น

ในหมวดสอง กลุ่มที่ ๔ ปัญญามี ๒ อย่าง จำแนกเป็น :-

๑. ปัญญาที่เกิดร่วมกับโสมนัส คือ ปัญญาในกามาวจรกุศลจิต[ที่เกิดร่วมกับโสมนัส] ๒ ดวง และในมรรคจิต ๑๖ ดวงที่ประกอบกับมาน ๔ ตามปัญจกนัย [คือ มรรคจิต ๔ ดวงที่ประกอบกับปฐมมาน หุตติยมาน ตติยมาน และจตุตถมาน] [ปัญญาในมหัคคตจิตไม่ถูกรวมเอาในที่นี้ เพราะประสงค์กล่าวเฉพาะวิปัสสนาปัญญา^{๗๓๖}]

๒. ปัญญาที่เกิดร่วมกับอุเบกขา คือ ปัญญาในกามาวจรกุศลจิต ๒ ดวง[ที่เกิดร่วมกับอุเบกขา] และในมรรคจิต ๔ ดวงที่ประกอบกับปัญจมมาน

ในหมวดสอง กลุ่มที่ ๕ ปัญญามี ๒ อย่าง จำแนกเป็น :-

๑. ปัญญาระดับเห็นพระนิพพาน (ทัสสนภูมิ) คือ ปัญญาในมรรคแรก

๒. ปัญญาระดับเจริญแล้ว (ภาวนาภูมิ) คือ ปัญญาในมรรค ๓ ที่เหลือ

ปัญญา ๓ อย่าง

[๔๒๗] ในหมวดสาม กลุ่มที่ ๑ ปัญญามี ๓ อย่าง จำแนกเป็น :-

๑. จินตามยปัญญา ปัญญาสำเร็จด้วยความคิด คือ ปัญญาที่ได้รับโดยมิได้ฟัง[คำชี้แนะ]จากผู้อื่น เพราะสำเร็จด้วยความคิดของตน[ในการทำกิจที่ไม่มีโทษนั้น ๆ ให้สำเร็จ^{๗๓๗}]

๒. สุตมยปัญญา ปัญญาสำเร็จด้วยการฟัง คือ ปัญญาที่ได้รับด้วยการฟัง[คำชี้แนะ]จากผู้อื่น เพราะสำเร็จด้วยการฟัง

^{๗๓๖} วิสุทธิ.มหาภูมิภา ๒/๔๒๖/๘๖

^{๗๓๗} วิสุทธิ.มหาภูมิภา ๒/๔๒๗/๘๖

๓. ภาวนามยปัญญา ปัญญาสำเร็จด้วยการอบรมจิต คือ ปัญญาที่บรรลุปปนา เกิดจากการอบรมจิตด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง [คือด้วยลักษณะที่ได้ฟังหรือมิได้ฟังจากผู้อื่น]

ข้อความว่า “บรรลุปปนา หมายถึง ปัญญาอย่างสูงสุดที่เกิดขึ้นขณะบรรลุมรรค แต่วิปัสสนาปัญญาที่ยังมิได้บรรลุปปนาก็จัดเป็นภาวนามยปัญญาเช่นกัน ดังข้อความว่า

อุปปนาปตตาทิ อิทํ ลีชาปตตํ ภาวนามยํ ทสเสตุ วุตตํ, น ปน อุปปนาปตตาว
ภาวนามยาติ.^{๗๓๘}

คำว่า อุปปนาปตตา (บรรลุปปนา) นี้ กล่าวไว้เพื่อแสดงภาวนามยปัญญาที่ถึงความยิ่งยวด หาใช่แสดงว่าปัญญาที่บรรลุปปนาอย่างเดียวยังเป็นภาวนามยปัญญา

การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาประการหนึ่งที่เรียกว่า อุกกัฏฐนัย คือ การกล่าวถึงสิ่งสูงสุด เช่น คำว่า อภิรูปสสุ กณณา ทาตพพา (ควรให้หญิงสาวแก่หนุ่มรูปงาม) ในข้อนี้เป็นที่รู้ได้ว่าหญิงสาวที่ให้แก่ชายหนุ่ม ก็เป็นหญิงรูปงาม เพราะมีคำกล่าวว่า หนุ่มรูปงาม

ดังพระพุทธพจน์ว่า

ตตถ กตมา จินตามยา ปณณฺหา. โยคฺวิหิตฺเตสุ วา กมฺมายตเนสุ โยคฺวิหิตฺเตสุ
วา ลีปายตเนสุ โยคฺวิหิตฺเตสุ วา วิชฺชาภูจฺจาเนสุ กมฺมสฺสกตํ วา สจฺจานุโลมิกํ วา
รูปํ อนิจฺจนฺติ วา เวทนา อเปยฺย สณฺณหา อเปยฺย สงฺขารธา อเปยฺย วิมฺมณณํ อนิจฺจนฺ-
ติ วา, ยํ เอวรूपิ อนุโลมิกํ ขนฺธึ ภิภูจฺสิ รุจฺสิ มุตฺติ เปกฺขํ ธมฺมนิขฺฌานขนฺธึ ปโรโต
อสุสฺสุตา ปฏฺวิลภติ, อयํ วุจฺจติ จินตามยา ปณณฺหา อเปยฺย สุตฺวา ปฏฺวิลภติ, อयํ
วุจฺจติ สุตมยา ปณณฺหา. สพฺพาปิ สมากฺคณฺนสฺส ปณณฺหา ภาวนามยา ปณณฺหา.^{๗๓๙}

ในปัญญา ๓ เหล่านั้น จินตามยปัญญาคืออะไร ? คือ ปัญญาที่เข้าใจการกระทำของตนในกิจที่ตนกระทำอยู่ เช่น หน้าที่การงาน ศิลปะ หรือวิชาความรู้[มีเวชศาสตร์เป็นต้น] หรือ[วิปัสสนา]ปัญญาที่รู้แจ้งแทงตลอดดลัสจะว่า รูปไม่เที่ยง

เวทนา ... สัญญา ... สังขาร ... และวิญญาณไม่เที่ยง รวมทั้งปัญญาที่สามารถ
รู้เห็นได้ (ขันติ) ปัญญาเห็น (ทวิขุ) ปัญญาพอใจ (รुจิ) ปัญญารู้ (มุตติ) ปัญญา
กำหนดรู้ (เปกขะ) และปัญญาเพ่งธรรม[มีหน้าที่การงานเป็นต้น]ได้ ตามความเป็น
จริง โดยมีได้ฟัง[คำชี้แนะ]จากผู้อื่น ปัญญานี้เรียกว่า จินตามยปัญญา

สุตมยปัญญาคืออะไร ? คือ ปัญญาที่เข้าใจในกิจที่ตนกระทำอยู่โดยได้ฟัง
[คำชี้แนะ]จากผู้อื่น ปัญญานี้เรียกว่า สุตมยปัญญา

ภาวนามยปัญญาคืออะไร ? คือ ปัญญาทั้งปวงที่เกิดแก่ผู้เข้าสมาบัติ
ปัญญานี้เรียกว่า ภาวนามยปัญญา

จินตามยปัญญานั้นย่อมเกิดขึ้นแก่พระโพธิสัตว์ผู้อุบัติขึ้นแล้ว [๓ จำพวก คือ
สาวกโพธิสัตว์ ปัจเจกโพธิสัตว์ และสัมมาสัมพุทธโพธิสัตว์] และสัจจานุโลมิกญาณ
(วิปัสสนาญาณที่คล้อยตามสัจจะ ๔) ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโพธิสัตว์ ๒ จำพวก ผู้เกิดเป็น
ชาติสุดท้าย [คือ ปัจเจกโพธิสัตว์ และสัมมาสัมพุทธโพธิสัตว์] ส่วนปัญญาที่เหลือ[คือ
สุตมยปัญญาและภาวนามยปัญญา] เกิดขึ้นแก่ผู้มีปัญญามากที่ได้บำเพ็ญบารมีครบ
ถ้วน ^{๗๔๐}

ในหมวดสาม กลุ่มที่ ๒ ปัญญามี ๓ อย่าง จำแนกเป็น :-

๑. ปัญญาที่เป็นปริตตารมณ คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นรับกามาวจรธรรมเป็นอารมณ์
๒. ปัญญาที่เป็นมหัคคตารมณ คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นรับรูปาวจรธรรมและอรูปาวจร-
ธรรมเป็นอารมณ์
๓. ปัญญาที่เป็นอัปมาณารมณ คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นรับพระนิพพานเป็นอารมณ์

ปัญญาสองอย่างแรกเป็นวิปัสสนาฝ่ายโลกียะ ปัญญาอย่างหลังเป็นวิปัสสนาฝ่ายโลกุตระ

เพราะวิปัสสนาฝ่ายโลกุตระนั้นแม้ไม่รับเอาความไม่เที่ยงเป็นต้นของสังขาร ก็
เรียกว่าวิปัสสนา เนื่องจากรู้เห็นลักษณะที่แท้จริงของพระนิพพานหรือรู้เห็นวิปัสสนากิจ

ครบถ้วนบริบูรณ์เป็นพิเศษ ส่วนโคตรภูญาณแม้มีอารมณ์เป็นพระนิพพานก็ไม่เรียกว่า
วิปัสสนา เพราะอยู่ในตำแหน่งอาวัชชนะของมรรค^{๗๔๑}

ในหมวดสาม กลุ่มที่ ๓ ปัญญา มี ๓ อย่าง จำแนกเป็น :-

๑. ปัญญาฉลาดในความเจริญ คือ ความฉลาดในความเจริญที่เรียกว่า อายะ มีสอง
อย่าง ได้แก่ ความเสื่อมจากโทษ และการเกิดประโยชน์ ดังพระพุทธพจน์ว่า

ตตถ กตมํ อายโกสลลํ. อิเม เม ฐมฺเม มนสิโกโรโต อนุปฺปนฺนา เจว
อกุสลา ฐมฺมา น อุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปนฺนา จ อกุสลา ฐมฺมา ปหฺยฺนฺติ, อิเม วา
ปนิเม ฐมฺเม มนสิโกโรโต อนุปฺปนฺนา เจว กุสลา ฐมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ. อุปฺปนฺนา จ
กุสลา ฐมฺมา ภฺยโยภาวาย เวปฺลุลาย ภาวนาย ปาริปุริยา สํวตฺตุนฺตฺติ, ยา ตตถ
ปญฺญา ปชานฺนา ๗เปฯ อโมโห ฐมฺมวฺจโย สมฺมาทิฏฺฐิ, อิทํ วุจฺจติ อายโกสลลํ.^{๗๔๒}

ในความฉลาด ๓ อย่างนั้น ความฉลาดในความเจริญคืออะไร ? คือ เมื่อ
เราใส่ใจกำหนดรู้ธรรมเหล่านี้อยู่ อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดย่อมไม่เกิดขึ้น และ
อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วย่อมถูกกำจัดได้ หรือเมื่อเราใส่ใจกำหนดรู้ธรรมเหล่านี้อยู่
กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น และกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเป็นไปเพื่อการ
ภาวนาให้เจริญไพบูลย์ ปัญญา ความรู้ชัด ... ความไม่หลง ความจำแนกธรรม
ความเห็นถูก ในการไม่กระทำและการละอกุศลธรรม รวมทั้งในการกระทำและดำรง
อยู่แห่งกุศลธรรมนั้น เรียกว่า ความฉลาดในความเจริญ

๒. ปัญญาฉลาดในความเสื่อม คือ ความฉลาดในความเสื่อมที่เรียกว่า อปายะ มีสอง
อย่าง ได้แก่ ความเสื่อมจากประโยชน์ และการเกิดโทษ ดังพระพุทธพจน์เป็นต้นว่า

ตตถ กตมํ อปายโกสลลํ. อิเม ฐมฺเม มนสิโกโรโต อนุปฺปนฺนา เจว กุสลา
ฐมฺมา น อุปฺปชฺชนฺติ.^{๗๔๒}

ในความฉลาด ๓ อย่างนั้น ความฉลาดในความเสื่อมคืออะไร ? คือ เมื่อ

^{๗๔๑} วิสุทธิมรรค ๒/๔๒๗/๘๘

^{๗๔๒} อภ.วิ. ๓๕/๗๗๑/๓๕๕

เราใส่ใจกำหนดรู้ธรรมเหล่านี้อยู่ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดย่อมไม่เกิดขึ้น [ความฉลาดในการไม่กระทำและดับไปของกุศลธรรม รวมทั้งในการกระทำและดำรงอยู่แห่งอกุศลธรรมนั้น เรียกว่า ความฉลาดในความเสื่อม]

๓. ปัญญาฉลาดในอุบาย คือ ความฉลาดที่เกิดขึ้นทันทีในวิธีที่จะทำให้กิจทุกอย่างสำเร็จ ซึ่งเรียกว่า อุบายแห่งธรรม[คือประโยชน์สุข]นั้นๆ ดังพระพุทธพจน์ว่า

สพฺพปาปี ตตฺรูปายา ปญฺญา อุบายโกสลล์.^{๗๔๓}

ปัญญาทั้งปวงที่ทำให้รู้เหตุอันถูกต้องในหน้าที่นั้นๆ ชื่อว่า อุบายโกศล

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๗๔๔} อธิบายเรื่องนี้ว่า

ถามว่า : ความฉลาดในความเจริญเป็นปัญญาได้จริง แต่ความฉลาดในความเสื่อมเรียกว่าปัญญาได้อย่างไร

ตอบว่า : [บางท่าน]สำคัญอย่างนี้ว่า ความสามารถทำให้ความเสื่อมเกิดขึ้นได้พึงเรียกว่า ความฉลาดในความเสื่อม แต่นั้นเป็นเพียงความเห็นส่วนตัวของบุคคลนั้น เพราะธรรมดาปัญญาย่อมรู้ชัดว่า เมื่อเราใส่ใจกำหนดรู้อยู่ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดย่อมไม่เกิดขึ้น กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดย่อมไม่เกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเจริญไพบูลย์ เมื่อเรารู้ชัดดังนี้แล้วจึงไม่กระทำกุศลให้เกิดขึ้น ละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว กระทำกุศลให้เกิดขึ้น และทำกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้ถึงความเจริญไพบูลย์แห่งภาวณา แม้ความฉลาดในความเสื่อมก็เป็นปัญญาโดยแท้ตามที่กล่าวมาแล้วนี้

ในหมวดสาม กลุ่มที่ ๔ ปัญญามี ๓ อย่าง จำแนกเป็น :-

๑. อัชฌัตตาทินิเวสะ (ปัญญากำหนดรู้ภายใน) คือ วิปัสสนาปัญญาที่เริ่มกำหนดรู้ขั้นของตน[ตามนัยว่า นี่คือรูป รูปมีเพียงเท่านี้ เป็นต้น^{๗๔๕}]

๒. พหิทธานิเวสะ (ปัญญากำหนดรู้ภายนอก) คือ วิปัสสนาปัญญาที่กำหนดรู้ชั้นนํของผู้อื่นหรือรูปภายนอกที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ (รูปที่ไม่มีชีวิต)

๓. อัชฌัตตพหิทธานิเวสะ (ปัญญากำหนดรู้ทั้งภายในและภายนอก) คือ วิปัสสนาปัญญาที่กำหนดรู้ทั้งสองอย่างข้างต้น

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๗๔๕} อธิบายปัญญาประการสุดท้ายว่า

คำว่า อุภยํ คเหตฺวา (กำหนดรู้ทั้งสองอย่าง) หมายความว่า กำหนดรู้ชั้นนํทั้งสองอย่าง คือ ชันธภายใน และชันธภายนอก ตามลำดับ อีกอย่างหนึ่งคือ กำหนดรู้ชั้นนํ ๕ ทั้งหมดพร้อมกันโดยมิได้จำแนกประเภท ตามนัยว่า ยํ ภิกฺขุ สมุทฺยธมฺมํ, สพฺพํ ตํ นิโรธธมฺมํ (สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งทั้งปวงนั้นมีความดับเป็นธรรมดา) ข้อนี้เป็นวิธีเจริญวิปัสสนาของภิกษุผู้มีบุญมากและมีปัญญาแก่กล้า

ตามปกติเมื่อสภาวะธรรมภายในคือชั้นนํ ๕ ของตนปรากฏชัดเจน สภาวะธรรมภายนอกคือชั้นนํ ๕ ของผู้อื่นหรือรูปชั้นนํของสิ่งที่ไม่มีชีวิต ก็จะปรากฏชัดเจนขึ้นตามไปด้วย จะเห็นได้ว่าพระพุทธองค์ตรัสถึงการเจริญอริยสัจ ๔ ภายในร่างกายที่กว้างสอ กยาวา หนาคับ และมีใจครองด้วยพระพุทธดำรัสว่า

อปิจ ขฺวหาํ อาวุโส อิมสฺมึเวยว พฺยา มมตฺเต กเพวเร สสณฺณิมฺหิ สมณเก โลกณฺจ ปณฺณเปมิ โลกสมุทฺยณฺจ โลกนิโรธณฺจ โลกนิโรธคามินิณฺจ ปฏิปทํ.^{๗๔๖}

ผู้มีอายุ เราอย่าอ้อมบัญญัติโลก เหตุเกิดของโลก ความดับของโลก และปฏิบัติทำให้ถึงความดับของโลก ในร่างกายอันมีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญา และมีใจครองนี้เท่านั้น

อากงฺเขยฺย เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ “สพฺรหฺมจารินํ ปิโย จ อสฺสํ มนาโป จ ครุ จ ภาวนีโย จาติ, สีเลสุเวทสฺส ปริปรการี อหฺมตฺตํ เจโตสมณฺณนุยุตฺโต อนิรากตฺตชฺฌาโน วิปสฺสนาย สมฺนุนาคโต พุฏฺเฐตา สุณฺณาการานํ.”^{๗๔๗}

^{๗๔๕} วิสุทธิ.ม.มหาฎีกา ๒/๔๒๗/๘๘
^{๗๔๖} ม.พ. ๑๒/๖๕/๔๓

^{๗๔๖} ส.ส. ๑๕/๑๐๗/๗๔, อ.จ.จตุกก. ๒๑/๔๕/๕๓

ภิกษุผู้ปรารถนาว่า “เราจะเป็นที่รักที่พอใจ เป็นที่เคารพยกย่องของเพื่อนพรหม-
จารี” เธอพึงทำศีลให้บริบูรณ์ หมั่นประกอบความสงบใจภายในตน ไม่เห็นห่างจากฌาน
พึงประกอบวิปัสสนา เพิ่มพูนเรือนว่าง (เรือนที่ไม่มีคนอยู่อาศัย)

อิมํ กายํ สมมุสส

ปริชานาถ ปุณฺณปุณฺ

กาเย สภาวํ ทิสฺวาน

ทฺวักขสฺสณฺตํ กิริสฺสถ.^{๗๔๘}

พวกเธอจงพิจารณากายนี้ จงกำหนดรู้อยู่เสมอ เมื่อรู้เห็นสภาวะใน
กายนี้แล้วจักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้

อย่างไรก็ตาม ในบางขณะผู้ปฏิบัติที่รู้เห็นรูปนามภายในจนชำซองแล้ว อาจรู้เห็นรูปนาม
ภายนอกได้บ้างเป็นครั้งคราว ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสถึงการรู้เห็นรูปนามทั้งภายในและ
ภายนอกไว้ในพระสูตรหลายบท เช่น

ตสฺมาติห ตฺวํ ภิกฺขุ อาทิเมว วิโสเธหิ กุสฺเลสุ ธมฺเมสุ. โก จาติ กุสฺลानํ ธมฺมานํ.
สีลญฺจ สุวิสุทฺธํ. ทิฏฺฐิจิ จ อชฺชกา. ยโต โข เต ภิกฺขุ สีลญฺจ สุวิสุทฺธํ ภวิสฺสติ ทิฏฺฐิจิ จ อชฺชกา,
ตโต ตฺวํ ภิกฺขุ สีลํ นิสุตฺถาย สีเล ปตฺติฏฺฐาย จตฺตาโร สติปฏฺฐาเน ติวิเรน ภาเวยฺยาสิ.^{๗๔๙}

ภิกษุ เพราะเหตุนั้น เธอพึงชำระเบื้องต้นของกุศลธรรมทั้งหลาย อะไรคือ
เบื้องต้นของกุศลธรรมทั้งหลาย ? ชื่อว่าศีลที่หมดจดดี และความเห็นที่ถูกต้อง คือ
เบื้องต้นของกุศลธรรมทั้งหลาย ภิกษุ เมื่อศีลของเธอหมดจดดี และมีความเห็นถูกต้อง
แล้ว จากนั้นเธอพึงอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว พึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ ทั้งสามประเภท
[คือ การตามรู้รูปนามภายใน การตามรู้รูปนามภายนอก และการตามรู้รูปนามทั้งภายใน
และภายนอก]

อิตฺติ อชฺชุตฺตํ วา กาเย กายานุปสฺสี วิหริติ. พหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสี
วิหริติ. อชฺชุตฺตํ วา พหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสี วิหริติ.^{๗๕๐}

โดยประการดังนี้ ภิกษุพึง :-

^{๗๔๘} มลลินท. ๙/๓๙๑

^{๗๔๙} ส.ม. ๑๙/๓๘๒/๑๔๔

^{๗๕๐} ที.ม. ๑๐/๓๗๔/๒๔๙

๑. ตามรู้กองรูปภายในว่าเป็นกองรูปอยู่ข้าง
๒. ตามรู้กองรูปภายนอกว่าเป็นกองรูปอยู่ข้าง
๓. ตามรู้กองรูปทั้งภายในหรือภายนอกว่าเป็นกองรูปอยู่ข้าง

อิติ อชุตตัม วาติ เอวํ อตฺตโน วา อสฺสสพฺสสสกาเย กายานุปสฺสสี วิหริติ.
พหิทฺธา วาติ ปฺรสฺส วา อสฺสสพฺสสสกาเย. **อชุตตพหิทฺธา วาติ** กาเลน อตฺตโน
 กาเลน ปฺรสฺส อสฺสสพฺสสสกาเย. เอเตนสฺส ปคฺคณกมฺมฏฺฐานํ อฏฺฐเปตฺวา อปฺราปรํ
 สณฺจเรณกาโล กถิโต. เอกสฺมี กาเล ปนิทํ อุกฺกมํ น ลพฺภติ.^{๗๕๑}

คำว่า อิติ อชุตตัม วา (โดยประการดังนี้ ภิกษุพึงตามรู้กองรูปภายในว่าเป็นกองรูปอยู่ข้าง) หมายความว่า ตามรู้กองลมหายใจเข้าออกของตนว่าเป็นกองรูปอยู่ข้าง

คำว่า พหิทฺธา วา (ตามรู้กองรูปภายนอกว่าเป็นกองรูปอยู่ข้าง) หมายความว่า ตามรู้ในกองลมหายใจเข้าออกของผู้อื่น

คำว่า อชุตตพหิทฺธา วา (ตามรู้กองรูปทั้งภายในหรือภายนอกว่าเป็นกองรูปอยู่ข้าง) หมายความว่า ตามรู้ในกองลมหายใจเข้าออกของตนตามกาลอันควร ของผู้อื่น ตามกาลอันควร ซึ่งเป็นการแสดงว่า กองลมหายใจเข้าออกนี้หมายถึงลมหายใจสลับกันไปมาโดยตามรู้ด้วยกรรมฐานที่ชั่วของ อนึ่ง กองลมหายใจเข้าออกเหล่านี้ย่อมไม่เกิดในขณะเดียวกัน

อิธ โภ ภิกฺขุ อชุตตัม กายเ กายานุปสฺสสี วิหริติ อาตาปี สมฺปชาโน สติมา
 วิเนยฺย โลเก อภิชฌาโทมนสฺสํ. อชุตตัม กายเ กายานุปสฺสสี วิหรนฺโต ตตฺถ สมฺมา
 สมายิยติ สมฺมา วิปฺปสฺสีติ, โส ตตฺถ สมฺมา สมมาหิโต สมฺมา วิปฺปสฺสนโน พหิทฺธา ปฺรกาเย
 ฌาณทสฺสนํ อภินิพฺพุตเตติ.^{๗๕๒}

ท่านผู้เจริญ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ตามรู้ในกองรูปภายในว่าเป็นกองรูปอยู่ มีความเพียรเพากิเลส รู้จริง มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลก (กองรูป) ได้ เธอตามรู้ในกองรูปภายในว่าเป็นกองรูปอยู่ ย่อมตั้งจิตมั่นโดยชอบ ย่อมผ่องใสโดยชอบในกายานุปัสสนานั้น ต่อมาย่อมบังเกิดญาณทัสสนะ (ปัญญารู้เห็น) ในกองรูปภายนอกของผู้อื่น

^{๗๕๑} ที.ม.อ. ๒/๓๗๔/๓๖๒

^{๗๕๒} ที.ม. ๑๐/๒๘๙/๑๘๕

พหิทธา **ปรกาเย** **ฌาณทสสนํ** **อภินิพพุตเตตี** **อตุตโน** **กายโต** **ปรสฺส**
กายาภิมุขํ **ฌาณํ** **เปเสตี.**^{๗๕๓}

คำว่า พหิทธา ปรกาเย ฌาณทสสนํ อภินิพพุตเตตี (ย่อมบังเกิดฌาณทัสสนะ
 ในกองรูปภายนอกของผู้อื่น) หมายความว่า เธอส่งญาณไปจากกองรูปของตนให้มุ่งไปที่
 กองรูปของบุคคลอื่น

การรู้ชัดลมหายใจของตนจัดเป็นปัจจักขญาณ คือ ปัญญาหยั่งเห็นโดยประจักษ์ ส่วนการ
 อนุমানรู้ลมหายใจของคนอื่นจัดเป็นอนุमानญาณ คือ ปัญญาหยั่งเห็นโดยอนุमान ที่จริงแล้วบาง
 ขณะที่จิตสงบ ประกอบด้วยสติ สมาธิและปัญญาที่พัฒนาตามลำดับ ย่อมรู้ชัดว่าลมหายใจเป็น
 เพียงสภาวะธรรมที่ไม่ใช่บุคคล ตัวเรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี และอาจรู้เห็นลมหายใจของตัวเอง
 และคนอื่นสลับกันไป การรับรู้อย่างนี้จักส่งผลให้มองโลกทั้งหมดโดยความเป็นสภาวะธรรม สามารถ
 ละวางความยึดมั่นถือมั่นทั้งปวง โดยเริ่มจากตัวเราก่อนแล้วจึงขยายการรับรู้ออกไปสู่ภายนอก
 อีกด้วย

อนุমানวิปัสสนาเป็นญาณซึ่งจะปรากฏเมื่อปัจจักขวิปัสสนาแก่กล้าแล้ว โดยเกิดตาม
 สมควรแก่การสดับและปัญญาบารมีที่สั่งสมไว้ในแต่ละบุคคล ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคและวิสุทธิ-
 มรรคจึงกล่าวถึงสัมมสนญาณที่เป็นทั้งปัจจักขวิปัสสนาและอนุমানวิปัสสนาไว้โดยพิสดาร

อนุমানวิปัสสนานี้มิใช่การหยั่งเห็นรูปนามทีละอย่าง แต่เป็นการรับรู้รูปนามทั้งหมดใน
 เวลาเดียวกัน จึงเรียกว่า กลาปสัมมสนะ คือ การพิจารณาโดยกลุ่ม, นยวิปัสสนา คือ การหยั่งเห็น
 โดยนัย, นยทัสสนะ คือ การแสดงโดยนัย และ นยมนสิการ คือ การใส่ใจโดยนัย ดังข้อความว่า

อชฺฌตฺตํ **วา** **หิ** **วิปสฺสนาภินิเวโส** **โหตุ** **พหิทธา** **วา**, **อชฺฌตฺตลฺลิตฺธิยํ** **ปน** **ลกฺขณโต**
สพฺพมฺปิ **นามรูปํ** **อนวเสสโต** **ปริคฺคหิตเมว** **โหตีตี.**^{๗๕๔}

การเจริญวิปัสสนาอาจมีได้ทั้งภายในหรือภายนอก ถ้าสำเร็จการกำหนดรู้ในภายใน
 ก็เป็นอันกำหนดรู้รูปนามทั้งหมดโดยลักษณะ[ที่เป็นสภาวะลักษณะและสามัญญลักษณะ]
 โดยสิ้นเชิง

^{๗๕๓} ที่.ม.อ. ๒/๒๘๘/๒๔๒

^{๗๕๔} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๖๗๘/๔๐๖

ตตถ เอกสงฆารสสปี อนิจจตาย ทัฏฐาย สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ อวเสสฺสุ
นยโต มนสิกาโร โหติ.^{๗๕๕}

ในข้อนั้น เมื่อรู้เห็นความไม่เที่ยงแท้ของสังขารอย่างหนึ่ง การใส่ใจโดยนัย[ที่มีได้
กล่าวไว้โดยตรง]ย่อมมีในสังขารที่เหลือว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง

สพฺเพ สงฺขาราติอาทิวจัน นยโต ทสฺสนํ สนฺธาย วุตฺตํ, น เอกกฺขเณ อา-
รุมมณโต.^{๗๕๖}

พระดำรัสว่า สพฺเพ สงฺขารา (สังขารทั้งปวง) เป็นต้นกล่าวไว้โดยระบุถึงการ
แสดงโดยนัย[ที่มีได้กล่าวไว้โดยตรง] มิได้กล่าวไว้โดยความเป็นอารมณ์ในขณะเดียวกัน

ในบางแห่ง การรู้เห็นอารมณ์ภายนอกอาจหมายถึงการรู้เห็นอารมณ์ภายนอกโดยตรง
อีกด้วย ดังตัวอย่างเช่น

๑. พระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าโสณะ ได้บรรลุธรรมขณะเห็นใบไม้หลุดจากขั้ว นั้น
เพราะพระองค์รู้เห็นความเกิดดับของรูปภายนอกคือใบไม้ที่หลุดจากขั้วนั้น^{๗๕๗}

๒. นางปฏาจาราเห็นน้ำล้างเท้าไหลออกไป และได้รู้เห็นความเกิดดับจากน้ำล้างเท้านั้น
เมื่อได้ฟังธรรมจากพระศาสดาแล้วจึงบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์พร้อมทั้งปฏิสัมภิทา^{๗๕๘}

๓. อุบาสิกาชื่อว่าเถรีกา เห็นเปลวไฟลุกโชติช่วงในขณะที่กำลังหุงอาหารอยู่ในเตา และ
ได้รู้เห็นความเกิดดับของเปลวไฟนั้นจนบรรลุธรรมเป็นพระอนาคามี^{๗๕๙}

๔. ภิกษุ ๕๐๐ รูปได้รู้เห็นความเกิดดับจากการเห็นพยับแดดแล้วเห็นหยาดน้ำฝนที่ตก
ในเวลาต่อมา ครั้นเมื่อได้ฟังธรรมจากพระศาสดาแล้วจึงบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์^{๗๖๐}

ปัญญา ๔ อย่าง

[๔๒๘] ในหมวดสี่ กลุ่มที่ ๑ ปัญญามี ๔ อย่าง โดยจำแนกตามปัญญาในอริยสัจ ๔ คือ

^{๗๕๕} อภ.ป.อ. ๓/๗๔๙-๗๕๓/๒๘๕

^{๗๕๗} ขุ.ชา.อ. ๘/๕๒๙/๗๘

^{๗๕๙} ขุ.เถรี.อ. ๑/๖

^{๗๕๖} อภ.ป.อ. ๓/๗๔๗-๗๔๘/๒๘๕

^{๗๕๘} ขุ.เถรี.อ. ๒๕/๑๑๑/๑๔๒, ขุ.ภ.อ. ๑/๑๑๒/๕๑๕

^{๗๖๐} ขุ.ภ.อ. ๒/๑๗๐/๑๒๗

๑. ปัญญาในทุกข์ ได้แก่ ปัญญาเกิดขึ้นจากการรับทุกข์สังเป็นอารมณ์ [ด้วยการทำลายความหลงที่ปิดบังทุกข์สังนั้น^{๗๖๑}]

๒. ปัญญาในเหตุเกิดของทุกข์ ได้แก่ ปัญญาเกิดขึ้นจากการรับสมุทยสังเป็นอารมณ์ [ด้วยการทำลายความหลงที่ปิดบังสมุทยสังนั้น^{๗๖๑}]

๓. ปัญญาในความดับทุกข์ ได้แก่ ปัญญาเกิดขึ้นจากการรับนิโรธสังเป็นอารมณ์ [ด้วยการทำลายความหลงที่ปิดบังนิโรธสังนั้น^{๗๖๑}]

๔. ปัญญาในทางปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ ได้แก่ ปัญญาเกิดขึ้นจากการรับมรรคสังอันเป็นทางปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงความดับทุกข์เป็นอารมณ์ [ด้วยการทำลายความหลงที่ปิดบังมรรคสังนั้น^{๗๖๑}]

ที่จริงแล้วปัจจุเวกขณะญาณชื่อว่าปัญญาที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสังจะทั้ง ๔ [คือมรรคสัง] ส่วนญาณที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสังจะทั้ง ๓ [นิโรธสัง] เป็นมรรคญาณ ญาณที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสังจะอื่นนอกจากนี้ [ทุกข์สังและสมุทยสัง] เป็นวิปัสสนาญาณ โดยเนื้อความที่ปรากฏชัดเจนนี้^{๗๖๑}

ในหมวดสี่ กลุ่มที่ ๒ ปัญญามี ๔ อย่าง คือ ปฏิสัมภิทาญาณ ๔ ที่ทำให้แตกฉานในผลเป็นต้น ดังพระพุทธดำรัสว่า

อตเถ ฌาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา. ธมฺเม ฌาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา. ตตฺตร ธมฺม-
นिरุตฺตาทิลลาเป ฌาณํ นිරุตฺติปฏิสมฺภิทา. ฌาเณสุ ฌาณํ ปฏิภาณปฏิสมฺภิทา.^{๗๖๒}

๑. ความรู้ในผล [ซึ่งสามารถกระทำการกำหนดในผลได้อย่างแจ่มแจ้ง และจำแนกแยกแยะได้^{๗๖๓}] ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภิทา

๒. ความรู้ในเหตุ [ซึ่งสามารถกระทำการกำหนดในเหตุได้อย่างแจ่มแจ้ง และจำแนกแยกแยะได้^{๗๖๓}] ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภิทา

^{๗๖๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๒๘/๘๘

^{๗๖๒} อภิ.วิ. ๓๕/๗๑๘/๓๕๙

^{๗๖๓} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๒๘/๙๐

๓. ความรู้ในการพูดภาษาคงที่นั้น [ซึ่งสามารถกระทำการกำหนดในการใช้ภาษาคงที่ได้เป็นอย่างดี ชัดเจน และจำแนกแยกแยะได้^{๗๖๔}] ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิตา

๔. ความรู้ในญาณทั้งหลาย [ซึ่งสามารถกระทำการกำหนดญาณทั้งหลายได้เป็นอย่างดี ชัดเจน และจำแนกแยกแยะได้^{๗๖๔}] ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิตา

อรรถปฏิสัมภิตา

ในพระดำรัสข้างต้นโดยสังเขป คำว่า อัตตะ เป็นชื่อของผลอันเกิดจากเหตุ กล่าวคือ ผลของเหตุเรียกว่า อัตตะ เพราะถูกรู้คือได้รับจากการคล้อยตามเหตุ ว่าโดยประเภทแล้ว พึงทราบว่าอัตตะจำแนกเป็นธรรม ๕ อย่างดังนี้

๑. ผลอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดจากเหตุ [คือ ทุกขสัจและนิโรธสัจที่พบในสังจวาระว่า ทุกขะ ญาณ (ความรู้ทุกข์), ในเหตุวาระว่า เหตุมฺหิ ญาณ (ความรู้เหตุ), ในธัมมวาระว่า เย ธมฺมา ชาตา (ความรู้ธรรมที่เกิดเป็นผลแล้ว) และในปัจจยาการวาระว่า ชรามรณ ญาณ (ความรู้ในชราและมรณะ)^{๗๖๔}]

๒. นิพพาน [ในสังจวาระและปัจจยาการวาระ^{๗๖๔}]

๓. เนื้อความของพระบาลีที่ตรัสแสดง [ในปริยัตติวาระ^{๗๖๔}]

๔. วิบาก [ในปทกษณีย์^{๗๖๔}]

๕. กิริยา [ในปทกษณีย์^{๗๖๔}]

อรรถปฏิสัมภิตา คือ ความรู้อันแตกฉานของบุคคลผู้พิจารณาในผลดังกล่าวนี้

คำว่า อตฺถ ใน อตฺถปฏิสฺมภิตา มีความหมายว่า ผล และผลทั้ง ๕ อย่างนี้จำแนกออกเป็นผล ๓ อย่างโดยย่อ^{๗๖๔} ดังนี้

๑. ผลที่ถูกทำให้เกิดขึ้น (นิพพัตเตตัพพผล) คือ ผลทั้งหมดที่เกิดจากเหตุ วิบาก และกิริยา

^{๗๖๔} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๔๒๘/๙๐

๒. ผลที่พึงบรรล (ปัตตัพพผล) คือ นิพพาน

๓. ผลที่พึงแนะนำ (ญาเปตัพพผล) คือ เนื้อความของพระบาลี เพราะเป็นข้อความที่พระพุทธเจ้าพึงแนะนำให้ผู้อื่นรู้ตาม

คำว่า เหตุผล หิ ยสฺมา เหตุอนุสาเรน อริยติ อธิคมียติ สมปาปุนียติ, ตสฺมา อตฺถโถติ วุจฺจติ (กล่าวคือ ผลของเหตุเรียกว่า อตฺถะ เพราะถูกรู้คือได้รับโดยค่อยตามเหตุ) แสดงรูปวิเคราะห์ของ อตฺถ คัพทว่า

- เหตุอนุสาเรน อริยติ อธิคมียติ สมปาปุนียติ อตฺถโถ = ผลที่ถูกรู้คือได้รับจากการค่อยตามเหตุ ชื่อว่า อตฺถะ (อร ธาตุ <คติมิหิ = ไป> + ถ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

ธรรมปฏิสัมภทา

คำว่า รัมมะ นี้โดยสังเขปเป็นชื่อของเหตุ กล่าวคือ เหตุเรียกว่า รัมมะ เพราะสร้างผลนั้นๆ คือ ทำให้เกิดขึ้น หรืออำนวยให้ถึงผล ว่าโดยประเภทแล้ว พึงทราบว่รัมมะจำแนกเป็นธรรม ๕ อย่างดังนี้

๑. เหตุอย่างใดอย่างหนึ่งที่ก่อให้เกิดผล [คือ สมุทยสังและมรรคสังที่พบในสังจวาระ, เหตุวาระ, รัมมวาระ และปัจจยาการวาระ^{๗๖๕}]

๒. อริยมรรค (มรรคญาณอันประเสริฐที่มีองค์ ๘) [ในสังจวาระและปัจจยาการวาระ^{๗๖๕}]

๓. พระบาลีที่ตรัสแสดง [ในปริยัตติวาระ^{๗๖๕}]

๔. กุศล [ในปทภาษนี^{๗๖๕}]

๕. อกุศล [ในปทภาษนี^{๗๖๕}]

ธรรมปฏิสัมภทา คือ ความรู้ันแตกฉานของบุคคลผู้พิจารณาในเหตุดังกล่าวนั้น

คำว่า รัมม ใน รัมมปฏิสัมภทา มีความหมายว่า เหตุ และเหตุทั้ง ๕ อย่างนี้จำแนกออกเป็นเหตุ ๓ อย่างโดยย่อ^{๗๖๕} ดังนี้

^{๗๖๕} วิสุทธิมรรค ๒/๔๒๘/๙๐

๑. เหตุทำให้เกิดผล (นิพัตตกเหตุ) คือ เหตุทั้งหมดที่ก่อให้เกิดผล กุศล และอกุศล
๒. เหตุให้บรรลु (สัมปาทกเหตุ) คือ อริยมรรค เพราะทำให้บรรลุพระนิพพาน
๓. เหตุให้รู้ (ญานกเหตุ) คือ พระบาลี เพราะทำให้รู้ความหมาย

คำว่า ปจฺจโย หิ ยสฺมา ตํ ตํ ททติ ปวตฺเตติ วา สมฺปาปฺณิตุํ วา เทติ, ตสฺมา ธมฺโมติ วุจฺจติ (กล่าวคือ เหตุเรียกว่า ธัมมะ เพราะสร้างผลนั้นๆ คือ ทำให้เกิดขึ้น หรืออำนวยให้ถึงผล) แสดงรูปวิเคราะห์ของ ธมฺม ศัพท์ว่า

- ตํ ตํ ททติติ ธมฺโม = สภาวะสร้างผลนั้น ชื่อว่า ธัมมะ (ธฺร ธาตุ <ธฺรณ = ทรงไว้> + รมฺม ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

ตามวิธีสังวณฺณนา (วิธีอธิบายศัพท์และเนื้อความ) แสดงความหมายของ ธา ธาตุใน ธมฺม ศัพท์ว่า ททติ (สร้าง) มิได้มีความหมายว่า ธาเรติ (ทรงไว้) เหมือนในฐานะอื่น ส่วนคำว่า ปวตฺเตติ วา สมฺปาปฺณิตุํ วา เทติ (คือ ทำให้เกิดขึ้น หรืออำนวยให้ถึงผล) แสดงคำอธิบายของ ททติ (สร้าง) ว่าเป็นการทำให้เกิดผลที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือทำให้บรรลุถึงผลที่เกิดขึ้นแล้ว

เนื้อความที่กล่าวมานี้มีแสดงไว้โดยละเอียดในพระอภิธรรม (คัมภีร์วิวัฏค์) ตามนัย เป็นต้นว่า

ทุกฺโข ฌาณํ อตฺถปฺปฐิสฺสภิทา. ทุกฺขสมฺมุทเย ฌาณํ ธมฺมปฐิสฺสภิทา. เหตุมุหิ ฌาณํ ธมฺมปฐิสฺสภิทา. เหตุผล ฌาณํ อตฺถปฺปฐิสฺสภิทา. เย ธมฺมา ชาตา ภูตา สณฺหาตา นิพฺพตฺตา อภินิพฺพตฺตา ปาตุภูตา. อิมेषฺสุ ธมฺเมषฺสุ ฌาณํ อตฺถปฺปฐิสฺสภิทา. ยมฺหา ธมฺมา เต ธมฺมา ชาตา ภูตา สณฺหาตา นิพฺพตฺตา อภินิพฺพตฺตา ปาตุภูตา, เตสฺสุ ธมฺเมสฺสุ ฌาณํ ธมฺมปฐิสฺสภิทา. ชรามรณ ฌาณํ อตฺถปฺปฐิสฺสภิทา. ชรามรณสมฺมุทเย ฌาณํ ธมฺมปฐิสฺสภิทา. ๗เปยฺย สงฺขารนิโรธ ฌาณํ อตฺถปฺปฐิสฺสภิทา. สงฺขารนิโรธคามินียา ปฏฺิปปาย ฌาณํ ธมฺมปฐิสฺสภิทา. อิท ภิกฺขุ ธมฺมํ ชานาติ สุตฺตํ เคยฺยํ ๗เปยฺย เวทลฺลํ. อยํ วุจฺจติ ธมฺมปฐิสฺสภิทา. โส ตสฺส ตสฺสเว ภาสิตสฺส อตฺถํ ชานาติ อยํ อิมสฺส ภาสิตสฺส อตฺโถ, อยํ อิมสฺส ภาสิตสฺส อตฺโถ-ติ. อยํ วุจฺจติ อตฺถปฺปฐิสฺสภิทา. กตเม ธมฺมา กุสลา ? ยสฺมี สมเย กามาวจรํ

กุศล จิตต์ อุปปันน์ โหติ ฯเปฯ อิมะ ธมมา กุสลา. อิมะสุ ธมเมสุ ฌาณั ธมม-
ปฏิบัติสมาธิ. เตสั วิปาเก ฌาณั อุตถปฏิบัติสมาธิ.^{๗๖๖}

ความรู้ทุกข์เป็นอรรถปฏิบัติสมาธิ ความรู้ทุกข์สมุทัยเป็นธรรมปฏิบัติสมาธิ
ความรู้เหตุเป็นธรรมปฏิบัติสมาธิ ความรู้ผลของเหตุเป็นอรรถปฏิบัติสมาธิ
ความรู้ธรรมที่เป็นผลอันเกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดดีแล้ว เกิดใหม่แล้ว บังเกิด
แล้ว ปรากฏแล้ว เป็นอรรถปฏิบัติสมาธิ ความรู้ธรรมที่เป็นเหตุอันทำให้ผลเหล่านั้น
เกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดดีแล้ว เกิดใหม่แล้ว บังเกิดแล้ว ปรากฏแล้ว เป็นธรรมปฏิบัติ-
สมาธิ

ความรู้ในชราและมรณะเป็นอรรถปฏิบัติสมาธิ ความรู้เหตุเกิดของชราและ
มรณะ เป็นธรรมปฏิบัติสมาธิ ...

ความรู้การดับสังขารเป็นอรรถปฏิบัติสมาธิ ความรู้ทางปฏิบัติเพื่อบรรลุดัง
ความดับสังขาร เป็นธรรมปฏิบัติสมาธิ

เมื่อภิกษุในธรรมวินัยนี้มีความรู้ในธรรมอันเป็นสุตตะ เคยยะ ... เวทัลละ
ความรู้เช่นนี้เรียกว่าธรรมปฏิบัติสมาธิ เมื่อภิกษุนั้นรู้เนื้อความแห่งธรรมที่ตรัสไว้
นั้นๆ ว่า เนื้อความของพระบาลีเป็นอย่างนี้ๆ ความรู้เช่นนี้เรียกว่า อรรถปฏิบัติสมาธิ

กุศลธรรมคืออะไร ? คือ สมัยใดจิตที่เป็นกามาวจรกุศลเกิดขึ้น ... ธรรม
เหล่านี้เป็นกุศล ความรู้ในธรรมเหล่านี้เป็นธรรมปฏิบัติสมาธิ และความรู้วิบากของ
กุศลธรรมเหล่านี้เป็นอรรถปฏิบัติสมาธิ

นิรุตติปฏิบัติสมาธิ

คำว่า ตตฺร ธมฺมนิรุตฺตาทิลาเป ฌาณั (ความรู้ในการพูดภาษาคั่งที่นั่น) หมายความว่า
นิรุตติปฏิบัติสมาธิ คือ ปัญญาแตกฉานในภาษามครที่เป็นภาษาคั่งเดิมของเหล่าสัตว์ทั้งหมด
ซึ่งเรียกว่า ธัมมนิรุตติ (ภาษาคั่ง) เพราะเป็นภาษาที่แน่นอนอย่างนี้ว่า “คำนี้ถูก คำนี้ผิด”

เมื่อได้ยินเสียงในเวลาที่มีการพูดจากล่าวถ้อยคำที่[แสดงเนื้อความ]ถูกต้องไม่ผิดพลาด เรียกว่า สภาวนิรุตติ (ภาษาคงที่) โดยเกี่ยวกับผลและเหตุดังกล่าว จะเห็นได้ว่า ผู้ที่บรรลุนิรุตติปณิธิสัมภิตาญาณเมื่อได้ยินคำว่า ผลโส เวทนา เป็นต้น ก็รู้ได้ว่าคำนี้ถูก แต่พอได้ยินคำว่า ผลสา เวทโน เป็นต้น ก็รู้ได้ว่าคำนี้ผิด

คำว่า นิรุตติ มาจากศัพท์ว่า นิ (นำออก) + อุตติ (กล่าว) แปลตามศัพท์ว่า “ภาษาที่ถูกลำนำออกกล่าว” หมายถึง มูลภาษาที่ชาวอมครใช้สื่อสารพูดจากันในสมัยพุทธกาล และเป็นภาษาของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์

คำว่า สภาวนิรุตติ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สภาวภูตา นิรุตติ สภาวนิรุตติ = ศัพท์ที่คงสภาพเดิม, ศัพท์ที่ไม่แปรเปลี่ยน ชื่อว่า สภาวนิรุตติ (สัมภวานาบุรพทกรรมธารยสมาส)

คำว่า ธมฺมนิรุตติ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ธมฺมภูตา นิรุตติ ธมฺมนิรุตติ = ศัพท์ที่คงสภาพเดิม, ศัพท์ที่ไม่แปรเปลี่ยน ชื่อว่า ธมฺมนิรุตติ (สัมภวานาบุรพทกรรมธารยสมาส)

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๗๖๗} มีคำอธิบายอรรถของ ธมฺม ศัพท์ใน ธมฺมนิรุตติ ดังนี้

ธมฺม ศัพท์ในคำว่า ธมฺมนิรุตตาทิลาเป แปลว่า “สภาพเดิม” ฉะนั้นจึงกล่าว ว่า สภาวนิรุตติ หมายความว่า ภาษาที่ไม่แปรเปลี่ยน

คำว่า สภาวนิรุตติ และ ธมฺมนิรุตติ เป็นคำไวพจน์กัน โดย ธมฺม ศัพท์ในคำว่า ธมฺมนิรุตตาทิลาเป มีความหมายเหมือน สภาว ศัพท์ใน สภาวนิรุตติ ดังนั้น คัมภีร์ฎีกาจึงอธิบายศัพท์ทั้งสองในความหมายเดียวกัน

ปณิธานปณิธิสัมภิตา

คำว่า ฌาเณสุ ฌาณํ (ความรู้ในญาณทั้งหลาย) หมายความว่า ปณิธานปณิธิสัมภิตา

^{๗๖๗} วิสุทธิมมหาฎีกา ๒/๔๒๘/๙๑

คือ ความรู้ที่มีปัญญเป็นอารมณ์โดยผู้พิจารณาจับเอาปัญญาในผล เหตุ และศัพท์ทุกอย่างเป็นอารมณ์ อีกอย่างหนึ่ง ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ คือ ความรู้อย่างกว้างขวางโดยเนื่องด้วยอารมณ์ของตนและหน้าที่เป็นต้นในญาณดังกล่าวนี้

ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์เป็นปัญญอันแตกฉานในญาณ คือ ผล เหตุ และนิรุตติ รวมถึงความเข้าใจอารมณ์ หน้าที่ ลักษณะ รสะ ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานเป็นต้น เช่น ญาณประเภทนี้รับอารมณ์อย่างนี้แล้วเกิดขึ้นทำหน้าที่เช่นนี้ ญาณประเภทนี้มีลักษณะ รสะ ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานเช่นนี้

คำว่า สัพพตถ ญาณ แปลว่า “ความรู้ในญาณทุกอย่าง” หมายความว่า ความรู้ทั้งปวง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ญาณารมณ ญาณ (ความรู้ที่มีปัญญเป็นอารมณ์) อีกอย่างหนึ่ง คำว่า สัพพตถ แปลว่า ในผลเป็นต้นทุกอย่าง

อาทิ ศัพท์ในคำว่า สโคจรกิจจาทิวเสน (โดยเนื่องด้วยอารมณ์ของตนและหน้าที่เป็นต้น) หมายถึง ลักษณะ ปัจจุปัฏฐาน ปทัฏฐาน และภูมิ เป็นต้น^{๗๖๘}

สรุปความว่า ปฏิสัมพันธ์ญาณ คือ ปัญญอันแตกฉานในผลเป็นต้น มี ๔ ประการ คือ

๑. อรรถปฏิสัมพันธ์ ปัญญอันแตกฉานในผล คือ ผลทั้งหมดที่เกิดจากเหตุ วิบาก กิริยา นิพพาน และอรรถแห่งพระบาลี
๒. ธรรมปฏิสัมพันธ์ ปัญญอันแตกฉานในเหตุ คือ เหตุทั้งหมดที่เกิดจากผล กุศล อกุศล อริยมรรค และพระบาลี
๓. นิรุตติปฏิสัมพันธ์ ปัญญอันแตกฉานในนิรุตติ คือ ภาษาบาลี
๔. ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ ปัญญอันแตกฉานในญาณทั้งสามข้างต้น

ระดับของปฏิสัมพันธ์

[๔๒๙] ปฏิสัมพันธ์ ๔ เหล่านี้มีความแตกฉานเป็น ๒ ระดับ คือ

^{๗๖๘} วิสุทธิมหาภูมิ ๒/๒๔๘/๙๒

๑. ระดับเสขะ คือ ปฏิสัมภิทาของพระเสขะ เช่น พระอานนท์ จิตตคฤหบดี รัชมิกอุบาสก อุบาลีคหบดี และขุชชุตตราอุบาสิกา ที่มีความแตกฉานในระดับเสขะ

๒. ระดับอเสขะ คือ ปฏิสัมภิทาของพระอัครสาวกและพระมหาสาวกที่มีความแตกฉานในระดับอเสขะ

คำว่า เสข, อเสข มีศัพท์เดิมมาจาก เสกข, อเสกข ลบ ก อักษรที่เป็นพยัญชนะสังโยค ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (กณฑ์ที่ ๑ สูตร ๔๗) ว่า ตทมินาทีนิ (รูปว่า ตทมินา เป็นต้น ย่อมสำเร็จ) ดังคำว่า

ทุโข = ทุกุโข (ทุกข์)

- ปุตตานณฺหิ วโธ ทุโข (เพราะการเบียดเบียนบุตรนำทุกข์มาให้)
- มาติโฆ ลภเต ทุขํ (ผู้ทำร้ายมารดาย่อมได้รับทุกข์)
- อปฺปสุสาทา กามา ทุขา (กามคุณมีความเพลิดเพลिनน้อย เป็นทุกข์)
- นตฺถิ กามปรํ ทุขํ (ทุกข์ที่ยิ่งไปกว่าความใคร่ไม่มี)

อเปขา = อเปกฺขา (การมองหา)

- อุปสมฺปทาเปโข = อุปสมฺปทาเปกฺโข (ผู้มองหากการอุปสมบท)

แม้ศัพท์นี้ตีปรกรณ์ (ธาตุมาลา) ก็กล่าวว่า

เสกฺโข, อเสกฺโข. กการโลเป “เสโข อเสโขติ รูปานิ ภวนฺติ.”^{๗๖๙}

เสกฺโข (พระเสกขะ), อเสกฺโข (พระอเสกขะ) เมื่อลบ ก อักษรก็มีรูปว่า เสโข (พระเสขะ), อเสโข (พระอเสขะ)

ปฏิสัมภิทาแก้กัณฑ์ด้วยเหตุ ๕ ประการ

อนึ่ง ปฏิสัมภิทาที่มีความแตกฉานในทั้ง ๒ ระดับนี้ย่อมทำให้แก้กัณฑ์ด้วยเหตุ ๕ ประการดังนี้

^{๗๖๙} นิตฺติ.ธาตุ. ๓๒

๑. อธิคมะ การบรรลุธรรม คือ การบรรลุอรหัตตผล [เพราะความแตกฉานในระดับ
เสกขะมีขอบเขตแคบ ส่วนความแตกฉานในระดับอเสกขะมีขอบเขตกว้างขวาง^{๗๗๐}]

๒. ปริยัติ การเล่าเรียน คือ การศึกษาพระพุทธวจนะ

๓. สวนะ การฟัง คือ การสนใจฟังธรรมโดยเคารพ

๔. ปริพุจฉาความต้องการรู้รายละเอียด คือ การกล่าวถึงข้อวินิจฉัยของคัมภีรบท
(บทที่มีเนื้อความเข้าใจยาก) และอรรถบท (บทที่มีใจความเข้าใจยาก) ในพระบาลีและอรรถ-
กถาเป็นต้น [ข้อความว่า เป็นต้น หมายถึง อาจารย์วาท (คำสอนของอาจารย์) และอัตตโนมติ
(ความเห็นส่วนบุคคล)^{๗๗๑}]

๕. ปุพฺพโยคะ ความเพียรในภพก่อน คือ การเจริญวิปัสสนาจนถึงสังขารุเปกขา-
ญาณที่อยู่ใกล้อนุโลมญาณและโคตรญาณด้วยคตปัจจาคตวัตร (ข้อปฏิบัติในเวลาไปและ
กลับจากบิณฑบาต) ในศาสนาของพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อน

คัมภีร์อภิธัมมวาทารมีการประพันธ์เป็นคาถาท่องจำว่า

ปริยตติปริพุจฉาหิ

สวานาธิคเมหิ จ

ปุพฺพโยเคน คจฺจนฺติ

ปณฺทํ ปฏิสมฺภิตา.^{๗๗๒}

ปฏิสมภิตาญาณย่อมถึงความแตกฉานด้วยการเรียนพระพุทธพจน์
ความต้องการรู้รายละเอียด การฟังธรรม การบรรลุธรรม และความเพียรใน
ภพก่อน

สังขารุเปกขญาณ คือ ปัญญาในการวางใจเป็นกลางในสังขารคือรูปนาม โดยไม่ยินดี
ยินร้ายต่อรูปนามที่ปรากฏทางทวาร ๖ สังขารุเปกขญาณนี้เป็นวิปัสสนาญาณที่ ๙ ในวิปัสสนา-
ญาณ ๑๐ แต่ว่าสังขารุเปกขญาณที่กล่าวถึงในเรื่องนี้หมายถึงวิปัสสนาญาณที่ ๗ คือ มุญจितุ-
กัมยตาญาณ (ปัญญาต้องการพ้นไปจากสังขาร) วิปัสสนาญาณที่ ๘ คือ ปฏิสังขาญาณ (ปัญญา

^{๗๗๐} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๒๙/๙๓
^{๗๗๑} อภิ.วาทาร ๑๑๙๑

^{๗๗๒} ชุ.ป.อ.คณฺธิปท ๓๐

ทบทวนสังขาร) และวิปัสสนาญาณที่ ๙ คือ สังขารูปกชาญาณ ดังคำอธิบายในคัมภีรบทของอรรถ-
กถาปฏิสัมภิทามรรคว่า

อนุโลมโคตรภูมิปนฺติ อนุโลมโคตรภูมํ สมเป อาสนนํ ปวตฺติตํ สงฺขารูปกขํ.
ตณฺจ น สพฺพนฺติมชฺชนวาวารปริยาปนํ ตปฺปตฺตสฺส อนิวตฺตนโต. ตสฺมา เตน มนฺทติภ-
ติภตฺตรวเสน ปวตฺตํ มุญฺจิตฺกมฺยตาภิธานตฺตยํ วุตฺตํ โหติ. มนฺทปณฺโณ หิ เตสฺส ปจฺมํ
ปตฺวา นีวตฺตติ, ติภขปณฺโณ ทุตฺติยํ, ติภขตฺรปณฺโณ ตตฺติยํ ปตฺวาติ.^{๗๗๓}

คำว่า อนุโลมโคตรภูมิป (ที่อยู่ใกล้อนุโลมญาณและโคตรภูมญาณ) หมายถึง
สังขารูปกชาญาณที่ดำเนินไปใกล้อนุโลมญาณและโคตรภูมญาณ และญาณดังกล่าวก็มีไ้
เป็นไปในชวณวาระสุดท้ายของชวณวาระทั้งหมด เพราะญาณที่ถึงชวณวาระสุดท้ายนั้น
ย่อมไม่หยุดยั้ง [คือ ต้องมุ่งตรงสู่อนุโลมญาณเป็นต้น] ญาณดังกล่าวจึงหมายถึงมุญฺจิตุ-
กัมยตาญาณเป็นต้น ๓ ประการที่เป็นไปโดยความเป็นญาณอ่อน ปานกลาง และแก่กล้า
กล่าวคือ ผู้มีปัญญาน้อยบรรลุนาญแรกแล้วย่อมหยุดยั้ง ผู้มีปัญญาแก่กล้าบรรลุนาญที่
๒ แล้วย่อมหยุดยั้ง ส่วนผู้มีปัญญาแก่กล้ามากบรรลุนาญที่ ๓ แล้วย่อมหยุดยั้ง

โดยทั่วไปคำว่า ปริปุจฺฉา แปลว่า “การไต่ถาม” โดยมาจาก ปริ บทหน้า + ปุจฺฉ ธาตุ
(ปุจฺฉเน = ถาม) + อ ปัจจัย + อา อิทธิปัจจัย แต่ในที่นี้ควรแปลว่า “ความต้องการรู้รายละเอียด”
ดังวิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายว่า

ปริโต สพฺพโส ฆาตุํ อิจฺฉา ปริปุจฺฉาติ อาห “ปาฬิอฺฏฺจกถาทีสุ คณฺธิปทอตุลปท-
วินิจฺฉยกถาติ, ปทตฺถโต, อธิปายโต จ ทฺวิญญฺเยยฺยญฺ्ञานํ วิตุถารโต สมนฺนิญฺ्ञานกถาติ
อตุโธ.^{๗๗๔}

ความต้องการรู้รอบด้าน ชื่อว่า ปริปุจฺฉา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปาฬิอฺฏฺจกถาทีสุ
คณฺธิปทอตุลปทวินิจฺฉยกถา (ปริปุจฺฉา คือ การกล่าวถึงข้อวินิจฉัยของคัมภีรบทและ
อรรถบทในพระบาลีและอรรถกถาเป็นต้น) ความหมายคือ การกล่าวตัดสินเนื้อความของ
บทและใจความโดยพิสดารในฐานะที่เข้าใจยาก)

^{๗๗๓} ขุ.ป.อ.คณฺธิปท ๓๐

^{๗๗๔} วิสุทธิ.ม.มหาฎีกา ๒/๔๒๙/๙๓

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า ปริปัญญา มาจาก ปริ ศัพท์ (รอบด้าน) + ชาติ (เพื่อรู้) + อิจา (ความปรารถนา) ลบ ชาติ เพื่อย่อคำ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริโต ชาติ อิจา ปริปัญญา = ความต้องการเพื่อรู้รอบด้าน ชื่อว่า ปริปัญญา
(มัชฌิมปิฎกปริสสมาส)

คตปัจจากตักวัตร (ข้อปฏิบัติในเวลาไปและกลับจากบิณฑบาต) คือ ข้อปฏิบัติที่ภิกษุต้องเจริญสติอยู่เสมอตลอดเวลาไปและกลับจากบิณฑบาต หรือขณะเจริญสติอยู่ในเวลาเดิน แล้วขาดสติไป ก็ให้เดินกลับมาที่เดิม แล้วเริ่มต้นเดินใหม่ จัดเป็นข้อวัตรปฏิบัติที่เริ่มประพฤติตั้งแต่สมัยพุทธกาล ซึ่งมีบันทึกไว้ในอรรถกถาของทีฆนิกาย สัลลขณวรรค (เล่ม ๑ ข้อ ๒๑๔ หน้า ๑๗๐-๗๒) มีข้อความโดยย่อ ดังต่อไปนี้

กุลบุตรกลุ่มหนึ่งอุปสมบทในพระศาสนาแล้วอยู่ร่วมกัน ๑๐ ปีบ้าง ๒๐ ปีบ้าง ๓๐ ปีบ้าง ๔๐ ปีบ้าง ๕๐ ปีบ้าง ๑๐๐ ปีบ้าง ดำริว่าพวกเราออกบวชด้วยศรัทธา เพื่อความพ้นทุกข์ในสังสารวัฏ ไม่ใช่บวชหนีหนี้ บวชหนีภัย หรือบวชเลี้ยงชีพ จึงควรข่มกิเลสที่เกิดขึ้นในขณะที่เดิน ยืน นั่ง นอน ด้วยอิริยาบถเดิน ยืน นั่ง นอน โดยไม่เปลี่ยนอิริยาบถ

ภิกษุที่เดินบิณฑบาตอยู่นั้น ถ้าหากเกิดกิเลสขึ้นก็ต้องกำหนดรู้กิเลสแล้วข่มไว้ ถ้าข่มอย่างนั้นไม่ได้ก็จะหยุดยืน เมื่อภิกษุรูปหนึ่งยืน ภิกษุที่ติดตามมาข้างหลังก็ต้องหยุดยืน ภิกษุนั้นดำห็นคิดว่าภิกษุรูปอื่นรู้ว่าเราเกิดกิเลสขึ้นในใจ ช่างน่าอับอายนัก จึงเจริญวิปัสสนาจนกระทั่งบรรลุนิพพานเป็นพระอรหันต์ เมื่อในขณะที่ยืนถ้ายังข่มกิเลสไม่ได้ ภิกษุนั้นก็ต้องนั่งลง ส่งผลให้ภิกษุรูปอื่นนั่งลงตามไปด้วย ภิกษุดังกล่าวแม้ไม่อาจจะบรรลุนิพพานด้วยการกำหนดอย่างนี้ ก็สามารถข่มกิเลสได้ชั่วขณะด้วยการเจริญกรรมฐาน ภิกษุนั้นจะไม่ยกเท้าโดยมิได้เจริญสติ หากเปลือยกขึ้นก็จะเหยียบเท้าลงแล้วยกขึ้นใหม่

คัมภีร์อรรถกถาข้างต้นได้ยกตัวอย่างพระมหาสุสเทวะเถระผู้พำนักอยู่ในวัดอาฬินทกะ ท่านเจริญวัตรเป็นเวลาถึง ๑๔ ปี ในการเดินกำหนดสติขณะออกบิณฑบาตและกลับมาวัด ขณะที่ที่ท่านขาดสติไปก็จะย้อนกลับมาที่เดิม แล้วเดินกำหนดต่อไปใหม่ พวกชาวนาที่เห็นท่านเดินไปและถอยกลับมาเช่นนั้นก็กล่าวกันว่า พระเถระหลงทางหรือลืมนกขังไว้ แต่ท่านไม่ได้ใส่ใจ พยายามปฏิบัติธรรมอย่างต่อเนื่อง และได้บรรลุนิพพานในพรรษาที่ ๒๐

มีพระเถระอีกรูปหนึ่งผู้มีความเพียรในการปฏิบัติ คือ พระมหานาคเถระผู้พำนักอยู่ในวัดกาลวลีลิมณฑป ท่านอธิษฐานเพียรอธิษฐานบถยืนและเดินเท่านั้นตลอด ๗ ปี เพื่อบูชาพุทธกิริยาของพระพุทธองค์ จากนั้นยังเพียรปฏิบัติวัตรข้อนี้ต่อไปอีก ๑๖ ปี จึงได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ ท่านมีข้อวัตรพิเศษคือการอมน้ำก่อนออกบิณฑบาต เพื่อหลีกเลี่ยงการให้พรโยมที่ใส่บาตรหรือไหว้ ทั้งนี้เพื่อรักษาสมาธิไว้ให้ต่อเนื่อง แต่หากมีผู้ถามปัญหาที่จะกลืนน้ำแล้วตอบปัญหานั้น หากไม่มีผู้ถามปัญหาที่จะบ้วนน้ำก่อนออกจากหมู่บ้านเพื่อกลับวัด

แม้ภิกษุ ๕๐ รูปที่จำพรรษาในวัดท่าน้ำกัลมปะก็ประพฤติวัตรข้อนี้เช่นเดียวกัน ท่านเหล่านั้นตั้งกติกาว่าจะไม่พูดคุยกัน (การตั้งกติกาอย่างนี้คงหมายถึงการพูดคุยด้วยเรื่องไม่สำคัญ เพราะการตั้งกติกาห้ามพูดคุยกันย่อมต้องอาบัติตามพระวินัย) และใช้วิธีอมน้ำไว้ขณะบิณฑบาตไปตามบ้าน กลืนน้ำเมื่อต้องตอบปัญหา และบ้วนน้ำก่อนออกจากหมู่บ้านหากไม่มีผู้ถามปัญหา ชาวบ้านสังเกตได้ว่ามีพระที่รูปโดยนัยจากรอยบ้วนน้ำใกล้ประตูหมู่บ้าน ท่านเหล่านั้นสามารถบรรลุอรหัตตผลภายในสามเดือนที่ปฏิบัติธรรมร่วมกัน

ภิกษุผู้ประพฤติวัตรดังกล่าวย่อมยกเท้าด้วยจิตที่ตั้งอยู่ในกรรมฐานอันเหมือนกับพระมหานาคเถระ ผู้พำนักอยู่ในวัดกาลวลีลิมณฑป และหมู่ภิกษุผู้จำพรรษาในวัดท่าน้ำกัลมปะ ท่านเหล่านั้นตั้งกติกาอมน้ำก่อนเข้าหมู่บ้าน หรือไม่พูดคุยกันด้วยเรื่องไม่สำคัญ พึงกำหนดหนทางบิณฑบาตที่ไม่มีอันตราย แล้วเดินเข้าหมู่บ้านด้วยอินทรียสงบไม่รีบร้อน เหมือนเกวียนบรรทุกน้ำที่เคลื่อนไปในที่ราบเรียบอย่างสงบ

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า

ปุพฺพโยโค พาสฺสจํ

เทสสาสา จ อาคโม

ปริปุจฺจา อธิคโม

ครุสฺสนิสฺสโย ตถา

มิตฺตสมฺปตฺติ เจวาติ

ปฏิสมฺภิทปจฺจยา.

เหตุบรรลุปฏิสัมภิทาญาณมี ๘ ประการ คือ ความเพียรในภพก่อน การเรียนรู้มาก ความเข้าใจภาษาท้องถิ่น การทรงจำพระพุทธพจน์ การไต่ถาม การบรรลุคุณธรรมพิเศษ การอาศัยครู และการคบหากัลยาณมิตร

คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวถึงเหตุที่ทำให้ปฏิสัมภิทาญาณแก่กล้า ๕ ประการตามสมานวาทะ (ความเห็นที่เป็นสมานฉันท์) และได้กล่าวถึงความเห็นของอาจารย์ท่านอื่นว่าเหตุดังกล่าวมี ๘ ประการ

ศัพท์เหล่านี้ คือ เกจิ (บางคน), อปเร (อาจารย์ท่านอื่น), อญเณ (อาจารย์เหล่าอื่น) และ เอเก (อาจารย์บางท่าน) นิยมใช้เพื่อแสดงวาทะที่แตกต่างกันในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ส่วนใหญ่มี ๓ ลักษณะดังนี้ คือ

๑. นิคคหะ คัตถ์ค้ำ คือ แสดงความไม่เห็นด้วย มักประกอบใช้คำว่า เกจิ
๒. ปัคคหะ ยกย่อง คือ แสดงความเห็นด้วย มักประกอบใช้คำว่า เอเก
๓. วาททสสนมัตตะ แสดงเพียงความเห็นที่แตกต่างจากความเห็นของผู้แต่ง มักประกอบใช้คำว่า อปเร หรือ อญเณ

การประกอบใช้ อปเร (อาจารย์ท่านอื่น), อญเณ (อาจารย์เหล่าอื่น) อาจไม่แน่นอนอนเสมอไปว่ากล่าวเพื่อแสดงเพียงความเห็นเท่านั้น ในบางแห่งอาจแสดงความไม่เห็นด้วยก็ได้ ซึ่งคณาจารย์จะกล่าวระบุไว้โดยตรงในคัมภีร์ว่าท่านเห็นด้วยหรือคัดค้าน นอกจากนั้น โดยทั่วไปท่านมักประกอบใช้คำว่า เกจิ (บางคน) เพื่อแสดงความขัดแย้งกับความเห็นที่นำมาแสดง แต่ในบางแห่งอาจต้องการเพียงแสดงความเห็นเท่านั้น ไม่ต้องการจะคัดค้านความเห็นดังกล่าว ดังข้อความว่า

ยถา หิจาติกา อตุถิ	วากุยรูปว โชตเร
เอวํ เกจาติกา สทฺทา	วาทูรูปว โชตเร.
นิคฺคหํ ปคฺคหญฺจาปิ	วาททสฺสนมตฺตกํ
วาททสฺสนเมเวตถ	วิณฺณตพฺพํ ปโยคโต. ^{๗๗๕}

นิบาตมี หิ และ จ ศัพท์เป็นต้นแสดงเนื้อความตามสมควรแก่พากย์ฉันใด เกจิ ศัพท์เป็นต้นก็แสดงเนื้อความตามสมควรแก่ความเห็นอันเป็นการคัดค้าน ยกย่อง และเพียงแสดงความเห็น ฉะนั้น พึงทราบการแสดงเพียงความเห็นในเรื่องนี้ตามอุทาหรณ์

บางแห่งแปล เอก ศัพท์ว่า “อาจารย์พวกหนึ่ง” แต่ในที่นี้แปลว่า “อาจารย์บางท่าน” เพราะ เอก ศัพท์มีความหมายเหมือนคำว่า เอกจุจ (บางท่าน) ดังข้อความว่า

ปุลลึงควิสเย หิ เอเกติ วุตเต สัพพตถ เอกจุเจติ อตุโถ เวทิตพฺโพ.^{๗๗๖}

ที่จริงแล้วเมื่อกล่าวว่า เอเก ในฐานะแห่งปุลลึงค์ ฟังทราบเนื้อความว่า “อาจารย์บางท่าน” ในที่ทั้งปวง

ตามความหมายของ เอก ศัพท์ ๑๑ ประการ เอก ศัพท์ในเรื่องนี้มีอรรถว่า อณฺณ (อื่น) ดังอรรถของ เอก ศัพท์ที่ในปทรูปสิทธิภาสฎีกาสรุความเป็นคาถาว่า

เอโก ตีสุ สงฺขยาตุลฺยา- ตุลฺยาสหายมิตฺสเน
เสฏฺฐญฺญสจฺจมุขเยสุ อปฺปมฺหิ เกวลเป จ.^{๗๗๗}

เอก ศัพท์ย่อมเป็นไปในลิงค์ทั้งสาม ในความหมายว่า การนับ, เสมอ, ไม่มีผู้เสมอ, ไม่มีเพื่อน, ผสม, ประเสริฐ, อื่น, ความจริง, โดยตรง, น้อย และล้วนๆ

ในเหตุเหล่านั้น ความเพียรในภพก่อนมีนัยตามที่ได้กล่าวมาแล้ว

วิปัสสนาจารย์บางท่านกล่าวว่า การบรรลุธรรมไม่จำเป็นต้องอาศัยบารมีที่บำเพ็ญมาแต่ชาติปางก่อน เพียงผู้ปฏิบัติตั้งใจเจริญสติปัฏฐาน ๔ ก็อาจบรรลุธรรมได้ ความเห็นนี้ขัดแย้งกับข้อความในวิสุทธิมรรคที่กล่าวมาแล้ว และข้อความในคัมภีร์อรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรคว่า

ปฺพพโยโค อธิคมสฺส พลวปจฺโย.^{๗๗๘}

ความเพียรในภพก่อนเป็นปัจจัยที่มีกำลังแก่การบรรลุธรรม

คัมภีร์คณฺฐบทของอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรคได้แสดงเหตุในเรื่องนี้ว่า

^{๗๗๖} ที่.สี.อภินวฎีกา ๑/๙๓

^{๗๗๗} รูป.ภาสฎีกา ๒/๒๒๖

^{๗๗๘} ขุ.ป.อ. ๑/๘

บุพพโยควิรหิตานํ ปริยตฺตาทีหิ เอว อธิคฺมาภาว “บุพพโยโค ฯเปฯ พลว-
ปจฺจโยติ วุตฺตํ”^{๗๗๙}

ท่านกล่าวว่า บุพพโยโค ... พลวปจฺจโย (ความเพียรในภพก่อนเป็นปัจจัยที่มี
กำลังแก่การบรรลุธรรม) เพราะผู้ปราศจากความเพียรในภพก่อนไม่อาจบรรลุธรรมได้
ด้วยการศึกษาปริยัติเป็นต้นเท่านั้น

การบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้าเป็นต้นแตกต่างกัน^{๗๘๐} กล่าวคือ

- ก. พระปัญญาธิกพุทธเจ้า บำเพ็ญบารมี ๔ อสงไขยแสนกัป
- ข. พระสัทธาธิกพุทธเจ้า บำเพ็ญบารมี ๘ อสงไขยแสนกัป
- ค. พระวิริยาธิกพุทธเจ้า บำเพ็ญบารมี ๑๖ อสงไขยแสนกัป
- ฌ. พระปัจเจกพุทธเจ้า บำเพ็ญบารมี ๒ อสงไขยแสนกัป
- ง. อัครสาวก ๒ รูป บำเพ็ญบารมี ๑ อสงไขยแสนกัป
- จ. มหาสาวก ๘๐ รูป บำเพ็ญบารมีแสนกัป

ส่วนผู้ที่มีบารมีพอจะบรรลุธรรมได้นั้นต้องเป็นผู้ที่ได้บรรลุถึงสังขารูปกษณญาณในสมัย
พระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนหรือพระองค์นี้ จึงถือว่ามามีบารมีเพียงพอในการบรรลุธรรมเป็นพระอริย-
บุคคลได้โดยไม่ต้องสร้างบารมีหลายกัปหรือหลายอสงไขย เพราะเป็นเพียงสาวกธรรมดา (ปกติ-
สาวก) ไม่ใช่อัครสาวกหรือมหาสาวกเหล่านั้น

การเรียนรู้มาก คือ ความฉลาดในคัมภีร์และศิลปศาสตร์นั้นๆ [ที่ไม่มีมีโทษและนำ
ประโยชน์สุขมาแก่เหล่าสัตว์”^{๗๘๑}]

ความเข้าใจภาษาท้องถิ่น คือ ความฉลาดในภาษา ๑๐๑ ประเภท โดยเฉพาะอย่างยิ่ง
ความฉลาดในภาษามคธ

^{๗๗๙} ขุ.ป.อ.คณฺธิปท ๓๐

^{๗๘๐} วิ.มหา.อ. ๑/๑๒/๑๖๐, สมณตภทฺธิกา ๑๐

^{๗๘๑} วิสุทฺธิ.มหาภูทิก ๒/๔๒๙/๙๓

ในสมัยพุทธกาลมีแคว้นใหญ่ ๒ แคว้น คือ แคว้นมคธ และแคว้นโกศล ทั้งสองแคว้นนี้เป็นมหาอำนาจแผ่แสนยานุภาพปกครองแคว้นต่างๆ กว่า ๒๐ แห่งทั่วชมพูทวีป เรื่องนี้ทราบได้จากข้อความในคัมภีร์อุทาน ราชสูตร^{๗๘๒} ในพระสูตรนั้นมีเรื่องที่ภิกษุทั้งหลายสนทนาเปรียบเทียบกับพระเจ้าพิมพิสารที่ปกครองแคว้นมคธกับพระเจ้าปเสนทิโกศลที่ปกครองแคว้นโกศลว่า กษัตริย์พระองค์ไหนมีพระราชทรัพย์ โภคสมบัติ ท้องพระคลัง แว่นแคว้น พาหนะ กำลังพล และแสนยานุภาพมากกว่ากัน

ประชาชนในแคว้นทั้งสองเหล่านั้นใช้ภาษามคธเป็นหลัก จะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์อรรถกถาของสัลลขันธวรรค^{๗๘๓} กล่าวว่า ประชาชนในแคว้นโกศลมักทักทายกันด้วยคำว่า กจจิ โม กุสล์ ? (ท่านผู้เจริญ สุขภาพดีไหม ?) ซึ่งคล้ายกับคำอังกฤษว่า How do you do ? จึงเรียกว่า แคว้นโกศลคือ แคว้นของคนที่ทักทายกันด้วยคำว่า กุสล์ ส่วนประชาชนในแคว้นมคธมักทักทายกันด้วยคำว่า กจจิ ขมนิยฺ, กจจิ ยาปนิยฺ ? (สบายดีไหม ?) ซึ่งคล้ายกับคำอังกฤษว่า How are you ?

เมื่อแคว้นทั้งสองปกครองเมืองต่างๆ ทั่วชมพูทวีปเช่นนี้ จึงเป็นธรรมดาที่ประชาชนในแคว้นเหล่านั้นต้องสื่อสารกันด้วยภาษากลาง ซึ่งก็คือภาษามคธนั่นเอง ข้อนี้เปรียบได้กับภาษาอังกฤษที่เป็นภาษากลางของประเทศมหาอำนาจฝั่งตะวันตกในปัจจุบัน และพระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงธรรมด้วยภาษากลางอันเป็นภาษาที่คนส่วนใหญ่เข้าใจกันในสมัยนั้น

ด้วยเหตุนี้ จึงทราบได้ว่าพระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมด้วยภาษามคธเพื่อให้ชาวอินเดียในสมัยพุทธกาลสามารถเข้าใจสิ่งที่ตรัสสอนได้ และภาษามคธนี้ก็มีชื่อเรียกว่า สกนिरुद्धि (ภาษาของตน) พบในพระวินัยปิฎก จูฬวรรค ดังข้อความว่า

อนุชานามิ ภิกขเว สกาย นिरुद्धิยา พุทธวจนํ ปริยาปฺณิตุ.^{๗๘๔}

ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้เล่าเรียนพุทธวจนะด้วยภาษาของตน

สกาย นिरุद्धิยาติ เอตถ สกา นिरุद्धิ นาม สมฺมาสมพุทฺเณน วุตฺตปฺปกาโร
มาคฺชิกโวกาโร.^{๗๘๕}

^{๗๘๒} พ.ุ. ๒๕/๑๒/๑๐๖

^{๗๘๔} วิ.จ. ๗/๒๘๕/๔๖

^{๗๘๓} ที่.สี.อ. ๑/๒๕๔/๒๑๖

^{๗๘๕} วิ.จ.อ. ๓/๒๘๕/๓๑๗

ในคำว่า สกาย นิรุติยา (ด้วยภาษาของตน) นี้ ภาษาของตน คือ ภาษาของ
ชาวมคร อันมีลักษณะดังที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้

นอกจากนั้น ภาษามครยังมีชื่อเรียกอีก ๘ อย่าง พบในคัมภีร์อรรถกถา ดังนี้

๑. มาครภาษา : ภาษาอันมีในแคว้นมคธ พบในอรรถกถาของพระอภิธรรมปิฎก^{๗๘๖} ว่า
 - สพพุตถ มาครภาษาว อุตฺตสนฺนา (มาครภาษาเท่านั้นนิยมใช้มากในทุกสถานที)
๒. มาคริกภาษา : ภาษาอันมีในแคว้นมคธ พบในอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรค^{๗๘๗}
 - มาคริกภาสํ ภาสิสฺสตี (จักกล่าวมาคริกภาษา)
๓. ตันติภาษา : ภาษาของพระพุทธพจน์ พบในอรรถกถาของธรรมบท^{๗๘๘} ว่า
 - ตนฺติภาสํ มโนรมํ (ภาษาของพระพุทธพจน์อันน่านรรมย์)
๔. มูลภาษา : ภาษาดั้งเดิมของคนต้นกัปป พบในอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรค^{๗๘๙} ว่า
 - สพฺพสฺสตุตฺตํ มูลภาสาย ปภทคฺคํ ฅาณํ นิรุติปฺปฏิสฺสภิกขา (นิรุติปฏิสัมภิทา
คือ ปัญญาแตกฉาน[ในภาษามครนั้น]ที่เป็นภาษาดั้งเดิมของเหล่าสัตว์ทั้งปวง)
๕. อริยกะ หรือ อริยโหวหาร : ภาษาของชาวอารยัน พบในอรรถกถาของพระวินัยปิฎก
มหาวรรค^{๗๙๐} ว่า
 - ตตฺถ อริยกํ นาม อริยโหวาโร มาครภาสา (ในพากย์นั้น ที่ชื่อว่า อริยกะ คือ
ภาษาของชาวอารยัน กล่าวคือ ภาษาของชาวมคร)
๖. พรหมโหวหาร : ภาษาของพรหม พบในอรรถกถาของพระอภิธรรมปิฎก^{๗๙๑} ว่า
 - อยเมเวกา ยถากุจฺจพรหมโหวหารอริยโหวหารสงฺขาตา มาครภาสา น ปรีวตฺตตี
(มาครภาษานี้เป็นเพียงภาษาเดียวที่เรียกว่า พรหมโหวหาร (ภาษาของพรหม) และอริยโหวหาร
(ภาษาของชาวอารยัน) อย่างแท้จริง ไม่แปรเปลี่ยน[ตามกาลเวลา])
๗. รัมมนิรุตติ : ภาษาคงที่ พบในอรรถกถาของพระอภิธรรมปิฎก^{๗๙๒} ว่า
 - ตตฺถ รัมมนิรุตฺตาทิลาเป ฅาณนฺติ ตสฺมี อตฺเต รัมเม จ ปวตฺตมานาย ตสฺสา

^{๗๘๖} อภิ.วิ.อ. ๒/๗๑๘/๔๑๕

^{๗๘๗} ขุ.ธ.อ. ๑/๒

^{๗๘๘} อภิ.วิ.อ. ๒/๗๑๘/๔๑๕

^{๗๘๙} ขุ.ป.อ. ๑/๖

^{๗๙๐} วิ.มหา.อ. ๑/๕๔/๒๗๓

^{๗๙๑} อภิ.วิ.อ. ๒/๗๒๕/๔๑๙

ธมฺมนิรุตฺตยา สภาวปณฺณตฺตยา อภิลาเป ฌาณํ (คำว่า ตตฺถ ธมฺมนิรุตฺตยาภิลาเป ฌาณํ (ความรู้ในการพูดภาษาคงที่นั้น) หมายถึง ปัญญาในการพูดภาษาคงที่นั้น คือ ในการพูดคำบัญญัติที่ไม่เปลี่ยนแปลง ซึ่งเป็นไปในผลและเหตุนั้น)

๘. สภาวนิรุตฺติ : ภาษาคงที่ พบในอรรถกถาของพระอภิธรรมปิฎก^{๗๙๒} ว่า

- ตสฺมี สภาวนิรุตฺตยาภิลาเป ปภทคฺคํ ฌาณํ นิรุตฺติปฏิสฺมกฺขา (ความรู้แตกฉานในการพูดภาษาคงที่นั้น ชื่อว่า นิรุตติปฏิสम्मกขา)

ชื่อว่า ธมฺมนิรุตฺติ และสภาวนิรุตฺติ มีความหมายเหมือนกัน โดยความเป็นภาษาคงที่ไม่เปลี่ยนแปลงตามกาลเวลาเหมือนภาษาอื่นๆ แม้ภาษานี้จะสาบสูญไปจากโลกมนุษย์แล้วก็ยังคงอยู่ในเทวโลกและพรหมโลก โดยพรหมเหล่านั้นจะมาเป็นคนต้นกับเมื่อโลกพินาศแล้วอุบัติขึ้นใหม่ตามข้อความที่กล่าวไว้ในทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค อคฺคัณฺณสูตร^{๗๙๓} ภาษานี้จึงเป็นภาษาของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ จะเห็นได้ว่าพระเจ้ามหินทะผู้เป็นพระราชบิดาของพระพุทธเจ้าพระนามว่า พุสฺสส ผู้ตรัสรู้เมื่อ ๔๑ กัปที่ผ่านมา ได้กล่าววอนบิณฑมพระพุทฺธเจ้าพระองค์นั้นด้วยบทมหานมัสการว่า นโม ตสฺส เป็นต้น ดังที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบท^{๗๙๔} และในมหาสุตฺตสมฺชาดก^{๗๙๕} ก็มีเรื่องของพระเจ้าสุตฺตสมฺที่ได้ฟังคาถา ๔ บทซึ่งเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้ากัสสปะผู้เสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว แต่คำสอนที่เป็นคาถา ๔ คาถาเหล่านั้นก็ยังคงอยู่ในโลก

การที่ภาษามคธนี้คงอยู่ตามธรรมชาติไม่เปลี่ยนแปลง อาจจะเป็นเพราะว่ามีรากศัพท์ที่แน่นอนชัดเจน และไม่ซับซ้อนเหมือนภาษาสันสกฤต เช่น วิภัตตินามในภาษามคธมี ๑๔ ศัพท์ แต่ในภาษาสันสกฤตมี ๒๑ ศัพท์ วิภัตติอาขยาตในภาษามคธมี ๙๖ ศัพท์ แต่ในภาษาสันสกฤตมี ๑๘๐ ศัพท์ อีกทั้งการผันคำในสันสกฤตก็ซับซ้อนและมีข้อยกเว้นมากมาย ภาษามคธจึงเป็นภาษาของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์

บางท่านเข้าใจว่า คำว่า ปาฬิ หรือ ปาลิ แปลว่า “บาลี” เป็นคำใหม่ที่พบในคัมภีร์อรรถกถา ซึ่งไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก แต่แท้จริงแล้วคำว่า ปาฬิ มีมาตั้งแต่สมัยปฐมสังคายนา ดังข้อความในสังยุตตนิกาย มหาวรรคว่า

^{๗๙๒} อภ.วิ.อ. ๒/๗๑๘/๔๑๔

^{๗๙๔} ขุ.ธ.อ. ๑/๑๑/๗๖

^{๗๙๓} ที.ปา. ๑๑/๑๒๐/๗๒-๓

^{๗๙๕} ขุ.ชา. ๒๘/๔๑๑-๑๔/๑๑๒

ยาว เอสนา ปาฬิ วิตถาเรตพพา.^{๗๙๖}

พึงเพิ่มบาลีให้พิสดารจนถึงเอสนาสูตร

ข้อความนี้เป็นเหมือนเชิงอรรถที่พระสังคหาคารยเพิ่มเติมจากพระสูตร ดังนั้น คำว่า ปาฬิ จึงมีใช้เป็นครั้งแรกในพระไตรปิฎกตั้งแต่ปฐมสังคายนา ไม่ใช่เริ่มมีในสมัยคัมภีร์อรรถกถา จะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์อรรถกถาหลายฉบับกล่าวถึง ปาฬิ ศัพท์ว่าคือ พระบาลี หรือพระพุทฺธพจน์ ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์ฎีกาและไวยากรณ์บาลีจึงแสดงความหมาย ของ ปาฬิ ศัพท์ ๔ ประการตาม รูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ดังนี้

๑. อตฺถิ ปาติ รกฺขตฺติ ปาฬิ, ตนฺติ = สิ่งที่รักษาเนื้อความ ชื่อว่า ปาฬิ คือ พระพุทฺธพจน์ (ปา ธาตุ + พิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) <โมคคัลลานไวยากรณ์ ๗/๒๒๘>

๒. อตฺถิ ปาเลตฺติ ปาฬิ, ลสฺส พิตฺตํ = สิ่งที่รักษาเนื้อความ ชื่อว่า ปาฬิ, แปลง ล เป็น พ (पाल ธาตุ + อิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) <สัททนีติปกรณ์ ธาตุมาลา น. ๔๕๒>

๓. โย นํ ปริยาปฺนาติ, ตํ อปาปิยาทีหิ ทุกฺเขหิ ปาติ รกฺขตฺติ ปาฬิ = สิ่งที่รักษาผู้ปฏิบัติ ตามให้พ้นไปจากทุกข์ในอบายเป็นต้น ชื่อว่า ปาฬิ (ปา ธาตุ + พิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) <มณิ-
สารมณฺฑลฎีกา ๑/๑๕๑-๕๒>

๔. ปกฺกฺขจํ อุตฺตมา นํ สทฺธานํ อาฬิ ปาฬิ = ลำดับของกลุ่มคำอันยิ่งยวด ชื่อว่า ปาฬิ (ป อุปสรรค + อาฬิ ศัพท์) <ม.ม.ฎีกา ๒/๓๓๓/๗๒๒, อง.จตุกก.ฎีกา ๒/๒๒/๓๐๙>

แม้คำว่า ปาฬิ จะหมายความว่าพระบาลีคือพระไตรปิฎก แต่ภายหลังคำนี้ใช้เป็นชื่อของ ภาษา เรียกว่า ภาษาบาลี โดยมีใช้ครั้งแรกในสมัยของพระธรรมบาลในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ พระฎีกาจารย์ใช้คำว่า ปาฬิภาษา (ภาษาบาลี) ในคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกาย^{๗๙๗} และคัมภีร์ฎีกาของ มัชฌิมนิกาย^{๗๙๘} โดยกล่าวว่า ปาฬิภาษายานุวิธายินี (กระทำให้สมควรด้วยภาษาบาลี)

ดังนั้น จึงสรุปความได้ว่า บาลีเป็นชื่อของพระพุทฺธพจน์และภาษามคธทั้งสองอย่าง โดย พระพุทฺธพจน์ชื่อว่าบาลี เพราะรักษาเนื้อความ ส่วนภาษามคธชื่อว่า บาลี เพราะเป็นภาษาของ

^{๗๙๖} ส.ม. ๑๙/๒๕๘-๒๖๙/๑๑๙

^{๗๙๗} ที.ส.ฎีกา ๑/๑๙

^{๗๙๘} ที.ม.ฎีกา ๑/๘/๒๑

พระพุทธพจน์ (ปาฬิยา ภาสา ปาฬิภาสา = ภาษาของพระพุทธพจน์ ชื่อว่า ปาฬิภาสา) เนื่องจากคำว่า ปาฬิ หมายถึงพระพุทธพจน์นั่นเอง

บางท่านกล่าวว่า ปาฬิภาสา หมายความว่า “ภาษารักษาพระพุทธพจน์” ตามรูปวิเคราะห์ว่า พุทธวจน ปาเลตีติ ปาฬิ (ภาษารักษาพระพุทธพจน์ ชื่อว่า ปาฬิ) แต่ความหมายและรูปวิเคราะห์ดังกล่าวไม่ปรากฏในคัมภีร์ใดๆ

คัมภีร์ฉันทโสวาทตเมทินี (คำอธิบายคาถา ๓-๔) ประมวลความเกี่ยวกับภาษามคธไว้เป็นคาถาท่องจำโดยนำมาจากคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี^{๗๙๙} และอรรถกถาปฏิสัมภิตามรรค^{๘๐๐} ดังนี้

มูลภาษาติ สา วุตตา	โบราณา ยา’ติกปิภา
มาคธีรียภาษาถ	มโนรมาติ วิสสุตา.

ภาษาใดเป็นภาษาดั้งเดิม คนต้นกับใช้พูดกัน ปรากฏว่าเป็นภาษาที่ใช้ในแคว้นมคธ เป็นภาษาของชาวอารยัน และเป็นภาษาที่น่าฟังใจ ภาษานั้นเรียกว่ามูลภาษา (ภาษาดั้งเดิม)

พฺรหฺมภาษา ยถาภูจฺ-	ภาษา จาปรีวตฺติ
สภานิรุตฺติ เหา	เกนจิ อวิโกปิตา.

ภาษานั้นเป็นภาษาของพหฺม เป็นภาษาที่มีความคงที่ไม่เปลี่ยนแปลง แท้จริงแล้วภาษานี้คงที่ ไม่มีใครทำให้วิบัติได้

นิรเย เทวโลเก จ	พฺรหฺมโลเก รสาตเล
สาเยว มาคธีภาษา	อุสฺสสนฺนา พฺรหฺมวณฺณิตา.

ภาษาของชาวมคธนั้น นิยมใช้มากในนรก เทวโลก พหฺมโลก และนาคโลก เป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐทรงสรรเสริญแล้ว

อมนุสฺเส พฺรหฺมณฺเณ	ชาโต โย’สฺสุตวาจิโก
ธมฺมตฺยาตฺตโน วาจํ	กเถนฺโต ตํ กเถสฺสติ.

^{๗๙๙} อภ.วิ.อ. ๒/๗๑๘/๔๑๔-๑๕

^{๘๐๐} ข.ป.อ. ๑/๖-๗

บุคคลผู้ไม่เคยได้ยินคำของคนอื่น เกิดในป่าใหญ่อันไม่มีมนุษย์ เมื่อจะ
เจรจา ก็จักใช้ภาษามคธนั้นตามธรรมชาติ

พุทโธปิ โสคตํ ตนตี
อาโรเปนโต วิสุทฺถาย

นวงค์ ปิฎกคตยัม
มูลภาษา'โรปิ.

แม้พระพุทธเจ้าเมื่อจะทรงยกพระไตรปิฎกมีองค์ ๙ ขึ้นเป็นพระพุทธ-
พจน์ ก็ยกขึ้นไว้ด้วยมูลภาษาอันบริสุทธิ์

ตนตารุฬุสส มุลาย
โสเต ฆมฺมุตฺตมตฺเตว

ญาณเภทสมงคินิ
อตฺถ'ปฏฺจาติ'เนกโส.

เมื่อมูลภาษาของศัพท์ที่ยกขึ้นสู่พระพุทธพจน์มากระทบโสตของผู้ถึง
พร้อมด้วยนริตติปฏิสัมภิทาญาณ เนื้อความย่อมปรากฏเป็นอันมากโดยแท้

ตทณฺหา เทสภาษาขยา
กิริยาโตฏฺฏนฺธกาทีน

จิเรน ปรีวตฺติ
วเสนฺนุจาสพพิธา.

[ในประเทศอินเดีย]ภาษาอื่นนอกจากนี้ชื่อว่า เทสภาษา (ภาษาถิ่น) มี
๑๘ อย่างโดยจำแนกเป็นภาษากிரตะ โอฏฺฏะ และอันธกะเป็นต้น มัก
เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา

ยา สงฺขตา มเหสีหิ
เวเทสุ โยชิตา เหา

วามกาทีหิ วาจิตา
ภาษา สกฏฺฐสมฺมตา.

ส่วนภาษาไดอันฤษีผู้ประเสริฐมีทำนวามกะเป็นต้นบัญญัติสอนไว้ และ
ประกอบใช้ในคัมภีร์พระเวท ภาษานั้นเรียกว่าสันสกฤต

อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถาหลายฉบับ^{๘๐๑} กล่าวว่า “ผู้ที่เกิดในป่าที่ไม่เคยได้ยินเสียงพูด
ของมนุษย์ทั่วไป จะต้องพูดภาษามคธ” เรื่องนี้มีคำวิจารณ์ไว้ในคำนามอคคัลลานนิสสัย (หน้า จ)
ว่า “บุคคลเช่นนั้นอาจจะพูดภาษามคธได้เล็กน้อย และคงจะเป็นคำผิดๆ ง่ายๆ ไม่สมบูรณ์ตามหลัก
ภาษา เพราะแม้กระทั่งคนที่เรียนภาษานี้มาเป็นอย่างยิ่งยากที่จะพูดให้ถูกต้องสมบูรณ์ได้”

^{๘๐๑} อภ.วิ.อ. ๒/๗๑๘/๔๑๔-๑๕, ขุ.ป.อ. ๑/๖-๗

ผู้แปลเห็นด้วยกับข้อความข้างต้น เพราะบุคคลดังกล่าวอาจพูดได้เพียงคำว่า มะมะ หรือ อัมมะ ซึ่งภาษามคธใช้เป็น อมฺม (แม่) จะเห็นได้ว่า ภาษาส่วนใหญ่ในโลกเรียกแม่ด้วย ม อักษร เช่น ไทย ใช้เป็น แม่ พม่าใช้เป็น อะหม่ อังกฤษใช้เป็น mom, mother จีนใช้เป็น mama เป็นต้น การที่ ภาษาทั่วโลกใช้ ม อักษรเรียกแม่ คงเป็นเพราะว่าเด็กทารกยังไม่มีฟันงอกขึ้นอย่างบริบูรณ์ จึงออกเสียงด้วยการใช้ริมฝีปากเป็นหลัก และ ม อักษรก็เป็นอักษรที่เกิดที่ริมฝีปาก (โกฎฐฐาน)

อย่างไรก็ตาม เด็กที่ถูกเลี้ยงดูโดยที่ไม่เคยได้ยินเสียงพูดของคนอื่นเลยจะไม่อาจมีชีวิตอยู่ได้ ดังการทดลองของจักรพรรดิฟรีดริชที่ ๒ (Frederick II) แห่งจักรวรรดิโรมันอันศักดิ์สิทธิ์ กล่าวคือ เมื่อ ๘๐๐ ปีก่อนมีการทดลองอันโหดร้ายป่าเถื่อนของจักรพรรดิฟรีดริชที่ ๒ ที่มีความอยากรู้ว่าภาษาของอดัมกับอีฟตามที่พระคัมภีร์ได้ระบุไว้ว่าเป็นมนุษย์ชายหญิงคู่แรกของโลกจะพูดภาษาอะไรกัน? ฮีบรู, กรีก, ละติน, อิตาลี หรือเยอรมัน เพื่อค้นหาข้อเท็จจริงดังกล่าว จักรพรรดิฟรีดริชที่ ๒ จึงได้จัดการทดลองขึ้นมาชุดหนึ่ง โดยบังคับให้มีการพรากทารกจากอ้อมอกของมารดาทั้งหมด ๕๐ คน และให้แม่นมที่พระองค์ได้จัดเตรียมขึ้นมาเลี้ยงดูแทนมารดาผู้ให้กำเนิด โดยทรงออกกฎเหล็กไว้ว่า

- ห้ามแม่นมมองตาทารกโดยเด็ดขาด
- ห้ามแม่นมยิ้มหรือหัวเราะกับทารกในทุกกรณี
- ห้ามแม่นมพูดคุยกับทารกไม่ว่ากรณีใดๆ
- ห้ามแม่นมโอบกอดหรืออุ้มทารกโดยไม่จำเป็น มี skinship ให้น้อยที่สุด
- หากทารกร้องไห้งอแงก็ไม่ต้องสนใจ

ทั้งนี้เพื่อจะตัดปัจจัยทางด้านสิ่งแวดล้อมออกให้หมด เพื่อจะได้พิสูจน์ว่า “ภาษา” ที่แท้จริงที่ติดตัวมนุษย์มาตั้งแต่เกิดนั้นคือภาษาอะไร? หลังจากการทดลองนี้ผ่านไป ๑ ปีเต็ม สิ่งที่จักรพรรดิฟรีดริชที่ ๒ คาดหวังว่าจะได้รับแทนที่จะเป็นผลลัพธ์ของการไขปริศนาแห่งภาษาที่ทารกได้มีการออกเสียงขึ้นมาเป็นครั้งแรก กลับกลายเป็นความล้มเหลวโดยสิ้นเชิง ด้วยเหตุที่ว่า ทารกทุกคนตายหมด (การทดลองอันโหดเหี้ยมนี้ นักประวัติศาสตร์อิตาลีที่มีนามว่า Salimbene di Adam ได้บันทึกไว้ในหนังสือ Chronicles)

ชาวตะวันตกบางคนเชื่อว่า พระพุทธเจ้าตรัสภาษามาคธี แต่ความจริงแล้วภาษามาคธี

กับภาษามคธที่เรียกว่า ภาษาบาลี นั้น ไม่เหมือนกัน จะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาของพระไตรปิฎกนิยมเรียกภาษามคธว่า มาคธภาษา หรือ มาคธิกภาษา ดังคำว่า มาคธาย นิรุตติยา หรือ มาคธิกาย ภาษาย ซึ่งแปลว่า “ด้วยภาษาของชาวมคธ” ไม่มีตำราเล่มไหนเรียกว่า มาคธีภาษา เพราะเกรงว่าจะไปสับสนกับภาษามาคีที่มีชื่อคล้ายคลึงกับภาษามคธ

แม้ภาษามาคีจะเป็นภาษาที่ใช้ในแคว้นมคธเหมือนกัน ก็มีลักษณะบางอย่างต่างจากภาษาบาลี เช่น

๑. ภาษาமாகีใช้ ล อักษร แต่บาลีใช้เป็น ร อักษร

- ปุลิเส (மாகี) ปุริโส (บาลี)

๒. ภาษาமாகีใช้ ณ อักษร แต่บาลีใช้เป็น น อักษร

- มานุส (மாகี) มานุส (บาลี)

๓. ภาษาமாகีใช้ ศ อักษร แต่ในบาลีใช้ ส อักษร

- ศตํ (மாகี) สตํ (บาลี)

- มํศ (மாகี) มंस (บาลี)

๔. ภาษาமாகีใช้สระ เอ ลงท้ายบทนามปุงลิงค์ อ การันต์ แต่บาลีใช้สระ โอ ลงท้าย

- ปุลิเส (மாகี) ปุริโส (บาลี)

๕. ภาษาமாகีใช้สระ เอ ลงท้ายบทนามนปุงสกลิงค์ อ การันต์ แต่บาลีใช้สระ อํ ลงท้าย

- โสณิเท (மாகี) โสณิตํ (บาลี)

ตัวอย่างภาษามาคี

หตมานุศมํศโกเณ

กุมภศหศคํ วศาหิ คํจิเอ

อนิํ จ ปิอามิ โสณิอํ

วลิตศทํ คมเล หุวิอพุ.^{๘๐๒}

ตัวอย่างภาษามคธ (บาลี)

หตมานุสมํสโกชนเ

กุมภสทสฺสํ วสาหิ สยจิตํ

อนิสํ จ ปิวามิ โสณิตํ

วสฺสสทํ สมโร ภวิสฺสติ.

ในงานฉลองกินเนื้อมนุษย์ที่ถูกฆ่าตาย คนโทพนับเต็มไปด้วยไขมัน และข้า (รากษส) ได้ดื่มเลือดค้ำแล้วค้ำเล่าไม่หยุดหย่อน หวังว่าสงครามจักดำเนินต่อไปเรื่อยปี

อนึ่ง ภาษามครนับว่าเป็นภาษาที่มีแบบแผนเป็นอย่างดีของชาวเมืองที่เจริญแล้ว (โปรี) ดังข้อความในพรหมชาลสูตรว่า

ยา สา วาจา เนลา กณฺณสุขา เปมณียา หทยงฺคมา โปรี พหุชนกนฺตา พหุชน-
มนาปา, ตถารูปิ วาจํ ภาสิตา โหติ.^{๘๐๓}

พระสมณโคตมตรัสแต่คำไม่มีโทษ ไพเราะ น่ารัก จับใจ เป็นคำของชาวเมือง
คนส่วนมากรักใคร่พอใจ

ส่วนภาษามาครีจัดว่าเป็นภาษาถิ่นของคนบ้านนอกที่ไม่มีการศึกษา เหมือน **Broken English** นั่นเอง ส่วนภาษามครหรือภาษาบาลีเปรียบเหมือนภาษากลางที่คนส่วนใหญ่ทั่วไปใช้ สื่อสารจะเห็นว่า ศัพท์บางคำในคำสอนของเจ้าลัทธินิสมัยพุทธกาล เป็นภาษาถิ่นที่ไม่ถูกไวยากรณ์ เช่นคำว่า ทวสฺสฺสจฺจิ ปฏิปทา (ปฏิปทา ๖๒) ใช้เป็น ทวฺสฺสจฺจิ ปฏิปทา เป็นต้น จะอย่างไรก็ตาม นักไวยากรณ์รุ่นหลังได้ตั้งสูตรประกอบรูปศัพท์ของคำว่า ทวฺสฺสจฺจิ ไว้เพื่อให้ผู้นุชนเข้าใจความหมาย ได้อย่างถูกต้อง ดังที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ สุตตมาลา^{๘๐๔}

อีกภาษาหนึ่งที่ใกล้เคียงกับภาษาบาลีและมาครี คือ ภาษาอรรธมาครี ซึ่งเป็นภาษาหลักของศาสนาเชน และใช้แพร่หลายหลังพุทธกาลในสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช เหตุนี้ในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกจึงจารึกด้วยภาษานี้ ข้อแตกต่างระหว่างภาษาบาลีกับอรรธมาครี พบในรูปศัพท์ที่เป็นนามและกริยา เช่น

ภาษาอรรธมาครี

ภาษาบาลี

เตณฺณ สมเยณฺ

เตน สมเยน

หวอิ

ภวติ

^{๘๐๓} ที่.สี. ๙/๙/๕

^{๘๐๔} นิตติ.สุตฺต. ๑/๑๖๐

ภาษาอรรธมาครี

ภาษาบาลี

ณอร

นค

อาอุห

อายุธ

ชอุณนา

ยมุณา

นอกจากนั้นแล้ว ยังพบข้อแตกต่างระหว่างภาษาบาลีกับอรรธมาครีในการเปลี่ยนเสียงพยัญชนะอีกด้วย เช่น

ภาษาอรรธมาครี

ภาษาบาลี

กย

กต

อวยาส

อวกาส, โอภาส

ปยาร

ปการ

ณयर

นคร

คย

คช

เอค

เอก

อุว

อุป

ปายว

ปาทป

ปทิวา

ปฏิปทา

ปุฒวิ, ปุฒวี, ปุหวิ

ปถวี

กชช

การีย

รยณ

รตน

ปาว

ปาป

จะได้ยกตัวอย่างภาษาอรรธมาครีที่พบในศิลาจารึกแห่งไพร่ต (Bairat Temple) ของพระเจ้าอโศก มาแสดงไว้เทียบเคียงกับภาษาบาลี ดังนี้

ปิยทลฺลิตฺตา มาคธํ สํหํ อภิชาติตุนฺ อหํ อปฺปพาทตํ จ ฆาสฺววิหาลตํ จา. วิทิตฺเต
 เว ภโต อวตเตกํ หมา พุทฺธํ อัมมํ สํหํ คลเว จ ปสาเท จ เอเกจิ ภโต ภควตา พุทฺธํ
 ภลิตฺเต สเว เส สุภลิตฺเตวา เอจฺโข ภโต หมียาเย ทิสฺเสยา เหวํ สธํเม จิลฺลิตฺเตเก โหสฺสิตฺติ
 อลฺหามิ หกํ ตํ วตฺเต. อิมานิ ภโต อัมมปฺปเลียยานิ วินยสมฺภุสฺเส อลฺลิวสฺยานิ อนาคตภยานิ
 มุณฺคาคา โมเนยฺยสุตฺเต อุตฺติสฺสปลิเน เอจา ลาสฺสโลวาทํ มุสฺสาวาทํ อธิคฺคิยฺย ภควตา พุทฺธํ
 ภลิตฺเต เอตานิ ภโต อัมมปฺปเลียยานิ อิจฺฉามิ กิตฺติ พุทฺธเก ภิกฺขุปาเย จา ภิกฺขุณีเย จา อภิกฺขิโน
 สุนฺนํ จา อุตฺถาเลเยยฺย จา เหวํเหวา อุตฺปาสกา จา อุตฺปาลิกา จา เอเตน ภโต อิมํ ลีชาปยามิ
 อภิเหตํ ม ชานตฺติ.

ขอปริวรรตข้อความข้างต้นเป็นภาษาบาลี ดังต่อไปนี้

ปิยทลฺลิตฺตา ราชมาคธํ สํหํ อภิชาติตุนฺ อหํ อปฺปพาทตณฺจ ฆาสฺววิหาลตณฺจ.
 วิทิตฺโต โว ภนฺเต ยวตโก อมฺหากํ พุทฺธสฺสํ ฐมฺมสฺสํ สํหํ คารโว จ ปสาโท จ. โย โกจิ
 ภนฺเต ภควตา พุทฺธํ ภลิตฺโต. สพฺโพ โส สุภลิตฺโตว. ยณฺจ โข ภนฺเต อมฺเหติ ทิสฺสเต
 เอวํ สทฺธมฺโม จิรญฺจิตฺโต เหลสฺสิตฺติ อรฺหามิ อหํ ตํ วตฺเต. อิมานิ ภนฺเต ฐมฺมปฺปเลียยานิ
 วินยสมฺภุสฺสํ อริยวสํ อนาคตภยานิ มุณฺคาคา โมเนยฺยสุตฺตํ อุตฺติสฺสปลนฺโห โย จ ราชโล-
 วาทํ มุสฺสาวาทํ อธิคฺคิยฺย ภควตา พุทฺธํ ภลิตฺโต. เอตานิ ภนฺเต ฐมฺมปฺปเลียยานิ อิจฺฉามิ
 กิตฺติ พุทฺธเก ภิกฺขโว จ ภิกฺขุณีโย จ อภิกฺขิโน สุนฺนํ จา อุตฺถาเรยฺยํ จ เอวเมว อุตฺปาสกา จ
 อุตฺปาลิกา จ. เอเตน ภนฺเต อิมํ เลชาปยามิ อธิปฺเปตํ เม ชานนฺตฺติ.

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปรียพรรคีย์ ได้ทรงอภิเษกพระภิกษุสงฆ์ชาวมคธแล้ว ตรัส
 ปราศรัยกับพระภิกษุสงฆ์ จำนงความไว้อาพาธและความอยู่สำราญ

ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายย่อมทราบว่าย่อมมีความ
 เคารพและเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ มากเพียงใด

ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าผู้เจริญ สิ่งใดก็ตามที่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าตรัสไว้แล้ว สิ่ง
 นั้นๆ ทั้งปวงล้วนเป็นสุภาสิต

ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าผู้เจริญ ก็ข้อที่โยมควรจะชี้แจงนั้น คือข้อที่ว่า พระสัทธรรม
 จักดำรงอยู่ได้ตลอดกาลนานด้วยอาการอย่างนี้ๆ โยมสมควรจะกล่าวความเช่นนั้น

ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าผู้เจริญ มีธรรมบรรยายอยู่ดังต่อไปนี้ คือ

๑. วินยสมุกกัลส หลักธรรมดีเด่นในพระวินัย
๒. อริยवास ความเป็นอยู่อย่างพระอริยะ
๓. อนาคตภย ภัยอันจะมีในอนาคต
๔. มุนิคาถา คาถาของพระจอมมุนี
๕. โมเนยฺยสุตต พระสูตรว่าด้วยโมเนยปฏิบัติ
๖. อุปติสฺสปณฺหา ปัญหาของอุปติสสะ
๗. ข้อความที่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าตรัสไว้ในราหุลเวลาท อันว่าด้วยเรื่อง
มุสาวาท

ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าผู้เจริญ โยมมีความปรารถนาในส่วนที่เกี่ยวกับธรรมบรรยายเหล่านี้ว่า ขอพระภิกษุผู้เป็นที่เคารพ และพระภิกษุทั้งหลายเป็นอันมาก ฟังสดับ และพิจารณาใคร่ครวญในธรรมบรรยายเหล่านี้โดยสม่ำเสมอเป็นประจำ แม้อุบาสกและอุบาสิกาทั้งหลายก็ (ฟังสดับและนำมาพิจารณาใคร่ครวญอยู่เสมอๆ) เช่นกัน

ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้แล โยมจึงให้เขียนจารึกนี้ไว้เพื่อประชาชนทั้งหลายจักได้รู้เข้าใจถึงความมุ่งหมายในใจของโยม^{๘๐๕}

ชาวตะวันตกบางคนแสดงความเห็นว่า พระพุทธเจ้ามิได้ตรัสภาษาบาลี เพราะไม่มีชื่อภาษานี้อยู่ในพระไตรปิฎก แต่ถ้าเห็นตามนั้นก็อาจทำให้เข้าใจว่า ในสมัยพุทธกาลไม่มีภาษาสันสกฤตอีกด้วย เพราะภาษาสันสกฤตที่เรียกว่า สฤกตภาษา หรือ สฤกฏภาษา ไม่มีกล่าวไว้โดยตรงในพระไตรปิฎกเช่นเดียวกัน มีเพียงการกล่าวถึงเรื่องที่พราหมณ์ตกแต่งพระเวท เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งพระเวทเท่านั้น ข้อนี้คงคล้ายกับการพูดว่า “นายกรัฐมนตรีของไทยกล่าวปราศรัยในที่ประชุม” โดยไม่ต้องระบุภาษาว่า “พูดปราศรัยด้วยภาษาไทย” เพราะเป็นที่ทราบกันอยู่แล้ว ฉะนั้นในพระสูตรต่างๆ จึงมีเพียงข้อความว่า ภควา เอตทโวจ (พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสนี้) ไม่มีข้อความว่า ภควา มาครภาสาย เอตทโวจ (พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสนี้ด้วยภาษามคร)

ชาวตะวันตกบางคนอ้างว่า “พระพุทธเจ้าไม่ได้ตรัสภาษาบาลี ไม่ใช่พระพุทธเจ้าเท่านั้น

^{๘๐๕} คำแปลจากศิลาจารึกแห่งไพรีตในหนังสือศิลาจารึกอโศก หน้า ๑๒๓

แต่ไม่มีใครเลยที่พูดภาษาบาลี บาลีเป็นภาษาที่ถูกสังเคราะห์ขึ้น สร้างขึ้นจากภาษาพูดหลากหลาย ภาษาเพื่อเผยแผ่พุทธศาสนาไปยังชุมชนที่ใช้ภาษาแตกต่างกัน เป็นภาษาที่สร้างขึ้นใหม่จากภาษาต่างๆ ที่ใช้กันในอินเดียขณะนั้น” แต่ที่จริงแล้วภาษาพูดทุกภาษาในโลก ต้องเกิดก่อนภาษาเขียน ดังนั้น บาลีจึงไม่ใช่ภาษาที่ถูกสังเคราะห์ขึ้น เพราะไม่มีภาษาใดในโลกที่มีภาษาเขียนเกิดขึ้นก่อนภาษาพูด

ถ้าบาลีเป็นภาษาที่ถูกสังเคราะห์ขึ้นโดยไม่มีภาษาพูด ก็ถือว่าผิดหลักการเกิดขึ้นของภาษาในโลก สมมุติว่ามีบางคนประดิษฐ์ภาษาใหม่ขึ้นในปัจจุบัน คนทั่วไปจะเข้าใจภาษาที่เขาคิดค้นได้อย่างไร ยิ่งไปกว่านั้น นักวิชาการคงต้องค้นคว้าหาหลักฐานทางประวัติศาสตร์อีกด้วยว่า ใครเป็นคนแต่งพระไตรปิฎกซึ่งในฉบับไทยมี ๔๕ เล่ม และฉบับฉันทะลังคีมี ๔๐ เล่ม และแต่งในสมัยไหน ใช้เวลาแต่งกี่ปี เป็นต้น

บางคนยังอ้างอีกว่า พระพุทธเจ้าทรงเผยแผ่ศาสนาอยู่ทางฝั่งตะวันออกของอินเดีย แต่ภาษาบาลีมีส่วนคล้ายกับภาษาปรากฤตฝั่งตะวันตก ดังนั้น ภาษาบาลีจึงไม่ใช่ภาษาของพระพุทธเจ้า ในเรื่องนี้ผู้เขียนเห็นว่า ภาษาต่างๆ ในโลกล้วนมีวิวัฒนาการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา ภาษาอินเดียฝั่งตะวันออกเมื่อสองพันห้าร้อยปีก่อน คงจะไม่เหมือนภาษาอินเดียฝั่งตะวันออกในปัจจุบัน และภาษาอินเดียฝั่งตะวันตกเมื่อสองพันห้าร้อยปีก่อน ก็คงจะไม่เหมือนภาษาอินเดียฝั่งตะวันตกในปัจจุบันเช่นเดียวกัน เพราะภาษาทั่วไปย่อมมีวิวัฒนาการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา จนแตกต่างจากเดิมเป็นส่วนใหญ่ อีกทั้งภาษามครหรือภาษาบาลีก็สาบสูญไปจากประเทศอินเดียเป็นเวลานับพันปี จึงไม่มีข้อมูลให้สืบค้นได้อีก

จะเห็นว่า ภาษาเบงกาลีวิวัฒนาการมาจากภาษาอรรธมาครี และภาษาฮินดีในปัจจุบันก็วิวัฒนาการมาจากภาษาปรากฤตแบบสันสกฤต เพราะมีคำจากภาษาสันสกฤตปะปนอยู่จำนวนมาก แต่ภาษาทั้งสองนี้ต่างจากภาษาอรรธมาครีและสันสกฤตดั้งเดิมโดยสิ้นเชิง เพราะเวลาที่ผ่านไปสองพันกว่าปีทำให้โครงสร้างและการใช้คำในภาษาเหล่านั้นแตกต่างไปจากภาษาดั้งเดิม โดยภาษาเบงกาลีและฮินดีไม่มีการผันคำตามวิภัติเหมือนกับภาษาอรรธมาครีและปรากฤตแบบสันสกฤต

ด้วยเหตุดังกล่าว การวิเคราะห์ตามหลักภาษาศาสตร์โดยการอ้างลักษณะของภาษาทางอินเดียฝั่งตะวันออกและตะวันตกในปัจจุบันแล้วปฏิเสธว่าพระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงใช้ภาษาบาลี จึงไม่

สมเหตุสมผล เพราะผิดหลักวิวัฒนาการทางภาษาดั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน ซึ่งได้กล่าวไว้ใน ยุคภาษาสันสกฤตแบบพระเวท (Vedic-Sanskrit หรือ Old Indo-Aryan), ภาษาปรากฤต หรือ ภาษาอินเดีย อารยะ-ยุคกลาง (Middle Indo-Aryan), ภาษาอปภรังสะ (Apabhramsa) และภาษา อินเดีย อารยะ-ใหม่ (New Indo-Aryan)

หนังสือ อินเดีย อนุทวีปที่น่าทึ่ง (หน้า ๗๙-๘๐) และภรตวิทยา (หน้า ๒๒๘) กล่าวถึง วิวัฒนาการของภาษาในประเทศอินเดียซึ่งเกิดขึ้นในช่วงเวลาอันยาวนานไม่น้อยกว่า ๔,๐๐๐ ปี มี ขั้นตอนและชื่อตามคำนิยามของนักภาษาศาสตร์ ซึ่งสรุปความได้ดังนี้

๑. ภาษาสันสกฤตแบบพระเวท (Vedic-Sanskrit หรือ Old Indo-Aryan) เริ่มตั้งแต่ ปี ๒๐๐๐ ถึงปีที่ ๖๐๐ ก่อนคริสต์ศักราช

๒. ภาษาปรากฤต หรือภาษาอินเดีย อารยะ-ยุคกลาง (Middle Indo-Aryan) ได้แก่ ภาษามคธ มาคธี อรรธมาคธี เศารเสนี และมหาราษฎรี เป็นต้น เริ่มตั้งแต่ ๖๐๐ ปีก่อนคริสต์- ศักราชจนถึงปีคริสต์ศักราชที่ ๖๐๐

๓. ภาษาอปภรังสะ (Apabhramsa) เริ่มตั้งแต่คริสต์ศักราชที่ ๖๐๐ ถึงคริสต์ศักราชที่ ๑๐๐๐ ในช่วงเวลา ๔๐๐ ปีนี้ ภาษาปรากฤตได้ผันแปรไปจนมีชื่อเรียกใหม่ว่า ภาษาอปภรังสะ คือ ภาษาที่ผันแปรหรือเปลี่ยนรูปไป ภาษาอปภรังสะมีหลายรูปแบบตามท้องถิ่นที่ใช้ และภาษา อปภรังสะนี้เองเป็นที่มาของภาษาอินเดียที่ใช้กันในปัจจุบัน (ยกเว้นสันสกฤต ทมิฬ กัณณาท เกลอคุ และมะละยาฬัม)

๔. ภาษาอินเดีย อารยะ-ใหม่ (New Indo-Aryan) ได้แก่ ภาษาฮินดี เบงกาลี มาราลู คุชราตี ปัญจาปี อัสนมี โอริยา กัศมีรี สินธี และอูรดู เป็นต้น เริ่มตั้งแต่คริสต์ศักราชที่ ๑๐๐๐ จนถึงปัจจุบัน

จะเห็นได้ว่า ในช่วงเวลา ๔,๐๐๐ ปีที่ผ่านมา ภาษาต่างๆ ในโลกมีการเปลี่ยนแปลงไป ตามกาลเวลา ดังนั้น ลักษณะของภาษาทางอินเดียฝั่งตะวันออกและตะวันตกก็ต้องเปลี่ยนแปลงไป จากเดิมเช่นเดียวกัน

การทรงจำพระพุทธรูป คือ การเล่าเรียนพระพุทธรูปแม้เพียงโอบัมมวรรคเป็น อย่างต่ำ

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ยมกวรรคในคัมภีร์ธรรมบทเรียกว่า โอปัมมวรรค แต่
อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า ยมกวรรคในคัมภีร์มูลปณณาสก์เรียกว่า โอปัมมวรรค^{๘๐๖}

การไต่ถาม คือ การไต่ถามคำวินิจฉัยของเนื้อความแม่ในเพียงคาถาเดียว

คำว่า ปริพจนา ตามคำอธิบายของอาจารย์เหล่าอื่น แปลว่า “การไต่ถาม” มิใช่แปลว่า
“ความต้องการรู้รายละเอียด” เหมือนที่ได้แปลไว้ในความเห็นแรกที่เป็นสมานฉันท์ เพราะว่าคัมภีร์
วิสุทธิมรรคอธิบาย ปริพจนา ด้วยศัพท์ว่า ปุจจน (ถาม) ในประโยคว่า ปริพจนา นาม เอกคาถายปิ
อตฺถวินิจจนฺตฺวา (การไต่ถาม คือ การไต่ถามคำวินิจฉัยของเนื้อความแม่ในเพียงคาถาเดียว) ตาม
นัยนี้คำว่า ปริพจนา มาจาก ปริ บทหน้า + ปุจ ธาตุ (ปุจฺเน = ถาม) + อ ปัจจัยในภาวสถานะ +
อา อิตถิปัจจย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริพจณํ ปริพจนา = การไต่ถาม ชื่อว่า ปริพจนา (ภาวสถานะ)

การบรรลुकุณธรรมวิเศษ คือ ความเป็นพระโสดาบัน ... ความเป็นพระอรหันต์

การอาศัยครู คือ การอยู่ในสำนักของครูผู้ทรงความรู้และไหวพริบปฏิภาณ

การคบหากัลยาณมิตร คือ การได้มิตรผู้เป็นเช่นนั้น [คือ ทรงความรู้และไหวพริบ
ปฏิภาณ]

ในปัจจัยเหล่านั้น :-

ก. พระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้าอาศัยความเพียรในภพก่อนและการบรรลुकุณธรรมวิเศษ จึงได้บรรลุปฏิสัมภิตาญาณ

ข. พระสาวกต้องอาศัยเหตุทุกอย่างนั้น และไม่มีการเจริญกรรมฐานโดยเฉพาะอื่น
เพื่อบรรลุปฏิสัมภิตาญาณ

ค. พระเสขะบรรลุปฏิสัมภิตาญาณในที่สุดแห่งวิโมกข์คือเสขผล (โสดาปัตติผล สก-
ทามิผล และอนาคามิผล)

^{๘๐๖} วิสุทธิมหาภิภา ๒/๔๒๘/๙๓

สม. พระอเสขะบรรลุปฏิสัมภิตาญาณในที่สุดแห่งวิโมกข์คืออเสขผล (อรหัตตผล)

โดยแท้จริงแล้ว ปฏิสัมภิตาญาณย่อมสำเร็จแก่พระอริยะทั้งหลายด้วยอริยผลนั้นเทียว เช่นเดียวกับทศพลญาณย่อมสำเร็จแก่พระตถาคต เพราะเหตุที่ข้าพเจ้ามุ่งหมายถึงปฏิสัมภิตาญาณเหล่านี้จึงกล่าวว่า “ปัญญา ๔ อย่าง คือ ปฏิสัมภิตาญาณ ๔”

คำว่า ทสพลานิ วีย (เช่นเดียวกับทศพลญาณ) กล่าวไว้เพราะว่ากำลังญาณที่รู้เห็นเหตุว่าเป็นเหตุและผลว่าเป็นผล เป็นต้น ปรากฏชัดเจนเป็นพิเศษตามหน้าที่ของตนในพุทธคุณทั้งปวง อีกอย่างหนึ่ง แม้คุณวิเศษอื่น[จากทศพลญาณ]ทั้งหมดมี สัพพัญญุตญาณเป็นต้นก็มีในที่สุดของวิโมกข์คืออเสกขผล^{๘๐๗}

ทศพลญาณ ๑๐^{๘๐๘} คือ

๑. ฐานาฐานญาณ ญาณรู้เห็นเหตุว่าเป็นเหตุและผลว่าเป็นผล
๒. สัพพัตถคามินีปฏิบัติญาณ ญาณรู้เห็นปฏิบัติอันให้บรรลุถึงภูมิและนิพพานทั้งหมด
๓. อนเกราตุนานาธาตุนญาณ ญาณรู้เห็นธาตุจำนวนมากและธาตุต่างๆ กัน
๔. นานาธมุตติกตาญาณ ญาณรู้เห็นอริยาคัยอันแตกต่างกัน
๕. วิปากเวมัตตตาญาณ ญาณรู้เห็นความต่างกันของผลกรรม
๖. สังกิเลสโวทานวฏฐานญาณ ญาณรู้เห็นความเศร้าหมอง ความหมดจด และการออกจากฉนวน
๗. อินทริยปโรปริยัตตเวมัตตตาญาณ ญาณรู้เห็นความต่างกันในความยิ่งและหย่อนของอินทริย์
๘. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณรู้เห็นกระแสนุภนามที่เคยอยู่ในภพก่อน
๙. ทิพยจักขุญาณ ญาณรู้เห็นด้วยตาทิพย์
๑๐. อาสวักขยญาณ ญาณหยั่งเห็นความสิ้นไปแห่งอาสวะ

^{๘๐๗} วิสุทธิมรรค ๒/๒๔๙/๙๔

^{๘๐๘} ม.ม. ๑๒/๑๔๘/๑๐๗, อ.ท.ส.ก. ๒๔/๒๑/๒๗

โบราณจารย์มีการประพันธ์คาถาท่องจำในเรื่องนี้ว่า

จนาจาเนสุ โกสลล	กมุปาโก ปตีปทา
ธาค จาธิมุติณทริย-	ปริยตติปโร ตถา.
บุพเพนิวาโส จ สมา-	ปตติ เจวาสวกุชโย
จตุปปาตญาณนจ	นเม ทสพล ชิน. ^{๘๐๙}

ข้าพเจ้าขออบน้อมพระชินเจ้าผู้ทรงกำลังทั้งสิบ คือ ความฉลาดใน
ฐานะที่ควรและไม่ควร วิบากของกรรม ข้อปฏิบัติ ธาตุ ความน้อมใจ ความ
ยิ่งและหย่อนแห่งอินทรีย์ ความเป็นอยู่ในภวก่อน สมบัติ การสิ้นอาสวะ
และปัญญารู้เห็นจตุติและปฏิสนธิ

การกำหนดภูมิ มูล และสรีระของปัญญา

วิชันาปัญหาข้อที่ ๕

[๔๓๐] ในคำถามนี้ว่า “พึงเจริญปัญญาอย่างไร” ตอบว่า

ก. อารมณ์ที่เกิดของ[วิปัสสนา]ปัญญา คือ ธรรมอันจำแนกเป็นชั้นๆ आयตนะ ธาตุ
อินทรีย์ สัจจะ และปฏิจลสมุปปาท เป็นต้น

ข. มูลฐานของ[วิปัสสนา]ปัญญา คือ วิสุทธิ ๒ ได้แก่ สีลวิสุทธิ และจิตตวิสุทธิ

ค. สรีระของ[วิปัสสนา]ปัญญา คือ วิสุทธิ ๕ ได้แก่ ทิฏฐิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ
มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ [เพราะเมื่อ
วิปัสสนาปัญญาดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง วิสุทธิทั้ง ๕ ประการมีทิฏฐิวิสุทธิเป็นต้นเหล่านี้อยู่
ในตำแหน่งเท้า มือ และศีรษะ พึงทราบว่าเป็นสรีระตามวิธีใช้ที่กล่าวถึงกลุ่ม แต่มุ่งให้หมายถึง
บางส่วน^{๘๑๐}]

ในข้อ ก. คำว่า อาทิ (เป็นต้น) หมายถึง อาหารเป็นต้น^{๘๑๐} เพราะอาหาร ๔ ประเภท
ก็เป็นอารมณ์ของการเจริญวิปัสสนาเช่นเดียวกัน ดังข้อความในทีฆนิกาย ปาฏิกวรรคว่า

^{๘๐๙} รูป.นิสสัยใหม่ ๒/๓๕๒

^{๘๑๐} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๓๐/๙๔

กตเม จตฺตาโร ธมฺมา ปริณฺเวยยา ? จตฺตาโร อาหารา- กพฺพีกาโร อาหาราโร
โฬฬาริโก วา สุขุโม วา, ผสฺโส ทฺติโย, มโนสฺสเจตนา ตติยา, วิญญาณํ จตฺตํ. อิมะ
จตฺตาโร ธมฺมา ปริณฺเวยยา.^{๘๑๑}

ธรรม ๔ ประการที่ควรกำหนดรู้ คืออะไร คือ อาหาร ๔ ได้แก่

๑. กพพีการาหาร (อาหารคือคำข้าว) ทั้งหยาบและละเอียด
๒. ผัสสาหาร (อาหารคือผัสสะ)
๓. มโนสสฺสเจตนาหาร (อาหารคือมโนสสฺสเจตนา)
๔. วิญญาณาหาร (อาหารคือวิญญาณ)

เหล่านี้คือธรรม ๔ ประการที่ควรกำหนดรู้

ในข้อ ข. สิลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิเป็นมูลฐานของวิปัสสนาปัญญา เพราะเมื่อมีสิลวิสุทธิ
และจิตตวิสุทธิ วิปัสสนาปัญญานี้จึงเหมือนมีรากแก้วเกิดขึ้น ถ้าไม่มีวิสุทธิดังกล่าว วิปัสสนาปัญญา
ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้^{๘๑๒} ที่จริงแล้วสิลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิเหมือนรากแก้วของวิปัสสนาปัญญา เพราะ
ศีลที่หมดจดย่อมทำให้จิตหมดจดจากนิวรณ์ และจิตที่หมดจดจากนิวรณ์ย่อมก่อให้เกิดวิปัสสนา-
ปัญญาต่อไป

ในข้อ ค. ข้อความว่า “ตามวิธีใช้ที่กล่าวถึงกลุ่ม แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน” ตามหลัก
ภาษาเรียกว่า เอกเทศยูปการะ คือ การกล่าวถึงกลุ่ม แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน กล่าวคือ วิสุทธิ ๒
ได้แก่ ทิฏฐิวิสุทธิ และกัมมชาตวิตรณวิสุทธิ เหมือนเท้า วิสุทธิ ๒ ได้แก่ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ
และปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ เหมือนมือ ส่วนญาณทัสสนวิสุทธิเหมือนศีรษะ อวัยวะทั้ง ๓ คือ
เท้า มือ และศีรษะเป็นบางส่วนของสรีระ แต่ท่านกล่าวรวมถึงอวัยวะเหล่านี้ว่าเป็นสรีระ จึงเป็นการ
กล่าวถึงกลุ่มคือสรีระ แต่เจตนาหมายถึงบางส่วน คือ เท้า มือ และศีรษะ คำอธิบายนี้กล่าวตาม
ข้อความในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๘๑๓}

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๘๑๒} กล่าวถึงเหตุในการตรัสอารมณ์กรรมฐาน ๖ ประเภท คือ ขั้น
อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ และปฏิจลสมุปบาท ดังนี้

^{๘๑๑} ที.ปา. ๑๑/๓๕๔/๒๔๕

^{๘๑๒} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๓๐/๙๔

ถามว่า เหตุใดจึงตรัสธรรมจำนวนมากเหล่านั้นไว้โดยความเป็นอารมณ์อย่างนี้ แม้ขันธหนึ่งในขันธ ๕ เป็นต้นก็ทำให้สำเร็จประโยชน์[ในการปฏิบัติ]ได้มิใช่หรือ

ตอบว่า ไม่อาจทำให้สำเร็จประโยชน์ได้ เพราะพระพุทธองค์พึงตรัสธรรม ๓ ประเภทมีขันธเป็นต้น [ขันธ อายตนะ และธาตุ] เพื่ออนุเคราะห์เหล่าสัตว์ ๓ จำพวก มิฉะนั้นแล้วจะไม่เป็นการอนุเคราะห์เหล่าสัตว์ทั่วไป กล่าวคือ เหล่าสัตว์มี ๓ จำพวก ได้แก่

ก. ผู้สับสนในนาม พระพุทธองค์ตรัสขันธไว้เพื่อบุคคลเหล่านี้ เพราะทรงจำแนกนามธรรมออกเป็น ๔ ประเภท [คือ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และ วิญญาณขันธ]

ข. ผู้สับสนในรูป พระพุทธองค์ตรัสอายตนะไว้เพื่อบุคคลเหล่านี้ เพราะทรงจำแนกรูปธรรมออกเป็น ๑๐ ประเภทครึ่ง [คือ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปายตนะ สัททหายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ และธัมมายตนะที่หมายถึงปสาทรูป ๕ และสุขมรูป ๑๖]

ค. ผู้สับสนในนามและรูป พระพุทธองค์ตรัสธาตุไว้เพื่อบุคคลเหล่านี้ เพราะทรงจำแนกธาตุที่เป็นทั้งนามและรูปทั้งสองอย่าง

นอกจากนั้น เหล่าสัตว์มี ๓ จำพวกตามอินทรีย์ที่แตกต่างกัน คือ

๑. ดิกขินทรีย์	ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า
๒. มัชฌิมินทรีย์	ผู้มีอินทรีย์ปานกลาง
๓. มุทินทรีย์	ผู้มีอินทรีย์อ่อน

อีกทั้งมี ๓ จำพวก คือ

๑. สังจิตตรูจิ	ผู้ชอบโดยสังเขป
๒. มัชฌิมรูจิ	ผู้ชอบโดยปานกลาง
๓. วิตถารูจิ	ผู้ชอบโดยพิสดาร

พึงประกอบบอกว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงขันธเป็นต้นตามลำดับเพื่อประโยชน์แก่บุคคลเหล่านั้น [คือ แสดงขันธแก่ดิกขินทรีย์ แสดงอายตนะแก่มัชฌิมินทรีย์ และ

แสดงธาตุแก่มุทิตินทรีย์ หรือแสดงชั้นแก่งสังขัตตจริ แสดงอายตนะแก่มัชฌิมจริ และแสดงธาตุแก่วิตถารจริ]

ส่วนการแสดงอินทรีย์มีประโยชน์เพื่อให้เข้าใจลักษณะของอนัตตาว่า แม้ธรรมเหล่านี้จะนำความเป็นใหญ่มาให้ดำเนินไปในสหชาตธรรม (ธรรมที่เกิดร่วมกัน) เหมือนผู้ปกครอง แต่ความเป็นใหญ่นั้นสำเร็จตามธรรมชาติของธรรมเหล่านั้น ไม่มีธรรมใดมีอำนาจในเรื่องนี้ ธรรมเหล่านี้ว่างเปล่า[จากตัวตน] ไม่อยู่ในอำนาจ

อนึ่ง ธรรมทั้ง ๔ ประเภทนั้น [คือ ชั้น อายตนะ ธาตุ และอินทรีย์] เมื่อบุคคลรู้เห็นโดยเนื่องด้วยควมมีอยู่ไม่ขาดช่วง (ปวัตติ) การหยุดยั้งไม่เกิดขึ้น (นิวัตติ) และเหตุของทั้งสองอย่างนั้น (ตถุยกเหตุ) จึงจะนำประโยชน์มาให้ หาใช่โดยประการอื่นไม่ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงทรงแสดงสัจจะเป็นต้น [คือ สัจจะ และปฏิจสมุปบาท] ทั้งสองประเภท

ด้วยเหตุนั้น ภิกษุผู้สั่งสมความรู้ด้วยการเล่าเรียนได้ถามธรรมเหล่านั้นอันเป็นอารมณ์ที่เกิด[ของวิปัสสนา]แล้ว พึงเจริญปัญญาด้วยการยังวิสุทธิ ๒ ที่เป็นมูลให้ถึงพร้อมแล้วทำวิสุทธิ ๕ ที่เป็นสรีระให้ถึงพร้อม ทั้งหมดนี้เป็นความย่อในเรื่องปัญญานี้

ชั้น

[๔๓๑] ความพิสดารมีดังต่อไปนี้ ลำดับแรกในคำที่กล่าวมาแล้วว่า “อารมณ์ที่เกิดของ[วิปัสสนา]ปัญญา คือ ธรรมอันจำแนกเป็นชั้น อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ และปฏิจสมุปบาทเป็นต้น” คำว่า ชั้น คือ ชั้น ๕ ได้แก่ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น

ชั้น ๕ มีองค์ธรรมดังนี้ คือ

๑. รูปชั้น มหาภูตรูป ๔ อูปาทายรูป ๒๔
๒. เวทนาชั้น เวทนาเจตสิก

๓. สัญญาชั้น สัญญาเจตสิก
 ๔. สังขารชั้น เจตสิก ๕๐ ดวง เว้นเวทนาและสัญญา
 ๕. วิญญาณชั้น จิต

เมื่อกล่าวว่า ชั้น โดยไม่เจาะจง ก็มุ่งหมายถึงธรรมทุกอย่างที่เป็นโลกียะและโลกุตระ ยกเว้นนิพพาน แต่เมื่อประกอบ อุปาทาน ศัพท์ไว้ข้างหน้าเป็นรูปว่า อุปาทานชั้น (ชั้นอันเป็นอารมณ์ของอุปาทาน) ก็มุ่งหมายถึงรูปนามที่เป็นโลกียะเท่านั้น เพราะธรรมดังกล่าวเป็นอารมณ์ท่องเที่ยวไปของอุปาทานคือโลภะและภริย

คัมภีร์สัมโมหวิโนทนี^{๘๑๓} กล่าวเปรียบชั้นมีรูปชั้นเป็นต้น ๓ ประการ ดังนี้

๑. รูปชั้น เหมือนโรงพยาบาล เพราะเป็นที่อยู่อาศัยของวิญญาณชั้นที่เปรียบเหมือนคนไข้
 ๒. เวทนาชั้น เหมือนความเจ็บไข้ เพราะเป็นตัวเบียดเบียน
 ๓. สัญญาชั้น เหมือนสมุฏฐานของความเจ็บไข้ เพราะเป็นแดนเกิดของเวทนาที่ประกอบด้วยกิเลสมีรากเป็นต้นด้วยอำนาจของกามสัญญาเป็นต้น
 ๔. สังขารชั้น เหมือนการเสพสิ่งที่ไม่เหมาะสม เพราะเป็นมูลเหตุของความเจ็บไข้ คือเวทนา ดังพระพุทธดำรัสว่า เวทนี เวทนตตาย สงฺขตมภิสฺสขโรนติ^{๘๑๔} (ปรุ่งแต่งสังขตธรรม คือเวทนาโดยความเป็นเวทนา), อกุสลสฺส กมฺมสฺส กตตตา อุปจิตตตา วิปากํ กายวิญฺเณน อุปปนฺนํ โหติ ทุกฺขสทฺต^{๘๑๕} (กายวิญญาณที่เป็นวิปากประกอบด้วยทุกข์เกิดขึ้น เพราะได้กระทำสังสมอกุศลกรรมไว้)
 ๕. วิญญาณชั้น เหมือนคนไข้ เพราะไม่พ้นไปจากความเจ็บไข้คือเวทนา

อีกอย่างหนึ่ง :-

๑. รูปชั้น เหมือนคน
 ๒. เวทนาชั้น เหมือนการทรมาน
 ๓. สัญญาชั้น เหมือนความผิด

^{๘๑๓} อภ.วิ.อ. ๒/๓๑/๓๕

^{๘๑๔} อภ.สัง. ๓๔/๕๕๖/๑๕๗

^{๘๑๕} ส.ข. ๑๗/๗๙/๗๐

๔. สังขารชั้น เหมือนผู้ทำการทรมาน

๕. วิญญาณชั้น เหมือนผู้มีความผิด

อีกอย่างหนึ่ง :-

๑. รูปชั้น เหมือนภาชนะใส่ข้าว เพราะเป็นที่อาศัยของเวทนา

๒. เวทนาชั้น เหมือนข้าว เพราะเป็นสิ่งพึงบริโภค

๓. สัญญาชั้น เหมือนกับข้าว เพราะเป็นเหตุให้ได้รับความพอใจด้วยเวทนา

๔. สังขารชั้น เหมือนคนหุงข้าว เพราะปรุงแต่ง

๕. วิญญาณชั้น เหมือนคนบริโภค เพราะเข้าไปบริโภคอารมณ์

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๘๑๖} กล่าวถึงเหตุของการตรัสเวทนาชั้นและสัญญาชั้นแยกออกจากสังขารชั้น ดังนี้

ถามว่า เหตุใด เวทนาและสัญญาจึงกล่าวแยกไว้ [ว่าเป็นเวทนาชั้นและสัญญาชั้น] โดยไม่กล่าวถึงธรรมเป็นต้นว่าเจตนา วิตก โลภะ และสัทธา สติ หรือปัญญา ที่ปรากฏในสังขารชั้นโดยความเป็นชั้นเฉพาะ

ตอบว่า อุปมาเหมือนหมอยาผู้ฉลาดได้รวบรวมรากไม้เพื่อทำยาไว้แล้ว เมื่อจะบดเป็นผงได้สังเกตรากไม้เหล่านี้ว่า รากใหญ่นี้อ่อน รากเล็กนี้แข็ง จึงเลือกเฉพาะรากไม้ที่แข็งแล้วทุบให้แหลกละเอียดก่อน และนำรากไม้อ่อนที่เหลือทั้งหมดผสมเข้ากันทุบให้ละเอียด ต่อมาจึงนำทั้งหมดมาบดตำในครกหินให้เป็นผงแล้วนำไปใช้ในเภสัชกรรมเมื่อเขากระทำเช่นนี้ย่อมไม่ลำบาก ฉนใด พระผู้มีพระภาคทรงทราบที่เวทนาและมนุษย์ทั้งหลายผู้ชวนชวายเป็นละวิปลาสในความเที่ยง เป็นสุข และเป็นอัตตา โดยยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ในนามธรรมกับรูปธรรมจักลำบากในธรรมทั้ง ๓ ถ้าพระองค์ไม่ทรงจำแนกจึงยกธรรม ๓ อย่างในนามธรรม คือ เวทนา สัญญา และสังขารขึ้นแสดงตั้งเป็นชื่อชั้นหนึ่งๆ ไว้โดยเฉพาะ ฉนนั้น

ความพิสดารว่า เมื่อน้ำมีอยู่ ผูกปลาย่อมไม่ระอาเบื่อหน่าย แต่เมื่อน้ำไม่มีย่อม

^{๘๑๖} ปรมัตถ.ฎีกา ๗/๑๖๕/๓๓๙

ระอาเบื่อหน่ายโดยแท้ หรือหมั่นเพียรย่อมน้อมไม่เบื่อหน่ายในปาที่ได้น้ำเกสรและน้ำผลไม้ แต่เมื่อไม่ได้รับอยู่ย่อมน้อมเบื่อหน่ายโดยแท้ ฉะนั้น ที่พึงอื่นอันเสมอกับเวทนาซึ่งเหล่าสัตว์ หมายรู้ว่าเป็นสุขหาไม่มี ฉะนั้น เหล่าสัตว์ผู้ยินดีในสมบัติของมนุษย์ เทวดา และพรหม อยู่ ย่อมเพลิดเพลินเพื่อสุขเวทนานั่นเอง หากถ้าบุคคลได้รับสุขเวทนาตามต้องการโดยปราศจากสมบัติได้ ใครจะพึงพอใจในสมบัติเหล่านั้น

เช่นเดียวกันนี้ เหล่าสัตว์เมื่อปรุงแต่งผลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีในปัจจุบันภพ หรือสัมปรายภพด้วยธรรมที่เป็นสังขารชั้นเป็นต้นว่า ผัสสะและเจตนา วิตก วิจาร วิริยะ โลภะและโทสะ สัทธา สติ ปัญญา ย่อมปรุงแต่งเพื่อสุขเวทนา ถ้าบุคคลได้รับสุขตามต้องการโดยปราศจากการปรุงแต่งเช่นนั้นได้ ธรรมเหล่านั้นก็หาประโยชน์มิได้ แล้วผู้ใด จักพึงปรุงแต่งธรรมดังกล่าว

โดยประการดังนี้ ในธรรมที่ชาวโลกหมายรู้ว่าเป็นสุข เหล่าสัตว์สำคัญเวทนาว่าเป็นสุขอันถึงความยิ่งยวด พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงชั้นโดยกระทำเวทนานั้นให้เป็นชั้นเฉพาะอย่างหนึ่ง

เช่นเดียวกันนี้ ในที่พึงซึ่งเหล่าสัตว์หมายรู้ว่าเป็นอัตตา ไม่มีที่พึงใดเสมอกับสัญญา หมายความว่า เหล่าสัตว์ประเภทต่างๆ ย่อมหมายรู้สิ่งที่ควรรู้ทุกอย่างในวิสัยของตนๆ ด้วยสัญญาแล้วถึงความเป็นผู้รู้ เมื่อถึงความเป็นผู้รู้อยู่ ย่อมเที่ยวไปกระทำสัญญาที่ [ปุถุชน] สมมุติว่า เป็นปัญญาในโลกให้เป็นอัตตาอย่างยิ่งเช่นนี้ว่า เรารู้เท่าที่ผู้อื่นรู้ ใครจะ เลิศกว่าเรา โดยประการดังนี้ ในบรรดาธรรมที่ชาวโลกหมายรู้ว่าเป็นอัตตา สัญญาเป็นสิ่งที่เหล่าสัตว์สำคัญว่าเป็นอัตตาอันถึงความยิ่งยวด พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงชั้นโดยกระทำสัญญาให้เป็นชั้นเฉพาะอย่างหนึ่ง

อนึ่ง คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๘๑๗} กล่าวถึงเหตุของการตรัสวิญาณชั้นนี้ ดังนี้

เช่นเดียวกันนี้ ในที่พึงซึ่งเหล่าสัตว์หมายรู้ว่าเป็นสิ่งเที่ยง ไม่มีที่พึงใดเสมอกับจิต หมายความว่า เหล่าสัตว์ย่อมสำคัญว่าความสุขทุกข์ไม่เที่ยง ทุกข์ย่อมไม่แก่ผู้บรรลุสุข สุขย่อมไม่แก่ผู้ถึงทุกข์ สัญญาไม่เที่ยง บางครั้งหลงลืม บางครั้งก็ไม่หลงลืม

วิริยะไม่เที่ยง บางครั้งอุตสาหะ บางครั้งย่อท้อ
 ความโลภไม่เที่ยง เกิดขึ้นในบางครั้ง ไม่เกิดในบางครั้ง
 ความโกรธไม่เที่ยง เกิดขึ้นในบางครั้ง ไม่เกิดในบางครั้ง
 ศรัทธาไม่เที่ยง บางครั้งมีจิตเลื่อมใส บางครั้งไม่เลื่อมใส
 หรือปัญญาไม่เที่ยง บางครั้งรู้ข้อความที่ควรรู้ได้ บางครั้งก็รู้ไม่ได้
 ความไม่เที่ยงของเจตสิกกรรมประจักษ์ชัดแก่ชนชาวโลกบางคนอย่างนี้

แต่ความไม่เที่ยงของจิตไม่ประจักษ์ เพราะว่าเหล่าสัตว์มักไม่สำคัญว่าจิตเป็น
 ธรรมชาติไม่เที่ยง เกิดขึ้นบ้าง ดับไปบ้าง แต่มักสำคัญว่าจิตเที่ยงโดยดำริว่า จิตปรากฏ
 อยู่เสมอ มีสุขบ้าง มีทุกข์บ้าง

โดยประการดังนี้ ในธรรมที่ชาวโลกหมายรู้ว่าเที่ยง จิตเป็นสภาพที่เหล่าสัตว์
 สำคัญว่าเที่ยงอย่างยิ่งยวด ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงชั้นนี้โดยกระทำจิตให้เป็น
 ชั้นเฉพาะอย่างหนึ่ง

รูปชั้น

[๔๓๒] ในชั้น ๕ เหล่านั้น รูปชั้น (กองรูป) คือ กองสภาวะธรรมทั้งหมดที่มีลักษณะแปรปรวน
 เพราะความหนาวเป็นต้น โดยรวมไว้เป็นกองเดียว[ด้วยปัญญา]

คำว่า ขณฺธ มีความหมายว่า กอง ดังนั้น รูปชั้น (กองรูป) คือ รูปทั้งหมดที่เป็นรูปอดีต
 เป็นต้นซึ่งมีลักษณะแปรปรวนเพราะความเย็น เป็นต้นเหมือนกัน

ข้อความว่า “โดยรวมไว้เป็นกองเดียว[ด้วยปัญญา]” หมายความว่า แม้รูปจะแตกต่างกัน
 ๑๑ ชนิดโดยจำแนกเป็นรูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน รูปภายใน รูปภายนอก รูปหยาบ
 รูปละเอียด รูปเลว รูปดี รูปไกล และรูปใกล้ แต่ก็มีลักษณะอย่างเดียวกันคือความแปรปรวน
 จึงถือว่าเป็นกองเดียวหรือชั้นเดียว ที่เรียกว่า รูปชั้น (กองรูป) เพราะไม่มีรูปชั้นอื่นจากรูป
 แม้เวทนาชั้นนี้เป็นต้นก็เช่นเดียวกัน กล่าวคือ แม้เวทนาจะแตกต่างกัน ๑๑ ชนิดโดยจำแนกเป็น
 เวทนาอดีต เป็นต้น ก็มีลักษณะอย่างเดียวกันคือความรู้สึก จึงถือว่าเป็นกองเดียวหรือชั้นเดียว

ที่เรียกว่า เวทนาขันธ (กองเวทนา) เพราะไม่มีเวทนาขันธอื่นจากเวทนา ดังนี้ เป็นต้น

สรุปความว่า คำว่า ชนฺธ แปลว่า “กอง” กล่าวคือ กองรูป กองเวทนา กองสัญญา กองสังขาร และกองวิญญูณ แต่ละขันธจำแนกออกเป็น ๑๑ อย่าง คือ อดีต ปัจจุบัน อนาคต ภายใน ภายนอก หยาบ ละเอียด ทราบ ประณีต อยู่ไกล และอยู่ใกล้ แม้คัมภีร์สังขยสังเขปก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

ปรมตฺโต สนิพฺพาน-

ปญฺจกฺขนฺธํ ราลิโต

ชนฺธตฺโต จ สฺมาเสตฺวา

วฺตุโต’ตฺตาทิเกทนํ.^{๘๑๘}

ในเรื่องนั้น ปรมัตถสังขย คือ ชันธ ๕ และพระนิพพาน อนึ่ง ความหมายของคำว่า ชนฺธ พระพุทธองค์ตรัสไว้โดยรวมอดีตขันธเป็นต้นไว้เป็นกอง

อย่างไรก็ตาม แม้รูปขันธเป็นต้นจะมี ๑๑ กอง จึงเรียกว่า ชันธ แต่ในบางแห่งพระพุทธองค์ตรัสถึงเวทนาขันธที่เป็นปัจจุบันว่าเป็นเวทนาขันธ (กองเวทนา) เป็นต้น ดังข้อความในคัมภีร์ธัมมสังคณี^{๘๑๙} ตรัสว่า เอโก เวทนาภฺขณฺโห โหติ (มีเวทนาขันธหนึ่ง), เอโก สัญญาภฺขณฺโห โหติ (มีสัญญาขันธหนึ่ง), เอโก สงฺขารภฺขณฺโห โหติ (มีสังขารขันธหนึ่ง) และ เอโก วิญญูณภฺขณฺโห โหติ (มีวิญญูณขันธหนึ่ง) การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทศยูปการะ คือ การกล่าวถึงส่วนรวม แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เป็นการเรียกบางส่วนว่าเป็นส่วนรวม โดยกล่าวถึงส่วนรวมคือกองเวทนา ๑๑ กอง แต่เจตนาหมายถึงบางส่วนคือเวทนาที่เป็นปัจจุบัน ดังคำว่า สมฺพุทฺโธ มยา ทิฏฺฐิโก (เราเห็นมหาสมุทฺธแล้ว) ตามปกติคนจะเห็นมหาสมุทฺธทั้งหมดไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ เห็นมหาสมุทฺธบางส่วน การใช้คำในลักษณะนี้จึงเป็นการกล่าวถึงมหาสมุทฺธทั้งหมดอันเป็นส่วนรวม แต่เจตนาหมายถึงมหาสมุทฺธบางส่วนที่สายตาเห็นได้ จึงเป็นเอกเทศยูปการะ หรือดังคำว่า ปญฺเฑ ททฺโธ (ผ้าถูกไฟเผาแล้ว) คำว่า ปญฺเฑ แม้จะกล่าวถึงผ้าโดยรวมทั่วไป ก็หมายถึงผ้าที่ถูกไฟเผาบางส่วน จึงเป็นคำที่กล่าวถึงผ้าอันเป็นหมู่ แต่เจตนาหมายถึงผ้าบางส่วนที่ถูกไฟเผา

ดังข้อความว่า

^{๘๑๘}

สจฺจสงฺเขป ๕

^{๘๑๙}

อภิ.สง. ๓๔/๕๘/๓๑

เวทนาที่สุ'เปกสุมิ

ชนุสทโท ตุ รุฬุหิยา

สมุททาเทกเทเส ตุ

สมุททาทีรว โยธา.^{๘๒๐}

คำว่า ชนุ (กอง) ของชั้นหนึ่งๆ ในชั้น ๔ มีเวทนาชั้นเป็นต้น
กล่าวไว้โดยความเป็นสำนวน ดังคำว่า มหาสมุทร ที่หมายถึงพื้นที่บางส่วน
ของมหาสมุทรเท่านั้น

อาปตตินิกายติ อาปตติสมุโห. กิณจาปี อัย เอกาว อาปตติ, รุฬุหิสทฺเทน ปน
อวยเว สมุโหหาเรน วา นิกายติ วุตโต “เอโก เวทนาขุณฺโธ, เอโก วิญญานขุณฺโธติ-
อาทีสุ วีย.^{๘๒๑}

คำว่า อาปตตินิกายิ แปลว่า กองอาบัติ อาบัตินี้มีอยู่ข้อเดียวก็จริง แต่เรียกว่า
กอง โดยความเป็นรูปหีตัพพ์ (ศัพท์ที่ยกขึ้นกล่าวตามใจโดยไม่มี ความหมายตามศัพท์
จริงๆ) หรือโดยการเรียกบางส่วนว่าเป็นกอง ดังคำว่า เอโก เวทนาขุณฺโธ (เวทนาชั้น
หนึ่ง), เอโก วิญญานขุณฺโธ (วิญญานชั้นหนึ่ง) เป็นต้น

ต่อจากนี้ไปจะกล่าวคำอธิบายเรื่องรูปโดยพิสดาร กล่าวคือ รูป หมายถึง สภาวะ
แปรปรวนเพราะความเย็นเป็นต้น ดังพระพุทธดำรัสว่า

รูปปตฺติ โข ภิกขเว ตสฺมา รูปนฺติ วุจฺจติ. เกณ รูปปติ. สีเตนปิ รูปปติ, อุณฺเหรณปิ
รูปปติ, ชีฆจฺฉายปิ รูปปติ, ปีปาสายปิ รูปปติ, ทํสมกสฺวาตาตปฺลีสปฺสมฺพสุเสนปิ
รูปปติ.^{๘๒๒}

ภิกษุทั้งหลาย เพราะแปรปรวนจึงเรียกว่า รูป แปรปรวนเพราะอะไร แปรปรวน
เพราะเย็นบ้าง ร้อนบ้าง หิวบ้าง กระหายบ้าง สัมผัสของเหลือบ ยุบ ลม แดด และสัตว์
เลื้อยคลานบ้าง

ตามปกติรูปที่ร้อนย่อมแปรปรวนไปจากเดิมเมื่อพบกับความเย็นที่ตรงข้ามกัน
รูปที่เย็นย่อมแปรปรวนไปจากเดิมเมื่อพบกับความร้อนที่ตรงข้ามกัน รูปที่อึดหน้าย่อม

^{๘๒๐} สจฺจสฺสขเป ๖

^{๘๒๒} ส.ข. ๑๗/๗๙/๗๐

^{๘๒๑} กงฺขา.อภินวฎีกา ๒๔๒

แปรปรวนไปจากเดิมเมื่อพบกับความหิวที่ตรงข้ามกัน รูปที่ไม่กระหายย่อมแปรปรวนไปจากเดิมเมื่อพบกับความกระหายที่ตรงข้ามกัน รูปดังกล่าวย่อมแปรปรวนเป็นคุ่มแดงหรือผื่นคันเพราะถูกยุงเห็บเป็นต้นกัด ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่าเป็นรูป เพราะแปรปรวนไปจากเดิมเมื่อพบกับสิ่งที่ตรงกันข้ามมีความเย็น ร้อน เป็นต้น มิได้ตรัสว่าเป็นสภาวะที่เกิดดับแปรปรวนไปตลอดเวลาตามลักษณะของรูปนามที่เกิดดับอยู่เสมอ ภายใตักฎของไตรลักษณ์ หรือเป็นสภาวะดับไปในกัมภคณะ

นอกจากนั้น รูปในพรหมโลกแม้จะไม่แปรปรวนเพราะธรรมที่ตรงกันข้ามมีความ [ร้อน]เย็นเป็นต้น แต่เมื่อพบกับเหตุธรรมที่ตรงกันข้ามเหล่านั้นก็จะแปรปรวนแน่นอน จึงนับว่าเป็นรูปได้เพราะไม่อาจล่วงพ้นสภาวะแปรปรวนนั้นไปได้ ดังนั้น รูปของพรหมจึงเรียกว่ารูป (สภาวะแปรปรวน) ได้เช่นเดียวกัน อีกอย่างหนึ่ง รูปของพรหมแปรปรวนได้ด้วยอำนาจของเหตุที่อุปถัมภ์รูป^{๘๒๓}

ตัวอย่างเช่น รูปที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมด้วยปิตุสขที่เกิดขึ้นบ้าง รูปที่หวั่นระเหวบ้าง รูปที่ใช้ฝ่ามือตบไหล่บ้าง (คือ เวลาพรหมเกิดความพอใจมักจะใช้ฝ่ามือทั้งสองข้างไขว้กันตบไหล่คล้ายกับเทวดาที่มักโยนผ้าขึ้นไปในอากาศ เพื่อแสดงความพอใจของตนในเวลาที่รู้ว่ามิพระพุทธรเจ้าทรงอุบัติขึ้น เป็นต้น) รูปเคลื่อนไหวมีการงอหรือคู้เป็นต้นที่เกิดจากจิตที่ต้องการจะเคลื่อนไหวบ้าง เป็นต้น

คัมภีร์มูลฎีกา^{๘๒๔} อธิบายเรื่องนี้ ดังนี้

ส่วนนามธรรมคือจิตและเจตสิกเป็นสภาวะที่เกิดดับอย่างรวดเร็ว กล่าวคือ อุดุ คือความเย็นร้อนและอาหารเป็นต้นทำให้รูปแปรปรวนได้ในวิดิขณะของรูปที่เกิดขึ้น แต่นามธรรมดังกล่าวมิได้เกี่ยวข้องกับอุดุและอาหารเป็นต้นในวิดิขณะของตน ดังนั้น นามธรรมจึงไม่ชื่อว่ารูป เพราะไม่ปรากฏความแปรปรวนชัดเจนเหมือนรูป นอกจากนั้น นามธรรมก็มิมีการกระทบกับความเย็นร้อนเป็นต้น จึงไม่นับว่าเป็นรูปเช่นกัน

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๘๒๕} แสดงความหมายของรูป ๔ ประการ คือ

^{๘๒๓} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๓๒/๙๕-๖

^{๘๒๔} อภิ.วิ.มูลฎีกา ๒/๒/๕

^{๘๒๕} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๓๒/๙๖

๑. สภาวะแปรปรวนเพราะความเย็นเป็นต้น

ตามอรรถนี้ รูป ศัพท์มีรากศัพท์มาจาก รูป ธาตุ (รูปเน = แปรปรวน) + อ ปัจจัยใน กัตตุสาธนะ ทีฆะ อุ ใน รุ เป็น รุ จึงได้รูปว่า รูป มีรูปวิเคราะห์ว่า รูปปติติ รูป (สภาวะแปรปรวน ชื่อว่า รูป)

๒. สภาวะทำให้แปรปรวน คือ เป็นเหตุทำให้รูปเดิมที่มีอยู่ในกระแสนาม ของตนเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

ตามอรรถนี้ รูป ศัพท์มีรากศัพท์มาจาก รูป ธาตุ (รูปเน = แปรปรวน) + ณ การิต- ปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ ทีฆะ อุ ใน รุ เป็น รุ จึงได้รูปว่า รูป มีรูปวิเคราะห์ว่า รูปยติ วิการ อาพาเทตติ รูป (สภาวะทำให้แปรปรวน คือ ทำให้ถึงความเปลี่ยนแปลง ชื่อว่า รูป)

๓. สภาวะแปรปรวนด้วยการกระทบ ความเห็นนี้เป็นมติของอาจารย์บางท่าน (เกจิภาวะ)

ตามคำอธิบายนี้ นามธรรมไม่จัดว่าเป็นรูป เพราะไม่มีการกระทบกับความเย็นร้อนเป็นต้น ตามอรรถนี้ รูป ศัพท์เป็นรูปหิศัพท์ คือ ศัพท์ที่ชาวโลกใช้พูดต่อกันมาโดยไม่คำนึงถึงความหมาย ตามรากศัพท์

๔. สภาวะกระทบกับความเย็นร้อนเป็นต้น ความเห็นนี้เป็นมติของอาจารย์ เหล่าอื่น (อปเรวาทะ)

ตามคำอธิบายนี้ รูป ศัพท์มีรากศัพท์มาจาก รูป ธาตุ (ปฏิฆาเต = กระทบ) + อ ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ ทีฆะ อุ ใน รุ เป็น รุ จึงได้รูปว่า รูป มีรูปวิเคราะห์ว่า รูปปติ ปฏิหนตติ รูป (สภาวะกระทบ ชื่อว่า รูป)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๘๒๖} กล่าวถึงความหมายของรูป ๒ ประการ ดังนี้

ในคำว่า รูป นี้ รูป คือ สภาวะแปรปรวน หมายความว่า ถึงความแปรปรวน โดยเป็นไปไม่สม่ำเสมอเพราะปัจจัยตรงกันข้ามมีความเย็นและความร้อนเป็นต้น อีกอย่าง

^{๘๒๖} ปรมัตถ.ฎีกา ๖/๑๕/๒๐

หนึ่ง รูป คือ สภาวะถูกทำให้แปรปรวน หมายความว่า ย่อมถูกปัจจัยตรงกันข้ามมีความ
เย็นและความร้อนเป็นต้นให้ถึงความแปรปรวน

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า รูป มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. สภาวะแปรปรวน = รูปปติ วิการิ อาปชชิตีติ รูปิ. (รูป ธาตุ <รูปปเน = แปรปรวน>
+ อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ข. สภาวะถูกทำให้แปรปรวน = รูปปติ วิการิ อาปาทิยตีติ รูปิ. (รูป ธาตุ <รูปปเน =
แปรปรวน> + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุการณ์สาธนะ)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๘๒๗} อธิบายลักษณะแปรปรวนของรูป ดังนี้

คำว่า รูปปติ กล่าวไว้ในคัมภีร์มหานิทเทสว่า

รูปปติ, กุปปติ, มนุญฺญิตติ, ปิฬิตติ, ภิชฺชติ.^{๘๒๘}

ย่อมแปรปรวน กำเริบ ถูกกระทบกระทั่ง ถูกบีบคั้น พินาศไป

ใจความในเรื่องนี้หมายถึง การประจวบกับปัจจัยตรงกันข้ามในฐิตินะ (ขณะตั้ง
อยู่) ย่อมมีแก่สภาวะธรรม [สัปปฏิขรูรูป ๑๒] ที่ดำรงอยู่นานและมีสภาพกระทบ แต่ไม่มี
แก่สภาวะธรรมอื่น [อัมปปฏิขรูรูป ๑๖ และนามธรรม] ที่มีขณะสั้นและมีสภาพไม่กระทบ
การประจวบกับความเย็นเป็นต้นภายนอกย่อมไม่มีแก่สุขขรูรูปที่มีสภาพไม่กระทบ และ
ไม่มีในนามธรรมที่มีขณะสั้นและมีสภาพไม่กระทบ

ข้อความนี้มีคำอธิบายว่า อายุของรูปพึงเทียบด้วยขณะจิต กล่าวคือ ขณะจิตดวงหนึ่งๆ
มี ๓ ขณะย่อย คือ อุปปาทขณะ (ขณะเกิดขึ้น) ฐิตินะ (ขณะตั้งอยู่) และภังคขณะ (ขณะดับไป) ใน
วิถีจิตหนึ่งๆ มีขณะจิต ๑๗ ขณะเกิดขึ้นเป็นอย่างมาก ขณะจิตดวงหนึ่งๆ นี้รวม ๑๗ ขณะเป็นการ
เกิดดับของรูปหนึ่งๆ ขณะของรูปหนึ่งๆ จึงมี ๕๑ ขณะจิตย่อย (๑๗ × ๓ = ๕๑) ในขณะจิตย่อย ๕๑
ขณะนี้ อุปปาทขณะของรูปเทียบได้ ๑ ขณะจิตย่อย ภังคขณะเทียบได้ ๑ ขณะจิตย่อย ส่วนฐิตินะ
ในระหว่างเทียบได้ ๔๙ ขณะจิตย่อย ฐิตินะของรูปจึงมีระยหานกว่าฐิตินะของจิตที่มีเพียงช่วง
ขณะจิตย่อยเดียว ดังนั้น ความเย็นความร้อนเป็นต้นจึงเปียดเบียนรูปธรรมในฐิตินะชัดเจน

๘๒๗

ปรมัตถ.ฎีกา ๖/๑๔/๒๐

๘๒๘

ขุ.ม. ๒๙/๒/๔

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๘๒๙} กล่าวถึงความแปรปรวนของรูปต่อไป ดังนี้

ถามว่า : ถ้าคำที่กล่าวนี้พึงเป็นไปได้ การที่สุขุมรูป (รูปละเอียด) ถึงความเป็นสภาพที่มีใช้รูปย่อมนมีได้หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะสุขุมรูปมีความเป็นไปได้เสมอกับโอฬาริกรูป (รูปหยาบ) เนื่องจากเมื่อโอฬาริกรูปแปรปรวนอยู่ สุขุมรูปย่อมแปรปรวน

อนึ่ง การประจวบ คือ การกระทบซึ่งกันและกันของโอฬาริกรูปหรือมหากุตุรูป อันตรงกันข้ามกัน บรรลุถึงฐิติขณะ โดยไม่มีการมาปรากฏและการรับอารมณ์ สมจริงดังสารกว่า

รูปปติ ฆฎฎียติ ปีฬียติ.^{๘๓๐}

ย่อมแปรปรวน ถูกกระทบกระทั่ง ถูกบีบคั้น

ความแปรปรวน คือ ความกำเริบ หรือความพินาศของธาตุที่มีในรูปกลาปอื่น เปรียบเหมือนความระส่ำระสายของประเทศเพราะการรุกรานของกองทัพปัจฉามิตร สมจริงดังสารกว่า

กุปปติ ภิษชติ.^{๑๐๗}

ย่อมกำเริบ พินาศไป

ในพากย์นี้ คำว่า ย่อมกำเริบ หมายความว่า ย่อมหวั่นไหว

คำว่า พินาศไป หมายความว่า ถึงความแปรปรวน

รูปเหล่านั้นย่อมเข้าถึงความแปรปรวนบ้าง นับตั้งแต่วิชาได้ประจวบกับปัจจัย ตรงกันข้าม หมายความว่า บรรลุความเป็นปัจจัยเพื่อให้เกิดกระแสนรุกรานและรูปเกินประมาณ [เช่น เมื่อธาตุไฟน้อยจะรู้สึกเย็น หรือเมื่อธาตุไฟมากจะรู้สึกร้อนเหมือนในเวลานี้เป็นไข]

^{๘๒๙} ปรมัตถทีปนีฎีกา ๖/๑๕/๒๑

^{๘๓๐} ขุ.ม. ๒๙/๒/๔

อีกอย่างหนึ่ง ความแปรปรวนในที่นี้ มี ๒ อย่าง คือ

๑. ความเจริญ ๒. ความเสื่อม

ความแปรปรวนทั้งสองอย่างนั้นจะปรากฏในเวลากับพินาศ กับตั้งใหม่ และเวลาเปลี่ยนแปลงแห่งอายุกับ ปี ฤดูกาล เดือน กลางคืน และกลางวันเป็นต้น

ถามว่า : เหตุใดชื่อว่ารูปจึงปรากฏแก่ธรรมที่แปรปรวนด้วยการกระทบ

ตอบว่า : เพราะธรรมเหล่านั้นมีรูปร่าง หมายความว่า รูปธรรมทั้งหลายมีรูปร่าง เพราะเข้าถึงความเป็นสมุหบัญญัติ (บัญญัติอาศัยกลุ่มก้อน) และสัจฐานบัญญัติ (บัญญัติอาศัยสัจฐาน) เป็นต้น ความแปรปรวนของธรรมเหล่านั้นประจักษ์แก่ชาวโลก ด้วยเหตุนี้ ชื่อว่ารูปจึงปรากฏในธรรมเหล่านั้น ส่วนนามธรรมเป็นสภาพไม่มีรูปร่าง ความแปรปรวนของนามธรรมไม่ประจักษ์แก่ชาวโลก เมื่อชาวโลกเห็น ได้ยิน หรือถาม ความเปลี่ยนแปลงของรูปธรรมนั้นๆ แล้ว ย่อมรับรู้ความแปรปรวนของนามธรรมได้ ยกเว้นผู้รู้จิตของคนอื่น[ที่รู้เห็นความเปลี่ยนแปลงของนามธรรมได้] ด้วยเหตุนี้ นามธรรมจึงไม่ชื่อว่า รูป

แม้พรหมทั้งหลายในพรหมโลกก็ปรากฏความเปลี่ยนแปลงทางกาย ความเปลี่ยนแปลงทางวาจา และความเปลี่ยนแปลงของรูปต่างๆ อันเป็นไปด้วยการสำแดง ฤทธิ์ การที่รูปในพรหมโลกปรากฏโดยความเป็นรูปจึงมีได้ด้วยความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว

อีกอย่างหนึ่ง รูป คือ สภาวะปรากฏโดยสภาพของตน หมายความว่า นามธรรมไม่ปรากฏโดยสภาพของตน ถูกรับรู้โดยอาศัยรูปเท่านั้น แต่รูปธรรมนี้ปรากฏโดยสภาพของตน แม้ปัญญาญาณก็รับรู้ได้ เมื่อความหมายนี้มีอยู่ รูปในพรหมโลกก็ชื่อว่า รูป โดยตรงดังนี้แล [ตามนัยนี้ คำว่า รูป สำเร็จรูปมาจาก รูป ธาตุ (ปกาสเน = แสดง) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- รูปยติ อตตโน สภาเวน ปกาสตีติ รูปี = สภาวะปรากฏโดยสภาพของตน ชื่อว่า รูป]

คัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินี^{๘๓๑} ที่แต่งขึ้นโดยพระสุมังคลสามิผู้แต่งอภิธรรมวาทารฎีกาใหม่ ได้อธิบายเรื่องนี้ ดังนี้

^{๘๓๑} วิภาวินี ๑/๒/๑๖๖

อนึ่ง ความแปรปรวนในเรื่องนี้เป็นการเกิดขึ้นที่แตกต่างออกไปเมื่อประจวบกับปัจจัยที่ตรงกันข้ามมีความเย็นเป็นต้น

ถามว่า : ถ้าอย่างนั้น แม้นามธรรมก็ได้ชื่อว่ารูปหรือ

ตอบว่า : หามิได้ เพราะพระพุทธร่องค์ทรงประสงค์เอาความแปรปรวนที่ปรากฏชัดเจนด้วยความสามารถของศัพท์ว่า สัต (ความเย็น) เป็นต้น ถ้ามิใช่ทรงเจาะจงเพื่อให้เข้ากับคำว่า รูปปติ (แปรปรวน) แล้ว การตรัสถึง สัต ศัพท์เป็นต้นนั้นจะมีประโยชน์อะไรเล่า อนึ่ง การตรัส สัต ศัพท์เป็นต้นนั้นก็มีประโยชน์เพื่อแสดงให้เห็นว่า ความแปรปรวนของรูปที่ถูกความเย็นเป็นต้นกระทบปรากฏชัดเจน ดังนั้น จึงทรงประสงค์เอาความแปรปรวนดังกล่าวในเรื่องนี้

คัมภีร์อภิธรรมมาตารกล่าวถึงความหมายของรูป ดังต่อไปนี้

ยํ รูปปติติ รูปนติ

ตถา รูปยติติ วา

รูปารูปภาวตีโต

สุรูปโป รูปมพริ.^{๘๓๒}

พระผู้มีพระภาคผู้มีรูปกายงาม ทรงล่วงรูปภพและอรูปภพแล้ว ตรัสถึงรูปไว้ดังนี้ว่า สภาวะแปรปรวน ชื่อว่า รูป อีกอย่างหนึ่ง สภาวะทำให้แปรปรวน ชื่อว่า รูป

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า รูป มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. สภาวะแปรปรวน = รูปปติติ รูป (รูป ธาตุ <รูปเน = แปรปรวน> + อ ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ)

ข. สภาวะทำให้แปรปรวน = รูปยติติ รูป (รูป ธาตุ <รูปเน = แปรปรวน> + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

ฎีกาใหม่ของอภิธรรมมาตาร^{๘๓๓} อธิบายเรื่องนี้ ดังนี้

คำว่า รูปปติ หมายความว่า สภาวะถึงความแปรปรวน หรือถูกทำให้ถึงความแปรปรวนด้วยความเย็นและความร้อนเป็นต้น

^{๘๓๒} อภิ.วตาร ๖๒๓

^{๘๓๓} อภิ.วตารฎีกา ๒/๖๒๓

อนึ่ง การถึงความแปรปรวนเป็นการเกิดขึ้น[ของรูป]ที่แตกต่างออกไปเมื่อ
 ประจวบกับปัจจัยที่ตรงกันข้ามมีความเย็นเป็นต้น ที่จริงแล้วสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว
 ดำรงอยู่ด้วยเหตุปัจจัยของตน ย่อมไม่มีสิ่งอื่นมาทำให้แปรปรวนได้ ดังนั้น การแปรปรวน
 ในเรื่องนี้จึงเป็นการเกิดขึ้นที่แตกต่างออกไปของรูปที่เกิดขึ้นภายหลังอันไม่เหมือนกระแสรูป
 ที่เกิดขึ้นก่อน เพราะประจวบกับปัจจัยที่ตรงกันข้ามมีความเย็นเป็นต้น ด้วยเหตุนั้น
 ความเห็นที่ผิดพลาดของนิกายสังขิยะจึงมีปรากฏให้เห็นได้

ถามว่า : แม้นามธรรมก็มีการเกิดขึ้นที่แตกต่างออกไปเมื่อประจวบกับปัจจัยที่
 ตรงกันข้ามมีความเย็นเป็นต้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : มีได้จริง แต่ไม่ปรากฏชัดเจน พระพุทธรองค์ทรงประสงค์เอาการเกิด
 ขึ้นที่แตกต่างออกไปอย่างชัดเจนในเรื่องนี้ด้วยอำนาจของการเป็นไปอย่างยิ่ง (อุกักกัสนุ-
 นัย) ดังคำว่า อภิรูปสฺส กณฺเณ ทาทพฺพา (ควรให้หญิงสาวแก่หนุ่มรูปงาม)”

ข้อความในคัมภีร์อภิธัมมวาทารฎีกาใหม่ว่า “พระพุทธรองค์ทรงประสงค์เอาการเกิดขึ้นที่
 แตกต่างออกไปอย่างชัดเจนในเรื่องนี้ด้วยอำนาจของการเป็นไปอย่างยิ่ง (อุกักกัสนุ-
 นัย) ดังคำว่า อภิรูปสฺส กณฺเณ ทาทพฺพา (ควรให้หญิงสาวแก่หนุ่มรูปงาม)” มีคำอธิบายว่า ในตัวอย่างว่า
 อภิรูปสฺส กณฺเณ ทาทพฺพา (ควรให้หญิงสาวแก่หนุ่มรูปงาม) บทว่า อภิรูปสฺส เป็นอุกักกัสนุ-
 นัย คือ การกล่าวถึงสิ่งที่สูงสุดโดยมิได้หมายเอาสิ่งสามัญทั่วไป เพราะหมายถึงหนุ่มรูปงามที่พิเศษ คือ

๑. หนุ่มรูปงามที่สุด^{๘๓๔}
๒. หนุ่มรูปงามที่พิเศษด้วยตระกูลและสมบัติเป็นต้น^{๘๓๕}
๓. หนุ่มรูปงามที่อยู่ในวัย ๒๐-๓๐ ปี^{๘๓๖}

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์อนุทีปนีซึ่งเป็นตำราอธิบายปรมัตถทีปนีฎีกา แต่งโดยแลตีสยาดอ
 (พระญาณธรรณเถระ) เห็นว่า คำว่า กณฺเณ แม้จะกล่าวโดยสามัญทั่วไป ก็หมายเอาหญิงสาวรูปงาม
 จึงเป็นอุกักกัสนุ-นัยในเรื่องนี้ เพราะเป็นที่ทราบได้ว่าหญิงสาวที่ให้แก่ชายหนุ่มรูปงามก็ควรเป็นหญิง
 รูปงามเพื่อให้เหมาะสมกัน ดังข้อความว่า

^{๘๓๔} ปทวิจาร ๓๙๖

^{๘๓๕} มณิสารมัญญสาฎีกา ๒/๕๓/๑๗๔-๗๕

^{๘๓๖} อภิธัมมัตถวิภาวินีโยชนา ๖/๑๒๐/๕๓๒-๓๓

วิภาวนิปาเจ อุกกัสมคตปิรฺจเณทวเสนาติ อุกกัฏฺฐปฺปวตฺตตินิยมนวเสณ. อุกกัฏฺฐจนย-
วเสนาติ วุตฺตํ โหติ. อภิรูปสฺส กณฺหา ทาทพฺพาติ เอตถ กณฺหา ทาทพฺพาติ สามณฺณโต
วุตฺเตปิ อภิรูปสฺส ปุริสสฺสาติ วุตฺตตฺตา กณฺหาปิ อภิรูปกณฺหา เอว วิณฺณายติ. อัย
อุกฺกัฏฺฐจนโย นาม.^{๘๓๗}

ในปาฐะของคัมภีร์วิภาวนี คำว่า อุกกัสมคตปิรฺจเณทวเสณ แปลว่า ด้วยอำนาจ
ของการกำหนดที่สูงที่สุด ความหมายคือ ด้วยอำนาจของอุกกัฏฺฐนัย

ในคำว่า อภิรูปสฺส กณฺหา ทาทพฺพา นี้ คำว่า กณฺหา ทาทพฺพา (ควรให้หญิง
สาว) แม้จะกล่าวโดยสามัญทั่วไป ก็เป็นที่รู้กันว่าแม้หญิงสาวก็เป็นหญิงสาวรูปงาม เพราะ
กล่าวว่า [ให้] แก่หนุ่มรูปงาม วิธีนี้ชื่อว่า อุกกัฏฺฐนัย

แม้รูปนี้ว่าโดยลักษณะคือความแปรปรวนเพียงอย่างเดียว แต่ก็แบ่งออกเป็น ๒
ประเภท คือ ภูตรูป และอุปาทายรูป

คำว่า ภูตรูป หมายความว่า รูปอันเป็นที่เกิดขึ้นของอุปาทายรูป เพราะอุปาทายรูป
ดำเนินไปเนื่องด้วยภูตรูป คำว่า ภูต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภวติ เอตถ อุปาทายรูปนติ ภูตํ = รูปอันเป็นที่เกิดขึ้นของอุปาทายรูป ชื่อว่า ภูตรูป
(ภู ธาตุ + ต ปัจจัยในอิกรณสารถะ) <วิสุทธิ.มหาฎีกา ๑/๔๓๒/๙๖>

ภูตรูปนี้ยังมีอีกชื่อหนึ่งว่า มหาภูตรูป คัมภีร์อภิธัมมวาทารกล่าวถึงความหมายของ
มหาภูตรูป ดังนี้

มหนฺตา ปาตุภูตาติ

มหาภูตสมาติ วา

วณฺจกตฺตา อภูเตน

มหาภูตาติ สณฺณติ.^{๘๓๘}

รูปเหล่านั้นสมมุติว่าเป็นมหาภูต เพราะปรากฏเป็นของใหญ่ คล้ายกับ
มายากร และหลอกลวงด้วยสิ่งที่ไม่จริง

^{๘๓๗}
อนฺุทีปนี ๖/๑๖๐/๒๑๙

^{๘๓๘}
อภิ.วถาร ๖๒๖

ตามข้อความข้างต้น คำว่า มหาภูต มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. รูปใหญ่โตปรากฏชัด = มหุนตา หุตฺวา ภูตา มหาภูตา.
(สัมภวานาบุรพทกรรมธารยสมาส)
๒. รูปที่คล้ายกับมายากร = มหาภูตา วียาติ มหาภูตา.
(มหาภูต ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)
๓. รูปมีสิ่งที่ไม่จริงมากมาย = มหุนตานิ อภูตานิ เอเตสุติ มหาภูตา.
(สัตตมัตตปุริสสมาส)

คัมภีร์ปรหมัตตทปิณีฎีกากล่าวถึงความหมายของมหาภูตรูป ดังนี้

สลกฺขณโต สสมฺภารโต จ มหฺนฺตานิ หุตฺวา ภวนฺติ ปาตุภวนฺตฺติ มหาภูตานิ.
ตานิ หิ อตฺตโน สภาวโตปิ มหฺนฺตานิเอว หุตฺวา ปาตุภวนฺติ อฺปาหารูปานิ อฺปาทายาติ.
ฯเปฯ ตสฺมา ยํ เตสํ อินฺทฺริยานินฺทฺริยพฺพทฺสนฺดานุสฺส ปถวิปฺพพฺพาทิวเสน สมฺมุทฺเต มจฺจ-
กจฺจปาทิวเสน สสมฺภารโต มหฺตตํ. ตปิ สลกฺขณมหฺตตมฺล็กเมวาทิ ทญฺจพฺพํ. มหาภูตาติ
วา โลเก วิสฺสวาทกฺกุญฺเณ มายาการว วา อาวิสนคฺคเณสฺส อจฺินฺเตยฺยญฺจานญฺจเณ ยกฺขาทโย
วา วณฺจกฺกุญฺเณ ยกฺขินฺนิโย วา วุจฺจนฺติ. เตเนวญฺจเณ เตหิ สทิสฺสตุตา อิมานิปิ มหาภูตา วียาติ
มหาภูตานิ.^{๘๓๙}

มหาภูตรูป คือ รูปใหญ่โตปรากฏชัดตามลักษณะและรูปร่างของตน เมื่อเทียบ
เคียงกับอุปาทายรูป มหาภูตรูปใหญ่โตปรากฏชัดตามสภาวะของตน ... ดังนั้น ความ
ใหญ่โตโดยรูปร่างของมหาภูตรูปในกระแสน้ำที่มีใจครองและไม่มีใจครอง โดยความเป็น
แผ่นดิน ภูเขา ปลา และเต่าเป็นต้นในมหาสมุทร มีมูลเหตุคือความกว้างขวางด้วย
ลักษณะของตน

อีกอย่างหนึ่ง มายากรเรียกว่า มหาภูต เพราะเป็นผู้ใช้เล่ห์กลในโลก

อีกอย่างหนึ่ง ยักษ์เป็นต้นเรียกว่า มหาภูต เพราะเป็นสิ่งที่คาดคะเนไม่ได้ในการ
เข้าถึงมนุษย์

อีกอย่างหนึ่ง ยักษ์ณีเรียกว่า มหาภูต เพราะหลอกลวง[ให้หลงผิดโดยจำแลงร่าง
ทั้งดงาม]

^{๘๓๙} ปรหมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๕๔-๕๕

รูปทั้ง ๔ อย่างนี้เหมือนมายากรเป็นต้น เพราะคล้ายกับมายากรเป็นต้นด้วย
ความหมายเหล่านั้น จึงชื่อว่า มหาภูตรูป

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า มหาภูต มีความหมาย ๔ ประการ คือ

๑. รูปใหญ่โตปรากฏชัด = มหุตานี หุตวา ภูตนาติ ปาตุภวณัตติ มหาภูตานิ.

(สัมภวานาบุรพทกรรมธารยสมาส)

๒. รูปที่คล้ายกับมายากร = มหาภูตา วียาติ มหาภูตานิ.

(ลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิตท้าย มหาภูต ที่มีอรรถว่า มายากร)

๓. รูปที่คล้ายกับอมมนุษย์ = มหาภูตา วียาติ มหาภูตานิ.

(ลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิตท้าย มหาภูต ที่มีอรรถว่า ยักษ์)

๔. รูปที่คล้ายกับนางยักษ์ณี = มหาภูตา วียาติ มหาภูตานิ.

(ลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิตท้าย มหาภูต ที่มีอรรถว่า นางยักษ์ณี)

คัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๘๕๐} แสดงความหมายของคำนี้ ๔ ประการ คือ

๑. รูปใหญ่โตปรากฏชัดเจน = มหุต <ใหญ่โต> + ภูต <ปรากฏชัดเจน> = มหุตานี
หุตวา ภูตานิติ มหาภูตานิ (รูปใหญ่โตปรากฏชัดเจน ชื่อว่า มหาภูต)

<สัมภวานาบุรพทกรรมธารยสมาส>

๒-๑ รูปที่คล้ายกับมายากร = มหาภูโต วีย มหาภูตานิ (รูปที่คล้ายกับมายากร ชื่อว่า
มหาภูต) <มหาภูต (มายากร) + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต>

๒-๒ รูปที่คล้ายกับอมมนุษย์ = มหาภูตา วีย มหาภูตานิ (รูปที่คล้ายกับอมมนุษย์ ชื่อว่า
มหาภูต) <มหาภูต (อมมนุษย์) + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต>

๒-๓ รูปที่คล้ายกับนางยักษ์ณี = มหาภูตา วีย มหาภูตานิ (รูปที่คล้ายกับนางยักษ์ณี ชื่อว่า
มหาภูต) <มหาภูต (นางยักษ์ณี) + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต>

๓-๑ รูปที่ดำเนินไปด้วยเหตุอันมาก = มหุต <เหตุอันมาก> + ภูต <ดำเนินไป> =
มหุตเตหิ ฆาสจฺฉาพนาทีหิ ภูตานิ ปวตฺตานิติ มหาภูตานิ (รูปที่ดำเนินไปด้วยเหตุมีอาหารและ
เครื่องนุ่งห่มเป็นต้นเป็นอันมาก ชื่อว่า มหาภูต) <ตติยาตปปริสสมาส>

^{๘๕๐} วิสุทธิ. ๑/๓๕๒/๔๐๕

๓-๒ รูปที่ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็นอันมาก = มหาปริหาร <ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็นอันมาก> + ภูต <เป็น> = มหุตเตหิ ปริหิตัพพานิตี มหาปริหารานิ, มหาปริหารานิ หุตวา ภูตานิ มหาภูตานิ (รูปที่ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็นอันมาก ชื่อว่า มหาภูต <สัมภวานาบุรพทกรรมธารยสมาส มาจาก มหาปริหารภูต ลบ ปริหาร ศัพท์ที่อยู่ท้ายศัพท์หน้า>

๔. ภูตรูปที่มีความแปรปรวนมากมาย = มหาวิการ <มีความแปรปรวนมากมาย> + ภูต <ภูตรูป> = มหาวิกาโร เอตถ อตถิติ มหาวิการวนฺตานิ, มหาวิการวนฺตานิ ภูตานิ มหาภูตานิ <วิเสสนบุรพทกรรมธารยสมาส มาจาก มหาวิการวนฺตฺภูต ลบ วิการวนฺตฺ ศัพท์ที่อยู่ท้ายศัพท์หน้า>

๕. รูปที่ยิ่งใหญ่มีจริง = มหุต <ยิ่งใหญ่> + ภูต <มีจริง> = มหุตตานิ หุตวา ภูตานิ มหาภูตานิ (รูปที่ยิ่งใหญ่มีจริง[โดยปรมาตม์] ชื่อว่า มหาภูต) <สัมภวานาบุรพทกรรมธารยสมาส>

คำว่า อุปาทายรูป หมายความว่า รูปที่เกิดขึ้นอาศัยภูตรูป ไม่ถูกภูตรูปหรืออุปาทายรูปอื่นอาศัย คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

ก. มหาภูตานิ อุปาทาย ปวตฺตํ รูปํ อุปาทายรูป^{๘๔๑} = รูปที่เกิดขึ้นอาศัยภูตรูป ชื่อว่า อุปาทายรูป (วิเสสนบุรพทกรรมธารยสมาส ลบ ปวตฺต ศัพท์เพื่อย่อคำ)

ข. อุปาทียติ นิสฺสยตีติ อุปาทาย^{๘๔๒} = รูปอาศัยภูตรูป ชื่อว่า อุปาทายะ (อุป บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ <ทาเน = ให้> + ย ปัจจัย + อ ปัจจัย), อุปาทายเมว รูปํ อุปาทายรูปํ = รูปอาศัยภูตรูปนั้นแหละ ชื่อว่า อุปาทายรูป (อวธารณบุรพทกรรมธารยสมาส)

ตามรูปวิเคราะห์แรก คำว่า อุปาทาย ประกอบด้วย ตวา ปัจจัยอยู่ท้าย จึงต้องเติม ปวตฺต เข้ามาในรูปวิเคราะห์ ส่วนตามรูปวิเคราะห์หลัง คำว่า อุปาทาย ลง อ ปัจจัยอยู่ท้าย

อุปาทายรูปนี้พบชื่อว่า อุปาหารูป ในที่บางแห่งด้วยการลบ ย อักษร เหมือนคำว่า ปฏิสงขา โยนิโส = ปฏิสงขาย โยนิโส ดังข้อความว่า

อุปาหารูปํ วา ยการโลปวเสน.^{๘๔๓}

อีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า อุปาหารูป ด้วยอำนาจของการลบ ย อักษร

^{๘๔๑} อภิ.สง.อ. ๑/๕๘๔/๓๕๙, นิตฺติ.สุตฺต. ๗/๖๘๓

^{๘๔๒} อภิ.สง.มุลฎีกา ๑/๕๘๔/๑๗๓

^{๘๔๓} นิตฺติ.สุตฺต. ๗/๖๘๓

อุปาทาติ อุปาทายรูปานิ. “ปฏิสงฺขา โยนิโสติอาทิสฺ วีย เอตฺถ ย-การโลโป
ทฎฺฐพฺโ. ^{๘๔๔}

คำว่า อุปาทา คือ อุปาทายรูป ฟังทราบการลบ ย อักษรดังคำนี้ว่า ปฏิ-
สงฺขา โยนิโส (พิจารณาแล้วด้วยปัญญา) เป็นต้น

ภุตรูป ๔

ภุตรูป มี ๔ ประเภท คือ

๑. ปฐวีธาตุ	ธาตุดิน
๒. อาโปธาตุ	ธาตุน้ำ
๓. เตโชธาตุ	ธาตุไฟ
๔. วาโยธาตุ	ธาตุลม

ลักษณะ รส (หน้าที่หรือความบริบูรณ์) ปัจจุบันฐาน (อาการปรากฏหรือผล) ของธาตุ
เหล่านั้น ได้กล่าวไว้แล้วในเรื่องจตุธาตุวัตถาน (การกำหนดธาตุ ๔) ว่าโดยปกติฐาน (เหตุใกล้)
ธาตุทั้งหมดนั้นมีธาตุที่เหลืออีก ๓ อย่าง[ที่อยู่ในรูปกลาปเดียวกัน]เป็นเหตุใกล้

ปฐวีธาตุที่ถูกอาโปธาตุยึดไว้ เตโชธาตุรักษาไว้ตามสมควร วาโยธาตุพุงไว้ จึง
ดำเนินไปได้ มิได้เป็นไปโดยประการอื่น ดังนั้น ปฐวีธาตุนั้นจึงมีธาตุที่เหลืออีก ๓ อย่าง
เป็นเหตุใกล้ แม้ธาตุอื่นนอกจากนี้ก็เช่นเดียวกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อวเสสธาตุ-
ตยปฏฺจจนา (มีธาตุที่เหลืออีก ๓ อย่างเป็นเหตุใกล้) ^{๘๔๕}

ขอกล่าวทบทวนธาตุ ๔ ที่พบในเรื่องจตุธาตุวัตถานมากล่าวไว้โดยย่อ ดังนี้

ปฐวีธาตุ :-

๑. มีลักษณะแข็ง (ปถวีธาตุ กกฺขพิตฺตลกฺขณา)

^{๘๔๔} อภ.วิภาสินีฎีกา ๒/๖๒๔

^{๘๔๕} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๔๓๒/๙๖

๒. มีหน้าที่ดำรง[สหชาตธรรม] (ปติฏฺฐานรสา)
๓. ปรากฏ[แก้แค้นของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการรับ[สหชาตธรรม]ไว้ (สมปฏิจฺจนปจฺจุปฺปฏฺจนา)
๔. มีธาตุที่เหลืออีก ๓ อย่าง[ที่อยู่ในรูปกลาปเดียวกัน]เป็นเหตุไถ่ (เสสสุตตตฺย-
ปฏฺจนา)

อาโปธาตุ :-

๑. มีลักษณะไหล (อาโปธาตุ ปคฺขรณลกฺขณา)
๒. มีหน้าที่เพิ่มพูน[สหชาตรูป] (พฺรหฺนรสา)
๓. ปรากฏ[แก้แค้นของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการยึด[สหชาตธรรม]ไว้ (สงฺคหปจฺจุปฺปฏฺจนา)
๔. มีธาตุที่เหลืออีก ๓ อย่าง[ที่อยู่ในรูปกลาปเดียวกัน]เป็นเหตุไถ่ (เสสสุตตตฺย-
ปฏฺจนา)

เตโชธาตุ :-

๑. มีลักษณะร้อน (เตโชธาตุ อุณฺหตตลกฺขณา)
๒. มีหน้าที่ทำให้สุก (ปริปาจนรสา)
๓. ปรากฏ[แก้แค้นของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการทำให้[สหชาตธรรม]อ่อนนุ่ม (มทฺทวานุป-
ปทานปจฺจุปฺปฏฺจนา)
๔. มีธาตุที่เหลืออีก ๓ อย่าง[ที่อยู่ในรูปกลาปเดียวกัน]เป็นเหตุไถ่ (เสสสุตตตฺย-
ปฏฺจนา)

วาโยธาตุ :-

๑. มีลักษณะตึง (วาโยธาตุ วิตฺถมณลกฺขณา)
๒. มีหน้าที่เคลื่อนไหว (สมุทฺติรณรสา)
๓. ปรากฏ[แก้แค้นของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการผลักดัน (อภินิหารปจฺจุปฺปฏฺจนา)
๔. มีธาตุที่เหลืออีก ๓ อย่าง[ที่อยู่ในรูปกลาปเดียวกัน]เป็นเหตุไถ่ (เสสสุตตตฺย-
ปฏฺจนา)

คำอธิบายโดยย่อของมหาภูตรูป ๔ มีดังนี้ คือ

๑. ปฐวีธาตุ^{๘๔๖} คือ ธาตุดิน มีลักษณะแข็งหรืออ่อน มีอยู่ทั้งภายในและภายนอก ร่างกาย ความแข็งหรืออ่อนนี้ไม่มีสภาพแน่นอน หากนำสิ่งที่ชาวโลกคิดว่าแข็งไปเทียบกับสิ่งที่ แข็งกว่า สิ่งนั้นก็กลายเป็นสิ่งที่อ่อนกว่าไป เช่น แม่หินจะแข็งกว่าไม้แต่เมื่อนำไปเทียบกับ เหล็ก หินก็นับว่าอ่อน หรือเหล็กก็นับว่าอ่อนเมื่อนำไปเทียบกับเหล็กกล้า

ในบรรดาอวัยวะ ๓๒ อย่างภายในร่างกายที่เรียกว่า อากาโร ๓๒ อวัยวะที่เป็นปฐวีธาตุมี ๒๐ อย่าง คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า และมันสมอง

๒. อาโปธาตุ^{๘๔๗} คือ ธาตุน้ำ มีลักษณะไหลหรือเกาะกุม จะเห็นได้ว่า น้ำกับน้ำแข็งเป็น สิ่งเดียวกัน ต่างกันที่ลักษณะไหลหรือเกาะกุมเท่านั้น มีอยู่ทั้งภายในและภายนอกในร่างกาย อวัยวะ ภายในร่างกายที่เป็นอาโปธาตุมี ๑๒ อย่าง คือ ดี เสลด น้ำเหลือง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ขี้ขี้ และมูล

๓. เตโชธาตุ^{๘๔๘} คือ ธาตุไฟ มีลักษณะเย็นหรือร้อน เป็นอนุกรมวิธานที่แต่ละคนตีค่าต่าง กัน มีอยู่ทั้งภายในและภายนอกในร่างกาย เตโชธาตุภายในร่างกายมี ๔ อย่าง คือ ธาตุไฟที่ให้ความ อบอุ่นแก่ร่างกาย ธาตุไฟที่ทำให้กายทรุดโทรม ธาตุไฟที่ทำให้กายกระวนกระวาย และธาตุไฟ ย่อยอาหาร

๔. วาโยธาตุ^{๘๔๙} ธาตุลม มีลักษณะหย่อนหรือตึง มีอยู่ทั้งภายในและภายนอกในร่างกาย วาโยธาตุภายในร่างกายมี ๖ อย่าง คือ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมใน ลำไส้ ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจออกและลมหายใจเข้า

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๘๕๐} แสดงความหมายของปฐวี ดังนี้

ปฐวี คือ รูปประจักษ์ หมายความว่า ประจักษ์โดยความเป็นที่ตั้งของรูป[อื่น] ซึ่ง เกิดร่วมกัน

อีกอย่างหนึ่ง ปฐวี คือ รูปที่มีสภาพใหญ่เกิดขึ้น

^{๘๔๖} ม.อ. ๑๔/๒๔๗/๓๐๗

^{๘๔๗} ม.อ. ๑๔/๓๕๑/๓๐๘

^{๘๕๐} ปรมัตถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๕๕

^{๘๔๗} ม.อ. ๑๔/๓๕๐/๓๐๗-๘

^{๘๔๘} ม.อ. ๑๔/๓๕๒/๓๐๘

อีกอย่างหนึ่ง ปฐวี คือ รูปที่พึงยกย่องโดยประการต่างๆ ด้วยหมู่คุณนานัปการ
ว่า รูปนี้เป็นที่ตั้ง ที่ดำรง เป็นฐานะพื้นภูมิของรูปอื่น เพราะเป็นที่ตั้งของรูปร่างแห่งรูป
ทุกอย่าง เป็นต้น

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า ปถวี มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ก. รูปประจักษ์ = ปถยตีติ ปถวี (ปถ ธาตุ = ปรากฏ + ภาวิ ปัจจัย)
- ข. รูปที่มีสภาพใหญ่เกิดขึ้น = ปถุ มหนตี หุตวา ชายตีติ ปถวี (ปถุ ศัพท์ + อี อิตถิ-
ปัจจัย)
- ค. รูปที่พึงยกย่องโดยประการต่างๆ = ปกาเรน ถียตีติ ปถวี (ป บพหน้า + ถุ ธาตุ =
ยกย่อง + อ ปัจจัย)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๘๕๑} แสดงความหมายของอาโป ดังนี้

อาโป คือ รูปแผ่ไปสู่สหชาตรูป

อีกอย่างหนึ่ง อาโป คือ รูปที่ทำให้สหชาตรูปเจริญเพิ่มพูน

อีกอย่างหนึ่ง อาโป คือ รูปรักษาสหชาตรูปยั่งยืนกว่าไม่ไห้ไม่กระจัดกระจาย

อีกอย่างหนึ่ง อาโป คือ รูปที่รวบรวมสหชาตรูปไว้เหมือนซึมซับเข้าไป

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า อาโป มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- ก. รูปแผ่ไปสู่สหชาตรูป = อาเปติ สหชาตรูปานิ พยาเปตวา ตัญญตีติ อาโป (อาป ธาตุ
= แผ่ไป + อ ปัจจัย)
- ข. รูปที่ทำให้สหชาตรูปเจริญเพิ่มพูน = อปฺปายติ ตานิ สฺมฺมจฺจุ พฺรหฺเมติ วฑฺฒเตตีติ อาโป
(อา บพหน้า + ปา ธาตุ = เจริญ + อ ปัจจัย)
- ค. รูปรักษาสหชาตรูปยั่งยืน = ตานิ ภูโส ปาติ รกฺขตีติ อาโป (อา บพหน้า + ปา ธาตุ
= รักษา + อ ปัจจัย)
- ฌ. รูปที่รวบรวมสหชาตรูป = ปิวติ ตานิ สงฺคณฺหติ สมฺปิณฺเฑตีติ อาโป (อา บพหน้า +
ปา ธาตุ = รวบรวม + อ ปัจจัย)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๘๕๒} แสดงความหมายของเตโช ดังนี้

เตโช คือ รูปปรากฏระหว่างสหชาตธรรมเหมือนรุ่งโรจน์ด้วยความแก่กล้า

อีกอย่างหนึ่ง เตโช คือ รูปที่ทำให้สหชาตธรรมมีกำลังแก่กล้า

อีกอย่างหนึ่ง เตโช คือ รูปทำให้ร้อน

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า เตช มีความหมาย ๓ ประการ คือ

ก. รูปปรากฏระหว่างสหชาตธรรม = เตชติ สหชาตมฺมานํ มชฺเณ ปกาสตีติ เตโช
(ติช ธาตุ = ปรากฏ + ณ ปัจจัย)

ข. รูปที่ทำให้สหชาตธรรมมีกำลังแก่กล้า = เตเชติ นิเสติ สหชาตมฺเม ติกฺขณมฺพล
กโรตีติ เตโช (ติช ธาตุ = ทำให้แก่กล้า + ณ ปัจจัย)

ค. รูปทำให้ร้อน = เตเชติ ปริปาเจติ อุสฺมาเปตีติ เตโช (ติช ธาตุ = ทำให้ร้อน + ณ
ปัจจัย)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๘๕๓} แสดงความหมายของวาโย ดังนี้

วาโย คือ รูปเคลื่อนไหว กล่าวคือ กระทำมหาภูตรูปให้ไปสู่สถานที่อื่นโดยเป็น
เหตุให้เกิดในสถานที่อื่นได้

อีกอย่างหนึ่ง วาโย คือ รูปที่นำสหชาตธรรมไปโดยไม่ให้หยุดนิ่ง

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า วาย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. รูปเคลื่อนไหว = วายติ สมิเรตีติ วาโย (วา ธาตุ = เคลื่อนไหว + ณ ปัจจัย)

ข. รูปที่นำสหชาตธรรมไป = วายติ สหชาตมฺเม วหตีติ วาโย (วา ธาตุ = นำไป + ณ
ปัจจัย)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๘๕๔} กล่าวถึงลักษณะของมหาภูตรูป ๔ โดยละเอียด ดังนี้

ในบรรดามหาภูตรูปเหล่านั้น ปฐวีธาตุมีลักษณะแข็ง อาโปธาตุมีลักษณะเกาะกุม
เตโชธาตุมีลักษณะร้อน วาโยธาตุมีลักษณะตั้ง

^{๘๕๒} ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๕๕

^{๘๕๔} ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๕๖

^{๘๕๓} ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๕๕-๕๖

อุปาทายรูป ๒๔

อุปาทายรูป มี ๒๔ ประเภท คือ

๑. จักขุประสาท รูปใสคือตา
๒. โสตประสาท รูปใสคือหู
๓. ชานประสาท รูปใสคือจมูก
๔. ชิวหาประสาท รูปใสคือลิ้น
๕. กายประสาท รูปใสคือกาย
๖. รูปารมณ สี
๗. สัททารมณ เสียง
๘. คันธารมณ กลิ่น
๙. รสารมณ รส
๑๐. อิตถินทริย รูปเป็นใหญ่ในความเป็นหญิง
๑๑. ปุริสินทริย รูปเป็นใหญ่ในความเป็นชาย
๑๒. ชีวิตินทริย รูปเป็นใหญ่ในควมมีชีวิตอยู่
๑๓. หทัยวัตถุ รูปอาศัยอยู่ในหัวใจ
๑๔. กายวิญญูติ รูปสื่อความหมายทางกาย
๑๕. วจีวิญญูติ รูปสื่อความหมายทางวาจา
๑๖. อากาสธาตุ ช่องว่างระหว่างรูปกลาป
๑๗. รูปลหุตา ความเบาของรูป
๑๘. รูปมฤดา ความอ่อนของรูป
๑๙. รูปกัมมัณญูตา ความควรใช้งานของรูป
๒๐. อุปจยรูป การเกิดขึ้นของรูป
๒๑. สันตติรูป การดำเนินไปของรูป

๒๒. ชรตารูป ความชราของรูป
 ๒๓. อนิจจตารูป ความไม่เที่ยงของรูป
 ๒๔. กพพีการาหาร อาหารคือค้ำข้าว

อุปาทายรูป ๒๔ ดังกล่าวแบ่งออกเป็น ๑๐ ประเภท ดังนี้

๑. ปสาทรูป รูปใสที่เหมือนกระจกเงาอันใสสะอาด เป็นเหตุให้จิตรับรู้อรูปที่มากระทบกับตา หู จมูก ลิ้น กาย มี ๕ ประเภท คือ

ก. จักขุปสาทรูป คือ จักขุประสาทที่มีความใส เป็นเหตุให้จิตรับรู้อรูปที่เห็นทางตาซึ่งอยู่ตรงหน้าได้ จักขุปสาทรูปนี้อยู่ท่ามกลางลูกตาดำ มีขนาดเท่าหัวเส้นอยู่กลางแฉกตาดำที่มีตาขาวแวดล้อม ซึมซับอยู่ในเยื่อตา ๗ ชั้นเหมือนน้ำมันที่ซึมซับอยู่ในสาลี ๗ ชั้น

ข. โสตปสาทรูป คือ โสตประสาทที่มีความใส เป็นเหตุให้จิตรับรู้เสียงที่ได้ยินทางหูได้ โสตปสาทรูปนี้มีลักษณะคล้ายวงแหวนอยู่ในช่องหู ซึมซับอยู่ในสถานที่ที่มีขนห่ออ่อนสีแดง

ค. ฆานปสาทรูป คือ ฆานประสาทที่มีความใส เป็นเหตุให้จิตรับรู้กลิ่นทางจมูกได้ ฆานปสาทรูปนี้มีลักษณะคล้ายกีบแพะอยู่ในช่องจมูก

ฌ. ชิวหาปสาทรูป คือ ชิวหาประสาทที่มีความใส เป็นเหตุให้จิตรับรู้รสทางลิ้นได้ ชิวหาปสาทรูปนี้มีลักษณะคล้ายปลายกลีบดอกบัวอยู่ในท่ามกลางลิ้น

ง. กายปสาทรูป คือ กายประสาทที่มีความใส เป็นเหตุให้จิตรับรู้สัมผัสทางกายได้ กายปสาทรูปนี้มีปรากฏในร่างกายทุกส่วนคล้ายกับน้ำมันที่ซึมซับอยู่ในผ้านุ่น สถานที่ที่ไม่มีกายปสาทรูปในร่างกายมี ๕ แห่ง คือ ที่ดำรงอยู่แห่งไพธายุย่อยอาหาร, ปลายผม, ปลายขน, ปลายเล็บ และหนังหนาทึบแห่งสนิท

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๘๕๖} กล่าวถึงลักษณะที่มหาภูตรูปอุปถัมภ์ปสาทรูป ๕ ดังนี้

ปสาทรูปทั้ง ๕ ย่อมให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารของจิตที่เกิดทางปัญจทวารตามสมควร [เช่น จักขุประสาทเป็นจักขุวัตถุและจักขุทวารของจักขุวิญญาณจิต เป็นต้น] ธาตุแต่ละอย่างในธาตุ ๔ มีหน้าที่กระทำอุปการะแก่ปสาทรูปหนึ่งๆ คือ การทรงไว้

(ปฐวีธาตุ) การเกาะกุม (อาโปธาตุ) การสูกอม (เตโชธาตุ) และการเคลื่อนไหว (วาโยธาตุ) เปรียบเหมือนพระพี่เลี้ยงทั้ง ๔ ที่มีหน้าที่บำรุงเลี้ยงดูขัตติยกุมาร คือ การอุ้ม ให้ สรงสนาน แต่งพระองค์ และถวายงานพัด ทั้งอุตุ จิต และอาหารก็อุปถัมภ์ปสาทรูป ประดุจพระราชบิดา พระเชษฐา และพระพี่นางผู้อุปถัมภ์ขัตติยกุมารอยู่ ชีวิตินทรีย์ย่อม ตามคัมครองปสาทรูปเป็นอย่างดีคล้ายหมอลงทศปาโมกข์ที่พระราชาทรงแต่งตั้งให้ ตามคัมครองขัตติยกุมาร แม้อุปาทายรูปมีสี่เป็นต้นก็แวดล้อมปสาทรูปเปรียบเสมือนบุตร อำมาตย์ผู้เกิดร่วมกันแวดล้อมขัตติยกุมารอยู่

ขั้นชื่อว่าจิตของเหล่าสัตว์เป็นสภาพอันวิจิตร สัญญาวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่ง จิต ตัณหาวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งสัญญา กรรมวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งตัณหา และมหาภูตรูปอันเกิดจากกรรมย่อมวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งกรรม ปสาทรูปเหล่านี้จึง วิจิตรแตกต่างกันเพราะความวิจิตรแห่งมหาภูตรูป ความจริงแม้ปสาทรูปจะเป็นรูปใส บางอย่างก็ควรให้รูปกระทบ ไม่ควรให้เสียงเป็นต้นกระทบ บางอย่างควรให้เสียงเป็นต้น กระทบ ไม่ควรให้รูปกระทบ เพราะเหตุนั้น ปสาทรูปจึงมีลักษณะไม่ระคนกันเองหรือ ระคนกับรูปอื่น

๒. โคจรรูป รูปที่เป็นอารมณ์ของตา หู จมูก ลิ้น กาย โคจรรูปนี้มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า วิสยรูป มี ๕ ประเภท คือ

ก. วัณณรูป คือ สีที่มีลักษณะต่างๆ ปรากฏให้เห็นทางตา คือ ในขณะที่เห็นรูปทาง ตานั้น จักขุวิญญาณจิตหรือจิตที่รับรู้อารมณ์ทางตาจะเห็นเพียงสีที่มีลักษณะต่างๆ เท่านั้น ไม่ สามารถรับรู้ว่าเป็นสัณฐานสั้นหรือยาว กลมหรือแบน ต่อเมื่อมนโณวิญญาณจิตหรือจิตที่รับรู้ อารมณ์ทางใจเกิดขึ้น เราจึงจะรู้สัณฐานได้ เปรียบเทียบได้กับการแวงคบไฟเป็นวงกลมในเวลา กลางคืน จักขุวิญญาณจิตจะเห็นสีของไฟเท่านั้น มโนวิญญาณจิตที่เกิดต่อมาจึงจะรับรู้ลักษณะ เป็นวงกลมของไฟ[ที่แวงอยู่]

ข. สัททรูป คือ เสียงที่มีลักษณะต่างๆ ปรากฏให้รับรู้ทางหู

ค. คันธรูป คือ กลิ่นที่มีลักษณะต่างๆ ปรากฏให้รับรู้ทางจมูก

ฌ. รสรูป คือ รสที่มีลักษณะต่างๆ ปรากฏให้รับรู้ทางลิ้น

ง. โผฏฐัพพรูป คือ สัมผัสที่มีลักษณะต่างๆ ปรากฏให้รับรู้ทางกาย

๓. ภาวรูป คือ รูปที่เป็นมูลเหตุให้เกิดความเป็นเพศหญิงหรือเพศชาย ภาวรูปนี้เป็นรูปชนิดหนึ่งที่เกิดจากกรรมและเกิดตั้งแต่ปฏิสนธิ ทำหน้าที่กำกับดูแลร่างกายให้ปรากฏความเป็นเพศหญิงหรือเพศชายตามสมควรแก่กรรมที่ส่งผลเป็นเพศนั้นๆ มี ๒ ประเภท คือ

ก. อิตถิภาวรูป คือ รูปที่เป็นมูลเหตุให้เกิดความเป็นเพศหญิง ทำหน้าที่กำกับดูแลร่างกายให้ปรากฏความเป็นเพศหญิง รูปชนิดนี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อิตถินทรีย์ คือ รูปที่เป็นใหญ่ในความเป็นหญิง เพราะทำให้เกิดรูปที่เกี่ยวกับเพศหญิง

ข. ปุริสภาวรูป คือ รูปที่เป็นมูลเหตุให้เกิดความเป็นเพศชาย ทำหน้าที่กำกับดูแลร่างกายให้ปรากฏความเป็นเพศชาย รูปชนิดนี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปุริสินทรีย์ คือ รูปที่เป็นใหญ่ในความเป็นชาย เพราะทำให้เกิดรูปที่เกี่ยวกับเพศชาย

๔. หทยรูป คือ รูปอันเป็นที่ตั้งแห่งจิต ๗๙ ดวงที่เรียกว่า มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ รูปชนิดนี้ซึมซับอยู่ในเลือดปริมาณเท่าอุ้งมือที่อยู่ภายในช่องเนื้อของหัวใจ

๕. ชีวิตรูป คือ รูปที่เป็นพลังงานอย่างหนึ่ง ทำหน้าที่อุปถัมภ์รูปที่เกิดจากกรรม (กรรมรูป) ให้คงอยู่ต่อไปตลอดอายุขัยที่กรรมกำหนดไว้ ท่านเปรียบรูปชนิดนี้ว่าเหมือนน้ำในสระที่หล่อเลี้ยงต้นบัวไว้หลังจากที่เมล็ดพันธุ์เปื่อยยุลง ในเวลาปฏิสนธินั้น[ชนก]กรรมที่ส่งผลได้เกิดขึ้นเพียงครั้งเดียวแล้วดับไป ชีวิตรูปที่เกิดร่วมกับรูปอื่นๆ จึงทำหน้าที่รักษารูปที่เกิดจากกรรมให้ดำรงอยู่ต่อไปตลอดร้อยปี, พันปี หรือหนึ่งหมื่นหกพันปีตามสมควรแก่อำนาจของกรรมที่ส่งผลให้เกิดในภพนั้นๆ

๖. อาหารรูป คือ รูปที่เป็นพลังงานในอาหารที่บุคคลดื่มกิน ซึ่งเรียกว่า โอหารูป แม้โอหารูปที่นับเข้าในกลุ่มรูปอื่นก็จัดว่าเป็นอาหารรูปเช่นเดียวกัน

๗. ปริจเฉทรูป คือ ช่องว่างระหว่างรูปกลาปหรือหมู่รูปที่ทำหน้าที่คั่นรูปกลาปแต่ละส่วนไม่ให้ปะปนกัน หรือเป็นอากาศธาตุที่นับว่าเป็นส่วนที่สุตของรูปกลาปนั้นๆ ถ้าพูดตามหลักวิทยาศาสตร์ในปัจจุบัน ปริจเฉทรูปคล้ายช่องว่างที่มีอยู่ระหว่างเซลล์แต่ละเซลล์ของร่างกาย

๘. วิญญัตติรูป คือ การเคลื่อนไหวกายหรือวาจาที่ทำให้ผู้อื่นเข้าใจความประสงค์ของตน มี ๒ อย่าง คือ

ก. กายวิญญัตติรูป คือ การเคลื่อนไหวกายที่ทำให้ผู้อื่นเข้าใจความประสงค์ของตน ได้แก่ การแสดงท่าทางที่มีความหมายซึ่งตนเองและผู้อื่นสามารถเข้าใจได้

ข. วจีบัญญัติรูป คือ การเคลื่อนไหวจากที่ทำให้ผู้อื่นเข้าใจความประสงค์ของตน ได้แก่ การพูดออกมาเป็นถ้อยคำที่มีความหมายซึ่งตนเองและผู้อื่นสามารถเข้าใจได้

๙. วิจารณ์รูป คือ รูปที่เปลี่ยนแปลงจากสภาพเดิมเป็นรูปเบา รูปอ่อน หรือรูปที่ควรใช้งานทางกาย มี ๓ อย่าง คือ

ก. ลหุตา रूप คือ รูปเบาที่ก่อให้เกิดความเบาในร่างกายของคนที่ยังมีชีวิต รูปชนิดนี้เหมือนความเบาสบายของคนที่ไม่มียโรค เป็นเหตุให้การเคลื่อนไหวในอริยาบทต่างๆ เป็นไปโดยสะดวก เมื่อรูปนี้มีกำลังด้วยอำนาจของอภิญญาจะทำให้เหาะได้ด้วยความเบาของรูปนี้

ข. มุทุตา रूप คือ รูปอ่อนที่ก่อให้เกิดความอ่อนในร่างกายของคนที่ยังมีชีวิต มีสภาพยืดหยุ่นไม่แข็งตึง รูปชนิดนี้เหมือนหนังที่อ่อนนุ่มซึ่งถูกชักฟอกดีแล้ว เป็นเหตุให้เกิดความคล่องตัวในการทำกิจต่างๆ เมื่อรูปนี้มีกำลังด้วยอำนาจของอภิญญาจะทำให้เนรมิตร่างกายให้เล็กหรือใหญ่ได้ด้วยความอ่อนของรูปนี้

ค. กัมมัฏฐตา रूप คือ รูปที่ควรใช้งานทางกายของคนที่ยังมีชีวิต ทำให้สามารถใช้ร่างกายได้อย่างพอเหมาะพอดีกับกิริยาทางกาย รูปชนิดนี้เหมือนทองคำที่หลอมดีแล้วเหมาะแก่การนำไปหล่อเป็นรูปพรรณต่างๆ เมื่อรูปนี้มีกำลังด้วยอำนาจของอภิญญาจะทำให้ดำดินหรือเดินผ่านภูเขาได้เหมือนเดินในที่โล่งด้วยความเหมาะแก่กิริยาทางกายของรูปนี้

๑๐. ลักษณะรูป คือ รูปที่เป็นเหตุให้รู้ถึงเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของนิพผันรูป เพราะนิพผันรูปดังกล่าวประกอบด้วยลักษณะที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป การเกิดขึ้นและการสืบทอดเป็นต้นของรูปดังกล่าวนี้ถือว่าเป็นรูปจำพวกหนึ่ง ท่านเปรียบเหมือนต้นไม้, ใบไม้, ดอกไม้ หรือผลไม้ ที่มี ๔ ขั้นตอน คือ การเกิดขึ้น, การเติบโต, การเปลี่ยนแปลงเมื่อเติบโตเต็มที่แล้ว และการดับสูญไป ลักษณะรูปมี ๔ อย่าง คือ

ก. อุปจยรูป คือ การเกิดขึ้นของรูปที่ก่อตัวขึ้นตั้งแต่วาระแรกของปฏิสนธิกาลของสัตว์ที่เกิดในครรภ์หรือฟองไข่ แล้วค่อยๆ เจริญเติบโตขึ้นจนเป็นรูปที่บริบูรณ์ด้วยตา หู จมูก ลิ้น หรือหมายถึงรูปที่ก่อตัวขึ้นและเติบโตทันทีของสัตว์ที่เกิดในยางเหนียวและสัตว์ที่ผุดเกิดทันที

ข. สันตติรูป คือ การสืบทอดของรูป หมายความว่า เมื่อรูปต่างๆ เกิดขึ้นแล้วก็ดำรงอยู่ต่อไปได้ เพราะเมื่อรูปเก่าเสื่อมสลายดับสิ้นไป รูปใหม่ก็เกิดขึ้นมาแทนที่ต่อเนื่องกันไปเหมือนลูกโซ่

ค. ชรตารูป คือ ความเปลี่ยนแปลงเสื่อมโทรมของรูปที่เติบโตเต็มที่แล้ว

ฌ. อนิจจตารูป คือ ความไม่เที่ยงของรูป หมายความว่า หลังจากทีรูปได้เปลี่ยนแปลงเสื่อมโทรมตามกาลเวลาแล้ว ก็จักแตกดับไปในที่สุด ไม่สามารถดำรงอยู่ได้ตลอดไป

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา อธิบายเหตุที่พระพุทธองค์ทรงแสดงลำดับของมหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ โดยสรุปความได้ว่า :-

๑. ภูตรูป เพราะเป็นมูลฐานของรูปธรรมทุกอย่างด้วยความเป็นที่อาศัย

๒. ปสาทรูป ๕ มีจักขุประสาทเป็นต้นในเบื้องแรกของอุปาทายรูป เพราะเป็นมูลฐานของรูปกายด้วยความเป็นธรรมภายใน

๓. รูปารมณ์เป็นต้น ๔ อย่างเพื่อแสดงว่ารูปเป็นต้นนี้เป็นอารมณ์ของปสาทรูปที่รับอารมณ์เหล่านั้น ส่วนโณภูมิจักขุประสาทมิได้ถือเอาในอุปาทายรูปนี้ เพราะไม่ใช่อุปาทายรูป และถูกถือเอาด้วยคำว่า ภูต (ภูตรูป) แล้ว

๔. อิตถินทรีย์และปริสินทรีย์ทั้งสองต่อจากโคจรรูปนั้นเพื่อแสดงว่า อตภาพนั้นนับเนื่องเข้าเป็นสตรีหรือบุรุษด้วยอินทริยรูป ๒ เหล่านี้

๕. ชีวิตินทรีย์ต่อจากอินทริยรูปนั้นเพื่อแสดงว่า บุคคลย่อมเรียกได้ว่ามีชีวิตอยู่ด้วยชีวิตรูปนี้

๖. หทัยวัตถุเพื่อแสดงว่า อตภาพนั้นย่อมสำเร็จประโยชน์ตนเป็นต้นได้เมื่อวิญญูณจิตดำเนินไปโดยอาศัยหทัยวัตถุนี้

๗. วิญญูตติรูป ๒ เพื่อแสดงว่า ความพยายามทางกายและวาจาทุกอย่างของอตภาพนั้นย่อมมิได้ด้วยอำนาจของวิญญูตติรูป ๒ เหล่านี้

๘. อากาสธาตุเพื่อแสดงว่า ขอบเขตและหนทางของรูปกายนี้ย่อมมิได้ด้วยอากาสธาตุนี้

๙. ลหุตารูปเป็นต้นเพื่อแสดงว่า รูปกายนั้นเกิดความสุขและดำเนินไปเป็นต้นด้วยรูปทั้ง ๓ เหล่านี้^{๘๕๗}

^{๘๕๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๓๒/๙๘

๑๐. กพพีการหารเพื่อแสดงว่า กพพีการหารนี้เป็นเครื่องอุปถัมภ์กระแสรูปที่มีกลุ่มสมุฏฐาน ๔ ทั้งหมดนี้

ลักษณะเป็นต้นของอุปาทายรูป ๒๔

ปสาทรูป ๕

[๔๓๓] ในอุปาทายรูปเหล่านั้น

จักขุประสาท :-

๑. มีลักษณะคือความใสแห่งมหาภูตรูปอันควรให้รูปปรากฏได้ หรือมีลักษณะคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากเห็น [รูปต้นหา] (รูปาภิ-
ฆาตารหตภูตปสาทลขณํ ทญฺจุกามตานิทานกมุสมมุฏฐานภูตปสาทลขณํ วา จกฺขุ)

๒. มีหน้าที่ดังไปหารูปารมณํ (รูปesu อวิณฺณรลํ) [การดังไปหารูปารมณํ คือ การช่วยนำบุคคลหรือจิตให้เห็นรูปารมณํที่มาปรากฏนั่นเอง]

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยความเป็นที่ตั้งของจิตเห็น[คือจักขุวิญญาณ] (จกฺขุวิณฺณณสส อารารภาวปจฺจุปฺปจฺจํ)

๔. มีมหาภูตรูป[ในรูปกลาปเดียวกัน]ที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากเห็นเป็นเหตุใกล้ (ทญฺจุกามตานิทานกมุสมมุฏฐปทญฺจุจํ) [คือ แม้จักขุประสาทจะเป็นกรรมชรูปที่เกิดจากกรรม จึงนับว่ามีกรรมเป็นเหตุได้อีกด้วย แต่มหาภูตรูปเป็นเหตุใกล้ของจักขุประสาท เพราะจักขุประสาทดังกล่าวต้องอาศัยมหาภูตรูปเกิดขึ้น]

จักขุประสาทเป็นความใสของมหาภูตรูปที่มีลักษณะ ๒ ประการ คือ

ก. มหาภูตรูปอันควรให้รูปปรากฏได้ หมายความว่า มหาภูตรูปตามปกติไม่มีความใสที่ทำให้เห็นรูปได้ แต่จักขุประสาทเป็นอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป มีลักษณะทำให้เห็นรูปได้เมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมมูล ไม่ว่ารูปดังกล่าวจะมาปรากฏแล้วหรือยังไมมาปรากฏก็ตาม

ข. มหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากเห็น หมายความว่า กามตัณหา คือ ความพอใจกามคุณ และรูปตัณหา คือ ความพอใจรูป เป็นเหตุของกรรม ที่ก่อให้เกิดอภยตนะที่มีอายตนะบริบูรณ์หรือไม่บริบูรณ์ (กรรมดังกล่าวคือกรรมที่ทำให้ การเกิดอายตนะ หรือกรรมที่เกิดขึ้นแก่ผู้ที่ไม่อาจจัดตัณหาได้ด้วยอริยมรรค ซึ่งทำให้ มีความอยากจะเห็นหรือได้ยินเป็นต้น จัดเป็นมูลเหตุทำให้เกิดอายตนะได้ตามสมควร เช่น ผู้ที่เห็นโทษของนามแล้วเจริญรูปฌานที่เบือนหน้านาม จึงไปเกิดในรูปภูมิที่ไม่มี รูปอายตนะใด ๆ) ที่เรียกว่าความอยากเห็น เพราะเป็นความต้องการภพที่มีอายตนะนั้น ๆ ที่จริงแล้วตัณหาอันเป็นมูลเหตุของภพนั้น ๆ ได้รับเอาอายตนะที่ควรเกิดขึ้นในภพนั้น ๆ เป็นอารมณ์ จึงกล่าวว่ากามตัณหาเป็นต้นคือความอยากเห็นเป็นต้น^{๘๕๘}

ต่อจากนี้ไปจะกล่าวถึงรูปวิเคราะห์ของรูปแต่ละอย่างในรูป ๒๘ ประเภทตามข้อความที่ ระบุไว้ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา ที่จริงแล้วรูปวิเคราะห์เหล่านี้มีพบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา หลายฉบับ เช่น อัญญสาลินี อภิธัมมวาทาร อภิธัมมัตถวิภาวินี วิสุทธิมรรคมหาฎีกา เป็นต้น แต่ละ คัมภีร์อาจมีรูปศัพท์ทางภาษาต่างกันไปบ้าง อย่างไรก็ตาม ทั้งหมดมีความหมายเหมือนกัน ส่วน ผู้แปลขอกล่าวถึงรูปวิเคราะห์เหล่านี้ตามข้อความในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกาที่แต่งขึ้นหลังสุดและ สมบูรณ์ที่สุด

คำว่า จกฺขุ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

ก. รูปบอกทางราบเรียบและทางขรุขระ = จกฺขติ สมวิสมํ อาจิกฺขติติ จกฺขุ.

(จกฺข ธาตุ = บอก + ณฺ บัณฑิตในกัตตุสาธนะ)

ข. รูปยินดีรูปารมณฺ์ เพราะไม่ทอดทิ้งรูปารมณฺ์ที่มาปรากฏ = รูปํ อสฺสาเทติติ จกฺขุ.

(จกฺข ธาตุ = ยินดี + ณฺ บัณฑิตในกัตตุสาธนะ)

ค. รูปแสดงรูปารมณฺ์ = รูปํ วิภาเวติติ จกฺขุ.

(จกฺข ธาตุ = แสดง + ณฺ บัณฑิตในกัตตุสาธนะ)

โสตประสาท :-

๑. มีลักษณะคือความใสแห่งมหาภูตรูปอันควรให้เสียงปรากฏได้ หรือมีลักษณะคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากฟัง [สัททัตถะ] (สัททาทิ-
ฆาตารหุตปฺปสาทลฺกขณํ โสตุกามตานิทานกมฺมสมฺภูจฺจณภูตปฺปสาทลฺกขณํ วา โสตํ)
๒. มีหน้าที่ดังไปหาสัททารมณ (สทฺทสฺส อวิณฺณรลํ)
๓. ปรากฏ[แก่]ญาณของผู้ปฏิบัติด้วยความเป็นที่ตั้งของจิตได้ยิน[คือโสตวิณฺญาณ]
(โสตวิณฺญาณสฺส อารทฺธภาวปจฺจุปฺปจฺจณํ)
๔. มีมหาภูตรูป[ในรูปกลาปเดียวกัน]ที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากฟังเป็น
เหตุใกล้ (โสตุกามตานิทานกมฺมชฺชภูตปฏฺจจฺจณํ)

คำว่า โสต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ก. รูปได้ยิน = สฺสนาตฺติติ โสตํ (กัตตุสสารณะ)
- ข. รูปทำให้ผู้ฟังได้ยิน = สฺสนนฺติ เอเตนาติ โสตํ หรือ สฺสยฺยนฺติ เอเตนาติ โสตํ.
(กรณสสารณะ)

ฆานประสาท :-

๑. มีลักษณะคือความใสแห่งมหาภูตรูปอันควรให้กลิ่นปรากฏได้ หรือ มีลักษณะคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากดมกลิ่น [คันธัตถะ] (คนธาทิ-
ภิกษาทารหุตปฺปสาทลฺกขณํ, ฆายิตฺตุกามตานิทานกมฺมสมฺภูจฺจณภูตปฺปสาทลฺกขณํ วา ฆานํ)
๒. มีหน้าที่ดังไปหาคันธารมณ (คนฺธสฺส อวิณฺณรลํ)
๓. ปรากฏ[แก่]ญาณของผู้ปฏิบัติด้วยความเป็นที่ตั้งของจิตดมกลิ่น[คือฆานวิณฺญาณ]
(ฆานวิณฺญาณสฺส อารทฺธภาวปจฺจุปฺปจฺจณํ)
๔. มีมหาภูตรูป[ในรูปกลาปเดียวกัน]ที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากดมกลิ่น
เป็นเหตุใกล้ (ฆายิตฺตุกามตานิทานกมฺมชฺชภูตปฏฺจจฺจณํ)

คำว่า ฆาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. รูปรับกลิ่น = ฆายตีติ ฆานํ (กัตตุสาธนะ)

ข. รูปทำให้ผู้สูดดมรับกลิ่น = ฆายนติ เอเตนาติ ฆานํ หรือ ฆายยนติ เอเตนาติ ฆานํ.
(กรณสาธนะ)

ชีวหาประสาท :-

๑. มีลักษณะคือความใสแห่งมหาภูตรูปอันควรให้ปรากฏได้ หรือมีลักษณะคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากลิ้มรส [รสตัณหา] (รสภา-
ฆาตารหุตปปสาทลภขณา, สายิตุกามตานิทานกมมสมฺภูจฺจานภูตปปสาทลภขณา วา ชิวหา)

๒. มีหน้าที่ดังไปหารสารมณ (รเสส อาริณฺณรสา)

๓. ปรากฏแก่ญาณของผู้ปฏิบัติด้วยความเป็นที่ตั้งของจิตลิ้มรส[คือชีวหาวิญญาน]
(ชีวหาวิญญานสส อารภาวปจฺจุปฺปจฺจานา)

๔. มีมหาภูตรูป[ในรูปกลาปเดียวกัน]ที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากลิ้มรส
เป็นเหตุใกล้ (สายนิตุกามตานิทานกมมชฺชภูตปฏฺจฺจานา)

คำว่า ชิวหา มีความหมาย ๕ ประการ คือ

ก. รูปเรียกรสอันเป็นเหตุของชีวิต เพราะน้อมไปในรสอันเป็นเหตุของชีวิตที่เรียกว่า
ชีวิตะ = ชีวิตํ อวฺหายตีติ ชิวหา (ชีวิต บพหน้า + อา บพหน้า + วฺเห ธาตุ = เรียก + อ ปัจจัย
ในกัตตุสาธนะ)

ข. รูปนำชีวิตไป = ชีวิตํ วหตีติ ชิวหา.

(ชีวิต บพหน้า + วห ธาตุ = นำไป + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ค. รูปทำให้เหล่าสัตว์นำชีวิตไป คือ สามารถทำให้สำเร็จการดำเนินไปของชีวิต = ชีวิตํ
วหนติ เอตยาติ ชิวหา (ชีวิต บพหน้า + วห ธาตุ = นำไป + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

ฌ. รูปนำความชนะหรือความแพ้ = ชิตี วหตีติ ชิวหา.

(ชิตี บพหน้า + วห ธาตุ = นำไป + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ง. รูปทำให้เหล่าสัตว์นำความชนะหรือความแพ้ = ชิตี วหนติ เอตายาติ ชิวหา (ชิตี บทหน้า + วห ธาตุ + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

ตามรูปวิเคราะห์แรกของ ชิวหา ศัพท์ว่า ชีวิต อวฺหายตีติ ชิวหา (รูปเรียกรสอันเป็นเหตุของชีวิต ชื่อว่า ชิวหา) คำว่า ชิวหา จาก ชีวิต บทหน้า + อา บทหน้า + วเห ธาตุ (อวฺหายเน = เรียก) + อ ปัจจัย + อา อิตถิปัจจัย เมื่อควรกล่าวว่า ชีวิตอวฺหา ให้ลบอักษรเหล่านี้ คือ วิ, ต และ อ ด้วยนิจุตตินัย คือ นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรไวยากรณ์ระบุไว้ หลังจากนั้นจึงทำรัสสะ อี ใน ชี เป็น อิ เพราะพยัญชนะสังโยคเบื้องหลัง

ในข้อความว่า “รสอาหารอันเป็นเหตุของชีวิต ชื่อว่า ชีวิตะ” คำว่า ชีวิตะ หมายถึง รสอาหารอันเป็นเครื่องทำให้ชีวิตดำรงอยู่ได้ เรียกคำนี้ว่า ผลุปจระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ กล่าวคือ แม้คำนี้กล่าวถึงผลคือชีวิต ก็เจตนาหมายถึงเหตุคืออาหาร

รูปวิเคราะห์แรกของ ชิวหา ศัพท์ข้างต้นพบในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี^{๘๕๙} นอกจากนั้น คัมภีร์อภิธรรมมวาทาร^{๘๖๐} ได้แสดงรูปวิเคราะห์อีกอย่างหนึ่งว่า

- สายตติ ชิวหา = รูปชอบ[รส] ชื่อว่า ชิวหา

แม้คัมภีร์อรรถสาธินี^{๘๖๑} ก็แสดงรูปวิเคราะห์เช่นเดียวกันว่า

- สายนญฺเจน ชิวหา = ชื่อว่า ชิวหา เพราะเป็นรูปชอบ[รส]

รูปวิเคราะห์ว่า สายตติ ชิวหา (รูปชอบ[รส] ชื่อว่า ชิวหา) แสดงว่า ชิวหา ศัพท์ประกอบรูปศัพท์มาจาก ลิห ธาตุ (สาทเน = พอใจ) + ว ปัจจัย + อา อิตถิปัจจัย คำนี้มีรูปเดิมมาจาก ลิหฺวา > ชิวฺวา > ชิวฺหา แปลง ลฺ เป็น ชฺ และสลับอักษรจาก หฺวา เป็น วฺหา โดยนิจุตตินัย รูปวิเคราะห์นี้จัดเป็นธาตุวัตถวีกคหะ คือ รูปวิเคราะห์ด้วยอรรถของธาตุ เพราะประกอบใช้ สาท ธาตุ (อสุสาทเน = พอใจ) แทน ลิห ธาตุ แต่อาจตั้งรูปวิเคราะห์ด้วยธาตุเดิมว่า ลิหิตติ ชิวหา ก็ได้ ดังข้อความในคัมภีร์ศัพท์สโตมมทานิว่า

ชิวหา สตุรี. เลตมิ อนยา ลิห ว นิ. รสขฺยาเนนฺทฺริเย รสนาย. ^{๘๖๒}

^{๘๕๙} อภ.วิ.อ. ๒/๑๕๔/๕๐

^{๘๖๑} อภ.ส.อ. ๑/(๖๐๘-๖๑๑/๓๖๙

^{๘๖๐} อภ.วตาร ๑๐/๖๕๗

^{๘๖๒} ศพท.นิตี ๑๘๔

ชีหฺวา อิตถิลิงค์ ย่อมพอใจรสด้วยสิ่งนี้ ลิห ธาตุ + ว บัจฺจย เป็นนิรุตตินัย ย่อม
เป็นไปในอนิธีย์ที่รัฐรส (ชีหฺวาปสาทรูป) และลีน

คัมภีร์สันสกฤตข้างต้นตั้งรูปวิเคราะห์เป็นกรณีสาระณะ มีรูปเป็นบาลีว่า ลิหติ เอตาयाติ
ชีหฺวา (สันสกฤตมีรูปว่า เลตมิ อนยาติ ชีหฺวา = เครื่องพอใจรส ชื่อว่า ชีหฺวา) แต่คัมภีร์อภิธัมมา-
วตารตั้งรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสภาระณะว่า สายตฺติติ ชีหฺวา ก็ถือว่าใช้แทนกันได้ เพราะรูปวิเคราะห์
กัตตุสภาระณะสามารถใช้แทนกรณีสาระณะได้ เนื่องจากกรณีการมีความสามารถในการช่วยทำกิจริยา
มากกว่ากรณีการกเป็นต้น

สรุปความว่า อรรถว่า “รูปชอบรส” ของ ชีหฺวา ศัพท์ เป็นอีกความหมายหนึ่งของ ชีหฺวา
ศัพท์ที่มีรูปวิเคราะห์และรากศัพท์ต่างกับความหมายว่า “รูปเรี่ยกรสอันเป็นเหตุของชีวิต” อย่างไร
ก็ตาม คัมภีร์อนุฎีกาอธิบายอรรถของ “รูปชอบรส” ว่าหมายถึง รูปเรี่ยกรสอันเป็นเหตุของชีวิต
โดยกล่าวว่า

ชีวิตนิมิตตมาหารโร ชีวิตํ, ตสฺมี นินฺนตาย ตํ อวฺหายตฺติติ ชีหฺวาติ เอวํ ลิทฺเธน
ชีหฺวาสทฺเทน ปกาลิยมานา รสวฺหายนสงฺขาตา สายนกิจริยา ลพฺภตฺติติ กตฺวา วุตฺตํ “ชีหฺวา-
สทฺเทน วิญฺญายมานา กิริยา สายนฺนติ. ตถา จ วกฺขติ “ชีวิตมวฺหายตฺติติ ชีหฺวาติ.”^{๘๖๓}

รสอาหารอันเป็นเหตุของชีวิต ชื่อว่า ชีวิตะ รูปใดย่อมเรี่ยกรสอาหารนั้น เพราะ
ความโน้มไปในรสนั้น เหตุนั้นรูปนั้นจึงชื่อว่า ชีหฺวา กิริยาพอใจกล่าวคือการเรี่ยกรสอัน
ชีหฺวา ศัพท์แสดงอยู่ ย่อมปรากฏ ฉะนั้นพระฎีกาจารย์จึงกล่าวว่า ชีหฺวาสทฺเทน วิญ-
ญายมานา กิริยา สายนํ (กิริยาที่บุคคลรู้ได้ด้วย ชีหฺวา ศัพท์เป็นความพอใจ[รส]) และ
พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวเหมือนอย่างนั้นว่า ชีวิตมวฺหายตฺติติ ชีหฺวา (รูปเรี่ยกรสอันเป็น
เหตุของชีวิต ชื่อว่า ชีหฺวา)

ผู้แปลเข้าใจว่า พระฎีกาจารย์คงจะเขียนข้อความข้างต้นด้วยความพลั้งเผลอ เพราะ
ชีหฺวา ศัพท์ที่มีความหมายว่า “รูปชอบรส” มีรากศัพท์ต่างกับ ชีหฺวา ศัพท์ที่มีความหมายว่า “รูป
เรี่ยกรสอันเป็นเหตุของชีวิต” ตามหลักฐานจากพจนานุกรมสันสกฤตที่นำมาแสดงไว้ข้างต้น ขอ
ฝากให้ผู้รู้พิจารณา

กายประสาท :-

๑. มีลักษณะคือความใสแห่งมหาภูตรูปอันควรให้โณฐัพพะปรากฏได้ หรือมีลักษณะคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากสัมผัส [โณฐัพพะ-
ตันทา] (โณฐัพพะภาสิตาตารหุตปสาทลขณ, ผู้ลิตุกามตานิทานกมมสมุฏฐานภูตปสาท-
ลขณ วา กาโย)
๒. มีหน้าที่ดังไปหาโณฐัพพารมณ (โณฐัพพะส อาริณณโร)
๓. ปรากฏแก่ญาณของผู้ปฏิบัติด้วยความเป็นที่ตั้งของจิตรู้สัมผัส(คือกายวิญญาน)
(กายวิญญานสส อาริณณปจจุฏจาโน)
๔. มีมหาภูตรูป[ในรูปกลาปเดียวกัน]ที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากสัมผัส
เป็นเหตุใกล้ (ผู้ลิตุกามตานิทานกมมสมุฏฐานภูตปสาท)

คำว่า กาย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กุจฉิตานิ เกลาทีน ปาปธมมานนจ อาโยติ กาโย = รูปอันเป็นที่เกิดของผมเป็นต้น
และอกุศลธรรมที่น่ารังเกียจ ชื่อว่า กาย (กุ ศัพท์ + อาโย ศัพท์ กุรูปบทกรรมธารยสมาส)

ลักษณะของจักขุประสาทเป็นต้นตามความเห็นของบางคน

[๔๓๔] ภิกษุบางรูป[คือพระวสุธรรมในนิกายมหาสังฆิกะ]กล่าวว่า

- ก. จักขุประสาท เป็นความใสของภูตรูปที่มีธาตุไฟมาก [เพราะแสงสว่างคือธาตุไฟที่
เป็นเหตุให้เห็นรูปซึ่งปรากฏในรูปารมณ ช่วยอุปถัมภ์จักขุประสาทให้เห็นรูปได้^{๘๖๔}]
- ข. โสตประสาท เป็นความใสของภูตรูปที่มีธาตุลมมาก [เพราะธาตุลมที่เป็นเหตุให้
ได้ยินเสียงซึ่งปรากฏในสัททารมณ ช่วยอุปถัมภ์โสตประสาทให้ได้ยินเสียง^{๘๖๕}]
- ค. ฆานประสาท เป็นความใสของภูตรูปที่มีธาตุดินมาก [เพราะธาตุดินที่เป็นเหตุให้
ดมกลิ่นซึ่งปรากฏในคันธารมณ ช่วยอุปถัมภ์ฆานประสาทให้ดมกลิ่นได้^{๘๖๖}]

^{๘๖๔} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๔๓๔/๑๐๐

ฌ. ชิวหาประสาท เป็นความใสของภูตรูปที่มีธาตุน้ำมาก [เพราะธาตุน้ำคือน้ำลายที่เป็นเหตุให้ลิ้นรสซึ่งปรากฏในรสารมณ์ ช่วยอุปถัมภ์ชิวหาประสาทให้ลิ้นรสได้^{๘๖๕}]

ง. กายประสาท เป็นความใสของภูตรูปทุกอย่าง [เพราะความเสมอกันของธาตุ ๔ ที่เป็นเหตุให้กระทบสัมผัสซึ่งปรากฏในโณฐัพพารมณ์ ช่วยอุปถัมภ์กายประสาทให้กระทบสัมผัสได้^{๘๖๖}]

พระอรรถกถาจารย์จะกล่าวถึงความเห็นของภิกษุในนิคายมหาสังฆิกะซึ่งเป็นนิคายมหา-
ยาน โดยจำแนกออกเป็น ๒ ความเห็นในเรื่องนี้ โดยวิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๘๖๖} อธิบายเรื่องนี้ว่า

พระวสุธรรมกล่าวว่า “ธาตุไฟมีมากในจักขุประสาท ธาตุลมมีมากในโสต-
ประสาท ธาตุดินมีมากในฆานประสาท ธาตุน้ำมีมากในชิวหาประสาท ธาตุทุกอย่าง
เสมอกันในกายประสาท” เมื่อจะแสดงว่า จันชื่อกำการมีธาตุไฟเป็นต้นมากในจักขุ-
ประสาทเป็นต้นย่อมมีได้เพราะธาตุไฟนั้นมีมากในมหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของธาตุไฟ
ดังกล่าว จึงกล่าวว่า เตชาธิกานํ ภูตานํ ปสาโท จกขุ (จักขุประสาทเป็นความใสของ
ภูตรูปที่มีธาตุไฟมาก)

ถามว่า : ในคำว่า กาโย สพฺเพสํ (กายประสาทเป็นความใสของภูตรูปทุกอย่าง)
นี้ มีความต่างกันอย่างไร เพราะความใสของภูตรูปที่มีธาตุไฟมากเป็นต้นก็เป็นความใส
ของภูตรูปทุกอย่างมิใช่หรือ

ตอบว่า : จริงอย่างนั้น แต่คำว่า สพฺเพสํ (ภูตรูปทุกอย่าง) นี้แสดงข้อความว่า
เป็นภูตรูปที่เสมอกัน เพราะกล่าวห้ามความมีมากบางส่วนที่ตามมาประกอบ กล่าวคือ
กายประสาทย่อมมีไม่ได้เมื่อธาตุ ๒ หรือ ๓ อย่างมีมาก เหมือนเมื่อธาตุไฟเป็นต้นแต่ละ
อย่างมีมาก และเมื่อธาตุเดียวเป็นต้นมีจำนวนน้อย เพราะความมากตามที่ได้กล่าวไว้
ข้อความดังกล่าวนี้ปรากฏชัดเจน ดังนั้น คำว่า สพฺเพสํ (ภูตรูปทุกอย่าง) ในที่นี้จึงแสดง
ถึงความมีธาตุเสมอกัน เพราะกายประสาทย่อมมีได้ด้วยความเสมอกันของภูตรูป ๔

^{๘๖๕} วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๔๓๔/๑๐๐

^{๘๖๖} วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๔๓๔/๑๐๐-๑

ภิกษุอีกรูปหนึ่งกล่าวว่า

“ก. จักขุประสาท เป็นความใสของภุตรูปที่มีธาตุไฟมาก [เพราะแสงสว่างคือธาตุไฟที่เป็นเหตุให้เห็นรูปซึ่งปรากฏในรูปารมณ ช่วยอุปถัมภ์จักขุประสาทให้เห็นรูปได้]

ข. โสตประสาท เป็นความใสของภุตรูปที่มีช่องว่างมาก [เพราะช่องว่างคืออากาศธาตุที่เป็นเหตุให้ได้ยินเสียงซึ่งปรากฏในสัททารมณ ช่วยอุปถัมภ์โสตประสาทให้ได้ยินเสียง]

ค. ฆานประสาท เป็นความใสของภุตรูปที่มีธาตุลมมาก [เพราะธาตุลมที่เป็นเหตุให้ดมกลิ่นซึ่งปรากฏในคันธารมณ ช่วยอุปถัมภ์ฆานประสาทให้ดมกลิ่นได้]

ฌ. ชิวหาประสาท เป็นความใสของภุตรูปที่มีธาตุน้ำมาก [เพราะธาตุน้ำคือน้ำลายที่เป็นเหตุให้ลิ้มรสซึ่งปรากฏในรสารมณ ช่วยอุปถัมภ์ชิวหาประสาทให้ลิ้มรสได้]

ง. กายประสาท เป็นความใสของภุตรูปที่มีธาตุดินมาก [เพราะธาตุดินที่เป็นเหตุให้กระทบสัมผัสซึ่งปรากฏในโผฏฐัพพารมณ ช่วยอุปถัมภ์กายประสาทให้กระทบสัมผัสได้]

แต่หากถูกชักใช้ให้นำพระสูตรมาอ้าง พวกเขาคงไม่พบพระสูตรนั้นเป็นแน่

ตามข้อความในคัมภีร์อัฐสาสนี^{๘๖๗}

- จักขุประสาท ต้องได้รับปัจจัยอุปถัมภ์จาก แสงสว่าง จึงจะเห็นรูปได้

ในกรณีเดียวกัน

- โสตประสาท ต้องได้รับปัจจัยอุปถัมภ์จาก อากาศคือช่องว่าง จึงจะได้ยินเสียง

- ฆานประสาท ต้องได้รับปัจจัยอุปถัมภ์จาก ลม จึงจะดมกลิ่นได้

- ชิวหาประสาท ต้องได้รับปัจจัยอุปถัมภ์จาก อาโปธาตุคือน้ำลาย จึงจะลิ้มรสได้

- กายประสาท ต้องได้รับปัจจัยอุปถัมภ์จาก ปฐวีธาตุ จึงจะกระทบสัมผัสได้

ดังนั้น ความเห็นของภิกษุรูปที่ ๒ จึงกล่าวถึงปัจจัยอุปถัมภ์อันเป็นธาตุต่างๆ ที่สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์อรรถกถา แต่ความเห็นทั้ง ๒ อย่างที่กล่าวว่าจักขุประสาทมีธาตุไฟมากเพราะแสงสว่างคือธาตุไฟที่เป็นเหตุให้เห็นรูปซึ่งปรากฏในรูปารมณช่วยอุปถัมภ์จักขุประสาทให้เห็นรูปได้ เป็นต้น ไม่สมควร ดังที่ท่านจะอธิบายเรื่องนี้ต่อไป

สรุปความว่า ตามความเห็นของภิกษุทั้ง ๒ รูป :-

	ความเห็นที่ ๑	ความเห็นที่ ๒
๑. จักขุประสาท	มีธาตุไฟมาก	มีธาตุไฟมาก
๒. โสตประสาท	มีธาตุลมมาก	มีอากาศธาตุมาก
๓. ชานประสาท	มีธาตุดินมาก	มีธาตุลมมาก
๔. ชิวหาประสาท	มีธาตุน้ำมาก	มีธาตุน้ำมาก
๕. กายประสาท	มีธาตุ ๔ เสมอกัน	มีธาตุดินมาก

ตามความเห็นทั้ง ๒ อย่าง ธาตุไฟคือแสงสว่างที่ปรากฏในรูปารมณฺ์ เป็นเครื่องอุปถัมภ์จักขุประสาทในการเห็น ซึ่งเรียกว่า สหการิการณะ คือ เหตุที่ก่อให้เกิดผลร่วมกัน ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าแม้จักขุประสาทก็มีธาตุไฟมากกว่าธาตุอื่น ดังนี้ เป็นต้น

พวกเขาบางคนอ้างเหตุว่า “เพราะได้รับอุปถัมภ์จากรูปารมณฺ์ (สี, แสง) เป็นต้น อันเป็นคุณลักษณะของธาตุไฟ เป็นต้น” พวกเขาควรถูกถามว่า “รูปารมณฺ์ เป็นต้นเป็นคุณลักษณะของธาตุไฟ เป็นต้นได้อย่างไร เพราะไม่อาจกล่าวถึงภตฺตรูปที่แยกออกจากกันไม่ได้ว่า รูปนี้เป็นคุณลักษณะของธาตุนี้หรือธาตุนั้น”

ภตฺตรูป ๔ จัดเป็นอวินิพโยครูป คือ รูป ๘ ชนิดที่แยกออกจากกันไม่ได้ รวมอยู่ด้วยกันในรูปกลาปหนึ่งๆ อันได้แก่ สี กลิ่น รส โอชา และภตฺตรูป ๔ ฉะนั้นจึงไม่อาจกล่าวว่าภตฺตรูปเหล่านี้เป็นคุณลักษณะของธาตุไฟหรือธาตุลม เป็นต้นโดยเฉพาะ แม้จักขุประสาทจะได้รับอุปถัมภ์จากแสง อันเป็นเตโชธาตุในรูปารมณฺ์ แต่รูปารมณฺ์ดังกล่าวก็มิได้เป็นธาตุไฟ ด้วยเหตุนี้ จึงไม่อาจกล่าวว่าจักขุประสาทเป็นความใสของภตฺตรูปที่มีธาตุไฟมาก เพราะแสงสว่างคือธาตุไฟที่เป็นเหตุให้เห็นรูปซึ่งปรากฏในรูปารมณฺ์ ช่วยอุปถัมภ์จักขุประสาทให้เห็นรูปได้ ดังนี้ เป็นต้น

พวกเขาอาจกล่าวว่า “ท่าน[คือพระอรรถกถาจารย์]ประสงค์จะเอาหน้าที่คือการทรง[รูปที่เกิดร่วมกัน]ไว้ของธาตุดิน เป็นต้น เพราะภตฺตรูปนั้นๆ มีมากในรูปร่างสัณฐานนั้นๆ ฉันท

รูปารมณฺ์เป็นต้นจึงเป็นคุณลักษณะของธาตุไฟเป็นต้นนั้น เพราะพบรูปารมณฺ์จำนวนมากในรูปร่างสัณฐานที่มีธาตุไฟมาก ดังนี้เป็นต้น ฉะนั้น”

ตามปกติการจำแนกธาตุดินเป็นต้นนับจากตามความหนาแน่นของธาตุนั้นๆ กล่าวคือ ถ้าธาตุดินมีมาก ก็เรียกว่า ธาตุดิน แม้ยังมีธาตุอื่นๆ ประกอบร่วมกันในธาตุดินดังกล่าวตามลักษณะของอวินิพโยกรูป ภิกษุในนิกายมหาสังฆิกะถือว่า รูปารมณฺ์มีมากในรูปร่างสัณฐานที่มีธาตุไฟมาก ดังนั้น รูปารมณฺ์จึงเป็นคุณลักษณะของธาตุไฟได้ ท่านจะกล่าวแย้งความเห็นนี้ในประโยคต่อไป

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา อธิบายเรื่องนี้ว่า

ข้อความว่า “เพราะพบรูปารมณฺ์จำนวนมาก” หมายความว่า ผู้แสดงความเห็นแรกกล่าวว่า รูปาทโย เตสํ คุณา (รูปารมณฺ์เป็นต้นจึงเป็นคุณลักษณะของธาตุไฟเป็นต้นนั้น) เพราะพบรูปารมณฺ์เป็นต้นนั้นที่ประกอบด้วยคุณสมบัติคือรูปารมณฺ์ที่สว่างไสวในไฟ, เสียงที่ถูกได้ยินตามธรรมชาติในลม, กลิ่นหอมเป็นต้นในดิน และรสหวานในน้ำ ... อีกอย่างหนึ่ง ท่านนำความเห็นของอาจารย์กณาทะ[ซึ่งเป็นความเห็นที่ ๓] มาแสดงซึ่งกล่าวว่า จักขุประสาทเป็นต้นถูกทำให้เกิดขึ้นด้วยธาตุไฟ อากาศธาตุ ธาตุดิน ธาตุน้ำ และธาตุลมอันเป็นคุณลักษณะพิเศษของรูปารมณฺ์เป็นต้น แล้วจึงกล่าวว่า อถาปิ วเทยฺย (ถ้าพวกเขาจะกล่าวอีก) เป็นต้นเพื่อแย้งความเห็นแรกนั้น^{๘๖๘}

หากถูกตอบได้ว่า “ถ้ากลิ่นฝ้ายที่มีธาตุดินมากกว่ากลิ่นสุราที่มีธาตุน้ำมาก หรือถ้าสีของน้ำเย็นจางกว่าสีของน้ำร้อนที่มีธาตุไฟมาก พวกเราอาจยอมรับความเห็นดังกล่าว แต่ทั้ง ๒ อย่างนั้นไม่มีเลย [คือ กลิ่นฝ้ายไม่รุนแรงกว่ากลิ่นสุรา และสีของน้ำเย็นไม่จางกว่าสีของน้ำร้อน] ดังนั้น พวกท่านจึงควรเลิกคิดว่าภูตรูปอันเป็นที่อาศัย[ของอุปาทายรูป]ดังกล่าวมีมาก ควรเชื่อถือว่ารูปและรสเป็นต้นของภูตรูปที่อยู่ในกลาปอย่างเดียวกัน ก็ยังไม่เหมือนกัน [เพราะกรรมต่างกัน] ฉนฺโต จักขุประสาทรูปเป็นต้นก็ไม่เหมือนกันแม้จะไม่มีเหตุอื่นที่ต่างกัน ฉนฺนํ”

^{๘๖๘} วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ๒/๔๓๔/๑๐๑

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา อธิบายเรื่องนี้ว่า

ถามว่า : แม้กลิ่นที่มีในสุราก็เป็นกลิ่นของธาตุดินที่ประกอบด้วยธาตุน้ำซึ่งต่างจากฝ้าย กลิ่นฝ้ายจึงไม่ควรมีมากเกินไปหรือ

ตอบว่า : มีมากได้ เพราะกลิ่นฝ้ายไม่ถูกธาตุน้ำครอบงำ กล่าวคือ ธาตุดินที่ประกอบด้วยน้ำในสุราถูกน้ำครอบงำ ไม่ใช่ธาตุดินคือฝ้าย กลิ่นของฝ้ายจึงควรมีมาก และธาตุไฟที่ประกอบในน้ำร้อนก็มีมากปรากฏชัดเจน ดังนั้น สีของน้ำร้อนนั้นก็ควรเข้มสว่าง สีของน้ำเย็นที่มีได้เนื่องด้วยธาตุไฟในน้ำร้อนควรจางกว่า

คำว่า ตสฺมา (ดังนั้น) หมายความว่า เพราะไม่มีสภาพทั้ง ๒ อย่างนั้น กล่าวคือ การที่รูปรามณ์เป็นต้นมีคุณลักษณะพิเศษของธาตุไฟเป็นต้นได้ถูกคัดค้านไว้เพราะเนื่องจากว่าไม่มีสภาพทั้ง ๒ อย่างนั้น^{๘๖๙}

ถามว่า : อะไรเป็นเหตุเฉพาะแก่กันและกัน

ตอบว่า : กรรมเป็นเหตุทำให้ปสาทรูปเหล่านั้นต่างกัน ดังนั้น ปสาทรูปจึงต่างกัน เพราะกรรมต่างกัน มิใช่ต่างกันเพราะธาตุรูปต่างกัน จะเห็นได้ว่า ความใสไม่เกิดขึ้นเพราะธาตุรูปต่างกัน ดังโบราณจารย์กล่าวว่า “ปสาทรูปเป็นความใสของธาตุรูปที่สมดุลงัน มิใช่ความใสของธาตุรูปที่ไม่สมดุลงัน”

คัมภีร์อภิธัมมวาทาร^{๘๗๐} ที่แต่งก่อนคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้กล่าวสรุปความในเรื่องนี้เป็นคาถา ดังต่อไปนี้

เตชาธิกานํ ภูตानํ
อากาศานิลโตยุพพิ-

ปสาโท ปน จกฺขติ
อธิกานํ ตฺ สุ เสสกา.

บางคน[ในนิกายมหาสังฆิกะ]อ้างว่า “ความใสของมหาภูตรูปที่มีเตโช-

^{๘๖๙} วิสุทธิ.ม.มหาฎีกา ๒/๔๓๔/๑๐๒

^{๘๗๐} อภิ.วาทาร ๑๐/๖๕๘-๖๒

ธาตุมาก ชื่อว่า จักขุ ส่วนความใสของมหาภูตรูปที่มีอากาศ (ช่องว่าง) วาโย-
ธาตุ อาโปธาตุ และปฐวีธาตุมาก ชื่อว่า โสตะ ฆานะ ชิวหา และกายะอื่น

เต ปเนวฺ ตุ วตตพพา

“สุตฺตํ อหฺรธาติ หิ

สุตฺตเมว จ เต อทฺธา

น ทกฺขิสฺสนฺติ กิณฺจปิ.

ควรถามพวกเขาอย่างนี้ว่า “ท่านจงนำพระสูตรมาอ้างอิงเถิด” พวกเขา
ย่อมไม่พบพระสูตรใดๆ เป็นแน่

วิเสเส สติ ภูตานํ

ปสาโท หิ กถํ ภเว

สมานานํ หิ ภูตานํ

ปสาโท ปรีทึปิโต.

โดยแท้จริงแล้ว เมื่อมีความต่างกันแห่งมหาภูตรูป ความใสจะมีได้
อย่างไร เพราะโบราณจารย์กล่าวถึงความใสแห่งมหาภูตรูปที่เสมอกันเท่านั้น

ตสฺมา นิสฺสยภูตานํ

จตุณฺณํ สพฺพโส ปน

ปหาเยว ปเนเตสํ

วิเสสปรักปปนํ.

เวยฺยา กมฺมวิเสเสน

ปสาทานํ วิเสสตา

น หิ ภูตวิเสเสน

โหติ เตสํ วิเสสตา.

ดังนั้น จึงควรทราบความต่างกันของปสาทรูปด้วยกรรมเฉพาะ โดยไม่
เกี่ยวกับการดำรงความต่างกันของมหาภูตรูปทั้ง ๔ อันเป็นที่อาศัยโดยสิ้นเชิง
เพราะความต่างกันของปสาทรูปเหล่านั้นมิได้ด้วยความต่างกันของมหา-
ภูตรูป

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๘๗๑} อธิบายเรื่องกรรมที่ทำให้ปสาทรูปต่างกัน ดังนี้

แม้กรรมหนึ่งอันสำเร็จด้วยความปรารถนาภพคืออรรถภาพที่มีอายตนะ ๕ ก็เรียก
ว่าเป็นเหตุเฉพาะของกันและกัน และกรรมพิเศษ เพราะเป็นเหตุพิเศษของจักขุประสาท
เป็นต้น ที่จริงกรรมนั้นเป็นปัจจัยแก่จักขุประสาทด้วยความพิเศษใด ย่อมไม่เป็นปัจจัย

^{๘๗๑} วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ๒/๔๓๔/๑๐๒

แก่โสตประสาทด้วยความพิเศษนั้น เพราะอินทรีย์ไม่ต่างกัน บุคคลย่อมรู้ได้ว่าเจตนาหนึ่งเป็นกรรมปัจจัยแก่กฏัตตารูปทั้งหมดที่มีอยู่ในปฏิสนธิขณะตามพระพุทธานุญาตว่า

ปฏิสนธิขณ มหัคคตา เจตนา กฏัตตารูปานํ กมมปจฺเจน ปจฺจโย.^{๘๗๒}

เจตนาที่เป็นมหัคคตะในปฏิสนธิขณะเป็นปัจจัยแก่กฏัตตารูปด้วยอำนาจกรรม-ปัจจัย

ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่าเมื่ออินทรีย์เกิดขึ้นด้วยเจตนาต่างกัน กฏัตตารูปที่เกิดจากกรรมซึ่งเป็นทั้งปรีตตะ (กามาวจรกุศล) และมหัคคตะ (รูปาวจรกุศลและอรูปา-วจรกุศล) ก็ควรมิได้ แต่ปฏิสนธิหนึ่งที่เกิดจากกรรมหลายอย่างย่อมมิได้ อินทรีย์หลายอย่างจึงเกิดขึ้นด้วยกรรมอย่างเดียว

ในประโยคที่ผ่านมามีว่า “ตั้งโบราณจารย์กล่าวว่า ปสาทรูปเป็นความใสของภูตรูปที่สมดุ-กัน มิใช่ความใสของภูตรูปที่ไม่สมดุกัน” ข้อความว่า “โบราณจารย์” ที่พบในคัมภีร์อรรถกถาทุกฉบับ หมายถึงข้อความที่พบในคัมภีร์มหาอรรถกถาซึ่งเป็นอรรถกถาฉบับดั้งเดิมของศาสนา-พุทธ นิกายเถรวาท ส่วนคัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธโฆसाจารย์และอาจารย์รูปอื่นแต่งขึ้นในภาย-หลังตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๙ เป็นต้นมา เป็นตำราที่ปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาฉบับเก่าจาก-ภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลี

ประวัติคัมภีร์อรรถกถา

คัมภีร์อรรถกถาฉบับเก่านี้มีชื่อเรียกว่า มหาอรรถกถา คือ อรรถกถาอันยิ่งใหญ่ หรือ มุลล์ฐกถา คือ อรรถกถาฉบับดั้งเดิม ประกอบด้วยส่วนสำคัญ ๒ ประการ คือ

๑. ปกิณกเทศนา คือ เทศนาทั่วไปที่พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายไว้ด้วยพระองค์เองเมื่อมีผู้ทูลถาม หรือเพื่อให้คนรุ่นหลังเข้าใจ ดังข้อความในสารัตถทีปนีฎีกาว่า

วุตฺโตติ ปาฬิตฺ จ อตฺถโต จ พุทฺเณ ภควตา วุตฺโต. น हि ภควตา อพฺยาगतํ นาม
ตนฺติปํ อตฺถิ, สพุเพสฺสเยว อตฺถโธ กถิตฺ, ตสฺมา สมฺมาสมฺพุทฺเณว ติณฺณํ ปิฎฺฐานํ

อตถวณณนากโมปิ ภาลิโตติ ทฏฐพพ. ตตถ ตตถ ภควตา ปวตติตา ปกิณณกเทศนาเว
 หิ อฏฐกถา.^{๘๗๓}

คำว่า วุตโต (ตรัสแล้ว) หมายความว่า อันพระผู้มีพระภาคผู้ทรงรู้แจ้งได้ตรัส
 แล้วโดยพระบาลีและเนื้อความ เพราะไม่มีบทพระบาลีที่พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสไว้
 พระองค์ตรัสเนื้อความของบทพระบาลีทั้งหมด ดังนั้น ฟังทราบทั่วว่า แม้ลำดับคำอธิบาย
 เนื้อความของปิฎกทั้งสามก็เป็นสิ่งที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ที่จริงแล้วปิณฑกเทศนาที่
 พระผู้มีพระภาคทรงแสดงให้เป็นไปในสถานที่นั้นๆ เรียกว่า อรรถกถา

๒. สวากภาษิต คือ ถ้อยคำของพระสาวกที่อธิบายหรือประมวลพระพุทธพจน์ไว้ ดัง
 ปรากฏหลักฐานในพระสูตร เช่น

ก. พระสารีบุตร กล่าวแนวทางในการสังคายนาไว้โดยย่อในสังคีตสูตร^{๘๗๔} และ
 ทสุตตรสูตร^{๘๗๕}

ข. พระอานนท์ แสดงอุเทศและวิภังค์ของภัทเทภรรตสูตรไว้ในอานันทภัทเทภ-
 วรรตสูตร^{๘๗๖}

ค. พระมหากัจจายนะ อธิบายภัทเทภรรตสูตรไว้ในมหากัจจายนภัทเทภรรตสูตร^{๘๗๗}

ดังข้อความในอรรถกถาและฎีกาของสี่ลักษณ์วรรคว่า

ทิมสส ทิมสุตตง-	กิตสส นิปฺณสส อาคมวรสส
พทุธานุพทุธสฺสวณ-	ณิตสส สทฺธาวหคฺคณสส.
อตถปฺปภาสนตถิ	อฏฐกถา อาทิตโต วลิตเตหิ
ปณฺจหิ ยา สงคีตา	อนฺนสงคีตา จ ปจฺจนาปิ. ^{๘๗๘}

พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ได้สังคายนาคัมภีร์อรรถกถาเป็นครั้งแรก และ
 สังคายนาต่อมา เพื่อแสดงเนื้อความของทีฆนิกายอันประเสริฐลึกซึ้งกำหนด

^{๘๗๓} สารตฺถ.ฎีกา ๑/๒๖-๗

^{๘๗๔} ที.ปา. ๑๑/๓๕๐-๖๐/๒๔๑-๘๒

^{๘๗๕} ม.ญ. ๑๔/๒๗๙-๘๔/๒๔๘-๕๖

^{๘๗๔} ที.ปา. ๑๑/๒๙๖-๓๔๙/๑๘๘-๒๔๐

^{๘๗๖} ม.ญ. ๑๔/๒๗๖-๗๘/๒๔๔-๔๗

^{๘๗๗} ที.สี.อ. ๑/๑

หมายไว้ด้วยสูตรขนาดยาว อันพระอริยเจ้าทั้งหลายผู้รู้ตามพระพุทธเจ้าได้
อธิบายไว้ มีคุณค่าในการปลุกฝังศรัทธา

พุทธานิ อนุพุทธานิ พุทธานุพุทธานิ. พุทธานิ สจฺจปฏฺิเวธํ อนุคฺคมฺมํ ปฏฺิวิทุสฺสจฺจา
อคฺคสวาทโย อริยา ฯ เปฯ อถ วา พุทฺธา จ อนุพุทฺธา จ พุทธานุพุทฺธาติ โยเชตพฺพํ.
สมฺมาสมพุทฺธเณว หิ ตินฺณมฺปิ ปญฺ्ञกานํ อตฺถวณฺณนาทุกโม ภาสิตฺโต, ยา “ปกิณฺณกเทสนา-
ติ วุจฺจติ. ตโต สงฺคายนาทิวเสน สาวเกหิตฺติ อจฺริยา วทฺนติ.”^{๘๗๙}

ผู้รู้ตามพระพุทธเจ้า ชื่อว่า พุทธานุพุทธะ คือ พระอริยะมีอัครสาวกเป็นต้น
ผู้แทงตลอดสัจจะโดยคล้อยตามการแทงตลอดสัจจะของพระพุทธเจ้า ...

อีกอย่างหนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “พึงประกอบบ่ว่า พระพุทธเจ้าและ
พระอริยเจ้าทั้งหลาย แท้จริงแล้วพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นเองได้ตรัสลำดับแห่งการ
อธิบายความปิฎกทั้ง ๓ ซึ่งเรียกว่าปกิณกเทศนา หลังจากนั้นพระสาวกจึงอธิบายไว้โดย
เนื่องด้วยสังคายนาเป็นต้น”

สรุปความว่า ความเห็นของอาจารย์ทั้งหลายที่เรียกว่า วทันติวาทะ มีกล่าวไว้ในคัมภีร์
ฎีกาของสี่ลักขณธรรมและสารัตถทีปนีว่ คัมภีร์อรรถกถาเป็นปกิณกเทศนาของพระพุทธเจ้า ส่วน
สมานวาทะ (ความเห็นที่เป็นสมานฉันท์) กล่าวว่าปกิณกเทศนาและคำอธิบายของพระสาวก
แม้ว่าความเห็นทั้ง ๒ อย่างนี้จะดูเหมือนขัดแย้งกัน แต่ก็ไม่ได้ถือว่าขัดแย้ง เพราะส่วนใหญ่ข้อความ
ในคัมภีร์มหาอรรถกถาจะเป็นคำอธิบายโดยตรงของพระพุทธองค์ แต่ยังมีคำอธิบายปลีกย่อยที่
พระสาวกได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ ดังคัมภีร์อฏฺฐสาลินีได้บันทึกภาษิตของพระสารีบุตรว่า

วุตฺตมฺปิ เจตํ ฐมฺมเสนาปตินา :-

เยน จกฺขุปปสาเทน

รูปานิ มนุ ปสฺสติ

ปรีตํ สฺขมํ เอตํ

อฺภูทิสฺสมฺปมํ.^{๘๘๐}

สมดังคำที่พระธรรมเสนาบติกล่าวว่า :-

^{๘๗๙} ที่.สี.ฎีกา ๑/๑๘

^{๘๘๐} อภ.สง.อ. ๑/๕๙๖/๓๖๖

ชนยอมเห็นรูปด้วยจักขุประสาทใด จักขุประสาทนี้เล็กละเอียด มีอุปมา
ด้วยหัวเส้น

แม้ในคัมภีร์มิลินทปัญหาที่พบคาถาที่พระสารีบุตรกล่าวไว้หลายคาถา แต่คาถาเหล่านั้น
ไม่มีบันทึกไว้ในพระไตรปิฎก ข้อนี้แสดงว่าพระสารีบุตรได้อธิบายพระพุทธรูปจนไว้เช่นเดียวกัน
และคำอธิบายของพระสาวกเหล่านั้นก็เป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งในคัมภีร์มหาอรรถกถานั้นเอง

คัมภีร์มหาอรรถกถาดังกล่าวที่จารึกปภิกขเทสนาและสาวกภาษิตไว้ก็ได้รับสังคายนาใน
ปฐมสังคายนาและการสังคายนาครั้งอื่นๆ เวลาต่อมาพระมหินทะและคณะได้เดินทางไปเผยแผ่
พระศาสนาในลังกาทวีปหลังการสังคายนาครั้งที่ ๓ ในราวพุทธศักราช ๒๓๕ ท่านได้นำพระ-
ไตรปิฎกและมหาอรรถกถาไปยังเกาะลังกาด้วยการท่องจำและถ่ายทอดต่อๆ มาด้วยมุขปาฐะ
เพราะคนสมัยก่อนมีความจำเป็นเลิศ จึงไม่นิยมจารึกตำราเรียนไว้ในใบลาน

ถ้ากล่าวตามมุมมองของคนสมัยนี้อาจเข้าใจว่าการทรงจำตำราหลายสิบคัมภีร์เป็นเรื่อง
เหนือวิสัยของมนุษย์ทั่วไปในปัจจุบัน แต่ความจริงเรื่องนี้เป็นไปได้เพราะความจำของคนในปัจจุบัน
ถดถอยลงกว่าก่อนมาก ในสมัยที่ผู้เขียนศึกษาเล่าเรียนปริยัติธรรมที่ประเทศสหภาพพม่าระหว่าง
พ.ศ. ๒๕๒๘-๒๕๓๘ ได้พบกับพระเถระชาวพม่ารูปหนึ่งชื่อว่าพระวาเสฏฐากิวงส์ ท่านสามารถ
สาธยายพระวินัยปิฎก ๕ คัมภีร์ (ฉบับไทยมี ๘ เล่ม ฉบับฉันทะสังคีตมี ๕ เล่ม) ได้ตั้งแต่อายุเพียง
๑๗ ปี และสามารถสาธยายสังยุตตนิกาย ๕ คัมภีร์ (ฉบับไทยมี ๕ เล่ม ฉบับฉันทะสังคีตมี ๓ เล่ม)
เมื่ออุปสมบทได้ ๑ พรรษาตอนอายุ ๒๑ ปี กล่าวกันว่าท่านอ่านเพียงรอบเดียวก็สามารถจดจำได้
แม่นยำทั้งหมดภายในเวลา ๑ เดือนโดยไม่ต้องทบทวนอีกเลย ดังนั้น การที่คนสมัยก่อนสามารถ
ทรงจำพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาทั้งหมดได้จึงไม่ใช่เรื่องเหลือเชื่อแต่อย่างใด

กล่าวย้อนถึงพระมหินทะและคณะผู้แปลพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาเป็นภาษาสิงหล
เพื่อให้กุลบุตรชาวสิงหลศึกษาได้โดยสะดวก ครั้นเวลาล่วงไป คัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับบาลีได้
สาบสูญไปเพราะโจรภัยและอัคคีภัยเป็นต้น จนกระทั่งเมื่อพระพุทโธสาจารย์เดินทางไปยังลังกาทวีป
ในรัชสมัยพระเจ้ามหานาม (พ.ศ. ๙๕๓-๙๗๕) จึงได้แปลคัมภีร์มหาอรรถกถามาเป็นภาษาบาลีเพื่อ
ให้กุลบุตรผู้รู้ภาษาบาลีในนานาประเทศได้ใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎก

ต่อมาภายหลัง พระอรรถกถาจารย์รูปอื่นก็ดำเนินรอยตามพระพุทโธสาจารย์มาจนถึง
ปัจจุบันนี้ คัมภีร์อรรถกถาที่ปริวรรตจากภาษาสิงหลจึงมีอยู่อย่างครบถ้วน

แม้คัมภีร์มหาวงศ์ก็ยังกล่าวถึงคัมภีร์มหาอรรถกถาว่าเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าและพระสาวกด้วยทั้งสองอย่าง ดังต่อไปนี้

ลือฬฏุกกา สุพุธา

มหินฺเทน มติมตา

สงคิตฺติตฺตย'มารุฬุหิ

สมฺมาสมพุทฺธเทสิตี.

สวริปุตฺตาทิคิตํ จ

กถามคฺคํ สเมกฺขิย

กตา ลือฬฬากาย

ลือฬฬุ ปวตฺตติ.^{๘๘๑}

อรรถกถาสิงหลอันหมดจดที่ประมวลคำอธิบายอันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้และคำกล่าวของพระสาวกเป็นต้น ได้ยกขึ้นสู่สังคายนาทั้ง ๓ ครั้ง ซึ่งพระมหินทเถระผู้มีปัญญาได้แปลไว้ด้วยภาษาสิงหล ย่อมปรากฏแก่ชาวสิงหล

อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถาบางแห่ง พระอรรถกถาจารย์ได้มีการอธิบายหลักภาษา เป็นต้นว่า การเชื่อมความ การประกอบรูปศัพท์ และการแสดงรูปวิเคราะห์ เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังที่เรียนภาษาบาลีสามารถเข้าใจบทพยานุชนะได้ชัดเจนถูกต้อง ทั้งนี้เพื่อเอื้อประโยชน์ให้เข้าใจในอรรถได้เป็นอย่างดี

อย่างไรก็ตาม สังคหัญญูกถาดังกล่าว มีการเพิ่มเติมความเชื่อของคนในยุคนั้นบ้าง อธิบายตามคัมภีร์ยาของสันสกฤตบ้าง ทำให้ข้อความบางแห่งในอรรถกถาดังกล่าวผิดกับหลักวิทยาศาสตร์ปัจจุบัน ยกตัวอย่างเช่น

- เรื่องพระจันทร์กว้าง ๔๙ โยชน์ พระอาทิตย์กว้าง ๕๐ โยชน์ เป็นต้น พบในสมันตปาสาทิกา^{๘๘๒} และวิสุทธิมรรค^{๘๘๓}

- เรื่องกระดูกตาตุ่ม พบในวิสุทธิมรรค^{๘๘๔} แต่กระดูกตาตุ่มเป็นเพียงตุ่มปลายของกระดูกแขนเท่านั้น ถ้าท่านนับกระดูกตาตุ่มจริง ก็ควรนับกระดูกที่บวมออกมาคล้ายตาตุ่มที่ข้อมืออีกด้วย แต่ท่านมิได้นับเช่นนั้น แม้ในคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับดั้งเดิมก็มิได้นับกระดูกตาตุ่มไว้ เพราะคัมภีร์มูลฎีกา^{๘๘๕} ระบุว่า กระดูกตาตุ่มไม่พบในคัมภีร์มหาอรรถกถา

^{๘๘๑} มหาวิส ๓๗/๒๒๘-๒๒๙

^{๘๘๒} วิ.มหา.อ. ๑/๑๑๒

^{๘๘๓} วิสุทธิ. ๑/๑๓๗/๒๒๖

^{๘๘๔} วิสุทธิ. ๑/๑๙๐/๒๗๗

^{๘๘๕} อภิ.วิ.มูลฎีกา ๒/๓๕/๓๖๘

แม้ข้อความดังกล่าวจะขัดแย้งกับวิทยาศาสตร์ในยุคปัจจุบัน ก็ถือว่าไม่ใช่ข้อบกพร่องที่ร้ายแรง เพราะไม่เกี่ยวกับสัจธรรมของพระพุทธเจ้าแต่อย่างใด

ประโยชน์สำคัญของอรรถกถามีมากมาย ท่านผู้ประพันธ์กล่าวถึงประวัติความเป็นมาของเนื้อเรื่อง อธิบายศัพท์ ความหมายของศัพท์ และแสดงหลักภาษาฝ่ายบาลีและสันสกฤต รวมไปถึงแสดงข้อวินิจฉัยตามหลักธรรมโดยอาศัยพระพุทธพจน์เป็นหลักฐานอ้างอิง เป็นต้น ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงได้ชื่อว่า พุทฺธมัตถุญฺญ คือ ผู้รู้พุทฺธธาธิบาย ในที่นี้จะกล่าวถึงประโยชน์สำคัญของอรรถกถา ๔ ข้อ คือ

๑. ทำให้เข้าใจความหมายในพระบาลีได้อย่างถูกต้อง

มาตรํ ปิตฺรํ หนฺตฺวา

ราชาโน เทว จ ชตฺตฺติเย

รฏฺเฐ สฺนาญจํ หนฺตฺวา

อนินฺโฆ ยาติ พฺราหฺมณเณ.^{๘๘๖}

พราหมณ์ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าชัตตยราชอีก ๒ องค์ ทำลายรัฐ พร้อมทั้งเจ้าพนักงานแล้ว ย่อมสัจญจไปอย่างไรทุกข

คำว่า มาตรํ (มารดา), ปิตฺรํ (บิดา), ราชาโน (ชัตตยราช), รฏฺเฐ (รัฐ), สฺนาญจํ (พร้อมทั้งเจ้าพนักงาน) และ พฺราหฺมณเณ (พราหมณ์) เป็นคำเปรียบเทียบกับในที่นี้พระพุทธองค์ทรงเปรียบ :-

- ตัณหา คือ มารดา
- มานะ คือ บิดา
- สัสสตทิกฺขุและอญฺเฐทิกฺขุ คือ ชัตตยราช ๒ องค์
- รัฐ คือ อายตนะ ๑๒
- เจ้าพนักงาน คือ นันทราคะ
- พราหมณ์ คือ พระชินาสพ

ถ้าพระอรรถกถาจารย์มิได้อธิบายขยายความคาถาข้างต้นไว้ ผู้อ่านย่อมไม่อาจเข้าใจเนื้อความในคาถาได้อย่างถูกต้อง เพราะเป็นการใช้สำนวนทางภาษา โดยคำเหล่านี้จัดเป็นสัทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งอื่นที่มีความคล้ายคลึงกัน ตามนัย ๔๐ เรียกว่า รุพหีนัย คือ การมีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง

๒. ทำให้เข้าใจเหตุการณ์ในสมัยพุทธกาลและก่อนพุทธกาลได้ชัดเจน

เรื่องราวของตัวละครในชาดกต่างๆ ว่ามีความเป็นมาอย่างไร ใครพูดกับใคร และประชุมชาดกว่าใครมาเกิดเป็นใครในชาติสุดท้าย แม้ปราชญ์เมธีตะวันตกก็เชื่อว่าอรรถกถาของพระพุทธโฆสจารย์เป็นการปริวรรตมาจากภาษาสิงหล เพราะท่านผู้แต่งไม่สามารถรู้ประวัติความเป็นมาที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในชาดกได้ด้วยตนเอง

๓. การตัดสินความถูกต้องตามหลักวินัย

ในคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวถึงความเห็นของพระมหาสุมนเถระและพระมหาปทุมเถระเป็นต้น แม้ท่านจะมีได้ตัดสินว่ามติของท่านใดสมควรกว่า ก็จัดว่าท่านถือเอามติหลังเป็นหลัก เพราะมติของคัมภีร์อรรถกถาหรือพระเถระที่กล่าวไว้ภายหลังเป็นหลักสำคัญ ดังข้อความในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาวา

ยถา เจตถ, เอวํ สพฺพตถ โย โย อญฺจุกถาวาโท วา เถรวาโท วา ปจฺฉา วุจฺจติ,
โส ปมาณโต ทญฺญพฺโป.^{๘๘๗}

อนึ่ง ข้อความในที่นี้เป็นฉันใด มติของคัมภีร์อรรถกถาหรือพระเถระที่กล่าวไว้
ภายหลัง พึงกำหนดโดยความเป็นหลักสำคัญ ฉะนั้น

๔. อธิบายสำนวนทางภาษาที่พบในพระวินัยปิฎก

พหู เม พทรา ปฏฺยิตฺตา.^{๘๘๘}

ข้าพระพุทธเจ้าจัดเตรียมผลพทราไว้มากมาย

คำว่า พทรา (ผลพทรา) ในประโยคข้างต้น แม้จะกล่าวถึงประธานคือพทรา ก็ยังหมายรวมถึงของควรเคี้ยวและของควรบริโภคอื่นๆ จึงเป็นประธานนัย คือ การระบุถึงสิ่งที่เป็นประธาน แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย ดังคำว่า ราชา อาคจฺฉติ (พระราชาเสด็จมา) ซึ่งยังหมายรวมถึงพระมหาลี พระโอรส พระประยูรญาติ มหาตเลก และองครักษ์เป็นต้นอีกด้วย

ดังข้อความว่า

^{๘๘๗} วิ.มหา.อ. ๑/๙๒/๓๒๒

^{๘๘๘} วิ.มหา. ๒/๒๒๑/๒๒๑

พทรา ปฏิยตุตาดิ อุปจารวเสน วทติ.^{๘๘๙}

กุลบุตรกล่าวว่า พทรา ปฏิยตุตา (เตรียมผลพทราไว้) โดยความเป็นสำนวน

สรุปความว่า คัมภีร์อรรถกถาต่างๆ ที่พระพุทโธศาจารย์เป็นต้นรจนาเป็นข้อความที่ ท่านปวิรรตจากคัมภีร์มหาอรรถกถาที่ก่อปรด้วยปกิณกเทศนาของพระพุทโธเจ้ากับคำอธิบายของ พระสาวก คัมภีร์อรรถกถาใหม่นี้เรียกว่าสังคหัญญุกถา จัดเป็นวรรณกรรมประเภทร้อยแก้ว แต่ก็มี ร้อยกรองผสมอยู่บ้าง

นอกจากนี้แล้ว ยังมีคัมภีร์อรรถกถาอีกประเภทหนึ่งที่แต่งย่อความพระไตรปิฎกกับ สังคหัญญุกถา ท่านเรียกว่า “อรรถกถาสังเขป” เป็นร้อยแก้วบ้าง ร้อยกรองบ้าง หรือทั้งสองอย่าง ผสมกัน ส่วนใหญ่สังคหัญญุกถากับอรรถกถาสังเขปจะมีคัมภีร์ฎีกาอธิบายความ สังคหัญญุกถามี ทั้งหมด ๒๕ คัมภีร์ ส่วนอรรถกถาสังเขปมี ๑๓ คัมภีร์ ดังนี้

คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทโธศาจารย์รจนามี ๑๒ ฉบับ คือ

ลำดับ	คัมภีร์	อธิบาย
๑	สมันตปาสาทิกา	พระวินัยปิฎก
๒	สุมังคลวิลาสินี	พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย
๓	ปปัญจสูทนี	พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย
๔	สารัตถปกาสินี	พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย
๕	มโนรธปุรณี	พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย
๖	อรรถกถาขุททกปาฐะ	พระสุตตันตปิฎก ขุททกปาฐะ
๗	อรรถกถาธรรมบท	พระสุตตันตปิฎก ธรรมบท
๘	อรรถกถาสุตตนิบาต	พระสุตตันตปิฎก สุตตนิบาต
๙	อรรถกถาชาดก	พระสุตตันตปิฎก ชาดก
๑๐	อัญญสาลินี	พระอภิธรรมปิฎก อัมมสังคณี
๑๑	สัมโมหวิโนทนี	พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์
๑๒	ปัญจปกรณ์	พระอภิธรรมปิฎก ๕ ปกรณ์ที่เหลือ

^{๘๘๙} วิ.มหา.อ. ๒/๒๒๑/๓๕๒

คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธทศตระกูล มี ๑ ฉบับ คือ

๑. อรรถกถาพุทธวงศ์ อธิบายพระสูตรตันตปิฎก พุทธวงศ์

คัมภีร์อรรถกถาที่พระธรรมบาลรจนา มี ๘ ฉบับ คือ

ลำดับ	คัมภีร์	อธิบาย
๑	อรรถกถาอุทาน	พระสูตรตันตปิฎก อุทาน
๒	อรรถกถาอิติวุตตกะ	พระสูตรตันตปิฎก อิติวุตตกะ
๓	อรรถกถาวิมานวัตถุ	พระสูตรตันตปิฎก วิมานวัตถุ
๔	อรรถกถาเปตวัตถุ	พระสูตรตันตปิฎก เปตวัตถุ
๕	อรรถกถาเถรคาถา	พระสูตรตันตปิฎก เถรคาถา
๖	อรรถกถาเถรีคาถา	พระสูตรตันตปิฎก เถรีคาถา
๗	อรรถกถาจริยาปิฎก	พระสูตรตันตปิฎก จริยาปิฎก
๘	อรรถกถาเนตติปกรณ์	พระสูตรตันตปิฎก เนตติปกรณ์

คัมภีร์อรรถกถาที่พระมหานามะรจนา มี ๑ ฉบับ คือ

๑. อรรถกถาปฏิสัมภิตามรรค อธิบายพระสูตรตันตปิฎก ปฏิสัมภิตามรรค

คัมภีร์อรรถกถาที่พระอุปเสนะรจนา มี ๒ ฉบับ คือ

๑. อรรถกถามหานิทเทส อธิบายพระสูตรตันตปิฎก มหานิทเทส
๒. อรรถกถาจุฬินิทเทส อธิบายพระสูตรตันตปิฎก จุฬินิทเทส

คัมภีร์อรรถกถาที่พระเถระไม่ปรากฏนามรจนา มี ๑ ฉบับ คือ

๑. อรรถกถาอปทาน อธิบายพระสูตรตันตปิฎก อปทาน

อรรถกถาสังเขป แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. หมวดพระวินัย

กัณฑ์ชาตโรณี ประมวลความในภิกขุปาติโมกข์กับภิกขุณีปาติโมกข์ พระพุทธ-
โฆสจารย์รจนาเป็นร้อยแก้ว

วินยสังคหะ ประมวลความในพระวินัยปิฎกกับอรรถกถา พระสารีบุตรเถระจนา
เป็นร้อยแก้วในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖

ขุททสิกขา ประมวลความในพระวินัยปิฎก พระธัมมสิริเถระจนาเป็นร้อยกรอง
ผสมร้อยแก้ว มีคาถา ๕๑๒ คาถา

มูลสิกขา ประมวลความที่เกี่ยวกับวินัยเหมือนขุททสิกขาแต่ย่อกว่า พระเถระ
ไม่ปรากฏนามจนาเป็นร้อยกรองผสมร้อยแก้ว มีคาถา ๑๑๒ คาถา

วินยวินิจฉัย ประมวลความในคัมภีร์อุกโกโตวิภังค์กับคัมภีร์ขันธกะ พร้อมด้วย
อรรถกถา พระพุทธทศตเถระจนาเป็นร้อยกรอง มีคาถา ๓,๑๕๓ คาถา

อุตตรวินิจฉัย ประมวลความในคัมภีร์บริวารพร้อมด้วยอรรถกถา พระพุทธ-
ทศตเถระจนาเป็นร้อยกรอง มีคาถา ๓๑๐ คาถา

๒. หมวดพระสูตร

วิสุทธิมรรค ประมวลความเรื่องไตรสิกขาในนิกาย ๕ พระพุทธโฆสจารย์จนา
เป็นร้อยแก้วผสมร้อยกรอง

๓. หมวดพระอภิธรรม

อภิธัมมัตถสังคหะ ประมวลความในพระอภิธรรมปิฎก พระอนุรุทธาจารย์จนา
เป็นร้อยแก้วผสมร้อยกรอง

อภิธัมมมาวตาร ประมวลความในพระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถา พระพุทธทศต-
เถระจนาเป็นร้อยแก้วผสมร้อยกรอง

คัมภีร์อรรถกถาของพระสูตรและพระอภิธรรม แต่งโดยอาศัยมหาอรรถกถาเท่านั้น แต่
อรรถกถาของพระวินัยยังอาศัยคัมภีร์อธิบายพระวินัยที่แต่งโดยพระเถระอินเดียและสิงหล คัมภีร์
เหล่านั้นก็เป็นอรรถกถาเช่นกัน เท่าที่ปรากฏชื่อโดยตรงในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาพระวินัยมี ๗
ฉบับ ดังนี้

๑. มหาปัจจรี อรรถกถาที่แต่งบนแพ (คำว่า มหา เป็นคุณศัพท์ที่ใช้นำหน้าบุคคลหรือ
สิ่ง ที่ควรยกย่อง คำว่า ปัจจรี แปลว่า “แพ”)

๒. จุฬปัจจรี อรรถกถาย่อความมหาปัจจรี

๓. กรุ่นที่ อรรถกถาที่แต่ง ณ กรุ่นที่วัลลิวihar

๔. สังเขปะ สันนิษฐานว่าเป็นอรรถกถาย่อความมหาอรรถกถาและมหาปัจจุรีเป็นต้น
บางท่านกล่าวว่าอรรถกถานี้ก็คืออุปัฏฐาจารย์นั่นเองที่ย่อความจากมหาปัจจุรี

๕. อันธกะ อรรถกถาที่แต่งด้วยภาษาเตลคุในแคว้นอันธกะ

๖. อริยะ อรรถกถาที่แต่งด้วยภาษาอารยัน

๗. ปันนวาระ ชื่อนี้มีพบในวชิรพทุทธิกาเท่านั้น ความหมายของชื่อไม่ชัดเจน ทั้งคัมภีร์
ก็สาบสูญ จึงไม่อาจรู้ว่าคัมภีร์นี้มีลักษณะอย่างไร

ในคัมภีร์อรรถกถาเหล่านี้ ชื่อคัมภีร์มหาปัจจุรี กรุ่นที่ อันธกะ และสังเขปะมีพบบ่อยครั้ง
ในอรรถกถาพระวินัยของพระพุทธโฆสจารย์ และฎีกาพระวินัยคือสารัตถทีปนีกับวิมตติโนทนี^{๘๙๐}
ส่วนชื่อคัมภีร์อุปัฏฐาจารย์ อริยะ และปันนวาระ มีพบในฎีกาพระวินัยคือคัมภีร์วชิรพทุทธิกา^{๘๙๑} เท่านั้น

[๔๓๕] อนึ่ง ในปสาทรูป ๕ ที่ต่างกันเพราะกรรมต่างกันตามที่กล่าวมานี้ :-

ก. จักขุประสาทและโสตประสาทรับอารมณ์ที่ไม่สัมผัสวัตถุ เพราะเป็นเหตุให้เกิด
วิญญานจิตในอารมณ์[คือรูปารมณ์และสัททารมณ์] อันมีที่อาศัยไม่แนบชิดกับภูตรูปที่อาศัย
ของตน

ข. ฆานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาท รับอารมณ์[คือกลิ่น รส และ
โผฏฐัพพะ]ที่สัมผัสวัตถุ เพราะเป็นเหตุเกิดของวิญญานจิตในอารมณ์ที่แนบชิดกับที่อาศัย
ของตน [คือฆานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาท] ด้วยตนเอง[คือโผฏฐัพพารมณ์]
และโดยความเป็นภูตรูปที่อาศัย

ตามคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและอรรถกถาวิสุทธิมรรคนี้ พระพุทธโฆสจารย์เห็นว่า จักขุ-
ประสาทรับรูปารมณ์ที่ไม่สัมผัสวัตถุ และโสตประสาทก็รับสัททารมณ์ที่ไม่สัมผัสวัตถุเช่นกัน เพราะ
ถ้าอารมณ์เหล่านั้นมากระทบปสาทรูปจริงๆ บุคคลย่อมไม่อาจเห็นหรือได้ยินอารมณ์เหล่านั้นได้

^{๘๙๐} สารตถ.ฎีกา ๑/๒๕ วิมตติ.ฎีกา ๑/๒๗

^{๘๙๑} วชิร.ฎีกา ๒๓

พระภิกษุสงฆ์สนทนากับพระภิกษุสงฆ์ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาภิกษา^{๘๒} ว่าสอดคล้องกับข้อความในอรรถมนปัจฉัยของคัมภีร์ปฏิฐานที่กล่าวว่า เสียงที่เกิดจากจิต (จิตตชตฺต) เป็นอารมณ์ของโสตวิญญานได้โดยทั่วไปไม่เจาะจง แต่ถ้าบุคคลต้องได้ยินเสียงที่มากระทบโสตประสาทจริงๆ ก็คงไม่อาจได้ยินเสียงดังกล่าวได้ เพราะเสียงที่เกิดจากจิตไม่มีในรูปภายนอกร่างกาย ดังนั้นจึงได้ยินเสียงที่ดำรงอยู่ในสถานที่เกิดเสียงซึ่งมิได้มาถึงโสตประสาท

คัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะกล่าวถึงเรื่องนี้ตามข้อความข้างต้น ดังนี้

จกฺขาทิพฺพโย อสมฺปตฺตวเสน, ฆานาทิตฺตโย สมฺปตฺตวเสนาติ ปณฺจวิธมฺปิ โคจรคคาหิกรูโป, อิตฺโร อโโคจรคคาหิกรูโป.^{๘๓}

รูป ๕ อย่าง คือ ปสาทรูป ๒ อย่างมีจักขุประสาทเป็นต้นรับอารมณ์ด้วยการไม่สัมผัสสวัตถุ และปสาทรูป ๓ อย่างมีฆานประสาทเป็นต้นรับอารมณ์ด้วยการสัมผัสสวัตถุ ชื่อว่า โคจรคคาหิกรูป (รูปที่รับอารมณ์ได้) ส่วนรูปอื่นๆ ชื่อว่า อโคจรคคาหิกรูป (รูปที่รับอารมณ์ไม่ได้)

การรับอารมณ์โดยไม่สัมผัสสวัตถุ คือ เห็นรูป ฟังเสียง โดยที่ร่างกายไม่ต้องสัมผัสกับรูปหรือแหล่งกำเนิดเสียงนั้น ส่วนการรับอารมณ์โดยสัมผัสสวัตถุ คือ ดมกลิ่น ลิ้มรส สัมผัส โดยที่ร่างกายต้องสัมผัสกับวัตถุนั้น

แม้คัมภีร์อภิธรรมมวตารก็ประพันธ์เรื่องนี้เป็นคาถาว่า

เอวเมเตสุ จกฺขุญจ โสโต อปตฺตคาคํ
เสสํ ตฺว ปน ฆานาทิตฺต- ตโย สมฺปตฺตคาคํ.^{๘๔}

ในบรรดาปสาทรูปเหล่านี้ จักขุประสาทและโสตประสาทรับเอาอารมณ์ที่ไม่สัมผัสสวัตถุ (อสมฺปตฺตโคจรคคาหิกรูป) ส่วนอีกสามอย่างที่เหลือมีฆานประสาทเป็นต้น[จนถึงกายประสาท]รับเอาอารมณ์ที่สัมผัสสวัตถุ (สัมปตฺตโคจรคคาหิกรูป)

^{๘๒} วิสุทธิมรรค มหาภิกษา ๒/๔๓๕/๑๐๓

^{๘๓} อภิ.วตาร ๑๐/๖๖๓

^{๘๔} สงฺคห ๖/๒๖/๓๙

คัมภีร์อภิธัมมัตถวินิ^{๘๙๕} ประพันธ์คาถาเพื่ออธิบายเรื่องนี้โดยพิสดาร ดังต่อไปนี้

จกฺขุโสฺตํ ปเนเตสุ	โหตาสมฺปตฺตคาหํ
วิญญานุปฺปตฺติเหตุตฺตา	สนฺตราริกโคจเร.

อนึ่ง ในบรรดาวัตถุเหล่านั้น จักขุประสาทและโสตประสาทรับอารมณ์ที่ไม่สัมผัสวัตถุ เพราะเป็นเหตุให้วิญญาณจิตเกิดขึ้นได้ในอารมณ์ที่มีสิ่งอื่นคั่น และเป็นสิ่งที่ใหญ่โต

ตถา หิ ทูรเทศฺฏจํ	ผลิกาทิตโรหิตํ
มหนฺตณฺจ นคาทินํ	วณฺณํ จกฺขุ อุทิกฺขติ.

กล่าวโดยละเอียดว่า จักขุประสาทย่อมเห็นสิ่งที่อยู่ในสถานที่ไกล, สีที่ถูกแก้วผลึกเป็นต้นหุ้มไว้ และสีอันใหญ่โตของภูเขาเป็นต้น

อากาศาทิคโต กุจฺฉิ-	จมฺมานนฺตริโกปี จ
มหนฺโต จ มณฺฎาทินํ	สทฺโท โสตสฺส โคจโร.

เสียงที่อยู่ในอากาศเป็นต้น เสียงที่ถูกหนังท้องหุ้มไว้ และเสียงดังของระฆังเป็นต้น เป็นอารมณ์ของโสตประสาทได้

คนฺตฺวา วิสยเทสํ ตํ	ผริตฺวา คนฺหตฺตี เจ
อธิฏฺฐานวิธานปี	ตสฺส โส โคจโร ลียา.

ถ้ากล่าวว่ จักขุประสาทและโสตประสาทแผ่ไปถึงสถานที่ตั้งของอารมณ์ เมื่อเป็นเช่นนั้น รูปและเสียงนั้นก็อาจเป็นอารมณ์ของจักขุประสาทและโสตประสาทได้แม้ในการทำอธิษฐาน[ของทิพพจักขุและทิพพโสต]

ภูตฺปปพฺนฺธโต โส เจ	ยาติ อินฺทฺริยสนฺนิธิ
กมฺมจิตฺโตชสมฺภูโต	วณฺโณ สทฺโท จ จิตฺตโช.
น เตสํ โคจรา โหนฺติ	น หิ สมฺโฆนฺติ เต พหิ
วุตฺตา จ อวิเสเสน	ปาเจ ตฺวิสยาว เต.

^{๘๙๕} วิภาวินี ๖/๒๖/๒๗๙

ถ้ารูปและเสียงนั้นไปถึงสถานที่ตั้งของอินทรีย์ตามลำดับภูตรูปต่อๆ มา
รูปที่เกิดจากกรรม จิต และอาหาร และเสียงที่เกิดจากจิต ย่อมไม่เป็นอารมณ์
ของจักขุประสาทและโสตประสาทเหล่านั้น เพราะรูปและเสียงดังกล่าวไม่เกิด
ขึ้นภายนอกร่างกาย อีกทั้งในพระบาลี[คือคัมภีร์ปฏฺฐาน]ก็กล่าวไว้โดยสามัญ
ทั่วไปว่า รูปและเสียงเหล่านั้นเป็นอารมณ์ของจักขุประสาทและโสตประสาท
เหล่านั้น

ยทิ เจตํ ทวยํ อตฺต-
อกฺขิวนฺณํ ตถา มฺลํ

สมีปิเยว คณฺหติ
ปสฺสเยยฺย ฅมฺภุสฺส จ.

และถ้าจักขุประสาทและโสตประสาทรับอารมณ์ที่ใกล้กับตนเองเท่านั้น
บุคคลก็คงจะเห็นสีดวงตาและโคนคิ้วได้เช่นกัน

ทิสาทสวตฺถานํ
ลียา จ สรวทิสฺส

สทฺทสฺส น ฅเวยฺย จ
สกณฺเณ สรปาทนํ.

อีกทั้งการกำหนดทิศและสถานที่เกิดเสียงก็คงมีไม่ได้ และนายขมังธูก็
คงต้องยิงธนูไปในหูของตน

คาถาทองจำข้างต้นกล่าวสรุปข้อความในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๘๖}ที่ว่า

อีกอย่างหนึ่ง จักขุประสาทและโสตประสาทรับอารมณ์ที่ไม่สัมผัสวัตถุ เพราะ
เป็นเหตุให้เกิดวิญญานจิตในอารมณ์[คือรูปารมณ์และสัทธารมณ์] อันมีสิ่งอื่นคั่นอยู่และ
เป็นอารมณ์ที่ใหญ่โต[มีภูเขาคั่น] บางคนกล่าวว่า ‘แม้โสตประสาทก็รับเอาอารมณ์
ที่สัมผัสวัตถุ’ ถ้าโสตประสาทรับเอาอารมณ์ที่สัมผัสวัตถุได้ เสียงที่เกิดจากจิต (จิตตช-
สัททะ) ก็ไม่อาจเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาน เพราะจิตตชรูปไม่เกิดขึ้นภายนอก
[ร่างกาย] และในพระบาลี[ปฏฺฐาน]ก็ตรัสว่าสัทธารมณ์เป็นอารมณ์ของโสตวิญญานโดย
ทั่วไปไม่เจาะจง อีกทั้งการกำหนดทิศและสถานที่เกิดเสียงก็ไม่อาจมีได้ เพราะควร
ถือเอาสถานที่รับอารมณ์[คือโสตประสาท]ของเสียง เหมือนการกำหนดทิศและสถานที่
เกิดกลิ่นไม่อาจมีได้ ด้วยเหตุนี้ เสียงดำรงอยู่ในสถานที่เกิดแล้วจึงมาปรากฏ

^{๘๖} วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ๒/๔๓๕/๑๐๓

ถามว่า : ถ้าเสียงดำรงอยู่ในสถานที่เกิดแล้วจึงมาปรากฏ คนที่อยู่ไกลย่อมใช้เวลา นานกว่าจะได้ยินเสียงของช่างย่อมเป็นต้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : มิต้องใช้เวลานาน เพราะคนที่อยู่ไกลและใกล้รับเอาเสียงตามที่ปรากฏต่างกัน[ด้วยมโนวิญญูณ] กล่าวคือ การรับเอาและไม่รับเอาอาการพิเศษย่อมมิได้เพราะ การรับเอาเสียงพูดตามที่ปรากฏแก่คนอยู่ไกลและคนอยู่ใกล้ต่างกัน ฉะนั้น แม้เมื่อเสียงของช่างย่อมเป็นต้นปรากฏตามลำดับตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุดแก่คนอยู่ใกล้ เขาจึงเข้าใจว่าได้ยินเร็ว และเมื่อเสียงดังกล่าวปรากฏต่อเนื่องโดยความเป็นกลุ่มเสียงในที่สุดหรือท่ามกลางแก่คนอยู่ไกล เขาจึงเข้าใจว่าได้ยินช้า เพราะความต่างกันของการตัดสินใจและการกำหนด[ด้วยมโนทวารวิถี]ซึ่งดำเนินไปต่อจากโสทวิญญูณวิถี ถึงกระนั้นก็ตาม เสียงนั้นอาศัยหมู่ภูตรูปอันเป็นฐานะที่เกิดขึ้นแล้วย่อมมาปรากฏแก่โสตประสาทในขณะที่ตนมีอยู่จริง

ถามว่า : ถ้าเสียงไม่เกิดขึ้นต่อเนื่องในสถานที่รอบด้านตามลำดับภูตรูปต่อ ๆ มา เสียงสะท้อนย่อมมิได้อย่างไร

ตอบว่า : แม้เสียงที่อยู่ไกลก็เป็นปัจจัยทำให้เกิดเสียงสะท้อนและการสั่นไหวของวัตถุที่อยู่ในสถานที่อื่นได้ เหมือนแม่เหล็กเป็นปัจจัยทำให้เหล็กสั่นได้

อย่างไรก็ตาม ท่านอาจารย์มหาสิสยาตอบได้วิจารณ์เรื่องนี้ไว้ว่า พระพุทธโฆสจารย์ คงจะอธิบายเรื่องนี้ตามความเห็นของคนในสมัยก่อนที่วิทยาศาสตร์ยังไม่เจริญ เพราะวิทยาศาสตร์ในปัจจุบันพิสูจน์พบว่า ภาพที่เห็นมากระทบกับจอประสาทตาอันเป็นที่เกิดของจักขุประสาทโดยอาศัยแสงสว่างเป็นตัวช่วย และคลื่นเสียงก็มากระทบแก้วหูอันเป็นที่เกิดของโสตประสาทโดยอาศัยอากาศเป็นตัวช่วย ดังนั้น จึงสรุปความได้ว่า จักขุประสาทและโสตประสาทรับอารมณ์ที่มากระทบประสาทรูปเหมือนผานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาท

แม้พระพุทธโฆสจารย์ก็บันทึกข้อความจากคัมภีร์มหาอรรถกถาไว้ในคัมภีร์อัฐฐสาสนี ว่า

อฏฺฐกถายํ ปน “อาปาถคตตตาว อารมมณํ สมฺปตฺตํ นาม. จนฺทมนฺทลลฺลสุริย-
มณฺทลลนณฺทท วทวจตฺตลลลลโยชนสทสสมตฺตเก จิตานํ วณฺโณ จกฺขุสฺสทํ มฺณฺณตฺติ. โส

ทูเร จตุวา ปณณายมาโนปิ สมฺปตฺโตเยว นาม. ตฺโคจรตฺตา จกฺขุ สมฺปตฺตโคจรเมว นาม. ทูเร รุกฺขํ ฉินฺทหนฺตานุมฺปิ รัชกานญจ วตฺถํ โหวนฺตานุํ ทูเรโตว กายวิกาโร ปณณายติ. สทฺโท ปน ธาตุปรมฺปราย อาคนฺตฺวา โสตํ ฆฏฺฏณฺตฺวา สณฺนิกํ ววตฺถานํ คจฺจนฺตฺติ วุตฺตํ.^{๘๙๗}

แต่ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า อารมณฺ์ชื่อว่ามาสัมผัสวัตถุ เพราะเป็นอารมณฺ์ที่มาปรากฏแก่[จักขุประสาทและโสตประสาท] อธิบายว่า สีของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ ตั้งอยู่ไกลถึง ๔๒,๐๐๐ โยชน์ ก็ยังกระทบจักขุประสาท แม้สีนั้นปรากฏตั้งอยู่ในที่ไกลก็ได้ ชื่อว่ามาสัมผัสวัตถุเหมือนกัน จักขุประสาทชื่อว่ามามีอารมณฺ์ที่สัมผัสวัตถุ เพราะมีสีนั้นเป็น อารมณฺ์

อาการทางกายของบุคคลที่ตัดต้นไม้อยู่ในที่ไกลก็ดี ของช่างเย็บผ้าผู้ชักผ้าอยู่ก็ดี ย่อมปรากฏแม้แต่ที่ไกล แต่เสียงมากระทบโสตประสาทแล้วก็ถึงความเป็นสิ่งที่บุคคลกำหนดได้ โดยการสืบต่อๆ กันมาแห่งธาตุ

อย่างไรก็ตาม พระพุทธโฆสจารย์ได้กล่าวคัดค้านข้อความในคัมภีร์มหาอรรถกถาตามความเข้าใจของคนในสมัยนั้นว่า

ตตฺถ กิญฺจาปิ อาปาถคตฺตตฺตา อารมฺมณฺ์ สมฺปตฺตฺนติ วุตฺตํ, จนฺทมนฺทลาทิวณฺโณ ปน จกฺขุ อสมฺปตฺโต ทูเร จิตฺวา ปณณายติ. สทฺโทปิ สเจ สณฺนิกํ อาคจฺเจยฺย ทูเร อุปฺปนฺโน จิเรน สยฺเยยฺย ปรมฺปรมฺภูณฺาย จ อาคนฺตฺวา โสตํ ฆฏฺฏณฺโต อสฺสูกิสา ย นามาทิ น ปณณายเยยฺย. ตสฺมา อสมฺปตฺตโคจรานเว ตานิ.^{๘๙๘}

แม้ในคัมภีร์อรรถกถานั้นจะกล่าวว่า “อารมณฺ์ชื่อว่ามาสัมผัสวัตถุ เพราะเป็น อารมณฺ์มาปรากฏแก่[จักขุประสาทและโสตประสาท]” แต่สีของดวงจันทร์เป็นต้นก็ไม่มาถึง จักขุประสาท ย่อมปรากฏตั้งอยู่ในที่ไกลนั้นแหละ แม้เสียงถ้าค่อยๆ มา เมื่อเกิดในที่ไกล ก็ฟังได้ยินช้า และมาโดยกระทบต่อๆ กันมา เมื่อกระทบโสตประสาทก็ไม่ปรากฏว่าอยู่ใน ที่นั้นๆ ดังนั้น จักขุประสาทและโสตประสาทจึงมีอารมณฺ์ที่ไม่สัมผัสวัตถุ

แม้ท่านจะอธิบายเรื่องนี้ไว้ขัดแย้งกับมหาอรรถกถา แต่นับว่าเป็นการดีที่ท่านยังบันทึก

ข้อความจากคัมภีร์มหาอรรคธกถาเอาไว้ จึงทำให้เข้าใจว่าหลักธรรมของพระพุทธเจ้ามิได้ขัดแย้งกับวิทยาศาสตร์แต่อย่างใด

จักขุประสาท

[๔๓๖] ในปสาทรูป ๕ เหล่านี้ :-

จักขุประสาทซึ่มซาบอยู่ในเยื่อตา ๗ ชั้นเหมือนน้ำมันที่ซึ่มซับปยุหน่น ๗ ชั้น ปรากฏในตำแหน่งที่ทำให้เห็นรูปร่างสัณฐานของสิ่งที่อยู่ตรงหน้า อยู่กลางแหวตาดำที่มีตาขาวแหวดล้อมในลูกตาที่ประกอบด้วยอวัยวะสัณฐาน อันเปรียบได้กับกลีบอุบลเขียวที่เรียกว่าจักขุ ห้อมล้อมด้วยขนตาสีคราม วิจิตรด้วยแหวตาดำและขาว ได้รับอุปถัมภ์จากธาตุทั้ง ๔ ซึ่งทำหน้าที่ทรงไว้สมาน ให้อบอุ่น และเคลื่อนไหว ประดุจขัตติย कुमारมีพี่เลี้ยงทั้ง ๔ ทำหน้าที่อุ้ม ให้สنان แต่งองค์ และถวายงานพัด มีอุตุ จิต และอาหารค้ำจุน มีชีวิตรูปตามรักษา ถูกแหวดล้อมด้วยรูปอื่นมีสี กลิ่น และรส เป็นต้น มีขนาดเท่าหัวเส้น ย่อมดำรงอยู่ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแห่งจักขุวิญญานจิตเป็นต้นตามสมควร [คือ ให้สำเร็จความเป็นวัตถุของจักขุวิญญานจิต เพราะเป็นที่อาศัย และให้สำเร็จความเป็นทวาร เพราะให้โอกาสเกิดขึ้นแก่วิถีจิตมีอาวัชชนจิตและสัมปฏิจจนจิต เป็นต้นจนถึงตทาร์มมณจิตเป็นที่สุด^{๘๘๘}]

ข้อความว่า “ถูกแหวดล้อมด้วยรูปอื่นมีสี กลิ่น และรส เป็นต้น” แสดงรูปกลาปที่เกิดขึ้นร่วมกับจักขุประสาท คือ จักขุทสกกกลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มีจักขุประสาทเป็นประธาน ได้แก่ อวินิพโกรูป ๘ ชีวิตรูป ๑ จักขุประสาท ๑ แม้โสตทสกกกลาป ฆานทสกกกลาป ชิวหาทสกกกลาป และกายทสกกกลาป ก็เช่นเดียวกัน

ท่านแสดงว่าจักขุประสาทอยู่ในกลาปเป็นอันมากด้วยการกล่าวถึงการซึ่มซาบอยู่ในเยื่อตา ๗ ชั้น ส่วนคำว่า ปมาณโต อูกาสิรมตฺตํ (มีขนาดเท่าหัวเส้น) กล่าวไว้เพราะอยู่ในสถานที่ที่มีขนาดเท่าหัวเส้น^{๘๘๘}

^{๘๘๘} วิสุทธิมหาณีกา ๒/๔๓๖/๑๐๔

ข้อความว่า “มีอุปมาด้วยหัวเส้น” ไม่ใช่คำแสดงขนาดของจักขุประสาทหนึ่งๆ แต่เป็นขนาดของสถานที่แผ่ไปของจักขุทสกกภาพจำนวนมาก และขนาดดังกล่าวก็เป็นขนาดที่อนุมานรู้ด้วยดวงตาปกติ อาจมีขนาดเปลี่ยนแปลงได้ตามปัจเจกบุคคล

ดังพระธรรมเสนาบติกกล่าวว่า

เยน จกฺขุปสาเทน

รูปานิ มนุ ปสฺสตี

ปริตฺตํ สุขุมํ เอตํ

อูกาสีรสมฺปมํ.

จักขุประสาทที่ทำให้คนมองเห็นรูปได้ มีขนาดเล็กละเอียดเท่าหัวเส้น

ที่จริงแล้วจักขุวิญญาณเป็นสภาพเห็นรูป ไม่ใช่จักขุประสาท แต่จักขุวิญญาณเห็นรูปผ่านจักขุประสาท จึงกล่าวว่าจักขุประสาททำให้คนมองเห็นรูปได้ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่งเรียกว่า การอุปจาระ คือ การกล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผลอีกด้วย กล่าวคือ คำว่า จกฺขุณา กล่าวถึงจักขุอันเป็นเหตุ แต่เจตนาหมายถึงจักขุวิญญาณที่เป็นผลอีกด้วย ดังคำว่า ธนฺนา วิชฺฌตี (ยิง[เป้า]ด้วยธนู) แม้จะกล่าวถึงคันธนูอันเป็นเหตุให้ใช้ลูกศรได้ ก็เจตนาหมายถึงลูกศรอันเป็นผล

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้จัดเป็นฐานูปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงสถานที่ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่งที่ผู้พูดกล่าวถึงสถานที่ แต่ก็เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้น เป็นต้นว่า สพุโพ คาโม อาคโต ตามรูปคำแล้วแปลว่า “บ้านทั้งหมดมา” ซึ่งตามปกติแล้วบ้านจะมาไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ “ชาวบ้านทั้งหมดมา” ในภาษาไทยมีการใช้คำลักษณะเช่นนี้เหมือนกัน ตัวอย่างเช่น “ศาลตัดสิน” คำว่า ศาล เป็นสถานที่ จะเป็นผู้ตัดสินไม่ได้ ซึ่งผู้ตัดสินที่แท้จริง คือผู้พิพากษาซึ่งเป็นผู้อยู่ที่ศาล

ดังนั้น คำนี้จึงเป็นฐานูปจาระ คือ การกล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงสิ่งที่อาศัย กล่าวคือ คำว่า จกฺขุปสาเทน (ด้วยจักขุประสาท) กล่าวถึงจักขุประสาทอันเป็นสถานที่เกิดของจักขุวิญญาณ แต่เจตนาหมายถึงสิ่งที่อาศัยคือจักขุวิญญาณ ดังคำว่า มณฺจา อุกฺกุฏฺจี กโรนฺตี (เตี๋ยงทำเสียงให้ร้องอยู่) โดยหมายถึงผู้ที่อยู่บนเตี๋ยงให้ร้องอยู่

ตั้งข้อความว่า

การณวเสนาติ อสธารณการณสุส วเสน. อสธารณการณวเสน หิ ผลั
อปทิสัยติ, ยถา ยวงฺกุโร เภริสฺสทฺโตติ. นิสฺสยโวหาเรน วา เอตํ นิสฺสิตฺวจฺณํ, ยถา มณฺจา
อุกฺกุฏจฺจี กโรนฺตฺติ.^{๘๙๙}

คำว่า การณวเสน (โดยเนื่องด้วยเหตุ) หมายความว่า โดยเนื่องด้วยเหตุเฉพาะ
ไม่ทั่วไป กล่าวคือ บุคคลย่อมแสดงถึงผลโดยเนื่องด้วยเหตุเฉพาะไม่ทั่วไป ดังคำว่า
ยวงฺกุโร (หน่อข้าวบาเลย์) เภริสฺสทฺโต (เสียงกลอง) หรือกล่าวถึงสิ่งที้อาศัยโดยระบุมถึง
สถานที่อาศัย ดังคำว่า มณฺจา อุกฺกุฏจฺจี กโรนฺตฺติ (เตี๋ยงทำเสียงให้ร้องอยู่)

คัมภีร์อิทธิมมาวตาร^{๙๐๐} กล่าวสรุปความเรื่องจักขุประสาทเป็นคาถาว่า

อิเมสํ ปน รูปานํ	วเสน ปริปิณฺทิตํ
อิทํ สมฺมการจกฺขณฺติ	ปณฺฑิตฺเตหิ ปกาลิตํ.
โย ปเนตฺถ ลีโต อตฺถิ	ปริพนฺโธ ปริตฺตโก
จตฺตุนํ ปน ภูตानํ	ปสาโท กมฺมสมฺภโว.
อิทํ ปสาทจกฺขณฺติ	อกฺขาตํ ปณฺจจกฺขณา
ตเทตํ ตสฺส มชฺเฌ ตฺว	สสมฺมการสุส จกฺขุโน.
เสเตน มณฺฑาเลนสุส	ปริกฺขิตตสฺส สพฺพโส
กณฺหมณฺฑาลมชฺเฌ วา	นิวิฏฺเฐ ทิฏฺฐมณฺฑาเล.
สนฺธารณาทิกิจฺจาหิ	ธาดูหิ จ จตฺตฺหิปี
กตฺตูปการํ หุตฺวาน	อุตฺตจฺจิตฺตาทีนา ปน.
อุปตฺถมฺภิยามานํ ตํ	อายุณา กตฺपालนํ
วณฺณคนฺธรสาทิหิ	รูปฺเปหิ ปรีวาริตํ.

^{๘๙๙} วิสุทธิมหาภูมิภา ๑/๑๕/๕๕

^{๙๐๐} อภิ.วตาร ๑๐/๖๔๙-๕๕

จกขุวิญญานกาทีน

วตฤทวารณจ สาธย

อุกาสิรสมาเนน

ปมาเณเนว ติฏฺฐติ.

อนึ่ง จักขุที่รวมกันด้วยอำนาจของรูปที่เป็นส่วนประกอบเหล่านี้ บัณฑิตทั้งหลายแสดงว่าเป็นสัมมการจักขุ

จักขุประสาท คือ ความใสแห่งมหาภูตรูปทั้ง ๔ อันเกิดจากกรรม มีขนาดเล็ก ซึ่งอาศัยเนื่องอยู่ในสัมมการจักขุ อันพระผู้มีพระภาคผู้ทรงจักขุ ๕ ตรัสไว้

จักขุประสาทนั้น ดำรงอยู่ในที่เห็นรูปได้กลางแวงตาดำอันมีตาขาว แวดล้อมอยู่ตรงกลางตาเนื้อ มีธาตุทั้ง ๔ ทำหน้าที่อุปการะมีการทรงไว้เป็นต้น มีอุตุและจิตเป็นต้นอุปถัมภ์อยู่ ชีวีตรูปกระทำการคุ้มครองไว้ ถูกแวดล้อมด้วยรูป คือ สี กลิ่น และรสเป็นต้น ให้สำเร็จโดยความเป็นที่อาศัย และทวารของจกขุวิญญานจิตเป็นต้น ดำรงอยู่โดยมีขนาดเท่าหัวเส้น

โสตประสาทได้รับอุปถัมภ์จากธาตุดังกล่าว ภายในสถานที่ที่มีสัณฐานดังวงแหวนมีขนแดงเล็กงอกขึ้นภายในช่องหูที่ประกอบด้วยอวัยวะสัณฐาน มีอุตุ จิต และอาหารค้ำจุน มีชีวีตรูปเฝ้ารักษา แวดล้อมด้วยรูปอื่นมีสีเป็นต้น ย่อมดำรงอยู่โดยความเป็นวัตถุและทวารแห่งโสตวิญญานจิตเป็นต้นตามสมควร

ฆานประสาทได้รับอุปถัมภ์ ค้ำจุน รักษา และแวดล้อมตามที่กล่าวมาแล้วภายในสถานที่ที่มีสัณฐานดังกีบแพะภายในช่องจมูกที่ประกอบด้วยอวัยวะสัณฐาน ย่อมดำรงอยู่โดยความเป็นวัตถุและทวารแห่งฆานวิญญานจิตเป็นต้นตามสมควร

ชีวหาประสาทได้รับอุปถัมภ์ ค้ำจุน รักษา และแวดล้อมตามที่กล่าวมาแล้วภายในสถานที่ที่มีสัณฐานดังปลายกลีบบัวบนท่ามกลางลิ้นที่ประกอบด้วยอวัยวะสัณฐาน ย่อมดำรงอยู่โดยความเป็นวัตถุและทวารแห่งชีวหาวิญญานจิตเป็นต้นตามสมควร

กายประสาทได้รับอุปถัมภ์ ค้ำจุน รักษา และแวดล้อมตามที่กล่าวมาแล้ว ชีมีซาบประจุจน้ำมันที่กระจายอยู่ในปุยฝ้ายในสถานที่ทุกแห่งที่มีกรรมชรูปภายในร่างกายนี้ ย่อมดำรงอยู่โดยความเป็นวัตถุและทวารแห่งกายวิญญานจิตเป็นต้นตามสมควร

พึงทราบว่ จักขุประสาทเป็นต้นเหล่านี้ย่อมไปตามอารมณ์ของตนมีรูปารมณืเป็นต้น
เปรียบได้กับ :-

ก. ขุชอบอยู่ในจอมปลวก	ข. จระเข้ชอบอยู่ในน้ำ
ค. นกชอบอยู่ในอากาศ	ฃ. สุนัขบ้านชอบอยู่ในหมู่บ้าน
ง. สุนัขจิ้งจอกชอบอยู่ในป่าช้าทิ้งศพ	

ทวาร ๕ เปรียบได้กับสัตว์ ๕ ชนิด คือ

- ก. ตาชอบหาตูลิ่งแปลกใหม่ที่วิจิตรพิศดารด้วยรูปและตอกไม้เป็นต้น เหมือนงูชอบ
อยู่ในจอมปลวกหรือกองหยากเยื่อที่กรุงรังไปด้วยหญ้าและใบไม้
- ข. หูชอบช่องว่างเพื่อให้ได้ยินเสียง เหมือนจระเข้ชอบอยู่ในถ้ำใต้แม่น้ำ
- ค. จมูกชอบอากาศเพื่อให้ได้กลิ่น เหมือนนกชอบอยู่ในอากาศ
- ฃ. ลิ้นชอบการอยู่ในหมู่บ้านเพื่อลิ้มอาหาร เหมือนสุนัขบ้านชอบอยู่ในหมู่บ้านที่แสวงหา
อาหารได้
- ง. กายชอบสัมผัสสร้างกายที่มีใจครอง เหมือนสุนัขจิ้งจอกชอบอยู่ในป่าช้าทิ้งศพที่มีได้
ฝังเพื่อกินซากศพ

การเปรียบเทียบในเรื่องนี้พบในสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ฉัปปาณโกปมสูตร^{๙๐๑} และ
อรรถกถา^{๙๐๒}

โคจรรูป ๔

[๔๓๗] ลำดับต่อไปในรูปารมณืเป็นต้น :-

รูปารมณื

๑. มีลักษณะกระทบ[คือปรากฏ]ที่จักขุประสาท (จักขุปฏิหนนลกขณื รูป)

^{๙๐๑} ส.สพ.า. ๑๘/๒๔๗/๑๘๒-๘๕

^{๙๐๒} ส.สพ.า.อ. ๓/๒๔๗/๑๒๙-๓๒

๒. มีหน้าที่เป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณ [โดยความเป็นอารมณ์ปัจจัย] (จักขุ-
วิญญาณสุส วิสยการล)

๓. ปรากฏแก่ญาณของผู้ปฏิบัติด้วยความเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณ (ตสเสว
โคจรปจฺจุปฺภุจฺจํ)

๔. มีมหาภูตรูป ๔ [ในรูปกลาปเดียวกัน] เป็นเหตุใกล้ (จตุมหากฺขตปทฺฐจฺจํ)

อนึ่ง แม้อุปาทายรูปทั้งปวงก็มีมหาภูตรูป ๔ เป็นปทัฏฐานเหมือนรูปารมณนี้ อย่างไรก็ตาม ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉพาะฐานะที่แตกต่างกันเท่านั้น รูปารมณนี้มีหลายประเภทโดยจำแนกเป็นสีเขียวและสีเหลืองเป็นต้น

คำว่า รูป มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. รูปแสดงสภาพที่เกิดขึ้นในใจ คือเมื่อเห็นใบหน้าแล้วก็รู้ว่าพอใจ ดีใจ โกรธ หรือ
เสียใจเป็นต้น = รูปยติ ทพยคตภาวํ ปกาเสตติ รูปิ (รูป ธาตุ = แสดง + อ ปัจจัย)

ข. รูปแสดงวัตถุสิ่งของที่เสมอกันหรือไม่เสมอกันตามปกติ = ปกตียาปิ รูปยติ ย
กิญจิ ทพพํ สมวิสมํ วา ปกาเสตติ รูปิ (รูป ธาตุ = แสดง + อ ปัจจัย)

สัททารมณมีหลากหลายตามนัยว่า เสียงกลอง เสียงตะโพน เป็นต้น :-

๑. มีลักษณะกระทบโสตประสาท (โสตปฏินนลกฺขณ สทฺโท)

๒. มีหน้าที่เป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณ [โดยความเป็นอารมณ์ปัจจัย] (โสต-
วิญญาณสุส วิสยการล)

๓. ปรากฏแก่ญาณของผู้ปฏิบัติด้วยความเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณ (ตสเสว
โคจรปจฺจุปฺภุจฺจํ)

๔. มีมหาภูตรูป ๔ [ในรูปกลาปเดียวกัน] เป็นเหตุใกล้ (จตุมหากฺขตปทฺฐจฺจํ)

ตั้งแต่สัททารมณเป็นต้นไป ท่านมิได้กล่าวถึงเหตุใกล้ไว้ เพราะมีเหตุใกล้เหมือน
รูปารมณนั่นเอง จึงละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้

คำว่า สทท มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ก. รูปถึงการรับรู้ด้วยโสตประสาท = สปปติ โสตวิญญะยภาวํ คจฺจนตํติ สทฺโท.
(สปป ธาตุ = ถึง + ท ปัจจัย)
- ข. รูปบอกเนื้อความนั้นๆ หรือที่ตั้งของตน = สทฺทยติ ตํ ตํ อตฺถํ วา อตฺตโน วตฺถุํ
วา อาจิกฺขตํติ สทฺโท (สทฺท ธาตุ = บอก + อ ปัจจัย)
- ค. รูปแผ่ไปสู่ทิศหรือสถานที่นั้นๆ โดยพลัน = สทฺติ ตํ ตํ ทิลํ วา เทลํ วา ขณฺเณ
วิสุตฺติ วิปฺรตํติ สทฺโท (สท ธาตุ = แผ่ไป + ท ปัจจัย)

คันธารมณฺเฑมีหลากหลายตามนัยว่า กลิ่นรากไม้ กลิ่นแก่นไม้ เป็นต้น :-

๑. มีลักษณะกระทบขานประสาท (ฆานปฏิหนณลกฺขณํ คนฺโธ)
๒. มีหน้าที่เป็นอารมณ์ของฆานวิญญาน [โดยความเป็นอารมณ์ปัจจัย] (ฆาน-
วิญญานสฺส วิสยภาวโส)
๓. ปรากฏแก่ญาณของผู้ปฏิบัติด้วยความเป็นอารมณ์ของฆานวิญญาน (ตสฺเสว
โคจรปจฺจุปฺภวจานโน)
๔. มีมหาภูตรูป ๔ [ในรูปกลาปเดียวกัน] เป็นเหตุใกล้ (จตุรมหาภูตปฏฺจุจานโน)

คำว่า คนฺธ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ก. รูปประกาศที่ตั้งของตน = คนฺธยติ อตฺตโน วตฺถุํ สฺสเจตํติ คนฺโธ.
(คนฺธ ธาตุ = แสดง + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ข. รูปที่ถูกกลมทรงไว้ = คาเวน ธาเรยํติ คนฺโธ.
(โค บทหน้า + ธา ธาตุ = ทรงไว้ + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

รสารมณฺเฑมีหลากหลายตามนัยว่า รสรากไม้ รสลำต้น เป็นต้น :-

๑. มีลักษณะกระทบชีวหาประสาท (ชีวหาปฏิหนณลกฺขณํ รโส)

๒. มีหน้าที่เป็นอารมณ์ของชีวหาวิญญาน [โดยความเป็นอารมณ์ปัจจัย] (ชีวหา-
วิญญานสส วิสยการโส)

๓. ปรากฏแก่ญาณของผู้ปฏิบัติด้วยความเป็นอารมณ์ของชีวหาวิญญาน (ตสเสว
โคจรปจฺจุปฺพจฺจโน)

๔. มีมหาภูตรูป ๔ [ในรูปกลาปเดียวกัน] เป็นเหตุไถ่ (จตุมหาภูตปทฺฐจฺจโน)

คำว่า รส มีความหมายว่า รูปที่น่าปรารถนา แม้คำนี้จะมีความหมายเดียว เพราะมีราก
ศัพท์คือ รส ธาตุ (อสุสาทเน = ชอบใจ) + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ แต่มีรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษา
๒ ประการ คือ

ก. รลียติ อสุสาทียตีติ รโส (วุตตกรรมสาธนะ)

ข. รสนติ ตํ อสุสาเทนตีติ รโส (อวุตตกรรมสาธนะ)

ภาพรูป ๒

[๔๓๘] อิตถินทรีย :-

๑. มีลักษณะคือความเป็นหญิง (อิตถิการลกฺขณํ อิตถินทรีย)

๒. มีหน้าที่แสดงว่าเป็นหญิง (อิตถิตีติ ปกาสนรล)

๓. ปรากฏแก่ญาณของผู้ปฏิบัติด้วยความเป็นเหตุให้เกิดรูปร่างสัณฐานของหญิง
เครื่องหมายของหญิง การกระทำของหญิง และอากัปกริยาของหญิง (อิตถิลิงฺคนิมิตฺตกฺฤตา-
กปฺปานิ การณการปจฺจุปฺพจฺจโน)

๔. มีมหาภูตรูป ๔ [ที่เกิดจากกรรมอยู่ในกลาปเดียวกันอันเป็นที่ตั้งของอิตถินทรีย]
เป็นเหตุไถ่ (จตุมหาภูตปทฺฐจฺจโน)

คัมภีร์อัฐสาลีนี้ อธิบายลักษณะของอิตถินทรียว่า

อนึ่ง สภาวะของหญิงนี้เกิดจากกรรม ปรากฏขึ้นในปฏิสนธิกาล ส่วนทรวดทรงของหญิงเป็นต้นปรากฏในปวัตติกาลอาศัยอิตถินทรีย์ อุปมาเหมือนกับเมื่อมีเมล็ดพืช ต้นไม้อาศัยเมล็ดพืชย่อมเจริญเติบโตสมบูรณ์ด้วยกิ่งและคาบหนาแน่น เพราะมีเมล็ดพืชเป็นปัจจัย ฉะนั้น เมื่อมีอิตถินทรีย์คือความเป็นหญิง ก็ก่อให้เกิดอวัยวะมีทรวดทรงของหญิงเป็นต้นได้ ฉะนั้น ดังจะเห็นได้ว่า :-

ก. อิตถินทรีย์เหมือนเมล็ดพืช

ข. ทรวดทรงของหญิงเป็นต้น ย่อมปรากฏในปวัตติกาลอันอาศัยอิตถินทรีย์ เหมือนต้นไม้อาศัยเมล็ดพืชเจริญเติบโตสมบูรณ์หนาแน่น

อนึ่ง ในเรื่องนั้น อิตถินทรีย์ไม่พึงรู้ได้ด้วยจักขุวิญญาณ พึงรู้ได้ด้วยมโนวิญญาณเท่านั้น

ทรวดทรงของหญิงเป็นต้นพึงรู้ได้ทางจักขุวิญญาณบ้าง ทางมโนวิญญาณบ้าง

คำว่า อิทํ ตํ รูปํ อิตถินทรีย์ (รูปนี้ชื่อว่าอิตถินทรีย์) หมายความว่า รูปนี้ไม่เหมือนกับจักขุนทรีย์เป็นต้น ที่มีแก่บุรุษได้อีกด้วย แต่เป็นอินทรีย์เฉพาะของหญิงแน่นอน จึงชื่อว่า อิตถินทรีย์^{๙๐๓}

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา อธิบายลักษณะของอิตถินทรีย์ว่า

ถาवरูป ๒ อย่างเป็นใหญ่ควบคุมรูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ หรือขันธ ๕ ทั้งหมด ในปวัตติกาลโดยเนื่องกับอาการของสตรีเป็นต้น เพราะไม่ปรากฏเป็นอย่างอื่น อธิบายว่า ปัจจัยทั้งหมดมีกรรมเป็นต้นเมื่อจะก่อให้เกิดกระแสนรูปที่มีสมุฏฐาน ๔ ย่อมก่อให้เกิดรูปที่เป็นไปร่วมกับอาการของสตรีในกระแสนรูปที่มีความเป็นหญิงอันเกิดขึ้นในปฏิสนธิกาล ไม่ก่อให้เกิดเป็นอย่างอื่น แม้ความปรารถนา ความตั้งใจ หรือความมุ่งหมายก็เกิดร่วมกับอาการนุมนวลในกระแสนรูปดังกล่าว พึงทราบกระแสนรูปของบุรุษว่าตรงกันข้ามกับกระแสนรูปของสตรี^{๙๐๔}

ตามข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า อิตถิภาวลกขณํ อิตถินทรีย์ (อิตถินทรีย์มีลักษณะ

^{๙๐๓} อภ.ส.อ. ๑/๖๓๒/๓๘๐

^{๙๐๔} ปรมัตถ.ฎีกา ๗/๑๖๓/๓๒๔

คือความเป็นหญิง) ความเป็นหญิง (อิตฺติภาว) แบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ อิตฺติลึงค์, อิตฺตินิมิตฺต, อิตฺติกุตุต และ อิตฺตาทกปฺป วิสุทฺธิมรรคมหาฎีกา อธิบายเรื่องนี้ไว้ ๒ นัย ดังนี้

๑. อิตฺติลึงค์ คือ ทรวดทรงของหญิง เช่น ไหล่มน และมือเท้าเล็ก ไม่องอาจ บึกบึน

๒. อิตฺตินิมิตฺต คือ เครื่องหมายของหญิง เช่น มีถัน ไม่มีหนดเครา ไร้มวยผม และนุ่งผ้าซิ่น

๓. อิตฺติกุตุต คือ การกระทำของหญิง เช่น เมื่อเป็นเด็กชอบเล่นถาดปloom ถากปloom หรือเล่นดึงด้ายด้วยเครื่องทอผ้าทำด้วยดินเหนียว

๔. อิตฺตาทกปฺป คือ อากัปภิกิริยาของหญิง เช่น การยืนและเดินเป็นต้นที่ไม่องอาจ

อีกอย่างหนึ่ง[จากนัยในคัมภีร์อัฐฐาสลีนี] :-

๑. อิตฺติลึงค์ คือ เพศของหญิง หมายถึง อวัยวะเพศของหญิง

๒. อิตฺตินิมิตฺต คือ เครื่องหมายของหญิง หมายถึง เสียง และความมุ่มหมาย

๓. อิตฺติกุตุต คือ อากัปภิกิริยาของหญิง เช่น การยืน เดิน นั่ง กิน และดื่ม เป็นต้นที่ไม่องอาจ

๔. อิตฺตาทกปฺป คือ ทรวดทรงของหญิง เช่น รูปร่างทางกายภาพของหญิงซึ่งแตกต่างกับชาย^{๙๐๕}

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา อธิบายเรื่องนี้ว่า

๑. อิตฺติลึงค์ คือ เพศของหญิง คือ ทรวดทรงโดยรวมที่เป็นองค์ประกอบสำคัญ เช่น รูปร่างของหญิงที่แตกต่างจากชาย

๒. อิตฺตินิมิตฺต คือ สัตถ์ฐานของหญิง เช่น ทรวดทรงย่อยที่เป็นองค์ประกอบไม่สำคัญ เช่น อก เอว เป็นต้น^{๙๐๖}

^{๙๐๕} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๓๘/๑๐๕

^{๙๐๖} ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๕๙

๓. อิตฺติกุตฺต คือ การกระทำของหญิง คือ กิริยาพิเศษมีการเล่นและการ
ยืมแยมเป็นต้น

๔. อิตฺตากปฺป คือ กิริยาอาการของหญิง เช่น อาการพิเศษมีการเยื้องกราย
ไปเป็นต้น

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา อธิบายความหมายของภาวรูป ดังนี้

คำว่า ภาวะ คือ เหตุให้เกิดความเข้าใจและเป็นที่มาของชื่ออย่างนี้ว่า นั่นคือ
หญิง นั่นคือชาย ในกระแสขันธ์ที่เกิดร่วมกับภาวรูป หรือเป็นเหตุให้เกิดเพศเป็นต้นใน
กระแสขันธ์ดังกล่าว

ภาวรูป คือ รูปทำให้เกิดความเข้าใจและเป็นที่มาของชื่อนั้นนั่นเอง

ในเรื่องนั้น อิตถัตตะ (ความเป็นหญิง) คือ ลักษณะที่เป็นเหตุเกิดแห่งเพศหญิง
สัณฐานของผู้หญิง การกระทำของผู้หญิง และอาการของผู้หญิง

ปฺริสัตตะ (ความเป็นชาย) คือ ลักษณะที่เป็นเหตุเกิดแห่งเพศชาย สัณฐานของ
ผู้ชาย การกระทำของผู้ชาย และอาการของผู้ชาย^{๙๐๗}

ตามข้อความข้างต้น คำว่า ภาว มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. เหตุทำให้เกิดความเข้าใจและเป็นที่มาของชื่อ = ภวนฺติ ปวตฺตนฺติ อภิธานพฺุทธิโย
เอเตนาติ ภาวโ (ภฺ ฐาตุ + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

ข. เหตุทำให้เกิดเพศเป็นต้น = ภวนฺติ ปาตุภวนฺติ ลิงฺคาทีนํ ตสฺมี สตีติ ภาวโ.

(ภฺ ฐาตุ + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๙๐๘} อธิบายเพิ่มเติมตามหลักภาษาว่า

ทรวตฺตรงของหญิงเป็นต้นทั้งหมดนั้นคือความเป็นไปพิเศษของขันธ์ ๕ ที่เรียก
ว่า ลิงค์ (เพศ) ที่ปรากฏในคัมภีร์ไวยาकरणทั้งหลายและทำให้ชาวโลกรู้ว่านี่คือผู้หญิง
ไม่ใช่ผู้ชาย หรือนี่คือผู้ชายไม่ใช่ผู้หญิง

^{๙๐๗} ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๕๔

^{๙๐๘} ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๖๐

การที่ทรวดทรงมีลักษณะไม่องอาจ เป็นต้น หมายถึง ภาวะที่แสดงเพศเป็นหญิง และชายโดยตรง ทั้งการพ้นจากสภาพทั้ง ๒ อย่างนั้นก็แสดงเพศบั้นเพาะก์ มีลักษณะไม่องอาจ เป็นต้น ย่อมปรากฏตามสมควรในรูปศัพท์ที่เรียกว่า บทอักษร และในเนื้อความของรูปศัพท์ ดังนั้น รูปศัพท์ที่ไม่มีอินทรีย์[ความเป็นหญิงหรือชาย] และเนื้อความของศัพท์มีต้นไม่ เป็นต้น จึงอาจเป็นอิตถิลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ได้โดยปริยาย

ข้อนี้หมายความว่า ศัพท์ที่แสดงภาวะของหญิง มีลักษณะประจำเพศที่ไม่องอาจ รวมถึงสัณฐาน การกระทำ และอาการ ศัพท์ที่แสดงภาวะของชาย มีลักษณะประจำเพศที่องอาจ เป็นต้น ส่วนศัพท์แสดงภาวะของบั้นเพาะก์ มีลักษณะประจำเพศที่อยู่ก้ำกึ่งระหว่างสองเพศ ทั้งนี้หมายถึงรูปศัพท์ที่แสดงเพศทางไวยากรณ์ กล่าวคือ โดยทั่วไปภาษาบาลีจะแสดงเพศประจำศัพท์ไว้ —

- ศัพท์ที่ลงวิภัตตินามแล้วประกอบรูปเข้าใจง่าย ไม่สับสน เรียกว่า มีลักษณะองอาจ ท่านบัญญัติว่า ปุงลิงค์ (เพศชาย)

- ศัพท์ที่ลงวิภัตตินามแล้วประกอบรูปสับสนเข้าใจยาก เรียกว่า มีลักษณะไม่องอาจ ท่านบัญญัติว่า อิตถิลิงค์ (เพศหญิง)

- ศัพท์ปานกลาง ที่ไม่ยากหรือไม่ถนัดนัก เรียกว่า มีลักษณะก้ำกึ่ง ท่านบัญญัติว่า นปุงสกลิงค์ (เพศบั้นเพาะก์)

แม้เนื้อความของศัพท์ก็มีเพศตามศัพท์นั้นๆ ด้วยเหตุนี้ ศัพท์ที่กล่าวถึงสัตว์บุคคลที่ปรากฏเพศจริง หรือสิ่งที่ไม่ปรากฏเพศและไม่มีชีวิต เช่น ต้นไม้ ภูเขา เป็นต้น จึงมีเพศตามไวยากรณ์เสมอ

ปริสินทรีย์ :-

๑. มีลักษณะคือความเป็นชาย (ปริสภาลกขณํ ปริสินทฺริยํ)

๒. มีหน้าที่แสดงว่าเป็นชาย (ปริโสติ ปกาสนรลํ)

๓. ปรากฏแก่ญาณของผู้ปฏิบัติด้วยความเห็นเหตุให้เกิดรูปร่างสัณฐานของชาย เครื่องหมายของชาย การกระทำของชาย และอากัปภิกิริยาของชาย (ปริสลิงคินิมิตตกุตุตา-กปฺปานิ การณภาพจจุปฺปจฺจนา)

๔. มีมหาภูตรูป ๔ [ที่เกิดจากกรรมอยู่ในกลาปเดียวกันอันเป็นที่ตั้งของปริสินทริย์] เป็นเหตุไกล้ (จตุรมหาภูตปฏุฏจัน)

อิตถินทริย์และปริสินทริย์ทั้งสองอย่างนั้นแผ่ไปทั่วสรีระเหมือนกายประสาท แต่ไม่อาจกล่าวว่าดำรงอยู่ในสถานที่ซึ่งกายประสาทดำรงอยู่ หรือไม่ดำรงอยู่ในสถานที่ซึ่งกายประสาทไม่ดำรงอยู่ มิได้ปะปนกันประดุจรูปกับรสเป็นต้น

ชีวิตินทริย์

[๔๓๙] ชีวิตินทริย์ (ชีวิตินทริย์) :-

๑. มีลักษณะคือการตามรักษากรรมรูปซึ่งเกิดร่วมกัน (สหขรูปานุปาลนลกขณ)
๒. มีหน้าที่ทำให้กรรมรูปเหล่านั้นเป็นไปได้ [ตั้งแต่อุปาทกขณะจนถึงภังคขณะ] (เตล ปวตตนรล)
๓. ปรากฏแก่ญาณของผู้ปฏิบัติด้วยการทำให้กรรมรูปซึ่งเกิดร่วมกันเหล่านั้นดำรงอยู่[จนถึงภังคขณะ] (เตสณเณว จปนปจจุฏจัน)
๔. มีมหาภูตรูปที่ตนจะพึงให้เป็นไป[ด้วยการตามรักษา ซึ่งกำลังเกิดขึ้นยังไม่ดับไป] เป็นเหตุไกล้ (ยาปยิตพพภูตปฏุฏจัน)

กรรมรูปมักดำรงอยู่เพียงชั่วขณะที่เกี่ยวกับตน แต่ชีวิตินทริย์ตามรักษากรรมรูปนั้นด้วยความเป็นเหตุทำให้กรรมรูปดำเนินไปได้ ดังนั้น จึงมีลักษณะตามรักษากรรมรูปซึ่งเกิดร่วมกัน เนื่องจากกรรมอย่างเดียวกันไม่ควรเป็นเหตุทำให้กรรมรูปดำรงอยู่ได้ เหมือนอาหารเป็นต้นที่เป็นเหตุให้อาหารรูปดำรงอยู่ได้ เพราะกรรมย่อมไม่มีในขณะที่เกิดกรรมรูปนั้น^{๙๐๙}

ข้อความว่า “มีหน้าที่ทำให้กรรมรูปเหล่านั้นเป็นไปได้[ตั้งแต่อุปาทกขณะจนถึงภังค-ขณะ]” หมายความว่า ทำให้กรรมรูปที่เกิดร่วมกันมีกำลังดำเนินต่อไปในขณะทั้ง ๓ ของรูป คือ

^{๙๐๙} วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๔๓๙/๑๐๖

อุปาทาขณะ จิตินขณะ และภังคขณะ โดยทำให้กรรมรูปที่เกิดขึ้นใหม่ ๆ มีกำลังดำเนินต่อไปไม่ขาดช่วง

เมื่อลักษณะคือการตามรักษาเป็นต้นมีอยู่ ชีวิตรูปย่อมรักษากรรมรูปที่เกิดขึ้นร่วมกัน เหล่านั้นในขณะ[รูปที่ถูกรักษา]มีอยู่ เหมือนน้ำหล่อเลี้ยงดอกกุบลเป็นต้น และยังรักษาธรรม[คือรูปที่เป็นผล]ซึ่งแม้จะเป็นผลของกรรมที่เกี่ยวข้อง เหมือนพีเลี้ยงดูแลกุมาร[ที่เป็นบุตรของผู้อื่น]

อนึ่ง ชีวิตินทรีย์นั้นมักเป็นไปเนื่องด้วย[รูป]ธรรมที่ตนเองให้เป็นไป ประดุจนายเรือ[ไปพร้อมกับเรือที่ตนพาย] มิได้เป็นไปภายหลังภังคขณะ เพราะไม่มีต้นและรูปที่จะพึงให้เป็นไป อีกทั้งไม่อาจทำให้รูปที่เกิดขึ้นร่วมกันดำรงอยู่ในภังคขณะที่ตนเองกำลังดับไปอยู่ ประดุจไส้และน้ำมันกำลังดับไม่อาจคงเปลวไฟให้ตั้งอยู่ได้ แต่ก็ยังสามารถตามรักษา การให้เป็นไป และการทำให้ดำรงอยู่ เพื่อทำให้สำเร็จหน้าที่นั้นๆ ในขณะตามที่กล่าวมาแล้ว [คือ ตั้งแต่อุปาทาขณะจนถึงภังคขณะ]

คัมภีร์ปรหมัตตทปิณีฎีกา^{๕๑๐} อธิบายชีวิตรูป ดังนี้

ชีวิตรูป คือ รูปที่ทำให้ธรรมซึ่งเกิดร่วมกันดำรงอยู่ได้

อินทรีย์ คือ รูปที่ทำตนให้เป็นใหญ่ เพราะประกอบด้วยความเป็นใหญ่ในการตั้งอยู่ของรูปที่เกิดขึ้นร่วมกันดังกล่าว

ชีวิตินทรีย์ คือ ชีวิตรูปที่เป็นใหญ่

ชีวิตินทรีย์มีลักษณะตามรักษารูป[อื่น]ที่เกิดขึ้นร่วมกัน เปรียบเหมือนดอกกุบลเป็นต้นที่เกิดจากเมล็ด แม้ว่าเมล็ดจะผุพังไปก็มีน้ำหล่อเลี้ยงคงอยู่ได้ตลอดกาลนานเช่นเดียวกัน กรรมรูปที่เกิดจากกรรมซึ่งดับไปแล้ว แม้ไม่มีกรรมอยู่ก็มีชีวิตินทรีย์ตามรักษา ก็ดำรงอยู่ได้อย่างต่อเนื่องตลอดร้อยปีบ้าง พันปีบ้าง กับหนึ่งบ้าง หนึ่งหมื่น-หมื่นพันกับบ้าง

^{๕๑๐} ปรหมตฎ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๖๐

โดยความพิสดารดังนี้ รูปอื่นที่ปราศจากชีวิตินทรีย์ย่อมดำรงอยู่ไม่ได้ เพราะเมื่อจิต อุดฺดู หรืออาหารที่เป็นเหตุดับไป รูปดังกล่าวย่อมดับไป ไม่อาจจะสืบต่อกระแสรูปต่อไปได้อีก ความจริงในบรรดารูปเหล่านั้น สันตติปัจจุบัน (ปัจจุบันต่อเนื่อง) ของจิตตชรูปมีกำหนดด้วยวิถีจิตหนึ่ง ชวนวาระหนึ่ง หรือสมาบัติวาระหนึ่ง ส่วนสันตติปัจจุบันของอุดฺดูชรูปและอาหารชรูปมีกำหนดไว้ด้วยอุดฺดูและอาหารอย่างหนึ่งที่มีสภาพเหมือนกัน แต่กรรมชรูปไม่มีสันตติปัจจุบันโดยเฉพาะ มีแต่อัธยาปัจจุบัน (ปัจจุบันโดยระยะเวลา) ที่กำหนดด้วยภพหนึ่ง

ถามว่า : นามธรรมมีอัธยาปัจจุบันได้อย่างไร หากเป็นเพราะดำรงอยู่ได้ด้วยการประกอบกับชีวิตินทรีย์เจตสิก นามธรรมก็มีสันตติปัจจุบันได้มิใช่หรือ ?

ตอบว่า : ก่อนอื่นถ้าจะเปรียบกับนามธรรม กรรมชรูปก็เหมือนกับวิปากจิต กล่าวคือ เมื่อวิถีจิตไม่เกิดขึ้น วิปากจิตจักดำเนินไปอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสายตลอดชีพ ส่วนกุศลจิต อุกุศลจิต และกิริยาจิตอื่นย่อมเกิดขึ้นเพราะมีอารมณ์มาปรากฏ แม้เมื่ออารมณ์นั้นดับแล้ว กระแสจิตจำนวนมากที่รับรู้อารมณ์ซึ่งดับไปแล้วนั้นย่อมดำเนินต่อไปได้ด้วยอำนาจของชีวิตินทรีย์เจตสิก

อีกอย่างหนึ่ง เนื้อความนี้กล่าวไว้โดยความที่กระแสจิตเป็นไปไม่ขาดช่วงด้วยความเป็นอนันตรปัจจัยตราบจนถึงการดับขั้นนี้ ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

กิเลสสี่ อวิชชา, ปวตตสี่ สิวินทฺริย.^{๙๑๑}

อวิชชาเป็นผู้นำของกิเลส สิวินทฺริย[ที่เป็นทั้งรูปและนาม] เป็นผู้นำของการเกิดรูปนาม

ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า

ยถาสกั ชณฺมตฺตญฺจายินฺนํ หิ สหชาตานิ ปวตฺติเหตุภาเวน อนฺุपालกํ. น หิ เตสํ กมฺมเยว จิตฺติการณํ โหติ อาหารชาทินํ อาหาราทิ วีย กมฺมสฺส ตงฺขณภาวโต.^{๙๑๒}

ชีวิตรูปตามรักษาโดยการทำให้กรรมชรูปที่เกิดขึ้นร่วมกันดำรงอยู่ชั่วขณะ ตาม

^{๙๑๑} อภิ.ธา.อ. ๓/๔๔/๑๖, ขุ.เนตฺติ.อ. ๑๗๐/๒๙๓-๙๔. ขุ.ป.อ. ๑/๓๖/๔๗, ส.ส.อ. ๑/๑๕๙/๑๗๕

^{๙๑๒} วิภาวินี ๖/๙/๒๗๓

สมควร เพราะกรรมอย่างเดียวมิได้ทำให้กรรมรูปดำรงอยู่ได้ เนื่องจากกรรมไม่มีอยู่ในปัจจุบันเหมือนดังอาหารเป็นต้นที่ทำให้อาหารรูปดำรงอยู่ได้

โดยมุ่งหมายว่า

“อาหารเป็นต้น ทำให้อาหารรูปเกิดขึ้นและดำรงอยู่ได้ เพราะปรากฏในปัจจุบันขณะ ส่วนกรรมทำให้เกิดกรรมรูป แต่มิได้ทำให้กรรมรูปดำรงอยู่เพราะไม่ปรากฏในปัจจุบันขณะ การที่กรรมรูปดำรงอยู่ได้ชั่วขณะเพราะมีชีวิตรูปตามรักษา”

ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะการที่รูปธรรมดำรงอยู่ชั่วขณะเป็นสภาพเนื่องด้วยปัจจัยที่เกิดร่วมกันในรูปกลาปหนึ่ง มิได้เนื่องด้วยปัจจัยที่ทำให้เกิดรูปขึ้นในรูปกลาปต่างกัน มิเช่นนั้นพระพุทธองค์ก็พึงตรัสว่า ชรตารูปซึ่งเกิดในลหิตินะเกิดจากเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเหมือนอุปจยรูปและสันตติรูปที่เกิดในอุปปาทขณะ

อีกอย่างหนึ่ง การดำรงอยู่ชั่วขณะสำเร็จโดยสภาวะ ธรรมที่เกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ดับไปในระหว่างโดยไม่ตั้งอยู่ครบขณะของตนเพราะปัจจัยบกพร่องไป ทั้งไม่ตั้งอยู่นานกว่าเดิมเพราะมีปัจจัยมาก ดังนั้น อาหารเป็นต้นที่อุปถัมภ์ในลหิตินะและชีวิตรูปที่ตามรักษาอยู่จึงอุปถัมภ์รักษาให้กระแสนะที่มีกำลังเกิดขึ้นได้ในภายหลัง มิใช่เพื่อให้เป็นไปในลหิตินะ ข้อความนี้แสดงว่า ลหิตินะของรูปธรรมกับนามธรรมทั้งหมด ไม่ใช่เนื่องด้วยปัจจัยที่ทำให้เกิดขึ้นซึ่งปรากฏอยู่ หรือเกี่ยวกับชีวิตินทรีย์[ที่เป็นทั้งรูปและนาม]

ถ้าข้อความในคัมภีร์วิภาวนีหมายถึงความเป็นไปอย่างต่อเนื่องเป็นสันตติบัญญัติ ข้อนี้ย่อมสมควร แม้ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาก็พึงพิจารณาแล้วถือเอาโดยหมายถึงการดำรงอยู่อย่างต่อเนื่องดังข้อความเป็นต้นว่า

สนฺเตปิ จ อนุपालนลกฺขณาทิมฺหิ วิชานเ อตฺถิกฺขณเวยว ตํ เต ธมฺเม ปาเลติ.^{๙๑๓}

เมื่อลักษณะคือการตามรักษาเป็นต้นมีอยู่ ชีวิตรูปย่อมรักษาธรรมเหล่านั้นในขณะที่กำลังเกิดขึ้น

อนึ่ง ชีวิตรูปนี้ดำรงอยู่ซึมซาบทั่วร่างกายที่มีใจครองทั้งหมดรวมทั้งไฟธาตุย่อยอาหาร

๙๑๓
อภิ.ส.อ. ๑/๑/๑๗๓

หทัยวัตถุ

[๔๔๐] หทัยวัตถุ :-

๑. มีลักษณะคือการเป็นที่อาศัยของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ (มโนธาตุมโน-
วิญญาณธาตุนันิ สุตตยลกขณั หทยวัตถุ)
๒. มีหน้าที่ทรงธาตุทั้งสองนั้นไว้ (ตาสณเณว ธาตุนิ อารณรลั)
๓. ปรากฏแก่ญาณของผู้ปฏิบัติด้วยการนำธาตุทั้งสองนั้นไป (อุพพหนปจจุฏฐานิ)
๔. มีมหาภูตรูปทั้ง ๔ [ที่เป็นกรรมชรูปอยู่ในกลาปเดียวกันอันเป็นที่ตั้งของหทัยวัตถุ]
เป็นเหตุใกล้ (จตุมหากูตปทฏฐานิ)

หทัยวัตถุอาศัยโลหิตภายในหัวใจตามที่กล่าวแล้วในเรื่องกายคตาสติ ได้รับอุปถัมภ์
จากภูตรูปซึ่งทำหน้าที่ทรงไว้เป็นต้น มีอตุ จิต และอาหารค้ำจุน มีชีวิตรูปตามรักษา ย่อมดำรง
อยู่โดยความเป็นวัตถุแห่งมโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ และเจตสิกที่ประกอบกับธาตุทั้งสองนั้น

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๙๑๔} อธิบายเรื่องหทัยวัตถุ ดังนี้

[หทัย]วัตถุรูป มีลักษณะเป็นที่อาศัยของธาตุทั้งสอง [คือ มโนธาตุ และมโน-
วิญญาณธาตุ] หทัยวัตถุนั้นซึมซาบอยู่ในเลือดประมาณครึ่งชองมือ ดำรงอยู่ในหัวใจ

พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสถึงหทัยวัตถุไว้ในคัมภีร์ธัมมสังคณีเพื่อทรงรักษาพระ-
เทศนามิให้เสียลำดับ แต่ได้ตรัสไว้ในคัมภีร์ปฏฐาน ดังพระพุทธรวณะเป็นต้นว่า

วตถุ กุสลาณั ขนธานั นิสสยปจฺเจยน ปจฺจโย. วตถุ อกุสลาณั ขนธานั นิสสย-
ปจฺเจยน ปจฺจโย.^{๙๑๕}

[หทัย]วัตถุเป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นกุศล โดยความเป็นนิสสยปัจจัย [หทัย]วัตถุ
เป็นปัจจัยแก่ขันธที่เป็นอกุศล โดยความเป็นนิสสยปัจจัย

ในข้อนี้ วัตถุรูปอื่นนอกจากวัตถุ ๖ ย่อมไม่มี ทั้งวัตถุรูป ๕ อย่างแรกก็มีได้

^{๙๑๔} ปรมตถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๖๐

^{๙๑๕} อภิป. ๔๐/๔๑๒/๑๓๔

เป็นที่อาศัยของกุศลเป็นต้น วัตถุที่ตรัสไว้ในคัมภีร์ปฏิฐานโดยความเป็นนิสสยปัจจัย จึงหมายถึงวัตถุรูปเฉพาะอย่างหนึ่ง (หทัยวัตถุ)

คัมภีร์อภิธัมมัตถวินิชาเยน ก้าวถึงหทัยวัตถุ ดังนี้

รูปกณฺเฑ อวฺตตสฺสปี ปเนตสฺส อากมฺโต ยุตฺติโต จ อตฺถิกาโว ทฏฺฐพฺโพ. ตตฺถ “ยํ รูปํ นิสฺสาย มโนธาทู จ มโนวิญญานธาทู จ วตฺตนฺติ, ตํ รูปํ มโนธาทูยา จ มโนวิญญานธาทูยา จ ตํสมฺปยุตฺตกานนฺจ ธมฺมานํ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย”^{๙๖}ติ เอวมาคตํ ปฏฺจानวจฺจํ อากมฺ. ยุตฺติ ปเนว ทฏฺฐพฺพา-

อนึ่ง แม้พระพุทธองค์จะมีได้ตรัสถึงหทัยวัตถุนั้นไว้ในรูปกัณฑ์ แต่พึงทราบว่ามีได้โดยพระบาลีและความเหมาะสม ในเรื่องนั้น พระบาลีคือพระดำรัสในคัมภีร์ที่ปรากฏอย่างนี้ว่า

มโนธาทูและมโนวิญญานธาทูเป็นไปโดยอาศัยรูปใด รูปนั้นเป็นปัจจัยแก่มโนธาทู มโนวิญญานธาทู และธรรมที่ประกอบร่วมกับธาตุทั้งสองนั้นด้วยอำนาจนิสสยปัจจัย^{๙๗}

ส่วนความเหมาะสมพึงทราบดังต่อไปนี้

นิปฺพนนฺนุตฺติกาธารา

เทว ธาตุ กามรูปินํ

รูปานํพฺนรฺวตฺติตฺตา

จกฺขวิญญานาทโย วีย.

ธาตุทั้งสองประเภท [คือ มโนธาทู และมโนวิญญานธาทู] ของสัตว์ในกามภูมิและรูปภูมิ มีที่อาศัยคืออุปาทายรูปอันเป็นนิปผันนรูป เพราะดำเนินไปเนื่องด้วยรูป เหมือนจักขุวิญญานเป็นต้น

จกฺขาทินิสฺสิตา เนตา

ตสฺสณฺณวาทารภาวโต

นาปี รูปาทิกเ เตสํ

พหิทฺธาปี ปวตฺติโต.

ธาตุทั้งสองเหล่านี้ไม่อาศัยปสาทรูปมีจักขุประสาทเป็นต้น เพราะปสาทรูปนั้นเป็นที่อาศัยของจักขุวิญญานเป็นต้นอื่น และไม่อาศัยรูปารมณเป็นต้น เพราะรูปารมณเป็นต้นนั้นดำเนินไปภายนอก[ร่างกาย]ได้

น จาปี ชีวติ ตสฺส

กัจจนตรนิยตติโต

น จ ภาวทวยํ ตสฺมี

อสนฺเตปิ ปวตติโต.

อีกทั้งไม่อาศัยชีวิตรูป เพราะชีวิตรูปนั้นประกอบในหน้าที่อื่น [คือการตามรักษารูปที่เกิดร่วมกัน] และไม่อาศัยภาวรูปทั้งสอง เพราะดำเนินไปได้ในบัณฑิตะก็] แม้จะไม่มีภาวรูปทั้งสองนั้น

ตสฺมา ตทณฺณํ วตฺถุ ตํ

ภูติกนฺติ วิชานียํ

วตฺถาลมฺพทูกานนฺตุ

เทสนาเกทโต อิํ

ธมฺมสงฺคณิปาจสฺมี

น อุกฺขาตํ มเหสินา.

เพราะฉะนั้น วัตถุรูปอันเป็นที่อาศัยอื่นจากปสาทรูป ๕ เหล่านั้น พึงทราบว่าเป็นอุปาทายรูปที่อาศัยภูตรูป แต่พระพุทธร่องคัมมิได้ตรัสหทัยวัตถุนี้ไว้ในพระบาลีธัมมสังคณี เพราะทรงเกรงว่าวัตถุทุกะและอาร์มมณทุกะจะเสียลำดับการแสดง

คำว่า หทย มีความหมาย ๓ ประการ คือ

ก. รูปทำให้เหล่าสัตว์ทำคุณหรือโทษนั้นๆ = หทฺนติ สตฺตา ตํ ตํ อตฺถํ วา อนตฺถํ วา ปุเรนฺติ เอเตนาติ หทยํ (หท ธาตุ = ให้เต็ม + ย ปัจจัย)

ข. รูปที่เหล่าสัตว์ปล่อยความคิดต่างๆ = หทฺนติ สตฺตา อิโต นานาวิตฺถเก โอสชนฺติ มฺญจนฺตฺติ หทยํ (หท ธาตุ = ปล่อย + ย ปัจจัย)

ค. รูปที่เหล่าสัตว์คุ้มครองรักษาดังชีวิต = หรฺนติ ปริหฺรฺนติ ตํ สตฺตา ชีวติ วิย หยฺนติ รกฺขนฺติ จาติ หทยํ (หร ธาตุ = รักษา + ย ปัจจัย)

คำว่า หทยวตฺถุ มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า

ก. วสนฺติ นิวสนฺติ จิตฺตเจตฺติกา ธมฺมา เอตฺถาติ วตฺถุ = ที่อาศัยของจิตและเจตสิก ชื่อว่า วัตถุ (วส ธาตุ = อยู่ + ตฺ ปัจจัยในอธิกธรรมาสนะ)

ข. หทยณฺจ ตํ วตฺถุ จาติ หทยวตฺถุ = หทัยรูปอันเป็นที่อาศัยของจิตและเจตสิก ชื่อว่า หทัยวัตถุ (วิเสสนุตตรปทกรรมธารยสมาส)

กายวิญญูติ

[๔๔๑] กายวิญญูติ (กายวิณฺตติ):-

๑. มีลักษณะคืออาการเปลี่ยนแปลงของจิตตชวโยธาดุซึ่งทำให้การย่างก้าวเป็นต้นดำเนินไป อันเป็นเหตุคำจุน ทรงไว้ และเคลื่อนไหวหมู่รูปที่เกิดร่วมกัน (อภิฏกมาทิวตตก-จิตตสมุฏจานวโยธาดุยา สหชรูปกายณมณสนธารณจนสนส ปจฺโย อาการวิกาโร)

๒. มีหน้าที่แสดงความประสงค์[ของผู้ทำกายวิญญูติ] (อธิปายปกาสนรสา)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการทำให้ร่างกายไหว (กายวิปฺพนทนเหตุภาว-ปจฺจุปฏฺจนา)

๔. มีจิตตชวโยธาดุเป็นเหตุใกล้ (จิตตสมุฏจานวโยธาดุปฏฺจนา)

อนึ่ง กายวิญญูติดังกล่าวเรียกว่า กายวิญญูติ เพราะทำให้ผู้อื่นรู้ความมุ่งหมาย[ของผู้เคลื่อนไหว]ด้วยการเคลื่อนไหวร่างกาย และเพราะตัวเอง[คือวิญญูติรูป]ถูกรู้ได้ด้วยร่างกายที่เคลื่อนไหวนั้น และกิริยามีก้าวไปและถอยกลับเป็นต้นย่อมมีได้เพราะการไหวของอตุชรูปเป็นต้นที่สัมพันธ์กับจิตตชรูปที่ถูกขับเคลื่อนด้วยกายวิญญูตินั้น

คำว่า กายวิณฺตติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. รูปทำให้รู้ความมุ่งหมายด้วยร่างกาย[ที่เคลื่อนไหว]

- วิณฺตติ วิณฺตติ

(วิ บพหน้า + ณ ธาตุ = ฐิ + ณ ภาเป การิตปัจจัย + ตติ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

- กาเยน วิณฺตติ กายวิณฺตติ (ตติยาตฺปปริสสมาส)

ข. รูปที่ถูกรู้ได้ด้วยร่างกายที่เคลื่อนไหว

- วิณฺตติ วิณฺตติ (วิ บพหน้า + ณ ธาตุ = ฐิ + ตติ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- กาเยน วิณฺตติ กายวิณฺตติ (ตติยาตฺปปริสสมาส)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกาแสดงความหมายของคำนี้อีก ๒ ประการ คือ

ก. วิญญูติที่เป็นไปทางร่างกาย = กาเย ปวตฺตา วิณฺตติ กายวิณฺตติ.

(สัตตมีตฺปปริสสมาส)

ข. วิญญาณที่เป็นร่างกาย = กาโย เอว วิณฺณตฺติ กายวิณฺณตฺติ

(อวธารณบุรพทกรรมธารยสมาส)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๙๑๘} อธิบายลักษณะของกายวิญญาณ ดังนี้

เมื่อบุคคลจะเปลี่ยนท่าทางอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยอำนาจของจิต กองลมที่เกิดจากจิตย่อมเกิดขึ้นแล่นไปทั่วอวัยวะน้อยใหญ่ คำจุนอวัยวะนั้นๆ ให้เคลื่อนไหวได้ และเมื่อกองลมเกิดขึ้นอยู่ มิได้เกิดโดยไม่มีทิศทาง แต่กายที่เคลื่อนไหวซึ่งเกิดร่วมกับกองลมที่เกิดจากจิตทำให้กองลมทั้งหมดเกิดขึ้นไปในทิศทางที่ต้องการ

อาการพิเศษ คือ กายที่เคลื่อนไหวนี้ ชื่อว่า กายวิญญาณ

ความจริงกายวิญญาณเหมือนนายท้าย กองลมเหมือนเรือ นายท้ายยืนอยู่ท้ายเรือ แล้วจับหางเสือไว้อย่างมั่นคง บังคับเรือใหญ่ทั้งลำให้ฝ่ากระแสน้ำพายหน้าไปสู่ทิศทางที่ต้องการโดยไม่ให้เรือล่องไปสู่ทิศทางที่ไม่มีจุดหมาย ขอนี้ก็มีอุปไมยฉันนั้น โดยแท้จริงแล้ว วิญญาณรูปที่มีขณะจิตหนึ่งเกิดขึ้นในกองลมส่วนแรกอันเกิดจากจิต ย่อมบังคับกองลมให้พายหน้าไปสู่ทิศทางที่ตนปรารถนาอย่างนี้ จึงเหมือนนายท้าย

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

เอกชนวิธิยํ สตฺตสฺส ชฺวเนสฺส ปจฺมชฺวนสมฺภูจฺจิทา วาโยธาคฺคฺ อตฺตนา สหชาต-
รูปกายํ สมณฺณเภตฺตํ สนฺธาเรตฺตํ สกฺโกติ, อยราปรํ ปน จาเลตฺตํ น สกฺโกติ. ทฺติยาทีสุปิ เอเสว
นโย. สตฺตมจิตฺเตน ปน สมฺภูจฺจิทา วาโยธาคฺคฺ เหมฺจฺจา ฉหิ จิตฺเตหิ สมฺภูจฺจิตํ วาโยธาคฺคฺ อฺป-
ตฺต-
ณฺณปจฺจยํ ลภิตฺวา อตฺตนา สหชาตํ รูปกายํ สมณฺณเภตฺตํ สนฺธาเรตฺตํ จาเลตฺตํ อภิกฺกมาเปตฺตํ
สกฺโกติ.^{๙๑๙}

ในบรรดาชวนจิต ๗ ดวงในชวนวิถีจิตหนึ่งวิถี วาโยธาคฺคฺที่เกิดจากชวนจิตดวงแรกคำจุนร่างกายที่เกิดร่วมกับตนไว้ได้ แต่ทำให้เคลื่อนไหวไปมาไม่ได้ ชวนจิตดวงที่ ๒ เป็นต้นก็เหมือนกัน ส่วนวาโยธาคฺคฺที่เกิดร่วมกับชวนจิตดวงที่ ๗ ได้รับปัจจัยอุปถัมภ์คือ วาโยธาคฺคฺที่เกิดจากจิต ๖ ดวงก่อน จึงคำจุนร่างกายนี้ทำให้เคลื่อนไหวก้าวไปได้

^{๙๑๘} ปรมัตถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๖๔

^{๙๑๙} อภ.ส.อ. ๑/๑/๑๒๙

ข้อความนั้นหมายเอาวาระที่มีการก้าวไปสถานที่อื่น คือ การเคลื่อนไหวนั้นเมื่อ
ชนวาระหลายพันขณะเกิดขึ้นแก่ผู้ทรงตัวอยู่โดยคิดว่า เราจะก้าวไป เพราะความเคลื่อน-
ไหวย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ด้วยชนวาระเล็กน้อย ถ้าเกิดขึ้นได้จริง เหล่าสัตว์ทั้งหมดก็คงจะ
ไปได้เร็วยิ่งนักเหมือนการที่มีฤทธิ์เหาะไปด้วยฤทธิ์

ถามว่า : เหตุใดความเคลื่อนไหวจึงเกิดขึ้นไม่ได้ด้วยชนวาระเล็กน้อย

ตอบว่า : เพราะจิตแสนโกฏิตระมากมายได้เกิดขึ้นในขณะหนึ่ง ข้อความนี้จัก
ปรากฏในคำอธิบายการเกิดเสียงพูดในปริกษาทต่อไป ดังนั้น การก้าวไปได้จึงเกิดใน
ชนวาระก่อนจากชนวาระจิตดวงที่ ๗ และการอุปมาเกี่ยวกับเกวียนเทียมแอก ๗ เล่มที่
กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาที่ย่อมสมควรในการอุปมาถัดๆ มาของวาโยธาตุที่เกิดขึ้น
ชนวิธีต่างกัน

แม้ออกุตฺตรูปที่เกิดขึ้นในกระแสจิตตรูปที่เคลื่อนไหวก็นั้นเหมือนกับกระแสจิตตรูป
นั้น คือ ดำเนินไปโดยมีการเคลื่อนไหวเหมือนกับรูปที่ประกอบด้วยวิญญูติ การเคลื่อนไหว
มีการก้าวไปเป็นต้นในขณะเกิดภวังคจิตจึงมีได้ในระหว่างๆ ของชนวิธีจิตต่างๆ ที่เกิด
ก่อนและหลังจากภวังคจิต ทั้งรูปที่เกิดจากเหตุ ๔ ที่เป็นไปเนื่องกันย่อมคล้อยตามกระแส
จิตตรูปโดยประการทั้งปวง เช่นกับรูปที่มีเหตุเดียวกันในอารมณ์หนึ่ง ด้วยเหตุนี้ เมื่อ
จิตตรูปเคลื่อนอยู่ รูปอื่นก็เคลื่อนไปเช่นกัน การเคลื่อนไปในข้อนี้ คือการเกิดต่อๆ มา
ของกองรูปภายหลังด้วย อาการดำรงอยู่ตามที่เป็นไปในสถานที่อื่นจากสถานที่เกิดก่อน
ของกองรูปเบื้องต้น เพราะรูปธรรมกับนามธรรมที่ยังไม่ดับสูญย่อมไม่เคลื่อนย้ายไป
สถานที่อื่นแม้เพียง[เล็กน้อยเท่า]ปลายผม มิฉะนั้นแล้ว รูปธรรมกับนามธรรมก็ไม่ควรจะ
มีลักษณะดำรงอยู่ชั่วขณะ ปราศจากความขวนขวาย และไม่อยู่ในอำนาจ

ววิญญูติ

ววิญญูติ :-

๑. มีลักษณะคืออาการเปลี่ยนแปลง ของจิตตชวาโยธาตุซึ่งทำให้การเปล่งเสียง
ดำเนินไป อันเป็นเหตุทำให้กระทบกรรมชปฐวีธาตุ (ววิญญูติปฐวีธาตุจิตตสมุฏฐานปฐวีธาตุยา
อุปาทิณณมมฺภวนสส ปจฺจโย อาการวิภาโร ววิญญูติ)

๒. มีหน้าที่แสดงความประสงค์[ของผู้ท้าววิวิญญูติ] (อธิบายปฎิภาสนรสา)

๓. ปรากฏ[แก่อนุณของผูปฏิบัติ]ด้วยการทำให้เปล่งเสียง (วจิโสมเหตุภาวปัจจุ-
จानา)

๔. มีจิตตชปฐวีธาตุเป็นเหตุใกล้ (จิตตสมุฏฐานปถวีธาตุปฏุจานา)

ข้อความว่า “อาการเปลี่ยนแปลงของจิตตชวาโยธาตุซึ่งทำให้การเปล่งเสียงดำเนินไป
อันเป็นเหตุทำให้กระทบกรรมชปฐวีธาตุ” หมายความว่า รูปคือวาโยธาตุเกิดขึ้นที่ลำคอเป็นต้น
เพราะความที่ต้องการจะพูด สภาวะแข็งที่นับเข้าในวาโยธาตุนั้นเรียกว่า จิตตชปฐวีธาตุ ปฐวีธาตุ
ดังกล่าวเกิดขึ้นที่ลำคอเป็นต้นอยู่ ได้กระทบกรรมชปฐวีธาตุที่อยู่ในลำคอเป็นต้น เสียงจึงเกิดขึ้นใน
ขณะนั้น เพราะปฐวีธาตุทั้งสองชนิดกระทบกัน เหมือนเสียงที่เกิดจากขลุ่ยหรือเมื่อมีไม้สองท่อน
กระทบกัน

อนึ่ง วจิวิญญูติดังกล่าวเรียกว่า วจิวิญญูติ เพราะทำให้ผู้อื่นรู้ความมุ่งหมาย[ของผู้พูด]
ด้วยเสียงที่เปล่งออก และเพราะตัวเอง[คือวิญญูติรูป]ถูกรู้ได้ด้วยเสียงที่เปล่งออกนั้น อุปมา
เหมือนบุคคลเห็นเครื่องหมายหัววัวเป็นต้นที่ถูกผูกปักไว้ในป่าเพื่อแสดงให้รู้ว่ามีน้ำ ย่อมรู้ได้ว่า
น้ำมีอยู่ที่นั่น ฉะนั้น เมื่อบุคคลรู้การเคลื่อนไหวร่างกายย่อมรู้กายวิญญูติ เมื่อรู้เสียงพูดย่อมรู้
วจิวิญญูติ ฉะนั้น

คำว่า วจิวิญญตติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. รูปทำให้รู้ความมุ่งหมายด้วยเสียงพูด

- วิณฺญาเปตฺติ วิณฺญตติ.

(วิ บพหน้า + ณา ธาตุ = ฐิ + ณาเป การิตปัจจัย + ตติ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

- วจิยา วิณฺญตติ วจิวิณฺญตติ (ตติยาตปฺปริสสมาส)

ข. รูปที่ถูกรู้ได้ด้วยเสียงพูด

- วิณฺญาตฺติ วิณฺญตติ (วิ บพหน้า + ณา ธาตุ = ฐิ + ตติ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- วจิยา วิณฺญตติ วจิวิณฺญตติ (ตติยาตปฺปริสสมาส)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกาแสดงความหมายของคำนี้อีก ๒ ประการ คือ

ก. วิญญูติที่เป็นไปทางวาจา = วจียา ปวตฺตา วิญญตฺติ วจีวิญญตฺติ.

(สัตตมัตตปปริสสมาส)

ข. วิญญูติที่เป็นนวาจา = วจี เอว วิญญตฺติ วจีวิญญตฺติ.

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๙๒๐} อธิบายลักษณะของวจีวิญญูติ ดังนี้

เมื่อบุคคลเปล่งเสียงพูดคำใดคำหนึ่ง เสียงที่เกิดจากจิตคือเสียงพูดที่เกิดร่วมกับการประจวบกันของฐาน (ที่เกิดเสียงมีคอเป็นต้น) และกรณี (เครื่องทำเสียงมีท่ามกลางลิ้นเป็นต้น) กล่าวคือ เป็นการกระทบของปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตอันเป็นไปในคอที่เคลื่อนไหวอยู่ในปฐวีธาตุที่มีใจครองอันเกิดขึ้นในกณฐฐาน (ฐานคือคอ) เป็นต้น [คือ ปฐวีธาตุซึ่งอยู่ในธาตุลมที่เกิดจากจิต (จิตตชวาโย) ได้พุ่งขึ้นจากท้องมากระทบกับปฐวีธาตุคือเส้นเสียงที่อยู่ในคอ ทำให้เส้นเสียงสั่นไหวจนกระทั่งเกิดเสียงได้

เสียงที่เกิดจากจิตนั้นย่อมเข้าถึงความเป็นเสียงนั้นๆ ตามความมุ่งหมายด้วยอาการพูดที่เกิดร่วมกับตน และบทพยัญชนะต่างๆ อันเป็นรูปประชุมของเสียงย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการพูดเพื่อแสดงข้อความนั้นๆ แก่ผู้ฟังได้ อาการพูดคือวาจาสื่อสารดังกล่าวชื่อว่า วจีวิญญูติ ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ตสฺสา ปน จิตฺตสมฺมูจํญาย ปจฺวีธาตุยา อุปาทินฺนฆณฺณสฺส ปจฺยญฺโตะ เอโก อากาโร วจีวิญญตฺติ นาม.^{๙๒๑}

อนึ่ง อาการพูดที่ทำให้ปฐวีธาตุซึ่งเกิดจากจิตนั้นกระทบกับปฐวีธาตุที่มีใจครองชื่อว่า วจีวิญญูติ

ในพากย์นั้น คำว่า ทำให้ปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตกระทบกับปฐวีธาตุที่มีใจครองหมายความว่า ก่อให้เกิดเสียงต่างกันโดยอาศัยการกระทบกับปฐวีธาตุที่มีใจครองอันเกิดจากกรรมหรือเกิดแต่เหตุทั้ง ๔ ส่วนสิ่งที่ทำให้กระทบ คือ อวัยวะทางกายต่างๆ อันเป็น

^{๙๒๐} ปรมัตถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๖๔

^{๙๒๑} อภ.ส.อ. ๑/๑/๑๓๓-๔

รูปที่เปลี่ยนแปลงจากเดิมในคอเป็นต้นที่เคลื่อนไหวอยู่ [คือ เปลี่ยนจากการสงบนิ่งมาเป็นการเคลื่อนไหว]

วิการรูปทั้ง ๒ มีลักษณะต่างกันดังนี้ การกระทบกับปฐวีธาตุที่มีใจครองเป็นหน้าที่ ของปฐวีธาตุที่เกิดจากจิต ความตั้งใจให้ปฐวีธาตุนั้นกระทบกันเพื่อก่อให้เกิดเสียงพูดที่ต้องการเป็นหน้าที่ของกายวิญญูติ ส่วนการทำเสียงพูดที่เกิดขึ้นพร้อมกับการกระทบให้ถึงความเป็นพยางค์นั้นๆ เป็นหน้าที่ของวจีวิญญูติ

การกระทบกับปฐวีธาตุที่มีใจครอง เหมือนกับ ฟันกลอง

ปฐวีธาตุที่เกิดจากจิต เหมือนกับ มือที่ใช้ตีกลอง

กายวิญญูติ เหมือนกับ การเคลื่อนมือ

วจีวิญญูติ เหมือนกับ เสียง

พยางค์ที่แตกต่างกัน เหมือนกับ เสียงกลองที่แตกต่างกัน

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

อิทํ วกฺขามิ เอตํ วกฺขามิตี อุปฺปชฺชมานํ จิตฺตํ อญฺจ รูปานิ สมฺมูจฺจาเปติ. เตสํ
อพฺภนฺตเร จิตฺตสมฺมูจฺจานา ปฐวีธาตฺุ อุปาทินฺนํ ฆณฺณยฺมานาว อุปฺปชฺชติ. เตन ธาตุ-
ฆณฺณเนน สเหว สทฺโท อุปฺปชฺชติ.^{๙๒๒}

การเกิดขึ้นของจิตที่ว่า เราจักกล่าวคำนี้ ย่อมก่อให้เกิดรูปกลาป ๘ ปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตภายในรูปเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้นกระทบปฐวีธาตุที่มีใจครอง เสียงพูดย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับการกระทบของธาตุดังกล่าว

ปุริมจิตตสมฺมูจฺจานาย อุปฺตมฺภณิกิจฺจมฺปิ นตฺถิ.^{๙๒๓}

หน้าที่ในการอุปถัมภ์ปฐวีธาตุที่มีจิตดวงก่อนเป็นสมมุติฐานย่อมไม่มี

ข้อความนั้นหมายความว่าถึงเวลาที่มีพยางค์ปรากฏชัดเมื่อชวนวาระหลายร้อยขณะเป็นไปอยู่ ดังสาธกในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

๙๒๒

อภิ.สํ.อ. ๑/๑/๑๓๓

๙๒๓

อภิ.สํ.อ. ๑/๑/๑๓๔

อุปถัมภ์งานกิจจำ นตฺถิ ลพฺฐาเสวเนน จิตฺเตเนว ฆฏฺฏนสฺส พลวภาวโต.^{๙๒๔}

หน้าที่ในการอุปถัมภ์ด้วยจิตที่ได้รับอาเสวนปัจจัยแล้วย่อมไม่มีเพราะการกระทบ
มีกำลัง

ในพากย์นี้ คำว่า “จิตที่ได้รับอาเสวนปัจจัยแล้ว” แสดงการได้รับอาเสวนปัจจัย
จากชนวนวิถิจิตก่อนๆ โดยประสงค์เอาชนวนจิตดวงแรกที่ได้รับอาเสวนปัจจัย และพยางค์
หนึ่งที่ปรากฏชัดย่อมไม่สำเร็จด้วยชนวนวาระหนึ่งวิถิต่างนั้น

ถามว่า : เหตุใดพยางค์หนึ่งที่ปรากฏชัดจึงไม่สำเร็จด้วยชนวนวาระหนึ่งวิถิ

ตอบว่า : เพราะพยางค์หนึ่งควรกล่าวด้วยเวลาชั่วขณะติดนิ้วหนึ่งหรือสองครั้ง
และในช่วงเวลาติดนิ้วคราวหนึ่งชนวนวิถิจิตย่อมเกิดหลายแสนโกฏิกษณะ สมจริงดังสาธกว่า

เอกมตฺตา ตโย รสฺสา

ทฺวิมตฺตา ทิฆมฺมจฺจเร

ติมตฺโต ตฺต คีโต เณยโย

พฺยณฺชนา อทฺตมมตฺติกา.^{๙๒๕}

รัสสระ ๓ ตัวมี ๑ मात्रา ที่ฆสระมี ๒ मात्रา สระที่มี ๓ मात्रา

ชื่อว่า คีตะ พยัญชนะมีครึ่ง मात्रา

ในคัมภีร์มิลินทปัญหากล่าวว่า

สาธิเก วิหิวาสเต วิหิพีชานิ เอกจฺจนฺทฺรขณเณ อุปฺปนฺนสฺส จิตฺตสฺส กลฺมฺปิ น
อุเปฺนฺติ, กลฺภาคฺมฺปิ น อุเปฺนฺติ.^{๙๒๖}

เมล็ดข้าวเปลือกมากกว่าร้อยเล่มเกวียนย่อมไม่เท่ากับส่วน ๑ ใน ๑๖ ส่วนของ
จิตที่เกิดในขณะติดนิ้ว

เมื่อบุคคลเปล่งเสียงพยางค์หนึ่ง ความชวนชวายเป็นจิตในการเปล่งเสียงตลอด
กาลขณะนั้นย่อมปรากฏ โดยสภาวะธรรมชาติบุคคลไม่อาจเปล่งหรือดับเสียงโดยจำกัดว่าเรา
จะเปล่งเสียงเดียวหรือฟังเสียงเดียว เพราะแม้จะจำกัดเช่นนั้นในการเปล่งเสียงหรือฟัง
เสียงหลายแสนครั้งโดยความเป็นเสียงก่อนและหลัง ผู้สำคัญว่าเป็นเสียงเดียวก็มีอยู่เพราะ

^{๙๒๔} อภ.ส.มุขฎีกา ๑/๑/๙๓

^{๙๒๕} มุขฎ.ฎีกา ๑/๕

^{๙๒๖} มิลินท. ๑๑๖

เขาถูกปิดบังด้วยสมุหบัญญัติ (บัญญัติอาศัยหมู่) ฌนบัญญัติ (บัญญัติอาศัยกลุ่มก้อน) และสันตติบัญญัติ (บัญญัติอาศัยความต่อเนื่อง)

คำที่เหลือในที่นี้มีนัยที่ข้าพเจ้า[พระภิกษุจารย์]กล่าวแล้วในกายวิญญูติตามสมควร

ในข้อนี้ คำว่า วิญญูตติ มีความหมายว่า ให้รับรู้ เหมือนข้อความในคัมภีร์มหา-
วรรค^{๙๒๗}ว่า กาเยน วิญญาเปติ, วาจาเยน วิญญาเปติ (ให้รับรู้ทางกาย ให้รับรู้ทางวาจา)
หรือมีความหมายว่า ทำให้เกิด เหมือนข้อความในสุตตันตปิฎก^{๙๒๘}ว่า ดิกขตตุ วิญ-
ญาเปติ (ทำให้เกิดเมถุนธรรม ๓ ครั้ง) ส่วนในที่นี้ควรมีความหมายทั้งสองอย่าง หาก
เป็นตามนี้ก็มีการเกิดขึ้นของวิญญูติที่เป็นไปทางกายและวาจาสื่อสารทั้งหมดอันปราศจาก
ความมุ่งหมายจะให้คนอื่นรับรู้ ดังในคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า

ปร โฟเธตูกมตาย วินาปี อภิภกมนาทิวตตเนน โส จิตตสทหวิกาโร อธิปาย
วิญญาเปติ, สยญจ วิญญาเปตติ ทวิธาปี วิญญตติเยว.^{๙๒๙}

อาการที่เกิดร่วมกับจิตย่อมทำให้รับรู้ความมุ่งหมาย หรือถูกคนอื่นรับรู้ได้ด้วย
การทำให้เกิดการก้าวไปเป็นต้นแม้ปราศจากความมุ่งหมายจะให้คนอื่นรับรู้ก็ตาม ชื่อว่า
วิญญูติ โดยมีความหมาย ๒ นัย

ในบรรดาวิญญูติรูปทั้ง ๒ ที่มีความหมายว่า “รูปทำให้รับรู้” กายวิญญูติย่อมถูก
รับรู้ได้ด้วยชนวิธีทางมโนทวารอย่างเดียว หลังจากรับรู้สิ่งที่เคลื่อนไหวของอวัยวะน้อย
ใหญ่ด้วยจักขุวิญญาณวิถี และรับรู้อวัยวะน้อยใหญ่ที่เคลื่อนไหวด้วยกายวิญญาณวิถีแล้ว
ส่วนวจีวิญญูติย่อมถูกรับรู้ได้ด้วยชนวิธีทางมโนทวารอย่างเดียว หลังจากที่ได้รับรู้เสียงซึ่ง
เปล่งออกด้วยโสทรวิญญาณวิถีแล้ว บุคคลจะรับรู้วจีวิญญูติด้วยชนวิธีทางปัญจทวารไม่ได้
เพราะวจีวิญญูติทำให้คนอื่นที่รู้จักตนรับรู้จิตของผู้มีร่างกาย แต่ทำให้คนอื่นที่ไม่รู้จักตน
รับรู้ไม่ได้ เนื่องจากญาปภเหตุ (เหตุแสดงให้รู้) ย่อมทำให้คนที่รู้จักตนรับรู้ได้ แต่ทำให้
คนที่ไม่รู้จักตนรับรู้ไม่ได้

ดังนั้น การรับรู้วิญญูติก่อนจึงเกิดแก่สัตว์ดิรัจฉานซึ่งเห็นร่างกายที่เคลื่อนไหว

^{๙๒๗} วิ.ม. ๔/๖๕/๕๕

^{๙๒๘} วิ.ม.หา. ๑/๓๖/๒๓

^{๙๒๙} อภิ.ส.มูลฎีกา ๑/๑/๙๐

กระทบสัมผัส หรือได้ยินเสียงแล้วรับรู้ความมุ่งหมายนั้นๆ ของผู้อื่นได้ เพราะถ้าไม่มีการรับรู้วิญญูติก็รับรู้ความมุ่งหมายไม่ได้ การรับรู้ความมุ่งหมายของผู้รับรู้วิญญูติย่อมไม่มีโดยปราศจากการรับรู้ที่เนื่องกับการหมายรู้มาก่อน [คือมีสัญญาเก่ารู้ว่าเสียงนั้นหมายถึงอะไร จึงจะรู้ความหมายได้] ดังนั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงประสงค์การหมายเอาความเกี่ยวเนื่องกับการหมายรู้มาก่อนอีกด้วย

ส่วนในวิญญูติรูปที่มีความหมายว่า “รูปทำให้เกิด” บุคคลเห็นคนอื่นที่ก้าวไปทางจักขุวิญญูตวิธแล้ว ย่อมรับรู้วิญญูติที่ก้าวไปและจิตที่คิดก้าวไปด้วยมโนวิญญูตวิธ การถอยกลับเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน เช่นเดียวกันนี้ บุคคลสดับคำของคนอื่นด้วยโสตวิญญูตวิธแล้ว ย่อมรับรู้วิญญูติ คือ คำพูด และจิตที่คิดจะพูดด้วยมโนวิญญูตวิธ เมื่อเห็นคนอื่นเคลื่อนไหวอวัยวะทางกายด้วยจิตกำหนด ย่อมรับรู้วิญญูติที่เคลื่อนไหวและจิตกำหนด เมื่อสดับคำของคนกำหนดย่อมรับรู้วิญญูติที่พูดและจิตกำหนด กิริยาทางกายและทางวาจาทูกอย่างมีนัยอย่างเดียวกัน

ปริจเฉทรูป (อากาสธาตุ)

[๔๔๒] อากาสธาตุ :-

๑. มีลักษณะคั่นรูปกลาปไว้ (รูปปริจเฉททุกขณา อากาสธาตุ)
๒. มีหน้าที่แสดงขอบเขตที่สุดของรูปกลาป (รูปปริยัตตปฏิกาสนรสา)
๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยความเป็นขอบเขตที่สุดของรูปกลาป หรือด้วยความไม่กระทบกัน มีความเป็นร่องเป็นช่อง[ของรูปกลาป] (รูปมรียาทาปจุปปฏจานา, อสม-
มุฏฐภาวจุณิพุทวิรรภาวปจุปปฏจานา วา)
๔. มีรูปกลาปที่ถูกคั่นไว้เป็นเหตุใกล้ ซึ่งทำให้ปรากฏว่า รูปนี้อยู่บน ล่าง หรือด้าน
ขวาง [ซ้ายขวา] ในรูปกลาปที่ถูกอากาสธาตุคั่นไว้ (ปริจจันนรูปปฏจานา)

ขอบเขตที่สุดของภูตรูปมีอยู่ในรูปกลาปใด อากาสธาตุปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการไม่กระทบกับภูตรูปในรูปกลาปเหล่านั้น กล่าวคือ เมื่อมีการกระทบระหว่างภูตรูปที่อยู่ในรูปกลาปอื่นกับภูตรูปในรูปกลาปอื่น ขอบเขตที่สุดของรูปคือความ

ไม่ปะปนกันของภูตรูปนั้นๆ ชื่อว่า อากาสธาตุ ดังนั้น อากาสธาตุนั้นเป็นขอบเขตของ ภูตรูปเหล่าใด อากาสธาตุดังกล่าวย่อมไม่ถูกภูตรูปเหล่านั้นกระทบ มิฉะนั้นแล้วก็ไม่อาจ มีการกำหนดขอบเขตได้ เพราะภูตรูปที่อยู่ในรูปกลาปอื่นเหล่านั้นแผ่ไปทั่วได้ เป็นความจริงที่การไม่กระทบเป็นการไม่แผ่ไป ดังคำที่พระพุทธผู้มีพระภาคตรัสว่า อสมมุจฺ จตุหิ มหาภูเตหิ (ไม่ถูกมหาภูตรูป ๔ กระทบแล้ว)^{๙๓๐}

ข้อความว่า “มีลักษณะคั่นรูปกลาปไว้” หมายความว่า อากาสธาตุคือช่องว่างที่คั่นระหว่างรูปที่อยู่ในรูปกลาปหนึ่งไม่ให้ปะปนกับรูปกลาปอื่น แต่รูปที่อยู่ในรูปกลาปเดียวกันมีลักษณะระคนกันโดยไม่มีการคั่นใดๆ ดังนั้น รูปที่อยู่ในรูปกลาปหนึ่งจึงเรียกว่า อวินิพโกรูป คือ รูปที่ไม่แยกจากกัน

ข้อความว่า “ความไม่กระทบกัน มีความเป็นร่องเป็นช่อง[ของรูปกลาป]” หมายความว่า อากาสธาตุไม่ใช่รูปที่สามารถกระทบได้ ดังนั้น รูปที่ดำรงอยู่ติดกับอากาสธาตุจึงไม่กระทบกับอากาสธาตุนั้น

ข้อความว่า “มีรูปกลาปที่ถูกคั่นไว้เป็นเหตุใกล้ ซึ่งทำให้ปรากฏว่า รูปนี้อยู่บน ล่าง หรือ ด้านขวาง [ซ้ายขวา] ในรูปกลาปที่ถูกอากาสธาตุคั่นไว้” หมายความว่า รูปกลาปแต่ละกลุ่มเป็นสิ่งที่ มีขอบเขตกำหนดซึ่งกันและกันว่า รูปนี้อยู่บน ล่าง หรือด้านขวาง แต่รูปที่อยู่ในรูปกลาปเดียวกัน ไม่อาจถูกกำหนดเช่นนั้นได้

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๙๓๑} อธิบายรูปวิเคราะหฺของปริจเฉทรูป ดังนี้

คำว่า อากาสะ คือ ช่องว่างที่ทำให้วัตถุสิ่งของหรือรูปกลาปนั้นๆ ปรากฏชัดเป็น อย่างๆ

ที่ชื่อว่า ธาตุ เพราะมีสภาพไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะะ

อากาสธาตุ หมายถึง ธาตุ คือ ช่องว่าง

คำว่า ปริจเฉท คือ รูปกำหนดขอบเขตรอบด้าน กล่าวคือ กระทำมหาภูตรูปใน รูปกลาปอื่นไม่ให้ระคนกัน ไม่ให้เข้าถึงความเป็นอันเดียวกับมหาภูตรูปในรูปกลาปต่างกัน

^{๙๓๐} วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๔๔๒/๑๑๑-๑๒

^{๙๓๑} ปรมัตถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๖๓

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปริจเฉท คือ รูปที่ถูกมหาภูตรูปในรูปกลาปอื่นกำหนดไว้ กล่าวคือ ตั้งไว้เฉพาะในท่ามกลางโดยไม่ทำให้เป็นรูปของตนหรือรูปอื่น

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปริจเฉท คือ รูปที่เป็นช่องว่างของมหาภูตรูปในรูปกลาปอื่น มิได้เป็นสภาวะธรรมชนิดใดชนิดหนึ่งโดยเฉพาะที่ประกอบด้วยการเกิดขึ้น ทั้งมิได้เป็นฝ่ายของรูปกลาปอันใดอันหนึ่ง

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า ปริจเฉท มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ก. รูปกำหนดขอบเขตรอบด้าน = ปริโต ฉินฺทิตฺติ ปริจฺเฉท (กัตตุสฺสฺสฺส)
- ข. รูปที่ถูกมหาภูตรูปในรูปกลาปอื่นกำหนดไว้ = ปริจฺฉินฺทิตฺติ ปริจฺเฉท (กรรมสฺสฺส)
- ค. รูปที่เป็นช่องว่างของมหาภูตรูป ตามนัยนี้เป็นบทที่แยกราชศัพท์ไม่ได้ และไม่มีรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อนิพฺพันฺนปฏฺธิปทิกะ

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๙๓๒} อธิบายลักษณะของปริจเฉทรูป ดังนี้

วิการรูปและลักษณรูปแม้จะไม่มีจริงโดยสภาวะ ก็จัดเข้าอยู่ในฝ่ายของรูปกลาปนั้นๆ เพราะปรากฏในรูปกลาปดังกล่าว แต่ปริจเฉทรูปนี้มีใช่ฝ่ายของรูปกลาปใดๆ เพราะเป็นภายนอกโดยพ้นจากรูปกลาปโดยสิ้นเชิง เนื่องด้วยมิได้เป็นธรรมที่มีจริงโดยสภาวะ ปริจเฉทรูปนั้นจึงไม่กระทบกับรูปใดๆ ดังในพระบาลี^{๙๓๓} แสดงว่า อสมฺมุจฺจ จตุหิ มหาภูเตหิ ([ปริจเฉทรูป]ไม่ถูกมหาภูตรูป ๔ กระทบแล้ว)

ในคัมภีร์อรรถกถา^{๙๓๔} แสดงว่า คำว่า “ไม่ถูกมหาภูตรูป ๔ กระทบ” นี้ หมายเอาอากาศคือท้องฟ้าที่ไม่กระทบกัน โดยดำริว่า มหาภูตรูปในรูปกลาปต่างกันซึ่งมีสภาพกระทบสัมผัสในวัตถุที่เป็นแท่งที่บได้กระทบกัน

ส่วนในคัมภีร์มูลฎีกา^{๙๓๕} กล่าวว่า อพฺยาปิตา หิ อสมฺมุจฺจตา (การไม่ปะปนกันนั้นเทียว คือ การไม่กระทบ) โดยมุ่งหมายว่า คำนิเทศนี้มีใช้การอธิบายอชฎากาศ (อากาศคือท้องฟ้า) แต่เป็นการอธิบายปริจเฉทรูป และปริจเฉทรูปก็มีได้ในสิ่งที่เป็แท่งที่บ

^{๙๓๒} ปรมัตถทีปนี ๖/๑๕๖/๒๖๓

^{๙๓๔} อภิ.ส.อ. ๑/๖๓๗/๓๘๔

^{๙๓๓} อภิ.ส. ๓๔/๖๓๗/๑๙๕

^{๙๓๕} อภิ.ส.มูลฎีกา ๑/๖๓๗/๑๘๕

มหาภูตรูปทั้งหลายในวัตถุดังกล่าวก็กระทบกันแน่นอน การที่มหาภูตรูปไม่ปะปนกัน จึงหมายถึงการไม่เข้าถึงความเป็นอันเดียวกัน ไม่กระทบกันในวัตถุนั้น

โดยองค์ธรรม ปริเฉทรูปได้แก่ธรรมที่เป็นช่องว่าง คือ ที่สุดของมหาภูตรูปที่อยู่ในรูปกลาปต่างกัน ปริเฉทรูปมีลักษณะกำหนดขอบเขตของรูปกลาป

วิการรูป ๓

[๔๔๓] ลหุตารูป :-

๑. มีลักษณะเบาของ[นิปผันน]รูป (อทฺธतालक्षणा รูปสฺส ลหุตา)
๒. มีหน้าที่บรรเทาความหนักของ[นิปผันน]รูป (รूपานํ ครุภาววิโนทฺธรสา)
๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการเปลี่ยนได้เร็ว (ลหุปรวิตฺติตาปจฺจุปฺภูจฺจนา)
๔. มี[นิปผันน]รูปเบาเป็นเหตุไกล้ (ลหุรูปปทฺฏจฺจนา)

ลหุตารูปเป็นเพียงลักษณะพิเศษคือความเบาและรวดเร็วของนิปผันนรูปที่ประกอบด้วย ความเบาและรวดเร็ว ดังนั้น รูปชนิดนี้จึงไม่มีลักษณะพิเศษโดยเฉพาะ แม้มุตารูปและกัมมัณฺณย-
ตารูปก็เช่นเดียวกัน

มุตารูป :-

๑. มีลักษณะอ่อนของ[นิปผันน]รูป (อถฺทतालक्षणा รูปสฺส มุตฺตา)
๒. มีหน้าที่บรรเทาความกระด้างของ[นิปผันน]รูป (รूपานํ ถทฺธภาววิโนทฺธรสา)
๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ] ด้วยการไม่ขัดแย้งในกิริยา[ทางกายและวาจา]
ทั้งปวง (สพฺพกิริยาสุ อวิโรธิตาปจฺจุปฺภูจฺจนา)
๔. มี[นิปผันน]รูปอ่อนเป็นเหตุไกล้ (มุตฺตรูปปทฺฏจฺจนา)

กัมมัณฺณยตารูป :-

๑. มีลักษณะควรแก่การใช้งานอันเหมาะแก่การกระทำทางกาย (สรีริกิริยานุกูล
กมฺมณฺณवालฺลขณา รูปสฺส กมฺมณฺณยตา)

วายุปัตตคพา โทสา	ธาตุโว จ มลา ตถา
ตตุถาปิ ปญจชาชยาตา	ปจฺเจกั เทหธารณา.
สรีรทุสนา โทสา	มลินกรณา มลา
ธารณา ธาตโว เต ตุ	อิตถ'มนวตฺถสณฺณกาติ. ^{๙๓๗}

คำว่า อุตฺสนนธาตุกั (ร่างกายที่มีธาตุหมักหมม) คือ ร่างกายที่มีโทษอันได้แก่เสลด และดีเป็นต้นที่หมักหมมไว้ กล่าวคือ ธาตุ ๓ ชนิดโดยจำแนกเป็นดี เสลด และลม ถูกประสงค์เอาในเรื่องนี้ เพราะควรประกอบยา[เพื่อระงับโทษดังกล่าว] ซึ่งเรียกกันทางโลกว่า โทษ และมลทิน แต่ละอย่างมี ๕ ชนิด โดยจำแนกเป็นดิน น้ำ ไฟ ลม และอากาศ สมจริงดังสาธกกล่าวว่า

“ลม ดี และเสลด ชื่อว่า โทษ ธาตุ และมลทิน แม้ในแต่ละธาตุเหล่านั้นก็มีธาตุ ๕ ประการ ทรงร่างกายไว้

ลม ดี และเสลดเหล่านั้นชื่อว่า โทษ เพราะทำร้ายร่างกาย ชื่อว่ามลทิน เพราะทำให้[ร่างกาย]มัวหมอง และชื่อว่าธาตุ เพราะทรง[ร่างกาย]ไว้ จึงมีชื่อที่คล้อยตามเนื้อความอย่างนี้”

รสรตฺตมัสเมทฺฐจิสฺสูกฺกจิมิณฺชวเสน สตฺต ธาตโว, ตพฺเภเท.^{๙๓๘}

ธาตุ ๗ โดยจำแนกเป็นสารอาหาร, เลือด, เนื้อ, มันทัน, กระดูก, อสุจิ และไขกระดูก [รส ศัพท์]เป็นไปในธาตุชนิดหนึ่งนั้น

รโส มัส รตฺตํ เมโท	สูกฺกมิณฺชาญฺจิ ธาตโว. ^{๙๓๙}

ธาตุทั้งหลาย คือ สารอาหาร, เนื้อ, เลือด, มันทัน, อสุจิ, ไขกระดูก และกระดูก

คำอธิบายเกี่ยวกับธาตุ ๒ ชนิดข้างต้น กล่าวตามความเชื่อเกี่ยวกับคัมภีร์ฝ่ายสันสกฤต

^{๙๓๗} ที.สี.อภิธานฎีกา ๑/๘๓

^{๙๓๘} อภิธานฎีกา ๓/๘๐๔

^{๙๓๙} ธาตวตฺถ.นิสสัย ๑

ตั้งข้อความในพจนานุกรมสันสกฤตที่ใช้มาก ๒ ฉบับ คือ คัมภีร์ศัพท์สโตมมหานิธิ (ขุมทรัพย์ใหญ่แห่งศัพท์จำนวนมาก) และศัพท์กัลปทรมะ (กัลปพฤษแห่งศัพท์) ว่า

ธาตุ ปุ. ธา-ตุน. ‘ธรรณาทธาวสฺเต สฺยรฺ, วาตปิตตกฬาสฺตรย’ อิตฺยฺกฺเตษฺ วา
ตาทิษฺ, ‘รสาสฺยงฺมํสเมโท’สฺถิ- มชฺชศฺกุราณิ ธาตว’ อิตฺยฺกฺเตษฺ รสาทิษฺ ฯเปฯ.^{๙๔๐}

ธาตุ ปุลงฺลิกฺ ธา ธาตุ + ตุนฺ บัจฺจย เป็นไปในลมเป็นต้นที่กล่าวว่า “ลม ดี และ
เสลด ๓ อย่างเหล่านั้นเรียกว่าธาตุ เพราะทรงไว้” และในรสเป็นต้นที่กล่าวว่า “ธาตุ [๗
ชนิด] คือ สารอาหาร เลือด เนื้อ มันข้น กระดูก ไขกระดูก และอสุจิ” ฯลฯ

ธาตุะ, ปุ. (ธียเต สรววมสมินฺนิตฺติ. ธา + ลิตฺนิกฺมีติ อุณฺ ๑/๗๐ อิตฺติ ตุนฺ.) ศรี-
ธรรกวลฺตฺตฺนิตฺติ. ตฺพฺยธฺา กฬะ วาตะ ปิตฺตมฺ.

ศรีรฺทฺษณฺาโทสา	มลฺลีนฺิกรณฺานมฺลอะ
ธรรณาทธาวสฺเต สฺยรฺ	วาตปิตตกฬาสฺตรยะ

อิตฺติ ไวยาทยกมฺ.

รสาสฺยงฺมํสเมโท’สฺถิ-	มชฺชศฺกุราณิ ธาตวะ
สฺปตฺ ทฺษะยาะ มลฺลามฺตฺร-	ศกฺกตฺสฺเวทาทโย’ปี จ.

อิตฺติ วาภฺญฺ สฺตฺรฺสฺถาเน ปฺรธเม’ธฺยาเย. ฯเปฯ^{๙๔๑}

ธาตุะ. ปุลงฺลิกฺ (ร่างกายทั้งหมดย่อมถูกทรงไว้ในธาตุนี้ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า
ธาตุ. ธา ธาตุ + ตุนฺ บัจฺจยด้วยสูตรในอุณาทิวฤตติ ปาทะ ๑ สูตร ๗๐ ว่า ลิตฺนิกฺมี
เป็นต้น) สิ่งที่ทรงร่างกายไว้ คือ เสลด ลม และดี

ตำรายากล่าวว่า

ลม ดี และเสลด ๓ ชนิด ชื่อว่า โทษ เพราะทำร้ายร่างกาย ชื่อว่ามลทิน
เพราะทำให้ร่างกายมัวหมอง และชื่อว่าธาตุ เพราะทรง[ร่างกาย]ไว้

ในอัยยะที่ ๑ สูตรของวาภญะกล่าวว่า

^{๙๔๐} ศพท.มหานิธิ ๒๓๐

^{๙๔๑} ศพท.ทฺรุม ๒/๗๙๐

ธาตุ ๗ ชนิด คือ สารอาหาร เลือด เนื้อ มันทัน กระดูก ไชกระดูก
และอสุจิ ชื่อว่า โทษ และมลทิน อีกทั้งมูลรูกูถ และเหงื่อเป็นต้นก็เป็นโทษ
และมลทิน' ฯลฯ

มุกุตา रूप คือ รูปเปลี่ยนแปลงที่เป็นความอ่อนของรูปทั้งหลายเหมือนหนังที่ฟอกดีแล้ว
มีลักษณะอ่อนโยนเป็นไปตามต้องการในกิริยา[ทางกาย]ต่างๆ ทุกอย่าง อันเกิดจากเหตุตรงกัน
ข้ามต่อความแปรปรวนของธาตุที่ทำให้รูปแข็งกระด้าง

กัมมัณฺณตารูป คือ รูปเปลี่ยนแปลงที่เป็นการควรแก่การใช้งานของรูปทั้งหลาย
เหมือนทองที่หลอมดีแล้ว มีลักษณะคล้อยตามกิริยาทางกาย อันเกิดจากเหตุตรงกันข้ามต่อ
ความแปรปรวนของธาตุที่ทำให้รูปไม่เหมาะแก่การใช้งาน

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๙๔๒} อธิบายลักษณะของลหุตาเป็นต้น ดังนี้

ลหุตา คือ ความเบา

มุกุตา คือ ความอ่อน

กัมมัณฺณ คือ รูปที่ควรแก่กิริยา หมายความว่า รูปที่เหมาะสมแก่กิริยา

กัมมัณฺณตารูป คือ ความควรแก่กิริยานั้นแหละ

ความเบาของรูปมีลักษณะไม่หนัก ความอ่อนของรูปมีลักษณะไม่แข็ง ความควร
แก่กิริยาของรูปมีลักษณะสมควรแก่กิริยาที่คล้อยตามอาการทางสรีระ

ความเบาของรูปเป็นต้น แม้เกิดร่วมกันก็ไม่ระคนกันด้วยอำนาจของปัจจัยที่
ตรงกันข้ามและปัจจัยที่เหมาะสม หมายความว่า เมื่อบุคคลประจวบกับอตุ อาหาร หรือ
อาการทางจิตที่ตรงกันข้ามกับสรีระของตน บางคราวธาตุในกายย่อมทำให้สรีระทั้งหมด
หรือบางส่วนกระสับกระส่าย ก่อให้เกิดอาโปธาตุที่เหมือนงูปากเน่า (ปุตฺติมุขะ) ทำให้สรีระ
หนักทรงได้ยากเหมือนของหนักที่ยกขึ้นได้ยาก ย่อมทำให้เกิดทุกข์ที่มีความหนักของ
สรีระเป็นเหตุในการเปลี่ยนอริยาบถ ในขณะนั้น ความเบาของรูปย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ แต่

^{๙๔๒} ปรมัตถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๖๓

เมื่อประจวบกับอตุ อาหาร หรืออาการทางจิตที่เหมาะสมกับสรีระของตน การกระสับกระส่ายของธาตุย่อมสงบไป สรีระมีสภาพเบา การเปลี่ยนอิริยาบถย่อมจะไม่มีทุกข์ที่มีความหนักของสรีระเป็นเหตุ ในขณะนั้น ความเบาของรูปย่อมเกิดขึ้น

ความอ่อนของรูปและความควรแก่กิริยาของรูปอื่นก็มีนัยเดียวกัน แต่โดยความพิเศษแล้ว ความอ่อนของรูปมีดังนี้ คือ ธาตุในสรีระย่อมก่อให้เกิดปฐวีธาตุที่เหมือนงูปากไม้ (กัณฐมุขะ) ทำให้สรีระแข็งกระด้างเหมือนไม้แห้ง ย่อมทำให้เกิดทุกข์จากความแข็งกระด้าง ถึงความชำรุดทรุดโทรมของอวัยวะน้อยใหญ่ อันเป็นเหตุในการเปลี่ยนแปลงอิริยาบถ ฟังกล่าวข้อความอื่นจากนี้[เหมือนข้างต้น]

ความควรแก่กิริยาของรูปมีดังนี้คือ ธาตุในสรีระย่อมก่อให้เกิดวาโยธาตุที่เหมือนงูปากมิด (สัทธมุขะ) ทำให้วาโยธาตุไม่สม่ำเสมอ ยังสรีระให้หมุนบิดไปมาเหมือนหนึ่งแคว้นชายแดนที่ถูกโจรกวาดรุกรานจนกระทั่งไม่มีความสุขในอิริยาบถทั้งหมด ฟังกล่าวข้อความอื่นจากนี้[เหมือนข้างต้น]

ส่วนเตโชธาตุฟังทราบว่าเป็นมูลเหตุของธาตุทั้งหมด [เมื่อประจวบกับสิ่งที่ไม่เหมาะสม เตโชธาตุจะแปรปรวนก่อน ทำให้ร้อนหรือเย็นมากเกินไป เมื่อเตโชธาตุแปรปรวน ธาตุอื่นก็จะแปรปรวนตามมา]

ความเบาของรูปเป็นต้น คือ อาการพิเศษที่ประจักษ์โดยความเบาเป็นต้นในการเปลี่ยนอิริยาบถของรูปกาย เปรียบดังความสบายของคนไม่มีโรค ประดุจความอ่อนของหนังที่ฟอกดีแล้ว เหมือนความควรแก่กิริยา[ของการหลอม]ทองที่หลอมดีแล้ว รูปเหล่านี้จึงชื่อว่า วิการรูป

ลักษณะรูป ๔

[๔๔๔] อุปจยรูป (รูปเกิดขึ้นครั้งแรกและเจริญเติบโตต่อไป) :-

๑. มีลักษณะคือการเกิดขึ้นครั้งแรก[ของนิปผันนรูปในภาพหนึ่ง] และมีลักษณะเจริญเติบโตต่อไป[จนถึงอินทรีย์ครบถ้วนสมบูรณ์] (อาจยลกฺขโณ รูปสฺส อุปจโย)
๒. มีหน้าที่เหมือนทำรูปให้เกิดขึ้นจากเบื้องต้น[ที่ยังไม่เกิดรูปอนาคต] (บุพฺพนฺโต

รูปานํ อุมมุขุชาปนโรโส)

๓. ปราภฏ[แก้แวนของผูปฏิบัติ]ด้วยการมอบให้[เหมือนกล่าวว่านี่คือรูป] หรือด้วยความบริบูรณ์ของหมู่รูป (นิยัตนปจฺจุปฺภฏจาโน, ปริบุญณการปจฺจุปฺภฏจาโน วา)

๔. มีรูปที่ก่อเกิดแล้วเป็นเหตุไกล้ (อุปจิตรูปปฏฺฐจาโน)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๙๔๓} อธิบายความหมายของลักษณรูป ดังนี้

ลักษณรูป คือ รูปที่เป็นเครื่องสังเกต กล่าวคือ ตัดสินธรรมทั้งหลายว่าธรรมเหล่านี้เป็นสังขตธรรม หมายความว่า รูปที่ทำให้สังเกตรู้ความเป็นสังขตธรรม

ดังพระพุทธวจนะในอังคุตตรนิกายว่า

ตีณิมานิ ภิกฺขเว สงฺขตสฺส สงฺขตลกฺขณานิ. กตมานิ ตีณิ. อุปฺปาโท ปณฺณายติ, วโย ปณฺณายติ, จิตฺตสฺส อณฺณถตฺตํ ปณฺณายติ.^{๙๔๔}

ภิกษุทั้งหลาย ลักษณะแปรปรวนของสังขตธรรมมี ๓ อย่างเหล่านี้ ๓ อย่างเป็นไฉน คือ การเกิดขึ้นปราภฏ การเสื่อมไปปราภฏ และการแปรปรวนของสภาวะอันตั้งอยู่ปราภฏ

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๙๔๕} แสดงความหมายของอุปจยรูป ดังนี้

คำว่า จยะ คือ การเกิดขึ้น หมายความว่า เกิดโดยความเป็นกลุ่มก้อน

อุปจยะ คือ การเกิดก่อนและเกิดต่อมา หมายความว่า การอุบัติขึ้นก่อนและการเจริญเติบโตต่อมา อุป ศัพท์นี้มีความหมายว่า ก่อน เหมือนอุทาหรณ์ว่า อุปญฺญาตํ (บัญญัติก่อน) และมีความหมายว่า ข้างบน, ต่อมา เหมือนอุทาหรณ์ว่า อุปฺปติตฺตํ (รดไว้ข้างบน) ดังสาธกในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

^{๙๔๓} ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๗๐

^{๙๔๔} อัง.ติ.ก. ๒๐/๔๗/๑๔๖, อภิ.ก. ๓๗/๒๑๔/๖๒

^{๙๔๕} ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๖๙

อุปสทโท ปจฺมตฺโถ อุปริตฺโถ จ โหติ.^{๙๔๖}

อุป ศัพท์มีความหมายว่า ก่อน และมีความหมายว่า ข้างบน

ดังในพระบาลีตรัสว่า

โย อายตนาณํ อายโย, โส รูปสฺส อุปจโย. โย รูปสฺส อุปจโย, สภา รูปสฺส
สนฺตติ.^{๙๔๗}

การเกิดขึ้นก่อนของ[นิพผันน]รูปมีอยู่ การเกิดขึ้นก่อนนั้นเป็นการเกิดต่อมาของ
รูป[มีลักษณะกลับกลายเป็นต้น] การเกิดต่อมาของรูปนั้นเป็นการดำเนินไปของรูป

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า อุปจย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ก. การเกิดก่อน = อาทิตฺ จโย อุปจโย (ปัญจมีตปฺปริสสมาส อุป ศัพท์มีอรรถว่า ก่อน)
- ข. การเกิดต่อมา = อุปริตฺ จโย อุปจโย (ปัญจมีตปฺปริสสมาส อุป ศัพท์มีอรรถว่า
ต่อมา)

สันตติรูป (รูปสืบต่อไม่ขาดช่วง) :-

๑. มีลักษณะคือการดำเนินเรื่อยไป[ของนิพผันนรูปหลังจากมีอินทรีย์ครบถ้วนบริ-
บูรณ์แล้ว] (ปวตฺตติลกฺขณา รูปสฺส สนฺตติ)
๒. มีหน้าที่ทำให้สืบต่อไม่ขาดช่วง (อนุปปพฺพนธรรสา)
๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการไม่ขาดจากกัน[ของรูปที่เกิดก่อนและหลัง]
(อนุปปเจตฺตปจฺจกฺกจฺจนา)
๔. มีรูปที่สืบต่อไม่ขาดช่วงเป็นเหตุใกล้ (อนุปปพฺพนธรรูปปฏฺกจฺจนา)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๙๔๘} แสดงความหมายของสันตติรูป ดังนี้

คำว่า ตติ คือ การดำเนินไป

^{๙๔๖} อภิ.ส.มุลฎีกา ๑/๖๔๑/๑๘๖

^{๙๔๗} ปรมตฺต.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๖๙

^{๙๔๗} อภิ.ส. ๓๔/๖๔๑-๔๒/๑๙๕-๙๖

สันตติ คือ การดำเนินไปสืบเนื่องกัน

อีกอย่างหนึ่ง สันตติ คือ การดำเนินไปสม่ำเสมอ หมายความว่า ความเป็นไปของรูปตามที่เกิดขึ้นโดยทำอรรถภาพให้คงอยู่ได้นาน

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า สันตติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. การดำเนินไปสืบเนื่องกัน = สมุพฺพธฺยา ตติ สันตติ (วิเสสนบุรพพทกรรมธารยสมาส)

ข. การดำเนินไปสม่ำเสมอ = ปุนฺนปฺปุนํ ตติ สันตติ (ทุตติยาตฺตปฺปริสสมาส)

ชื่อทั้งสองนี้ [คืออุปจยะและสันตติ] เป็นชื่อของชาติริูป (รูปคือการเกิดขึ้น) แต่พระพุทธองค์ทรงแสดงอุเทศ (หัวข้อ) ว่า อุปจยรูป สันตติรูป^{๔๔๙} เพราะมีอาการต่างกัน [คือการเกิดขึ้นครั้งแรก และการสืบต่อไม่ขาดช่วง] และโดยคล้ายตามไวโนยชน แต่รูปทั้งสองนี้มีความหมายเหมือนกัน ดังพระพุทธดำรัสที่อธิบายบทเหล่านี้ว่า

โย อายตนาหํ อาจโย, โส รูปสส อุปจโย. โย รูปสส อุปจโย, สา รูปสส สันตติ.^{๔๕๐}

อายะโตคือการเกิดขึ้นครั้งแรกของอายตนะมีอยู่ อายะนั้นเป็นอุปจยะคือการเกิดขึ้นครั้งแรกและการเจริญเติบโตของนิปผันนรูป อุปจยะโตของนิปผันนรูปมีอยู่ อุปจยะนั้นเป็นความสืบต่อของนิปผันนรูป (สันตติ)

คัมภีร์อภิธัมมถัสสคหะกล่าวถึงชาติริูป ดังนี้

ชาติริูปเมว ปเนตถ อุปจยสันตตินาเมน ปวฺจจติ.^{๔๕๑}

อนึ่ง ในการแสดงรูปโดยย่อนี้ ชาติริูป (รูปคือการเกิดขึ้น) เรียกโดยชื่อว่า อุปจยะ (การเกิดขึ้นของรูป) และ สันตติ (การดำเนินไปของรูป)

๔๔๙

อภิ.สํ. ๓๔/๖๕๓, ๗๓๖/๑๙๘, ๒๐๗

๔๕๐

อภิ.สํ. ๓๔/๖๕๓, ๗๓๖/๑๙๘, ๒๐๗

๔๕๑

สังคห ๖/๑๖/๓๘

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา อธิบายชาติริรูป ดังนี้

ชาติริรูป (รูปคือการเกิดขึ้น) ปรากฏในพระบาลี จึงควรกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิ-
 ษัมมัตถสังคหะนี้] ท่านจึงกล่าวว่า ชาติริรูปเมว (อนึ่ง ในการแสดงรูปโดยย่อนี้ ชาติริรูป
 นั้นเที่ยวเรียกโดยชื่อว่า อุปายะ และสันตติ) เป็นต้น

คำว่า เอตถ แปลว่า ในการแสดงรูปโดยย่อนี้

ข้อความว่า เรียกโดยชื่อว่า อุปายะ (การเกิดขึ้นของรูป) และสันตติ (การดำเนิน
 ไปของรูป) หมายความว่า เพราะการเกิดขึ้นของรูปประกอบด้วยระยะกาลเช่นนั้น เป็น
 ความจริงที่การเกิดขึ้นของรูปย่อมทำรูปในขณะปฏิสันธิให้ปรากฏก่อน ทั้งทำอายตนะที่ยัง
 ไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์อีกด้วย และทำให้รูปที่บริบูรณ์แล้วดำเนินไปต่อเนื่องไม่ขาดช่วงไป
 ตลอด

ชาติ คือ การเกิดขึ้น กล่าวคือ การปรากฏ

อีกอย่างหนึ่ง ชาติ คือ รูปทำให้เกิดรูปอื่น^{๙๕๒}

ตามข้อความข้างต้น คำว่า ชาติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. การเกิดขึ้น = ชนฺ ชาติ (ชน ธาตุ = เกิด + ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

ข. รูปทำให้เกิดรูปอื่น = ชายนฺติ เอตยาติ ชาติ.

(ชน ธาตุ = เกิด + ติ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

แม้ในอรรถกถาก็กล่าวว่า

อาจโย นาม นิพพตฺติ. อุปจโย นาม วฑฺฒติ. สนฺตติ นาม ปวตฺติ.^{๙๕๓}

ความเกิดขึ้นครั้งแรก ชื่อว่าอาจยะ ความเจริญเติบโต ชื่อว่าอุปจยะ ความ
 เป็นไปไม่ขาดช่วง ชื่อว่าสันตติ

แล้วแสดงอุปมาว่า

นทีตีเร ขตูปกมฺหิ อุทฺทกฺคมนาโล วีย อาจโย นิพฺพตฺติ, ปริบุญฺณนาโล
วีย อุปจโย วฑฺฒิ, อชฺโฌตฺถริตฺวา คมนาโล วีย สนฺตติ ปวตฺติ.^{๙๕๔}

การอุบัติเกิดขึ้น เหมือนเวลาน้ำผุดขึ้นในบ่อน้ำที่ขุดไว้ใกล้ฝั่งแม่น้ำ
ชื่อว่า การเกิดขึ้นก่อน, การเจริญเติบโตเหมือนเวลาน้ำเต็มบ่อ ชื่อว่า การ
เกิดขึ้นต่อมา, ความเป็นไปเหมือนเวลาน้ำท่วมล้น ชื่อว่า การดำเนินไป
และได้กล่าวหลังจากแสดงอุปมาว่า

เอวํ กิ กถิตํ โหติ. อายตเนน อาจโย กถิตो, อาเจเนน อายตनํ กถิตํ.^{๙๕๕}

ถามว่า : พระพุทธดำรัสที่อธิบายบทดังกล่าว[ว่าอายะใดคือการเกิดขึ้นครั้งแรกของอายตนะมีอยู่ เป็นต้น] แสดงข้อความอะไร ?

ตอบว่า : พระพุทธองค์ตรัสอายะด้วยอายตนะ และตรัสอายตนะด้วยอายะ

การตรัสอายะด้วยอายตนะ คือ อายะ อุปายะ และสันตติ จัดว่าเป็นอายะ
เหมือนกันเพราะเป็นสภาวะเกิดขึ้น จึงตรัสอายะด้วยอายตนะเหล่านั้น เพราะทรงแสดง
อายะเป็นต้นด้วยอายตนะ และตรัสอายตนะที่มีสภาวะเกิดขึ้นนั้นด้วยอายะ เพราะ
ตรัสถึงอายตนะที่มีสภาวะเกิดขึ้นอันเป็นสภาพของอายะด้วยการกล่าวถึงอายะเป็นต้น
เป็นความจริงที่การเกิดขึ้น (อายะ) เป็นเครื่องกำหนดหมายเอาารูป แต่ไม่ใช่ารูป
(รูปที่แปรปรวนชัดเจน, นิปผันนรูป ๑๘)^{๙๕๖}

ด้วยเหตุนี้ :-

ก. อายะ คือ การเกิดขึ้นครั้งแรกของรูป

ข. อุปายะ คือ การเกิดขึ้นของรูปอื่นนั้นที่บังเกิดในกาลต่อมา เพราะปรากฏด้วย
อาการเจริญเติบโต

ค. สันตติ คือ การเกิดขึ้นของรูปอื่นนั้นที่บังเกิดต่อไปอีกเรื่อยๆ เพราะปรากฏโดย
อาการสืบเนื่องไม่ขาดช่วง

^{๙๕๔} อภ.ส.อ. ๑/๖๕๓/๓๘๕

^{๙๕๕} อภ.ส.อ. ๑/๖๕๓/๓๘๖

^{๙๕๖} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๔๔๔/๑๑๔

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๙๕๗} อธิบายลักษณะของอุปจยรูปเป็นต้น ดังนี้

การเกิดขึ้นของรูปในขณะถือปฏิสนธิของเหล่าสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ ชื่อว่า อาจยะ เพราะเป็นสภาพเกิดขึ้นก่อน จากนั้นการเกิดขึ้นของรูปในช่วงระยะเกิดตา หู จมูก และ ลิ้นซึ่งเกิดก่อนอวัยวะทั้งหมด ชื่อว่า อุปจยะ เพราะเป็นสภาพเจริญเติบโต หลังจากนั้น การเกิดขึ้นของกระแสน้ำที่มีเหตุ ๔ ตลอดอายุขัย ชื่อว่า สันตติ สมดังสาธกในคัมภีร์ อรรถกถา^{๙๕๘}ว่า

“การอุบัติเกิดขึ้นเหมือนเวลาน้ำผุดขึ้นในบ่อน้ำที่ขุดไว้ใกล้ฝั่งแม่น้ำ ชื่อว่า การเกิดขึ้นก่อน การเจริญเติบโตเหมือนเวลาน้ำเต็มบ่อ ชื่อว่า การเกิดขึ้นต่อมา ความเป็นไปเหมือนเวลาน้ำท่วมล้น ชื่อว่า การดำเนินไป”

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีกถาว่า

ปฏิสนธิโต ปฏฺจาย ยาว จกฺขาทิสกานํ อุปฺปตฺติ, เอตฺถนฺตเร รูปฺปปาโท อุปฺจโย นาม. ตโต ปรี สฺนตฺติ นาม.^{๙๕๙}

การเกิดขึ้นของรูปในช่วงเกิดจักขุทสกกกลายเป็นต้นหลังจากถือปฏิสนธิแล้ว ชื่อว่า อุปจยะ หลังจากนั้นชื่อว่า สันตติ

ข้อความนี้ย่อมสมควรโดยปริยายดังกล่าว [คือ ในคัมภีร์วิภาวนีกถาถึงการเกิดขึ้นและการเจริญเติบโตต่อมาไว้ร่วมกัน โดยไม่แยกความหมายของ อุป อุปสรรคเป็น ๒ นัยตามคัมภีร์มูลฎีกา ความเห็นนั้นก็สมควร

อุปจยะ คือ การเกิดขึ้นของรูปในขณะถือปฏิสนธิของสัตว์ผู้เกิดในที่ชื้นแฉะและ โอบปาติกะ เพราะมีสภาพเกิดขึ้นก่อนและเจริญเติบโตอย่างบริบูรณ์

สันตติ คือ การเกิดขึ้นของรูปหลังจากนั้น

แม้รูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๓ [จิตตขรูป อุตฺตขรูป และอาหารขรูป] ก็มีสันตติ-

^{๙๕๗} ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๖๓

^{๙๕๘} วิภาวนี ๖/๒๗๖

^{๙๕๙} อภ.ส.อ. ๑/๖๕๓/๓๘๕

ปัจจุบันเฉพาะๆ คือ รูปชนิดหนึ่งๆ นั้นมีระยะเวลา ๓ ช่วงโดยการเกิดขึ้นก่อน เจริญเติบโต และดำเนินไป

การเกิดขึ้นก่อน คือ สภาพที่รูปเกิดขึ้นก่อนรูปทั้งหมดในกระแสรูปหนึ่ง

การเจริญเติบโต คือ สภาพเกิดขึ้นของรูปที่เจริญเติบโตต่อจากนั้น

การดำเนินไป คือ สภาพเกิดขึ้นด้วยการดำรงอยู่และดำเนินไปอย่างต่อเนื่องไม่เติบโตอีกในเมื่อการเจริญเติบโตสิ้นสุดแล้ว

อนึ่ง การเกิดขึ้นก่อนและการเจริญเติบโต ชื่อว่า อุปจยะ ส่วนการดำเนินไป ชื่อว่า สันตติ

กล่าวโดยสังเขป ฟังทราบอุปจยะและสันตติโดยระยะกาลที่ต่างกันคือการเกิดขึ้นก่อน การเจริญเติบโต และการดำเนินไปที่ประจักษ์ในกระแสรูปซึ่งมีใจครองหรือไม่มีใจครองทั้งหมด เช่น ต้นไม้ ต้นหญ้า กิ่งไม้ ใบไม้ ดอก และผลเป็นต้น ซึ่งเมื่อเกิดแล้วย่อมเจริญเติบโต และดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง จนเมื่อการเจริญเติบโตนั้นสิ้นสุดแล้ว ดับสูญไป

ขรรถารูป (รูปขรา) :-

๑. มีลักษณะคือการทรุดโทรมของนิปผันนรูป (รูปปริปากลภุขณา ขรตา)
๒. มีหน้าที่นำไปสู่ความแตกดับคือภังคขณะ] (อุปนยนรสา)
๓. ปรากฏแก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการไม่มีความเป็นสภาวะใหม่แม้สภาวะ[แข็งเป็นต้น]ยังปรากฏอยู่ก็ตาม เหมือนความเก่าของข้าวเปลือก (สภาวานปคเมปี นวภาวปคม-
ปจจุภูจจานา วิหิปฺรณณาวโ วีย)
๔. มีรูปที่แก่อยู่เป็นเหตุไถ่ (ปริปฺจมานรูปปทฺจจานา)

คำว่า ขรา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. ความแก่ = ชีรณํ ขรา (ภาวสาธนะ)

ข. รูปทำให้รูปอื่นแก่ = ชีรนติ เอตยาติ ขรา (กรณสาธนะ)

คำว่า ชรตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ชรา เอว ชรตา = ความแก่นั่นแหละ ชื่อว่า ชรตา

(ชร ศัพท์ + ตา ปัจจัยในสกัตถัตถิต)

พระผู้มีพระภาคตรัสชรารูปนี้โดยหมายถึงความแก่ชราที่ปรากฏชัดเจน (ปรากฏชรา) เพราะเห็นความเปลี่ยนแปลงโดยการที่ฟันหักเป็นต้น ส่วนนามธรรมมีความแก่ชราที่ถูกปิดบังไว้ เรียกว่า ปฏิจันนชรา จึงไม่มีความเปลี่ยนแปลงเช่นนั้น อีกทั้งแผ่นดิน น้ำ ภูเขา ดวงจันทร์ และดวงอาทิตย์ เป็นต้น ได้ชื่อว่า อวิจชรา คือ ชราไม่ปรากฏขอบเขต จึงไม่มีความเปลี่ยนแปลงเช่นนั้น

อนิจจตา (รูปไม่เที่ยง) :-

๑. มีลักษณะคือการแตกดับ[ของนิปผันนรูป] (ปริเภทลภขณา รูปสส อนิจจตา)

๒. มีหน้าที่ทำให้แตกดับเหมือนจมลงไป [เพราะรูปที่ถึงจุดขณะแล้วย่อมเหมือนจมลงด้วยความพินาศ^{๕๖๐}] (สัณนิทรา)

๓. ปรากฏแก่ญาณของผู้ปฏิบัติด้วยความเสื่อมสิ้นไป[ของนิปผันนรูป] [เพราะอนิจจตานี้ถูกถือเอาด้วยอาการสิ้นเสื่อมไป เนื่องจากเป็นความดับไปของรูปธรรม^{๕๖๐}] (ขยว-
ปจจุปฏจนา)

๔. มีรูปที่แตกดับอยู่เป็นเหตุไถ่ (ปริวิชชมานรูปปฏจนา)

คำว่า อนิจจตา มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า

ก. อุปปาทชราภงเคหิ นิจจลติ น กมปตติ นิโจ, อสงขตธมโม = สภาพเที่ยงไม่
หวั่นไหวด้วยความเกิด ความแก่ และความพินาศ ชื่อว่า นิจจะ หมายถึง อสังขตธรรม (ธรรม
ที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง)

ข. น นิโจ อนิจโจ, สงขตธมโม = สภาพไม่เที่ยง ชื่อว่า อนิจจะ หมายถึง สังขตธรรม
(ธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง)

^{๕๖๐} วิสุทธิมรรค ๒/๔๔/๑๑๕

ค. อนิจจสฺส ภาวโ อนิจฺจตา, ภงฺโค = ความไม่เที่ยง ชื่อว่า อนิจฺจตา หมายถึง ความ
พินาศ

โอบารุ

[๔๔๕] กพพีการหาร (อาหารคือคำข้าว) :-

๑. มีลักษณะเป็นสารอาหาร (โอสถกฤษโณ กพพีการโ อหาโร)
๒. มีหน้าที่นำ[อาหารช]รูปมาให้ (รูปาหรณโร)
๓. ปรากฏ[แก้]ณของผู้ปฏิบัติด้วยการคำจุนรูปกาย [เพราะก่อให้เกิดรูปมีโอชาเป็นที่ ๘^{๖๑}] (อุปตถมณปจจุภูจโน)
๔. มีเหตุใกล้คือสิ่งที่ควรทำเป็นคำแล้วกลืนกิน [เพราะหน้าที่นำรูปมาให้ของโอชาเนื่องด้วยรูปภายนอก^{๖๒}] (กพพี กตวา อหริตพพตถุภฏจโน)

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๙๖๑} อธิบายลักษณะของอาหารรูป ดังนี้

ในคำว่า โอลิแซนด์ (มีลักษณะเป็นสารอาหาร) นี้ โอลิ คือ รูปเฉพาะชนิดหนึ่งที่อาศัยอยู่รูป เป็นแกนของสารอาหารที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ และให้กำลังสนับสนุน

คำว่า กพพีการะ คือ อาหารที่ถูกทำเป็นคำๆ

คำว่า อาหาร คือ สิ่งที่ถูกบริโภค ความหมายคือ ถูกบริโภคกระทำให้เป็นคำๆ

คำว่า กพพีการหาร นี่กล่าวไว้เพื่อแสดงสารอาหารพร้อมด้วยที่ตั้ง อาหาร
ภายในได้รับเหตุคืออาหารภายนอกแล้วจึงก่อให้เกิดรูปได้

คำภีร์ประมวลที่ป็นึกา^{๙๖๒} อธิบายความหมายของกพพิการอาหาร ดังนี้

คำว่า กพพะ คือ สิ่งที่ทำเป็นคำๆ

๙๖๑ วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๔๕/๑๑๕

๙๖๒
 ประมวลฎีกา ๖/๑๕๖/๒๖๒

อาหาร คือ สิ่งที่ถูกกลืนกิน

กพพีการอาหาร คือ อาหารที่ทำเป็นคำๆ

มีปฐะว่า กพพีการโ อาหาโร บ้าง คำนี้หมายถึงอาหารรูปพร้อมด้วยที่ตั้ง

อีกอย่างหนึ่ง อาหาร คือ สารอาหารที่รักษาอัตภาพ กล่าวคือ ทำให้อัตภาพของเหล่าสัตว์ผู้บริโภคอาหารที่ทำเป็นคำๆ นั้นดำรงอยู่ได้

กพพีการอาหาร คือ สารอาหารในคำข้าวมีของหวานคาวเป็นต้น โดยอาศัยและนับเนื่องในคำข้าว เมื่อมีความหมายนี้จึงหมายถึงสารอาหารที่แยกจากคำข้าว

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า กพพีการอาหาร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. อาหารที่ทำเป็นคำๆ = กพพีการโ จ โส อาหาโร จาติ กพพีการาหาโร.

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ข. สารอาหารในคำข้าว = กพพีการเ อาหาโร กพพีการาหาโร (สัตตมัตตปฐิสสมาส)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๙๖๓} อธิบายลักษณะของกพพีการอาหาร ดังนี้

ว่าโดยองค์ธรรม อาหารรูป ในที่นี้ คือ สารอาหารที่ละเอียดอ่อนยิ่งเป็นส่วนสำคัญที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ก่อให้เกิดกำลัง

ในพากย์นั้น คำว่า สารอาหารที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ หมายถึง อาหารที่ถูกกลืนกินแล้วตั้งอยู่ในกระเพาะ ย่อมถูกไฟธาตุย่อยอาหารแบ่งออกเป็น ๕ ส่วน มีความเป็นสารอาหารเป็นต้น [อาหารที่ถูกไฟธาตุย่อยแบ่งออกเป็น ๕ ส่วน คือ ส่วนที่ถูกพยาสี ๑ ส่วนที่ถูกไฟในท้องเผาผลาญ ๑ ส่วนที่เป็นปัสสาวะ ๑ ส่วนที่เป็นอุจจาระ ๑ ส่วนที่เป็นสารอาหาร ๑]

ในเรื่องนั้น ส่วนที่ละเอียดอ่อนประณีต ชื่อว่า สารอาหาร มีชื่อเรียกทางคัมภีร์สันสกฤตว่า รสธาตุ สารอาหารได้แผ่ขึ้นมาจากกระเพาะด้วยแรงของไฟธาตุที่ย่อยอาหารแล้วแผ่ซ่านไปตลอดอวัยวะน้อยใหญ่ในร่างกายทุกส่วนทั้งเบื้องบนเบื้องล่างตามเส้นเอ็นที่นำสารอาหารไป ข้าพเจ้า[พระภิกษุจารย์]จึงกล่าวว่า แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่

ข้อความว่า ก่อให้เกิดแรงอุปถัมภ์ หมายถึง สารอาหารที่เป็นส่วนสำคัญซึ่งก่อให้เกิด

เกิดแรงอุปถัมภ์ ความจริงสารอาหารเมื่อดำรงอยู่ในกระเพาะแล้วย่อมก่อให้เกิดแรงอุปถัมภ์แก่มหาภูตรูปภายในร่างกายทั้งหมด

อาหารรูปมีลักษณะอุปถัมภ์ร่างกายพร้อมทั้งอินทรีย์[มีจักขุประสาทเป็นต้น] หรือมีลักษณะก่อให้เกิด[อาหารชรูป]

ในเรื่องนั้น โอชา คือ สภาพก่อให้เกิดอาหารชรูป

อีกอย่างหนึ่ง โอชา คือ สภาพรักษา และก่อให้เกิด ศัพท์ว่า อว เป็นไปในความหมายว่า รักษา การรักษาในที่นี้ คือ การอุปถัมภ์นั้นแหละ

ถามว่า : รักษาอะไร

ตอบว่า : รักษาวัตรูปที่ตนอาศัยอยู่

ถามว่า : ก่อให้เกิดอะไร

ตอบว่า : ก่อให้เกิดอาหารชรูป

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า โอชา คือ สภาพก่อให้เกิดรูปต่อหลังจากการเกิดขึ้น

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า โอชา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

ก. สภาพก่อให้เกิดอาหารชรูป = อุทยติ ปสวดีติ โอชา.

(อุท ธาตุ + อ ปัจจัย แปลง ท เป็น ช)

ข. สภาพรักษาวัตรูปและก่อให้เกิดอาหารชรูป = อวติ ชเนติ จาติ โอชา.

(อว ธาตุ + ชน ธาตุ + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัย แปลง อว เป็น โอ)

ค. สภาพก่อให้เกิดรูปต่อหลังจากการเกิดขึ้น = อุทยานนตฺร รุปิ ชเนดีติ โอชา.

(อว บทหน้า + ชน ธาตุ + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัย แปลง อว เป็น โอ)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๙๖๔} อธิบายเพิ่มเติมลักษณะของกพพีการารอาหาร ดังนี้

คำว่า กพพีการโร อาหาโร (กพพีการารอาหาร) คือ อาหารอันเป็นรูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ และอาหารภายนอก ซึ่งเกิดแก่เหล่าสัตว์ในกามาวจรตั้งแต่ขณีสกขนิกาลอาหารภายในอันเกิดจากสมุฏฐาน ๓ ย่อมทำหน้าที่อุปถัมภ์ในขณะเป็นน้ำใส (กลละ)

เป็นต้นแก่เหล่าสัตว์ผู้ถือกำเนิดในครรภ์ เวลาที่ยังไม่ได้รับสารอาหารที่แผ่ซ่านมาจากมารดา ดังพระพุทธรูปจะในคัมภีร์ปฏิฐานว่า

ปฏิสนธิกฺขณ กพพีการโ อหาโร อิมสฺส กายสฺส อาหารปจฺเจน ปจฺจโย.^{๙๖๕}

ในขณะปฏิสนธิ กพพีการอาหารเป็นปัจจัยแก่กายนี้ โดยความเป็นอาหารปัจจัย

แต่การที่กพพีการอาหารก่อให้เกิดรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ ย่อมปรากฏในเวลาได้รับการอุปถัมภ์จากอาหารภายนอก

ถามว่า : เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า—

ยณฺจสฺส ภูณฺชติ มาตา อนฺนํ ปานณฺจ โภชนํ
เตน โส ตตฺถ ยาเปติ มาตุกฺขณิกโต ตโร.^{๙๖๖}

มารดาของเด็กผู้อยู่ในครรภ์บริโภคข้าวน้ำโภชนาหารอย่างใด เด็กผู้อยู่ในครรภ์มารดานั้นย่อมยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยอาหารอย่างนั้นในครรภ์

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพื่อแสดงอาหารให้ปรากฏชัดแก่อินทียกข์นั้น

คำว่า อิมสฺส กายสฺส (ร่างกายนี้) มีความหมายว่า กพพีการอาหารเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีสมุฏฐานเดียวในอุปาทกขณะของปฏิสนธิจิตแห่งเหล่าสัตว์ผู้ถือกำเนิดในครรภ์ และเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีสมุฏฐาน ๒ ในลหิตขณะและภังคขณะ ต่อจากนั้นก็เป็นปัจจัยแก่รูปที่มีสมุฏฐาน ๓ ส่วนในเวลาสารอาหารแผ่ซ่านไปย่อมเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีสมุฏฐาน ๔

กพพีการอาหารนี้ ฟังกล่าวตามสมควรแก่เหล่าสัตว์อื่น [คือสัตว์ผู้เกิดในที่ชื้นแฉะและโอปปาทิกะ]

ฟังทราบว่ายัตภาพในรูปภูมิสามารถเป็นไปได้โดยปราศจากหน้าที่ของอาหารทั้ง ๒ ตลอดกับทั้งหลายด้วยอำนาจของรูปชีวิตินทรีย์ที่แผ่ซ่านไปได้ตลอดกาล อันเป็นสภาพปรากฏขึ้นด้วยกรรมพิเศษเมื่อบรรลุลัพพนา และด้วยอำนาจของอาหารที่เป็นนาม[คือผัสสาหารและมนัสสญฺเจตนาหาร] อันนับเข้าในภวังคจิตนั้น

ตามนัยดังกล่าวนี้ฟังกล่าวความเป็นไปของอัตภาพโดยปราศจากอาหารภายนอก

^{๙๖๕} อภ.ป. ๔๑/๓๔/๔๕๖

^{๙๖๖} ส.ส. ๑๕/๒๓๕/๒๔๘, อภ.ก. ๓๓/๖๙๑/๔๑๐

ตลอดกาลนานในเทวดา เปרט และสัตว์นรกผู้มีกรรมชรูปมากกว่ารูปอื่น แต่อาหาร
ภายในย่อมมีได้ในบุคคลเหล่านั้น

อุปาทายรูปอื่นตามความเห็นของบางคน

[๔๔๖] รูปที่กล่าวมานี้ปรากฏในพระบาลี[อภิธรรมปิฎก] แต่ในคัมภีร์อรรถกถาได้นำเอารูปอื่น
มาแสดงไว้ว่า พลรูป (รูปคือกำลัง) สัมภารูป (รูปคือน้ำอสุจิ) ชาติริรูป (รูปคือการเกิดขึ้น) โรครูป
(รูปคือโรค) และมิถรรูป (รูปคือความง่วง) ตามความเห็นของบางคน[ภิกษุในกายอภัยคีรี] แล้ว
คัดค้านมิถรรูปว่าไม่มีจริงเป็นลำดับแรกโดยอ้างพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

อทฐา มุณีสิ สมพุทโธ นตถิ นีวรณา ตว.^{๙๖๗}

พระองค์เป็นพระมุณี ตรัสรู้เองแน่แท้ นีวรณทั้งหลายหาไม่แก่พระองค์
ไม่

คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธโฆสาจารย์เอ่ยถึงในที่นี้ คงเป็นคัมภีร์มหาอรรถกถาที่จารึก
คำสอนของพระพุทธเจ้าและบูรพาจารย์ฝ่ายเถรวาท

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๙๖๘} กล่าวคัดค้านความเห็นของภิกษุในกายอภัยคีรีตามคัมภีร์อรรถ-
กถาว่า “มิถระไม่ใช่รูป แต่เป็นนามคืออกุศลเจตสิกดวงหนึ่งที่คู่กับถิ่นเจตสิก” คัมภีร์อภิธัมมัตถ-
วิภาวินี^{๙๖๙} แต่งเป็นคาถาสรุปรจากวิสุทธิมรรคมหาฎีกา ดังนี้

เกจิ มิถรมปิ รูปนติ วทนเตตํ น ยุชชติ
ปหาตพเพสุ วุตตตตทา กามจจนฺทาทโย วีย.

บางคนอ้างว่า แม้มิถระก็เป็นรูป ความเห็นนั้นไม่สมควร เพราะ
พระพุทธองค์ตรัสมิถระนั้นไว้ในธรรมที่ควรถูกกำจัด เหมือนกามฉันทะ
เป็นต้น

^{๙๖๗} ขุ.สุ. ๒๕/๕๔๗/๔๔๑

^{๙๖๘} วิภาวินี ๒/๕/๑๙๖

^{๙๖๘} วิสุทธิ.ม.มหาฎีกา ๒/๔๔๖/๑๑๗

ปหาตพฺเพสุ อกฺขาต- เมตํ นีวรณฺสุ หิ
 ฐปนฺตุ น ปหาตพฺพ- มกฺขาตํ ทสฺสนาทึนา.

กล่าวโดยละเอียดดังนี้ มิทธะนั้นถูกตรัสไว้ในนิรณที่ควรถูกกำจัด แต่
 มิได้ตรัสรู้ว่าเป็นสิ่งที่ควรถูกกำจัดด้วยโศดาปัตติมรรคเป็นต้น

“น ตุมฺหํ ภิกฺขเว ฐปํ ปชฺເຄาติ ปาจโต
 ปเหฺยฺยภาวเลโสปี ยตฺถ ฐปสฺส ทิสฺสติ.

แม้ข้ออ้างว่ารูปเป็นสิ่งที่ควรถูกกำจัด ปรากฏในพระบาลีใดตามปาฐะ
 ว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูปมิใช่ของเรา จงละเสีย”

ตตฺถ ตพฺพิสยจฺจนฺท- ราคฺหาณี ปกาลิตา
 วุตฺตณฺหิ ตตฺถ โย จฺนฺท- ราคฺกุเขโปติอาทิกํ.

พระพุทธรองค์ทรงแสดงการกำจัดฉันทราคะที่มีรูปนั้นเป็นอารมณ์ไว้ใน
 พระบาลีนั้น จะเห็นได้ว่า ในพระบาลีนั้นได้ตรัสว่า การกำจัดฉันทราคะใด
 เป็นต้น

ฐปารูเปสุ มิทฺเธสุ อรูปํ ตตฺถ เทลิตํ
 อิติ เจ ? นตฺถิ ตํ ตตฺถ อวิเสเสน ปาจโต.

ถ้าบางคนท้วงว่า ในบรรดามิทธะที่เป็นรูปและนาม พระพุทธรองค์ทรง
 แสดงมิทธะที่เป็นนามไว้ในพระบาลีนั้น ก็ตอบว่า มิทธะที่เป็นนามดังกล่าว
 ย่อมมีไม่ได้ เพราะในพระบาลีนั้นตรัสไว้โดยไม่เจาะจง[ว่าเป็นรูปหรือนาม]

สกฺกา หิ อนุมาตุํ ยํ มิทฺธํ ฐปนฺติ จินฺติตํ
 ตมฺปิ นีวรณํ มิทฺธ- ภาวโต อิตฺรํ วีย.

โดยแท้จริงแล้ว มิทธะใดที่บางคนดำริว่าเป็นรูป อาจอนุมานมิทธะนั้น
 ว่าเป็นนิรณ เหมือนมิทธะที่เป็นนามอื่นเพราะเป็นมิทธะเหมือนกัน

สมฺปโยคาภิธานา จ น ตํ ฐปนฺติ นิจฺฉโย
 อรูปีณฺณหิ ขนฺธานํ สมฺปโยโค ปวฺจุจฺจติ.

แต่เพราะการตรัสถึงการประกอบรวมกัน จึงตัดสินได้ว่ามิทะนั้นไม่ใช่
รูป เพราะพระพุทธร่องค์ตรัสการประกอบรวมกันของนามขันธุ์

ตถารูปเป สมุปปตติ-
นิททา ชีณาสวานนตุ

ปาจิโต นตติ รูปตา
กายเคเลณฺณโต ลียา.

ไม่เพียงเท่านั้น มิทะนั้นไม่เป็นรูป เพราะตรัสถึงการเกิดขึ้นในอรุณภูมิ
ส่วนการหลับของพระชีณาสพทั้งหลายพึงมีได้ด้วยความเมื่อยล้าทางร่างกาย

ท่านอาจารย์มหาสีสยาดอ (พระโสภณมหาเถระ) อดีตเจ้าสำนักมหาสีสาสนยิตตา
จังหวัดย่างกุ้ง ประเทศสหภาพพม่า วิจารณ์เรื่องนี้ไว้ในหนังสือสัลเลขสูตร (ฉบับแปลโดยพระ
คันธสารากิวงศ์) ดังนี้

ความง่วงที่เกิดจากความเหนื่อยล้าของร่างกายอาจเกิดขึ้นได้แม้กับพระอรหันต์
ผู้ปราศจากกิเลสแล้ว ครั้งหนึ่งสังกนิครณ์ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า พระองค์บรรทม
หลับในเวลากลางวันบ้างหรือไม่ พระพุทธร่องค์ตรัสตอบว่า พระองค์บรรทมหลับตอน
กลางวันในช่วงเดือนสุดท้ายของฤดูร้อน สังกนิครณ์จึงทูลว่า สมณพราหมณ์บางคน
ติเตียนว่าการนอนหลับกลางวันเป็นความหลงประเภทหนึ่ง (สัมโมหะ) แม้สังกจะอ้าง
ถึงสมณพราหมณ์บางคน แต่ที่จริงแล้วตัวเขาเองต้องการจะท้วงติงว่าพระผู้มีพระภาคยัง
มีโมหะอยู่^{๙๗๐} พระบรมศาสดาจึงทรงอธิบายว่า การนอนหลับไม่อาจตัดสินได้ว่ามีโมหะ
หรือไม่มีโมหะ ผู้ที่ยังไม่สิ้นอาสวะกิเลสคือผู้ที่มีโมหะ ส่วนพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้
ปราศจากกิเลสแล้วย่อมไม่มีโมหะ ดังนั้น แม้พระพุทธร่องค์บรรทมหลับก็เป็นเพียงเพราะ
ความเมื่อยล้าทางกาย ไม่ใช่ถีนมิทะหรือนิวัณ

คัมภีร์วิมุตติมรรค^{๙๗๑} จำแนกสาเหตุของความง่วงออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. สภาวะธรรมทางจิต (จิตตขมิทะ) ๒. อากาศร้อน (อุตุขมิทะ) ๓. อาหาร
มากเกินไป (อาหารขมิทะ)

และกล่าวว่าเฉพาะความง่วงที่เกิดจากสภาวะธรรมทางจิตเท่านั้นที่เป็นนิวัณหรือ

^{๙๗๐} ม.มู. ๑๒/๓๘๗/๓๓๘

^{๙๗๑} วิมุตติ. ๕๐/๒๙

กิเลส ความง่วงประเภทอื่นไม่ใช่กิเลสเพราะแม้แต่พระอรหันต์ก็ยังมี ความง่วงเช่นนี้เกิดขึ้นได้ แต่คัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๙๗๒} และอรรถสาธิต^{๙๗๓} กล่าวโต้แย้งความเห็นนี้

ความเมื่อยล้าทางกายเพราะอากาศและอาหารนี้ก็มิกล่าวไว้ในมิลินทปัญหา^{๙๗๔} และเปฏโปกเทศ^{๙๗๕} สรุปแล้วมีคัมภีร์บาลีจากชมพูทวีป ๓ ฉบับสนับสนุนประเด็นความง่วงทางกาย แต่มีคัมภีร์อรรถกถาจากลังกาทวีป ๒ ฉบับคัดค้านความเห็นนี้ ดังนั้น เราจึงสันนิษฐานได้ว่าความง่วงทางกายเป็นเรื่องที่ยอมรับกันในหมู่ภิกษุในชมพูทวีป ซึ่งก็สมเหตุสมผล เพราะแม้แต่พระพุทธองค์ก็บรรทมหลับกลางวันในช่วงที่อากาศร้อนมาก

ในรูปอื่นมีพลรูปเป็นต้น[นอกจากมิทธะ] :-

ก. โรครูปนับเข้าในชรตารูปและอนิจจตารูป [เพราะการแปรปรวนของธาตุที่เกิดจากปัจจัยอันไม่เสมอกันเป็นเหตุใกล้ของโรคที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน มิต้องกล่าวถึงความเป็นเหตุใกล้ของโรคที่มีจิต อุดุ และอาหารเป็นสมุฏฐาน และการแปรปรวนของธาตุดังกล่าวก็มีได้ในฐิติขณะและภังคขณะอันเป็นระยะกาลที่แปรปรวนของรูปธรรม^{๙๗๖}]

ข. ชาติริูปนับเข้าในอุปจยรูปและสันตติรูป [เพราะไม่มีการเกิดขึ้นของรูปที่พ้นไปจากอุปจยรูปและสันตติรูปเหล่านั้น เนื่องจากไม่มีชาติริูปที่นอกเหนือจากระยะเกิดขึ้น^{๙๗๖}]

ค. สัมภวรูปนับเข้าในอาโปธาตุ [เพราะน้ำอสุจิมีการแก่ล้าของอินทรีย์แห่งสัตว์บางเหล่าในกามธาตุเป็นเหตุ จึงเป็นอาการเฉพาะที่เป็นไปของอาโปธาตุ^{๙๗๖}]

ฌ. พลรูปนับเข้าในวาโยธาตุ [เพราะว่าโดยองค์ธรรม กำลังทางกายเป็นอาการเฉพาะที่เป็นไปของวาโยธาตุ เนื่องจากการเคลื่อนไหวกระจายไปของวาโยธาตุนั้น ซึ่งทำให้ชาวโลกเรียกวาโยธาตุดังกล่าวว่า ปาณพละ (กำลังของสัตว์)^{๙๗๖}]

ด้วยเหตุนี้จึงตัดสินใจได้ว่า ไม่มีรูปต่างหากแม้เพียงอย่างเดียวในโรครูปเป็นต้นนั้น

อุปาทายรูป ๒๔ อย่างเหล่านี้ และภูตรูป ๔ ที่กล่าวมาก่อน รวมเป็นรูป ๒๘ ประเภทครบถ้วน[ตามพระบาลี] ด้วยประการฉะนี้

^{๙๗๒} วิสุทธิ. ๒/๔๔๖/๙๐

^{๙๗๔} มิลินท. ๖/๒๖๔

^{๙๗๖} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๔๖/๑๑๗

^{๙๗๓} อภิ.ส.อ. ๑/๑๑๖๓/๔๓๘

^{๙๗๕} เปฏโ. ๘๒/๓๑๕

รูป ๑ ประเภท

[๔๔๗] รูปทั้งปวงนั้นมีประเภทเดียวตามนัยเป็นต้นว่า

- ก. ไม่ใช่เหตุ [๖ มีโลกเหตุเป็นต้น] (นเหตุ)
- ข. ไม่มีเหตุ [๖ ดังกล่าว] (อเหตุกะ)
- ค. ไม่ประกอบกับเหตุ (เหตุวิปยุตตะ)
- ฌ. มีเหตุ[คือกรรมเป็นต้น] [เพราะดำเนินไปเนื่องด้วยเหตุ^{๔๗๗}] (สัปปัจจัยะ)
- ง. ถูกประกอบไว้ในโลก [ด้วยเหตุของตน^{๔๗๗}] (โลกียะ)
- จ. เป็นอารมณ์ของอาสวะ (สาสวะ)

แม้จะไม่มี ความต่างกันโดยสภาวะธรรม แต่มีความต่างกันตามความหมายของ ศัพท์ จึงมีการแสดงทุกะอื่นตามเวไนยชน ดังนั้น จึงตรัสขึ้นนี้[คือเหตุวิปยุตตะ]โดย เนื่องด้วยบททุกะ

ด้วยศัพท์ว่า อาทิ (เป็นต้น) พึงทราบการรวบรวมทว่า

- สังโยชนียะ (อารมณ์ของสังโยชน์) - โสมนียะ (อารมณ์ของโอสมะ)
- โยคนียะ (อารมณ์ของโยคะ) - นีวรณียะ (อารมณ์ของนิวรณ)
- สังกิเลตติกะ (อารมณ์ของสังกิเลส) - ปราหมัญฐะ (ถูกยึดมั่นผิด)
- อเจตติกะ (ไม่เกิดในจิต) - จิตตวิปยุตตะ (ไม่ประกอบกับจิต)
- นรูปาวจระ (ไม่ใช่รูปาวจร) - นอรูปาวจระ (ไม่ใช่รูปาวจร)
- นปริยาบันนะ (ไม่ใช่ปริยาบันนธรรม, ไม่ใช่ธรรมที่เป็นไปในภุมิ ๓)
- อนียตะ (ไม่ใช่ नियตธรรม, ไม่ใช่ มรรคผล)
- อนิยานิกะ (ไม่ใช่ นิยานิกธรรม, ไม่ใช่ มรรคผล)

และ อนิจจะ (ไม่เที่ยง) เป็นต้น^{๔๗๗}

รูป ๒ ประเภท

รูป ๒ ประเภทโดยจำแนกตามหมวดสอง เช่น

- ก. อัชฌัตติกรูป (รูปภายใน) และพาหिरูป (รูปภายนอก)
- ข. โอปาริกรูป (รูปหยาบ) และสุขุมรูป (รูปละเอียด)
- ค. ทูเรรูป (รูปไกล) และสันติเกรรูป (รูปใกล้)
- ฌ. นิปผันนรูป (รูปที่ถูกกรรมเป็นต้นปรุงแต่ง, รูปมีจริงด้วยสภาวะของตน, รูปแท้) และอนิปผันนรูป (รูปที่ไม่ถูกกรรมเป็นต้นปรุงแต่ง, รูปไม่มีจริงด้วยสภาวะของตน, รูปเทียม)
- จ. ปสาทรูป (รูปใส) และนปสาทรูป (รูปไม่ใส)
- ฉ. อินทริยรูป (รูปเป็นใหญ่) และอนินทริยรูป (รูปไม่เป็นใหญ่)
- ช. อุปาทินนรูป (รูปที่เป็นผลของโลกิยกรรม) และอนุปาทินนรูป (รูปที่ไม่เป็นผลของโลกิยกรรม)

อัชฌัตติกรูป (รูปภายใน) คือ รูป ๕ อย่างมีจักขุประสาทเป็นต้น เพราะเกิดขึ้นอาศัย [อยู่ภายใน]ร่างกาย

พาหिरูป (รูปภายนอก) คือ รูปที่เหลือ [๒๓ อย่าง] เพราะเกิดขึ้นภายนอกจากรูปภายในนั้น

คำว่า อชฺฌตฺติก มาจาก อชฺฌตฺต (ธรรมที่เกิดขึ้นอาศัยร่างกาย, รูปนามของสัตว์ที่มีใจครองอันเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์) + อิก (มี) ดังนั้น คำว่า อชฺฌตฺติก จึงแปลว่า รูปที่มีในธรรมที่เกิดขึ้นอาศัยร่างกาย คือ รูปสำคัญ ๕ ประการที่มีในธรรมคือรูปนามภายในร่างกาย ข้อความนี้พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคหน้า ๙๗

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อชฺฌตฺติก ประกอบรูปศัพท์มาจาก อชฺฌตฺต ศัพท์ + อิก ปัจจัย คำว่า อชฺฌตฺต (รูปที่เกิดขึ้นอาศัยตน) มาจาก อธิ (เกิดขึ้นอาศัย) + อตฺต (ตนคือรูปนาม) คำว่า อธิอตฺต > อธิยตฺต > อชฺฌตฺต เมื่อประกอบ อิก ปัจจัยที่ไม่มีอรรถพิเศษใดๆ ท้าย อชฺฌตฺต ศัพท์

๙๗ วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๔๗/๑๑๘

ก็ได้รูปว่า อชฺฌตฺติก แปลว่า รูปที่เกิดขึ้นอาศัยตน ๕ อย่าง มีจักขุประสาทเป็นต้น เพราะเกิดขึ้นอาศัยรูปนามที่ชาวโลกสำคัญว่าเป็นตัวตน ข้อความนี้พบในคัมภีร์อัฐกาสาลินี^{๙๗๙}

สรุปความว่า คำว่า อชฺฌตฺติก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. รูปที่มีในธรรมที่เกิดขึ้นอาศัยร่างกาย

- อตฺตานิ อธิกิจจ ปวตฺตา อชฺฌตฺตา.

(อภยยิภาวสมาส, อธิ = เกิดขึ้นอาศัย, อตฺต = ร่างกาย)

- อชฺฌตฺเตสฺส ภวํ อชฺฌตฺติกํ (อชฺฌตฺต ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน ภว ตัทธิต)

ข. รูปที่เกิดขึ้นอาศัยตน

- อตฺตานิ อธิกิจจ ปวตฺตํ อชฺฌตฺตํ.

(อภยยิภาวสมาส, อธิ = เกิดขึ้นอาศัย, อตฺต = ตน)

- อชฺฌตฺตเมว อชฺฌตฺติกํ (อชฺฌตฺต ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน สกัตถตตัทธิต)

ในเรื่องนี้ท่านกล่าวถึงรูป ๕ ประเภทมีจักขุประสาทเป็นต้นโดยเรียกว่า อัชฌัตติก รูปที่เหลือนั้นเรียกว่า พาหิรรูป อย่างไรก็ตาม คำว่า อัชฌัตตะ, อัชฌัตติกะ ในฐานะอื่นยังหมายถึงอายตนะภายใน ๖ ซึ่งก็คือ ปสาทรูป ๕ รวมไปถึงจิต ๘๙ ดวง ซึ่งเรียกว่า อัชฌัตตอัชฌัตตะ (ธรรมภายในแท้) อีกด้วย ตามคำอธิบายในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๙๘๐} ดังนี้

คำว่า อัชฌัตตะ (ธรรมภายใน) คือ หมู่ธรรม[รูปนาม]ที่มีอยู่ภายในกายของบุคคลนั้นๆ

คำว่า อัชฌัตติกะ (ธรรมที่ประจักษ์ในหมู่ธรรมภายใน) คือ หมู่ธรรม ๖ อย่างมีจักขุประสาทเป็นต้นพร้อมทั้งจิตที่ตัณหายึดมั่น โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ธรรมที่ประจักษ์ในธรรมภายใน ชื่อว่า อัชฌัตติกะ

ธรรมดังกล่าวเรียกว่า อัชฌัตตอัชฌัตตะ (ธรรมภายในแท้)

ส่วนรูปธรรมมีรูปารมณเป็นต้น และนามธรรมอื่นมีผัสสะเป็นต้น ได้ชื่อว่า พาหิระ (ธรรมภายนอก) เพราะมีความยึดมั่นด้วยตัณหาน้อยกว่าธรรมภายใน เปรียบดังแก้วมณี

^{๙๗๙}

อภิ.ส.อ. ๑/๕๕-๖๘/๙๗

^{๙๘๐}

ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๗/๒๗๓

ทองคำ หรือเงินย่อมถูกมหาชนในโลกพึงไว้นอกเรือน ส่วนกระจาด กระดัง หม้อ หรือจานย่อมถูกเก็บไว้ในเรือน บุคคลย่อมจะสละของอย่างหลังแล้วรักษาของอย่างแรกไว้ แก้วมณีเป็นต้นจึงเรียกว่า สมบัติภายใน เพราะมีตัณหายึดมั่นแน่นแฟ้น ส่วนของอย่างหลังเรียกว่า สมบัติภายนอก ข้อนี้ก็มิอุปไมยฉันนั้น

ความจริงในเรื่องนี้ ถ้าบุคคลทำได้ก็พึงสละธรรมคือรูปารมณ์และผัสสะเป็นต้นทั้งหมดแล้วรักษาจักขุประสาทเป็นต้นทั้ง ๖ ไว้ การที่รูปธรรมกับนามธรรมเป็นธรรมภายในหรือธรรมภายนอก กล่าวไว้โดยจำแนกตามความแน่นแฟ้นหรือความอ่อนกำลังของตัณหายึดมั่น มิได้กล่าวโดยจำแนกตามสถานที่เกิด

คำว่า พาหิร (รูปภายนอก) มิได้หมายถึงรูปที่เกิดภายนอกร่างกาย แต่หมายถึงรูปภายนอกอื่นนอกจากปสาทรูป ๕ ที่เป็นสาระสำคัญภายในร่างกาย

โอฬาริกรูป (รูปหยาบ, รูปรู้ได้ง่าย) คือ รูป ๑๒ อย่าง อันได้แก่ รูป ๙ อย่างมีตา (จักขุประสาท) เป็นต้น [ตา หู จมูก ลิ้น กาย สี เสียง กลิ่น รส] และธาตุ ๓ อย่างเว้นอาโปธาตุ [ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุที่เป็นโณฏฐัพพารมณ์ซึ่งบุคคลกระทบได้] เพราะถูกรู้ได้ด้วย การกระทบกัน[เป็นอารมณ์และสิ่งที่รู้อารมณ์^{๙๘๑}]

สุขุมรูป คือ รูปที่เหลือ [๑๖ อย่าง] เพราะตรงกันข้ามกับโอฬาริกรูปนั้น [คือรู้ได้ยาก]

คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวถึงเหตุที่ทำให้เรียกรูป ๑๒ อย่าง คือ ปสาทรูป ๕ และวิสยรูป ๗ ว่าเป็นโอฬาริกรูป (รูปหยาบ) ว่า “เพราะถูกรู้ได้ด้วยการกระทบกัน” ส่วนปรมัตถทีปนีฎีกา^{๙๘๒} กล่าวถึงเหตุ ๒ ประการ คือ “เพราะมีสภาพหยาบโดยปกติ และหน้าที่ของตนคือการกระทบกับหยาบ”

ทุเรรูป (รูปไกลปัญญา) คือ สุขุมรูปนั้นแหละ เพราะมีสภาวะหยั่งเห็นได้ยาก [เนื่องจากเป็นรูปละเอียด^{๙๘๑}]

^{๙๘๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๔๗/๑๑๘

^{๙๘๒} ปรมตฎ.ฎีกา ๖/๑๕๗/๒๗๔

สันติเกรูป (รูปใกล้เคียงปัญญา) คือ [โอฬาริก]รูปอื่นจากนี้ เพราะมีสภาวะหยั่งเห็นได้ง่าย

สุขุมรูปและทุเรษรูปเป็นรูปที่ผู้ปฏิบัติหยั่งเห็นได้ยาก ต้องบรรลुถึงอุทยัพพญาณ คือ ปัญญารู้เห็นความเกิดดับ เป็นต้นไป จึงจะหยั่งเห็นรูปดังกล่าวได้ ส่วนโอฬาริกรูปและสันติเกรูปเป็นรูปหายาบที่สามารถรู้เห็นได้โดยทั่วไปตามปกติ

นิปผันนรูป (รูปที่ถูกกรรมเป็นต้นปรุงแต่ง, รูปที่มีจริงด้วยสภาวะของตน, รูปแท้) คือ รูป ๑๘ อย่าง ได้แก่ ธาตุ ๔ รูป ๑๓ มีจักขุประสาทเป็นต้น (คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย สี เสียง กลิ่น รส อิตถินทรีย์ บุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หทัยวัตถุ) และกฬพีการาหาร เพราะถูกกำหนดรู้ได้ด้วยปัญญาตามสภาวะของตน[มีสภาวะแข็งเป็นต้น] โดยพ้นไปจากความเป็นขอบเขต[เหมือนปริจເทรูป] อาการเปลี่ยนแปลง[เหมือนนิการรูป] หรือลักษณะเครื่องหมายรู้[เหมือนลักขณรูป]

อนิปผันนรูป (รูปที่ไม่ถูกกรรมเป็นต้นปรุงแต่ง, รูปไม่มีจริงด้วยสภาวะของตน, รูปเทียม) คือ รูปที่เหลือ ๑๐ อย่าง เพราะตรงกันข้ามกับนิปผันนรูปนั้น (คือ เพราะไม่พึงถูกกำหนดรู้ตามสภาวะที่มีจริง^{๕๘๓})

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี^{๕๘๔} อธิบายเรื่องนี้ว่า

ในบรรดารูปเหล่านี้ รูปชนิดหลัง ๑๐ อย่างไม่ถูกปัจจัยทำให้เกิดขึ้น เพราะไม่มีจริงโดยสภาวะ จึงชื่อว่า อนิปผันนรูป

อีกอย่างหนึ่ง ไม่ควรกล่าวว่าอนิปผันนรูปที่แสดงไว้โดยย่อและพิสดารในพระอภิธรรมไม่เกิดขึ้นโดยสภาวะ หรือไม่มีจริงโดยปรมัตถ์ เพราะมีอยู่โดยลักษณะปรมัตถ์ที่สำเร็จโดยความเป็นสภาวะธรรมล้วนๆ โดยล่วงความสำเร็จด้วยบัญญัติ มิฉะนั้นแล้ว แม้นิพพานที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่งอันปราศจากลักษณะคือการเกิดขึ้น ก็ควรชื่อว่าไม่มีอยู่โดยสภาวะและไม่มีจริงโดยปรมัตถ์ ดังนั้น รูป ๑๐ อย่างนี้จึงชื่อว่า อนิปผันนรูป เพราะปราศจากลักษณะคือการเกิดขึ้น หาใช่เพราะไม่มีโดยสภาวะ ข้อความดังกล่าวย่อมสมควร

^{๕๘๓} วิสุทธิมรรค ๒/๔๔๗/๑๑๘

^{๕๘๔} ปรมัตถทีปนี ๖/๑๕๖/๒๗๑

ปสาทรูป (รูปใส) คือ รูป ๕ อย่างมีจักขุประสาทเป็นต้น เพราะใสเหมือนกระจกเพื่อการช่วยรับรูปารมณ์เป็นต้น

นปสาทรูป (รูปไม่ใส) คือ รูปนอกจากนี้ เพราะตรงกันข้ามกับปสาทรูปนั้น [คือ ไม่ใส]

ท่านจะแสดงว่า แม้ใสตประสาทเป็นต้นก็เป็นปัจจัยในการรับอารมณ์ของตนได้เหมือนจักขุประสาท เพราะมีสภาวะใส จึงกล่าวว่า จกฺขาทิ ฯ เปฯ ปสาทรูป (ปสาทรูป คือ รูป ๕ อย่างมีจักขุประสาทเป็นต้น เพราะใสเหมือนกระจก เพื่อการช่วยรับรูปารมณ์เป็นต้น)^{๙๘๕}

คำว่า ปสาท มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ก. รูปใส = ปลีทนต์ติ ปสาทา (ป บทหน้า + สท ธาตุ = ใส + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ข. รูปเป็นที่ปรากฏของนิมิตอารมณ์มีดวงจันทร์เป็นต้นโดยสภาวะของตนคล้ายกับผังลึกลง หมายถึง รูปใสที่เกิดจากกรรมซึ่งเหมือนกระจกใสแวววับ = ปลีทนต์ติ เอตฺถ นิมิตฺตารมณานิ สนฺทิสฺสทนต์ติ ปสาทา (ป บทหน้า + สท ธาตุ = ปรากฏ + ณ ปัจจัยในอธิกธสาธนะ)

อินทริยรูป (รูปเป็นใหญ่) คือ ปสาทรูป และอินทริยรูป ๓ มีอิตถินทริย์เป็นต้น เพราะเป็นใหญ่[ในหน้าที่ของตนมีการเห็นเป็นต้น]

อนินทริยรูป (รูปไม่เป็นใหญ่) คือ รูปที่เหลือ เพราะตรงกันข้ามกับอินทริยรูปนั้น [คือ ไม่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน]

ในคำว่า อธิปตฺยญฺเณ (เพราะเป็นใหญ่[ในหน้าที่ของตนมีการเห็นเป็นต้น]) นี้

- ก. ปสาทรูป ๕ มีจักขุประสาทเป็นต้นเป็นใหญ่ในจักขุวิญญาณเป็นต้น ๕ ดวง เพราะจักขุวิญญาณเป็นต้นคล้อยตามความชัดเจนหรือไม่ชัดเจนของจักขุประสาทเป็นต้น
- ข. อิตถินทริย์และปริสินทริย์เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน
- ค. ชีวิตินทริย์เป็นใหญ่ในการตามรักษารูปที่เกิดร่วมกัน^{๙๘๕}

^{๙๘๕} วิสุทธิมหาภูมิภา ๒/๔๔๗/๑๑๘

ส่วนคัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๙๘๖} อธิบายเรื่องนี้ ดังนี้

ในบรรดาอินทรีย์เหล่านั้น อินทรีย์ ๕ มีจักขุนทรีย์เป็นต้นเป็นใหญ่ควบคุมจักขุ-
วิญญาณเป็นต้นในหน้าที่มีการเห็นเป็นอาทิ เพราะทำให้คล้อยตามอาการของตนในสภาพ
ที่มีกำลังหรือไม่มีกำลัง แก่กล้าหรืออ่อนกำลัง เป็นต้น

ภาวรูป ๒ อย่างเป็นใหญ่ควบคุมรูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ หรือชั้น ๕ ทั้งหมด
ในวัฏติกาลโดยเนื่องกับอาการของสตรีเป็นต้น เพราะไม่ปรากฏเป็นอย่างอื่น อธิบายว่า
ปัจจัยทั้งหมดมีกรรมเป็นต้นเมื่อจะก่อให้เกิดกระแสนรูปที่มีสมุฏฐาน ๔ ย่อมก่อให้เกิดรูปที่
เป็นไปพร้อมกับอาการของสตรีในกระแสนรูปของความเป็นหญิงที่เกิดขึ้นในปฏิสนธิกาล ไม่
ก่อให้เกิดเป็นอย่างอื่น แม้ความปรารถนา ความตั้งใจ หรือความมุ่งหมายก็เกิดร่วมกับ
อาการนุ่มนวลในกระแสนรูปดังกล่าว โปรตทราบกระแสนรูปของบุรุษโดยตรงกันข้ามกับ
กระแสนรูปของสตรี

ชีวิตินทรีย์ทั้งสอง[ที่เป็นรูปกับนาม] ย่อมควบคุมธรรมที่เกิดร่วมกันในกระแสน
รูปนามอันดำเนินไปตลอดเวลาตามลำดับของกลางคืน กลางวัน เดือน และปี เพราะ
กระแสนรูปนามเป็นไปเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ทั้งสอง ...

พระอนุรุทธาจารย์กล่าวอินทรีย์คือปสาทรูปทั้ง ๕ เป็นลำดับแรกเพื่อแสดงว่า
ความยึดมั่นในอัตตาของรูปกายที่ประจักษ์แก่เหล่าสัตว์นี้ย่อมมีด้วยการไม่กำหนดรู้ปสาท-
รูปเหล่านี้ และความพ้นจากความยึดมั่นย่อมมีได้ด้วยการกำหนดรู้

ท่านแสดงอินทรีย์สองอย่างคือภาวรูปเป็นลำดับต่อมาเพื่อแสดงว่า การที่อัตตา
ต่างกันโดยความเป็นหญิงหรือชายย่อมมีโดยเนื่องกับภาวรูปเหล่านี้ หรือแสดงถึงความ
ยึดมั่นในอัตตาว่าเป็นหญิงหรือชายย่อมมีด้วยการไม่กำหนดรู้ภาวรูปเหล่านี้ และความพ้น
จากความยึดมั่นย่อมมีได้ด้วยการกำหนดรู้

ท่านกล่าวชีวิตินทรีย์ต่อจากภาวรูปเพื่อแสดงว่า อัตตาได้รับความสำคัญว่าเป็น
ชีวะหรือความยึดมั่นในอัตตาว่าเป็นชีวะด้วยอำนาจของชีวิตินทรีย์นี้ย่อมมีได้ด้วยการไม่
กำหนดรู้ชีวิตินทรีย์ และความพ้นจากความยึดมั่นย่อมมีได้ด้วยการกำหนดรู้ ชีวิตินทรีย์

นี้แม้ควรกล่าวก่อนการรูป แต่กลับกล่าวไว้ถัดจากการรูปเพราะมีรูปธรรมกับนามธรรม
คละกัน

อุปาทินนรูป (รูปที่ถูกตัณหาทณฺณียิตมฺ) คือ รูปที่ข้าพเจ้าจักกล่าวต่อไปว่าเป็น
กรรมชรูป เพราะถูก[โลกิย]กรรมยิตถิอ [เป็นความจริงที่พลันเกิดจากการเหมือนถูกรรมยิตถิอ
ว่าสิ่งนี้เป็นผลของฉน โดยการยอมรับมิได้ปฏิเสธ^{๙๘๗}]

อนุปาทินนรูป (รูปที่ไม่ถูกตัณหาทณฺณียิตมฺ) คือ รูปที่เหลือ [มี ๑๐ อย่าง คือ สัททรูป
๑ วิญญูติรูป ๒ วิการรูป ๓ และลักขณรูป ๔] เพราะตรงกันข้ามกับอุปาทินนรูปนั้น [คือ ไม่ถูก
โลกิยกรรมยิตถิอว่าเป็นผล]

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา^{๙๘๘} อธิบายลักษณะของอุปาทินนรูป ดังนี้

รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง[ที่เกิดจากเหตุ ๔] ตั้งอยู่ในกาย ชื่อว่า อุปาทินนรูปบ้าง รูป
ที่เกิดจากการอย่างเดียว ชื่อว่า อุปาทินนรูปบ้าง รูปทั้งสองอย่างนั้นชื่อว่า อุปาทินนรูป
เพราะถูกตัณหาทณฺณียิตมฺ แต่รูปที่เกิดจากการได้ชื่อว่า อุปาทินนรูป โดยตรง

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะถูกยิตมฺด้วยความเป็นไปเสมอในกระแสจิตของเหล่าสัตว์

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า กมฺมชฺ อุปาทินนรูป (รูปที่เกิดจากการ ชื่อว่า
อุปาทินนรูป)

อุปาทินนรูป คือ รูปที่ถูกตัณหาทณฺณียิตมฺด้วยนัยว่า รูปนี้ของเรา เป็นต้น ส่วน
ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ตณฺหาทณฺณียิตฺ อูปเตน กมฺมฺนา อตฺตโน ผลภาเวน อาทินนํ คหิตํ.^{๙๘๙}

อุปาทินนรูป คือ รูปที่ถูกกรรมอันประกอบด้วยตัณหาทณฺณียิตเอาโดยความเป็น
ผลของตน

^{๙๘๗} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๔๗/๑๑๘

^{๙๘๘} อภิ.ส.อ. ๑/๔/๙๐

^{๙๘๘} ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๗/๒๗๔-๗๕

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า อุปาทินน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. รูปที่ถูกตัณหาทีฎฐียึดมั่น = ตณฺหาทีฎฐีหิ ภูลํ อาทียตฺติติ อุปาทินนํ.

(อุป ศัพท์มีอรรถว่า ยึด)

ข. รูปที่ถูกกรรมอันประกอบด้วยตัณหาทีฎฐียึดเอาโดยความเป็นผล = ตณฺหาทีฎฐีหิ
อุเปเตน กมฺมฺนา ผลภาเวน อาทียตฺติติ อุปาทินนํ (อุป ศัพท์มีอรรถว่า ประกอบ)

รูป ๓ ประเภท

[๔๔๘] รูปทั้งหมดมี ๓ ประเภทอื่นอีกโดยจำแนกตามตีกะ (รูปหมวด ๓) คือ สนิทฺสสนตีกะ (รูปหมวด ๓ ที่ขึ้นต้นด้วยสนิทฺสสนรูป) และกัมมชตีกะ (รูปหมวด ๓ ที่ขึ้นต้นด้วยกรรมชรูป) เป็นต้น

ในรูปเหล่านั้น :-

สนิทฺสสนสัปปิขรูป (รูปที่เห็นได้และกระทบ[ทวาร ๕] ได้) คือ รูปายตนะในโอฬาริ-
ก-
รูป [๑๒]

อนิทฺสสนสัปปิขรูป (รูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้) คือ โอฬาริกรุปที่เหลือ ๑๑

อนิทฺสสนอปปิขรูป (รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบก็ไม่ได้) คือ สุขุมรูปทั้งหมด

รูปมี ๓ ประเภทโดยจำแนกตามสนิทฺสสนตีกะ (รูปหมวด ๓ ที่ขึ้นต้นด้วยสนิทฺสสนรูป)
อย่างนี้

คัมภีร์ปรมาตถทีปนีฎีกา^{๙๙๐} อธิบายลักษณะของสนิทฺสสนรูป ดังนี้

สนิทฺสสนรูป (รูปที่เห็นได้) คือ รูปที่เป็นไปร่วมกับสภาพที่ถูกเห็น

คำว่า นิทฺสสนะ คือ สภาพที่เห็นได้ด้วยจักขุวิญญาน

สภาพที่เห็นได้ด้วยจักขุวิญญานแม้มีสภาวะไม่ต่างกันกับรูปารมณํ คือ สี] ก็

^{๙๙๐} ปรมาตถ.ฎีกา ๖/๑๕๗/๒๗๔

กล่าวไว้ให้เหมือนกัน หากเป็นตามนี้ การรู้ข้อความพิเศษ[คือหน้าที่ของรูปารมณ์]จึงมีได้

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า นิทสนะ คือ หน้าที่ของจักขุวิญญาณ

สนิทสนรูป (รูปที่เห็นได้) คือ รูปที่เป็นไปรวมกับการเห็น

ตามคำอธิบายที่กล่าวข้างต้น สภาพที่เห็นได้ด้วยจักขุวิญญาณก็คือรูปารมณ์นั่นเอง สนิทสนรูปจึงหมายถึง รูปารมณ์ที่เห็นได้ด้วยจักขุวิญญาณ แม้คำว่า สนิทสนรูป และ รูปารมณ์ จะหมายถึงรูปารมณ์เหมือนกัน แต่ก็กล่าวไว้ ๒ ชื่อเหมือนทำให้ต่างกัน เพื่อแสดงข้อความว่า หน้าที่ของรูปารมณ์คือสภาพที่เห็นได้ด้วยจักขุวิญญาณ

คำว่า นิทสน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. สภาพที่เห็นได้ หมายถึง หน้าที่ของรูปารมณ์ = นิทสนสุส ภาโว นิทสน.

(อันตโลปสมาส)

ข. การเห็น หมายถึง หน้าที่ของจักขุวิญญาณ = นิทสียเต นิทสน (ภาวสาธนะ)

คัมภีร์ปรหมัตตทปิฎก^{๙๙๑} อธิบายลักษณะของสปฏิขรูป ดังนี้

ในคำว่า สปฏิขรูปญจ (รูปที่มีการกระทบระหว่างปสาทรูปกับจิต) นี้ คำว่า ปฏิขะ คือ การกระทบ

การกระทบมี ๒ อย่าง คือ การกระทบระหว่างอารมณ์กับนามธรรมที่รับอารมณ์ และการกระทบกันระหว่างมหาภูตรูป

การกระทบระหว่างอารมณ์กับนามธรรมที่รับอารมณ์ คือ การกระทบที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในทวาร คือ ปสาทรูปและภวังคจิตนี้

การกระทบกันระหว่างมหาภูตรูป คือ การกระทบที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง กำเริบ กระเทือน บีบคั้น และพินาศไปเป็นต้นในรูปธรรมที่มีลักษณะแปรปรวน

สปฏิขะ คือ รูปที่มีการกระทบ

^{๙๙๑} ปรหมตฎ.ฎีกา ๖/๑๕๗/๒๗๔

ส่วนรูป ๓ ประเภทโดยจำแนกตามกัมมชติกะ (รูปหมวด ๓ ที่ขึ้นต้นด้วยกรรมรูป) เป็นต้น มีดังนี้คือ :-

กัมมรูป คือ รูปที่เกิดจากกรรม

อกัมมรูป (รูปที่ไม่เกิดจากกรรม) คือ รูปที่เกิดจากปัจจัยอื่น[คือ จิต อุตุ และอาหาร] จากกรรมนั้น

เนวกัมมชนากัมมรูป (รูปที่เกิดจากกรรมก็มีไซ้ ไม่เกิดจากกรรมก็มีไซ้) คือ รูปที่ไม่เกิดจากปัจจัยใดๆ [คือ ลักษณะรูป ๔ ที่จะกล่าวต่อไปว่าเป็น นกฺโตจิสฺมฺภูฐาน คือ ไม่เกิดจากปัจจัยใดๆ]

กรรมรูป คือ รูปที่เกิดจากกรรม หมายถึง รูป ๑๘ อย่าง คือ อวินิพโยกรูป ๘ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ หทัยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ ปริจฺเณรูป ๑ ซึ่งเกิดจากเจตนาเจตสิกที่เป็นกุศลหรืออกุศลที่ดับไปแล้วในอดีต (นาคฺคณิกกัมมปัจจัย) แต่ยังมีอำนาจของปัจจัยที่สามารถให้ผลในปัจจุบันได้ อย่างไรก็ตาม รูป ๙ อย่าง คือ อินทริยรูป ๘ ได้แก่ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ ชีวิตรูป ๑ และหทัยวัตถุ เกิดจากกรรมแน่นอน ส่วนรูปที่เหลือเกิดจากสมุฏฐาน ๔

คำว่า กมฺมช มาจาก กมฺม (กรรม) + ชน ธาตุ (ชนเน = เกิด) + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กมฺมโต ชาตํ กมฺมชํ = รูปที่เกิดแล้วจากกรรม ชื่อว่า กัมมชะ (ปัญจมีตปฺปฺริสฺสมาส)

แม้บทว่า ชาตํ (เกิดแล้ว) จะแสดงอดีตกาลโดยตรง แต่เป็นเพียงอุปลักษณะนัย คือ การแสดงพอเป็นตัวอย่าง แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด คำนี้ยังรวมไปถึงรูปวิเคราะห์ที่เป็นสามกาลว่า

- กมฺมโต ชาตฺตนฺติ กมฺมชํ (รูปที่เกิดแล้วจากกรรม ชื่อว่า กัมมชะ)

- กมฺมโต ชายฺยตีติ กมฺมชํ (รูปที่เกิดอยู่จากกรรม ชื่อว่า กัมมชะ)

- กมฺมโต ชายฺยิสฺสตีติ กมฺมชํ (รูปที่จักเกิดจากกรรม ชื่อว่า กัมมชะ)

อักษรคือ ช มาจาก ชน ธาตุ ลบ กฺวิ ปัจจัยและลบ น ที่สุดธาตุ ปัจจัยคือ กฺวิ ลงในสามกาล คือ ปัจจุบัน อดีต และอนาคต ซึ่งเรียกว่า อนามภฺภูทกาล คือ ไม่ระบุกาลแน่นอน ตาม

ปกติปัจจัยคือ กวิ ลงท้ายธาตุด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์^{๙๙๒} ว่า กวิ จ (ลง กวิ ปัจจัยท้ายธาตุ) และให้ลง กวิ ปัจจัยในสามกาลด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์^{๙๙๓} ว่า ฌาทยิ เตกาลิกา (ปัจจัยมี ฌ เป็นต้นเป็นปัจจัยที่ลงในสามกาล) ดังนั้น รูปที่กำลังเกิดจากกรรม เกิดจากกรรมแล้ว หรือจะเกิดจากกรรม จึงนับว่าเป็นกรรมชรูปได้

ตัวอย่างในเรื่องนี้ คือรูปวิเคราะห์ในสามกาลว่า

ทฺหิตํ ทฺยหิตํ ทฺหิยสฺสตีติ ทฺทฺธํ, ชีรํ.

น้ำนมที่ถูกกรีดแล้ว ถูกกรีดอยู่ จักถูกกรีด ชื่อว่า ทฺทฺธะ คือ น้ำนม

ดังข้อความว่า

ยณฺหิ ชาตณฺจ ยณฺจ ชายติ ยณฺจ ชายิสฺสตี, ตํ สทฺทฺพมฺปิ กมฺมชฺนติ วุจฺจติ ยถา ทฺทฺธณฺตี.^{๙๙๔}

โดยแท้จริงแล้ว รูปใดเกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นอยู่ และจักเกิดขึ้น รูปทั้งหมดนั้นเรียกว่า กรรมชรูป ดังคำว่า ทฺทฺธํ (น้ำนมที่ถูกกรีด)

ยณฺหิ ชาตํ ชายติ ชายิสฺสตี จ, ตํ กมฺมชฺนติ วุจฺจติ ยถา ทฺทฺธณฺตี.^{๙๙๕}

โดยแท้จริงแล้ว รูปใดเกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นอยู่ และจักเกิดขึ้น รูปนั้นเรียกว่า กรรมชรูป ดังคำว่า ทฺทฺธํ (น้ำนมที่ถูกกรีด)

ทฺทฺธณฺตี เอตสฺส จ ทฺทฺธณฺตี อิทํ อุทาหรณํ อนามภูจฺกาลวิเสสํ โหตีติ อตฺถโก.
ทฺทฺธณฺตี วา อิทํ ปทํ ชสทฺทฺสส อนามภูจฺกาลวิเสสภาเว อุทาหรณํ โหตีติ อตฺถโก.^{๙๙๖}

อนึ่ง อุทาหรณ์ว่า ทฺทฺธํ นี้เป็นอนามภูจฺกาลพิเศษของบพว่า ทฺทฺธํ นั้น อีกอย่างหนึ่ง มีความหมายว่า บพว่า ทฺทฺธํ นี้เป็นอุทาหรณ์ในความเป็นอนามภูจฺกาลพิเศษของ ช ศัพท์[ใน กมฺมช]

๙๙๒

กจ. ๗/๕๓๐

๙๙๔

วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๔๘/๑๑๔

๙๙๖

มณิสาร.ฎีกา ๒/๓๙/๑๖๗

๙๙๓

กจ. ๗/๕๕๐

๙๙๕

วิภาวินี ๖/๓๗/๒๘๓

กัจจายนไวยากรณ์^{๙๙๗} อนุญาตการลง ต ปัจจัยในภาวสาธนะและกรรมสาธนะด้วยสูตรว่า ภาวกมฺเมสุ ต (เมื่อปรากฏอดีตกาล ลง ต ปัจจัยท้ายธาตุในภาววาจกและกรรมวาจก) แต่สูตรนี้มีข้อกำหนดให้ลง ต ปัจจัยดังกล่าวในอดีตกาลเท่านั้น เพราะบทว่า อตีเต ติดตามมาจากสูตรก่อน^{๙๙๘} ว่า อตีเต ตตฺวนฺตฺตาวี (เมื่อปรากฏอดีตกาล ลง ต, ตตฺวนฺตฺ และ ตาวี ปัจจัย) ดังนั้น จึงต้องลง ต ปัจจัยในกาลทั้ง ๓ ได้ด้วยการแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ตามมา (วินาธิการโยควิภาคะ) คือ อตีเต แม้วรรคกลางของเนตติปกรณ์ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อตฺตหิตํ ปฺรหิตณฺจ อากฺขนฺเตหิ สฺยุยตีติ สุตํ กาลวณฺิจญา ย อภาวโต, ยถา
ทฺทฺธฺนฺติ.^{๙๙๙}

สูตระ คือ สิ่งทีบุคคลผู้ปรารถนาประโยชน์ตนและผู้อื่นสดับ คำนี้กล่าวไว้โดยไม่ต้องการระบุกาลเวลา ดังคำว่า ทฺทฺธฺ (น้ำหนักทีบุคคลรีดไว้)

คำว่า อกมฺมชฺรูป แปลตามศัพท์ว่า “รูปทีไม่เกิดจากกรรม” คำนี้มีได้หมายถึงรูปทีไม่เกิดจากกรรมเท่านั้น แต่มุ่งให้หมายถึงรูปทีเกิดจากปัจจัยคือ จิต อุตฺ และอาหารทีนอกเหนือไปจากกรรมนั้น ตามหลักภาษา ศัพท์ว่า อ มาจาก น ปฏิเสธ ในบทนี้มีความหมายว่า อณฺย (อื่น) แปลง น เป็น อ ดังคำว่า

- อพฺยากตา ธมฺมา (ธรรมทีมิได้ตรัสไว้[โดยความเป็นกุศลและอกุศล]) คือ วิบากและกิริยาอื่นจากกุศลและอกุศลนั่นเอง ไม่ใช่รูปหรือบัญญัติ

- อสํกิลฺลฺญา (ธรรมทีไม่เศร้าหมอง) คือ กุศลอื่นจากอกุศล ไม่ใช่วิบากหรือกิริยา

- อปริยาปนฺนา (ธรรมทีไม่นับเนื่องในเตฏฺหมกกรรม) คือ โลกุตตรธรรมอื่นจากโลกียธรรม ไม่ใช่รูปหรือบัญญัติ

ดังข้อความว่า

กมฺมโต อณฺยํ อกมฺมํ อกมฺมโต ชาตํ อกมฺมชฺ. อณฺยตฺเถ หิ อยํ อ-กาโร.

เตนาห “ตทณฺยปจฺจยา ชาตฺนฺติ.”^{๑๐๐๐}

^{๙๙๗} กจ. ๗/๕๕๖

^{๙๙๘} กจ. ๗/๕๕๕

^{๙๙๙} ชุ.เนตติ.อ. ๗/๕๘

^{๑๐๐๐} อภิ.วารสารภินวฎีกา ๒/๗๓๔-๘/๘๒

รูปอื่นจากกรรม ชื่อว่า อกัมมะ รูปที่เกิดจากรูปอื่นจากกรรม ชื่อว่า อกัมมชะ
เป็นความจริงที่ อ ศัพท์เป็นไปในอรรถว่า อื่น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตทณฺณปจฺยา ชาตํ
(รูปที่เกิดจากปัจจัยอื่นนอกจากกรรมนั้น)

จิตตชรูป คือ รูปที่เกิดจากจิต

อจิตตชรูป (รูปที่ไม่เกิดจากจิต) คือ รูปที่เกิดจากปัจจัยอื่น[คือ กรรม อุตุ และอาหาร]
อันนอกจากจิตนั้น

เนวจิตตช นาจิตตชรูป (รูปที่เกิดจากจิตก็มีใช่ ไม่เกิดจากจิตก็มีใช่) คือ รูปที่ไม่เกิด
จากปัจจัยใดๆ [คือ ลักษณะรูป ๔ ที่จะกล่าวต่อไปว่าเป็น นกฺโตจิสฺมุฏฐาน คือ ไม่เกิดจากปัจจัย
ใดๆ]

จิตตชรูป คือ รูปที่เกิดจากจิต หมายถึง รูป ๑๕ อย่าง คือ อวินิพโกรูป ๘ วิการรูป
๓ วิญญูติรูป ๒ สัททรูป ๑ ปริจเณทรูป ๑]

อาหารชรูป คือ รูปที่เกิดจากอาหาร

อนาหารชรูป (รูปที่ไม่เกิดจากอาหาร) คือ รูปที่เกิดจากปัจจัยอื่น[คือ กรรม จิต และ
อุตุ]อันนอกจากอาหารนั้น

เนวอาหารช อนาหารชรูป (รูปที่เกิดจากอาหารก็มีใช่ ไม่เกิดจากอาหารก็มีใช่) คือ รูป
ที่ไม่เกิดจากปัจจัยใดๆ [คือ ลักษณะรูป ๔ ที่จะกล่าวต่อไปว่าเป็น นกฺโตจิสฺมุฏฐาน คือ ไม่เกิดจาก
ปัจจัยใดๆ]

อาหารชรูป คือ รูปที่เกิดจากอาหาร หมายถึง รูป ๑๒ อย่าง คือ อวินิพโกรูป ๘
วิการรูป ๓ ปริจเณทรูป ๑

อุตุชรูป คือ รูปที่เกิดจากอุตุ

อนุตุชรูป (รูปที่ไม่เกิดจากอุตุ) คือ รูปที่เกิดจากปัจจัยอื่น[คือ กรรม จิต และอาหาร]
อันนอกจากอุตุนั้น

เนวอุตฺตฺช นอนฺตฺตฺชรูป (รูปที่เกิดจากอุตฺตฺกัมมิไช่ ไม่เกิดจากอุตฺตฺกัมมิไช่) คือ รูปที่ไม่เกิดจากปัจจัยใดๆ [คือ ลักษณะรูป ๔ ที่จะกล่าวต่อไปว่าเป็น นกฺุโตจิสฺมฺมฺฐาน คือ ไม่เกิดจากปัจจัยใดๆ]

อุตฺตฺชรูป คือ รูปที่เกิดจากอุตฺตฺ หมายถึง รูป ๑๓ อย่าง คือ อวินิพฺโภครูป ๘ ปริจฺเณทรูป ๑ วิการรูป ๓ สัทฺทรูป ๑

รูปมี ๓ อย่างโดยจำแนกตามกัมมชตฺติกะ (รูปหมวด ๓ ที่ขึ้นต้นด้วยกรรมชรูป) เป็นต้นอย่างนี้

รูป ๔ ประเภท

[๔๔๙] รูปทั้งหมดมี ๔ ประเภทอื่นอีกโดยจำแนกตามจตุกกะ (รูปหมวด ๔) คือ ทิฏฐาทิจตุกกะ (รูป ๔ มีทิฏฐารูปเป็นต้น) รูปฐาปาทิจตุกกะ (รูป ๔ มีรูปฐารูปเป็นต้น) และวตฺถาทิจตุกกะ (รูป ๔ มีวตฺถารูปเป็นต้น)

ในรูปเหล่านั้น :-

ทิฏฐารูป (รูปที่ถูกรู้เห็น) คือ รูปายตนะ (สี) เพราะเป็นอารมณ์ของการเห็น [คือ ถูกรู้ด้วยจักขุวิญญาณ]

สุตฺตรูป (รูปที่ถูกรู้ได้ยิน) คือ สัทฺทายตนะ (เสียง) เพราะเป็นอารมณ์ของการได้ยิน [คือ ถูกรู้ด้วยโสตวิญญาณ]

มุตฺตรูป (รูปที่มาถึง) คือ อายตนะ ๓ ได้แก่ คันธะ (กลิ่น) รส และโผฏฐัพพะ เพราะเป็นอารมณ์ของอินทรีย์ที่รับสิ่งที่มาถึง [เนื่องจากถูกรับรู้ด้วยการมาถึง หรือเนื่องจากเกี่ยวเนื่องกับปสาทรูป^{๑๐๐}]

วิญญาตรูป (รูปที่ถูกรู้) คือ รูปที่เหลือ เพราะเป็นอารมณ์ของมโนวิญญาณเท่านั้น [คือ ถูกรู้ด้วยมโนวิญญาณ]

รูปมี ๔ ประเภทโดยจำแนกตามทิวฎฐาทิจตุกะอย่างนี้

คัมภีร์อิทธิมมาตารฎีกาใหม่^{๑๐๐๒} อธิบายเรื่องนี้ ดังนี้

ก. รูปารมณฺ์ สัททารมณฺ์ จักขุประสาธ และโสตประสาธ ไม่มาถึงเอง และไม่มาถึงด้วยอำนาจของภูตรูปอันเป็นที่ตั้ง

ข. ฆานประสาธ ชิวหาประสาธ และกายประสาธ มาถึงอารมณ์ด้วยอำนาจของภูตรูปอันเป็นที่ตั้ง และด้วยการอยู่ติดกับฐานที่อาศัยของตน

ค. คันธารมณฺ์และรสารมณฺ์ มาถึงด้วยการอยู่ติดกับฐานที่อาศัยของตนคือ ฆานประสาธและชิวหาประสาธในภูตรูปอันเป็นที่ตั้ง

ฌ. โผฎฐัพพารมณฺ์ มาถึงด้วยอารมณ์เอง เพราะอยู่ติดกับที่ตั้งคือร่างกาย

โผฎฐัพพารมณฺ์แม้จะแจกออกเป็น ๓ ประเภท คือ ปฐวี อาโป และวาโย แต่ในที่นี้กล่าวถึงความเป็นอารมณ์ของกายทวาร จึงกล่าวถึงโผฎฐัพพารมณฺ์เพียงอย่างเดียว รวมกับคันธะ (กลิ่น) และรส จึงเป็นมุตรูป (รูปที่เข้าถึง) ๓ อย่าง

คำว่า มุต ใน มุตรูป มาจาก มุน ธาตุ (ภาณ = รู้) + ต ปัจจัย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. มาถึงฆานประสาธ ชิวหาประสาธ และกายประสาธ

มุน ธาตุมีอรรถว่า ถึง ดังนั้น มุตรูป จึงแปลว่า “รูปที่เข้าถึงฆานประสาธ ชิวหาประสาธ และกายประสาธ” (คัมภีร์ธาตุแสดงอรรถของธาตุนี้ว่า ภาณ <รู้> แต่ธาตุที่มีอรรถว่า รู้ ก็ยังรวมไปถึงอรรถว่า ไป, ถึง และเป็นไป อีกด้วย เหมือนธาตุที่มีอรรถว่า ไป ก็ยังรวมไปถึงอรรถว่า รู้, ถึง และเป็นไป เช่นเดียวกัน)

๒. กระทบฆานประสาธ ชิวหาประสาธ และกายประสาธ

มุ ธาตุมีอรรถว่า กระทบ ดังนั้น มุตรูป จึงแปลว่า “รูปที่กระทบฆานประสาธ ชิวหาประสาธ และกายประสาธ” (คัมภีร์ธาตุแสดงอรรถของธาตุนี้ว่า พนฺธเน <ผูก, ประกอบ> ซึ่งอรรถว่า ประกอบ ในเรื่องนี้ก็คือการกระทบนั่นเอง)

ตั้งข้อความว่า

มุตํ นาม มุตฺวา ปตฺวา คเหตุพฺพโต, เตนาห สมฺปตฺตคฺคาหกอินฺทริยวิสยตฺตา-
ติ.^{๑๐๐๓}

ชื่อว่า มุตฺรูป (รูปที่มาถึง) เพราะมาถึงแล้วจึงถูกรับรู้ได้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สม-
ปตฺตคฺคาหกอินฺทริยวิสยตฺตา (เพราะเป็นอารมณ์ของอินทรีย์ที่รับสิ่งที่มาถึง)

มุตํ นาม คนฺธรสโณฏฺฐพฺพายตฺนํ. ตณฺหิ ฆานาทีหิ มุณียติ ปาปฺปณียตีติ มุตฺนติ
วฺจฺจติ.^{๑๐๐๔}

คันธายตนะ รสายตนะ และโณฏฐัพพายตนะ ชื่อว่า มุตฺรูป ที่จริงแล้วรูปดังกล่าว
เรียกว่า มุตฺรูป เพราะมาถึงจนประสาทเป็นต้น

คนฺธายตนาทิตฺตยํ ฆานชิวฺหาภาเยหิ ปตฺวา คเหตุพฺพโต มุตฺวา ฆานิตพฺพญฺเณ
มุตํ นาม ชาติ. พุสฺสิตฺวา วิญฺญาณูปฺปตฺติการณโต มุตํ นามาติปิ วุตฺต.^{๑๐๐๕}

อายตนะ ๓ หมวดมีคันธายตนะเป็นต้น ชื่อว่า มุตฺรูป (รูปที่มาถึง) เพราะเป็น
สภาพมาถึงแล้วจึงรู้ได้ เนื่องจากมาถึงแล้วจึงรู้ได้ทางฆานประสาท ชิวหาประสาท และ
กายประสาท

[อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้]อีกอย่างหนึ่งว่า ชื่อว่า มุตฺรูป เพราะเมื่อกระทบแล้ว
จึงเป็นเหตุทำให้เกิดวิญญาณ

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา^{๑๐๐๖} อธิบายเรื่องโณฏฐัพพารมณฺโดยพิสดาร ดังนี้

ถามว่า : ขึ้นชื่อว่าโณฏฐัพพารมณฺนี้คืออะไร

ตอบว่า : คือ กลุ่มธาตุ ๓ ประการ ได้แก่ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่นับเอาโปธาคฺในโณฏฐัพพารมณฺนี้ ความเป็นย่อมถูกกระทบ
เอาได้มิใช่หรือ และความเย็นนั้นก็ใช่อำโปธาคฺ

^{๑๐๐๓} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๔๙/๑๒๐

^{๑๐๐๔} อภิ.ส.อ. ๑/๙๖๖/๓๙๖

^{๑๐๐๕} มณิสาร.ฎีกา ๑/๑๑/๑๗๕

^{๑๐๐๖} วิสุทธิ.มหาฎีกา ๒/๔๔๙/๑๒๐-๑

ตอบว่า : จริงที่ความเย็นย่อมถูกระทบได้ แต่ความเย็นนั้นเป็นเตโชธาตุ ไม่ใช่
อาโปธาตุ กล่าวคือ เมื่อความร้อนอ่อนกำลัง จึงทำให้เข้าใจว่าเป็นความเย็น เพราะความ
เย็นไม่ใช่คุณลักษณะเฉพาะใดๆ แต่ชาวโลกรู้สึกว่าเย็นเพราะความร้อนอ่อนกำลัง

ถามว่า : พึงเข้าใจข้อความนี้ได้อย่างไร

ตอบว่า : เพราะความรู้สึกว่าเย็นไม่แน่นอน เหมือนความเข้าใจฝั่งนี้และฝั่งโน้น
[คือ ความเย็นเกิดจากการตีค่าของแต่ละคน เหมือนคนที่อยู่ในฝั่งนี้ก็เรียกฝั่งที่ตนอยู่
ว่าฝั่งนี้ และเรียกฝั่งตรงกันข้ามว่าฝั่งโน้น ส่วนคนที่อยู่ในฝั่งตรงกันข้ามก็เรียกฝั่งที่ตน
อยู่ว่าฝั่งนี้ และเรียกฝั่งตรงกันข้ามว่าฝั่งโน้น]

ความโดยพิสดารคือ คนที่อยู่กลางแดดในฤดูร้อนแล้วเข้าไปที่ร่ม ย่อมรู้สึกเย็น
แต่คนที่ออกมาจากกระท่อมดิน[ที่เย็นกว่า]ย่อมรู้สึกว่ที่ร่มนั้นร้อน ถ้าความเย็นเป็น
อาโปธาตุ ก็ควรมีได้ในรูปกลาปเดียวกันร่วมกับความร้อน แต่ไม่อาจมีได้ จึงเข้าใจได้ว่า
ความเย็นไม่ใช่อาโปธาตุ ข้อนี้เป็นคำตอบของผู้ที่ยอมรับว่าภูตรูปเป็นอวินิพโกรูป
(รูปที่แยกจากกันไม่ได้) แต่คนที่ไม่ยอมรับ[เช่นนั้น]ก็มีคำตอบว่า เพราะปรากฏหน้าที่
เสมอกันในรูปกลาปเดียวกัน [คือ ความร้อน (อุณหเตโช) และความเย็น (สีตเตโช)
มีหน้าที่เหมือนกันคือทำให้อุ่น (ปริพาจณรสา) ทั้งความร้อนและความเย็นจึงถือว่าเป็น
ธาตุเดียวกัน]

แม้บางคนกล่าวว่า ความเย็นเป็นลักษณะของวาโยธาตุ ก็สามารถตอบพวกเขา
ด้วยคำตอบข้างต้นได้ กล่าวคือ ถ้าความเย็นเป็นวาโยธาตุ ก็ควรมีได้ในรูปกลาปเดียวกัน
ร่วมกับความร้อน แต่ไม่อาจมีได้ จึงเข้าใจได้ว่าความเย็นไม่ใช่วาโยธาตุ

บางคนเห็นว่า ความเหลวเป็นอาโปธาตุ และความเหลวนั้นก็ถูกระทบเอาได้
ความเห็นของพวกเขาอาจถูกท้วงว่า ที่ว่าแม้ความเหลวย่อมถูกระทบได้ เป็นเพียง
ความเข้าใจของพวกเขาเท่านั้น เหมือนความเข้าใจที่ว่ารูปร่างสัณฐานถูกระทบได้ ดัง
บูรพาจารย์กล่าวว่า

ทรวตาสหตุตฺติ

ทรวตํ สมฺมุสสามิติ

ตฺติ ภูตานิ สมฺมุส

โลโกยํมกฺกิมณฺณตฺติ.

มุสฺสํ ภูตานิ สณฺจานํ

มนสา คณฺหเต ยถา

ปจฺจกฺขโต พุสฺสามิตี

ฉาตพฺพา ทฺวเรตา ตถา.

ชาวโลกผู้กระทบภพรูป ๓ ที่เป็นไปพร้อมกับความเหลว (อาโปธาตุ) นี้
ย่อมเข้าใจว่าเรากระทบอาโปธาตุ

ชาวโลกกระทบสัณฐานแล้วย่อมรู้ได้ด้วยใจ ฉันทใด อาโปธาตุก็เป็นสิ่งที่
ถูกเข้าใจ[ผิด]ว่า เรากระทบโดยตรง ฉันทนั้น

คำว่า ทิฏฺฐ (รูปที่ถูกเห็น) มาจาก ทิส ธาตุ (เปกฺขเน = ดู) + ต ปัจจัยในสามกาล
เหมือนคำว่า กมฺมุช ที่ได้กล่าวมาแล้ว ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทิสฺสิตฺถ ทิสฺสเต ทิสฺสิสฺสเตติ ทิฏฺฐํ = รูปที่ถูกเห็นแล้ว รูปที่ถูกเห็นอยู่ รูปที่จักถูก
เห็น ชื่อว่า ทิฏฺฐะ (กรรมสารณะ)

ดังข้อความว่า

ยํ รุปายตโน อทฺทฺชิ ยํ ปสฺสตี ยํ ทกฺขิสฺสตี ยํ ปสฺสเสยฺย, ตํ สพฺพํ ทิฏฺฐํ นาม
ทิฏฺฐสภาวานาตีวตฺตนโต ยถา ทฺพฺพนฺติ.^{๑๐๐๗}

บุคคลเห็นรูปายตนะใดแล้ว เห็นรูปายตนะใดอยู่ จักเห็นรูปายตนะใด ฟังเห็น
รูปายตนะใด รูปายตนะที่ถูกเห็นทั้งหมดนั้นชื่อว่า ทิฏฺฐะ เพราะไม่พ้นไปจากสภาวะที่ถูก
เห็น ดังคำว่า ทฺพฺพํ (นํานมที่ถูกรีด)

ตามปกติรูปวิเคราะห์ของบพทิกัมมักแสดงด้วยกาลเดียว คือ เป็นอดีตกาลบ้าง หรือ
ปัจจุบันกาลบ้าง ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงรูปวิเคราะห์ห่ออดีตกาลว่า กมฺมุโต ชาตํ กมฺมุชํ (รูปที่
เกิดแล้วจากกรรม ชื่อว่า กัมมชะ) และในคัมภีร์ไวยากรณ์บางแห่ง^{๑๐๐๘} แสดงรูปวิเคราะห์ที่เป็น
สามกาลว่า

- อรี อทฺมิ ทเมติ ทมิสฺสตีติ อรินฺทโม = ผู้ที่ทราบแล้ว ทราบอยู่ จักทราบ ซึ่งศัตรู
ชื่อว่า อรินทมะ

^{๑๐๐๗} วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๔๔๙/๑๒๐

^{๑๐๐๘} รุป. ๗/๕๖๖

อย่างไรก็ตาม ส่วนใหญ่ท่านมักแสดงรูปวิเคราะห์เป็นปัจจุบันกาลในคัมภีร์ไวยากรณ์ เช่น รูปวิเคราะห์ในปทรูปสิทธิปกรณ์^{๑๐๙} ว่า

- ตณฺหํ กโรติ หีสตีติ ตณฺหฺกโร = ผู้ที่ทำลายตัณหา ชื่อว่า ตัณฺหฺกโร

ดังข้อความว่า

ปจฺจุปฺปนฺนชฺฌาเปกฺขํ

ยโตตีตมฺนาคตํ

ตโต เอกกฺขณฺณ กาทํ

ยุตฺตฺรโปว วิคฺคฺโท.^{๑๐๐}

อดีตกาลและอนาคตกาลมองหาลักษณะปัจจุบันกาล ดังนั้น จึงควรตั้งรูป-
วิเคราะห์[ทั้งสามอย่าง]ในขณะเดียวกัน(คือในรูปวิเคราะห์เดียวกัน)ได้

ยโต ปุพฺพปาริ ภาโค

ตมฺปาทาย มนฺยเต

เตกาลิโกติ วตฺติจฺฉา-

ยตฺตฺมาเวน วตฺติโต.^{๑๐๑}

กาลที่เป็นอดีตและอนาคต บุคคลย่อมทราบได้โดยอาศัยปัจจุบันนั้น จึง
ลงกิตกปัจจัยในกาลทั้งสาม เพราะวิธีใช้ศัพท์ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยความ
ต้องการของผู้พูด

ข้อความข้างต้นหมายความว่า อดีตเกิดก่อนปัจจุบัน อนาคตเกิดภายหลังปัจจุบัน กาล
ทั้งสองเหล่านี้อาศัยปัจจุบันกาลเกิดขึ้น เมื่อกิตกปัจจัยแสดงปัจจุบันกาลโดยตรงในรูปวิเคราะห์ว่า
ตณฺหํ กโรติ หีสตีติ ตณฺหฺกโร ก็จัดว่าแสดงอดีตกาลและอนาคตกาลได้โดยอ้อม เพราะวิธีใช้
ศัพท์ขึ้นอยู่กับความต้องการของผู้พูด ในกรณีนี้ ผู้พูดต้องการจะแสดงปัจจุบันกาลเป็นหลัก และ
แสดงอดีตกาลพร้อมทั้งอนาคตกาลโดยอ้อม

นอกจากนั้น ในรูปดังกล่าว :-

รูปรูป (รูปที่มีสภาวะแปรปรวน, รูปที่แปรปรวนชัดเจน) คือ นิปผันนรูป

๑๐๐๙
รูป. ๗/๕๖๖

๑๐๑๐
สทฺท.จินฺดา ๓๕๗

๑๐๑๑
สทฺท.จินฺดา ๓๕๘

นิปผันนรูป ๑๘ มีลักษณะแปรปรวนชัดเจน จึงได้ชื่อว่า รูป (สภาวะแปรปรวน) โดยตรง ส่วนอนิปผันนรูป ๑๐ มีอาภาสธาตุเป็นต้น แม้จะไม่มีลักษณะแปรปรวนดังกล่าว ก็ได้ชื่อว่า รูป เพราะมีความเป็นไปเหมือนนิปผันนรูป เนื่องจากเป็นเครื่องกำหนดขอบเขต เป็นอาการเปลี่ยนแปลง หรือเป็นเครื่องสังเกตของนิปผันนรูป^{๑๐๑๒}

คำว่า รูปรูป มีรูปวิเคราะหตามลำดับว่า

ก. รูปนํ รูป = การแปรปรวน ชื่อว่า รูปะ

(รูป ธาตุ <รูปน = แปรปรวน> + อ ปัจจัย ทีฆะ อุ ใน รุ เป็น อุ)

ข. รูป เอตสฺส อตฺถิติ รูป = รูปที่มีการแปรปรวน ชื่อว่า รูปรูป

(รูป ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต)

แม้คำว่า รูป เพียงคำเดียวจะหมายถึงสภาวะแปรปรวนได้ตามรูปวิเคราะห์ว่า รูปปตฺติรูปิ (สภาวะแปรปรวน ชื่อว่า รูป) แต่คำนี้หมายรวมถึงรูป ๒๘ อย่างที่มีอนิปผันนรูป ๑๐ ซึ่งไม่มีสภาวะแปรปรวนเหมือนนิปผันนรูป ๑๘ ดังนั้น จึงประกอบ รูป ศัพท์อีกคำหนึ่งเป็นสองคำว่า รูป-รูป (รูปที่มีการแปรปรวน) เพื่อบรรลุถึงนิปผันนรูป เพราะการประกอบศัพท์ ๒ ศัพท์ที่มีความหมายเหมือนกันมีประโยชน์เพื่อแสดงเนื้อความที่ยิ่งไปกว่าเดิม

ตัวอย่างเช่น คำว่า มน และ วิญญาณ เป็นคำไวพจน์กันที่แปลว่า ใจ เมื่อนำมาเชื่อมสมาสเป็นบทกรรมธารยสมาส (วิเสสนสมาส) ว่า มโน จ ตํ วิญญาณญจาติ มโนวิญญาณ ก็ทำให้มีอรรถอันยิ่งกว่าปกติ ซึ่งในที่นี้ก็คือ รู้พิเศษยิ่ง เหมือนคำว่า ปท กับ จาน ที่แปลว่า “เหตุ” อันเป็นคำไวพจน์กัน เมื่อมาเชื่อมสมาสกันเป็นรูปว่า ปทฺฐจฺจํ ก็มีอรรถว่า เหตุยิ่ง, มูลเหตุ, เหตุไฉน มีอุทาหรณ์อื่นๆ ในเรื่องนี้ เช่น ทุกฺขทุกฺข (ทุกข์ยิ่ง), ราชราช (พระราชายุ่งใหญ่, พระจักรพรรดิ-ราช), เทวเทว (เทพผู้ยิ่งใหญ่, อติเทพ)

ดังข้อความว่า

ปริยายปทานนฺทึ วิเสสน สมาเส อตฺตสยตฺถิ วิญญาณติ. ยถา ปทฺฐจฺจํ.^{๑๐๑๓}

^{๑๐๑๒} วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๔๔๙/๑๒๑

^{๑๐๑๓} ปรมตฺถ.ฎีกา ๓/๑๓๕/๑๓๓

ความจริงธรรมดาอันยิ่ง[กว่าปกติ]ของบทที่เป็นคำไวพจน์กัน ย่อมเป็นที่รู้ได้ใน
วิเสสนสมาสเหมือนคำว่า ปทภูจัน (มูลเหตุ, เหตุใกล้)

วิเสสนสมาสติ มโน จ ตํ วิญญาณญจาติ มโนวิญญาณนติ เอวรूपे गम-
ธारयस्माเส. “ปทภูจันนติ เอตุถ ปทนติ จ จานนติ จ การณตถวจนานิ, ตสฺมา ปริยาย-
สทฺทา นาม. ปทญจ ตํ จานญจาติ วุตเต อติสฺสยการณนติ อตฺโถ วิญญาติ. ตถา ทุกฺข-
ทุกฺขํ, รูปรูปํ, ราชราชา, เทวเทโวติอาทีนิ.^{๑๐๑๔}

คำว่า วิเสสนสมาส (ในวิเสสนสมาส) หมายความว่า ในกรรมธารยสมาสที่มี
ลักษณะอย่างนี้ว่า มโน จ ตํ วิญญาณญจาติ มโนวิญญาณ (ทั้งจิตนั้นก็ป็นวิญญาณด้วย
จึงชื่อว่า มโนวิญญาณ) ในคำว่า ปทภูจัน (มูลเหตุ, เหตุใกล้) นี้ ศัพท์ว่า ปท และ จัน
เป็นศัพท์แสดงความหมายว่าเหตุ ดังนั้น จึงชื่อว่าเป็นคำไวพจน์กัน เมื่อกล่าววว่า ปทญจ
ตํ จานญจ (ทั้งเหตุนั้นก็ป็นเหตุด้วย) บุคคลย่อมรู้เนื้อความว่า เหตุอันยิ่ง (มูลเหตุ) คำ
ว่า ทุกฺขทุกฺขํ (ทุกฺขที่เป็นทุกฺข, ทุกฺขยิ่ง), รูปรูป (รูปที่มีการแปรปรวน, รูปที่แปรปรวน
ชัดเจน), ราชราชา (พระราชเป็นผู้ป็นพระราช, พระราชาผู้ยิ่งใหญ่, พระจักรพรรดิราช),
เทวเทโว (เทพผู้ป็นเทพ, เทพผู้ยิ่งใหญ่, อติเทพ) เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน

สฺวายํ รูปสทฺโท รุสุทฺธิยา อตฺสภาเวปิ ปวตฺตตฺติติ อปเรน รูปสทฺเทน วิเสเสตฺวา
วุตตํ รูปรูปนติ ยถา ติลเตลํ, ทุกฺขทุกฺขนติ จ, รูปปนสภาวํ รูปนติ อตฺโถ.^{๑๐๑๕}

รูป ศัพท์ย่อมเป็นไปแม้ในอนิพັນรูปที่มีสภาวะแปรปรวนนั้นโดยความเป็น
สำนวน ดังนั้น จึงกล่าวเจาะจงด้วย รูป ศัพท์อีกศัพท์หนึ่งว่า รูปรูป หมายถึง รูปที่มี
สภาวะแปรปรวน เหมือนคำว่า ติลเตล (น้ำมันงา), ทุกฺขทุกฺข (ทุกฺขแท้)

ตัวอย่างในเรื่องนี้ คือ

- ก. คำว่า ทุกฺขทุกฺข หมายถึง ทุกฺขเวทนาที่เป็นทุกฺขแท้ ไม่ใช่วิปริณามทุกฺข คือ ทุกฺข
แปรปรวน อันได้แก่ สุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา และไม่ใช่สังขารทุกฺข คือ ทุกฺขประจำสังขาร
- ข. คำว่า เตล แม้ควรมีความหมายตามศัพท์ว่า “น้ำมันงา” ตามรูปวิเคราะหว่า

^{๑๐๑๔} อนุทีปนี ๓/๑๓๕/๑๑๙

^{๑๐๑๕} วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๔๙/๑๒๑

ติลลุตส อิทํ เตลลํ (น้ำมันของงา ชื่อว่า เตลละ) ก็มีความหมายโดยสามัญว่า “น้ำมัน” จึงต้องเพิ่มคำว่า ติลล (งา) ใน ติลลเตลล (น้ำมันงา) เพื่อให้หมายถึงน้ำมันของงา

ค. คำว่า เทวานํ เทวานุกาวิ แปลว่า เทวานุกาพของเทวดาทั้งหลาย ความจริงคำว่า เทวานุกาพ มีความหมายตามศัพท์ว่า “อานุกาพของเทวดา” แต่การกล่าวซ้ำว่า เทวานํ เทวานุกาวิ เป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่ง บทสมาสคือ เทวานุกาพ กลายเป็นศัพท์ที่มีความหมายโดยสามัญทั่วไปว่า “อานุกาพ” จึงต้องเพิ่มคำว่า เทวานํ (ของเทวดาทั้งหลาย) เพื่อเป็นคำขยายของอานุกาพนั้น

ฌ. คำว่า สุตตสฺส สุตตจิวรปฺมาณํ (ขนาดจิ๋วของพระสุตต) บทสมาสว่า สุตตจิวร แม้ควรมีความหมายตามศัพท์ว่า “จิ๋วของพระสุตต” ก็มีความหมายโดยสามัญว่า “จิ๋ว” จึงต้องเพิ่มคำว่า สุตตสฺส เพื่อระบุว่า เป็นจิ๋วของพระสุตต

ดํกัณฺโณภิมณิสารณํชฺชสาฎิกากล่าวว่า

ตทฺธิโต จ สมาสํ จ

วากฺยตฺเตสฺส วิเสสกา

ปลิตฺธิยนตุ สามณฺณ

เตลลํ สุตตจิวร.^{๑๐๑๖}

บทตัทธิตและสมาสเป็นศัพท์ที่มีความหมายพิเศษในรูปวิเคราะห์ แต่ในบทสำเร็จมีความหมายโดยสามัญทั่วไป ดังคำว่า เตลลํ (น้ำมัน), สุตตจิวร (จิ๋ว)

รูปวิเคราะห์ของ รูปรูป ศัพท์ที่กล่าวมาข้างต้นว่า รูปปณํ รูปํ (การแปรปรวน ชื่อว่า รูป), รูปํ เอตสฺส อตฺถิติ รูปํ (รูปที่มีการแปรปรวน ชื่อว่า รูปรูปะ) พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ดังนี้

นิปฺพนฺนรูปํ ปเนตฺถ รูปรูปํ นามาติ ยเตตฺถ อญฺจวิสฺสตีวเฐ รูปเฐ นิปฺพนฺนนฺติ วุตฺตํ รูปํ, ตเทว รูปลกฺขณโยคโต รูปํ. รูปปณํ รูปํ, ตํ เอตสฺส อตฺถิติ ยถา อริสฺสตี.^{๑๐๑๗}

ในคำว่า นิปฺพนฺนรูปํ ปเนตฺถ รูปรูปํ นาม (นอกจากนั้น ในรูปดังกล่าว รูปรูป คือ นิปฺพนฺนรูป) นี้ หมายถึง รูปใดที่เรียกว่า นิปฺพนฺนรูป ชื่อว่า รูปรูป ในรูป ๒๘ ประเภท นิปฺพนฺนรูปนั้นชื่อว่า รูป เพราะประกอบด้วยลักษณะแปรปรวน การแปรปรวน ชื่อว่า

^{๑๐๑๖} มณิสารณํ ๑/๑/๖๖

^{๑๐๑๗} วิสุทธิมหาฎีกา ๒/๔๔๙/๑๒๑

รูป สภาวะแปรปรวนนั้นมีอยู่แก่นิพผันนรูปนั้น เหตุนั้นนิพผันนรูปนั้นชื่อว่า รูปรูปะ ดัง
คำว่า อริสโส (ผู้มีโรคจิตสืดวงทวาร)

คำว่า อริส มาจากรากศัพท์ว่า อริ บทหน้า + สส ธาตุ (หิสาय = เบียดเบียน) + ภิ
ปัจจัยในกัตตุสาธนะ สันสกฤตมีรูปเป็นพยานันตศัพท์ว่า อรุษส มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์อภิธาน-
ฎีกา^{๑๐๑๘} ว่า

- อริ วีย สสติ หิสตติ อริส = โรคที่เบียดเบียนเหมือนศัตรู ชื่อว่า อริสสะ (กัตตุสาธนะ)

คำว่า อริสส มาจาก อริส (โรคจิตสืดวงทวาร) + ณ ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์
ว่า

- อริส เอตสส อตถิติ อริสโส = ผู้มีโรคจิตสืดวงทวาร ชื่อว่า อริสสะ (อัสสัถิตัทธิต)

เมื่อลง ณ ปัจจัย (อ ปัจจัยที่มี ณ เป็นอนุพันธ์) แล้วให้ลง ส อักษรเป็นอาคมท้าย อริส
ศัพท์ จึงได้รูปว่า อริสส การลง ส อักษรเป็นอาคมในเรื่องนี้ มีสาเหตุมาจากสันสกฤตมีรูปว่า อรุษส
ที่มี ส อักษรอยู่ท้าย ซึ่งบาลีมีรูปเป็น อริส ดังนั้น คำว่า อริสส ในบาลีจึงลง ส อักษรเป็นอาคม ซึ่ง
ในสันสกฤตลง ณ ปัจจัยได้รูปเป็นสรันตะว่า อรุษส แล้วลงปฐมาวิภตติได้รูปเป็น อรุสสะ (อ่านว่า
อรุษส) วิธีประกอบรูปศัพท์ อรุสส ดังกล่าวพบในคัมภีร์มูครโพระ (กณฑ์ที่ ๔ सूत्र ४६-४७)

ตั้งข้อความว่า

อริส วุจติ มंसโรโค. ตเมตสส อตถิติ อริสโส, บุคคโล.^{๑๐๑๙}

โรคที่เกี่ยวกับเนื้อชนิดหนึ่งเรียกว่า อริสสะ (โรคจิตสืดวงทวาร) โรคจิตสืดวงทวาร
นั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า อริสสะ คือ บุคคล[ผู้มีโรคจิตสืดวงทวาร]

การที่ท่านนำตัวอย่างว่า อริสส มาเปรียบกับ รูปรูป ศัพท์ก็เนื่องจากรูปทั้งสองไม่
พหุวิสัระหน้า คือ ไม่พหุวิ อ ใน อริสส เป็น อาริสส เหมือนที่ไม่พหุวิสัระ ฐ ใน ฐ ของ รูป
บทหน้า เป็น ไรป ตามปกติแล้วรูปที่ลง ณ ปัจจัยมีผลเพื่อให้พหุวิสัระ อ เป็น อา, อิ อี เป็น เอ
และ อุ ฐ เป็น โอ แต่ในที่นี้ถือว่าเป็นข้อยกเว้นพิเศษที่ไม่พหุวิสัระดังกล่าว ตัวอย่างว่า อริสส ยัง
พบในคัมภีร์สารัตถทีปนีฎีกาว่า

ปีติสุขสพฺพโต จ อตฺถิอตฺถวิเสสวโต อสฺส ฌานสฺส อสฺมึ วา ฌานเติ เอตฺถ
อการโ ทฏฺฐพฺโพ ยถา อริสฺสตี.^{๑๐๒๐}

และพึงทราบ อ ศัพท์ (ณ บัณฑิตที่ประกอบกับสระ อ) ลงท้าย ปีติสุข ศัพท์ใน
ความหมายนี้ว่า ปีติและสุขมีอยู่แก่ฌานนี้ หรือมีอยู่ในฌานนี้ [จึงชื่อว่า ปีติสุขะ (ฌานที่
มีปีติและสุข)] เพราะมีเนื้อความพิเศษคือ อตฺถิ (มีอยู่) ดังคำว่า อริสฺส (ผู้มีโรคริตสีตวง-
ทวาร) [คือ ไม่พฤทธิสระ อี ใน ปี เป็นรูปว่า เปติสุข ด้วยอำนาจของ ณ บัณฑิต
เหมือนที่ไม่พฤทธิสระ อ ใน อริสส เป็นรูปว่า อาริสส]

นอกจากวิสุทธิมรรคมหาภูิกาะกล่าวถึงการลง ณ บัณฑิตในอัสสัถิตัตถิตแล้ว ท่านยัง
กล่าวถึงนัยโดยอ้อมตามหลักภาษาอีกอย่างหนึ่งว่า

รูปคุณโยคโต วา ยถา นิลคุณโยคโต นิลนฺตี.^{๑๐๒๑}

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า รูปรูปะ เพราะประกอบด้วยคุณลักษณะอันแปรปรวน ดังที่
เรียกผ้าว่า นีล (เขียว) เพราะประกอบด้วยคุณลักษณะคือสีเขียว

ตามอธิบายข้างต้นนี้ คำว่า รูป ใน รูปรูป มิได้ลง ณ บัณฑิตในอัสสัถิตัตถิตและ
ความหมายว่า “มีความแปรปรวน” แต่เป็นสำนวนทางภาษาที่มีความหมายว่า “มีความแปรปรวน”
โดยมิได้ลง ณ บัณฑิต การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า คุณูปการะ คือ สำนวนที่กล่าวถึงคุณลักษณะ
แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่มีคุณลักษณะนั้นอีกด้วย คุณูปการะนี้เป็นความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดง
คุณลักษณะ กล่าวคือ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่งที่ผู้พูดกล่าวถึงคุณลักษณะ แต่
เจตนาหมายถึงสิ่งที่มีคุณลักษณะนั้นอีกด้วย เช่น นีล อาเนหิ (จงนำสีเขียวมา) ตามปกติแล้ว
สีเขียวเป็นคุณลักษณะที่เกิดขึ้นโดยปราศจากวัตถุสิ่งของไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้
ก็คือ “จงนำผ้าเขียวมา” ดังนั้น คำว่า นีล แม้จะกล่าวถึงคุณลักษณะคือสีเขียว ก็เจตนาหมายถึง
สิ่งที่มีคุณลักษณะนั้นคือผ้าอีกด้วย จึงเป็นคุณูปการะ

ในกรณีเดียวกัน คำว่า รูป ใน รูปรูป แม้มีความหมายตามศัพท์ว่า “ความแปรปรวน”
ตามรูปวิเคราะห์ว่า รูปรูปํ รูปิ (ความแปรปรวน ชื่อว่า รูปะ) แต่คำนี้ยังมุ่งให้ถึงความหมายว่า
“มีความแปรปรวน” ด้วยคุณูปการะดังกล่าว

ปริจเฉทรูป (รูปกำหนดขอบเขต) คือ อากาศธาตุ

วิการรูป (รูปที่เป็นอาการแปรปรวนของนิปผันนรูป) คือ รูป [๕ อย่าง] ตั้งแต่กาย-
วิญญูติจนถึงกัมมัณฺญาตา

ลักขณรูป (รูปที่เป็นเครื่องหมายของนิปผันนรูป) คือ ชาติริูป [๒], ชรารูป และภังการูป
รูปมี ๔ ประเภทโดยจำแนกตามรูปรูปาทิจตุกกะอย่างนี้

ในรูปดังกล่าว :-

รูปที่เป็นวัตถุ แต่ไม่ใช่ทวาร (เป็นฐานที่ตั้งของจิต แต่ไม่ใช่เหตุเกิดของวิถิจิต) คือ
หทัยรูป [กล่าวคือ เป็นวัตถุ เพราะเป็นที่อาศัยของมโนธาตุและมโนวิญญูณธาตุ แต่ไม่ใช่ทวาร
เหมือนจักขุทวารเป็นต้น ๕ อย่างซึ่งเป็นเหตุเกิดของจิตและเจตสิกอันมีที่อาศัยอื่น คือ ไม่เหมือน
จักขุทวารเป็นต้นที่เป็นเหตุทำให้สัมปฏิจจนจิตเป็นต้นเกิดขึ้น^{๑๐๒๒}]

รูปที่เป็นทวาร แต่ไม่ใช่วัตถุ คือ วิญญูติรูป ๒ [เป็นทวาร เพราะเป็นเหตุเกิดของกรรม
แต่ไม่ใช่วัตถุ เพราะไม่มีจิตตูปาทาทิเกิดขึ้นโดยอาศัยรูปดังกล่าว^{๑๐๒๒}]

รูปที่เป็นทั้งวัตถุและทวาร คือ ปสาทรูป [๕] [กล่าวคือ เป็นที่ตั้งของจักขุวิญญูณ
เป็นต้นที่อาศัยตน และเป็นเหตุเกิดของสัมปฏิจจนจิตเป็นต้นที่อาศัยหทัยวัตถุอื่น]^{๑๐๒๒}

รูปที่ไม่เป็นทั้งวัตถุและทวาร คือ รูปที่เหลือ [๒๐]

รูปมี ๔ อย่างโดยจำแนกตามวัตถุทิจตุกกะอย่างนี้

รูป ๕ ประเภท

[๔๕๐] รูปทั้งปวงนั้นแบ่งออกเป็น ๕ ประเภทอีกโดยจำแนกตามรูปเหล่านี้ คือ เอกขรูป (รูป
เกิดจากเหตุอย่างเดียว), ทวิขรูป (รูปเกิดจากเหตุสอง), ตติขรูป (รูปเกิดจากเหตุสาม), จตุขรูป
(รูปเกิดจากเหตุสี่) และนกุโตนิจาตรูป (รูปไม่เกิดจากปัจจัยใดๆ)

^{๑๐๒๒} วิสุทธิมรรค ๒/๔๔๙/๑๒๑

เอกชรูป (รูปเกิดจากเหตุอย่างเดียว) คือ กรรมชรูป (รูปเกิดจากกรรม) ได้แก่ อินทริย-
รูป [๘] และหทัยวัตถุ, จิตตชรูป (รูปเกิดจากจิต) ได้แก่ วิญญัตติรูป ๒

กรรมชรูปที่กล่าวมาแล้วในข้อ ๔๔๘ หมายถึง กรรมชรูป ๑๘ อย่างที่เป็นกรรมชรูป
แน่นอนและไม่แน่นอน คือ อวินิพโกรูป ๘ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ หทัยรูป ๑ ชีวีตรูป ๑
ปริจเฉทรูป ๑ แต่ในที่นี้กล่าวถึงกรรมชรูปแน่นอน ๙ อย่าง คือ อินทริयरูป ๘ และหทัยวัตถุ

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี^{๑๐๒๓} อธิบายเหตุที่หทัยรูปและอินทริयरูปเป็นที่เกิดจากกรรมเท่านั้น
ดังนี้

หทัยรูปและอินทริयरูป เป็นรูปที่เกิดจากกรรมเท่านั้น มิใช่รูปที่เกิดจากจิตเป็นต้น

ถามว่า : หากเป็นตามนี้ เหตุใดจึงมีข้อความว่า วิปฺปสนฺนานิ โข เต อาวุโส
สาริปุตฺต อินฺทริยานิ, กตเรณ ตฺวํ เอตเรหิ วิหาเรณ วิหฺรสี^{๑๐๒๔} (ท่านสาริบุตรผู้มีอายุ
อินทริยของท่านผ่องใส ท่านเจริญสมาบัติโดยอยู่หรือ)

ตอบว่า : ข้อความนั้นเป็นสำนวนกล่าวโดยระบุถึงความผ่องใสของผิวพรรณอัน
เป็นที่ตั้งของอินทริยอันเกิดจากจิตในสมาบัติ อธิบายว่า รูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ เป็นไป
เกี่ยวเนื่องกัน เมื่อรูปหนึ่งผ่องใสรูปทั้งหมดย่อมผ่องใส เมื่อรูปหนึ่งเหี่ยวแห้งรูปทั้งหมด
ก็ย่อมเหี่ยวแห้ง ส่วนอตุ จิต และอาหารเป็นปัจจัยอุปถัมภ์หทัยรูปและอินทริयरูป ๙
ดังกล่าว

รูปที่เกิดจากกรรมเหมือนดอกอุบลและดอกปทุม กรรมเหมือนเมล็ดของดอก
ส่วนอตุและอาหารเป็นต้นเหมือนโคลนและน้ำ[ที่อุปถัมภ์ดอกอุบลและดอกปทุม]

ทวิชรูป (รูปเกิดจากเหตุสอง) คือ รูปเกิดจากจิตและอตุ [คือ บางขณะเกิดจากจิต
บางขณะเกิดจากอตุ] ได้แก่ สัททายตนะ

๑๐๒๓

ปรมัตถ.ฎีกา ๖/๑๕๘/๒๘๕

๑๐๒๔

ม.อ. ๑๔/๔๓๘/๑๗๘

เมื่อรวมทวิรูป (รูปเกิดจากเหตุสอง) มี ๑ อย่าง คือ สัททพยตนะ, ดิขรูป (รูปเกิดจากเหตุสาม) มี ๓ อย่าง คือ วิการรูป ๓ และจตุขรูป (รูปเกิดจากเหตุสี่) มี ๔ อย่าง คือ ภูตรูป ๔ สี กลิ่น รส โอชา และอากาศธาตุ รวมเป็นจิตตขรูปที่ไม่แน่นอน ๑๓ อย่าง [๑ + ๓ + ๔] และเมื่อรวมกับจิตตขรูปที่แน่นอน คือ วิญญาณรูป ๒ จึงได้จิตตขรูปทั้งหมด ๑๕ อย่าง [๑ + ๓ + ๔ + ๒]

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี^{๑๐๒๕} อธิบายเรื่องนี้ว่า

วิญญาณตริรูปทั้งสอง [คือกายวิญญาณและวจีวิญญาณ] เป็นรูปที่เกิดจากจิตเท่านั้น ดังพระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงรูปเหล่านั้น ในธรรมที่เกิดร่วมกับจิตและธรรมที่คล้อยตามจิต (จิตตสทฏ จิตตานุปริวตติ)^{๑๐๒๖}

ถามว่า : เหตุใดพระอนุรุธาจารย์จึงกล่าวว่า สทโท จิตโตตฺตฺโห (เสียงเป็นรูปที่เกิดจากจิตและอตุ) ความเพียบพร้อมด้วยเสียงเพราะ[กุศล]กรรมพิเศษมีตรัสไว้ในนิคังคสูตรด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า สุวณฺณตา สุสรตา สุสณฺจันํ สุรูปตา^{๑๐๒๗} (ความมีผิวพรรณงาม มีเสียงไพเราะ มีรูปร่างดี มีความงาม ทั้งหมดนั้นได้รับด้วยกุศลนี้) มิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่กรรมดีย่อมก่อให้เกิดสรีระที่มีใจครองอันถึงพร้อมด้วยฐาน (ที่เกิดเสียง เช่น คอ) และกรณี (เครื่องทำเสียง เช่น ท่ามกลางลิ้น) ที่ดำรงอยู่ดี และไม่ถูกรบกวนด้วยลมและเสลดเป็นต้น ความเพียบพร้อมด้วยเสียงที่มีกรรมดีเป็นมูลเหตุ จึงกล่าวว่า มีเสียงไพเราะ โดยนับเข้าในผลกรรม ไม่ใช่กรรมก่อให้เกิดเสียง

ข้อความข้างต้นหมายความว่า จิตเป็นเหตุทำให้เกิดเสียง ไม่ใช่กรรม ถ้าไม่มีจิตที่คิดจะเปล่งเสียงก็จะพูดออกมาไม่ได้ เพราะการเปล่งเสียงเกิดจากเส้นเสียงสั่นไหวกระทบกัน โดยมาจากธาตุดินที่อยู่ในธาตุลมที่เกิดจากจิต (จิตตชวาโย) แล่นขึ้นจากท้องมากระทบกับธาตุดินคือเส้นเสียงทำให้เกิดการสั่นไหวและเกิดเสียงได้ต่อมา ส่วนกุศลกรรมก่อให้เกิดฐานและกรณีที่สมบูรณ์ไม่บกพร่อง เป็นเหตุทำให้เสียงเปล่งออกมาด้วยดี

ดิขรูป (รูปเกิดจากเหตุสาม) คือ รูปเกิดจากอตุ จิต และอาหาร ได้แก่ วิการรูป ๓ มีลหุตาเป็นต้น

๑๐๒๕
ปรมัตถ.ฎีกา ๖/๑๕๘/๒๘๖
๑๐๒๗
ช.ธ. ๒๕/๑๑/๑๓

๑๐๒๖
อภิ.สง. ๓๔/๗๕๕,๗๗๒/๒๑๒

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี^{๑๐๒๘} อธิบายเรื่องนี้ว่า

ถามว่า : พระพุทธองค์ตรัสว่า อุปปาพาทสัสดัตตนิกา เอสา มาณว ปฏิปทา, ยทิทอวิหีสา^{๑๐๒๙} (มาณพ ความไม่เบียดเบียนนี้เป็นปฏิปทาเพื่อความสุขภาพดี) เหตุใดพระอรุณรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า ลหุตาทิตตยํ อุตฺตจิตฺตาทาเรหิ สมฺโภติ (รูปทั้ง ๓ มีความเบาเป็นต้น ย่อมเกิดจากอุตุ จิต และอาหาร) และรูปทั้ง ๓ เหล่านี้เกิดจากเหตุคือความสุขภาพดี ดังพระอรุณรุทธาจารย์กล่าวถึงสมุฏฐานของรูปทั้ง ๓ ว่าเป็นปัจจัยตรงกันข้ามกับความแปรปรวนของธาตุที่กระทำความหนักเป็นต้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : รูปที่เกิดจากกรรมมีความเบา อ่อน และเหมาะสมแก่กิริยาโดยปกติเหมือนน้ำมันที่หุงร้อยครั้งแล้วใสในน้ำ จะไม่เปลี่ยนแปลงจากสภาพเบาเป็นต้นโดยเฉพาะเนื่องจากมีความเป็นปัจจุบันโดยระยะกาลเดียวในภพหนึ่ง คัมภีร์ยมกจึงแสดงกาลของรูปที่เกิดจากกรรมด้วยความเป็นปัจจุบันโดยระยะกาล (อัทธابัจจุบัน) ที่กำหนดขอบเขตด้วยการปฏิสนธิและจุติ แต่จิตมีสภาพต่างกันในขณะที่หลากหลายด้วยอำนาจของนิเวรณต่างๆ หรือโดยเนื่องกับสุข ทุกข์ ความปิติโสมนัส ความสงบ ความเลื่อมใส และปัญญาเป็นต้น เช่นเดียวกัน ทั้งอุตุและอาหารก็ประกอบด้วยสภาพต่างกันโดยจำแนกเป็นความเหมาะสมหรือความไม่เหมาะสม ด้วยเหตุนั้น รูปที่เกิดจากจิต อุตุ และอาหารทั้ง ๓ จึงประกอบด้วยความเปลี่ยนแปลงต่างๆ โดยจำแนกเป็นความหนักหรือความเบาเป็นต้นในขณะต่างๆ เนื่องจากรูปทั้ง ๓ อย่างมีระยะกาลเป็นสันตติปัจจุบัน (ปัจจุบันต่อเนื่อง) ดังคัมภีร์ยมกแบ่งกาลของรูปที่ไม่เกิดจากกรรมด้วยขณะปัจจุบัน (ปัจจุบันที่กำลังเกิดขึ้น) ในปวัตติกาล

ถามว่า : พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กมฺมวิปากชา อาพาธา^{๑๐๓๐} (โรคที่เกิดจากผลกรรมมีอยู่) และเมื่อมีโรคที่เกิดจากกรรมแล้ว ความเบาเป็นต้นที่เกิดจากกรรมซึ่งทำให้โรคหายไป ฟังมิได้ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่ฟังกล่าวอย่างนั้น อุปปีฬกรรมและอุปฆาตกรรมที่ทำให้เกิดโรค

^{๑๐๒๘} ปรมัตถ.ฎีกา ๖/๑๕๘/๒๘๖

^{๑๐๓๐} อง.ทสก. ๒๔/๖๐/๘๘

^{๑๐๒๙} ม.ญ. ๑๔/๒๙๑/๒๖๔

ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานในสรีระนี้ ได้รับวิบัติโดยภูมิ กาลเวลา และความเพียร อันทำให้ธาตุที่เกิดจากอตุมีปฐวีธาตุเป็นต้นกับทั้งลมและน้ำดีเป็นต้นภายในร่างกายแปรปรวน จึงก่อให้เกิดโรคต่างๆ ได้ เมื่อรูปที่มีอตุเป็นสมุฏฐานแปรปรวน รูปอื่นก็ล้อยตามรูปดังกล่าว [คือ รูปที่เกิดจากกรรม จิต และอาหารก็แปรปรวนเช่นกัน] ดังพระผู้มีพระภาคตรัสเหตุที่รูปธรรมแปรปรวนมีอตุเป็นเหตุหลักด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า สีเตนปิ รูปุปติ, อุณฺเณนปิ รูปุปติ, ชิคฺฉณายปิ รูปุปติ, ปิปาสาयปิ รูปุปติ^{๑๐๓๑} (ย่อมแปรปรวนเพราะเย็นบ้าง ร้อนบ้าง หิวบ้าง กระหายบ้าง)

ด้วยเหตุนี้ จึงไม่มีโรคที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานอย่างเดียวที่ทำให้เกิดความเบาเป็นต้นได้

ผู้เกิดจากกรรมที่ไม่เบียดเบียน[เมตตาและกรุณา] ย่อมเป็นผู้มีสุขภาพดีในภพที่เกิดเพราะห่างไกลยิ่งจากอุปปีฬกรรมเป็นต้น และอวัยวะทางสรีระก็ดำรงมั่นคงดี ถูกทำให้แปรปรวนได้ยาก ดังพระผู้มีพระภาคได้ทรงหมายเอาข้อความนี้แล้วตรัสว่า อปฺปา-พาสํวตฺตนิกา เอสา มาณว ปฏฺฐิพา, ยทิทํ อวิหีสา^{๑๐๓๒} (มาณพ ความไม่เบียดเบียนนี้เป็นปฏฺฐิพาเพื่อควมมีสุขภาพดี)

พระดำรัสนี้มีได้ตรัสไว้ว่าความเบาเป็นต้น ๓ อย่างที่ทำให้สุขภาพดีเป็นรูปเกิดจากกรรม รูปเหล่านี้จึงแสดงไว้ในรูปที่ไม่เกิดจากกรรมในรูปกัณฑ์ในคัมภีร์ธรรม-สังคณี]^{๑๐๓๓}

จตุชรูป (รูปเกิดจากเหตุสี่) คือ รูปเกิดจากกรรมเป็นต้น ๔ อย่าง ได้แก่ รูปที่เหลือ[คือ ภูตรูป ๔ สี กลิ่น รส โอชา และอากาศธาตุ] ยกเว้นลักขณรูป [คือ ขาติ ขรา และมรณะ]

เมื่อรวมจตุชรูป ๔ เข้ากับติชรูป ๓ จึงเป็นอาหารชรูป ๑๒ อย่าง และเมื่อรวมเสียงที่เกิดจากอตุ (อตุขสัททะ) จากทวิชรูปเข้าในรูป ๑๒ ข้างต้น จึงเป็นอตุชรูป ๑๓ อย่าง

๑๐๓๑ ส.ข. ๑๗/๗๙/๗๑

๑๐๓๓ อภิ.ส. ๓๔/๗๔๙/๒๐๙

๑๐๓๒

ม.ญ. ๑๔/๒๙๑/๒๖๔

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี^{๑๐๓๔} อธิบายเรื่องนี้ว่า

รูปกลาปมีอยู่มากมายแม้ในปรมาณูหนึ่ง เมื่อรูปกลาปที่เกิดจากเหตุ ๔ เป็นไป โดยความเป็นกลุ่ม อากาสธาตุที่เป็นช่องว่างของรูปกลาปย่อมปรากฏ ดังนั้น พระอนุ-
รุธอาจารย์จึงรวมอากาสธาตุไว้ในรูปที่เกิดจากเหตุ ๔

นกุโตะจิชาตรูป (รูปไม่เกิดจากปัจจัยใดๆ) คือ ลักษณะรูป เพราะการเกิดขึ้นของความ
เกิด[คืออุปจยรูปและสันตติรูป]หาไม่ และรูปอีกสองอย่างอื่น[คือขรตาและอนิจจตา]ก็เป็นเพียง
ความเสื่อมโทรมและพินาศไปของรูปที่เกิดขึ้นแล้ว

คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกาอธิบาย^{๑๐๓๕} เรื่องนี้โดยย่อ ดังนี้

[พระพุทธเจ้าทรงแสดงว่า] ลักษณะรูปย่อมไม่เกิดจากสมุฏฐานใดๆ เพราะลักษณ-
รูปเหล่านั้นเป็นเพียงสภาวะ คือ เพราะไม่มีลักษณะมีการเกิดขึ้นเป็นต้นของตนโดย
ปราศจากสภาวะ ของ[นิปผันน]รูปที่กำลังเกิดขึ้นเป็นต้น คือ ของ[นิปผันน]รูปที่กำลัง
เกิดขึ้น เสื่อมลง และดับไป กล่าวคือ ลักษณะรูปมีการเกิดขึ้นเป็นต้นมีอยู่แก่จักขุประสาท
เป็นต้นที่ประกอบกับการเกิดขึ้นเป็นต้น แต่ไม่มีแก่การเกิดขึ้นเป็นต้น ถ้าการเกิดขึ้น
เป็นต้น[ที่ ๒] ฟังมีได้แก่การเกิดขึ้นเป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนั้นก็ไม่อาจจบสิ้นได้ [คือ การ
เกิดขึ้นเป็นต้นที่ ๒ ฟังมีลักษณะของการเกิดขึ้น เสื่อมลง และดับไป การเสื่อมลงฟังมี
ลักษณะของการเกิดขึ้น เสื่อมลง และดับไป การดับไปฟังมีลักษณะของการเกิดขึ้น เสื่อม
ลง และดับไปเช่นกัน ดังนี้เป็นต้น]

คำว่า ลกขณรูป ปน นกุโตะจิชาต (นกุโตะจิชาตรูป คือ ลักษณะรูป) หมายความว่า
ว่า ลักษณะรูปไม่เกิดขึ้นจากสมุฏฐานใดๆ และได้เกิดขึ้นเอง เพราะไม่มีรูปที่เกิดขึ้น
เองโดยสิ้นเชิงโดยปราศจากเหตุ

ถามว่า : ข้อความที่กล่าวว่า ลักษณะรูปย่อมไม่เกิดขึ้น จะฟังรู้ได้อย่างไร ?

^{๑๐๓๔} ปรมัตถ.ฎีกา ๖/๑๕๘/๒๘๗

^{๑๐๓๕} วิภาวินี ๖/๔๔/๒๘๔

ตอบว่า : ฟังรู้ได้ เพราะลักษณะรูปดังกล่าวไม่มีลักษณะ[คือ อุปาทะ ฐิติ และ รั้งคะ] กล่าวคือ ลักษณะรูปมีการเกิดขึ้นเป็นต้นมีอยู่แก่รูปายตนะเป็นต้นที่มีการเกิดขึ้น แต่ไม่มีแก่ลักษณะรูปมีการเกิดขึ้นเป็นต้น ดังนั้น จึงทราบข้อความนี้ว่า ลักษณะรูปมีการเกิดขึ้นเป็นต้นย่อมไม่เกิดขึ้น

บุคคลพึงกล่าวทั่วว่า ลักษณะรูปมีการเกิดขึ้นเป็นต้นย่อมมีได้แก่ลักษณะรูปมีการเกิดขึ้นเป็นต้น ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะหากเป็นเช่นนั้นก็ไม่อาจจบสิ้นได้ กล่าวโดยละเอียดว่า ถ้าการเกิดขึ้นเป็นต้นมีลักษณะคือการเกิดขึ้นเป็นต้นได้ แม้การเกิดขึ้นเป็นต้น[ที่ ๒] เหล่านั้นก็พึงมีการเกิดขึ้นเป็นต้นได้ และแม้การเกิดขึ้นเป็นต้น[ที่ ๓] เหล่านั้นก็พึงมีการเกิดขึ้นเป็นต้นได้เช่นกัน จึงไม่อาจจบสิ้นได้ ดังนั้น ข้อความว่า ลักษณะรูปย่อมไม่เกิดขึ้น จึงกล่าวไว้ถูกต้อง ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า น หิ อุปปาตสฺส อุปปาโท อตฺถิ, อุปฺปนฺนสฺส จ ปริปากฺกเกตฺตํ อิตฺรทวํ (เพราะการเกิดขึ้นของความเกิด [คืออุปจยรูปและสันตติรูป]หาไม่มี และรูปอีกสองอย่างอื่น[คือชราและ อนิจจตา]ก็เป็นเพียงความเสื่อมโทรมและพินาศไปของรูปที่เกิดขึ้นแล้ว)

ความหมาย[ของรูปอีกสองอย่าง]คือ ชราและมรณะ ในพากย์นั้น คำว่า อุป-ปาโท นตฺถิ (ความเกิดหาไม่มี) นี้แสดงว่าการเกิดขึ้นไม่มีชราและมรณะ และท่านแสดงว่าชราและมรณะก็ไม่มีการเกิดขึ้นด้วยคำว่า มตฺต (เพียง) เพราะเมื่อไม่มีการเกิดขึ้น ชราและมรณะจะมีจากไหน^{๑๐๓๖}

ในพระบาลีเป็นต้นว่า

รูปายตฺนํ สทฺทายตฺนํ คณฺธายตฺนํ รสายตฺนํ โผฏฺฐพฺพายตฺนํ อากาสธาดุ อาโปธาดุ รูปสฺส ลหฺตฺตา, รูปสฺส มุทฺตฺตา, รูปสฺส กมฺมณฺณตฺตา, รูปสฺส อุปฺจโย, รูปสฺส สนฺตติ, กพฺพีการโ อหาโร, อิเม ธมฺมา จิตฺตสมุฏฺฏาณา.^{๑๐๓๗}

รูปายตนะ สทฺทายตนะ คณฺธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาส-ธาดุ อาโปธาดุ ความเบาของรูป ความอ่อนของรูป ความควรใช้งานของรูป การเกิดขึ้นของรูป การสืบทอดของรูป และกพพีการอาหาร ธรรมเหล่านี้เกิดจากจิต

๑๐๓๖ วิสุทธิมรรค ๒/๔๕๐/๑๒๒-๒๓

๑๐๓๗ อภ.สง. ๓๔/๑๒๐๑/๒๗๗

พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้ชาติรูปเกิดจากเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง ฟังทราบว่าการอนุญาตนั้นมีได้เพราะพบเหตุทำให้เกิดรูปในขณะที่หน้าที่[ก่อให้เกิดรูป]มีกำลังอยู่

ท่านกล่าวว่า ยมปิ (พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้ชาติรูปเกิดจากเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง) เป็นต้นเพื่อเฉลยคำถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น การตรัสว่าชาติรูปเกิดจากเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมมีได้อย่างไร

ในพากย์นั้น คำว่า กิจจานุภาวกฺขณํ ทิฏฺฐตฺตา (เพราะพบเหตุทำให้เกิดรูปในขณะที่หน้าที่[ก่อให้เกิดรูป]มีกำลังอยู่) หมายความว่า จิตเป็นต้นเหล่าใดที่เป็นเหตุปัจจัยอันก่อให้เกิดรูปมีรูปายตนะเป็นต้นมีอยู่ เมื่อเหตุปัจจัยเหล่านั้นก่อให้เกิดรูปดังกล่าว ในขณะที่หน้าที่[ก่อให้เกิดรูป]มีกำลังอยู่ ซึ่งปรากฏด้วยความเป็นเหตุปัจจัยของรูปที่ไม่ปราศจากความขวนขวาย ในพระบาลีจึงทรงอนุญาตว่าชาติรูปเกิดขึ้นได้จากเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งตามเวไนยชน[ผู้ฟังธรรม]โดยหมายถึงการที่ธรรมทั้งหลายมีรูปายตนะเป็นต้นที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ปรากฏด้วยความเป็นอาการพิเศษ[คือการเกิดขึ้น] เหมือนที่ทรงอนุญาตวิญญูติรูปว่ามีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นต้น

สรุปความในเรื่องนี้คือ รูปเป็นต้นพึงเกิดขึ้นด้วยธรรมที่เป็นเหตุปัจจัยเหล่าใด รูปเป็นต้นที่ปรากฏในขณะถึงความเป็นเหตุปัจจัยของธรรมที่เป็นเหตุปัจจัยเหล่านั้น ไม่ปรากฏก่อนและหลังจากขณะนั้น ย่อมถูกรู้ว่าเกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยเหล่านั้น จันใด แม้ชาติก็ฟังทราบเหมือนอย่างนั้น

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น ชาติรูปพึงเกิดขึ้นจากเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งโดยตรงได้ แต่เหตุใดจึงกล่าวว่า “ตามเวไนยชน[ผู้ฟังธรรม]”

ตอบว่า : ไม่ควรเข้าใจอย่างนั้น เพราะชาติรูปมีได้ด้วยความเป็นอาการพิเศษของธรรมที่กำลังเกิดขึ้น กล่าวคือ ถ้าชาติรูปพึงมีได้เหมือนปรมัตถธรรม[คือจิต เจตสิก และนิปผันนรูป] ชาติรูปนั้นก็อาจเกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งได้โดยตรง แต่มิได้ปรากฏเช่นนั้น ที่แท้แล้วชาติรูปปรากฏด้วยความเป็นอาการพิเศษ[ของปรมัตถธรรม] ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า “ตามเวไนยชน[ผู้ฟังธรรม]”

ได้ยินมาว่า เทวดาและพรหมผู้ฟังธรรมในกาลนั้นดำริว่า ชาติรูปนี้เป็นเหตุเกิด

เบื้องต้นของปรมัตถธรรมทั้งหมด และได้เกิดจากเหตุปัจจัยใด ๆ เองเหมือนประภค (การประชุมกันของสุข ทุกข์ และโมหะที่เรียกว่า สัตตะ ระชะ และตมะ ที่ดำเนินไป สม่่าเสมอกันในอาตมัน) ของเจ้าลัทธิประภค แต่พระศาสดาจะกำจัดความเข้าใจผิด ดังกล่าวของพวกเขา จึงทรงแสดงว่าชาติริูปจำแนกออกเป็น ๒ ประการ คือ อุปจยะ และสันตติ และเกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่มิได้ทรงแสดงชราและมรณะ เพราะไม่พบชราและมรณะในขณะที่ธรรมที่เป็นเหตุปัจจัยทำหน้าที่อย่างมีกำลัง

ถามว่า : ถ้าอย่างนั้น เหตุใดจึงตรัสไว้[ในพระสูตร]ว่า ชรามรณํ ปฏิจุสมุป-
ปนํ (ความแก่และความตายเกิดขึ้นอาศัยเหตุปัจจัย)

ตอบว่า : เมื่อธรรมที่อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้นเหล่านั้นมีอยู่ ชราและมรณะจึงมี
ได้ แต่เมื่อไม่มีธรรมดังกล่าว ชราและมรณะก็มีไม่ได้ เพราะเป็นสภาวะเสื่อมลงและ
ดับไปของธรรมที่อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น เป็นความจริงที่ธรรมซึ่งยังไม่เกิดขึ้นย่อมไม่
เสื่อมลงหรือดับไป ดังนั้น จึงตรัสไว้ในพระสูตรทั้งหลายโดยอ้อมว่า ชรามรณํ ปฏิจุ-
สมุปปนํ (ความแก่และความตายเกิดขึ้นอาศัยเหตุปัจจัย) โดยหมายถึงการมีชาติริูป
เป็นเหตุปัจจัย^{๑๐๓๘}

คัมภีร์อภิธัมมัตถวินิฎฐิกา^{๑๐๓๙} อธิบายเรื่องที่ชาติริูปเกิดจากเหตุปัจจัย ดังนี้

อนึ่ง การที่ชาติริูปเกิดจากเหตุปัจจัยบางอย่าง มีอนุญาตไว้ในพระบาลีว่า รูปา-
ยตนํ ๗๒๗ กพพิกาโร อาหาโร. อิมะ ธมฺมา จิตฺตสมุฏฺฐานา (รูปายตนะ ... และกพพิ-
การาหาร ธรรมเหล่านี้เกิดจากจิต) แม้ข้อนี้เพียงทราบว่ามีอนุญาตไว้โดยหมายถึงการ
ปรากฏโดยความเป็นอาการพิเศษของธรรมที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ในขณะที่รูปซึ่งไม่ปราศจาก
ความชวนชวายเป็นเหตุปัจจัยเมื่อมีเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดรูปทำให้รูปบังเกิดขึ้น

ข้อนี้หมายความว่า เมื่อเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดรูปมีกรรมเป็นต้นกำลังปรากฏอยู่ ชาติริูป
คืออุปจยะและสันตติย่อมบังเกิดขึ้น ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสโดยอ้อมว่าชาติริูปเกิดจากเหตุ ๔
เรียกว่า จตุชรูป

^{๑๐๓๘} วิสุทธิมรรคาภิญา ๒/๔๕๐/๑๒๓-๒๔

^{๑๐๓๙} วิกาวินี ๖/๔๔/๒๘๔

คัมภีร์อภิธัมมัตถวินิภาวีนีฎีกา^{๑๐๔๐} อธิบายเรื่องที่ชรารูปและอนิจจตารูปเกิดจากเหตุ-
ปัจจัย ดังนี้

แม้ในพระดำรัสว่า ชาตติ กิขเว อนิจจา สงขตา ปฏิจุสมุปปนา (กิขะทั้งหลาย
ความเกิดไม่เที่ยง มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง เกิดขึ้นอาศัยเหตุปัจจัย), ชรามรณ กิขเว อนิจ-
สงขต ปฏิจุสมุปปนา (กิขะทั้งหลาย ความแก่และความตายไม่เที่ยง มีเหตุปัจจัย
ปรุงแต่ง เกิดขึ้นอาศัยเหตุปัจจัย) [พระผู้มีพระภาคตรัสการมีเหตุปัจจัยปรุงแต่งและการ
เกิดขึ้นอาศัยเหตุปัจจัย] เพราะเป็นลักษณะของธรรมที่เกิดขึ้นอาศัยเหตุปัจจัย ทั้งหมดนี้
เป็นพุทธานิยายในพระดำรัสนี้ ดังโบราณจารย์กล่าวว่า

ปาเจ กุโตจิ ชาตตต

ชาตติยา ปริยายโต

สงขตานํ สภาวตฺตา

ตีสฺส สงขตโตทิตา.

ในพระบาลี [รูปกัณฑ์] ตรัสโดยย่อว่าชาตติรูปเกิดได้จากเหตุบางอย่าง
ในพระบาลี [พระสูตร] ตรัสว่า ธรรมทั้ง ๓ (คือ ชาตติ ชรา และอนิจจตา) เป็น
สังขตธรรม เพราะเป็นสภาวะของสังขตธรรมทั้งหลาย

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี^{๑๐๔๑} อธิบายเรื่องนี้ ดังนี้

แม่อนิพผันรูปทั้งหมดจะไม่เกิดจากเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ลักษณะรูป
แตกต่างจากอนิพผันรูปอื่นที่ปรากฏด้วยเหตุปัจจัยคือจิตเป็นต้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า
ลกฺขณรูปานิ น กุโตจิ ชานนฺติ (ลักษณะรูปไม่ได้เกิดจากสมุฏฐานใดๆ)

คำว่า ชายมานาทิรูปานํ (รูปที่เกิดขึ้นเป็นต้น) คือ รูปกลาปที่เกิดขึ้น เสื่อมลง
และดับไปอยู่

คำว่า สภาวตฺตา (เพราะเป็นเพียงสภาวะ) มีความหมายว่า เพราะเป็นเพียง
ลักษณะสภาวะคือความเกิด ความแก่ และความตาย

ในเรื่องนี้ พระดำรัสว่า รูปที่มีอยู่เป็นสมุฏฐาน และรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน มี
ตรัสไว้ในคัมภีร์ปฏิฐานเท่านั้น ไม่พบในรูปกัณฑ์[แห่งคัมภีร์ธรรมสังคณี]

^{๑๐๔๐} วินิภาวีนี ๖/๔๔/๒๘๔

^{๑๐๔๑} ปรมัตถ.ฎีกา ๖/๑๕๘/๒๘๗-๘๘

ถามว่า : ในพระบาลีมีตรัสความชราของรูปและความไม่เที่ยงของรูปว่าไม่เกิดจากสมุฏฐานใดๆ จึงควรจะถือเอารูปเหล่านั้นว่าเป็นรูปที่ไม่เกิดจากสมุฏฐานใดๆ แต่การเกิดขึ้นของรูปและการดำเนินไปของรูป มีตรัสไว้ว่าเป็นรูปที่เกิดจากสมุฏฐาน แม้ในคัมภีร์อรรถกถาก็กล่าวกรรมชรูป ๒๐ จิตตชรูป ๑๗ อุตฺตชรูป ๑๔ และอาหารชรูป ๑๓ พร้อมด้วยรูปทั้งสองเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้จึงไม่ควรกล่าวว่ารูปเหล่านั้นมิได้เกิดจากสมุฏฐานใดๆ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ความชวนชวยในการก่อให้เกิดรูปของเหตุปัจจัย[นั้น]ย่อมแผ่ไปในขณะที่รูปกำลังเกิดขึ้นอยู่ มิได้แผ่ไปหลังจากนั้น การเกิดขึ้นและการดำเนินไปของรูปที่มีอยู่ในขณะนั้นจึงควรแสดงว่าเกิดด้วยเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ความชราและความไม่เที่ยงของรูปมิใช่เช่นนั้น ด้วยเหตุนี้ ในพระบาลีและอรรถกถาจึงรวมรูปสองอย่างแรกไว้ในรูปที่เกิดจากเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง

ธรรมที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้นในเมื่อมีเหตุปัจจัย ไม่เกิดขึ้นในเมื่อไม่มีเหตุปัจจัย แต่ธรรมที่เกิดแล้วย่อมไม่มีการเสื่อมดับไปในเมื่อมีเหตุปัจจัย หรือไม่เสื่อมไม่ดับไปในเมื่อไม่มีเหตุปัจจัย ความเป็นไปของรูปสองอย่างแรกจึงเนื่องด้วยเหตุปัจจัยโดยแท้ แต่ความเป็นไปของรูปสองอย่างหลังไม่เนื่องด้วยเหตุปัจจัย ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงรวมรูปสองอย่างแรก[คืออุปายะและสันตติ]ไว้ในรูปที่เกิดจากสมุฏฐาน และไม่รวมรูปสองอย่างหลัง [คือ ชรตาและอนิจจตา]ไว้ในรูปที่เกิดจากสมุฏฐานด้วยประการฉะนี้ ดังพระพุทธดำรัสในพระสูตรว่า

ชรามรณํ ภิกฺขเว สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนํ.^{๑๐๔๒}

ภิกษุทั้งหลาย ความแก่และความตายมีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง เกิดขึ้นอาศัยเหตุปัจจัย

พึงทราบพระดำรัสที่ว่าตรัสไว้โดยปริยาย คือ เมื่อมีความเกิด ความแก่และความตายทั้งสองย่อมปรากฏ แต่เมื่อความเกิดไม่มี ความแก่และความตายย่อมไม่ปรากฏ ส่วนคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะกล่าวว่า รูปทั้ง ๔ ไม่เกิดจากสมุฏฐานใดๆ เพราะ

๑๐๔๒ ส.นิ. ๑๖/๒๐/๒๖

ดำริว่า รูปทั้ง ๔ เหล่านี้ไม่มีอาการพิเศษ เนื่องด้วยเหตุปัจจัยต่างๆ มีจิตเป็นต้นเหมือน
กับอนิปผันรูปอื่นตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ถึงอย่างนั้น คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ก็คล้าย
กับล่องเลยนัยแห่งพระบาลีที่สำคัญกว่า ดังนั้น จึงสมควรรวมการเกิดขึ้น (อุปจยะ) และ
การดำเนินไป (สันตติ) ของรูปไว้ในรูปที่เกิดจากสมุฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง

จบคำอธิบายรูปขันธ์พอเป็นสังเขปดังนี้

ดรรชนี

ก	หน้า	ก	หน้า
ก			
ก		การเกิดปัญญา	๑๖๔
กพพีการอาหาร	๒	การเข้ามานตามลำดับกสิน	๑๗๑, ๒๙๒
กพพีกาหาร	๕๘๕	การเข้าปาทกมาน	๒๓๗
กรรมกัตตา	๔๙	การเดินตั้งแต่การยกเท้า	๑๓๐
กรรมฐาน ๑๐	๑๔๒	การตามรู้รูปนาม	๔๔๓
กรรมมี ๔ อย่าง	๓๖๖	การถือนิสสัย	๒๙๓
กรีสะ(มาตราตวง)	๒๑๐	การเนรมิต	๒๕๗
กัป ๔	๓๗๘	การบริโภค	๑๔
กัมมชรูป	๖๐๒	การบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้า	๔๖๑
กัมมัญญตารูป	๕๗๐	การปฏิเสธ	๓๐๘
กายคตาสติกรรมฐาน	๒๕๐	การประกอบของศัพท์	๑๕๓
กายทุจริต	๓๙๙	การเป็นเหตุอุปถัมภ์	๑๒๔
กายประสาท	๕๑๗	การแปดเปื้อน	๒๐
กายพินาส	๔๐๗	การผุดขึ้นหรือดําลงในแผ่นดิน	๒๙๕
กายวิญญูติ	๕๕๙	การฝึกจิตด้วยวิธี ๑๔ อย่าง	๑๖๙, ๑๗๕
การกำหนดครั้ง	๑๐	การพิจารณาการไป	๑๐
การกำหนดธาตุ ๔ ในโกฏฐาสะ	๖๕, ๘๑	การว่าร้ายพระอริยะ	๔๐๐
การกำหนดลักษณะแข็งเป็นต้น	๘๐	การแสดงความเห็น	๓๔๓
การเกิดขึ้นของทิพพจักขุญาณ	๔๑๓	การแสวงหา	๑๓

ข-ค	หน้า	ค-ด	หน้า
การใส่ใจโดยสมุฏฐาน	๑๐๕	โคจรรูป	๕๐๗, ๕๔๔
การหลั่งออก	๑๘	ชมราวาส	๑๔๘
กำเนิด ๔	๓๘๓	ฆานประสาท	๕๑๓
กิเลสทำให้จิตเศร้าหมอง	๑๘๘	จ-ฉ-ช-ญ	
กิเลสที่เกิดแก่ภิกษุ ๑๙ จำพวก	๑๘๖		
ข-ค-ฌ			
		จกขุ	๓๙๓
		จตุธัตถวัตถาน	๒๔
ขนมกุมมาส	๑๔	จักขุประสาท	๕๑๑, ๕๔๐
ชั้น ๕	๔๘๑	จำแนกโกฏฐาสะ	๔๒, ๙๑
ชั้นนินทเทส	๔๒๙	จิตตชรูป	๖๐๔
คติปัจจาคติกวัตร	๔๕๗	จิตที่ประกอบด้วยองค์ ๘	๑๘๔
คติ ๕	๓๘๔	จุตูปปาตญาณ	๓๘๗
ครุที่เป็นลหุ	๒๕๓	เจโตปริยญาณ	๓๓๘, ๓๔๑
ความดับทุกข์	๑๖๓	เจโตปริยญาณในอารมณ์ ๘	๔๑๘
ความแปรปรวน	๔๙๑	ฉัพพคูปেকขา	๒๐๒
ความไม่หวั่นไหว	๒๓๕	ชตรารูป (รูปชรา)	๕๘๒
ความสามารถในการระลึก	๓๕๕	ชาติรูป	๕๗๙, ๖๒๔
ความหมายของรูป	๔๘๘	ชาวอุตตรกุรุทวีป	๒๖๙
ความหมายของศัพท์	๘๔	ชีวหาประสาท	๕๑๔
ความเห็นของบางคน	๔๒๒	ชีวิตินทรีย์	๕๕๒
คันธารมณ	๕๔๖	ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลก	๓๑๖
คันธารวิชชา	๒๑๒	ญะยธรรม ๕	๔๓๓
คัมภีร์อรรถกถาต่างๆ	๕๓๑	ด-ต-ท-ธ-น	
คำว่า ปาฬิ หรือ ปาลี	๔๖๔		
คำอธิบายศัพท์ในพระบาลี	๒๑๙, ๓๒๑	ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์	๓๐๒

ด-น	หน้า	น-ป	หน้า
เดินบนน้ำโดยที่น้ำไม่แยก	๒๙๘	นิรุตติบัญญัติสัมภิตา	๔๕๒
ตัวอย่างภาษาอรรธมคธี	๔๗๒	นิวตฤตา	๓๕๑
ติชรูป	๖๑๙	เนกขมม ศัพท	๒๑๙
เตโชธาตุ	๕๐๐, ๕๐๓	บ-ป-จ-ฉ	
เตโชธาตุ	๓๔, ๔๗, ๕๓		
ทวาร ๕	๕๔๔	บทขยายหรือวิเสสนะ	๒๙๙
ทศพลญาณ ๑๐	๔๗๗	บทลักษณะ	๑๘๒
ทางบรรลุลุสสังขตธรรม	๒๒๗	บาทฐาน ๔	๒๒๔
ท้าวมหาพรหม	๒๗๒	ปิกณเทศนา	๕๒๔
ท่าของน้อยให้มาก	๓๒๐	ปฏิภาณบัญญัติสัมภิตา	๔๕๓
ท่าของอ่อยให้ไม่อ่อย	๓๒๑	ปฏิสัมภิตาแก้ล้าด้วยเหตุ ๕	๔๕๔
ทิววิสุทธิ	๓๙๔	ปฏิสัมภิตาญาณ ๔	๔๕๓, ๔๗๗
ทิพจักขุญาณในอารมณ์ ๔	๔๒๖	ปฐวีธาตุ	๔๙๙, ๕๐๒
ทิพโสตญาณในอารมณ์ ๔	๔๑๘	ปฐวีธาตุ	๒๗, ๖๐
ทิพโสตธาตุ	๓๓๔	ปัทมฐาน	๑๐๕
ทิพย์	๓๓๔	ปมาณ ศัพท	๒๙๐
ทิพ ศัพท	๓๘๙	ปรมาณู	๙๒
ทิว ธาตุ	๓๙๑	ปรสตุตัน	๓๔๐
ธรรมที่มีกำลัง	๑๘๕	ประโยชน์สำคัญของอรรถกถา	๕๒๙
ธรรมบัญญัติสัมภิตา ๕	๔๒๙	ประวัติคัมภีร์อรรถกถา	๕๒๔
ธาตุ ๔	๕๘, ๘๘, ๑๒๐, ๑๒๘	ปริจเฉทรูป(อากาศธาตุ)	๕๖๗
นุกุโธจิชาตรูป	๖๒๒	ปริพจนา	๔๕๖
นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศ	๒๙๙	ปริสุทเธ ศัพท	๑๘๑
นันทโปปนันทนาคราช	๓๑๐	ปสาทรูป	๕๐๖, ๕๓๔
นิทสนะ	๖๐๑	ปัจจุบัน ๓	๔๑๙

ป-ภ	หน้า	ภ-ร	หน้า
ปัจจุบันฐาน	๑๐๔	ภาษามคธ	๔๖๑
ปัญญา ๘ อย่าง	๑๖๓	ภาษาமாகธิ	๔๖๙
ปัญญาคืออะไร	๔๓๐	ภุ และ กร ธาตุ	๒๕๙
ปัญญาโดยความหมายอะไร	๔๓๑	มลทิน	๓๓๒
ปัญญามี ๒ อย่าง	๔๓๕	มหัคคตจิต	๓๔๘
ปัญญามี ๓ อย่าง	๔๓๗	มหาภูต	๑๐๗, ๑๑๒
ปัญญามี ๔ อย่าง	๔๔๖	มหาภูต(ภูตรูป)	๔๙๕, ๕๑๐
ปาฏิทิกะ	๘๖	มันสมอง	๔๔
ปาฏิหาริย์	๒๖๖, ๒๗๐	มาตราตวง	๙๖
ปาฬิภาสา	๔๖๖	มาตราวัด	๒๗๕
ปุคคละ	๓๔๐	มิทรรูป	๕๘๘
ปุพเพนิวาสญาณในอารมณ ๘	๔๒๔	มุตรูป	๕๐๗
ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ	๓๕๐	มุกตารูป	๕๗๐
ปฐิสินทรี	๕๕๑	มุตร	๔๔
		มูลเหตุ ๑๖	๒๓๑
พ-พ-ภ-ม		แม่น้ำใหญ่ ๕ สาย	๓๖๗
ผู้มีมิจฉาทิฏฐิ	๔๐๓	โมมุหจิต	๓๔๕
ผู้ระลึกชาติก่อน ๖	๓๕๔		
พระเจ้าอยู่หัวปรียทรรสี	๔๗๓	ย-ร-ฤ	
พระโพธิสัตว์โดยพระนาม	๓๗๕	ยถากัมมุปกญาณ	๓๙๗
พลรูป	๕๙๑	ยถากัมมุปกญาณในอารมณ ๕	๔๒๘
พึงเจริญปัญญาอย่างไร	๔๗๘	ยักษณี	๒๐๗
พุทฺธเขต ๓	๓๖๒	รสะ	๑๐๓
ภัยของอาหาร	๔	รสารมณ	๕๔๖
ภาวรูป	๕๐๘, ๕๔๘	ระดับของปฏิสัมภิกา ๒	๔๕๓

ม-ฤ	หน้า	ฤ-ว	หน้า
รูป ๑ ประเภท	๕๙๒	ฤทธิ์แปลงกาย	๓๒๕
รูป ๒ ประเภท	๕๙๓	ฤทธิ์ผ่านสิ่งกีดขวาง	๒๘๓
รูป ๓ ประเภท	๖๐๐	ฤทธิ์แผ่ไปด้วยญาณ	๑๙๔
รูป ๔ ประเภท	๖๐๖	ฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิ	๑๙๖
รูป ๕ ประเภท	๖๑๘	ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ	๓๒๗
รูปกลาปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน	๙๐	ฤทธิ์สำเร็จด้วยมนต์	๒๑๒
รูปชั้น	๔๘๕	ฤทธิ์สำเร็จประกอบกิจนั้นๆโดยชอบ	๒๑๗
รูปรูป	๖๑๒		
เรื่องเด็กกุกตบาล	๑๙๖	ล-ว	
เรื่องท่านจุพนก	๒๓๘, ๒๔๕	ลม ๕ ประเภท	๕๖
เรื่องท่านพระขานุกโกณฑัญญะ	๑๙๘	ลหุตารูป	๕๗๐
เรื่องท่านพระสัทธชีวะ	๑๙๗	ลักษณะรูป	๕๐๙, ๕๗๕, ๖๒๒
เรื่องท่านพระสารีบุตร	๑๙๗	ลักษณะ	๑๐๒
เรื่องนางอุตตราอุบาลิกา	๑๙๘	ลักษณะ เป็นต้น ของปัญญา	๔๓๔
เรื่องปัญญา	๔๒๙	ลักษณะของจักขุประสาท เป็นต้น	๕๑๗
เรื่องพระธัมมทินนเถระ	๒๗๗	ลักษณะ เป็นต้น ของธาตุ ๔	๑๐๑, ๑๐๓
เรื่องพระนางสามาวดี	๑๙๘	ลักษณะ เป็นต้น ของอุปาทายรูป	๕๑๑
เรื่องพระพากุละ	๑๙๖	ลำดับนิทเทส	๑๖๖
เรื่องพระสังกัจจะ	๑๙๖	โลกบังเกิดขึ้นใหม่	๓๖๙
โรคเรื้อน (กิลาส)	๑๗	โลกพินาศด้วยน้ำ	๓๗๘
ฤทธิ์ ๑๐	๑๙๒	โลกพินาศด้วยไฟ	๓๖๕, ๓๗๖
ฤทธิ์เกิดจากผลกรรม	๒๐๕	โลกพินาศด้วยลม	๓๗๙
ฤทธิ์ของผู้มีบุญ	๒๐๘	โลกพินาศด้วยอุกุศลมูล	๓๘๐
ฤทธิ์ของพระอริยะ	๒๐๐	โลกุตตรจิต	๓๔๘
ฤทธิ์เนรมิต	๑๗๐, ๑๙๓	วจีวิญญูติ	๕๖๑

ว-ส	หน้า	ส	หน้า
วาทะที่มั่งคั่ง (สนธิ์โตทก)	๓๑	สมาธิกถา	๑๔๒
วาทะที่แตกต่างกัน	๔๕๙	สมาธินิสเทศ	๑
วโยธาคู	๕๐๐, ๕๐๓	สมาธิในจิตตถณาน	๑๖๘
วโยธาคู	๓๕	สังขารูปกษณาน	๔๕๕
วิการรูป	๕๗๐, ๕๐๙	สังวิญญักป ๓	๓๖๑
วิจนา	๒๕, ๑๖๐	สังวิญญะ	๓๖๑
วิญญานฐิติ	๓๘๔	สัตตาวาส	๓๘๔
วิทยาธร	๒๑๔	สัททการมณ	๔๖๑
วิธีกำหนดเตโชธาคู ๔	๗๙	สัททการมณ	๕๔๕
วิธีกำหนดปฐวิธาคู ๒๐	๖๖	สันตติปัจจุบัน	๔๒๐
วิธีกำหนดวโยธาคู ๖	๘๐	สันตติรูป	๕๐๙, ๕๗๗
วิธีกำหนดอาโปธาคู ๑๒	๗๕	สัมภารูป	๕๙๑
วิธีเจริญจตุธาตุมัตถาน	๕๘, ๖๓	สาม ศัพท	๓๘๕
วิธีเจริญทิพพจักขุญาน	๔๑๑	สาวกภาษิต	๕๒๕
วิธีเจริญทิพพโสธธาคู	๓๓๖	สาเหตุของความง่วง	๕๙๐
วิธีปฏิบัติในการระลึกชาติก่อน	๓๕๗	สิ่งทีคลุกเคล้ากับอาหาร	๑๔
วินิปาติกาสูร	๒๐๖	สิ่งทีคลุกเคล้ากับอาหาร	๑๕
วิปลาสนัย ๖	๒๘๕	สุขสัญญา	๓๒๒
วิปัสสนา	๑๔๔	สูริยะ	๓๗๐
วิวิญญะ	๓๖๑	โสธธาคู	๓๓๕
วิวัฒนาการของภาษาในอินเดีย	๔๗๕	โสธประสาท	๕๑๓
ส-ห-จ-ณ		หทัยวัตถุ	๕๕๖
สม ธาคู	๑๗๗	หมุ่ธรรมทีมีอยู่ในตน	๓๖
สมาธิ ๔ ประเภท	๒๒๖	หลักันนลักษณะ	๒๔๐, ๒๕๒
		หัตถปาส	๓๐๖

ห-อ	หน้า	อ-อุ	หน้า
เหตุเกิด ๔ ของฤทธิ์	๒๒๒	อรรถของ วา ศัพท์	๑๑๘
เหตุเกิดของธาตุ	๑๒๕	อรรถปฏิสัมพันธ์ ๕	๔๔๘
เหตุเกิดคือฉนวน	๒๒๓	อสงไขยกัป	๓๖๐
เหตุบรรลุปฏิสัมพันธ์ญาณ	๔๕๘	อัมฤตติกรูป	๕๙๔
เหตุย่อย ๘ ของฤทธิ์	๒๓๐	อัทธานัจจุบัน	๔๒๑
เหล่าสัตว์มี ๓ จำพวก	๔๘๐	อาการ	๘๙
อ		อานิสงส์ของการกำหนดธาตุ ๔	๑๓๖
		อานิสงส์ของการเจริญ	
อณู	๔๐๔	อาหาเรปฏิกูลสัญญา	๒๒
อธิบายจิต ๑๖ ประเภท	๓๔๒	อานิสงส์ของสมาธิ	๑๔๓
อนาคตสัญญาในอารมณ์ ๘	๔๒๗	อาปาน ศัพท์	๓๐๙
อนิจจตารูป	๕๘๓	อาโปธาตุ	๕๐๐, ๕๐๒
อนิพัตตรูป	๕๙๖	อาโปธาตุ	๓๐, ๔๕
อนุมานวิปัสสนา	๔๔๕	อาร์มมณติกะ ๔	๔๑๕
อเนกวิหิต	๓๕๓	อาหาร	๑, ๕, ๗
อปัทนิกปฏิบัติ	๒๗๘	อาหาเรปฏิกูลสัญญา	๑, ๘
อพาย ศัพท์	๔๐๘	อิตถินทรีย์	๕๔๘
อภิญญา	๑๕๙	อิทธิ	๑๙๐
อภิญญาทางโลก ๕	๑๖๗	อิทธิบาท	๒๒๘
อภิญญานิเทศ	๓๓๑	อิทธิวิธญาณ	๒๕๘
อมฤตราช	๓๘๓, ๓๘๗	อิทธิวิธญาณในอารมณ์ ๗	๔๑๖
อรรถกถาสังเขป	๕๓๒	อิทธิวิธนิเทศ	๑๖๗
อรรถกถาหมวดพระวินัย	๕๓๒, ๕๓๓	อินทริยรูป	๕๙๗
อรรถกถาหมวดพระสูตร	๕๓๓	อุทธาน ๔	๓๙๘
อรรถกถาหมวดพระอภิธรรม	๕๓๓	อุปจยรูป	๕๐๙, ๕๗๖

อุ	หน้า	อุ-โอ	หน้า
อุปาทยรูป	๔๙๙, ๕๑๐	อุปาทินรูป	๕๙๙
อุปาทยรูปอื่น		อุปาทินนะ	๑๑๐
ตามความเห็นของบางคน	๕๘๘	โอชารูป	๕๘๔

บรรณานุกรม

กองวิชาการ, วิสุมิธรรมคณิสสัย. ย่างกุ้ง : กรมการศาสนา, ๒๕๐๙.

กัจจายนะ, พระ. กัจจายนพยานุสาสนะ. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

คันธสารากวีวงศ์, พระ. กัจจายนสารมัญจรี. กรุงเทพฯ : ธีระการพิมพ์, ๒๕๓๘.

_____. ปริมาณที่ป็น [ฉบับแปลและอธิบาย]. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๕.

_____. วิปัสสนาญาณ เล่ม ๑ [ฉบับแปลและเรียบเรียง]. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๘.

_____. อภิธรรมมาตาร [ฉบับแปลและอธิบาย]. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๔.

จตุรงค์พล, มหาอำมาตย์. อภิธานปิฎกปาฐกถา. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๘.

_____. โลกนิติ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ยาปะยิ, ม.ป.ป.

จะสวา, พระราชา. “สัททพินทุ” ใน สัททาแ่ง ๑๕ ส่องปาล. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉา-สยปิฎกัฏ, ๒๕๐๗.

ชนกาภิวงศ์, พระ. สลักขันธภาสาฎก. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๓๐.

ชาคระ. พระ. ปาจิตยาธิโยชนา. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

ญาณธชะ, พระ. นิรุติที่ป็น. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

_____. ปริมาณที่ป็น. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๕๑.

_____. อนุที่ป็น. มณฑลเย : โรงพิมพ์หังสาวดีปิฎกัฏ, ๒๕๖๓.

दनัย ปรีชาเพิ่มประสิทธิ์, ผศ. ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทยศรีลังกา.

กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๕.

ตารานาถะ. ศัพท์สโตมมหานิธิ. พาราณสี : โรงพิมพ์เจ้าขัมภา, ๒๕๑๑.

_____. วาจัสปัตตยะ. พาราณสี : โรงพิมพ์เจ้าขัมภา, ๒๕๐๔.

ธรรมกิตติ, พระ. พาลาวตาร. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

ธรรมบาล, พระ. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๘.

ธรรมสิริ, พระ. ขุททลิกขา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๔๔.

นาคิตะ, พระ. “สัทธสารัตถชาลินี” ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์
อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

นาเศศภักฎะ, ปริภาเซนุเสชระ. พาราณสี : โรงพิมพ์วิชัย, ๒๔๔๒.

บุรณะ ชาตเมโธ (โพธิ์นอก), พระ. คัมภีร์วิสุทธิมคคคณฐี : การชำระและการศึกษา
วิเคราะห์. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต. สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

ปาณินิ. “ปาณินียธาตูปาฐะ” ใน กาพยาทาสนีสสัย และคำอธิบายปาณินียธาตูปาฐะ.
มณฑลเย : วัดมหาวิสุทธิธาราม, ๒๕๕๓.

พุทธปปิยะ, พระ. ปทฐปสทธิ. กรุงเทพฯ : วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕,
๒๕๔๗.

_____. ปทฐปสทธิฎีกา. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๘.

มหาวังสปัพพิ. โรงพิมพ์ไซโมมิตแซก. ย่างกุ้ง : ๒๕๓๓.

โมคคัลลาน, พระ. โมคคัลลานพยาकरणะ. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา,
๒๕๒๕

_____. โมคคัลลานปัญจิกา. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา,
๒๕๒๕.

โมคคัลลาน, พระ. “อภิธานัปทปิปปิกา” ใน ปญจมูลคณฺถ. กรุงเทพฯ : วัดมหาธาตุ, ๒๕๔๔.

ราชาราชานตทเวระ. ศัพทกัลปทรมะ. นิวเดลี : โรงพิมพ์นิวจีแอน, ๒๕๓๒.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์, ๒๕๔๖.

ลังกาภุมาร, ศรีลังกา: ว่าด้วยประวัติศาสตร์ การณ์พระศาสนา และวรรณคดี. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สาละ, ๒๕๕๔.

วชิรปัญญา, พระ. “ฉันทสารถมัญชูลา” ใน วุตโตทยปกรณ วุตโตทยาภินวฎีกา ฉนโทมณชรี ฉนโทมณชรีฎีกา. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๓.

วชิรปัญญา, พระ. วชิรสารัตถสังคหะ. กรุงเทพฯ วัดสุทัศน์เทพวราราม, ๒๕๑๒.

วชิรพุทธิ, พระ. นยาสะ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๕๗๖.

วาจิสสระ, พระ. สังเขปัตถโชติณี. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๒๕.

วามนะและชยาทิตยะ. กาศิกา. พาราณสี : โรงพิมพ์ตารา, ๒๕๑๙.

เวปุลลพุทธิ, พระ. “วจนัตถโชติกา” ใน ฉันทฎีกา ๓ คัมภีร์ [ฉันทฎีกาโดงสองตะแวง]. มณฑลเญ : โรงพิมพ์ปเทศาปิฎกัต, ๒๕๐๕.

วิสุทธาจารย์, พระ. ธาตวัตถสังคหปาฐ. มณฑลเญ : โรงพิมพ์ย่างกุ้งมณฑลเญปิฎกัต-สาอูตไส, ม.ป.ป.

สิริธัมมะและแลดีปัตติตะ. มหาวิสุทธารามิกเถรูปัตติทีปนี. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์หังสาวดี-ปิฎกัต. ๒๕๑๙.

โสภณะ (มหาสิสยาตอ), พระ. วิสุทธิมรรคแปลพม่า. ย่างกุ้ง : พิมพ์ครั้งที่ ๕ สำนักมหาสิสยาสนยิตตา, ๒๕๕๒.

อัคคัมมาภิงค์, พระ. โมคคัลลานนิสสัย. มณฑลเญ : โรงพิมพ์มยะช่อ. ๒๕๑๔.

_____. โมคคัลลานปัญจิกานิสสัย. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ชมพุมิตเชวปิฎกัต. ๒๕๗๖.

_____. โมคคัลลานปัญจิกากฎีกานิสสัย. มันทเลย์ : โรงพิมพ์มยะช่อ. ๒๕๑๗.

_____. อภิธานนิสสัยใหม่ [ฉบับวิสุทธิธาราม]. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์หังสาวตี-
ปฏิภาณ. ๒๕๑๒.

อัคควังสะ, พระ. สัททนีติปกรณ์, ๓ เล่ม. กรุงเทพฯ : มุลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-
๒๕๒๓.

Malalasekara, G.M. **The Pali Literature of Ceylon.** Kandy: Buddhist
Publication Society, 1928.

Gotama. **The Nyāya Sūtras.** Calcutta: Indian Press, 1913.

รายชื่อเจ้าภาพหนังสือวิสุทธิมรรค

ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๔

เจ้าภาพแปล

คุณกนกนารถ นำพาเจริญ	๑๐๐,๐๐๐ บาท	ดร.อัญชฎา พูลทศฐาน	๒๐,๐๐๐ บาท
คุณชาญวิทย์ - คุณลักษมี มโนธีรวัฒน์	๑๐๐,๐๐๐ บาท	คุณสุดศรี หอสังกุล	๑๐,๐๐๐ บาท
คุณปลิว มังกรกนก และครอบครัว	๑๐๐,๐๐๐ บาท	คุณจิตาภา เลิศสันสนะ	๑๐,๐๐๐ บาท
คุณกิงกาญจน์ อารักษ์พุทธนันท์	๑๐๐,๐๐๐ บาท	คุณสมศรี เป็ญจวนิชย์โรจน์	๒,๐๐๐ บาท
คุณเสริมสุข ปัทมสถาน และครอบครัว	๒๐,๐๐๐ บาท		

เจ้าภาพพิมพ์

แม่และลูกในแดนธรรม	๑๐๐,๐๐๐ บาท	คุณสวนันต์ ธรรมแก้ว	๕,๐๐๐ บาท
ยกยอดมาจากการพิมพ์ วิสุทธิมรรค เล่ม ๑ (ครั้งที่ ๒)	๕๖,๖๕๐ บาท	คุณศิริพร ศ.	๕,๐๐๐ บาท
คุณชาญวิทย์ - คุณลักษมี มโนธีรวัฒน์	๕๓,๐๐๐ บาท	รศ.นพ.สำเริง รางแดง	๕,๐๐๐ บาท
คุณปลิว มังกรกนก และครอบครัว	๕๓,๐๐๐ บาท	คุณสุพจน์ หงษ์จินดาเกศ	๕,๐๐๐ บาท
คุณกาญจนา เรื่องจินดา	๒๕,๐๐๐ บาท	คุณแม่ปรารถนา มาลัย, คุณสุรพล - คุณสุรัชย์ - คุณสุรศักดิ์ - คุณมารศรี ว่องวัฒนโรจน์	๔,๔๔๔ บาท
ดร.อัญชฎา พูลทศฐาน	๒๐,๐๐๐ บาท	นักศึกษาปริญญาสุเตสิ รุ่น ๑	๔,๒๔๐ บาท
คุณสิริเรียม ภักดีดำรงฤทธิ์	๑๐,๐๐๐ บาท	เอื้องฟ้า ๐๔ - คุณสลิษา นิ่มสมบูรณ์	๔,๐๑๐ บาท
คุณชวนชื่น ชีวะกานนท์	๑๐,๐๐๐ บาท	ผศ.ดร.สมบูรณ์ ตาสนธิ และคณะศิษย์	๔,๐๐๐ บาท
คุณวิภา เรียบร้อยเจริญ	๑๐,๐๐๐ บาท	ครอบครัวพัฒน์พิฑูรย์	๓,๗๕๐ บาท
คุณสุชาดา พงศธร และลูกหลาน	๑๐,๐๐๐ บาท	คุณโรตะนี ชัยพันธ์	๓,๕๐๒ บาท
คุณสุดศรี หอสังกุล	๑๐,๐๐๐ บาท	คุณสมชาย ชัยยะราษฎร์	๓,๐๐๐ บาท
คุณสมศรี เป็ญจวนิชย์โรจน์	๑๐,๐๐๐ บาท	พญ.เขาวรี อ้นนันท์	๓,๐๐๐ บาท
คุณจิตาภา เลิศสันสนะ	๑๐,๐๐๐ บาท	คุณสุนทร ฐิตยารักษ์	๓,๐๐๐ บาท
คุณจันทนี นัตริศิริเวช	๗,๐๐๐ บาท	คุณมนัส ศิริประภาธรรม	๓,๐๐๐ บาท
คุณวรรณดา ตีรกิตติ	๖,๐๐๐ บาท	คุณอุดมพร สิริสุทธิ	๓,๐๐๐ บาท
พระราชฐาน ปณฺธิตมโม	๖,๐๐๐ บาท	คุณสุกัญญา เจริญวีรกุล	๓,๐๐๐ บาท
คุณจินตนา รัตนพิภพ	๕,๕๐๐ บาท	คุณภัทรพล - คุณกัญญา - คุณทรงชาญ	
Aye Aye Tun	๕,๐๐๐ บาท	สิริสุทธิ	๓,๐๐๐ บาท
คุณธีระเกียรติ - คุณสุภาพร เจริญเศรษฐศิลป์	๕,๐๐๐ บาท	คุณธนพล - คุณโณมสุตา เทพบรรเทิง	๒,๕๐๐ บาท

อุทิศให้ จ.ส.ต.จำนง และ นางเต็ม ฝ่ายอินทร์	๒,๕๐๐ บาท	สถาบันเดปิกสุเตสบัณฑิต รุ่น ๖	๑,๘๕๐ บาท
คุณเสรี - คุณวชิรา - คุณธรรมฤทธิ์		คุณณัฐกานต์ สุวรรณศักดิ์ศรี	๑,๗๕๐ บาท
ลิขิตธีรเมธ	๒,๕๐๐ บาท	คุณประสิทธิ์ จอมศรี	๑,๕๐๐ บาท
นายศักดิ์พงศ์ อัครจิตรานนท์	๒,๕๐๐ บาท	อุบาสีการณภัทร, คุณณรณี ไพบูลย์เลิศ	
คุณมัทนา - คุณนักที เมฆจำเริญ	๒,๕๐๐ บาท	และครอบครัว	๑,๕๐๐ บาท
คุณสมชาย ศรานุกรักษ์	๒,๕๐๐ บาท	นพ.นิเวศน์ นันทจิต	๑,๕๐๐ บาท
คุณชนนสรณ์พงศ์ จัญญาชาติ	๒,๕๐๐ บาท	คุณวิจิตร อนุการณิตเกษร	๑,๕๐๐ บาท
คุณวิดา พิธีรัฐกุล	๒,๕๐๐ บาท	คุณวิทวัส พรกุล	๑,๕๐๐ บาท
คุณสมบัติ สิริพัฒนางุล	๒,๕๐๐ บาท	คุณศิริพร ดอกไม้งาม	๑,๕๐๐ บาท
คุณวชิราวัลย์ มหพรภัสสรณ์	๒,๕๐๐ บาท	คุณสมทรง สุพจน์งามกุล	๑,๕๐๐ บาท
คุณยุวดี กิตติปัญญางาม	๒,๕๐๐ บาท	คุณชัชวาล อรรถกิจโกศล	๑,๕๐๐ บาท
คุณบรรจง สงวนกุลชัย	๒,๕๐๐ บาท	คุณนิธิ ยงใจยุทธ	๑,๕๐๐ บาท
คุณพัทธวิมล เพียรล้ำเลิศ	๒,๕๐๐ บาท	คุณภาณิชา สุวรรณสังข์	๑,๕๐๐ บาท
คุณอวิกา ก่อตระกูล	๒,๒๒๒ บาท	พญ.นิสิตา จิงเจริญสุขยิ่ง	๑,๕๐๐ บาท
นักศึกษาแม่ฉิมโท วัดจากแดง	๒,๑๐๐ บาท	คุณเยาวภา ตีรกิตติ	๑,๓๐๐ บาท
คุณจารุวรรณ ภูเจริญ	๒,๐๐๐ บาท	คุณเจดโณม กะลัมพะเหติ	๑,๒๕๐ บาท
คุณกฤษณา ปทีปโชติวงศ์	๒,๐๐๐ บาท	คุณนงลักษณ์ มงคลยศ	๑,๒๕๐ บาท
คุณกานดา เอนกลาภากิจ	๒,๐๐๐ บาท	อุทิศแด่ พระสรรเพชญ์ สัมพุทโธ	๑,๒๕๐ บาท
คุณเทอดศักดิ์ วรฤทธินา	๒,๐๐๐ บาท	อุทิศแด่ แม่ชีรุ่งเพชร พุทธเจริญ	๑,๒๕๐ บาท
คุณจันทนา จันทโร	๒,๐๐๐ บาท	อุทิศให้ นายชัยยุทธ แนนอุดร	๑,๒๕๐ บาท
คุณจินตนา ศิริสันธนะ	๒,๐๐๐ บาท	คุณยุพิน จิระไชยเขื่อนขันธุ์	๑,๑๑๑ บาท
คุณสรินนา อรรถกิจโกศล	๒,๐๐๐ บาท	คุณสมสุข นิธิอุทัย	๑,๐๐๙.๑๙ บาท
คุณฐิติพร อรรถกิจโกศล	๒,๐๐๐ บาท	นพ.ชาญวิทย์ - คุณเบญจพร เลิศเมธากุล	๑,๐๐๐ บาท
คุณเอียร - คุณสุวรรณี ชูพิศาลยโรจน์	๒,๐๐๐ บาท	คุณสรวิสวัสดิ์ เทียนเจริญ	๑,๐๐๐ บาท
คุณปรียา สุวรรณโชติช่วง	๒,๐๐๐ บาท	สยาเลย์ วรรณมจारी (ผศ.มยุรี เจริญ)	๑,๐๐๐ บาท
คุณพวงแก้ว นันทนาพรชัย	๒,๐๐๐ บาท	คุณสุภาพรรณ เดโชพลชัย	๑,๐๐๐ บาท
คุณภูมิศักดิ์ - คุณนิมล จวีรัตน์ชาติ	๒,๐๐๐ บาท	คุณพรทิพย์ ศิริสัตยวงศ์	๑,๐๐๐ บาท
คุณจักรภัทร จงสถาพงษ์พันธ์	๒,๐๐๐ บาท	คุณณรงค์ ทศธรรมเศรษฐ์	๑,๐๐๐ บาท
ไม่ประสงค์ออกนาม	๒,๐๐๐ บาท	คุณชัชมน วาวเงินงาม	๑,๐๐๐ บาท
คุณสุรางคณา เตอดิสอน	๒,๐๐๐ บาท	คุณทัศนีย์ โชคเจริญรัตน์	๑,๐๐๐ บาท
ศ.ดร.นพ.กมลพร แก้วพรสวรรค์	๒,๐๐๐ บาท	คุณชาตรี - คุณประภาพร พิมพ์อ่ำ	๑,๐๐๐ บาท
คุณอนุศมา นิธิกุลตานนท์	๒,๐๐๐ บาท	คุณวิชัย ชัยคุตระกุล	๑,๐๐๐ บาท
คุณศิริพงศ์ กลางกูร	๒,๐๐๐ บาท	คุณทวีชัย เหลี่ยมศิริวัฒนา	๑,๐๐๐ บาท
พระมหาสงวน สุทธิญาณ	๒,๐๐๐ บาท	คุณสิทธิชัย - คุณมันทนา วงศ์อริยะทวี	๑,๐๐๐ บาท

คุณสุวดี จตุพรภักตร์	๑,๐๐๐ บาท	คุณชนม์นิภา ภูประยูร	๑,๐๐๐ บาท
คุณมยุรี ภาคลำเี่ยง	๑,๐๐๐ บาท	คุณกัลยกร ธัญญศิริ	๑,๐๐๐ บาท
คุณจรรุภา อภิภัทรกิตติ	๑,๐๐๐ บาท	คุณพยุ่ง พุ่มพวง	๑,๐๐๐ บาท
คุณนัทรสุดาภรณ์ อัมพรพันธ์	๑,๐๐๐ บาท	คุณพิรพร คล่องเวสสะ	๑,๐๐๐ บาท
คุณไกรวิชญ์ ศาสตราหา	๑,๐๐๐ บาท	พ.ต.อ.เสถียร - คุณวิเดือน บริบาล	๑,๐๐๐ บาท
คุณสำคัญ รัชมีบรรจงกิจ	๑,๐๐๐ บาท	คุณสันติพงศ์ - คุณชุตีพร - ด.ญ.รมิดา	
คุณสุนีย์ ศีลพิพัฒน์	๑,๐๐๐ บาท	บริบาล	๑,๐๐๐ บาท
พระครูภาวนาวรรุฒิ	๑,๐๐๐ บาท	คุณปชารัตน ธีระวิทยภิญญ	๑,๐๐๐ บาท
พล.ท.(หญิง) พรทิศา ชัยอำนวย	๑,๐๐๐ บาท	คุณปัทิตตา ไทธนาภาวดี	๑,๐๐๐ บาท
คุณสดศรี สกกุลพงศ์ยืนยง	๑,๐๐๐ บาท	คุณไกร สูงสว่าง	๑,๐๐๐ บาท
แม่ชีนอม ปิตัญญา วงศ์ใหญ่	๑,๐๐๐ บาท	คุณต่อศักดิ์ นิงสานนท์	๑,๐๐๐ บาท
คุณวัชรระ นุ่มหันท	๑,๐๐๐ บาท	คุณประวดี สิริภัทโรดม	๑,๐๐๐ บาท
คุณไมตรี พานิช	๑,๐๐๐ บาท	คุณรังสิชนม์ พิศาลนเรช	๑,๐๐๐ บาท
คุณธเนตร โชติชุตพันธ์	๑,๐๐๐ บาท	คุณเบญจางค์ เตียงพิทักษ์	๑,๐๐๐ บาท
คุณชัยอนันต์ ศิระวนิชการ	๑,๐๐๐ บาท	คุณศุทธิดา ลิ้มฐานะ	๑,๐๐๐ บาท
พระมหาอมร อมโร	๑,๐๐๐ บาท	คุณนันทิกร สาขาก	๑,๐๐๐ บาท
คุณสมศักดิ์ กิรติวุฒิเศรษฐ์	๑,๐๐๐ บาท	คุณวรรณภา เจนดิษฐการ	๑,๐๐๐ บาท
นพ.วิทยา - พญ.พินทุมาศ พิชนไพบูลย์	๑,๐๐๐ บาท	คุณอุไร เผือกใจแผ้ว	๑,๐๐๐ บาท
คุณพจนีย์ เพชรโรจน์	๑,๐๐๐ บาท	คุณโสภา หาวารี	๑,๐๐๐ บาท
คุณประเสริฐ สราญรักษ์สกุล	๑,๐๐๐ บาท	คุณกริมย์ แม่นโกศล	๑,๐๐๐ บาท
คุณอรรัง เจียรดิษฐาภรณ์	๑,๐๐๐ บาท	ทพญ.นันทญา ศรีเมือง	๑,๐๐๐ บาท
คุณสุชาติ วงศ์รัก	๑,๐๐๐ บาท	คุณสุพาณี สุพงศ์พัฒนกิจ	๑,๐๐๐ บาท
คุณเจษฎา เรื่องทรัพย์เอนก	๑,๐๐๐ บาท	คุณชลิดา กิตติบุรณ์	๑,๐๐๐ บาท
คุณบุญเย็น ศีลวัฏกุล	๑,๐๐๐ บาท	คุณกัณทพร เวชพาณิชัย	๑,๐๐๐ บาท
คุณวศินี ปิยะดำรงตระกูล	๑,๐๐๐ บาท	คุณมรกต เชิดชูวงศ์สันติ และครอบครัว	๑,๐๐๐ บาท
คุณสุมานา พรธัญญกุล	๑,๐๐๐ บาท	คุณวิทยา เชิดชูวงศ์สันติ และครอบครัว	๑,๐๐๐ บาท
คุณประภาวดี รมณียธรรม	๑,๐๐๐ บาท	คุณเพียงจันทร์ ศรีชัยวิทย์	๑,๐๐๐ บาท
คุณเสรี นัยนานนท์	๑,๐๐๐ บาท	คุณปิยะสุดา สิงหาไชย	๑,๐๐๐ บาท
คุณกฤษณา อยู่หลาย	๑,๐๐๐ บาท	คุณวิทยา ประเสริฐกุลผล	๑,๐๐๐ บาท
คุณโรจนา ไกวิวัฒน์พงษ์	๑,๐๐๐ บาท	คุณสมทรง สุพจน์งามกุล	๑,๐๐๐ บาท
คุณกาญจนา วิวัฒน์เจริญ	๑,๐๐๐ บาท	รศ.สุภาพ บุญยรัตเวช	๑,๐๐๐ บาท
คุณพนิดา ขอบวนิชชา	๑,๐๐๐ บาท	คุณจินดารัตน์ วิเชียรโรจน์	๑,๐๐๐ บาท
คุณสุภาวดี ล้อทองแท่ง	๑,๐๐๐ บาท	ผศ.เอื้ออารี พงศ์อศวรรนันท์	๑,๐๐๐ บาท
คุณนิตย์ นิมสิทธิกุล	๑,๐๐๐ บาท	คุณแจ่มใส สุวรรณศักดิ์ศรี	๑,๐๐๐ บาท

คุณวาทินี พิมานาภรณ์ และครอบครัว	๑,๐๐๐ บาท	คุณนิตยา โอโนชาวา	๗๐๐ บาท
คุณธัญญา สุนทราภิวัดณ์	๑,๐๐๐ บาท	คุณไพบูลย์ วงษ์วันทนี	๖๐๐ บาท
คุณสรยุทธ ทัยคุปต์	๑,๐๐๐ บาท	คุณรัฐพร เจริญสุทธินันท์	๖๐๐ บาท
คุณกรองแก้ว สุภาพรรณ	๑,๐๐๐ บาท	คุณเต๋ยว - คุณจรรย์พร - คุณบุญสิตา อุปแก้ว	๕๙๙ บาท
คุณเพ็ญจันทร์ ศรีสุขสวัสดิ์	๑,๐๐๐ บาท	คุณจำเนียร ไทเปา	๕๐๐ บาท
คุณมานิตย์ จีรัตน์ชาติ	๑,๐๐๐ บาท	คุณวาทินี พิมานาภรณ์	๕๐๐ บาท
คุณกัลยาณี สิริสุทธิ	๑,๐๐๐ บาท	คุณภัทรี วยอุดมวุฒิ	๕๐๐ บาท
คุณอุรา ศิริฤกษ์รัตน	๑,๐๐๐ บาท	พระคำหล้า สารบุญโณ	๕๐๐ บาท
คุณกนกรัตน์ มโนชัยวิบูลย์	๑,๐๐๐ บาท	คุณรัศมี ศุภศรี	๕๐๐ บาท
คุณฉันทนา อุษณาจิตร	๑,๐๐๐ บาท	คุณศิริรัตน์ วุฒิมงคลไพศาล	๕๐๐ บาท
คุณจันทนา ไสตระกุล	๑,๐๐๐ บาท	คุณบรรจง ขวลิตรเรืองฤทธิ์ และครอบครัว	๕๐๐ บาท
คุณณัฐพล กิตติวรกุล	๑,๐๐๐ บาท	คุณสมศักดิ์ กลั่นพจน์	๕๐๐ บาท
คุณธัญญา สุนทราภิวัดณ์	๑,๐๐๐ บาท	คุณณรงค์ พันธุ์ศรีมังกร	๕๐๐ บาท
คุณอัญญา พูลศักดิ์ฐาน	๑,๐๐๐ บาท	คุณเล็ก เลิศวิเศษปัญญา	๕๐๐ บาท
คุณรัชนีบูลย์ เฟื่องขจร	๑,๐๐๐ บาท	คุณสิริอร วิชชาวุธ	๕๐๐ บาท
คุณภาวดี ตั้งจิตซัซวาล	๑,๐๐๐ บาท	คุณจารุวัฒน์ มงคลธนทรศ	๕๐๐ บาท
คุณมาลัย ว่องวัฒนโรจน์	๑,๐๐๐ บาท	คุณปรีชา หัตถพร	๕๐๐ บาท
คุณอรุณี พงษ์พันธ์	๑,๐๐๐ บาท	คุณวิมล ศรีสุข	๕๐๐ บาท
คุณพวงรัตน์ หงษ์จินดาเกศ	๑,๐๐๐ บาท	คุณสุวิทย์ เดชะรินทร์	๕๐๐ บาท
คุณกนกพล - คุณณัฐธินิชา ขจรเกียรติกุล		คุณพรทิพา พิชา	๕๐๐ บาท
และครอบครัว	๑,๐๐๐ บาท	คุณพัทธรา คูบุรต์ถ์	๕๐๐ บาท
คุณสุวรรณี ภัทรเดชไพศาล	๑,๐๐๐ บาท	คุณชนะ ไตวัน	๕๐๐ บาท
คุณวรพรรณ จันทรศรี	๑,๐๐๐ บาท	คุณพัชรา สุทธิสำแดง	๕๐๐ บาท
พระมหาอภิชา อภิลาโ	๑,๐๐๐ บาท	คุณประพิม คังคายะ	๕๐๐ บาท
คุณมลฤดี สายสุด	๘๐๐ บาท	คุณเสาวนีย์ พงศกรเสถียร	๕๐๐ บาท
คุณสุดา ตรีศิริกุล	๘๐๐ บาท	คุณวาริน สุรีย์เหลืองขจร	๕๐๐ บาท
คุณเรวดี ลิ้มปิโชติกุล	๘๐๐ บาท	คุณรัชนิกรณ์ วิจิตรสาร	๕๐๐ บาท
คุณศุภสุตา สุขรัตนชัยสกุล	๗๕๐ บาท	ภิกษุณีรัตน ธัมมเมธา	๕๐๐ บาท
คุณชาญชัย วิฑูรปัญญากิจ	๗๐๐ บาท	คุณทวีพร พิชิตพรชัย	๕๐๐ บาท
คุณภาณุ หล่ออารีย์สุวรรณ	๗๐๐ บาท	คุณอรพินท์ วิศวงกูร	๕๐๐ บาท
คุณอนุศักดิ์ มโนรมย์ภัทรสาร	๗๐๐ บาท	คุณศุภวรรณ เฟื่องขจรศักดิ์	๕๐๐ บาท
พญ.ดาบทิพย์ ชินะผา	๗๐๐ บาท	คุณจิราพร แดงก่อ	๕๐๐ บาท
คุณศันสนีย์ สุภาภา	๗๐๐ บาท	คุณนวลยง โชติวิเชียร	๕๐๐ บาท
คุณปรีศ บุญปลาท	๗๐๐ บาท	คุณสุปรีญา เจริญสินสัมฤทธิ์	๕๐๐ บาท

คุณสุณี บวรวัฒนวานิช	๕๐๐ บาท	คุณวანი พิมานาภรณ์	๕๐๐ บาท
คุณพิพัฒน์ ศรีวัฒนพงศ์	๕๐๐ บาท	คุณปรีชา - คุณนวรรตน์ ธันวารชร	๕๐๐ บาท
คุณเนาวรัตน์ ล้ำสกุล	๕๐๐ บาท	คุณจันจรี อนุกุลกิจกุล	๕๐๐ บาท
คุณพงศ์พัฒน์ เปี่ยมปัญญาศิลป์	๕๐๐ บาท	คุณบงอร อรรถเวทยรรวุฒิ	๕๐๐ บาท
คุณสมลักษณ์ แซ่ไหล	๕๐๐ บาท	แม่ชีสุรรัตน์ ชมร	๕๐๐ บาท
คุณกริยาดา วิชัยธนพัฒน์	๕๐๐ บาท	แม่ชีอชิรญา จริงวาจา	๕๐๐ บาท
คุณกอบกุล ขำชื่น	๕๐๐ บาท	คุณอมรรัตน์ รุ่งพิบูลย์	๕๐๐ บาท
คุณมานี ตันติชินรักษ์	๕๐๐ บาท	คุณภูพาน คัญทัพ	๕๐๐ บาท
คุณรพีพร สาทประเสริฐ	๕๐๐ บาท	คุณพิมพ์พันธุ์ มีแสง	๕๐๐ บาท
คุณสุดา ปันทอง	๕๐๐ บาท	คุณสุนีย์ - คุณทัศนีย์ อัญมณีเจริญ และ	
คุณประภาศรี วิทยสุภาเลิศ	๕๐๐ บาท	คุณสุภา จันทรธนะกุล	๕๐๐ บาท
คุณฤดี ชุตติจิรนาท	๕๐๐ บาท	คุณธีรพล มีช้าง	๕๐๐ บาท
คุณศิริวรรณ อภิวัฒนศิริ	๕๐๐ บาท	คุณเบญจพร เตชะปรีชาวงศ์	๕๐๐ บาท
คุณอรทัย ศิริพิทักษ์โยธิน	๕๐๐ บาท	คุณวาริพร อยู่เย็น	๕๐๐ บาท
ศ.ดร.สุเมธ ศิริคุณโชติ	๕๐๐ บาท	คุณเสาวรส อยู่เต็ม	๕๐๐ บาท
คุณนภา เดชอมรรัตน์	๕๐๐ บาท	คุณกิตติธร เริ่มอรุณรอง	๕๐๐ บาท
คุณปวีณา เดชอมรรัตน์	๕๐๐ บาท	คุณรัศมี ศุภศรี	๕๐๐ บาท
คุณก้องพงษ์ อมรพิทักษ์พันธ์	๕๐๐ บาท	คุณสุพิชชา - คุณเลื่อน มลินิส และ	
คุณนันทณภัส คาก้า	๕๐๐ บาท	คุณทิพา ชื่นชูรัตน	๕๐๐ บาท
รศ.กาญจนา ศรีกาฬสินธุ์	๕๐๐ บาท	คุณชัยพร มีสุขเสมอ	๕๐๐ บาท
คุณลัดดาวัลย์ ทัศนีย์พันธุ์	๕๐๐ บาท	คุณสุวรรณา สิงหะผลิน	๕๐๐ บาท
คุณนันทา ปัทมสูต	๕๐๐ บาท	คุณสุชาดา อมรพิทักษ์พันธ์ และครอบครัว	๕๐๐ บาท
คุณบุญช่วย สีปาน	๕๐๐ บาท	คุณฉวีวรรณ ศรีโยธี	๕๐๐ บาท
คุณทรรศนีย์ สิริธนพงศ์	๕๐๐ บาท	คุณแม่ปรียาภรณ์ สุทธิยุทธ์ และครอบครัว	๕๐๐ บาท
อุทิศให้ ร.ต.ต.สิงห์ และ นางปน จตุเทน	๕๐๐ บาท	คุณวรรณ ศรีหิรัญพัลลภ และครอบครัว	๕๐๐ บาท
คุณวงเดือน ไชยสุนันท์	๕๐๐ บาท	คุณจตุพร ธโนปจัย	๕๐๐ บาท
คุณปริญดา ไชยสุนันท์	๕๐๐ บาท	คุณณฤติศรัณ วัชรยานนท์	๕๐๐ บาท
คุณมัชฌิมน สุวรรณศักดิ์ศรี	๕๐๐ บาท	คุณรุ่งกานต์ ประเสริฐช่วง และครอบครัว	๕๐๐ บาท
คุณฉันทนา สุวรรณประกร	๕๐๐ บาท	คุณลัดดา ตัญศิริสุข	๕๐๐ บาท
คุณมยุรี ลิขิตสุนทรกุล	๕๐๐ บาท	คุณบุญชัย ตัญศิริสุข	๕๐๐ บาท
คุณทูลถวาย พลอยดีเลิศ	๕๐๐ บาท	คุณศรินทร ตัญศิริสุข	๕๐๐ บาท
คุณเยาว์ ธรรมธีรสุนทร	๕๐๐ บาท	คุณปรีดา ขุนฤทธิ์	๕๐๐ บาท
คุณมัทนา นาคศักดิ์ศรี	๕๐๐ บาท	คุณนันทนิตย์ ศาสตราหา	๕๐๐ บาท
คุณวสุ ดีสิทธิ และครอบครัว	๕๐๐ บาท	คุณธีรนุช ชนสิริไกรศรี	๕๐๐ บาท

คุณสุนัดดา บุญเกื้อกุล	๕๐๐ บาท	อุทิศให้ นางเพ็กเซียง แซ่เล่า	๒๕๐ บาท
คุณเปรมจิตร โทมล	๔๕๐ บาท	คุณจรัสรัตน์	๒๕๐ บาท
คุณณัฐเสกข์ ฤทธิ์ทองพิทักษ์	๔๐๐ บาท	คุณณมาพร อัดถวิโรจน์ - คุณเชษฐา	
คณะญาติโยมวัดศรีสุदारาม	๔๐๐ บาท	ฉิโรภิตเลิศ	๒๕๐ บาท
คุณวรดา ต้นประภาภรณ์	๔๐๐ บาท	คุณศักดิ์ศรณ์ หอมเดชะกุล และครอบครัว	๒๒๐ บาท
คุณปรัชชัยชม ธนจิตประดิษฐ์	๔๐๐ บาท	คุณชำนาญ เพ็ชรชน	๒๐๐ บาท
สามเณรคำม่วน ปัญญาเงิน	๓๐๐ บาท	คุณสุกัลยา ตีรภิตติ	๒๐๐ บาท
กองทุนส่งเสริมการศึกษาบาลีพุทธวงศ์	๓๐๐ บาท	คุณเรียม บุญชู	๒๐๐ บาท
คุณสุวิไล เทพคุณหมิมิตต์	๓๐๐ บาท	คุณนันทนัช เกลียวอรรคเดช	๒๐๐ บาท
คุณจิราภร เกียรติไพบูลย์	๓๐๐ บาท	คุณศุภรักษ์ สุอาชาวัฒน์	๒๐๐ บาท
คุณอุไร สวัสดิกุล ณ อยุรยา	๓๐๐ บาท	คุณจรี ตาปนานนท์	๒๐๐ บาท
คุณทัศนีย์ อรรถกิจโกศล	๓๐๐ บาท	คุณบุปผา อนันต์วัฒน์	๒๐๐ บาท
คุณธนาวรรณ แยมประเสริฐ	๓๐๐ บาท	คุณสุนิษฐ์ อยู่ยง	๒๐๐ บาท
คุณณัฐวดี วิวิธเมธีวงศ์	๓๐๐ บาท	คุณศรัณญา เตชะศรีมี	๒๐๐ บาท
คุณสุภาวดี กอเจริญรัตน์	๓๐๐ บาท	คุณรัตนา อัญญธนากร	๒๐๐ บาท
คุณมาริษา ฐิติกุล	๓๐๐ บาท	คุณธนศิริ โคตรนาวัง	๒๐๐ บาท
คุณชัยอนันต์ ม.	๓๐๐ บาท	คุณนิคม ชัดระสีมา	๒๐๐ บาท
คุณแนน ท.	๓๐๐ บาท	คุณอุษณีย์ บุญคุณศักดิ์	๒๐๐ บาท
ด.ช.ปัสสนา หงษา	๓๐๐ บาท	คุณเจตสุภา ลลิตอนันต์พงศ์	๒๐๐ บาท
คุณวัฒนา รวยสำราญ	๓๐๐ บาท	คุณวิไล ภักก์ทราชนนท์	๒๐๐ บาท
คุณฐิติมา เกียรติเสวีกุล และครอบครัว	๓๐๐ บาท	คุณอัญชลี เลิศอนันตวงศ์	๒๐๐ บาท
คุณชูเกียรติ จุณณะปิยะ	๓๐๐ บาท	คุณจักรกฤษณ์ สุขสวัสดิ์	๑๕๐ บาท
คุณพรรณิ หุณฑนะเสวี	๓๐๐ บาท	คุณวัชรีย์ สง่าอารีย์	๑๕๐ บาท
คุณสมทรง สิ้นสวัสดิ์	๓๐๐ บาท	คุณณัฐินี จันทรผ่องศรี	๑๕๐ บาท
คุณปราณี ศิริรักษ์วัฒนา	๓๐๐ บาท	คุณวรรณภา ชนาพรรณ	๑๕๐ บาท
คุณพิเชษฐ กิจกัญจนาสน์	๓๐๐ บาท	คุณเกศินี วงศ์สรรคกร	๑๕๐ บาท
คุณมลวิทย์ เจตนพิพัฒน์พงษ์	๓๐๐ บาท	คุณวินัย ทองทักษิณ และเพื่อน	๑๒๐ บาท
อุทิศให้ นายไพบูลย์ พุทธเจริญ	๒๕๐ บาท	คุณจริยา ลุงกลาง	๑๐๐ บาท
อุทิศให้ นางสุจิตต์ ประสาร	๒๕๐ บาท	รูปนาม	๑๐๐ บาท
คุณวาสินี จตุเทิน	๒๕๐ บาท	คุณทองคำ ทุมรินทร์	๑๐๐ บาท
อุทิศให้นายเค็งอ้วง แซ่กิม	๒๕๐ บาท	คุณบุญธรรีย์ พุทธโพธิ์ปฏิษฐ์	๑๐๐ บาท

บันทึกท้ายเล่ม

This image shows a full page of white paper with horizontal dotted lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page, providing a guide for handwriting or typing. There are no margins, text, or other markings on the page.

บันทึกท้ายเล่ม

[illegible]